

स्व. सर रमणुशास्त्री भट्टीपतराम नीलकंठ

સર રમણભાઈ સ્મારક ગ્રંથમાળાને।

ઉપોદ્ધાત

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની અસાધારણ સામાન્ય સભા તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૨૮ ને મંગળવારે મળેલી તેમાં નીચે મુજબ ઠરાવ પસાર થયો હતો :—

ઠરાવ

“ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની આ અસાધારણ સામાન્ય સભા સર રમણભાઈ મહીપતરાગ નીલકંઠ, નાઇટના કુઃખદાયક અવસાનની બારે ખેદ સાથે નોંધ લે છે. છેક સન ૧૮૬૦ થી સોસાયટી સાથે મેનેજિંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે એમનો સંબંધ જોડાયો હતો અને સન ૧૯૧૨ માં તેઓ તેના ઓનરરી સેક્રેટરી નિમાયા હતા. આ પ્રમાણે સોસાયટી સાથેના એમનો મંબંધ લાંબા સમયનો અને ગાઢ હતો અને ૨૪. મહીપતરાગના સમયથી ચાલતો આવે છે. એ સેવાકાર્યમાં એમણે પોતાનો આઠલો બધો સમય આપ્યો છે અને તે પાછળ એટલો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે કે જેનું મૂલ્ય થાય એમ નથી. એવી એમની એ અપૂર્વ અને કીમતી સેવાની અતિકંચિત ઠંદર ઠંરવા આ સભા ઠરાવ કરે છે કે સોસાયટીએ પોતાના ફંડમાંથી એમના નામનું રૂ. ૫૦૦૦) નું એક જીરુ સ્મારક સ્થાપનું અને એ ફંડના બ્યાજમાંથી નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી :—

(૧) મુખર્જી યુનિવર્સિટીની બી. એ. પરીક્ષામાં ઐશ્વિક વિષય તરીકે ગુજરાતી ઓનર્સ કોર્સ લઈ જે વિદ્યાર્થી જીએ નમરે પાસ થાય તેને સર રમણભાઈ સુવર્ણચંદ્રક દર વર્ષે આપવો.

(૨) સર રમણભાઈના જીવન વિશે માહિતી આપતાં લેખો, સ્મરણો, નોંધ, પત્રો વગેરે એમના મિત્રો, મંબંધીઓ અને

પ્રથમકો પાસે લખાવી મેળવી, તે સંગ્રહ એક રમારક અંથરૂપે બહાર પાડવો.

(૩) પ્રતિવર્ષ મુવર્ણચંદ્રકનો ખર્ચ બાદ જતાં વ્યાજની રકમ બચત રહે અને એકઠી થાય તેમાંથી વખતોવખત સાહિત્ય, ભાષા-શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને સમાજસુધારાના વિષયને લગતાં પુસ્તકો 'સર રમણભાઈ અંથમાળા' એ નામે લખાવી પ્રસિદ્ધ કરવાં."

તદનુસાર એમના જ લેખકસંગ્રહથી સર રમણભાઈ અંથમાળાની શરૂઆત કરવાનું યોગ્ય વિચાર્યું હતું. આત્માર મુધીમાં સદરહુ અંથમાળામાં નીચેના પુસ્તક પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે :—

નં.	પુસ્તકનું નામ	પ્રીમત
		રૂ. આ. પા.
૧.	કવિના અને સાહિત્ય વો. ૩ જી	૧-૦-૦
૨.	" " વો. ૪ જી	૧-૦-૦
૩.	ધર્મ અને સમાજ પુ. ૧ જી	૧-૦-૦
૪.	" " પુ. ૨ જી	૧-૦-૦
૫.	રમણભાઈ નીલકંઠ લે. ડૉ. બિપિનચંદ્ર	
	જી. ઝવેરી	૧-૦-૦

અમદાવાદ,
તા. ૨૨-૬-૧૯૫૩

જેઠાલાલ જી. ગાંધી
સહાયક મંત્રી

જો શરૂદ

મુંબઈ યુનિવર્સિટીની પી એચ ડી. ની ઉપાધિ માટે તૈયાર કરેલી આ કૃતિમા મે સ્વ સર રમણભાઈનું સમગ્ર દર્શન પ્રવા પ્રયત્ન કર્યો છે

મને હંમેશા લાગતું કે ગુજરાતના સાહિત્યજગતમા રમણભાઈની એવાની ભેઈએ તેટલી દર નથી થઈ રમણભાઈના સર્જન ને સમગ્ર જીવનકાર્યનો અભ્યાસ કરતા મને એ વાતની વિરોધ પ્રતીતિ થઈ આ પુસ્તક રમણભાઈની સેવાના યોગ્ય મૂલ્યાંકનમા મદદરૂપ થશે એવી મને આશા છે

પ્રો ઠાકોર કહે છે તેમ લેખકની જિંદગી, અને સપત્તિવિપત્તિ હારજીત આજિની ઝીણીમેઝી વીજતો ઉપરથી તેના મંથો, વિચારસૂચિ, દૃષ્ટિકોણ, સપ્રત્યયો, અપ્રત્યયો આદિ ઉપર એવો તો પ્રકાર પડે છે, કે તે વિગતો જેવી હતી તેવી આપણે બને તેટલી નાહી કાઢી લેઈએ” એ દૃષ્ટિએ તથા રમણભાઈનું અતિ ઉપયોગી જીવન લખવાનો કોઈ મબીર પ્રયત્ન થયો ન હોવાથી એમના જમાનાની ગુજરાતની એ મહત્વની વ્યક્તિ રમણભાઈના પિતા મલીપતરામનું અને રમણભાઈનું જીવન, તથા રમણભાઈનો અભાવ અને મિત્રો એ સર્વ બાબતો આ ગ્રંથમા જુદાજુદા પ્રકારમા સામેલ કરી છે નહેરુજીવન તો રમણભાઈના જીવનનું એક અતિ મહત્વનું પાત્રુ દણ, એટલે તે માટે એક ખાસ પ્રકરણ આપણુ આવશ્યક ગણ્યું છે જનસેવા સિવાયની એ ને સાહિત્યેતર દિવસાનોમા તેમણે બાગ લીધો — ધર્મની ને સમાજસુધારણાની — એ દિવસાલો માત્ર એક પ્રાતની નદિ પણ આખા દેશની હતી એ બાબત આપણા દેશની સાંસ્કૃતિક એક્તા બતાવે છે અને એ ઇતિહાસદર્શન કરવાથી જ રમણભાઈનું અને એમણે જે દિવસાવમા આપેલા કાળાનું સાનુ મૂલ્યાંકન થઈ શકે એટલા માટે આ નિબંધમા તે તે દિવસાવનું દ્રઢમા ઇતિહાસિક દર્શન કરવું આવશ્યક ગણ્યું છે વિવેચન અને ‘શઈનો પર્વત’ના પ્રકરણોમા પણ આવી ઇતિહાસિક પૂર્વભૂમિકા આપી છે

રમણભાઈનું વિવાહસાહિત્ય ધણું વિપુલ હોવાથી એની દંડી પાસમમ રૂપરેખા આપતાં, ને જરૂર પડે ત્યાં પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષની ફલીસો ટાંકતાં એ પ્રકરણ લગભગ 'ભદ્રંભદ્ર' અને 'રાધનો પર્વત' જેટલું મોટું કરવું પડ્યું છે.

આ પુસ્તક રચતાં મેં વિસ્તારી ફલક અને નિઃશેષતાનું ધ્યાન ધ્યાન ગણ્યું છે, અવતરણ આપીને ચોલવાથી વસ્તુમાં ચોક્કસાઈ આવે અને અચોક્કસાઈથી કોઈને અન્યાય ન થાય, એટલા માટે જ્યાંજ્યાં ટીકા કરવાનો પ્રસંગ હોય ત્યાં સામાન્ય રીતે અવતરણ મૂકવા શ્રીવંદ સાખી છે.

રમણભાઈ અંગે વિવિધ સામગ્રીઓ પૂરી પાડવા માટે શ્રીમતી લેડી વિદ્યાબહેન, શ્રી. સરોજિની મહેતા, શ્રી. ગદુલાલ મુ, શ્રી. માવલંકર, રવ. પ્રો. કાકોર, રવ. હોમી આદેવાળા, ડી. બ. દુષ્યલાલ કવેરી, શ્રી. તુલસીદાસ જ. પરીખ, ડા. મચ્છર વગેરે સમારીઓ અને સંજ્ઞાનો આભાર માનવાની આ તક લઉં છું. એમણે પૂરી પાડેલી સામગ્રી વિના આ મંથનો પાયા કાચો જ રહેત. નહીં, ઉત્તર વગેરે કંટાળા ભરેલાં નાનાં મોટાં કામમાં ધણા ભાઈઓએ મદદ કરી છે, એને માટે એમનો પણ આભાર માનું છું.

આ સર્વ કરતાં વિશેષ આભાર મારે વિષયપસંદગીથી પૂર્ણાકૃતિ સુધી સતત દોરણી આપવા માટે શુકવર્ધ પ્રો. રામનારાયણ પાઠકનો ને આજો નિર્બંધ વાંચી જઈ કેટલાંક મૂલ્યવાન સૂચનો કરવા માટે રવ. પ. બક્ષીકાકાનો માનવાનો છે. પૂ. પાઠકસાહેબના દાય નીચે આ પુસ્તક તૈયાર કરવાથી અને થયેલો સહુથી મોટો સાહિત્યલાભ નવીન વિવેચન-દષ્ટિની સંપ્રાપ્તિનો, ને વ્યવહારલાભ કલ્યાણકામ-સાવિત્રી-સાં વચ્ચે એ ફેપ્લીની વારસદારસુધાનો છે. કદાચ આ મદાનિર્બંધ ઉપાધિ માટે ન રવીશ-રાવ તોપણ આ બે લાભોથી એ માટે મેં ઉઠાવેલા મમનો બદલો વળી રહેત.

પુસ્તકપ્રકાશન માટે મોટી રકમની સહાય આપવા બદલ હું મુખર્થ ધુનિવસંદીનો ને તે પ્રસિદ્ધ કરવા માટે મુજબત વિદ્યાસભાનો ધણો જ આભી છું.

બદાઈદીન કોલેજ,
જૂનામદ
૨૨-૬-૫૩

}

ખિખિન કવેરી

પ્રવેશક

શ્રી. બિપિન જવેરીએ યુનિવર્સિટીમાં ડોક્ટરેટ માટે લખેલો મહાનિબંધ (થીસિસ) ‘રમણુભાઈ નીનકઠ’ સ્વ રમણુભાઈના જીવન ચરિત્રનો ગ્રન્થ મણી શકાય એવો થયો છે રમણુભાઈનું જીવનચરિત્ર લખવાનું કામ ગુજરાત વિદ્યાસભાએ મને સોંપ્યું હતું, પરંતુ હું તે કરી શક્યો નહિ, એનું મુખ્ય કારણ તો લાંબો વિસ્તારી ગ્રન્થ લખવાની મારી અશક્તિ-આવડતનો અભાવ, ખીજું કારણ રમણુભાઈના ગ્રન્થો અને લેખો તેમજ કાવ્યોની સાહિત્યની દૃષ્ટિએ સમાલોચના કરવા માટે જે વિદ્વતા અને અભ્યાસની આવશ્યકતા હોવી જોઈએ તે ન હોવાથી મારો અધિકાર નહિ, અને ત્રીજું કારણ આળસ. શ્રી બિપિન જવેરીનો મહાનિબંધ વાંચ્યા પછી મારી ખાતરી થઈ છે કે જે થયું તે સારું જ થયું છે શ્રી બિપિન જવેરીએ જે જાડા અભ્યાસ, સમતોલ દૃષ્ટિ, અને સૂક્ષ્મ વિવેચનદૃષ્ટિથી આ નિબંધ લખ્યો છે તેના દસગા ભાગની શુશ્રુષ્ણાવાળો નિબંધ હું લખી શક્યો ન હોત.

રમણુભાઈના અવસાન પછી પચીસ વર્ષે આ જીવનચરિત્ર પ્રકટ થાય છે એ પણ યોગ્ય થયું છે એમ મને લાગે છે ચરિત્રનાગકના અવસાન પછી તરત જ અગર થોડા સમય પછી એનું જીવનચરિત્ર લખાય તેમાં અયોગ્ય પ્રસંગ (અગર નિન્દા), પૂર્વગ્રંથો, પક્ષપાતી (અગર વિરોધની) વૃત્તિ હોવાનો ધણો મમત્વ રહે છે અને એના સમસ્ત જીવનની તાત્કાલિક જ નહિ પરંતુ ભવિષ્યની સમાજ

ઉપર થતી અસરનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન થઈ શકતું નથી. અવસાન પછી થોડા જ વખતમાં લખાયેલા જીવનચરિત્રમાં ચરિત્રનાયકનાં સ્વભાવ, વર્તન, નિત્યજીવન, વિચાર, અભિપ્રાય વગેરેનું વર્ણન વધારે સારી અને સચોટ રીતે કદાચ આવે, કારણ કે લેખકને એ ચરિત્રનાયક સાથે જીવન્ત સંબંધ હોય. પરન્તુ એટલી જીલ્લુ બાદ કરીએ તો ચરિત્રનાયકના અવસાન પછીનાં પંદર વીસ વર્ષ પછી જે જીવન-ચરિત્ર લખાય તેમાં યોગ્ય દૂરદર્શન-પરિપેક્ષિત હોવાનો વિશેષ સંભવ છે એટલે ચરિત્રનાયકને યોગ્ય ન્યાય-ઘવાનો પણ વિશેષ સંભવ રહે છે.

જીવનચરિત્રના લેખકને પોતાને ચરિત્રનાયક માટે સન્માનવૃત્તિ, સહૃદયતા, નિષ્પક્ષવૃત્તિ અને ન્યાયવૃત્તિની ખાસ આવશ્યકતા છે. શ્રી. બિપિન ઝવેરીના આ નિબંધમાં એ બંધી આવશ્યકતાઓ એવામાં આવે છે એવું મારું માનવું છે. રમણભાઈનાં ધાર્મિક વિચારો અને માન્યતાઓ લેખકને પોતાને સર્વથા માન્ય ન હોવા છતાં એમણે વિશાળ અને ઉદાર દૃષ્ટિથી એની સમીક્ષા કરી છે. એમના વિવેચન વિશેનાં લેખોમાં ત્યાં ત્યાં શ્રી. બિપિન ઝવેરી રમણભાઈના અભિપ્રાયથી જુદા પડે છે ત્યાં સ્પષ્ટતાથી અને નિખાલસતાથી એમણે પોતાના વિચાર જણાવ્યા છે અને તે માટે સમજી દલીલો પણ રજૂ કરી છે.

રમણભાઈની શૈલી વિશેના શ્રી. બિપિન ઝવેરીના અભિપ્રાય સાથે હું સંમત થઈ શકતો નથી. 'સ્વ બળવંતરાય ઠાકોરે જણાવ્યું છે કે "રમણભાઈને શૈલી જ ન હતી" એટલી દદ મુધી શ્રી. બિપિન ઝવેરી જતા નથી અને બળવંતરાય ઠાકોરે બાંધેલા અભિપ્રાયનું કારણ પણ એમણે યોગ્ય રીતે જણાવ્યું છે.' શ્રી. બિપિન ઝવેરી માને છે કે રમણભાઈએ "શૈલી પર ઓછું ધ્યાન આપ્યું. તેમણે વાક્યથી અભિવ્યક્તિમાં કથપિતવ્યનો જ ખ્યાલ રાખ્યો, એના વાદનને ઉપયોગી સાધન તરીકે અપનાવ્યું, પણ એને સુંદર બનાવવાની ખાસ પરવા ન કરી." (પાનું ૫૦૫) આ એમનો મન મને સર્વથા

ખરે લાગતો નથી. રમણભાષના વિવેચનના લેખોમાં, સામાજિક લેખોમાં અને ખાસ કરીને ધાર્મિક લેખોમાં (એમના ધાર્મિક વિચારો વિશે મતભેદ હોવાના સંભવનો હું સ્વીકાર કરું છું) રમણભાષની ખાસ વિશિષ્ટ અને સમ્પૂર્ણ શૈલી અને જણાય છે. લેખકની શૈલીમાં એનાં સ્વભાવ અને સમસ્ત માનસ અને વ્યક્તિત્વનું પ્રતિબિંબ પડેલું હોય છે, અને તેથી જ પ્રત્યેક લેખકની શૈલી-જેમ પ્રત્યેકના અક્ષર તેમ-બિંબ હોય છે એવું વિદ્વાનો માને છે. એ રીતે જોતાં રમણભાષની સામાજિક અને ધાર્મિક અને સાહિત્યના વિષયની કેટલીક દૃઢ માન્યતાઓ બહુ સ્પષ્ટપણે અને નિખાલસતાથી તથા સમ્પૂર્ણ અને નિર્લક્ષી રીતે એમનાં લખાણની શૈલીમાં દસ્યમાન થાય છે એવો મારો નજર મત છે. ગુજરાતના ગદ્યસાહિત્યમાં એમની શૈલીને કારણે એમનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે એટલે સુધી મારું માનવું છે. શ્રી. બિપિન ઝવેરી કરતાં શ્રી. મંજુલાનો આ બાબતનો અભિપ્રાય મને વધારે યોગ્ય લાગે છે.

સામાજિક સુધારા મંત્રંધીનાં રમણભાષના લેખો અને કાર્યોની સમીક્ષા શ્રી. બિપિન ઝવેરીએ બહુ ઝીણવટથી કરી છે, છતાં મને એવું લાગે છે કે અગ્રણ્ય એમણે એ વિષયમાં સમાજોત્થતિ અને સમાજ-કલ્યાણની આપણી અત્યારની નવી દૃષ્ટિએ એ વિષયની સમીક્ષા કેટલેક સ્થળે કરી છે. આપણા સમાજમાં પ્રવર્તતાં અનિષ્ટો દૂર કરવામાં અને સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિને-શ્રી પુરુષ અને બાળકને-સમાનતા, ન્યાયી વર્તણૂક, યોગ્ય હક અને પ્રતિષ્ઠા મળે એવી પ્રવૃત્તિમાં સમાજસુધારાના તે જમાનામાં પર્ચાઈ થતી મનાતી હતી એટલાં પંદર વર્ષમાં ગાંધીજીએ એ બાબતમાં આપણી દૃષ્ટિ બદલી છે અને હવે આર્થિક સમાનતા, કામદારોની રિયાત, મામજનોની આર્થિક ઉન્નતિ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને હરિજનોની સામાજિક અને આર્થિક ઉન્નતિ જેવા વિષયોનો પણ સમાજકલ્યાણના કાર્યમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આપણી એ બાબતની દૃષ્ટિ હવે ધણી વિશાળ અને વધુ બાપક થઈ છે. પરંતુ રમણભાષના જમાનામાં

જે દષ્ટિ હતી તે મર્યાદામાં એમનાં એ વિષયનાં લેખો અને કાર્યનું
 મૂલ્યાંકન થવું જોઈએ એમ મને લાગે છે. એમનાં જમાનામાં સમાજ-
 કલ્યાણની દૃષ્ટિની જે મર્યાદા હતી તે ધ્યાનમાં લઈએ તો એમણે
 એ દિશામાં જે સાહિત્ય ઉપજાવ્યું છે અને જીવનભર જે કાર્ય કર્યું
 છે તેની ખરોખરી કરનાર ગુજરાતમાં તો ખીજું કાંઈ થયું નથી,
 એટલું જ નહિ, પણ સામાજિક કલ્યાણ અને સમાજી-નિર્મિતના પ્રશ્નોમાં
 રહેલાં મૂળમત તરવોની એમણે જે મીમાંસા વિસ્તારથી અને તક-
 શુદ્ધ રીતે, એમના નડિયાદની સંસારસુધારા પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકે
 (ધર્મ અને સમાજ પ્ર. ૨. પાનાં ૨૦૫ થી ૨૩૬)ના વ્યાખ્યાનમાં
 કરી છે તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ વિષયનો એક અજોડ અને
 અપૂર્વ સામર્થ્યવાળો લેખ છે એવો મારો નમ્ર મત છે. એ લેખમાં
 સંસારસુધારાના આખા વિષયની હિલસાથી સમાવેશી છે એમ મને
 લાગે છે. અત્યારની આપણી જદલાપેલી અને વધુ વિશાળ થયેલી
 દૃષ્ટિએ પણ એ લેખનું મૂલ્ય કલ્પમ રહે છે. રમણભાઈના ધાર્મિક
 લેખો-પ્રાર્થનાસમાજમાં આપેલાં વ્યાખ્યાનો-અને તે ઉપરાંત
 તટસ્થતાથી જ્ઞાનસુધામાં ધર્મના વિષયને અંગેના લેખો વિશે થી,
 બિપિન જવેરીએ જદુ નિષ્પક્ષ રીતે અને સહૃદયતાથી સમાલોચના
 કરી છે, પરંતુ પ્રાર્થનાસમાજની ધાર્મિક વિચારસરણી ઉપર ચિંતી
 ધર્મની ઊપ છે એ માન્યતા એમણે સ્વીકારી છે. આવી માન્યતા ગુજ-
 રાતના ધણા લેખકો અને સામાન્ય જનતામાં પ્રવર્તે છે, પરંતુ આ
 માન્યતા દકીકતથી વિરુદ્ધ છે. જમાનામાં બ્રાહ્મસમાજની રચાપના
 કરનાર રાજી રામમોહનરાયે બ્રાહ્મસમાજમાં દર જુધવારે-રવિવારે
 નહિ-ઉપનિષદના વાચનનો ક્રમ રાખ્યો હતો. ઉપનિષદનું વાચન માત્ર
 બ્રાહ્મજી સભ્ય જ કરે એવો-અત્યારે જનવાણી અને અન્યાયી લાગે
 એવો-રિવાજ તે વખતે ચુસ્તપણે પાળવામાં આવતો. મદરિયે દેવેન્દ્ર-
 નાથ ટાગોરનું બ્રાહ્મસમાજ પ્રત્યે-ધાર્મિક મનોરત્તિ પ્રત્યે-આકર્ષણ
 અમર પ્રેરણા ઈશોપનિષદના પ્રથમ મંત્ર “ઈદ્રાવાચ્યમિદં સ્વર્ગમ”

ધૃત્યાદિથી થયું હતું. શ્રી દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર જ્યાં જોડા હતા ત્યાં ઉપનિષદના ફાટેલા એક પાનાનો કકડો એમની તરફ જોડો જોડો આવ્યો અને તેમાં આ શ્લોક હતો તે વાંચી એમના ચિત્તમાં કોઈ અપૂર્વ અસર થઈ અને પછી એ બ્રાહ્મસમાજના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા એ દક્ષીણત એમની આત્મકથામાં નોંધેલી છે. દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરના સમયમાં બ્રાહ્મજોતર સભ્યને ઉપનિષદ વાંચવાનું કાર્ય પ્રગતિમાન સભ્યો તરફથી સોંપવામાં આવ્યું ત્યારે બ્રાહ્મસમાજમાં ભારે ખળખળાટ ઉત્પન્ન થયો હતો. દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરનાં અને તેમના પુત્ર સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરનાં વ્યાખ્યાનો પ્રકટ થયેલાં છે તે વાંચતાં જણાશે કે એમના પ્રત્યેક વ્યાખ્યાનમાં ઉપનિષદનાં સૂત્રો ઉપર જ વિવેચન કરવામાં આવેલાં છે.

બ્રાહ્મસમાજના ત્યારપછીના આગેવાન સંચાલકો અને ઉપદેશકોએ પણ ઉપનિષદો, ગીતા અને ભાગવતના શ્લોક સૂત્રરૂપે લઈ વ્યાખ્યાનો કરેલાં છે. એમાંના કોઈએ જાદુબિજનાં સુવાક્યો સૂત્રરૂપે લઈ વ્યાખ્યાનો કર્યાં નથી. બ્રાહ્મસમાજના સ્થાપક રાજ રામમોહનરાયની સામે ખ્રિસ્તી પાઠરીએનો એવો આક્ષેપ હતો કે હિન્દુ ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાનતા સમક્ષ રજૂ કરવાથી સુસિક્ષિત હિન્દુ ભુવકોને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ધર્મોન્તર કરવામાં બ્રાહ્મસમાજ અવરોધકતાં નીવડી છે.

મુખ્યમાં ડૉ. ભાંડારકર, મદાદેવ ગોવિન્દ રાનડે, માર્મા પરમાનન્દ, વાસુદેવ નવરંગે, વામન આબાજી મોડક વગેરે પ્રાર્થનાસમાજના આગેવાન સંચાલકોનાં વ્યાખ્યાન પ્રકટ થયેલાં છે તેમાં કોઈ રચણે ખ્રિસ્તી ધર્મનાં સૂત્રો કે સિદ્ધાન્તોનું વિવેચન કે વિવરણ થયેલું નથી.

અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના સ્થાપક જોશ્નાનાથ સારાભાઈ, મહીપતરામ રૂપરામ, રજુહોડલાલ હોટાલાલ વગેરેના ખ્રિસ્તી ધર્મ-ગ્રન્થોનો અભ્યાસ જરૂર થોડો હતો અને તેમનાં વ્યાખ્યાનો પણ હિન્દુઓના પ્રાચીન ધર્મગ્રન્થોનાં સૂત્રો અને સિદ્ધાન્તોને અનુલક્ષીને

થયેલાં છે. અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપનાથી અત્યાર સુધીના સમય દરમ્યાન પ્રત્યેક રવિવારે અને બીજે પ્રસંગે જે જે વ્યાખ્યાનો થયાં તે દરેક વ્યાખ્યાનની સારરૂપ પાંચ દસ લીટીઓ પ્રાર્થનાસમાજની ઉપદેશ બુકમાં લખેલી મોબૂદ છે. તે ઉપરથી પણ જણાશે કે એમાં ભાગ્યેજ કોઇએ ખ્રિસ્તી ધર્મપુસ્તકનાં વચનોનો આધાર લઈ વ્યાખ્યાનો કર્યા હોય. બંગાળામાં અને મુંબઈમાં રવિવારની ઉપાસના સમયે ગવાતાં બજનનાં પુસ્તકોમાં મધ્યકાલીન ભક્તો સન્તો અને ધર્મોપદેશકોનાં બજનોનો સંગ્રહ કરેલો છે, અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજમાં વપરાતી 'પ્રાર્થનામાળા'નાં બજનો બોળાનાથ સારાભાઈનાં રચેલાં છે અને તે મહિમ્નઃસ્તોત્ર, ઉપનિષદો અને ગીતાના શ્લોકો, મધ્યકાલીન ભક્તોનાં બજનો વગેરેનાં કેટલાંક ભાષાન્તર, કેટલાંક સારરૂપ અને મોટે ભાગે એ ગ્રન્થોનાં વાચન અને અભ્યાસથી સ્વયંજી જાગ્રત થયેલી ધર્મ-ભાવના તથા જીર્મિનાં પરિણામરૂપે છે. એટલે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે આ બધાંમાં તો ખ્રિસ્તીધર્મની અસર નથી.

જ્ઞાત્રસમાજના અને પ્રાર્થનાસમાજના સિદ્ધાન્તોમાં નિરાકાર ઈશ્વરની માનસિક ઉપાસના ઉપર ખાસ બાર ચૂકવામાં આવ્યો છે, અને ઈશ્વરનાં ભક્તિ, ઉપાસના, સ્તુતિ, પ્રાર્થના, સદાચાર એ ભક્તિનાં અંગ માનવામાં આવ્યાં છે; બાથાચારો, જડ ક્રિયાક્રિડાને નિરર્થક ગણવામાં આવ્યાં છે; કોઈ ધર્મગ્રન્થ ઈશ્વરરચિત કે પ્રેરિત ગણવામાં નથી આવ્યો, કોઈ પેગમ્બર કે મધ્યસ્થ માનવામાં નથી આવ્યો. આ બધી ખ્રિસ્તી ધર્મની અસર છે? દ્વિન્નુધર્મના-ઉપ-નિષદોના તથા ગીતાના-ઉપદેશ પ્રમાણે નિરાકાર નિરંજન પરમાત્માની માનસિક ઉપાસના એ સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ માનવામાં નથી આવ્યો? વેદનું પઠન, ધર્મગ્રન્થોનો અભ્યાસ, યોગ, તપ, પૂજન વગેરે કરતાં પણ ચિત્તશુદ્ધિ કરી જાગવાના શુદ્ધ જીવનચય સ્વરૂપનું પ્વાન એકાગ્રતાથી ધરવું એને જ શ્રેષ્ઠ માર્ગ દ્વિન્નુધર્મમાં નથી માનવામાં આવ્યો? ખ્રિસ્તીધર્મમાં તો જિસસને ઈશ્વરનો પુત્ર-અવતાર-પેગમ્બર

માનેલો છે, બાહ્યમને ધ્વિરરચિત ગ્રન્થ માનેલો છે અને ખ્રિસ્તી-ધર્મના અનુયાયીઓનો મોટો ભાગ-રોમન કેથલિકોએ-તો ચર્ચને અગેની બાલક્રિયાઓને ભારે મહત્ત્વ આપે છે. અર્થાત્ પ્રાર્થનાસમાજ ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મની અસર છે એ માન્યતા જૂનબરેલી છે. આ બાબત આટલી લખાણથી લખવાનું કારણ એ છે કે પ્રાર્થનાસમાજમાં જે હિપાસનાવિધિ છે તે ખ્રિસ્તીધર્મનો નહિ પણ હિન્દુધર્મના શુદ્ધ સાત્ત્વિક સ્વરૂપ મુજબ છે એ હકીકત છે.

પરંતુ ખ્રિસ્તીધર્મની અસર પ્રાર્થનાસમાજના સિદ્ધાન્તો અને હિપાસનાવિધિ ઉપર પડી હાય એમ સ્વીકારીએ તોપણ એથી એ ‘અરપૃથ્થ’ શા માટે બનવો જોઈએ ? છેક પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યા આવતા હિન્દુધર્મના સ્વરૂપમાં કાળક્રમે અનેક મતમતાન્તરોની-દેશના અને પરદેશના અનાયો, ક્રાવિડો, ખીડસ વગેરેની અસર નથી થઈ શિવપૂજા, સૂર્યપૂજા, દેવીપૂજા, શાકત સંપ્રદાય, બક્તોના સંપ્રદાયો એ બધામાં કાલક્રમે જૂળ વેદધર્મના સ્વરૂપમાં મહત્ત્વના ફેરફાર અને ઉમેરા થતા આવ્યા છે. કોઈને ત્યાજ્ય ગણવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ એ સર્વને અદ્ભુત સમન્વય સધાતો આવ્યો છે, અને એ બાબતમાં અપૂર્વ સહિષ્ણુતા દર્શાવાઈ છે, અને તેથી જ પરપરાની પ્રણાલિકા ચાલુ રહી છે પ્રાર્થનાસમાજે પણ એ બધી પ્રણાલિકા ચાલુ રાખવામાં પોતાનો દિરસો આપ્યો છે વસ્તુતઃ પ્રાર્થનાસમાજ એ કોઈ નવો ધર્મ કે સંપ્રદાય નથી, પરંતુ જીવનનો એક માર્ગ-એ વે એક સાધક-છે એમાં જગતના સર્વ ધર્મોના ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તોનો સમન્વય કરવાનો અને નિત્યજીવનમાં તે ઉતારવાનો પ્રયત્ન છે

રમણભાઈએ પોતાના વ્યાખ્યાનોમાં અને લેખોમાં-ખાસ કરીને “આહિસમાજનો ઉદ્દેશ અને પદ્ધતિ” (ધર્મ અને સમાજ ભાગ ૨ પાનાં ૧૪૮-૧૫૦માં) બહુ સ્પષ્ટ રીતે સાત્ત્વિક બાવથી તથા જોડી ધર્મશ્રદ્ધાથી એ માર્ગની ચર્ચા કરી છે યુજરાતના ધાર્મિક સાહિત્યના

અવ્ય સમૂહમાં, એ દષ્ટિએ, એમના ધર્મ મંત્રેથીના લેખો અમત્યનું સ્થાન ધરાવે છે.

શ્રી બિપિન ઝવેરીને પ્રાર્થનાસમાજ અને જ્ઞાત્યસમાજનો પ્રત્યક્ષ પરિચય ન હોવાથી એમણે પણ પ્રચલિત માન્યતા સ્વીકારી લીધી એ નવાઈ જેવું નથી. વળી આ માન્યતા દૂર કરવા માટે એ સમાજને તરફથી જોઈએ તેટલો સખગ પ્રયત્ન કરવામાં નથી આવ્યો. એ પણ એક કારણ છે. પરંતુ એ જાગૃત બાદ કરતાં બીજી રીતે રમણભાઈના ધાર્મિક વિચારો અને સિદ્ધાન્તો વિશેની એમની ચર્ચા આ પુસ્તકનો અતિ અમત્યનો વિભાગ છે.

✓રાષ્ટ્રનો પર્વત' એ રમણભાઈનો સદૃશી એક ગ્રન્થ છે. એમની જીવન પ્રત્યેની દષ્ટિ, નીતિની ઉચ્ચભાવના, માનવીના કાર્ય માટેની એની જવાબદારી વિશેના રમણભાઈના મત, ઇશ્વરની કલ્યાણ-મય યોજના વિશેની એમની શ્રદ્ધા, નારીસંમાનની એમની ભાવના વગેરેનું સંપૂર્ણ દર્શન એ નાટકમાં થાય છે. શ્રી બિપિન ઝવેરીએ આ નાટક વિશેના વિવેચનમાં રમણભાઈને-એમના માનસને અને ચિત્તજ્યાપારના બંધારણને-આગળવાનો બહુ સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. સાહિત્યની દષ્ટિએ એ પુસ્તકનું શ્રી બિપિન ઝવેરીનું મૂલ્યાંકન મને બહુ યોગ્ય લાગ્યું છે; જો કે એ વિશે અભિપ્રાય આપવાનો મારો અધિકાર નથી. આ ગ્રન્થમાં એ પુસ્તકના વિવેચનનાં એ પ્રકરણો ગ્રન્થકર્તાના હોમ અભ્યાસની સાક્ષી પૂરે છે.

બદ્રંબદ્ર વિશેના પ્રકરણમાં એ પુસ્તકના વિરોધમાં જે નીચ અને અંમન આલોપવાળું નિર્ણય પુસ્તક પ્રકટ થયું હતું તેનો માત્ર ઉદ્દેશ જ થયો હોય તો ઠીક હતું એમ મને લાગે છે. નગીનદાસ મંધવીનો પત્ર અને એ પુસ્તક વિશેની લાંબી ચર્ચા કરી એ જાનની શુદ્ધ અને નિર્માલ્ય ચોપડીને આટલી બધી અમત્ય આપવાની જરૂર હોય એવું મને લાગતું નથી. નગીનદાસ મંધવીના પત્રમાં એક વાન લખી છે તે બોટી છે તે મારી અંમન માદિનીથી

હું જણાવુ છું. શ્રી બચુભાઈ ક્ષેત્રચંદ કારભારી (જે 'અભ્યુત્થાન'ના તંત્રી થોડા વખત સુધી હતા)ને " પૈસા આપી બીજી આર્થિકતા બધાં પુસ્તકો સુધારકમંત્રીઓએ પોને ખરીદી લઈ તેને ઉપયોગ અટકાવ્યો." (પાનું ૪૧૧) આ વાત તદ્દન ખોટી છે. શ્રી. બચુભાઈ ક્ષેત્રચંદ અમારા સંઘના મિત્ર હતા, સુધારક અને ક્રાન્તિકારી વિચારના હતા, સ્વ વાડીવાસ ગોતીલાલના સહકાર્યકર્તા હતા અને રમણભાઈના પ્રશંસક હતા એ આવા મંદા કામમા ભાગ લે એ મનાય તેવી વાત નથી. નગીનદાસ મધવીને કોઈએ ખોટી ખાતમી આપેલી હોવી જોઈએ પરંતુ " આ વાત મને બચુભાઈએ પોને જ કરી હતી " એમ નગીનદાસ સંધવી લખે છે એટલે એમણે એ ઉપજાવી કાઢેલી હોવી જોઈએ એમ બચુભાઈ ક્ષેત્રચંદને સારી રીતે જાણખતો હોવાથી હું ખાતરીપૂર્વક કહી શકું છું .

આ મન્યના દરેક દરેક પ્રકરણુ વિશે વિગતવાર ચર્ચા કરતા હવું લંબાણુ થઈ જાય, અને એટલો મારો અધિકાર પણ નથી, એટલે મન્યમા કેટલીક બુલો જાણ્યે અજાણ્યે રહી ગઈ છે, ખાસ કરીને માહિતીની-તે વિશે હું અહીં એ શબ્દ જણાવીશ

(૧) પાનું ૬ " હું તો માત્ર દૂધ પીતે આવ્યો છું " એમ કહી તેમણે પોતાને અને પોતાના સ્વજનોને જ્ઞાતિ બહિષ્કારમાંથી ઉમારી લીધા હતા. આમા હકીકતની જૂન છે. સ્વ મહીપતરામ, રમણભાઈ, નરસિંહરાવ અને કૃષ્ણરાવ મુળાંબની પ્રાર્થનાસમાજના તે વખતના પ્રમુખ ડૉ. આત્મારામ પાકુરંગને લા જમવા ગયા હતા એ જ્ઞાતિગિવાજની વિરુદ્ધના બોર્જનના મદાઅપરાધને કારણે એમનો જ્ઞાતિબહિષ્કાર કરવાનું પૂનઃ લેવાનું જ્ઞાતિએ દરાબ્યું ત્યારે સ્વ જોગાનાથ સારાભાઈનાં એક સમા, અમદાવાદની બહારના, જેમનું એ કુટુંબમા મુરખી જેવું સ્થાન હતું, તેમણે જ્ઞાતિ સમક્ષ જઈ કહ્યું કે " એમણે બધાએ તો માત્ર દૂધ જ પીધું છે એવું મને એમના તરફથી જણાવાયું છે " હકીકતમા એ કોઈને પૂછવામાય્યા

વિના જ આ ગૃહસ્થે પોતાની એક જ જ્ઞાતિ સમક્ષ આવી વાત રજૂ કરેલી. જ્ઞાતિએ એમનું કથન સાચું માની કાંઈ પગલાં ન લીધાં; અજબત્તે, આમાંના કોઈએ એ જગ્યાએ ખોટો હોવાનું જાહેર ન કર્યું એટલા પૂરતો એમનો દોષ સ્વીકારવો જોઈએ. આ હકીકત અમદાવાદમાં જોઈ, સુરતની નામરની જ્ઞાતિએ આ ખાત લક્ષ્યમાં લીધી ન હતી, એટલે મહીપતરામ અને રમણભાઈને અમદાવાદની નાગર જ્ઞાતિમાં સમાવેશ થતો ન હોવાથી તેમને માટે આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. શ્રી. જિપિન જવેરીએ આ હકીકતથી બાનુ-મુખરામે લખેલી મહીપતરામના જીવનચરિત્રની ચોપડીમાંથી લીધેલી છે, પરંતુ બાનુમુખરામની એ ખોટી માહિતી છે એમ હું ખાતરી પૂર્વક કહી શકું છું.

(૨) મણિલાલ નરુભાઈનાં સુધારા અને ધર્મસંબંધીનાં વિચારોની રમણભાઈએ 'જ્ઞાનસુધા'માં ધણી ટીકા કરી છે, કેટલીક વખત કડક ટીકા પણ કરી છે, પરંતુ એ સંબંધના એ બે વિદ્વાનોના લેખો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉચ્ચ કક્ષાનાં વિવેચન અને વિદ્વતાયુક્ત નિબંધોના નમૂના છે, એ રીતે એ વિદ્વાનોની ચર્ચાએ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે એવો મારો નમ્ર મત છે. મણિલાલના વિચારો સાથે રમણભાઈને ધણો મતભેદ હતો, પરંતુ એમની વિદ્વતા માટે બહુ જીવ્ની સંમાનવૃત્તિ હતી એમ હું જાણું છું. એમના અભિપ્રાય મુજબ ગોવર્ધનરામ કરતાં મણિલાલ જીવ્ની ઠાઠિનાં મૌલિક વિચારક (ઓરિજિનલ થિન્કર) હતા. મણિલાલના અકાળ અવસાન પ્રસંગે રમણભાઈએ 'જ્ઞાનસુધા'માં જે લેખ લખ્યો છે તે આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. 'કાન્તા' નાટકના એ અતિ પ્રશંસક હતા અને એ નાટકની ત્યસર, શ્રી. જિપિન જવેરીએ બતાવ્યું છે તેમ, 'રાષ્ટ્રના પર્વ' ઉપર રચિત દેખાય છે. મણિલાલ સંબંધી ઉલ્લેખ કરતાં શ્રી. જિપિન જવેરીએ રમણભાઈએ લખેલી મણિલાલની મૃત્યુનોંધ 'જ્ઞાનસુધા'માંથી ઉતારી દોત તો ઠીક થાત એમ મને લાગે છે.

(૩) માર્ટિનોના પુસ્તકો "Types of Ethical Theory" અને "Study of Religion" ની અસર રમણભાઈના નીતિનાં અને ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો ઉપર જોડી પડેલી હતી એ થી. બિપિન ઝવેરીનું કહેવું ખરું છે; પરન્તુ એમ. એ. માટે અભ્યાસ દરમ્યાન એમણે Study of Religion વાંચેલું, પણ Types of Ethical Theory એ પુસ્તકનો ખારીકાઈથી અભ્યાસ એમણે વિદ્યાબહેને ખી. એ. માં ફિલોસોફી અને એથિક્સનો વિષય એમિકે તરીકે લીધેલો તે વખતે એમની સાથે એ પુસ્તક વાંચતે રમણભાઈએ કરેલો.

(૪) 'જ્ઞાનસુધા'ના લેખકોમાં સ્વ. બાણુરાવ હિંમતલાલ દેસાઈ તથા દાદોરલાલ હરિલાલ દેસાઈનાં નામ ઉમેરવાં જોઈએ. બાણુરાવ 'ક્રમુદ્ધ'ની સહીથી અને દાદોરલાલ Theist ની સહીથી લખતા. આ ઉપરાન્ત 'જ્ઞાનસુધા'ના દરેક અંકમાં વિદ્યાબહેનની એકાદ કવિતા અથવા લેખ અવશ્ય આવતાં એટલે એમનું નામ પણ ઉમેરાવું જોઈએ.

(૫) પાનું ૧૮૫:—રમણભાઈના સુધારાની મર્યાદા વિશે થી. બિપિન ઝવેરીએ જે વિચારો જણાવ્યા છે તે મને સર્વથા યોગ્ય જણાતા નથી. "વ્યવસ્થિતરૂપે રચાત સમસ્ટિવાદે લીધું છે" એ ધણે અંશે ખરું છે; પરન્તુ સુધારકોએ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને ધોરણે સુધારાનો આગ્રહ કયો ત્યારે સમસ્ટિના કલ્યાણને વિચાર બાજુ ઉપર મૂક્યો ન હતો. સમસ્ત સમાજનાં કલ્યાણ અને જિનતિની દૃષ્ટિ રાખીને જ સુધારાના સર્વ પ્રશ્નોની ચર્ચા ચતી હતી. અને "જે (વ્યવસ્થિતરૂપે) આજે તો તિલાંજલિ અપાઈ છે" એ વિધાન પણ થી. બિપિનનું સર્વથા સાચું નથી. આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને યોગ્ય રચાત અત્યારે પણ અપાય છે; અલખત, સમસ્ટિના કલ્યાણને બોલે નંદિ. રમણભાઈએ જે સુધારાનો આગ્રહ જીવનભર કયો તેમાં કયા સુધારામાં માત્ર વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય લક્ષ્યમાં રાખવામાં આવ્યું હતું એ થી. બિપિન ઝવેરીએ

દંડોવું હોત તો સારું હતું. શ્રી. બિપિન ઝવેરીએ રમણભાઈના સુધારાની બીજી મર્યાદા “માત્ર કાનૂની દ્રષ્ટિ”-એ મણારી છે. સમાજમાં પ્રવર્તતાં અનિષ્ટો દૂર કરવા માટે લોકમત ડેળવવો એ સૌથી વધારે અગત્યનું છે એ સંકુ રચીકારે છે, પરંતુ જે અનિષ્ટ રૂઢિથી વ્યક્તિનું તેમજ સમાજનું બારે અદિત ચયા કરતું હોય-દા. ત. વિધવાપુનર્લગ્નપ્રતિબંધ, બહુપત્નીની પ્રથા, બાળલગ્ન વગેરે-તેમાં લોકમત પૂરેપૂરો ડેળવાય-સમાજનો ધણો મોટો ભાગ સંમત થાય-ત્યાંસુધી રાહ જોઈ વ્યક્તિને તેમજ સમાજને દુઃખદાયક રિયતિમાં રહેવા દેવો એ યોગ્ય છે? કાનૂન કરીને એ દુઃખ ટાળવાનો ઉપાય કઈ રીતે અયોગ્ય છે? કાનૂનની મદદ સિવાય એ અનિષ્ટો દૂર કરવા માટે કોઈ વ્યક્તિ પમણું ભરી-જ શકતી નથી અને તેથી વ્યક્તિ તેમજ આખા સમાજને અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો ભોગવ્યા કરવાં પડે છે. એવા પ્રસંગોમાં કાનૂનની મદદ એ જ એક ઉપાય છે એમ મને લાગે છે. શ્રી. બિપિન ઝવેરીએ જે દૃષ્ટાન્ત લીધું છે-વિધવાવિવાહનું-તેમાં વિધવાને ફરી લગ્નના પ્રતિબંધને કારણે માત્ર વિધવાને પ્રોતાને અન્યાય થાય છે અને કદાચ ભોગવવું પડે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ એને પરિણામે જે અનાયાર, ગર્ભપાત અને બાળહત્યા થાય છે તે આખા સમાજને માટે અનિષ્ટ છે; એ પ્રતિબંધ લોકમત ડેળવાયાથી ક્યારે ટળે? કાનૂનની મદદ ન મળે તો કોઈપણ વિધવા, લોકમત ડેળવાયો હોય તોપણ, ફરી લગ્નનું પમણું શી રીતે ભરી શકે? શ્રી. બિપિન ઝવેરી લખે છે “વિધવાને” પેરણવાનો હક છે એ વાત એમણે કરી, પરંતુ વિધવાનો સંયમ પ્રસસ્ત છે એ વાતની કદર એ ન કરી શક્યા.” આ વાક્ય શા હિદેશથી લખાયું છે તે હું સમજી શકતો નથી. પરંતુ સુધારકો જેમણે વિધવાપુનર્લગ્નનાં હકની દિમાયન કરી છે તેમાંનાં દરેકે સંયમી વિધવાની કદર કરેલી જ છે; પરંતુ સમાજે એ જાનનો સંયમ વિધવા ઉપર બળાતકારે કરાવવાની જહાંગીરી અજમાવી છે ત્યારે જ એમણે એનો વિરોધ કર્યો

છે. તે ઉપરાન્ત એ જાતનો સંવનન સમાજે જાણકારે વિધવાએ ઉપર લાદ્યો છે તે સમાજ નીતિનું ધોરણ જીંચું સાચવી શક્યો છે? વળી એમાં ‘આધ્યાત્મિક દષ્ટિ’ ક્યાં આવી? સમાજનું નૈતિક ધોરણ જીંચી કક્ષાએ ટકાવી રાખવા માટે જીવત નીતિની દષ્ટિ જરૂરની છે. એ આધ્યાત્મિક દષ્ટિ નથી. સમાજનું નીતિનું ધોરણ પરાણે લીધેલા-ફરજિયાત ફરજા-સંવનનથી ટકી શકે કે ઇચ્છા હોય તે પુનર્જન્મ કરે-છાનો અનાયાર ન કરે, એવી પ્રયાથી ટકી શકે! ‘સંકુચિતતા’ એ એમનાં સુધારાની ત્રીજી મર્યાદા થી. બિપિન ઝવેરીએ ગણાવી છે. વસ્તુતઃ એ સંકુચિતતા નથી, પરંતુ મજૂરોનો પ્રશ્ન, દલિતો પતિતોનો પ્રશ્ન-વગેરે પ્રશ્નો તે વખતે ઉપરિચિતજ થયા ન હતાં. ઇંગ્લેન્ડ અમેરિકા જેવા દેશમાં જ્યાં લઘુસંબંધીનાં, રાષ્ટ્રત્રાસનાં, લોજન અને બેટી-વ્યવહારનાં વગેરે બંધનોનો વિચાર સરખો પણ કરવાનો નથી હોતો ત્યાં દલિત પીડિત વર્ગની તેમજ કામદાર અને શોષિત વર્ગોની આર્થિક સ્થિતિનો, મરીબોને વૈદ્યકીય સારવારનો, મજૂરોને વીમાનો વગેરે પ્રશ્નો એ સમાજ-સુધારાના મુખ્ય પ્રશ્નો ગણાય છે. આપણા દેશમાં ઔદ્યોગિક યુગ શરૂ થયા પછી એ જાતના પ્રશ્નો ઉપરિચિત થયા છે અને હવે સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિમાં એ પ્રશ્નોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અરપૃથ્થતાનિવારણનો પ્રશ્ન છેક ૧૮૬૭થી સમાજસુધારા પરિપદમાં દાખલ કરવામાં આવેલો છે એ શ્રી. બિપિન ઝવેરીને હું યાદ દેવડાવું છું.

(૧) પાર્લુ ૧૪-રમણભાઈના સહાધ્યાયી તે બરબેર જમશેદજી દલાલ જે પાંચળથી સિવિલિયન થયા તે હતા જરબેર તે જમશેદજી દલાલના દીકરા જમશેદજી દલાલ તો રમણભાઈના વખત અગાઉ હાઇ-સ્કૂલમાં હેડમાસ્ટર અને પછી ગુજરાત કોલેજના પ્રિન્સિપાલ હતા. પાંચળથી એ વડોદરાની વરિષ્ઠ કોર્ટના વડા ન્યાયાધીશ થયા હતા.

(૭) શ્રી. બિપિન ઝવેરી જેને ‘ડોઇલ’ કરી ઉલ્લેખ છે તેમનું નામ ‘કોનન ડોઇલ’ છે. એમનું આખું નામ ‘આર્થર કોનન ડોઇલ’ છે, ‘ડોઇલ’ નહિ.

(૮) ડચીમામાનું પાત્ર એ કલ્પિત નથી (પાનું ૨૦૪). તેમ ધનસુખલાલ કહે છે તે પણ ખરાબ નથી. અમદાવાદમાં નામરોના લતામાં રહેનાર, જ્યુડિસિયલ ખાતામાં નોકરી કરનાર એક ગૃહસ્થ જેનું નામ હું જાણું છું તેમને સહુ——‘કાઉટ’ એ નામે ઓળખતા. એ ગૃહસ્થ તે ડચીમામાનું પાત્ર છે.

રમણભાઈ સાહિત્યકાર તરીકે, લેખક તરીકે, ‘રાષ્ટ્રનો પર્વત’ અને ભદ્રંભદ્રના કતો તરીકે, સમાજસુધારાના અમણી તરીકે, ધાર્મિક વિષયોના વિચારક તરીકે વગેરે અનેક રીતે શ્રી. બિપિન જવેરીએ એમના જીવનની સમીક્ષા કરી છે, પરંતુ સામાજિક કાર્યકર તરીકે એમના જીવનનો ઉદ્દેશ્ય પ્રમાણમાં ઓછો થયો છે. એમના જીવનમાં એ ક્ષેત્રનાં એમનાં કાર્યોનાં હું પાંચીસ વર્ષ સુધીનો સનત સાક્ષી છું એટલે એ જામત હું અનુભવથી કહી શકું છું. જાહેર જીવનમાં નિઃસ્વાર્થ અને નિઃસ્પૃહી વૃત્તિ, માનાપમાનથી પર મનોવૃત્તિ, સેવાની જ કેવળ વૃત્તિ, મતસહિષ્ણુતા, સમાધાનવૃત્તિ, ગુણની કદર, પોતાને પાછળ રાખી બીજાને આગળ પાડવાની વૃત્તિ, બ્યવથાશક્તિ, જે સંસ્થાનું કાર્ય કરવાનું હોય તે સંસ્થા માટેનું મમત્વ, જાહેરમાં આગળ પડવાની અનિચ્છા, કાર્યકરો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને તેમને સદા ઉત્તેજન આપવાની વૃત્તિ, અત્યંત ચોક્કસાઈ, શુદ્ધ પ્રમાણિકતા, નાણાંના હિસાબમાં કાળજીપૂર્વકની ચોક્કસાઈ, આ બધા ગુણો અત્યંત આવશ્યક છે. આ પ્રત્યેક ગુણ રમણભાઈમાં પૂર્ણપણે હતા. સામાજિક અને રાજકીય, મ્યુનિસિપાલિટી અને ખીછ અનેક મંસ્થાઓના અનેકાનેક કાર્યકરોના સંબંધ અને પરિચયમાં હું આવ્યો છું. ઘણા કાર્યકરોમાં ઉપર જણાવેલા ગુણોમાંના કેટલાક સારા પ્રમાણમાં મેં જોયા છે, પરંતુ ઉપર જણાવેલા તમામ ગુણો મેં રમણભાઈ સિવાય બીજા કોઈ કાર્યકરમાં—ગુજરાતમાં—જોયા નથી. અનાયાસમાં આશ્રય લેતી વિધવાઓ માટેની હદયની જાંઠી લાગણી એમના જેટલી મેં આપણા દેશની એવી

સંસ્થાઓના કોઈ કાર્યકરમાં જોઈ નથી. જાહેર જીવનમાં પ્રામાણિકતા અને શુદ્ધનિષ્ઠા રમણભાઈની આદર્શરૂપ હતી એમ હું વિના સંકોચે જણાવી શકું.

નિયમ, વ્યવસ્થા, શિસ્ત, આત્માપાલન વગેરેના રમણભાઈના વિચારો બહુ કડક હતા અને એ નિયમોનો ભંગ એ સહન કરી શકતા નહિ, પરંતુ એમનું હૃદય અતિશય કામળ હતું. અંગત સ્વજનો અને મિત્રો પ્રત્યે તો એમનું હૃદય પ્રવિત્ર યતું, એટલું જ નહિ, પણ જેને પોતાનું માન્યું, જેની સાથે આત્મીયતા મેળવી, તેને માટે એમના હૃદયમાં જાંડી લાગણી રહેતી. મારા પાંત્રીસ વર્ષના એમની સાથેના નિકટ સહવાસમાં મેં એમને-સ્વજનના વિયોગ સિવાયના-બે પ્રસંગોએ આંખમાં આંસુવાળા જોયા છે. એમના ઘોડાને એક પરાયા માણસનો ઘોડો, જે સાથે જ બંધાયેલો હતો-તેણે-બચકું બંધું, તે ઘોડાને પીડાતો જોઈ રમણભાઈની આંખમાં આંસુ આવેલાં મેં જોયાં છે. ખીજે એક પ્રસંગ એક જડ વસ્તુની બાબતનો છે. એમની પાસે એમના કુટુંબમાં સાચવી રાખેલું એક મોટું ખીંભેરી ટમ્બર હતું. સાઠ વર્ષથી એ કુટુંબમાં સચવાઈ રહેલું હતું. કુટુંબનો એ વારસો-‘એરલૂમ’ જેવું એ હતું. એ ટમ્બર એમના હાથમાંથી એકવાર પડી જવાથી ફૂટી ગયું ત્યારે એ ક્ષણવાર રતબ્ધ થઈ ગયા અને તે વખતે જૂનાં સ્મારણો મંભારી એમની આંખમાં આંસુ આવેલાં મેં જોયાં છે. આ દૃષ્ટાંત હું એમની કામળ લાગણી દર્શાવવા આપુ છું.

મ્યુનિસિપાલિટી, કોર્ટ, અનાયાત્રમ, પ્રાર્થનાસમાજ અને ખીજ અનેક સંસ્થાઓના કામને લીધે એમનો સમય બરચક રહેતો, તેમ છતાં ચારદાજહેનને અને મને એ રોજ રાત્રે એક કલાક સંસ્કૃત શીખવતા. રજામાં કુમ્મસ આરામ લેવા એ ગયા હતા ત્યાં વિના-યક નંદશંકર, ચીરમિત્ર દિવેદિયા, ચારદાજહેન અને હું એ સહુની સાથે એમણે ‘કાળવ્રકાશ’નો દસમો ઉદ્દાસ નિયમસર વાંચ્યો હતો.

આ શિક્ષણકાર્યમાં એમને અત્યંત રસ હતો અને એમને સદૃશ એ પ્રસન્ન ઉપરાંત એમની પાસેથી અનેક અનેક વિષયો ઉપર ધણું ધણું જ્ઞાનુવાનું મળતું. દર રવિવારે સવારે પ્રાર્થનાસમાજનો નીતિ-સદ્ધર્મ વર્ગ એ સલાવતા તેમાં અમે શિક્ષણ લીધેલું. મારું પોતાનું એમની પ્રત્યેનું ઝાણ તો પૂરું કાઢી બેઠે વાળી શકું તેમ નથી. એમનાં પોતાનાં સંતાનો, દરતાં પંજી એમના સંદર્શનો અને એમનાં ઉચ્ચ આશિષ તથા ઊંડી આધ્યાત્મિકતાનો અનુભવ દરવાંતો. મને વધારે લાભ મળ્યો છે, પરંતુ એ સર્વે ઝીંઘવા નેટલો દું સુપાત્ર નહિ એ મારી પોતાની કમનસીબી.

રમણભાઈના જે જે ઉચ્ચગુણો હતા તેની પ્રેરણાનું મૂળ એમની આધ્યાત્મિકતામાં હતું. ઈશ્વર ઉપર અનન્ય શ્રદ્ધા, ઈશ્વર-પ્રાર્થનાની સક્ષમતામાં અડગ વિશ્વાસ, જીવનમાં નીતિમય ધારણા મારેલો આશ્રય, અને શાન્ત સૌમ્ય પ્રકૃતિ એ સર્વ એમના જીવનનાં લક્ષણો એમના ઊંડા બક્તિભાવનાં ફળરૂપ હતાં. ઊંડી આધ્યાત્મિક વૃત્તિ સિવાય એવા ઉન્નત ગુણોનું અસ્તિત્વ અશક્ય છે.

રમણભાઈએ બીજાં કાંઈ કાર્ય ન કર્યું હોત તોપણ એમણે જે આદર્શ દંપતીજીવન જીવી બતાવ્યું, વિદ્યાભણેનનાં સંસ્કાર શુદ્ધિ અને હૃદયને સંપૂર્ણપણે વિકસવાનો માર્ગ કરી આપ્યો અને તેમાં સતત સદાપતા કરી, સંસ્કારી કુટુંબજીવન પ્રત્યક્ષ જીવી બતાવી પોતાનાં સંતાનોમાં જે ઉચ્ચ સંસ્કાર રેડ્યા અને યુજરાતને એક અતિ સંસ્કારી અને શુદ્ધિશાળી કુટુંબનો વારસો આપ્યો, એટલાથી જ યુજરાત એમનું સદાનું ઉપકૃત રહેશે. એમનાં સંતાનોને જે સુખ, શાન્તિ, ઉચ્ચ સંસ્કાર અને કર્તવ્યની દીક્ષા મળ્યાં તેવાં યુજરાતમાં ભાગ્યેજ બીજા કાઈને મળ્યાં હશે.

સાહિત્યકાર તરીકે, સમાજસુધારક તરીકે, ધર્મોપદેશક તરીકે, જુદેર સંસ્થાઓના સંચાલક તરીકે, શુદ્ધ પ્રામાણિક વક્તા તરીકે, ઉન્નત નીતિમય જીવન અને ધાર્મિકવૃત્તિવાળા શુદ્ધ સાચા સદૃશરૂપ

તરીકે ગુજરાતમાં એમનું નામ લાંબા સમય સુધી ટકી રહેશે. પરંતુ આપણા દેશમાં જનતાની રમણશક્તિ બહુ ટૂંકા છે : ત્રીસ ચાળીસ વર્ષ ઉપરના દેશનેતાઓ લગભગ હુલાઈ ગયા છે, ગોખલે ને રાનડે, સેક્તંગ અને તિલક વગેરે દેશનેતાઓને નવો જમાનો બજણતો નથી અને જૂનો જમાનો સંભારતો નથી, ગાંધીજીને હજી કોઈ વખત વ્યાખ્યાનોમાં નેતાઓ માંડ કરે છે. એ જનતા, યાદી પણ થોડા વખત ચોક્કસ, કોરેલે કે ગાંધીજીનાં શુભોક્તિ અનુસરણ તો કોઈ રથને થઈ જ નથી. એટલે રમણભાઈનાં શુભોક્તિ પ્રગર્ભમાં લાંબી મુક્ત સંભારવામાં આવે એવી આશા થોડી છે. એમની સાહિત્યસેવા વધારે લાંબી ટકવાનો સંભવ છે, પરંતુ મનુષ્યને-પ્રત્યેક વ્યક્તિને-મુખ્યત્વે કરીને તો પોતાના આત્માની ઉન્નતિ કરવાની છે. એ ઉન્નતિ માટેનાં સાધનો-ધર્મ, ઉપર, સંગ્રેમ, શ્રદ્ધા, ભક્તિભાવ, નીતિમય જીવન, પરાપકાર, માનવસેવા, ક્રાંતિઓનિષ્ઠા વગેરે-દ્વારા રમણભાઈએ પોતાના આત્માની ઉન્નતિ સાધવાનો આજીવન સતત પ્રયત્ન કર્યો કયો હતો. એ પ્રયત્નના શુભ ફળ તરીકે એમનો પવિત્ર આત્મા દેહની ઉપાધિથી મુક્ત થઈ, ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ સાધી પરમાત્માના દિવ્ય સાન્નિધ્યમાં ચિરકાલવાસ માટે અધિકારી થયો છે એવી મારી પ્રતીતિ છે.

ગદુભાઈ કુ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ

૧. પૂર્વ અને વારસો	
૨. જીવનરેખા	
૩. સ્વસાવ, ટેવો, દિનચર્યા	
૪. મેત્રી અને સાહિત્યકીય સંબંધો	
૫. ભહેરજીવન	
૬. જ્ઞાનસુધા	૧૦
૭. ધાર્મિક જીવન	૧૧
૮. રમણભાઈ અને સંસારસુધારો	૧૧
પરિશિષ્ટ : 'વિવાહવિધિ'	૧૮
૯. વાંદે વાંદે જાયતે તત્ત્વવ્યોમ :	૧૯
૧૦. વિવેચન	૨૬
૧૧. બાધાવિપથક નિબંધો	૩૦
૧૨. કવિતા	૩૧
પરિશિષ્ટ : હંદ, લય, ગ્રાસ	૩૩
૧૩. નવલિકાઓ	૩૪
૧૪. 'ભદ્રંભદ્ર'	૩૪
પરિશિષ્ટ અ : પાશ્ચાત્ય કલાક્ષત્રચનોની અસર	૩૮
" આ : ભિન્ન-પ્રતિભિન્ન	૩૬
" દ : પ્રતિકાર, પ્રત્યુત્તર ને અનુસંધાનરૂપ કૃતિઓ	૪૦
" સ : સ્વ. નગીનદાસ સંધવીનો મારા પરનો પત્ર	૪૦
૧૫. 'શોધમાં'	૪૧
૧૬. હારથનું મંદિર	૪૧
૧૭. 'રાહનો પર્વત'	૪૨
પરિશિષ્ટ અ : તખ્તા ઉપર પ્રયોગો	૪૮
પરિશિષ્ટ બા : કાલમલુના	૪૬
૧૮. રૌંડી	૫૦
૧૯. ઉપસંહાર	૫૧
સંમેષોની સ્તુતિ વગેરે	૫૨

પ્રકરણ ૧ :: પૂર્વજ અને વારસો

જેણે જૂઠાં બંધન તોડ્યાં, મૂળ પુરુષ એ મહીપતરામ,
રડાં કીધાં ઠામ—યથે જય સત્યનો—લોળાનાથ સારાભાઈ
તમારી પગકેડીએ વિતરશે સુતેજસ્ નયું—ઉમાશંકર જોશી

સ્વ. સર રમણુભાઈ નો જન્મ તા. ૧૩ મી માર્ચ ૧૮૬૮ ને
હિત્તે અમદાવાદમાં સુરતનો વડનગરો નાગર ગૃહસ્થ, જાણીતા
મંસારસુધારક અને કેળવણીકાર રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ
નીલકંઠને ત્યાં, તેમના તે વખતના નિવાસસ્થાન હીરાલાલ ફોજદારની
વાડી—ધીકાટા—માં થયો.^૧

રમણુભાઈના પિતા રા. સા. મહીપતરામ રાજનગરના તે
વખતના સહુથી આગેવાન ત્રણચાર શર્કેરીઓમાંના એક હતા.
રમણુભાઈના વડદાદાના વડદાદા નીલકંઠ મહેતાએ સુરતના નવાબના
કારભારી તરીકે સારી નામના મેળવેલી, અને ત્યારથી એમના
વંશજો નીલકંઠ મહેતાને નામે ઓળખાતા.

રમણુભાઈના ખ્યાતનામ પિતાનો જન્મ આ ખાનદાન અને
શ્રીમંત કુટુંબમાં, સુરત શુક્રમે, સને ૧૮૨૯માં^૨ થયો. એ ૭ વર્ષના
થયા ત્યારે એમનાં લગ્ન કરવામાં આવ્યાં, ૧૮૩૭ ની સુરતની
મેટી આગમાં પૂર્વજોની હવેલી અને ખીજી સમગ્રી મિલકત બળા
જતાં તેમના કુટુંબની સ્થિતિ તો મઈ મઈ.

સુધારક ગુરુઓ દુર્ગારામ મહેતાજી અને એમના સાથી દોદોબા
પાંડુરંગના હાથ નીચે તેમણે ગામડી અને અંગ્રેજી નિશાળનો

૧. ૨૯, પૃ. ૪૯૯ સામેની પ્લેટ, ઇ સ્વ, પૃ. ૨૪૧ ઉપર ડાહ્યાભાઈની
વાડીનો ઉલ્લેખ છે તે અપૂર્ણ માહિતી છે; મરણુ ડાહ્યાભાઈની વાડી તે
તો 'પ્રેસ ટ્રેનિંગ કોલેજ'નું મકાન: રમ નો જન્મ એમાં નહિ, પણ એની
બાળના પ્રિન્સિપાલના રહેઠાણમાં થયો હતો.

૨. સસુરે, પૃ. ૮૩ ઉપર '૩૦ની સાલ આપી છ તે જોડી જણાય છે.

અભ્યાસ પૂરો કર્યો. આંવા ગુરુઓને પ્રતાપે સંભવતઃ બંદુ નાની ઉમરથી તેમનું મન સુધારકોનો પક્ષ કરવા મંડ્યું.

નિશાળનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી તેમની ઇચ્છા મુંબઈની ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજમાં દાખલ થવાની હતી, પણ કોલેજમાં મડદાં ચીરવાં પડે તેથી તેમની ઇચ્છા સફળ ન થઈ, ને પોતાની નિશાળમાં માસિક રૂપિયા ચારની મોનિટરની જગા લેવી પડી. એ પછી તેમને આસિસ્ટન્ટ શિક્ષકની જગા મળી. ૧૮૫૨ માં તેઓ વધુ અભ્યાસ માટે મુંબઈ ગયા. ત્યાં પણ તેમને એલ્ફિન્સ્ટન સ્કૂલમાં આસિસ્ટન્ટ શિક્ષકની નોકરી મળી. નોકરી કરતાં કરતાં તેમણે કોલેજની એન્ટ્રન્સની પરીક્ષા આપી, ને તેમાં પસાર થતાં નોકરી છોડી કોલેજમાં દાખલ થયા. સને ૧૮૫૪ માં તેમણે એ સંસ્થાની ત્રીજા—છેલ્લા વર્ષની પરીક્ષા સારા ગુણે પસાર કરી. આ પછી તેમણે કાયદોનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો, પણ પોતે જોને ગુજરાતી શીખવતા તે ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન હાવર્ડની સૂચનાથી કાનૂની અભ્યાસ પડતો મૂકી ફેળવણી ખાતામાં નોકરી લીધી.^૩

મુંબઈ રહ્યા તે દરમ્યાન મહીપતરામેણુદિવર્ધક સભા, જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી અને રેડુડન્ડસ સિટરરી એન્ડ સાપ્લન્ટિફિક સોસાયટીની પ્રવૃત્તિઓમાં ઉત્સાહથી ભાગ લીધો. ભુદિવર્ધક સભાના તો એ ત્રીજા ‘કર્મવીર’ ગણાવા લાગ્યા. બાળપણથી તેમના હૃદયમાં વવાયેલાં સુધારાનાં બીજ એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટના તે વખતના વાતાવરણ, નર્મદ અને કરસનદાસ જેવા સાથીઓ અને પ્રાગતિક સંસ્થાઓના સંપર્ક અને સંયાત્રનને લીધે દંડમૂળ થતાં.

૧૮૫૭ માં તેઓ અમદાવાદ હાઈસ્કૂલના કામચલાઉ હેડમાસ્તર નિમાયા. આ ‘બજવા’નો વખત હતો. આથી વાહનની સગવડ ન થતાં તેઓ પગે ચાલી અમદાવાદ ગયા. થોડા વખત પછી તેમને

૩. નોંધ, પૃ. ૮૬ એમણે ૧૮૫૫ માં કાનૂની પરીક્ષા લેવા ઓનર્સ અને રૂપિયા ચાળીસના હનામ સાથે પસાર કર્યાનું જણાવે છે.

સખ-રેખ્મટી એન્જ્યુકેસનલ ઇન્સ્પેક્ટરનું સ્થાન મળ્યું. ૪ વળી સરકારે તેમને રાવસાહેબ બનાવ્યા. ૫ ૧૮૫૮ માં હોપ વાચનમાલા કમિટીના સભ્ય તરીકે તેમણે સારું કામ કર્યું.

નવું સ્થપાયેલું ડેનવર્ણીખાતું તે સમયે “ગામડે ગામડે નવી શાળાઓ ખોલવાનો પ્રયત્ન કરતું” હતું, ૬ પણ તેને ટૂંક શિક્ષકો મળતા નહોતા. “આ અડચણ દૂર કરવા” ૭ ડેનવર્ણીખાતાએ કોઈ એવું ગુજરાતી વ્યક્તિને વિધાયતની શિક્ષણપદ્ધતિનો અભ્યાસ કરવા ઇંગ્લેન્ડ મોકલવાનો વિચાર કર્યો. ડેનવર્ણીખાતામાં બાહોશ ગણાતા ‘કરણુ ઘેલો’ના લેખક નંદશંકરે ઠરિયાપાર જવાની ના પાડી કદાચ ખીળાઓએ પણ નમો વારથો. મહીપતરામને પૂછતાં તે તરત જ તૈયાર થયા. સર ટી. સી. હોપ, ડી. પી. આર્થ. હાવર્ડ, મુંબઈ સરકાર અને મુંબઈના પાંત્રીસ દાનવીરોએ મળી તેમના પ્રવાસ માટે બંડોળ બીજું કર્યું.

પણ એ વખતમાં પરદેશગમનનું કામ ઘણું જ કપરું હતું. અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓ બાદ કરતાં જ્યાં હિંદુઓની દૃઢ માન્યતા હતી કે જે પરદેશ જાય તે ધર્મવ્રષ્ટ થાય. એટલે નાત તરફનો વિરોધ ટાળવા મહીપતરામે છાનામાના વિધાયત જવા વિચાર કર્યો. પણ કોઈક રીતે એ વાત બહાર પડી, ને સુરત-અમદાવાદ અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં—ખાસ કરીને ત્યાંના નાગરોમાં—ખળબળાટ મચી ગયો. નાતીશા અને સગાંઓએ તેમને પરદેશ ન જવા ઘણું સમજાવ્યા, પણ તેમણે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહિ. મુંબઈમાં વસતા પેટલાદ અને નડિયાદના નાગર બ્રાહ્મણોએ તેમને નાતબહાર મૂક્યા.

આહારવિષયક વિધેનિષેધોને બાધ ન આવે એ માટે એક

૪. નોંઠ, પૃ. ૮૬. બાકી જ્યાં ‘રેખ્મટી’ લખે ૫. ભોસાલમાં મહીપતરામ માટે બધે ‘રાવબહાદુર’ લખ્યું છે તે ખૂલ છે.

૬. ગુવર્સોઈ ૨, પૃ. ૬૬-૬૭.

ધાંજીજી રસોયાને સાથે લઈ ૧૮૬૦ માં તેમણે હિંદનો કિનારો છોડ્યો, ને ઈંગ્લેન્ડની ટ્રેનિંગ સ્કૂલોનો અભ્યાસ કરી ૧૮૬૧ માં હિંદ પાછા ફર્યો. ગુજરાતમાંથી આ પહેલાં નડિયાદના એક પાટીદાર સામળદાસ દેસાઈભાઈ દેસાઈ છાનામાના વિલાપત જઈ આવ્યા હતા. પણ એ વાત તે વખતે કાંઈ જાણતું નહોતું, એટલે મહીપતરામ હરિયાપાર જવાની હિંમત કરનારા પહેલા ગુજરાતી ગણાયા. આથી મુંબઈમાં કેટલાક લોકોએ એમનું બહુમાન કર્યું. આ રીતે મહીપતરામે ગુજરાતમાં સુધારાની દિશામાં એક બહુ મહત્વની પહેલ કરી.

વિલાપતથી પાછા આવી મહીપતરામ પહેલાં સુરત ગયા. ચોતાની સાથે સંસર્ગ રાખવા માટે પિતા અને કાકાકાકીને કાંઈ સંકેતું ન પડે તે માટે ત્યાં એમનાથી જુદું મકાન રાખીને રહ્યા. સુરતની નાગરી નાતના ધણાખરા માણસોએ તેમનો સંપૂર્ણ અહિંકાર કયો. એમનાં પુત્રવધૂ લખે છે, “ એ શાંતિઅહિંકારનો ખ્યાલ આ જમાનામાં આવવો મુશ્કેલ છે. આજ તો લ્હાણું નોતડું બંધ થાય અને છોકરાં પરણાવવામાં અડચણ આવે એ વધારેમાં વધારે અમવડ પાડી શકાય. તે જમાનામાં તો રહેવા ઘર કોઈ આપે નહીં, નોકર કોઈ મળે નહીં અને સગાં વહાણોથી મળવા સરખું જવાય નહીં, જમવા કે કન્યાવ્યવહારની તો વાત જ શાની. ” ૭ થોડા દિવસ સુરત રહી મહીપતરામ અમદાવાદ આવ્યા. તેમના પ્રશસ્ત કાર્ય માટે ત્યાંના આગેવાન શહેરીઓએ તેમનું જાહેર સ્વાગત કર્યું.

૧૮૬૨ ના જાન્યુઆરીમાં એમના પિતા સુરતમાં ગુજરી ગયા. મહીપતરામ સુરત ગયા. પણ પિતાના દસમા, બારમા વગેરેની ક્રિયા કરવા કાંઈ જોર તૈયાર ન થયો, એટલે એ બહું કાર્ય કાકા પર છોડી તેમને પાછા ફરવું પડ્યું.

થોડા વખત પછી મહીપતરામનાં અભ્યાસ, કુનેહ વગેરેની

કદર કરી ઢેળવણી ખાતાએ તેમને અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કોલેજનો પ્રિન્સિપાલ બનાવ્યા. પિતાની ઉત્તરક્રિયા ન થઈ શક્યા એ વાત તેમને ડંખી રહી હતી. આથી અમદાવાદ આવ્યા પછી તેમણે દક્ષપતરામે મેળવી આપેલા ધોળકાનાં ઊંચા કુળના ગોરો પાસે તપત્કૃત્ત્વ પ્રાપ્તિ કરી પુનઃસંસ્કાર કરાવ્યો, અને પિતાનું બિનમાસિક શ્રાદ્ધ સરાવ્યું. આ કાર્યમાં મહીપતરામે ગિદ્દુક બ્રાહ્મણોની લેખવૃત્તિનો લાભ લઈ પોતાને વર્ણોના ગુરુ પાસે શુદ્ધ તરીકે સ્વીકરાવી લીધા.

“ન્યાતન્નતથી કે સમાજથી દૂર રહેવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો ધારેલો સુધારો થઈ શકવાનો નથી, પણ ન્યાતમાં રહી સમાજ સાથે સેળમેળ થવાથી જ સુધારો કરી શકાયો”^૮ એવી માન્યતાથી, ને તેથીય વધુ તો નાત તરફથી પુનઃસ્વીકાર થાય એને તેમનું મન અને તે જમાનાના સુધારકો પણ એક જાતની સિદ્ધિ ગણતા હશે એટલે, મહીપતરામે નાત પોતાની સાથે વહેવાર ચાલુ કરે એ માટે પોતાના મિત્રોની સહાયથી ઠીક ઠીક પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. અનેક-વિધ શાંતિકલહને અંતે, વિદ્યમતથી આવ્યા પછી સાત વર્ષે, મહીપતરામે પ્રાપ્તિ કરી, વેદમૂર્તિ બ્રાહ્મણોને ગૌદાનમાં પંદરસો રૂપિયા આપી, ફરી નાતમાં દાખલ થવાની મહાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી.

મહીપતરામના પ્રાપ્તિ વિશે ‘દાંડિયા’ વગેરે સુધારક પત્રોમાં કડક લખાણ આવ્યાં. આથી મહીપતરામે છાપામાં ખુલાસો પ્રસિદ્ધ કર્યો કે ‘મેં કંઈ મારા મનની માન્યતા બદલીને પ્રાપ્તિ કર્યું નથી.’ આથી તે નાતબહાર મુકાયા. એમના મિત્રો એમના પક્ષમાં રહ્યા, એટલે નાતમાં તડ પડ્યાં. જંને પક્ષોને ધણું સહેલું પડ્યું. પાંચ વર્ષે — ૧૮૭૨ માં — મહીપતરામને “આ કંકાસ મટાડવાની સુક્તિ...મુઝી.”^૯ નાત પોતાને ત્યાં જમે, પોતે નાતમાં જમવા જાય નહિ પણ સર્ગાવહાલાં જોડે ખાનગીમાં બધો વહેવાર

૮. ભા. નિ. મહેતા, મહી, પૃ. ૬૭.

૯. મહીપતરામ, મહી, પૃ. ૭૩ ૭૫૨ ૭૬૮.

રાખી શકે અને નાતના બધા હક ભોગવી શકે. એ શરતે પ્રયત્ન કરવા તેમણે મિત્રોને સૂચવ્યું; ને અંતે તેમાં સફળ થયા.

આ પછી થયે વર્ષે એકવાર અંતરને વગેરે સાધેના આંતર-જાતીય ભોજનમાં તેમણે ભાગ લીધો હતો; પણ ‘હું તો ત્યાં માત્ર દૂધ પીને આવ્યો છું’ એમ કહી તેમણે પોતાને અને પોતાનાં સ્વજનોને જ્ઞાતિર્વાદોષકારમાંથી ઉગારી લીધાં.

આમ વિવિધ મુસીબતો વેડી પરદેશગમનની બેડી તોડીને જ મેહીપંતરામ અટક્યા નહિ. તેમણે સુરત, મુંબઈ ને અમદાવાદમાં સુધારાની પ્રવૃત્તિઓ આદરી, અને અમદાવાદમાં તો એ કાર્યનાં એક મોવડી થઈ પડ્યા. ફરજિયાત વૈધવ્યને વ્યભિચાર અને બાળ-હત્યાનું જનક ગણતા હોવાથી તેમણે બેત્રણ પુનર્જન કરાવ્યાં, બાળકમનિવેધક મંડળીના સભ્ય તરીકે પોતાના પુત્રોને સોળની વંધ પછી જ પરણાવ્યા, વધૂની સ્થિતિ હિંદુ ધર્મમાં બહુ કપાળનક હોય છે એ જોઈ પોતાની પુત્રવધૂઓને પુત્રીધીયે વધુ ગણી તે રીતે રાખી, કનેડાં દૂર કરાવવા નવલરામ અને દલપતરામ પાસે મરખીઓ લખાવી, શ્રાદ્ધ, આંજો સારવે. વગેરેથી પિતૃતપ્તિ નથી થતી પણ માત્ર બ્રાહ્મણોનો સ્વાર્થ સધાય છે એ સમજતાં પોતાને ત્યાં—શરૂઆતમાં પોતાના પિતાની પાછળ પોતે ને કરેલું તે બાદ કરતાં—તે દિવસે બ્રાહ્મણોને બદલે સગાં જમાડી ‘બાણેજ-બ્રાહ્મણો’ને (બાણેજોને) દક્ષિણા આપવા માંડી. તેમણે શુભ પ્રસંગે ગણિકાના નાચ બંધ કરી બંધવનું સંગીત શરૂ કર્યું, પોતાને ત્યાંનાં લમપ્રસંગે સ્ત્રીઓને વૈમનસ્થકારક જોડકણાં ગાવી બંધ કરી મંગલાષ્ટક મવડાવવા માંડ્યાં, સીમન્ત અને એના વરાને નિર્લજ્જ ગણી બંધ કર્યાં, આસન્નમૃત્યુ સ્વજનને જમીન પર લઈ સ્નાન કરાવવાનો ચાલ બંધ કર્યો, જ્ઞાતિને સૌચક્રૂપે અને ખાળકૂંડીઓથી ભરેલા રસ્તા ઉપર ભોજન કરાવવાને બદલે એવા જમણવાર ધરનાં વંડામાં રાખ્યા.

ટ્રેનિંગ કોલેજના ગ્રિન્સિપાલ તરીકે મહીપતરામે ત્રીસ વરસ સુધી કામ કર્યું. એ દરમ્યાન એમણે સેંકડો શિક્ષકોને કેળવણી આપી ગુજરાતના કેળવણીક્ષેત્રની અવિસ્મરણીય સેવા કરી. એમની શિક્ષણ-પદ્ધતિ વગેરે માટે એમનો એક વિદ્યાર્થી લખે છે, “શિક્ષક તરીકે રાવસાહેબ અમારા ઉપર એવી છાપ પાડતા હતા કે...હું તથા મારા ધણા સહાધ્યાયી મહેતાજીઓ અમારા મહેતાજી તરીકેના જીવનમાં તેમને આદર્શરૂપે લેતા હતા. વિષયને રસિક બનાવી વિદ્યાર્થીઓના મન ઉપર હસાવવાની તેમની પદ્ધતિ હજુ પણ અમારા રમરણુમાંથી ખસી નથી.....ઉપરી અંગ્રેજ અમલદારો પણ રાવસાહેબ તરફ ધણી માનની દૃષ્ટિથી જોતા હતા અને તેમનો પ્રતાપ આપ્યા ખાતામાં ઘણો જ પડતો હતો.”^{૧૦} કેળવણીવિષયક બધી બાબતોમાં સરકાર એમની સલાહ લેતી.

અંસારસુધારો અને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જહુમૂલ્ય સેવા બજાવવા ઉપરાંત મહીપતરામે જે આગેવાન સુધારકોનાં જીવન ‘ઉત્તમ કપોળ કરસનદાસ મૂળજી’ તથા ‘કુર્ગારામચરિત્ર,’ આત્મકથાના અંશોવાળાં ‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન’ ને ‘ઈર્જાંડની સુસાક્ષરીનું વર્ણન,’ અને ગુજરાતી ભાષાની પહેલી નવલકથા ‘સાસુવહુની લાગણ,’ તથા ‘વનરાજ આવડો,’ ‘સધરાજીએંધ,’ ‘ભવાઈસંગ્રહ’ વગેરે આગજૂત્રીસ પુસ્તકો^{૧૧} અને અનેક લેખો લખ્યા. તેમણે ગુજરાતનું કેળવણી અને છત્ર વિષયોનું મહત્ત્વનું સામયિક ‘સાક્ષાત્ર’ સ્થાપ્યું અને ચલાવ્યું, તથા ટેટલોક વખત મુરતના કેશનિષેધક ‘પરહેજગાર’ પાસિક અને કરસનદાસ મૂળજીના ‘સત્યપ્રકાશ’નું મંપાદન કર્યું. ‘બુદ્ધિવર્ધક’ના મંપાદનમાં પણ એમનો હાથ હતો. વળી બુકકમિટીના મંત્રી ને બાયાન્તર ખાનાના વડા તરીકે તેમણે કેળવણી અને વાઙ્મયની ધણી સેવા બજાવી.

૧૦. ગુવર્નોર્ટ ૨, પૃ. ૧૦૪ ઉપર ઉલ્લેખ.

૧૧. યાદી : અંબ ૮, પૃ. ૧૪૮.

જાહેરજન તરીકે પણ મહીપતરામે ઘણું કાર્ય કર્યું, ને આખા અમદાવાદના એ કામમાં લગભગ મોવડી થઈ પડ્યા. બાળકોનું નિષેધક મંડળી, લેડી રે ફંડ, ગુજરાત કોલેજ અને આપારાવ લાયબ્રેરીના સભ્ય, વિધવા પુનર્વિવાહ ઉત્તેજક મંડળી, લેડી ડફરીન ફંડ, ગુજરાત વનોક્યુલર સોસાયટી (હવે ગુજરાત વિદ્યાસભા), નેશનલ ઇડિયન એસોસિએશનની ગુજરાત શાખા, અંશુમને ઇસ્લામ, સામરમતીમાં આવેલા પૂર વખતનું ખયાવ ફંડ, આમનું ખયાવ ફંડ, રક્તપિત્તના રોગીઓનું ફંડ અને મૂંગાં પ્રાણીઓ ઉપર ગુજરાત ધાતકીપણું અટકાવનારી મંડળીના સેવાશીલ મંત્રી, બ્યુબિલી હોસ્પિટલની કારોબારી અને હિંદુ સંસારસુધારા સમાજના પ્રમુખ, ભોળાનાથ સારાભાઈ લિટરરી ઇન્સ્ટિટ્યૂટ દ્વારા વિમેનના સ્થાપક અને પ્રાર્થના-સમાજ જેવા સુધારક ધર્મપંથના ઉત્સાહી આલસથાપક મંત્રી અને પાછળથી પ્રમુખ, તથા બીજી ઘણી પ્રવૃત્તિઓના પ્રેરક આલક કે સૂત્રધાર તરીકે તેમણે અમદાવાદનું સમગ્ર જાહેરજીવન ભરી દીધું. શુદ્ધિવર્ધક સભાના મંત્રી^{૧૨} અને કેદનો નિષેધ કરનારી સુરતની પરહેજગાર મંડળીના સહાયકમંત્રી તરીકે પણ તેમણે જનસમાજની સેવા કરી. યુનિસિપાલિટીના કમિશ્નર તથા પાછળથી પ્રમુખ તરીકે તેમણે બહુનાપાત્ર કામ કરી યુનિસિપલ તંત્રમાં લાંચરિસ્તવત સામે જેહાદ ચલાવી તેઓ અંગ્રા યુનિવર્સિટીના ફેલો પણ હતા.

તેમની ઇચ્છા નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈ પ્રાર્થનાસમાજને પગભર કરવાની અને સુધારાનું કામ કરવાની હતી. એ માટે તેઓ વર્ષો વર્ષ અરજી કરતા. ૧૮૯૧માં સરકારે એમને નિવૃત્ત કરવાનું કબૂલ કર્યું, ને તેમણે એ માટે છેવટની અરજી કરી. પણ એનો જવાબ આવે તે પહેલાં તો કોલેરાથી તેમનું અણુધાર્યું મરણ થયું.

૧૨. સુરે ૫, ૩૦. સુવસોહ ૨, ૫. ૬૫ મહીપતરામને આદિ મંત્રી અને આદિ સંસ્થાપકોમાંના એક ગણાવે છે તે બરાબર નથી; શુદ્ધિવર્ધકસભાની સ્થાપના વખતે મહીપતરામ હજી સુરતમાં જ હતા.

મહીપતરામનો સ્વભાવ મહેનતુ, પરગજુ, શિસ્તપ્રિય “મોજશોખથી બિધકુલ રહિત”^{૧૩} દેશાભિમાની અને શ્રી સન્માનનો પક્ષપાતી હતો. થોડોક કોધી અને જિદ્દી પણ, ખરો સ્વદેશાભિમાની હોવાને કારણે એમનો ‘હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ સરકારે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે બંધ કર્યો હતો. તે એકંદરે નીડર, સ્પષ્ટવક્તા અને કંઈક આખાખોસા હતા.

મહીપતરામ એમની પત્નીને ખૂબ ચહાતા. એમનું લગ્નજીવન મુખી હતું. સંસ્કારી કુટુંબમાંથી આવેલી પાર્વતીકુંવરે ઓર્ડુ બણી હતી, પણ તે જમાનામાં એની તોલે મૂકી શકાય એવી ખીજ કોઈ શ્રી ગુજરાતમાં કદાચ નહોતી. એટલા પછાત જમાનામાં પણ એણે સંતાનપ્રાપ્તિ માટે મંત્રેણું પાણી પીવાની ના પાડી, મહીપતરામના પરદેશગમનને સાથ જ નહિ બંધે ઉત્તેજન આપ્યું, નીડરતાથી ઇતિખહિષ્કાર સહન કર્યો, પ્રાર્થનાસમાજ અપનાવ્યો, ગુજરાતનાં ગામેમાં ફરી એ સમાજના સિદ્ધિતા સમજાવ્યા, કેળવણી તથા શીશુધારણાના કામમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો : ખીજ રીતે કહીએ તો, પતિના એકેએક કાર્યને હિમ્મતભરે ને ઉમળકાથી સાથ આપ્યો. એનાં શીલ, છુદ્ધિ, ડહાપણ, પ્રેમ, અડગતા આદિ ગુણોથી પ્રેરાઈ મહીપતરામે ‘પાર્વતીકુંવરઆખ્યાન’ ને તેમના શિષ્ય કવિ ગણપતરામ રાજારામે ‘પાર્વતીકુંવરચરિત્ર’ રચ્યું.

આવા સચ્છીલ, સુધારક અને કર્મચીર પિતા તથા ગુણવાન માતાને ત્યાં રમણમાર્ષિ જન્મ્યા હતા. શ્રી ગદુલાલ મુ લખે છે કે પ્રેમાળ સ્વભાવ, હસમુખો આનંદી ગહેરો, અને સંબંધીઓને સારે માટે પ્રસંગે ઉપયોગી થઈ પડવાની વૃત્તિ—આ બાબતો રમણમાર્ષિને એમની માતા પાસેથી જ સાંપડી હતી.^{૧૪} (મૂર્તિપૂજાવિરોધી એકેશ્વરવાદી ધર્મમત, ઉત્કટ દેશપ્રેમ, તર્જન્ય અડગ સુધારકવૃત્તિ,

૧૩ લેડી વિદ્યાબહેન, લેલિમજ, પૃ. ૨૦૬.

૧૪. ૨૫, પૃ. ૨૪૨. આ લેખ મુનો જ છે

સિદ્ધાન્ત માટેનું લગાયક ખમીર; તીવ્ર હિત્કર્ષેચ્છા, આમલી-સ્વભાવ, પત્ની અને સ્ત્રીભક્તિ. તરફનું લાગણીયુક્ત જડુમાન, સેવાભાવના, જાતી અધ્યાપનશક્તિ, જીવન પ્રત્યે અંબીર દષ્ટિ; અથાક કામ કરવાની વૃત્તિ ને શક્તિ; નીતિનિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા, સાદાઈ, કરકસરિયો સ્વભાવ, હાસ્યવૃત્તિ, સાહિત્ય વિદ્યા તથા કેળવણી પ્રત્યે ગાઢ પ્રેમ, પ્રચારકાત્મી લેખન, કેદ તરફ સૂઝ, ને નાગરો સંસ્કૃતિક દષ્ટિએ અમ્મ હોવાની માન્યતા—આટલી બાબતોમાં રમણભાઈ પર એમના પિતાની ખાસ અસર પડી લાગે છે.) બાકપણમાં માતાનો સ્વર્ગવાસ, વિદ્યાભ્યાસથી મેળવેલી છાત્રવૃત્તિઓ, ધમ્મિતને બદલે ખીજે અભ્યાસ કરવાની ને ખીજે વ્યવસાય સ્વીકારવાની સંજોગોએ પાડેલી ફરજ; એકવડો નાનો દેહ, અનાકર્ષક મુખ, શૈક્ષીની એકંદર સામાન્યતા, પોશાકની બેદરકારી, નજાગી તબિયત ને કંઈક અણુધાર્યું મરણ, એ બાબતોમાં પણ બંને વચ્ચે થોડી વારસાગત ને થોડી આકર્ષિક સમાનતા આવી ગઈ છે. રમણભાઈએ નાનપણમાં પોતાના પિતાનાં પુસ્તકો મુગ્ધ આત્મીયતા અને અહોભાવથી વાંચ્યાં હશે; વારંવાર પણ વાંચ્યાં હશે. વેદાન્તની ‘નાસ્તિકતા’ રમણભાઈ કંઈક અંશે મહીપતરામની જ ક્રાંતિથી વણુવે છે. ‘રાઈનો પર્વત’નું મૂળ ખીજ તેમને ‘બવાઈસંઘ’માંથી ને, એ માટે કેટલાંક સૂચન ‘વનરાજ ચાવડો’માંથી જડ્યાં છે. રમણભાઈના “હાસ્યરસ” નિબંધમાં ‘બવાઈ સંઘ’ અને ‘વનરાજ ચાવડો’માંથી દ્વપતરામ જેટલાં જ, પ્રેમાર્નદ કરતાં બમણાં ને નરહરામ કરતાં ત્રણગણાં ઉદાહરણો છે. ‘વનરાજ ચાવડો’ પરના આણેપોનો રમણભાઈએ અચાવ પણ કયો છે.^{૧૫} આ બધાં પરથી સૂચિત થાય છે કે મુલાન અને પ્રોદ વચે પણ મહીપતરામનાં પુસ્તકો પર રમણભાઈનો આદર કાયમ રહ્યો હશે.

... રમણભાઈએ પિતાના અગણિત ઉપકારોનું ઋણ પોતાનો મહત્ત્વાકાંક્ષી ગ્રંથ ‘કવિતા અને સાહિત્ય’ તેમને અર્પણ કરી

ફેડવા પ્રથત્ન કર્યો. વળા એમનું જીવનચરિત્ર લખવાની તેમને ઇચ્છા હતી, જે કે, અવકાશને અભાવે તે બર આવી નહોતી.

સામગ્રી :

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ (૨). ગુર્જર હિંદુ અગ્રેસર મંડલની ચિત્રાવલિ. ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા. ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર (૮). ફરધર માર્શલરેટોન્સ ઇન ગુજરાતી લિટરેચર. મટીપતરામ. લેડી વિદ્યાબહેન મણિમહોત્સવ. અભિનંદન-ગ્રંથ. વિદ્યાબહેન નીલકંઠ સાથેનો પત્રવહેવાર. સમ નોટ્સ ઇન્ડિયન્સ એફ મોડર્ન ટાઇમ્સ (૨મ.નો. લેખ). [આમાંની કેટલીક માહિતી નવી જ છે.] સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન. રમણુમુકુર.

પ્રકરણ ૨ :: જીવનરેખા

ન એક થાને પ્રજાપ્રીતિ નાચ. —રમણુભાઈ

ગુજરાતમાં વિકાસો છે, નીડર ચોખ્ખાઓ છે, મુત્સદ્દીઓ છે; પણ ગુજરાતનો એક માત્ર સજ્જન તો રમણુભાઈ જ. —ગાંધીજી^૧

અમાવાદમાં સંપૂર્ણ શૂદ્રસ્થ કોણ એમ મને કોઈ પૂછે તો હું કહું કે રમણુભાઈ મટીપતરામ નીલકંઠ —મિનિસ. શાખર્ડેસન

મટીપતરામના જે નહાના ઊંઠરાઓ એક વખત સુરતની ચેરીમાં રમતા હતા તે વખતે એક સાધુ મહારાજ આવી ચડ્યા. રમણ ઊંઠરાઓ કોઠલા ઉપર બેઠી ગયા પણ રમણુભાઈએ તો પાસે બેઠેને નમસ્કાર કર્યા. એમનો ચહેરો જોઈને જ એ રવામી બેઠ્યા કે આ કોઈ મહાન પુરુષ થવાનો છે. વાત તો વિસરાઈ ગઈ પણ અવિધ્ય ખરૂં પડ્યું, —શારદા મહેતા

રમણુભાઈ મટીપતરામના ત્રીજા અને સદૃશી નાના પુત્ર થાય. પાર્વતીકુંવર ગુજરી ગયા ત્યારે એ બહુ નાના હતા. આથી “ તેમના પર પિતાનું અતિશય વાતસલ્ય હતું. વિશેષમાં શુદ્ધિમત્તા તથા બહુમાન ધૃતિને લીધે એ લાગણી બળવત્તર થઈ હતી.”^૨ રમણુભાઈ પર

૧. ગાંધીજીએ સ્વ. મહાદેવભાઈને, અને તેમણે શ્રી. ગુરુલાલ મુ અને અગનવિદારી મહેતાને લેલેલા શબ્દો. (મુદ્રા ૨)

૨. લેડી વિદ્યાબહેન, લેવિંગમ, પૃ. ૨૦૭.

: મહીપતરામને એટલું વાતસલ્ય હતું કે કેટલીક વાર એ ધીરમંભીં પુરુષ ઘોડો જની રમણુભાઈને પોતાની પીઠ પર સવારી પણ કરાવતા.

બાળક રમણુભાઈનો બાપો એકવડો અને સરીર જરા કૃશ હતું. સ્વભાવ શાંત, સાદસ અને ઓછાગોલો હતો. એમની રમણુ-શક્તિ અને અવલોકનશક્તિ ઘણી તીવ્ર હતી. એમને દરેક વસ્તુ જાણવાનો ભારે ઉમંગ હતો, અને પ્રશ્નો પૂછીપૂછીને પણ એ પોતાની જિજ્ઞાસા સંતોષતા નારાયણ હેમચંદ્ર ‘હું પોતે’માં લખે છે, “મહીપતરામના છોકરા તે વખતે હાઈસ્કૂલમાં બહુતા.....તેમાં રમણુ હોશિયાર હતો. તે મને બહુ સવાતો પૂછતો.”^૩ નાનપણથી જ તે ખૂબ શુદ્ધિશાળી હતો.

સુધારક અને કેળવણીકાર મહીપતરામે ૧૮૭૨માં, છોકરાંએને એકી વર્ષમાં જ નિશાળે મૂકી સકાય એ રીતની અવગણના કરી, માત્ર ચાર વર્ષની વયે રમણુભાઈના પ્રાથમિક શિક્ષણને પ્રારંભ કર્યો, તે આઠમે વર્ષે તેમને અંગ્રેજી પહેલીમાં મૂક્યા. અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલમાં રમણુભાઈ પ્રો. આગાજી વિષ્ણુ કાયવટેના પ્રિય શિષ્ય હતા. અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતી ભાષાંતર કરવામાં તે વર્ગમાં સહુથી ઉત્તમ ગણાતા. પુત્રની તીવ્ર શુદ્ધિ જોઈ પિતા તેની પાસે નાની અંગ્રેજી વાર્તાઓ અને લેખોનાં ભાષાંતર કરાવવા લાગ્યા. એને વિદ્યાગ્રેમ પારખી તેમણે સહસ્ત્રશ્રુતિપૂર્વક એને “વિચારપ્રદેશમાં અને લેખનકળામાં.....પ્રવેશ કરાવ્યો.”^૪

ઈસ્વીસન ૧૮૮૩માં પંદર વર્ષની ઉંમરે રમણુભાઈ મેટ્રિક થયા, અને અમદાવાદ કેન્દ્રમાં પહેલા આવ્યા. તે વખતે શાળા અને મહાશાળાનાં વર્ષ ઈસ્વી વર્ષ મુજબ સર અને પૂરાં થતાં, પરીક્ષાઓ નવેંબરમાં લેવાતી ને ત્યારથી વર્ષાંત રજાઓ પડતી. આ રજાઓ

૩. ‘ગુજરાતનું પાઠનગર અમદાવાદ’ના પૃ. ૭૮૨ ઉપર ઉદ્ધૃત.

૪. રમ, હસાની અર્પણપત્રિકા.

જનન્યુઆરીમાં પૂરી થતી. તે જમાનામાં પ્રીવિયસની પરીક્ષા પણ
યુનિવર્સિટી જ લેતી. ૧૮૮૪માં રમણભાઈ ગુજરાત કોલેજમાં દાખલ
થયા. ત્યાં તેમને એક શિષ્યવૃત્તિ પણ મળી. વર્ષને અંતે તેઓ
પ્રીવિયસની પરીક્ષામાં આખી યુનિવર્સિટીમાં સફળ પહેલા — ખીન
વર્ગમાં પહેલા — આવ્યા.

એ જ વર્ષમાં રમણભાઈના વયલા ભાઈનું સુરતમાં લગ્ન
લેવાયું. તે સાથે જ રમણભાઈનું લગ્ન પણ યોગ્ય ધામધૂમથી
સુરતના વડનગરા નામર શુદ્ધ, દા. સુમન્ત મહેતાના કાકા
આરિતકરામ શેખારામની તેર વર્ષની પુત્રી હસવદન સાથે કરવામાં
આવ્યું. આ વખતે રમણભાઈની વય સોળની હતી. ત્યારે સુધારકોમાં
આ વય લગ્ન માટે પ્રુપ્ત ગણાતી.

એ વખતે એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજનું આકર્ષણ કદાચ આજ કરતાં
વધારે હતું. જણીતા કેવિ વર્ડ્સ્વર્થના પૌત્ર ત્યાંના પ્રિન્સિપાલ હતા.
શિક્ષક તરીકેની એમની પ્રતિષ્ઠા લગભગ આખા ઈલાકાના સુ-
શિક્ષિતોમાં ફેલાઈ હતી. વર્ડ્સ્વર્થના શિષ્ય જનવાના લોકો રમણભાઈ
અમદાવાદની શિષ્યવૃત્તિ જતી કરી એલ્ફિન્સ્ટનમાં ભેડાયા. તે
વખતે યુનિવર્સિટીમાં ઇન્ટરનો વર્ગ નહોતો. આથી તેઓ સીધા ફર્સ્ટ
(આજના હુનિયર) બી. એ. માં આમ્યા. પ્રીવિયસની જેમ આ
વર્ગની પરીક્ષા પણ યુનિવર્સિટી જ લેતી. વર્ડ્સ્વર્થનો વિષય ઇતિહાસ
હતો, છતાં તે ફર્સ્ટ બી. એ. ના અંગ્રેજીના વર્ગ પણ લેતા. રમણ-
ભાઈના નિબંધો અને અંગ્રેજી સારું લાગતાં વર્ડ્સ્વર્થને તેમના પ્રત્યે
ભાવ થયો. બેઠક પસંદ કરી રમણભાઈ ઉપર વર્ડ્સ્વર્થની રચાયે
અસર પડી. બ્રિમિન્ગ્ઝે અન્તઃસોબ-જન્ય હોય તે જ કવિતા એ
સમજાવીને અંગ્રેજ વિવેચકોની માન્યતાની છાપ રમણભાઈના માનસ
ઉપર દબાયે છપાઈ, અને તેમના કાવ્યવિવેચનનો પ્રધાન ચૂર પણ
બ્રિમિન્ગ્ઝેના જ જન્યો એ વર્ડ્સ્વર્થની અસર હોઈ શકે.

તે વખતે આખી કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ પહોં હતા. કેવિ

કાન્ત, કાથીરામ સેવકરામ દવે, 'સર મનુભાઈ નંદશંકર' મહેતા, બરજેરજી જમશેદજી દલાલ,^૫ હોરમજદધાર કુંવરજી કેપાજી. વગેરે મહાનરો એલ્ફિન્સ્ટનની જ્ઞાનપરખનાં પાણી પી રહ્યા હતા.^૬ આવા મિત્રો ને સહાધ્યાથીઓ વચ્ચે રમણુભાઈના વિદ્યાભ્યાસને- હીક હીક વેમ મળ્યે. તે વખતના બધા વિદ્યાર્થીઓની જેમ રમણુભાઈ પણ પોતાના અધ્યાપકે મૂલ્યવેલાં પુસ્તકોનો હિડો અભ્યાસ કરી પોતાનું જ્ઞાન સમૃદ્ધ કરવા લાગ્યા.

એક મનોરમ લેખમાં^૭ આચાર્ય આનંદશંકર કુવ તે સમયના વિદ્યાર્થીઓને ધડનારાં સાત મહત્ત્વનાં બળ ગણાવે છે. રમણુભાઈના ધડતરમાં એમાંનાં ધણુંખરાનો હીક હીક ફાળો છે :

“એ વખતમાં દરેક કોલેજમાં ફર્સ્ટ^૮ બી. એ. માં બર્કનું ‘ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન’ શિખવાતું. આનો અભ્યાસ કરાવતાં અમુક અધ્યાપકો ફ્રેંચ ક્રાંતિને નવજામના સર્જન માટેની આવશ્યક ક્રાંતિ ગણાવી માનવસ્વાતંત્ર્યની ભાવનાનો ઉદય ત્યારથી ગણાવતા; તે બીજા બર્ક અને મોન્ટેસ્ક્યુની સાથે સહમત થઈ એ ક્રાંતિને પિતૃઓ સામે બાગકોએ આદરેલું અકૃતમ્મી મુદ્દ લેખી ને પોશિયનનાં મુદ્દોને એ બૂલનું અનિવાર્ય પરિણામ ગણાવતા. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ આ બંને માન્યતાઓનો સુસમન્વય — ઉચ્છેદકૃતિ ખોરી છે; પણ સડો દેખાતાં સમયસર મુધારો કરી લેવો એ પણ એટલું જ જરૂરી છે— પણ શીખતા. આમ એ પુરુષ દ્વારા એ જમાનાના વિદ્યાર્થીઓને મુધારાનું સર્વાંગી તત્ત્વજ્ઞાન સમજવાની તક મળતી. આની સાથે પ્રજાસત્તા વિશે પણ એમને કેટલુંક સિક્ષણ મળી રહેતું હતો.

૫. ગુજરાત કોલેજના પ્રિન્સિપાલ, પાછળથી વડોદરાના વિદ્યાધિકારી.

૬. સ્વ. પૂ. ૩૪૭, મં. ૮, પૃ. ૧૫૧ અને સપત્તિ, પૃ. ૭ ઉપર પ્રો. કાકોરને એલ્ફિન્સ્ટનના સહાધ્યાયી ગણાવેલા છે તે બૂલ છે. તે સામગ્રીસ કોલેજ, ભાવનગરમાં બણતા, ને ‘૮૮’ના એક વરસ માટે જ એલ્ફિન્સ્ટનમાં આવેલા.

૭. “અમારા સમયની કેળવણીનાં સંસ્મરણો,” દિ, પૃ. ૧૧૬-૧૮૦.

‘દ્રૌપદેવોદ્યુશન’ સાથે જ. પોંકએવે ‘સરસ ક્રમમાં’ ગોઠવીને પ્રસિદ્ધ કરેલી ઝોગણીસમી સદીના અગ્રિજ કાવ્યોની માળા—‘ગોઠડને ટ્રેઝરી’—નો ચોથો ભાગ ‘અને શેક્સપિયર તથા મિલ્ટનનું એકએક પુસ્તક પહેલા બી. એ.માં ફરજિયાત રહેતું. ‘ગોઠડન ટ્રેઝરી’ નાં મનોરમ ટૂંકાં કાવ્યો વિદ્યાર્થીઓના હૃદય ઉપર મિલ્ટન અને શેક્સપિયર કરતાંય વધુ અસર કરતાં. એ રસભર્યા કાવ્યોથી વિદ્યાર્થીઓને શેલી, વર્લ્સ્વર્થ, કીટ્સ વગેરેનાં ઉત્તમ કાવ્યોનો પરિચય થતો. ‘ગોઠડન ટ્રેઝરી’ની અસર પણ ‘દ્રૌપદેવોદ્યુશન’ જેટલી જ પ્રબળ અને વ્યાપક હતી.

રમણભાઈના અભ્યાસકાળમાં બહાર પડેલી સ્વ. નરસિંહરાવની ‘કુસુમમાળા’ પણ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ખૂબ અસર કરતી. તે વખતના ધણીખરા યુવાનોને દલપતનર્મદને ક્યાંય પાછળ મૂકી દેતી આ કાવ્યવાણીનાં મળ ને સંગીત અનેરાં લાગતાં. એનો જાણે એક યુગ જ બેઠો. ‘કુસુમમાળા’ના જ વર્ષમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો પહેલો ભાગ બહાર પડ્યો. વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ “પદમાં જેમ નવી દિશા ‘કુસુમમાળા’એ બિધાટી, તેમ ગદ્યમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવી જ કલ્પનાનું જગત બિજું કર્યું. કુસુમમાળા કરતાં પણ સરસ્વતીચંદ્ર ગુજરાતી વાચકોનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું.” ૮

બીજું એક ઘટકબળ નિર્ણયસાગર પ્રેસે ‘કાવ્યમાલા’ના નામે પ્રસિદ્ધ કરેલ મંદકૃત કાવ્ય, નાટક, અલંકારવગેરે હતું. નિર્ણયસાગર પ્રેસના એ સ્તુત્ય પ્રયાસને લીધે મંદકૃતના સૌખીન વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ નવી જ રસભૂમિઓ બિઘડતી; તેમના મન ઉપર મંદકૃત સાહિત્ય અને એની ઉત્તમતાની છાપ પડતી. કૅંગ્રેસની પણ એ સમયના વિદ્યાર્થીઓના મન પર ધણી અસર થતી. એ હિંદ માટે છૂટછાટ વગેરે માંગતી એ તો ખરું, પણ તે ઉપરાંત એમાં એમને નવમૂર્તિનાં, નવીન ચેતન્યમૂર્તિનાં દર્શન થતાં. આ સર્વ ઉપરાંત

એ સમયના સંખ્યાગ્રંથ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની ધાર્મિક અને સાંસારિક મનોવૃત્તિના પર 'પ્રિયવદા'—'સુદર્શન'ની પ્રખળ અસર પડતી. આનંદચંદ્ર દહે છે તેમ એ પત્રોએ "સૌને—'પ્રાચીનો'ને તેમ જ 'નવીનો'ને ગતાનુગતિકતા છોડી વિચાર કરતા કર્યા" હતા.^૬ આપણે એમ તો ન કહી શકીએ કે રમણભાઈના હૃદયને 'સુદર્શન'—'પ્રિયવદા'ની ધર્મસરણી અને સામાજિક વલણ રૂપથી શક્યાં. હતાં, કે તે વખતના ધણી ભીમતા લેખકોની જેમ^{૧૦} તેમના ઉપર એ પત્રોની શૈલીની અસર પડી હતી. પણ એ પત્રો બધાંમાં વંચાતાં તેમ એમણે પણ વાંચ્યાં જ હશે એમ માનવામાં આપણે અતિતકર કરતા નથી. આ એક બળ સિવાયનાં ઉપરુક્ત બધાં બળોએ રમણભાઈનાં હૃદય, શુદ્ધિ, શ્રદ્ધા ઉપર પ્રખળ અને કાયમી અસર કરી હતી, જે આપણે હવે પછીનાં કેટલાંક પ્રકરણોમાં જોઈશું.

આ ઉપરાંત આચાર્ય કુવે ન ગણાવેલાં બીજાં એ બળ પણ એ વખતનાં કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓ ઉપર અસર કરતાં.^{૧૧} બી. એ. દ્વિતીયશ્રીમાં યુનિટેરિયન ડા. જેમ્સ માર્ટિનોનું 'ટાઇપ્સ ઓફ એથિકલ ટ્રિયરી' પાઠ્યપુસ્તક હતું, અને તેથી એમના ઉદાર ધર્મમત અને બીજા સિદ્ધાંતો અને વિચારોની દ્વિતીયશ્રીના વિદ્યાર્થીઓ—જેમ કે નાનાલાલ દવિ—પર ધણી અસર પડતી. દ્વિતીયશ્રી ન લીધી હોય એવા વિદ્યાર્થીઓ પણ એમનાં 'સ્ટીડી ઇન રીસિનન' અને 'અવસ' ઓફ યોર ઓન સેક્ટઃ ધિંગ્સ' જેવાં પુસ્તકો વાંચીને એના વિચારપ્રવાહમાં દોરનારા ત્યારની દુનિયા પર જે. એસ. મિલના

૬ દિ, પૃ. ૧૭૬. વજી મજિલાલની સમજાવીને પર અસર વિશે જુઓ હેઠી વિદ્યાબદેનના વિચારો, લેખિમ, પૃ. ૨૧૭-૨૧૮.

૧૦. રૂઢિપદના લેખકો પર સવિશેષ. સરખાવો તત્કાલીન ને તે પછીનાં 'ગુજરાતી', 'પ્રબન્ધ' વગેરે પત્રોના લેખકો, વાચકો વગેરેની સાથે મજિલાલની વિરૂપણવૃત્તિની ખામીઓ પણ આ બધામાં ભરતી હતી.

‘ઓન લિખટી’ વગેરેનો પણ સારો પ્રભાવ હતો. માર્ટિનો અને મિલે રમણભાઈ પર ઘણી અસર કરી હતી.

રમણભાઈની હાસ્યવૃત્તિનાં વિકાસ અને ધડતરમાં ઉપયોગી થયેલું એક વિશિષ્ટ બળ પણ અહીં જોઈ લેવું જોઈએ; અને તે કોલેજકાળનું તેમનું મિત્રમંડળ. એ જેવું વિદ્યાવ્યાસંગી હશે તેવું જ વિનોદી ને હાસ્યોર હતું. રમણભાઈના એ મિત્રમંડળમાં માર્કેટ નંદશંકર મહેતા, મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા, ઠાકોરરામ કપિલરામ મહેતા, બાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા વગેરે મુખ્ય હતા. અભ્યાસના સમય બહાર આ મિત્રો અનેક પ્રકારનાં હાસ્યમસ્કરી કરવામાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા. દાખલા તરીકે, અતિ ચોખ્ખાઈની ટેવની તેઓ ઠેકઠી ઉડાવતા અને મંસ્કૃત બાપાના આગ્રહીઓના “જરા ઉપજી અને પરિપકવ રોટલી પીરસો”ને મળતાં વાક્યોનું આંખમાં ચમક સાથે પુનરુચ્ચારણ કરતા. તે વખતના કોલેજિયનોના શિરસ્તા મુજબ મારવાડીઓની તેઓ ખૂબ મસ્કરી કરતા. આ મિત્રમંડળમાં દરેક જાતનાં મસ્કરીહાસ થતાં, ને કેટલીકવાર સુરુચિની મર્યાદા જળવાતી નહિ. રમણભાઈ એ બધાંમાં પણ છૂટથી ભળતા.

આમ વિવિધ બળોથી ધડાતા રમણભાઈએ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં ૧૮૮૫ માં ફર્સ્ટ બી. એ. નું વર્ષ પૂરું કર્યું, ને પાસ ક્લાસમાં ઉત્તીર્ણ થયા.

તે વખતે ફર્સ્ટ બી. એ. નું વર્ષ કંઈક આજના ઇન્ટર જેવું હોઈ ખાસ વિષયો લેવાનું સેકન્ડ બી. એ. માં જ રહેતું. સારા શિક્ષક અને વિચારગ્રેરક તરીકે વડસ્વર્થે નામ કાઢ્યું હોવાથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ બી. એ. માટે એ શીખવતા તે જ વિષય લેતા. એ જ કારણે રમણભાઈએ સેકન્ડ બી. એ. માં ખાસ વિષય તરીકે ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર^{૧૧} અને દ્વિતીય ભાષા તરીકે સંસ્કૃત લીધાં. સાધા

૧૧. ‘પોલિટિકલ ઇકોનોમી’

પણ ક્રમે તેઓ ૧૮૮૬ માં બી. એ. થાત. પણ આંખ બગડવાથી તેઓ તે વર્ષે અભ્યાસ શિથિલ કરી ૭ મહિના માટે અમદાવાદ ગયા. ત્યાં તે પાછા ગુજરાત કોલેજમાં જોડાયા; પણ વર્ષ તો બગડ્યું જ. બીજો વર્ષ એ પાછા મુંબઈ પહોંચ્યા અને તે વર્ષે — ૧૮૮૭ માં એલ્ફિન્સ્ટનમાંથી બી. એ. માં બીજા વર્ષમાં ઉત્તીર્ણ થયા. આમ અમદાવાદ છોડ્યા પછી વધારી દીધેલ ધંતર વાચન અને પ્રવૃત્તિઓ, નબળી તબિયત, મિત્રો સાથેના ગપાટા, કે બીજાં ગમે તે અગાત કારણોને લઈને રમણભાઈની યશસ્વી કારકિર્દી નબળી પડી—તેઓ બહુ ઊંચા ગુણે ઉત્તીર્ણ થઈ શક્યા નહિ. પણ, એથી ઊંચું, અમદાવાદનું સંકુચિત વાતાવરણ છોડીને મુંબઈ આવ્યા પછી “એમનાં વિચારો વિસ્તૃત બન્યા, ને નવું જીવન, નવી જ આશા એમના હૃદયમાં રેડાવા લાગ્યાં. નવી સૃષ્ટિ એમની દષ્ટિ-મર્યાદામાં ગોચર થવા લાગી.” ૧૨

રમણભાઈ બી. એ. થયા એટલે મહીપતરામે કાઈ યોગ્ય સાથીદાર મળે તો તેમને વિદ્યાપત મોકલવા વિચાર કર્યો. તેમણે નંદશંકર મહેતાને કહ્યું, ‘તમે મનુભાઈને વિદ્યાપત મોકલો તો હું રમણને મોકલું.’ નંદશંકરને આ વિચાર ગમ્યો; પણ નંદશંકરના શિદ્યુસ્ત સંસાર વિચારામને વિદ્યાવૃદ્ધિનો આ આપદમર્મ માર્ગ ન ગમ્યો; પરિણામે એ વાત પડી ભાંગી.

સાહિત્યશોખીન, કૃશાશ્રુદ્ધિ રમણભાઈ બી. એ. થયા એટલે — કદાચ ડિસેમ્બરમાં—પ્રાર્થના સમાજે પોતાની પાસિક પત્રિકા ‘જ્ઞાનસુધા’નું સંચાલન એમને સોંપ્યું. ૧૩

૧૨. સાનુસુખરામ મહેતા, સ્વ. પૃ. ૩૬૦.

૧૩. ‘૮૭ની સાલનો પ્રચાર ગદ્ગાઈ પાસેથી થયો સંભવે છે. આ સાલ ચિંત્ય રાણી શલાલ. આ સાલ ને માસ જોડાં દોષ તોય એમાં બહુ તો બે ત્રણ વર્ષનો ફેરફાર હશે, કારણ ‘૮૦ માં સંમતિવચના વાદ વળતે તો રમ. જ ત્યાં જણાય છે. (સ્વ. પૃ. ૧૭)

આ માળામાં રમણુભાઈનાં પત્ની મરણ પામ્યાં.

મહીપતરામને પ્રાર્થના સમાજના સંદેશ્યાપક, અમદાવાદના આગેવાન શહેરી, સુધારક અને પોતાને ખાતર સાત વર્ષ નાતળહાર રહેનાર ભોળાનાથ સારાભાઈ જોડે બહુ સારી મેત્રી હતી. ભોળાનાથ લગ્નસંબંધ બાંધી આ મેત્રી માફતર કરવા ઇચ્છતા હતા; પણ મહી-પતરામના ત્રણે પુત્રોનાં લગ્ન થઈ ચૂક્યા હોવાથી એમની મુરાદ બર આવી નહોતી. ૧૮૮૧ માં એ તો ગુજરી ગયા. પણ રમણુભાઈ વિધુર થતાં એમના પુત્રો નરસિંહરાવ અને કૃષ્ણરાવે એ તક ઝડપી લીધી, તે જૂનની આસપાસ ભોળાનાથની બાર વર્ષની દૌહિત્રી વિદ્યાનું જૂનું સગપણ તોડી રમણુભાઈ સાથે તેના મંબંધ બાંધ્યો. ૧૮૮૬ના જાન્યુઆરીમાં તેમનાં લગ્ન થયાં.

લગ્ન પછી બહુ થોડે વખતે રમણુભાઈનું સહુથી પહેલું પુસ્તક 'વિવાહ વિધિ' બહાર પડ્યું.^{૧૪} એની હસ્તપ્રત લગ્ન પહેલા જ તૈયાર થઈ ગઈ હતી. રમણુભાઈના વેવિશાળ પછી અને લગ્ન પહેલાં આ પુસ્તિકા તૈયાર થઈ એ સૂચવે છે કે જીવન પ્રત્યે ગંભીર દૃષ્ટિએ જોનારા બાવનાશીલ રમણુભાઈએ પોતાનાં લગ્ન નક્કી થતાં લગ્નની પ્રતિજ્ઞાએનો બારીક અભ્યાસ, અને સંભવતઃ એ વાવજીવન પાળવાનો નિર્ણય કયો હશે.

બી. એ. થયા પછી રમણુભાઈની ઇચ્છા ફિલસૂફી લઈ એમ. એ. થવાની, અને તે પછી અધ્યાપકનું કામ કરવાની હતી. એમણે એમ. એ. નો અભ્યાસ ચાલુ કર્યો, પણ નમણા તબિબતને લીધે તે મૂકી દેવો પડ્યો. પરિણામે તેમની મુરાદ બર આવી નહિ. આમ અધ્યાપક ન થઈ શક્યું, છતાં અધ્યાપક-પુત્રના લોહીમાંથી અધ્યાપન-શક્તિ એસરી નહિ. એણે પોતાની બીજી પત્નીને અંગ્રેજી છડા અને સાતમા ધોરણના અભ્યાસમાં મદદ કરી, ઘરમાં 'લોજિક' અને

સંસ્કૃત શીખવ્યું; એ કોલેજમાં ગઈ ત્યારે અભ્યાસમાં અનેકવિધ મદદ કરવા ઉપરાંત કોલેજના ધણા વિદ્યાર્થીઓનાં વર્ગ બગાડનાર બીજગણિતમાં સારી મદદ કરી એના એકેએક દાખલા તેની સાથે અડ્યા, પોતાનું દરેક બાગક મેટ્રિકમાં દાખલ થાય એટલે તેને 'રઘુવંશ'ના સરખાતના સર્ગો શીખવવાનો નિયમ કર્યો, કુચ્છમસમાં એકવાર વિદ્યા, એની બહેન સારદા, વિનાયક નંદરાંદર મહેતા વગેરેને 'કામ્યપ્રકાશ' શીખવ્યો, અને સારદા તથા એમના ભાઈ ગદુલાલને ચોર્થાથી સાનમી સુધી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરાવ્યો. પ્રાર્થના સમાગ્રદ્વારા ચાલતા રવિવારના બાગનીતિ વર્ગો પણ તેઓ ચલાવતા અને તે વખતે "જેટલી સંક્ષિપ્ત હતી તેટલી બધી હાસવી નાખતા. "૧૫ રમણભાઈની અધ્યાપનશક્તિ મારે સારદાબહેન લખે છે, "એમની શિક્ષણપદ્ધતિ બહુબલ પ્રેરેસરોને હાંવે એવી હતી. એટલું સચોટ, પદ્ધતિસર ને નિયમસર શિક્ષણ આપતા કે તેમનું શીખવેલું મગજમાંથી બુધ્ધિ જ નહિ. "૧૬

દાકારે એમ. એ. નો અભ્યાસ કરવાની ના પાડેલી ત્યારે મહીપતરામે ઓળખીતાએને એમને મારે કોઈ સારી નોકરી હોય તો ધ્યાનમાં રાખવાનું કહી મોકલ્યું. આથી ૧૮૮૬ની અધવચમાં રમણભાઈને જિલ્લા અદાલતમાં કલાર્ક એક થ હોર્ટની જગા મળી. પિતાની દુઃખ દોષાથી તેમણે એ રજીકારી લીધી.

૧૮૮૧માં અચાનક મહીપતરામ કોલેરામાં મુત્તરી અવા આ વખતે રમણભાઈએ "પોતાની તેમ જ કુટુંબના શુભેચ્છો અને મુરખીઓની દુઃખાથી અમદાવાદમાં જ પોતાનું જીવન માગવાનો

૧૫. ઈ. સારદા મહેતા, ૨૨, પૃ. ૫.

૧૬. ૨૫. પૃ. ૧. રમણી અધ્યાપનશક્તિ મારે જુઓ એ જામ; ને તે ઉપરાંત ખાસ ટિપ્પણ, પૃ. ૨૮-૨૯, તથા રમણી બદ્ધ બળીટ્ટી ન થરેથી સારદા પુનિયા 'વાર્ષિક મુજલાતો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં "ઇતિહાસ રમણવાની રીત "

નિશ્ચય^{૧૭} કરી લીધો. ૧૭ લગભગ એ - ૭૪ અરસામાં રમણુભાઈને બહુતી આંખોને સરકારે શિરસ્તેદાર કર્યા. શિરસ્તેદાર તરીકે રમણુભાઈને સારી સફળતા મળી. બાળપણમાં વિદ્યાર્થી તરીકે તેમણે બતાવેલી બાપાંતરની શક્તિ આ સ્થાન પર વિશેષ ઝળકી બેઠી. એ ૭ સાલના નવેબરમાં વિદ્યાભઢેને મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી, અને તેમાં પાસ થયાં.

ખીજે વર્ષે જૂનમાં રમણુભાઈની પહેલી સંતતિ વિનોદિનીનો જન્મ થયો. વિદ્યાભઢેન કહે છે કે તેઓ '૯૧માં મેટ્રિક ન થયાં હોત તો પછી કદી ન થઈ શકત. લગભગ ત્રણ મહિના પછી, સપ્ટેમ્બરમાં, વિનોદિની મરણ પામી. ૧૮ ન્યાયખાતામાં વધુ સારી જગા કે બહુતી મળે એ આશાએ રમણુભાઈ બેગી થયેલી છએક મહિનાની રજા લઈ ૧૮૬૨માં મુંબઈ ગયા, ને ત્યાં ખીજ એકએક. ખી. નો અભ્યાસ કરી પરીક્ષા આપી ખીજ 'ડિવિઝન'માં જીતીશું થયા.

૧૮૬૪માં એક મહિના માટે તેઓ અમદાવાદમાં કામચલાઉ સળજળ નિમાયા. મેટ્રિક થયા પછી વિદ્યાભઢેનને કોલેજમાં જવાનું ન હોવાથી રમણુભાઈએ એમને બે ઉપયોગી વિષયો—'લોજિક' અને મંત્રકૃતનો અભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો. દરમ્યાનમાં કોષ્ટએ, ધણે ભાગે આનંદશંકરે, ટીકા કરી કે વિદ્યા મેટ્રિક થઈ તેમાં શું, ખી.એ. થાય તો ખરી ! આ વાત વિદ્યાભઢેનના બહુવામાં આવી ને તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે કોલેજનો અભ્યાસ તો કરવો જ. આથી '૯૪માં તે પિતા ને પતિની સંમતથી ગુજરાત કોલેજમાં દાખલ થયાં. '૯૫માં તેમના અભ્યાસમાં થોડો વિશેષ પડ્યો. ૪-૧૧-૯૫ને દિવસે

૧૭. શ્રી મહુલાલ મુ., ૨૫, પૃ. ૨૪૪.

- ૧૮. હયાત વિનોદિનીબઢેન તે '૦૭માં જન્મેલી બાળકી, અને એ જ નામ અપાયું.

તે એક પુત્રના માતા થયાં. ૬-૫-૯૬ને દિવસે^{૧૬} તે બાળક-શિરીષ-
મરણ પામ્યો. આમ વચ્ચે વચ્ચે પ્રસૂતિના પ્રસંગ આવે અને એમનો
અભ્યાસ ખેર'ભે પડે.

છોકરી કોલેજમાં બહુવા જાય તે એ જમાનાના ગુજરાતથી
જીરવાય એમ નહોતું. કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાબહેન અને એમની
બહેન શારદાગૌરીની મસ્કરીઓ કરે. બેઠકની ખુરસીઓ પાડી નાખે,
બાસ્ટી પર કવચ પાથરે, જારડી પર અને આવવા જવાના રસ્તા
પર ગમે તે લખે. નનામા પત્રો લખતાં પણ અચકાય નહિ. બહાર-
નું જમત તો એથીયે જંદો મસ્કરીઓ કરે; એમનાં નામનાં જોડકણાં
ખનાવીને પણ ખાય. વડોદરા કોલેજમાંયે વિદ્યા ને શારદાનાં ચારિત્ર્ય
વિશે વાતો થાય; ત્યાંની વિવાદસભામાં પણ તેમનાં નામ ગાળે.
આ સર્વ નિંદા વિદ્યાબહેન ને રમણભાઈ ખૂબ જ શાંતિથી સહન
કરી લે.

આ બાળામાં એક પ્રશ્ન પર રમણભાઈના મનમાં અવદવ
આત્મા કરતી. શિરસ્તેદાર તરીકે કાંઈ પણ જાતના ઐડ વિનાનો
રૂપિયા દોડસોનો બાંધ્યો પગાર મળતો હતો. ખાનામાં બહુતીની
આશાએ મેળવેલી કાયદાની હિપાધિથી એક ટૂંકજીવી અપવાદ
બાદ કરતાં બીજો કાંઈ ફેર પડ્યો નહોતો. વળી સરકારી નોકરીને
હીધે ગમે તેટલી ધમ્મી હોય તોપણ ધાર્મી મુજબની જાહેર સેવા
ધર્મ'શકે તેમ નહોતું. આ સ્થિતિમાં નોકરી છોડી વકીલાત કરવી
શી ખોટી? બીજી બાજુ વકીલાત ચાલશે કે કેમ તે વિશે સંકા
થયા કરે. અંતે મહીપતરામના અવસાન પછી કુટુંબના મુરબ્બી ને
માર્ગદર્શક થયેલા મહીપતરામના સિખ્ય, અમદાવાદના અમગજ્ય
નગરસેવક રા. બ. લાલસાંકર હિમિયાસંકર અને રમણભાઈને જાહેર-
જીનમાં પડવાનો આમદ કરનાર, તાણકદારી સેટલમેન્ટ ઓફિસર

૧૬. જાને તારીખ : રમ. ના ધરની ક્લાસની ફાઈલમાં "રેખા-
ચન્દલા" કવિતા ધરની રમ.ની સ્વાશરી નોંધખાંધી. ૬

રા.બ. બીમભાઈ કિરપારામ દેસાઈ વગેરેનાં સલાહ ને પ્રોત્સાહનથી તેમણે નોકરી છોડી વકીલાત કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

આ નિર્ણય કરી લીધો તે પછી, લગભગ '૯૬-'૯૭માં, તેમની ગોધરે સખજીજીને રથાને નિમણૂક થઈ. પણ અમદાવાદ છોડી ગોધરે જાય તો સેવા કરવાની જે તમજા હતી તે અધૂરી રહી જાય, બદલીએ. થતાં ગામેગામ રખડવું પડે, વિદ્યાભદ્રેનું કોલેજનું બહુતર કાયમ માટે બંધ થાય, વિદ્યાળ જાહેરજીવનનો સંપર્ક ઓછો થઈ જાય, કંઈક સાંકડા ક્ષેત્રમાં જીવન વિતાવવું પડે, અને મહીપતરામના સ્વર્ગવાસ પછી કરેલો નિર્ણય ફેરવવો પડે. આથી એ માનાહ પંદની પરવા ન કરતાં તેમણે નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું, ને તરત જ—જૂનથી—વકીલાત શરૂ કરી.^{૨૦} વકીલ તરીકે રમણભાઈને સુખ્યાત્વે તાલુકદારી સેટલમેન્ટનું, મ્યુનિસિપાલિટીનું, અને લિક્વિડેટિંગનું તથા ટ્રાઈક વાર રિસીવર તરીકેનું કામ મળતું. તાલુકદારી અમલદારના અને સુધરાઈના કેસો જ લડવાના હોવાથી તેમને સાચાં—જૂઠાંના પ્રસંગો ન આવતા. આથી ખાનગી^{૨૧} કામ આપનારા એમની પાસે જતાં અચકાતા. આથી ખાનગી કામ તેમને બહુ ઓછું મળતું, અને તેમાંય ફોજદારી તો જૂજ જ. તાલુકદારી કાયદા ઉપર તેમને સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ હતું. એ દુકા હોવાથી એના પર સહેલાઈથી પ્રભુત્વ મેળવી શકાય. છતાં માવલંકર ને ચાહેવાળા જેવા બાહોશ વંકીલોને પણ રમણભાઈને એ કાયદાની ઝીણામાં ઝીણી વીગતો પાડે હતી એથી આશ્ચર્ય થતું.

૨૦. વકીલ તરીકે તેમને શરૂઆતમાં કન્સલ્ટિંગ અને ડ્રાફ્ટિંગનું કામ મળતું. પણ પાછળથી અપીલનાં કામ પણ મળવા લાગ્યાં, ને વખત જતાં બાહોશ, પ્રામાણિક ને સત્યનિષ્ઠ વકીલ તરીકે એમનું નામ અદાલતોનાં વર્તુલોમાં જમી ગયું. એ વખતના અમદાવાદના સદ્ગૃહસ્થ તેટલા જ નામાઝિત વકીલો આર : ગોવિંદરાવ પાઠિલ, હરિલાલ દેસાઈભાઈ દેસાઈ, શિવાભાઈ મેતીલાલ પટેલ અને વલ્લભભાઈ ગવેરભાઈ પટેલ. રમણભાઈ પણ એ વર્ગમાં જ રેલા લે એવા હતા.

...એકંદરે અમદાવાદમાં વજીલાતની શીનું ધોરણ બંધુ બિંચું નહોતું. “સારા ગણાતા વજીલો રૂ. ૨૫-૧૫-૧૨ અને રૂ. દસની શીથી અપીલો લેતા.” ૨૨ પણ ૧૪ના મહાસુદયો એ ધોરણ બિંચું જવા લાગ્યું, ને સારી પેઢે વધ્યું. રમણભાઈ લડાઈ પહેલાં પણ પોતાની શીની ખાખતમાં બહુ જ ઉદાર હતા; ને લડાઈ પછી પણ તેમણે શીમાં વધારો કયો નહિ. આથી એમની જોડના વજીલોની અને એમની શીમાં ઘણું અંતર પડી ગયું. ખાનગી ઘરાઠો અને સુધરાઈ પાસે બહુ ઓછી શી લેવા છતાં રમણભાઈ તાલુકદારી કામોમાં રીતસરની શી લેતા.

[વજીલાતના કામમાં રમણભાઈની પ્રામાણિકતા ને વિશ્વાસ-પાત્રતા પ્રશંસનીય હતી. દાવાદારોને એમના પર પૂરી શ્રદ્ધા હતી. ન્યાયાધીશો કે પક્ષકારો એમને વારંવાર લવાદ બનાવતા, ને એ ધણે ભાગે સમાધાન જ કરાવતા; તેવે પ્રસંગે એમના ઉપર બંને પક્ષોને સમાન વિશ્વાસ રહેતો. જેમાં ગોટાળા ખૂબ થતા એવું એક દ્રશ્ય ન્યાયાધીશ કેનેડીએ રમણભાઈને ખાસ સેપેક્ષ. રમણભાઈ કોર્ટ સમક્ષ દલીલો કરતાં માત્ર સાચી હકીકતો જ રજૂ કરતા. ખોટા મુદ્દા રજૂ કરતા ત્યારે એના પર ખોટો ભાર જરાયે ન મૂકતા. તેઓ ખીળા વજીલોની જેમ તાણાવણી ન કરતા, પણ પોતાના મુદ્દા દ્રઢકર્મી વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કરી બેસી જતા. એમની આ સત્યનિશાને લીધે ન્યાયાધીશો—ઝિરિફ્ટ જજ સુધ્ધા—એમની વાત માન અને ખ્યાનથી સ્ખાંભળતા. પોતાની પાસે આવતા અસીલોનો કેસ નમળો દોષ તો તેઓ તેમને એ વાત પહેલેથી જ કહી દેતા. એકંદરે વજીલ તરીકેની એમની રીત વક્રવૃત્ત કે છટાની નહિ, પણ સામાના હલ્કમાં પોતાની વાતની પ્રતીતિ કરાવવાની હતી.]

વજીલાત ચર કરી તે જ ગણાયા રૂ. જ. બીમભાઈ અને લાલચંદરની મુચનાથી રમણભાઈ મુનિસિપલ ચૂંટણીમાં બિના રવાલ

એમની સામે અંમાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ અને બેરિસ્ટર જનવાલ વરજલાલ દેસાઈ જેવા પ્રગળ પ્રતિપક્ષી હતા. આ જાને ધ્વજક્ષત્રી હોવાથી 'ધ્વજક્ષત્રીઓએ એ ચૂંટણીને "નાગર ક્ષત્રિયોની જુની રપધાનું સ્વરૂપ આપી દીધેલું;"^{૨૩} જેથી સમગ્ર ધ્વજક્ષત્રી મતદારોનો એમને ટેકો હતો. છતાં લાલશંકર અને બીજા મિત્રોની મદદથી રમણભાઈએ બંનેને હરાવી ચૂંટાઈ આવ્યા.

૧૮૯૨ના એપ્રિલથી 'ગાનસુધા'માં શરૂ થયેલું 'ભદ્રંભદ્ર' ૧૯૦૦ના જાન્યુઆરી-જૂનના અંકમાં પૂરું થયું. વડોદરાના 'દેશભક્ત' અઠવાડિકે એ જ સોલના ઉત્તરાર્ધમાં "સર્ટિફિકેટના હારડા સહિત"^{૨૪} એ પોતાના પત્રના બેટપુસ્તક તરીકે બહાર પાડ્યું. કેશવ હપ્પંદ કુવ, કરીમઅલી રહીમ નાનજિયાણી વગેરે સાહિત્યકારો અને અમ્યાસીઓએ એને વખાણ્યું.^{૨૫} 'કેળવણી', 'દેશીમિત્ર', અને 'વિદ્યાવિનોદ', એકંદરે એને વખાણતાં, અને રૂઢિચુસ્ત જેવાં 'ગુજરાતી', 'પ્રજાબંધુ', 'સુદર્શન'^{૨૬} 'મહાકાલ' અને 'વાતાવારિધિ'એ— 'ગુજરાતી' અને 'પ્રજાબંધુ'એ અનુક્રમે પાંચ અને સાત હપ્તામાં— એકંદરે એને વખોડતાં અવલોકનો લખ્યાં.

'ભદ્રંભદ્ર'માં કરાયેલા કટાક્ષ એવા દાહક નીવડ્યા, કે એની સામે રમણભાઈના કુટુંબને તેમ જ સમગ્ર સુધારક વર્ગને ઉતારી પાડતું 'ભ્રમણચંદ્ર ભદ્રંભદ્ર અથવા આંધળાને ગોળામાર' નામનું એક પુસ્તક બહાર પડ્યું. રમણભાઈએ પોતાની કૃતિમાં જુદાં જુદાં પાત્રોના ઓછા હેઠળ રૂઢિચુસ્ત પક્ષના નેતાઓનો ઉપહાસ કર્યો હતો.

૨૩. શ્રી સરોજિની મહેતાનો તા. ૨-૮-૪૭.

૨૪. ન પુ પુ'ધવી, ૧૬-૯-૦૨ના 'દેશભક્ત'માંના "ભ્રમણચંદ્રનો બેડ"માં; ત્યાં સંભવતઃ ૭-૯-૦૨ના 'પ્રજાબંધુ'માંથી ઉદ્ધૃત

૨૫-૨૬. અનુક્રમે પહેલો આવજુ, ૩૯૫૭, ૩-૩-૦૧, ફેબ્રુ., ૧૯૦૧, ૨૮-૪-૦૧ થી ૭-૭-૦૧, અને ૭-૪-૦૧ થી ૨-૧-૦૧, જૂન, ૧૯૦૧નાં અંકોમાં.

આનું વેર લેવા 'બ્રમણ્યદ્ર'માં રમણભાઈ અને એમનાં સર્ગ પરે
નામાંતરે ધણા હલકા અને ગલીય આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા.
આંતરિક ગુણવત્તા, નિંદક અવલોકનો અને 'બ્રમણ્યદ્ર'ને લીધે
'ભદ્ર'ભદ્ર'ને સારી બહેરાત મળી. ગુજરાતનાં મોટા-ભાગનાં
આળાસવૃદ્ધ એનાથી—છેવટે એના નામથી—પરિચિત થઈ ગયાં.
'બ્રમણ્યદ્ર'માં થયેલા આક્ષેપોનો સામનો કરવા માટે 'ભદ્ર'ભદ્રના
લેક્ટુરો બવાડો. એ નામનું એક પુસ્તક કેઈકે મોતીલાલ વ્યાસે
બહાર પાડ્યું.

૧૯૦૧માં વિદ્યામહેન અને શારદામહેન બી. એ. થયાં. આમ
રમણભાઈનાં પત્ની—પ્રસિદ્ધ ડેળવણીકાર 'રાવસાહેબ'નાં પુત્રવધૂ—
ને પહેલાં ગુજરાતી સ્ત્રી ગ્રેજ્યુએટ યવાનું માન મળ્યું. એમની આ
સિદ્ધિમાં જેટલો ફાળો એમનો પોતાનો છે તેટલો જ નહિ તેાં
તેથી થોડોક જ ઓછો રમણભાઈએ-અભ્યાસ માટે કરી આપેલી
સમવડ અને સતત રીતે આપેલાં મદદ અને પ્રોત્સાહનનો છે. બ્યારે
સ્ત્રીએને પૂરી પ્રાથમિક ડેળવણી પણ નહોતી અપાતી એવા જમા-
નામાં—પચાસ વર્ષ પહેલાં—આટલાં બધાં નિંદા, અવહેલના અને
દ્વિતકાર વચ્ચે ક્યો પતિ પોતાની સ્ત્રીને આટલે પહોંચવા દેત કે
કે પહોંચાડત ? રમણભાઈની આ સેવા આખી સ્ત્રીજાતિની સેવા છે.
આથી — અને વિદ્યામહેન-શારદામહેનનાં સુશીલ સંવર્ધી જીવનથી —
સ્ત્રીડેળવણીને સારો વેગ મળ્યો. વિદ્યામહેનના શિક્ષણ માટેની રમણ-
ભાઈની ચીવટ અને ધમશ માત્ર ડેળવણી કે સ્ત્રીડેળવણી માટેનાં
તેમનો આગ્રહ જ નહિ, પણ તે ઉપરાંત સ્ત્રીમાત્ર પુરુષ જેટલા જ
વિકાસની અધિકારી છે એવી તેમની માન્યતા પણ દર્શાવી આપે છે.

'૦૨માં અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રીય મદાસભા ને સંસારમુધારા
પરિપદનાં અધિવેશન સાથે સ્વદેશી પ્રદર્શન બરાણું. 'રમણભાઈએ
'પ્રદર્શનના મંત્રી તરીકે ઉત્સાહથી કામ કર્યું; ને ત્યારથી અને ત્યાં
મુખી બંધુ સ્વદેશી વાપરવાની શરૂઆત કરી. '૦૩માં ગુજરાત સાહિત્ય-

સભા રચનાઈ, અને 'જ્ઞાનસુધા' અને 'ભદ્રંભદ્ર'થી લબ્ધ-પ્રતિષ્ઠા પ્રોત્સાહક રમણભાઈ તેના પ્રમુખ થઈ ટાપા.

'૦૪ના અંતિમ પાદમાં, કદાચ ડિસેમ્બરમાં, 'ભદ્રંભદ્ર'-પ્રકરણ કંઈક ચાલે પડ્યું ત્યારે, રમણભાઈએ પોતાના તે વખત સુધીના સાહિત્યવિષયક બધા મુખ્ય લેખો — 'જ્ઞાનસુધા'માંના દસ, 'સુદ્ધિ-પ્રકાશ'માંના બે, એક પ્રવેશક અને એક વ્યાખ્યાન — નો સાતસો પાનાંનો દળદાર મંત્રહ 'કવિતા અને સાહિત્ય' એ મથાળે બહાર પાડ્યો. તેમની એકમાત્ર ઉપલબ્ધ ડાયરી પરથી જણાય છે કે તેઓ કદાચ 'ભદ્રંભદ્ર' કરતાં આ પુસ્તક પહેલું બહાર પાડવા માંગતા હતા, પણ 'ભદ્રંભદ્ર' માટે 'દેશભક્તે' માંગણી કરતા^{૧૧} તે પહેલું છપાઈું હશે. 'ભદ્રંભદ્રે' જન્મભાવેલા પ્રત્યાધાતોને લીધે 'કવિતા અને સાહિત્ય'નું પ્રકાશન કદાચ વિલંબમાં પણ મુકાયું હોય. આ પ્રકાશનથી બજેલાઓમાં તે સમયના લગભગ એક વિવેચક તરીકે તેમની કીર્તિ સુસ્થાપિત થઈ ગઈ. એ વખતે તેમની ઉંમર સાડત્રીસની હતી.

'૦૫માં પહેલી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ ભરાઈ, અને રમણભાઈ તેના સ્વાગતપ્રમુખ બન્યા. સ્વાગતાધ્વક્ષ તરીકે તેમણે એક સુદર પ્રમંગીચિત બાષણ આપ્યું. '૦૩, '૦૪ અને '૦૫ના ઉપર કહેલા ત્રણ બનાવો બતાવી આપે છે કે રમણભાઈ અત્યાર સુધીમાં તો સાહિત્યની દુનિયામાં એક મહત્ત્વના માનવી બની ચૂક્યા હતા. અને જેમ સાહિત્યકાર તરીકેની તેમ બાહોશ વકીલ તરીકેની અને જાહેર કાર્યકર તરીકેની તેમની કીર્તિ પણ ઠીકઠીક જામવા માંડી હતી. કીર્તિની સાથે જ કામનો પ્રસાર પણ ધણો વધ્યો હતો.

'૧૦માં એમના છેલ્લા સંતાન તરંગિણીનો જન્મ થયો. એ વખતે રમણભાઈની ઉંમર બેતાળીસ વર્ષની, અને વિદ્યાબહેનની ચોત્રીસની હતી.

અત્યાર સુધી, તંત્રીના નામ વિનાં છપાતા 'જ્ઞાનસુધા' પર

ઓક્ટોગર '૧૦થી તંત્રી તરીકે રમણભાઈનું નામ મુકવા લાગ્યું. એ જ સાક્ષમાં સરકારે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી બરતરફ કરી વહીવટ-સમિતિ નીમી, ને તેમાં રમણભાઈને ઉપપ્રમુખ બનાવ્યા. '૧૧માં, પાંચમા બ્લોર્નના રાજ્યારોહણ વખતે, સરકારે તેમને રાવ-બહાદુરનો સંમાન્ય ખિતાબ આપ્યો.

'૧૨માં શુભરાત દોલેજનો વહીવટ સરકારને સોંપવામાં આવ્યો. સરકારી નોકર બનવાથી એ દોલેજના પ્રાદેસર આનંદશંકર કુવને પોતાનું 'વસંત' માસિક બંધ કરવાનો પ્રસ્તુત આપ્યો. તેમને આ વિપત્તિમાંથી છોડાવવા રમણભાઈએ 'વસંત'ના તંત્રી તરીકે પોતાનું નામ મૂકવાનું કબૂલ કર્યું, અને 'વસંત'નો આપાદ ૧૯૬૮નો અંક આ કાપડી સાથે બહાર પડ્યો: "આનંદશંકર બાપુભાઈ કુવ બંધ થયા છે, અને એ કામ રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ — એમણે સ્વીકાર્યું છે. મારે આ અંકના પૂંકા ઉપર તંત્રી તરીકે પ્રા. આનંદશંકરને બદલે રા. બ. રમણભાઈનું નામ વાંચવું. વસંત નિયમિત રીતે પ્રસિદ્ધ થયા કરશે. વ્યવસ્થાપક."

રમણભાઈએ તંત્રી તરીકે પોતાનું નામ મૂકવાનું સ્વીકાર્યું; છતાં ત્રણચાર સાધનો એતાં જણાય છે કે એના સંપાદનનું બધું કામ તો કુવ જ કરે એવી સમજૂતી થઈ હશે. આમ રમણભાઈએ 'વસંત'ના સંપાદનમાં બહુ ભાગ નથી લીધો. તોય તેમના પરના આનંદશંકરના એક પત્ર પરથી જણાય છે કે એ એનાથી તદ્દન અલિપ્ત તો નહોતા જ રહી ચક્યા. '૨૪માં આનંદશંકરને બનારસ વિદ્યાપીઠની, બિનસરકારી નોકરી મળી, એટલે માત્ર ૧૯૮૦થી રમણભાઈએ તંત્રીપદ મૂક્યું, ને ફાગણ ૧૯૮૦થી તંત્રી તરીકે આનંદશંકરનું નામ છપાવા મંડ્યું.

૧૯૧૨ના ઓક્ટોગરમાં લાલશંકર ઉમિયાશંકરનું અવસાન થયું. લાલશંકરે રમણભાઈને પોતાના પંછી પોતાનાં જાહેર કાર્યો સોંપવાની દૃષ્ટિથી ખાસ તાલીમ આપી હોવાથી, ને જનસેવા માટેની

રમણુભાઈની ધગશ અને કુશળતા સર્વને વિદિત હોવાથી, લાલશાંકરના ખાલી પડેલા સ્થાન પર ઘણીખરી મંસ્થાઓએ રમણુભાઈને જ નીમ્યા.

આ જ વર્ષમાં રમણુભાઈના જીવનમાં એક મહત્વનો ખતાવ બન્યો. ભતિભેદનું અનિષ્ટ દૂર કરવા સ્થપાયેલી મુંબઈની આર્પન ક્ષધરહડના આશ્રમે નવમી અને દસમી નવેંબરે મુંબઈમાં મુધારકોની એક પરિપદ બરાઈ. બારમીએ મંસ્થાના આશ્રમે દાશી બાગમાં એક સહભોજન રાંખવામાં આવ્યું, જેમાં બસો બહોસો સ્ત્રી-પુરુષોએ ભાગ લીધો. આ ભોજન-સમારંભમાં ભાગ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોનાં નામ છાપામાં છપાઈ આવ્યાં, તેમની નાતજાત પણ પ્રસિદ્ધ થઈ. આ પછી, રમણુભાઈ કહે છે, “ભોજનમાં બે ‘અંત્યજે’ સામેલ હતા એ હકીકત દર્શાવી મુંબઈના ‘યુજરાતી’ પત્રે ઘણો ખજબજાટ કર્યો. ભોજનમાં સામેલ થનારા ઉપર ભારે હુમલો કર્યો અને તેમને નાતજાહાર મૂકવા તેમની નાતોને ઉશ્કેરણી કરી.” ૨૭ રમણુભાઈએ આ કોન્ફરંસ અને ભોજન-સમારંભમાં ભાગ લીધો હતો. એમનું નામ છાપામાં વાંચી એમની નાતના આગેવાન મધુવચરામ હોરા અને નંદકૃષ્ણકાશ રતનલાલે એમને એ વાતની સત્યતા વિશે પુછાવ્યું. રમણુભાઈએ કહેલો જવાબ ઉપલબ્ધ નથી, પણ એ માટેનો એમનો ખરડો આપો છે : “.....હું જમ્યો હતો એ વાત ખરી છે અને એ ભોજનમાં ‘અંત્યજ’ વર્ગના બે માણસો સામેલ હતા એ વાત પણ ખરી છે. અને મને એવું માલમ પડ્યું છે કે જે ખંડમાં હું જમવા બેઠો હતો તે ખંડમાં આ બે માણસો જમવા બેઠા નહોતા પણ બીજા ખંડમાં જમવા બેઠા હતા. મેં જે કંઈ [તે] પાછું ખેંચી લેવા માટે હું, આ હકીકત લખતો નથી પણ આખે અંત્યજ સંબંધી વાસ્તવિક હકીકત પુછાવી છે તેથી મારા જણવામાં આવ્યું છે તે લખ્યું છે.”

આમ મહીપતરામ પોતાના જમાના, સ્વભાવ અને મંજેગેની લીધે સત્ય કબૂલ કરવાની જે હિમ્મત નહોતા દાખવી શક્યા રમણભાઈ દાખવી શક્યા. પરિણામે એ અગ્રજ નાને અંત્યજ સાથે જન્મવા માટે રમણભાઈને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા કહ્યું. ધણે ભાગે એ બોજનમાં જમેલા એકેએક ગુજરાતીએ પોતપોતાની નાતોની આશ્ર પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લીધાં, પણ રમણભાઈએ નાતના એ દર માનની પરવા કરી નહિ. પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને બદલે તેમણે આખા જિંદગી નાતગઢાર રહેવાનું પસંદ કર્યું.

મહીપતરામના જન્મ પછી ઓગણચાળીસ વર્ષે અને એમના ઉપર શાંતિની આફત ઊતરી તે પછી સાત વર્ષે જન્મેલા રમણભાઈ ઉપર શાંતિની આ તક્તવાર મહીપતરામવાળા બનાવ પછી એકાવન વર્ષે ત્રાટકી. તટસ્થ રીતે વિચાર કરતાં, ૧૮૬૧ અને ૧૯૧૧ વચ્ચેની અડધી સદીમાં ગુજરાતની મનોદશામાં ઘણો ફેર પડી ગયો હતો. એટલે રમણભાઈની મુશ્કેલીઓ એમના પિતાના સમય કરતાં ઘણી ઓછી હતી; મહીપતરામની જેમ એમને પ્રારંભકનું કાર્ય કરવાનું નહોતું; નાનનો ગમે તેટલો પ્રકોપ થાય તોપણ એમના દીવો-દેવતા, ધોખી-હજમ બંધ થાય તેમ નહોતા; એમના નોકરો ભાગી જાય તેમ નહોતું. છતાં જીને પક્ષે આપણે એ વાત પણ ન ભૂલવી જોઈએ કે ૧૯૫૨ અને ૧૯૧૨ વચ્ચે ઘણો તક્તવાન છે. ૧૯૧૧ થી ૧૯૧૨ સુધીમાં મંસારસુધારાના માર્ગે, ગુજરાત બહુ ઝડપી દૂચ કરી ચક્રાંત નહોતું; ૧૯૧૨ થી ૧૯૫૨ સુધીમાં તો એની એ દૂચ બારે વેગવાન બની ગઈ છે. એટલે ૧૯૧૨ માં રમણભાઈએ બતાવેલી હિમ્મત જેની તેવી તો ન જ ગણાય. શ્રી. ગદુલાલ માને છે કે મહીપતરામ જેટલાં દુઃખ પડ્યાં હોય તોપણ રમણભાઈ એમના પમલામાં મહામ રહેત.

નામર નાત પ્રમાણમાં ઘણી ઉદાર મનોવૃત્તિવાળો હોવાથી શાંતિચિહ્નકાર છતાં નાનીસાઓએ એમની સાથે એકંદરે સારો

વર્તાવ રાખ્યો. તેઓ લગ્નાદિ શુભ પ્રસંગે એમને નોંતરતા; જો કે જમવાનું નિમંત્રણ ન આપતા. સુરતની સહિત્યપરિષદ વખતે ત્યાંના સ્વાગતપ્રમુખ એમની નાતના આગેવાન મધુવયરામ હતા, જે પરિષદના મહામંત્રી રમણભાઈ હતા, છતાં એ વહેવારમાં કશી અડચણ આવી નહિ.

'૧૩માં રમણભાઈએ સર ચીતુભાઈ વગેરેની સહાયથી અમદાવાદમાં બીજી પ્રાંતિક સંસારસુધારા પરિષદ ભરી. તાલુકદારી પતાવટ કાયદો સુધારવાનો હતો અને રમણભાઈ પોતાના તાલુકદારી કામોના બહોળા અનુભવને લીધે એ સુધારા વખતે ધારાસભાને ઉપયોગી થઈ પડે એમ હતું. આથી આ જ સાતમાં સરકારે એમની ત્રણ વર્ષ માટે મુંબઈ કાઉન્સિલના સભ્ય તરીકે નિમણૂક કરી. ધારાસભામાં તેઓ આ કાયદાના પુનર્વિચારના મહદ્દપ થઈ પડ્યા. રમણભાઈ ધારાસભ્ય થયા તે પ્રસંગે અમદાવાદનાં વર્તમાનપત્રો, માસિકો અને છાપખાનાના માસિકોએ તેમને જ્ઞાનપત્ર એનાયત કર્યું. નવેમ્બરના પૂર્વાર્ધમાં 'ગાંધી પર્વત' લખાઈ રહ્યું. એ જ અરસામાં, કદાચ 'રાધનો પર્વત' લખાઈ રહ્યા પછી તરત, તેમણે 'જ્ઞાનસુધા'માં 'શોધમાં' નામની હાસ્યરસિક બ્રમણ્યકથા શરૂ કરી, જે એપ્રિલ '૧૪થી અધૂરી રહી. ૧૯૧૩ અને '૧૪માં તેમને મેટ્રિકના ગુજરાતીના પરીક્ષક નીમવામાં આવ્યા.

'૧૪માં નીલકંઠ દંપતીએ પતિમત્ની શ્રદ્ધા પ્રમાણે પોતાનાં લગ્નની રજતજયંતી ઉજવવાનો નિર્ણય કર્યો. અને એવો નિર્ણય એ શા માટે ન કરે? એમનું લગ્નજીવન સર્વ વાતે સુખી, દાંપત્યના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનારૂપ બન્યું હતું; 'વિવાહવિધિ'ના મંત્રોમાં વ્યક્ત થયેલા દાંપત્યના સર્વ આવિર્ભાવોથી પરિપૂર્ણ હતું; કલ્યાણકામ અને સાવિત્રી વિશેના કમલાના શબ્દો "એમનો પ્રેમ અગાધ છે, અને, એમની આસક્તિમાં રાગ માતો નથી" ૨૯ રમણભાઈ અને

વિદ્યામહેનને લાગુ પાડવાનું મન યદ્યપિ જાય એવું એ પ્રસન્નમધુર હતું. શ્રી ચાહેવાળા કહે છે તેમ મૌરવ, પ્રૌઢ કે વૃદ્ધ—જીવનની એકે અવસ્થામાં રમણભાર્તના પત્નીવતમાં લાંછન નજીવું નહોતું. શ્રી વિદ્યામહેન લખે છે :

આપણા દિંદુ સમાજમાં પ્રત્યેક પરિણીત સ્ત્રી સૌભાગ્યવતી કહેવાય છે પરંતુ લગ્ન સૌભાગ્યરૂપ કેટલાંને થાય છે એના આંકડા કાઢવા મુશ્કેલ છે. દેખીતા અણુજનાનો કહેણ ત્યાગ ઉપરાંત પણ લોકલગ્ન, સાધનના અભાવ, અજ્ઞાન વગેરે કારણોથી જઠાર ન જોવામાં આવતાં દુઃખમય હાથોની મજૂરી કાણુ કરી રહે એમ છે ? જનસમાજમાં લગ્ન માટે ભાગે બંધન અને બેઝારપંખની સીવમને તો ખાસ કરીને જઠારી રાખનાર છે અને જગતના દુઃખવહાર માટે એથી બીજા સારો માર્ગ નહીં હોવાથી એવરકર મનાય છે. પરંતુ એને આદર્શ માન્યો છે તે એ જ કારણથી કે જેમના જીવનસંબંધમાં કોઈપણ ભલતા અંતરાયો નથી આવતા તેઓ પરમ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, અને એવું સૌભાગ્ય લગ્નથી જ મળે ॥ જેથી સૌભાગ્યવતી કહેવાડાવવાનો હક પરિણીત સ્ત્રીને રહે છે. સૌમ્ય, સરળ મન, શાંત, સત્યનિષ્ઠ, બુદ્ધિશાળી, વતસલ, રસિક, સરેકારી અને નિષ્કલંક જીવનસાથી મેળવનાર પરમ સૌભાગ્યવાન મણાય અને તેણે સૌભાગ્ય ઈશ્વર મને આપ્યું હતું એમ કહેવામાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી. ૨૬

પોતાના લગ્નજીવનની બંને પાંખો પ્રત્યે રમણભાર્તને સરખું જ મમત્વ હતું. પત્ની જેટલું જ એ બાળકોને પણ ચાહતા. બાળકોની કેળવણી, સમવડ કે આનંદ ખાતર જમે તે ખર્ચ કરવા એ તત્પર રહેતા. એમનાં પુત્રી સૌ. સરોજિનીજીએ લખે છે, “પિતાજીનો કુટુંબનેહ અનન્ય હતો. પોતાના કુટુંબને દરેક પ્રકારે મુખમાં રાખ્યું એ એમની સતત તીવ્ર ઇચ્છા હતી.” ૨૭ શ્રી વિનોદિની નીધકંઠ લખે છે, “સ્વર્ગમાં વસતા જીવોને, પણ અદેખાર્થે આવે. એવું અદ્ભુત સુંદર અને સુખી કુટુંબજીવન અમે જીવતાં હતાં. ક્યાંયે કોઈ

વાતની અપૂર્ણતા નહોતી, ઉણપ નહોતી.” ૨૧ “ એમના જીવનની ધન્યતા, એમના સુખી કૌટુંબિક જીવનની પછી બીજો દરજ્જો સાહિત્યસેવામાં જ એ માને છે” ૨૨ એ આનંદશંકરના વાક્યમાં પણ આ જ વસ્તુનું સ્વયં છે.

એ દંપતીની છબીસમી લખતિથિ ૧૯૧૪ ના જાન્યુઆરીમાં આવતી હતી. પણ એમની એક બત્રીજ આગલા ઓક્ટોબરમાં ગુજરી ગઈ હોવાથી તેમણે એ ઉત્સવ સહેજ આથો કાઢી એપ્રિલમાં રાખ્યો. તેમણે તે પ્રમંજે સગાઓ અને રનેહીઓ—મિત્રોને નિમંત્રી તેમને અનુક્રમે બોજન અને પાર્ટી આપી. એ પ્રમંજે ઘણા સંબંધીઓએ કામતી ભેટો—ખાસ કરીને રૌપ્ય—મોકલી આપ્યાથી બહુ જ પ્રસન્ન થયેલા આનંદશંકરે આથીવાંદ સાથે ટેનિસનની ‘પ્રિન્સેસ’ની સુંદર આવૃત્તિ ભેટ આપી, અને ‘વમત’ માં એ ઉત્સવની નોંધ લેતા લખ્યું : “ બંને દંપતી સર્વ પ્રકારે સુખી છે; એક હૃદય સાથે મનેએ ઉત્તમ પ્રકારની ડેજવણી પ્રાપ્ત કરી છે, અને એ ડેજવણીને શાભા આપે એવો ઉત્તમ ગૃહસ્થાશ્રમ તેઓ ચલાવે છે. રા. રમણભાઈ એ સાક્ષરતા ઉપરાંત લોકસેવા—જીવનથી રાજદરબારમાં માન અને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યાં છે. સૌ. વિદ્યા, મંબીર વિદ્યાનો આનંદ લેવા ઉપરાંત, છોકરા ઉછેરવા અને એમને સારી ડેજવણી આપવી — એ ગૃહિણીનો જ પ્રથમ અને પરમ ધર્મ બહુ સારી રીતે બજાવે છે, અને ગુજરાતીમાં સ્ત્રીડેજવણીની ઉત્તમ ભાવના પોતાના દષ્ટાંતથી લોક આગળ સતત ઉપરિચિત કરે છે.” ૨૩

આ વખતે એ દંપતીને ઘણે સ્થળેથી મુખ્યારક્ષણાદીના પત્રો મળ્યા હશે. એ બધામાં પ્રો. ઠાકોરનો લાક્ષણિક છે : “ ... આપણા મહાકવિ ભવજીતિ દાંપત્યસ્નેહનો સૂક્ષ્મતમ પરિપાક ઉત્તરાવસ્થામાં જ જણાવે છે. સિત્તર પછી ગોડ તે પછી ડાયમંડ

૨૧. ૨૧, પૃ ૨૨૪. ૨૨. ૨૧, પૃ ૩૪૮.

૨૩. ૧. ૧૩, અ. ૩, પૃ. ૧૩૮.

— એ ઉત્સવોનો દ્વાવો લઈ તે પછી એ પરિપાક લાંબા કાળ મુઠી બોમવો અને ગુજરાતનાં ઉછરતાં દંપતીઓને અનેક દાખા મુઠી દર્શાવે પડ્યા હતા. ”

અભિપ્રાયમાં આ ઉત્સવ ઉજવાયો. મેમાં

જે પુષ્પનાં દલ ખોલિને રજ સૂણને રસમય કરે,
અધિકારી તે મધુમક્ષિકા એ મધુ તણી પ્હેલી કરે;
તુજ સ્પર્શથી મુજ ચક્ષુને ઠંઈ સ્વપ્નસમુજે લાધિયું,
જીવનસખી ! તે તુજ વિના રે ! જય કોને અર્પિયું ?

એવા અર્પણ સાથે રમણુભાઈનું સફુથી મહત્વાકાંક્ષી સર્જન ‘રાધનો પવંત’ બહાર પડ્યું.

‘૧૫ના પૂર્વાર્ધમાં ‘હાસ્યમંદિર’ પ્રકટ થયું. આ સાત્ત લગભગથી રમણુભાઈએ બને તેટલાં હસ્તાક્ષર વિશેનાં અમેરિકી ને અંગ્રેજી પુસ્તકો મેળવી આપ્યો, કોઈનીય મદદ વિના, હસ્તાક્ષર-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, અને થોડા વખતમાં તો હસ્તાક્ષર-નિષ્ણાત તરીકે પંકાવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે એમને આ કામ માટે સમસ્ત ગુજરાતથી માંડી ઠેક મધ્યપ્રાંત ને ખીજપુર સુધીની કોટોના હાજરહુકમો મળવા લાગ્યા. જીવનના પાછલા ભાગમાં — લગભગ ‘૨૦ પછીથી — વકીલાત કરતાં આ વ્યવસાય વધુ ચાલવા લાગ્યો. આમ એ મુખ્ય ધંધો બનવા છતાં રમણુભાઈ પોતાને અક્ષરનિષ્ણાત તરીકે બોલાવનારને યથાપ્રસંગ કહી દેતા, ‘મારો અભિપ્રાય તમારી વિરુદ્ધ જાય એમ છે, અને તે ફેરવાશે નહિ; માટે મને ન બોલાવો એ જ હિતાવહ છે.’

‘૧૧ માં ‘ખતાખ; ‘૧૨ માં લાઘવકંઠર ગુજરી જતાં નગરનું લગભગ નેતૃત્વ, ‘વસંત’ જેવા તત્કાલીન શ્રેષ્ઠ માસિકનું, બલે નામમાત્રમાં, તંત્રીપદ અને જાતિભેદ તોડવાની દિશામાં મહત્ત્વનું પગલું; ‘૧૩માં નાનકડી ધારાસભાના મજુતર સભ્યોમાં સ્થાન અને સામાજિક પરિવર્તન સ્વાગતપ્રમુખત્વ; ‘૧૪માં દાંપત્યજીવનના પરિપાકરો

સગ્રરીયોત્સવ, અને સ્વજીવનના અર્ક જેવા 'રાષ્ટ્રનો પર્વત'નું પ્રકાશન; '૧૫માં પત્નીસહસ્રર્થગાન હાસ્યના મંદિરની સ્થાપના અને આવકના સારા સાધનરૂપ બનેલો હસ્તાક્ષરનો અભ્યાસ : ખરે, રમણભાઈના જીવનમાં આ પાંચ વર્ષનું અથવા તો '૧૨, '૧૩, '૧૪ એ ત્રણ વર્ષનું ઝૂમખું સહુથી વિશેષ સિદ્ધિવંતું ગણી શકાય.

'૧૫મા સુરત સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ તરીકે નરસિંહરાવ ચૂંટાયા. કૃષ્ણજ્ઞાણ ઝવેરી, આનંદશંકર, રણજિતરામ, રમણભાઈ વગેરેની ઇચ્છા આ વખતે આ સ્થાન નરસિંહરાવને મળે તેવી હતી. આથી રમણભાઈએ મનહરરામ મહેતા અને હાકોરરામ કપિયરામને આ ખાખત પત્રો લખ્યા, હાકોરરામને સ્થાનિક કારોબારીના પ્રમુખ મધુવચરામ હોરાને તથા ઝવ. કમલાશંકર પ્રા ત્રિવેદીને એ વિશેષ વાત કરવા લખ્યું, ને એ રીતે નરસિંહરાવની ચૂંટણીમા નફદ કરી, તથા હમેશ માફક પરિષદના બીજા બધા કામોમા પણ સક્રિય ભાગ લીધો.૩૪

અત્યાર સુધીમા રમણભાઈ નામરિક તરીકે ને સુધારક તરીકે એટલા જાણીતા થયા હતા, કે '૧૮મા નડિયાદમા બરાણેલી બીજી ગુજરાત સંસ્કારસુધાગ પરિષદ વખતે એમને પ્રમુખસ્થાન આપવામા આપ્યું. એ યથાનેથી એમણે એક મનનીય બાવણ આપ્યું.

૩૪. નરસિંહરાવની નિમણૂક પછી મુબઈમા 'ગુજરાતી' અઠવાડિકે એ અઠવાડિકા લેખ લખી 'પરિષદની સુરતની બેઠક અંગે બહુ જ ખેર-બયવરથા ચલાવવામા આવી છે, અને પરિષદના મંત્રીઓમાના એક શ. બ. રમણભાઈએ કોઈ ધરખટલાની બયવરથા કરતા હોય તેમ શ. નરસિંહરાવને પ્રમુખ તરીકે નિમાવી દીધા છે,' એવો આગ્રેષ કર્યો. 'ગુજરાતી'મા જ રમ.એ એનો સમર્થ જવાબ આપ્યો. રમ.ના બધા નિવારો (જુઓ પ્ર. ૬) જવાબ વચના છે, પણ આ જવાબ તેમણે પ્રોઠ વયે આપ્યો હોવાથી એમા એમની આ ભતની રક્તિની પરાકાષ્ટા દેખાય છે. આ જવાબથી નરસિંહરાવ-આનંદશંકરને સંતોષ થયો.

૧૯૧૮-૧૯ મુધીમાં તો ધીરે ધીરે રમણભાઈ અમદાવાદના એક સકલપુરુષ, ૪૫ '૧૫માં અમદાવાદ આવી વસેલા ગાંધીજી બાદ કરતાં એના સહુથી મોટા આગેવાન, બની ગયા.

'૧૯માં રમણભાઈની બીજી હયાત પુત્રી સરોજિનીનું લગ્ન અમેરિકા જઈ આવી પ્રાપ્તિ ન કરનાર નાનક મહેતા — દા. સુમન્ત મહેતાના નાના ભાઈ — સાથે નક્કી કરવામાં આવ્યું. કુટુંબના પુરોહિતોને પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે 'પ્રાપ્તિ ન કરેલો વર સંસ્કારનો અધિકારી નથી. લગ્નવિધિ કરીએ પણ લગ્ન કાયદેસર કહેવાય કે કેમ તે ઠાણે જણે.' આથી રમણભાઈએ પહેલાં રજિસ્ટર કરાવી પછી હિંદુ શાસ્ત્રવિધિથી લગ્ન કર્યા. આવો વિધિ કરવાનું કારણ એ કે તેઓ લગ્નને પવિત્ર ને ગંભીર બંધન ગણતા, અને લગ્નવિધિથી એ વાત મનમાં ખરોખર રૂસે છે એમ માનતા.^{૩૧}

રમણભાઈનો જાહેર કામોનો બોલો વધતો જ જતો હતો. કામના આટલા બધા દબાણમાં પણ ૧૯૧૮-૨૦ દરમ્યાન તેમણે

૩૫. આનંદશંકરનો પ્રયોગ, સ્વ, પૃ. ૯૦.

૩૬. સમાજ યદને બ્રાહ્મવિધિને બદલે મૂર્તિપૂજના પર્યાયરૂપ જૂની હિંદુ વિધિને અનુસરવા માટે મુંબઈ પ્રાર્થનાસમાજના મુખપત્ર 'સુબોધ પત્રિકા'એ (તા. ૯-૧૧-૧૯) રમ. ની બહુ કડક દીક્ષા કરી. ખરી રીતે આ દીક્ષા વજૂદ વિનાની હતી, કારણ કે રમના કુટુંબમાં કુળદેવની સ્થાપનાનો રિવાજ પહેલેથી જ નહોતો; અને રમ.એ ધોતાને ત્યાંના કોઈ પણ લગ્નમાં મણપતિનીયે સ્થાપના કરી નહોતી. વળી, આ લગ્નમાં જ્ઞાતિમાન્ય રૂઢિઓમાંની એકે કરવામાં આવી ન હતી. બંગાળના બ્રાહ્મો તો હિંદુ ધર્મ છોડી દઈને બ્રાહ્મધર્મની દીક્ષા લે છે અને તેથી તેઓ બ્રાહ્મવિધિથી લગ્ન કરે છે. મુંબઈના કેટલાક પ્રાર્થના-સમાજોએ એક ખાસ પ્રકારના બ્રાહ્મવિધિથી લગ્ન કરે છે, પણ એ વિધિને કાયદાનો ટેકો નથી. વસ્તુરિયત આવી દોષા છતાં દીક્ષા કરવામાં આવી. આ જામમૂલક અને પરિણામે પ્રાર્થનાસમાજ વર્ગની સમાજોની નિષ્ઠા ધરાડે એવાં લખાણોને પણ રમ.એ કાંઈ જવાબ ન આપ્યા.

એક શાસ્ત્રી રાખી તેની પાસે 'હિપનિષદ' અને કદાચ 'લઘુ કૌમુદી'નો અભ્યાસ કર્યો

કોંગ્રેસે માધીજીની સૂચના સ્વીકારી '૨૦ થી ધારાસભાનો અધિષ્ઠકાર પોકાર્યો પણ અસહકારને નિરર્થક ને હાનિકારક ગણતા હોવાથી રમણભાઈ '૨૧મા ચૂટણીમાં જીભા રહી ધારાસભામાં ગયા. ધારાસભામાં એ ખાસ બહાર પડતા નહિ પણ જુદી જુદી સમિતિ-ઓમાં મુલાતા, અને એમાં એમનું કામ વખણાતું

અનુક્રમે '૨૩ અને '૨૪મા રમણભાઈએ પોતાની પહેલી અને ત્રીજી હયાત પુત્રી જ્યોત્સ્ના અને સૌદામિનીના લગ્ન વિધાયત જઈ આવેલા સ્વશ્રાતિના યુવકો સાથે કર્યા આ બંનેએ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત નહોતું કર્યું, પણ, '૧૬-'૨૨ વચ્ચે તેમની શ્રાતિમાં આવ્યા એક બે યુવકોના શાઓકા વિધિએ લગ્ન થયેના, એટલે કહિ થઈ ગઈ. એમ માનીને રમણભાઈએ એ રજિસ્ટર ન કરાવતા માત્ર હિંદુ લગ્નવિધિ કર્યો ૩૭

'૨૪ના મેની ત્રેવીસમી તારીખે અહમદનગરમાં ભરાયેલી પ્રાતિક મસારસુધારા પરિષદના પ્રમુખ તરીકે રમણભાઈની વરણી થઈ ૩૮ '૨૬મા તેમને શુજરાતી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ ચૂટવામાં આવ્યા. એ વર્ષે તેમણે ફરી એકવાર ધારાસભાની ચૂટણીમાં જીભા રહેવા વિચાર કર્યો આ વખતે કોંગ્રેસે ધારાસભામાં જવાનું નક્કી કર્યું હોવાથી કોંગ્રેસના ઉમેદવારો સજ્જત હરીદ્વાર્ધ મે તેમ હતું આથી મિત્રોએ જીભા ગહેવા ના પાડી આ છતાં રમણભાઈ જીભા રહ્યા પણ માત્રગીને કારણે ગામડે ગામડે મત લેવા જવાનું તેમનાથી બની શક્યું નહિ પગિણામે ચૂટણીમાં તેઓ વિજયી ન નીવડ્યા

૩૭ તા ૨૫ ૨-૨૩ની મુબોધપત્રિકાએ જ્યોત્સ્ના બહેનના લગ્ન-સમયના વેદિક વિધિની પણ દીક્ષા કરી

૩૮ હતર કામેના દબાસ વચ્ચે ૧૩ એ આ પરિષદ માટે લાયક તો તેવાર કર્ય, પણ અમદાવાદમાં તો બોગાંસીસમીએ એ અકરમાત પડી ગયા ને પગ જીતરી મથા એટલે અહમદનગર ન જઈ શક્યા

શ્રી વિદ્યાબહેને રમણભાઈના જીવનના ત્રણ ખંડ પાડ્યા છે. પહેલો ખંડ ૧૮૯૭માં સરકારી નોકરી છોડી ત્યાં મુખીનો. આ ખંડમાં રમણભાઈનું જીવન એકંદરે સાંત એટલે કે જાહેરજીવનની બહુ ધમાક વાનાનું, વિનોદપૂર્ણ અને ગૃહસુખવાળું હતું. આ કાળમાં કચેરીમાંથી ઘેર આવ્યા પછી તેઓ કુટુંબીજનો જોડે ફરવા જતા અને બેત્રણ માર્ગસાધતા. '૯૭-૯૮માં મ્યુનિસિપાલિટીમાં સભ્ય ચૂંટાયા પછી ફરવા જવાનું બંધ થયું. જાહેર કામોનો બોજો પણ વધવા લાગ્યો. '૧૨માં લાલચંકર ગુજરી ગયા એટલે રમણ-ભાઈના જીવનનો આ બીજો ખંડ પૂરો થયો; અને એમના જાહેર-જીવનના વારસ બન્યા હોવાથી એમના પર કામનો બોજો તૂટી પડ્યો. જીવનના આ ખંડમાં એમને કુટુંબીજનો જોડે વાત કરવાનીયે કુરસદ ન રહી. મ્યુનિસિપાલિટીના તુમારો, બીજા સંસ્થાઓનાં કામો અને કોઈકવાર વહીસાતનાં કામો પાછળ રાતના એક એક વાગવા લાગ્યો. વિદ્યાબહેનેને કોઈ મહત્ત્વની વાત કરવી હોય તો એ માટે નિરાંતની થોડી યોગ્ય યોગ્યતા અડવાડિયાં વીતી જવા લાગ્યાં. ધીરે-ધીરે કામનો બોજો એટલો વધ્યો કે રમણભાઈએ મિનિટો ચોરવા માંડી વિક્ટોરિયામાં ને જહાંગીરમાં મુસાફરીમાં એમની સાથે એક નાનકડી કાળી પેટી ફરવા માંડી. આસતી વિક્ટોરિયામાં, ને બીજો પણ, સફેદ નવરાજ મળતાં રમણભાઈએ પેટીમાંથી મ્યુનિસિપાલિટીના તુમારો કે બીજું કામ કાઢી એનો નિકાલ કરવા મંડતા. મુધરાઈની આજુ બેડકોમાં, કોંગ્રેસનાં અધિવેશનોમાં, જાહેરસભાઓના વ્યાખ્યાન-મંચ પર, બારશ્રમમાં, કેલ્ડમાં પણ, ખીસામાંના કે એ પેટીમાંના પત્રોનો ઉત્તર આપવાનું, તુમારોનો નિકાલ કરવાનું, અથવા કોઈક વાર પ્રૂફ વાંચવાનું કામ જરૂરી રહેતું. આમ કરતાં બેત્રણ

૩૬. રમ. રાજાતમાં પિતા, ભાઈ, પત્ની, મિત્રો અને જહાંગીરનાં એ બધાં સાથે અંગ્રેજીમાં પત્રવહેવાર કરવા. પછી લેલી વિદ્યાબહેને એમને ગુજરાતીમાં લખવાનું સૂચવ્યું, ને સગાંઓ પૂરતું એમણે તે રવીંધરું.

અવધાનની નિસર્ગદત્ત શક્તિ સ્વાભાવિક રીતે જ વધુ ઢેળવાઈ. આમ રમણભાઈ સર્વ શક્તિ વિના હિસાબે ખરચ્યે જતા હતા. '૦૫માં જ, સાડત્રીસની ઉમરે, એક દાકતરે તેમને કહ્યું હતું કે 'શ્રમ ઓછો કરો.' એક દર્દાંત આપતાં દાકતરે કહ્યું હતું કે 'શરીરના નિયમમાં ગુણાકારનો હિસાબ છે. એક આંક વધારે મૂકશો તો ખીન્નો સ્વાભાવિક રીતે જ ઓછો થઈ જશે. શક્તિ વધારે વાપરશો તો વરસની મંખ્યા ઘટાડવી પડશે.' રમણભાઈ દાકતરોની આવી સલાહ અવસ્ય માનતા, પણ તે બેત્રણ દિવસ માટે જ.

'૨૬માં તો જાણે દાકતરે કહેલો ગુણાકારનો આંક પૂરો થવા આવ્યો. સાહિત્યપરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકેનું બાપણ લખવા સામગ્રી ભેગી કરી રહ્યા હતા તે દરમ્યાન, માર્ચ માસમાં, એક દિવસ નસ-કેરી વાટે એકાએક પુષ્કળ લોહી પડ્યું. સગાવહાણાઓએ પરિપક્વતા બાપણ માટે શ્રમ લેવા ના કહી, પણ તેમણે તે તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ. જાતે લખી શકાય એમ ન હોવાથી એ બાપણ તેમને બોલીને લખાવવું પડ્યું. દરમ્યાન દાંતમાં સડો જણાયો અને શારીરિક ખીમારી તેને લીધે જ જીભી થઈ છે એવો દાકતરોનો મત પડ્યો. પરિપક્વતા ગયા તો ખરા, પણ જાતે બાપણ ન લખી શક્યા. દાકતરોની સૂચના મુજબ પરિપક્વતા એક પછી તેમણે બધા દાંત પડાવી નાખ્યા. આ પછી દાકતરો જેને આર્ટિફિયો ઝિક્લોરોસીસ કહે છે તેના ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યા. જ્ઞાનવંતુઓ ઉપર અસર થઈ હોવાથી જીભ ખેંચાઈ અને વાચા અરપટ થવા મંડી. છતાં રમણભાઈ એ એમ જ માન્યું કે આ નળજાઈ માત્ર દાંત પડાવ્યાની છે, એટલે તેમણે દાકતર ને વિદ્યાગહેનની વારંવારની ના છતાં કામ મૂક્યું નહિ. ગાના ફલરૂપે લોહીનું દયાણુ વધ્યું, બોલતાં અકલ્પ્ય શ્રમ પડવા લાગ્યો, હાથ ધૂંગવા લાગ્યા, લખવાનું કામ માર્ચ કરતાંય અતિ દુષ્કર બની ગયું, સ્મૃતિ ઓછી થવા લાગી, હરવું ફરવું અશક્ય થઈ પડ્યું, અને અમદાવાદની જાહેર જીવનની એકેએક

પ્રવૃત્તિ સાથે શ્રેષ્ઠતાયેલા એ નરવીરને નિષ્ક્રિય થઈ ખાટલે પડવાને વારો આવ્યો. નવેજરમાં એમને વધીલાલ છોડી દેવી પડી.

પહેલી જાન્યુઆરી '૨૭ને દિવસે નામદાર શહેનશાહે તેમને 'સર નાઈટ'ના ઊંચા ખિતાબની નવાજેશ કરી; વિદાયગેઢને 'એમ. બી. ઈ.'નો હક્કાવ આવ્યો. રમણભાઈ નાઈટહુડના માન માટે સર્વ રીતે લાયક હતા એમાં જરાયે શક નથી, પણ એ ખિતાબ મેળવવા એમણે સીધો યા આડકતરો જરાયે પ્રયત્ન નહોતો કર્યો. તે વખતના ઉત્તર વિભાગના સાહિત્યશોખીન હમિરનર એટ્લીફે પ્રયત્ન કરી રમણભાઈને, ખાસ કરીને એમની સાહિત્યસેવા માટે, આ ખિતાબ અપાવેલો. ૪૦

નાઈટહુડની નવાજેશથી સગીસ અને અજાતશત્રુ નગરસેવક રમણભાઈની જે કદર થઈ તેથી બધા શહેરીઓને આનંદ થયો. એકવીસમી જાન્યુઆરીએ ગુજરાત વનીકમુક્ત સોસાયટીના પ્રમુખ કેશવ હર્પદ ધ્રુવ અને હરોળારીના સભ્યોએ એમને ઘેર જઈ માનપત્ર આપ્યું. ઓગણીસમી એપ્રિલે અમદાવાદના નગરજનો તરફથી સર ચીનુભાઈને પ્રમુખપદે ચીનુભાઈ, મંગળદાસ ગિરધરલાલ, અંબાલાલ સારાભાઈ, કેસરભાઈ લાલભાઈ, રુસ્તમ જહાંગીર વકીલ, માલેકલાલ મનસુખભાઈ, વલ્લભભાઈ પટેલ વગેરેએ તેમને માનપત્ર એનાયત કર્યું.

'૨૮માં ખાટલાવશ રમણભાઈની તબિયત કાંઈક સુધારા પર હતી; ને એમ લાગતું હતું કે તેઓ આ મંદવાડમાંથી બેઠા થશે. માર્ય મહિનો બેઠો. તારીખ ચોથીએ એમને તાવ જણાયો. એમના મિત્ર ને કુટુંબના દાકતર ખાનગદાદુર નાણાવટી ચરીર તપાસીને ગંભીર થઈ ગયા અને બોલ્યા કે 'આ તાવ આવ્યો એ મને ગમતું નથી.' પાંચમીએ સવારે તાવ ઊતરી ગયો. છઠ્ઠીએ સવારે ફરી તાવ આવ્યો. અગિયાર વાગ્યે નાણાવટી તપાસવા આવ્યા, પણ

૪૦. એ જ હમિરનર જેમણે સાહિત્યસેવા ઉપરાંત બીજી કોઈ જાહેર-સેવા કે રાજ-કે સામાજ્ય-સેવા કરી નહોતી એવા કે. ઇ. મુવને પણ એ જ દારણે દીવાનબદાદુરનો ખિતાબ અપાવેલો.

કાઈ બધ જોયુ લાગ્યુ નહિ. કોઈક વસ્તુ વિશે રમણુભાઈને પૂછવામાં આવ્યુ તેનો જવાબ પણ તેમણે આપ્યો. હમેશની જેમ ભોજન તેમના ઓરડામાં લાવવામાં આવ્યુ. એમણે જમવાનું સર કર્યુ એટલે નોકરને પાસે બેસાડી સહુ જમવા ગયા. વિદ્યાબહેન જાણીને પાછા આવ્યા ત્યારે તેમને રમણુભાઈનો ચહેરો બહુ ફીકાશમયો લાગ્યો. તેમણે પાસે જઈને જોયુ તો તેમનો પ્રાણ બેડી ગયો હતો.

રમણુભાઈની અવસાનનોાધ લખતા ઘણાંજે કહ્યું છે કે રમણુભાઈ પૂરતું જીવ્યા નહિ પણ આ માન્યતા જોઈએ તેટલી સાચી નથી. બારે નમણી હોજરીવાળા, જરાજરામાં શરદીનો ભોગ બન નારા, આખી જિંદગી માદાસાળ રહેનારા, ડેટલીકવાર અત્યાહારથી હોજરી પર, ને હમેશ અતિથ્યમથી સરીર પર ભાર નાખનારા, એક સાથે ઘણા અવધાનથી કામ કરનારા એ સાઠ વર્ષ જીવી શક્યા તે ઓછુ ન કહેવાય એ આટલુંજ જીવ્યા તેનું કારણ એમણે જીવનના પૂર્વાર્ધમાં કરેલી સેન્ડો વગેરેની કસરત, આવવાનો સારો શોખ, વરસમાં એકબેવાર શહતપ્રદ પ્રનાસો કે હવા ખાવાના સ્થળની મુખા કાત, સુખી ગૃહજીવન, હિંસાહી ને સતોષી પ્રકૃતિ, જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં મજેલી સફળતા અને સદાગત હાસ્યવૃત્તિને ગણવા જોઈએ સામગ્રી :

અમદાવાદ, ગુજરાતનું પાઠનગર કવિતા અને સાહિત્ય (૧-૪) ગટવાલ દ્વારા સાથેની વાતચીત ને પત્રવ્યવહાર ૪ વા માવલ કર સાથેની વાતચીત ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો છંદિકાસ (૨ ૩) ગુજરાત વિદ્યા સભા સાથે પત્રવહેવાર (૧૭૯૦) ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર (૮) જીવન સમારણી દુવસીકાસ ન પરીજ સાથેની વાતચીત અને પત્રવ્યવહાર દિવંદરાન ધર્મ અને સમાજ (૨) નરસિંહરાવની રોજનીશી બજવતરાય કાકોર સાથેની વાતચીત ભોજાનાથ સારાભાઈનું જીવનચરિત્ર રાઈનો પર્વત. રાઈનો પર્વતનું વિવેચન લેડી વિદ્યાબહેન મણિમહોત્સવ અસિનન્દન-ગ્રંથ. વસતની ફાઈલો વિદ્યાબહેન નીવઠક સાથેની વાતચીત ને પત્રવ્યવહાર હોમી પે ચાહેવાળા સાથેની વાતચીત સુબોધપત્રિકા ૨૯ સર રમણુભાઈ

પ્રકરણ ૩ :: સ્વભાવ, ટેવો, દિનચર્યા

.....જીવનના પટની કપરે,

મુજ લેખન તે તુજ સાક્ષિ પુરે.—રમણભાઈ

રમણભાઈમાં જે ઉચ્ચ ગુણો હતા તે કહેવા માંડીએ તો એમ લાગે કે એ સકળગુણસંપન્ન હતા. —શારદા મહેતા

રમણભાઈનો દેહ જોટલો અનાકર્ષક અને નિર્ગળ હતો, તેટલો એમનો આત્મા સુંદર અને સમૃદ્ધ હતો. એ મહાન આત્માના બહુરંગી ગુણોમાં મુખ્ય તે સગળનતા : એ જ એમના સ્વભાવનું પ્રધાન લક્ષણ. નિરભિમાન, કર્તવ્યશીલતા, સેવાભાવ, નિઃસ્પૃહતા, પ્રામાણિકતા, ઉદારતા, પરોપકારિતા, દયાવૃત્તિ, ક્ષમાશીલતા, અક્રોધ, ન્યાયવૃત્તિ, વિનમ્રતા, સૌમ્યતા, સરસતા, ઝગજગતા વગેરે એ સૌજન્યનાં જ જુદાં જુદાં પાસાં છે.

રમણભાઈનું નિરભિમાન લગભગ અદ્વિતીય હતું. સાધારણ માણસોમાં નિરભિમાની ઘણા મળી આવે છે, કારણ અભિમાની થવું તેમને પાસવે તેમ નથી હોતું. પણ મોટા માણસોમાં આ ગુણ ઓછો હોય છે. રમણભાઈ નિરભિમાની, સાદા, ધમંડ વિનાના હતા. નાનામાં નાનો માણસ એમને મળી શકતો, ને એની સાથે એ વિનયપૂર્વક વાત કરતા. મળવા આવનાર દરેકેઈનો વધુ પડતો આદરસત્કાર થાય છે એમ ધરનાં માણસોને લાગતું. તે પોતાના હાથ નીચેના માણસોને કદી દબાવવા પ્રયત્ન ન કરતા. પીવાનું પાણી પણ કોઈ પાસે ન માગતાં જતે લેતા. વડીલાતને કામે તેમને ઘણીવાર મામડાંઓમાં જવાનું થતું. ત્યાં ગમે તેવો ઉતારો મળે, ખુલ્લા ફળિયામાં વહાણના ખાટલા પર બેસીને નાહવું પડે, ઘીજી અનેક જાતની અડચણો પડે, પણ તેનો તેમને કંઈવાદ નહોતો, કે તે વિશે કંઈ ફરિયાદ નહોતી. બહારગામ જતી વખતે ઘીજી મોટા માણસોની જોમ તેઓ કદી સાથે નોકર ન રાખતા. હવા ખાવાને રથજે બજારમાંથી ઘી, તેલ, શાકભાજી, પાઉં, માખણ

વગેરે જાતે ઉપાડી લાવવામાં તેમને કોઈ જાતની નાનમ ન લાગતી. મુસાફરીમાં જરૂર પડ્યે તેઓ નળ પરથી પાણીની ડોન ભરી લાવતા, ઘોતિયું નિઓળી નાખતા ને ડુવાન ઘોઈ નાખતા, જોડાને ધસ મારતાયે અચકાતા નહિ. એકવાર આગમગાડીમાં દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીનું બટન તૂટી જતા પોતાની પેટીમાંથી સોયદોરો કાઢી એમણે ત્યાં ને ત્યાં તે ટાકા આપેલું કરાચીની કોચેસની બેઠક વખતે— કદાચ તે જમાનામાં ‘સેદ્દી રેઝર’ પ્રચલિત નહોતા થયા એટલે— તેમણે પોતાના સાથીઓની દુનમત કરી આપેલી

આ હેતુથી વગ્ન સાદાર્થ ને નિરબિમાન ઉપરાત ખોટી શરમનો અભાવ પણ સૂચવે છે આવી શરમ તેમને કદી નડતી નહિ ચિતોડમઠ હોય કે મદ્રાસ હોય, લોકોને પૂછીને બેધડક રસ્તો જાણી લેતા સમાલોભ અનુભવતા નહિ કદાચ આ ગુણ એમનામાં મહીપતરામમાંથી આવ્યો હોય

રમણભાઈમાં ખોટું અભિમાન જરાયે નહોતું તો સાચું અભિમાન, સ્વાભિમાન, પૂરતા પ્રમાણમાં હતું તેઓ કદી સરકારી અમનદારોની કે કોઈની પણ ખુશામત ન કરતા કલેક્ટર કમિશ્નર જેવા સરકારી અમલદારો સાથે તેમને સારો સંબંધ રહેતો, પણ તેઓ તેને જાહેર, મ્યુનિસિપલ અને સરકારી કામકાજ પૂરતો જ — એક રીતે મ્હીએ તો માત્ર ઔપચારિક જ, રાખતા મ્હી અમમ દારવર્ગને આહ માટે ન બોનાવતા કે એમને ત્યાં બીજાઓની જેમ રવિવારના આટાફેરા ન કરતા એમણે જ નહિ પણ અમનદારોની અમનદારશાહ વર્તણૂક તેમને પમ નહોતી. સ્વ ઘુનસીવાસ પરીખ જેવાએ એમને કોઈકવાર કહેલું કે, ‘મામલતદારની રાણી જગા ખાલી પડી છે, તમે પ્રયત્ન કરોને’ ત્યારે એમણે જવાબ આપેલો ‘સરકાર મારું નામ કયા નથી જાણતી? મને ચૂકવો દુરો તો એમ ને એમ પણ મૂંઝે’ શ્રી ગોવિંદરાવ પાનીનો સ્વર્ગવાસ થયો, અને એમની ‘પબ્લિક પ્રોસિક્યુટર’ની જગા ખાલી પડી રમણભાઈ

એક શબ્દ પણ હિચ્ચારત તો એમને એ જમા મળી જત, પણ એ માટે તેમણે જરાયે પ્રયત્ન ન કર્યો.

જેમ સારી પદવી મેળવવામાં, વડીલાતની શીની બાબતમાં તેમ પૈસાનું રોકાણ કરવામાં, એનો બિયલો કરી એ વધારવામાં પણ રમણભાઈ ઉદાસ હતો. રોકાણ અને બિયલો જેવી ન્યાય ક્રમાણી પ્રત્યે લાપરવા રમણભાઈ અનીતિના પૈસાનો તો વિચાર જ શાના કરે? ડઝનેક ફંડ કે વ્યક્તિઓના એ દરેટી હશે, પણ એમાંનાં કોઈ ફંડ કે વ્યક્તિને એમના વિશે ફરિયાદ કરવાનું રજ પણ કારણ મળ્યું નહોતું. તેમના ભાઈ અનુભાઈ ગુજરી ગયા ત્યારે ભત્રીજો ચંદ્રકાન્ત સમીર હતો. એની મિલકતનો વહીવટ રમણભાઈ કરતા. કોઈવાર એની રકમમાંથી પોતાના કામ માટે પૈસા ઉપાડવા પડતા તો તેઓ વ્યાજ સાથે એ રકમ પાછી મૂકતા. એની પાછાં પાછની હિસાબ પોતાના હિસાબ કરતાંયે વધુ ચોકસાઈથી રાખતા, એટલું જ નહિ, પણ વધારેમાં વધારે લાભ મળે અને જરાયે અપવ્યય ન થાય તેમ એની મૂકીનું રોકાણ વગેરે કરતા. એ ગુજરી ગયો ત્યારે એમણે એની આખી મિલકત એની બહેનને સોંપી.

રમણભાઈની પ્રામાણિકતા એવી પ્રસસ્ત હતી કે તેઓ સુધ-રાઈ, કાઉન્સિલ વગેરેમાં અંબાલાલ સાકરલાલના હરીફ હોવા છતાં પ્રસંગ આવતાં અંબાલાલે લેણદાર સાથે પતાવટ કરવા પોતાની મિલકત, પોતાના નાતીલા અને સ્વજનોમાં રમણભાઈ કરતાંયે વધુ પ્રતિષ્ઠિત માણસો હોવા છતાં, તેમને ન સોંપતાં રમણભાઈને જ સોંપેલી.

એક બીજી દૃષ્ટિએ પણ એ પ્રામાણિક હતા. એમના સ્વભાવને લીધે ધણીવાર કેસ ચલાવતાં પણ એમની વાણીમાં હાસ્ય આવી જતું. પણ તે માત્ર માનવસ્વભાવનું ઘોતક; એમાં એ હાસ્ય મારફત જે કહી શકાય એવું ન હોય કે સીધી રીતે પુરવાર થઈ શકે તેવું ન હોય તેના તરફ યુક્તિપૂર્વક ન્યાયાધીશનું ધ્યાન ખેંચવાની દૃષ્ટિ ન રહેતી. વધો સુધી અમદાવાદની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓનું કેંદ્ર

કાલમંડળ હતું એ જાણતા, અને વકીલ-બેરિસ્ટરો જ દેશની સાચી સેવા કરી શકે એમ માનતા હોવા છતાં તેમણે પોતાના છેવટના મંદવાડ વખતે પુત્ર સુશ્રુતને વકીલ ન કરવો એમ કહેલું એનું કારણ પણ વકીલોનાં અપ્રામાણિકતા, કાવાદાવા વગેરે બોર્ષ જન્મેલી ધૂણા જ હોઈ શકે.

આમ પ્રામાણિકતા પ્રત્યે એમની આસક્તિ બહુ જ ઉત્કટ હતી. મ્યુનિસિપલ હદ બહારથી તેમની ગાડીમાં કાપડ, ખાંડ વગેરે આવતું, ને તેઓ મ્યુનિસિપલિટીના પ્રમુખ હોવાથી એમની ગાડીને કોઈ નાકેદાર જગત લેવા અટકાવતો નહિ, પણ રમણભાઈ એ માલ સીધો મ્યુનિસિપલ કચેરીમાં મોકલતા, ને જગતનું બિય કરાવી ચૂકવી આપતા. રેલવેમાં મુસાફરી કરતાં સામાન જેખાવવા વગેરેમાંથી કદી માપચી ન મારતા. એક પ્રમંગે તેઓ સહકુટુંબ વિરમગામ ગયેલા. ત્યાંથી અમદાવાદ પાછા આવતા તેમનો પાછળ પડી ગયેલો શુમાસ્તો એમના સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બામાં ચડી ગયો. ખીજું સ્ટેશન આવતા એ ઊતરીને ચડ્યા ગયો. અમદાવાદ સ્ટેશને શુમાસ્તો ટિકિટ આપીને બહાર નીકળી જતો હતો, પણ રમણભાઈ એને રાકીને સ્ટેશનમાસ્તરની કચેરીમાં લઈ ગયા, ને વધારાના પૈસા ચૂકવી આપ્યા.

પૈસા પ્રત્યેની રમણભાઈની આ બધી ઉદાસીનવૃત્તિ પ્રામાણિકતા ઉપરાંત નિઃસ્પૃહતા પણ દાખવે છે. આ નિઃસ્પૃહતાને પરિણામે રમણભાઈ અને વિદ્યાગહેનના મુખમકામલ દાંપત્યમાં કદી ગાંધીજી-કસ્તૂરબા જેવા દિલ જિંઝાં ચવાના પ્રમંગો પણ આવતા—જે કે એટલા ઉત્કટ સ્વરૂપે તો નહિ જ. વિદ્યાગહેન ઘણીવાર એમને આ નિઃસ્પૃહતા અને જનસેવા માટેની વિવેકરહિત કનાગીરી માટે ટોકતા, ઘર અને કુટુંબ પર વધુ ધ્યાન આપવા કહેતા. આવે વખતે રમણભાઈ જવાબ આપતા: હું બેયું કરીશ અને ચાલ્યું જશે તો ? ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખો ! ઈશ્વર સર્વને સંભાળશે.

‘ રમણભાઈ જાતે જેવા પ્રામાણિક હતા તેવા જ સામાન્ય રીતે બીજાઓને ગણતા. તેમનો એક ગુમાસ્તો કહેતો કે તેઓ ઘર બાંડે આપતા તો બાડાચિટ્ટી કરવાની પણ દરકાર ન કરતા. ૨૧. તુલસીદાસ પરીખ કહે છે કે ‘એમના જીનિયર તરીકે રીસિવર વગેરેના કામમાં હું લાખોના ચેકો એમની સામે ધરી દેતો, પણ આતું આમ કેમ કર્યું કે આને આટલી રકમ કેમ આપી એવું કાંઈ પણ પૂછ્યા વિના સહી કરી આપતા.’

મધ્યમ આવક, સંતાનોનાં શિક્ષણ અને ઉછેરનો બહોળો ખર્ચ, ઉનાળામાં માથેરાન આણું કુમસ વગેરેમાં સહકુટુંબ વાસ અને નાતાલમાં દેંચિસનાં અધિવેશન હોય તે સ્થળની અને ઘણીવાર તેની આજુબાજુના પ્રદેશની બીજા વર્ગની—કેટલીકવાર સહકુટુંબ—મુસાફરી વગેરેનો સારો ખર્ચ,^૧ આ બધાને લીધે તેમને કેટલીક બાબતોમાં કરકસર કરવી પડતી. ૨૨. આણેવાળા માને છે કે એકંદરે એમનો સ્વભાવ કરકસરિયો ખરો. દી. બ. ઝવેરી કહે છે, રમણભાઈ “પોતાના આર્થિક વ્યવહારમાં બહુ જ સીધા; તંગદસ્ત નહિ તેમ ઉડાઉ પણ નહિ. પોતાને જે વસ્તુ આવશ્યક લાગે તેને માટે મોટી રકમ ખર્ચો નાંખે, પરંતુ અનાવશ્યક ચીજ કેવળ આનંદપ્રમોદને વશ થઈ તેઓ ખરીદતા નહિ.”^૨ સૌ. સરોબિની મહેતાનાં વચન આ વાતને પુષ્ટિ આપે છે.^૩ શ્રી. વિદ્યાબહેન કહે છે કે ‘રમણભાઈમાં કંજૂસાઈ નહોતી. અલગત, તેમનામાં પૈસા આપી દેવાની વૃત્તિ નહોતી આવી, અને જાહેરસેવામાં આર્થિક મદદ ભાગ્યે જ કરતા; પણ પ્રમુગ આવતાં એમનું હૃદય ઉદાર જણાતું; ને દયાની વૃત્તિ સારી પેઠે રહેતી.’

પૈસા સિવાયની બાબતોમાં પણ એમની ઉદારતા જણાતી; કદાચ તેમાં જ સર્વિશેષ જણાતી. એ ઉદારતાનું એક પાસું સહિષ્ણુતા

૧. તેમણે ઉત્તર દિંદથી દન્યાકુમારી સુધીના સમગ્ર દિંદની મુસાફરી કરેલી, જો કે દી. બ. ઝવેરીના બે હૃદયેષોમાં સિંચોન ગવાનું સૂચવાય છે તે બરાબર નથી. ૨. ૨૨, પૃ. ૩૧૫. ૩. ૨૨, પૃ. ૮૭.

છે. દા. હરિપ્રસાદ લખે છે, રમણભાઈ “પોતે ચૂસ્ત સુધારક હતા
છતાં ખીજાઓના મત તરફ અંતઃકરણનો બાધ ન હોય ત્યાં સુધી
સહિષ્ણુતા રાખતા.”^૪ ડેટલાક દાખલાથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે.

ઉજ્જૈન ગયા ત્યારે તેમણે એ તીર્થધામના શિરસ્તાનો ભંગ
ન કર્યો; ક્ષૌર કરાવ્યું, ક્ષિત્રામાં સ્નાન કર્યું, ને પછી જ મહાકાલનું
મંદિર જોવા ગયા. આમ ત્યાંના બાવિકોના મનને કલેશનું કારણ
ન આપ્યું, તે અદ્વૈતોદ્ધારમાં માનતા, શ્રી અનસૂયા સારાભાઈએ
અદ્વૈતો માટે શાળાઓ કાઢી ત્યારે તેમને અભિનંદન આપેલાં,
પોતાના હસ્તકની અંત્યજ શાળાઓના શિક્ષકો મળવા આવતા
ત્યારે ધરમા પોતાની પાસે એસાડી તેમની સાથે અત્યંત માનપૂર્વક
વાતો કરતા. આમ અરપૃસ્થતત્ત્વે પોતાના જીવનમાં સંપૂર્ણપણે
તિર્કાંજલિ આપેલી હોવા છતાં સર્વજ્ઞોની લામણી દુખાવી હરિજનોને
મંદિરપ્રવેશ કરાવવાની તેઓ વિરહ હતા.^૫

મુખ્યત્વે મહીપતરામના ગુણોનો જ વારસો પામેલા રમણ-
ભાઈમાં મહીપતરામના ક્રોધનો અંશ પણ નહોતો. એમને માટે સ્વ.
અંબાલાલ સાકરલાલે એકવાર કહ્યું હતું કે ‘રમણભાઈને કહીએ
કે “ગુરુસે યાવ” તો એ શી રીતે યાવ ?’ એમના નિકટ પરિચયમાં
આવેલા શ્રી. વૃક્ષસીદાસ પરીખ કહે છે કે ગુરુસે થવાનું એમને આવડતું
જ નહિ. એટલું જ નહિ, એટલા સૌમ્ય હતા કે કુષ્ટત્વ તરફ
પુણ્યપ્રકોપ પણ ન દાખવતા. પોતે લખતા કે વાંચતા ત્યારે બાળકો
અવાજ કરે તોપણ તે જરાપે ગુરુસે ન થતા.

૪. સ્વ, પૃ ૩૨૧.

૫. અદમદનગર સંસારસુધાસ પરિપક્વા તેમના લાપણ પરથી.

સહિષ્ણુતાના બીજા દાખલા : (૧) એકવાર સરકારે ટ્રેનિંગ
હોલેજમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરાવવો યોગ્ય છે કે કેમ એ વિશે અમદા-
વાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખનો અભિપ્રાય માગ્યો. રાજેતા મુજબ મ્યુનિ-
સિપલ રફસ દમિટીના અંગ્રીએ એને જવાબ તૈયાર કર્યો, અને એમાં

રમણુબાઈને જેમ નાનાં બાળકો ખારાં હતાં તેમ કૂતરાં પણ ખારાં હતાં. શ્રી. વિનોદિની નીલકંઠ કહે છે કે એ ધરનાં કૂતરાં એમને હાથે જોટલાં લાડ પામ્યાં હશે તેટલાં તો ધણું બાળકો પોતાનાં માખાપ પામેથી પણ નહિ પામ્યાં હોય :

સાબરમતીને પેલે પાર આવેલા બંગલામાં અમે રહેતાં હતાં. એક દિવસ સવારના પદોરમાં બંદુકનો અવાજ સંભળાયો. અમે બધાં એક-દમ તે દિશા તરફ દોડ્યાં. પાટોસમાંના બંગલામાંથી પણ માણસો દોડી આવ્યાં. ફરવાબની લગોલગ અમારો સોનો માનીતો કાબરો કૂતરો પડ્યો હતો. પાસે હાથમાં બંદુક સાથે ગોરો સાજાંન્ટ બેઠો હતો.....કાબરો કદમાં અસાધારણ મોટો હતો. તેના ગળામાં પટ્ટો નહેતો, પણ તે જમણી કૂતરા જેવો મુદલ જણાતો ન હતો; ફરવાબની અંદર હોય ત્યાં લખ્યું કે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શાળાશિક્ષકો માટે જરૂરનો નથી. મુદરાઈના પ્રમુખ રમ.નો મત આથી બિલટો હતો; છતાં તેમણે પોતાના મત સાથે પોતાથી વિકલ્પનો ને હાથ નીચેના માણસનો અભિપ્રાય પણ, 'એમનું દરિબંદુ પણ જેવા જેવું છે' એમ જણાવી મોકલી આપ્યો.

(૨) છતાં છતાંની છાછમાં જરાયે ન માનવા છતાં બદારમામ પાર-કાને ત્યાં જતા ત્યારે હમોરા સાથે અબોરિયું લઈ જતા, ને નાગરો અને બ્રાહ્મણો મોટે જમવાનો પ્રસંગ આવતા કોઈનું મન ન દુખાય એ માટે એ પહેરીને જ જમવા બેસતા.

(૩) '૨૦ થી તેઓ કોમેસના વિચારોથી જુદા પડેલા. આ પછી પણ તેમણે—પોતે ધારે તો સહેલાઈથી ના હતી સહે તેમ દોવા છતાં—પોતાના દસ્તાકનું સંસ્કારસ્થાપના-દોલનું મહાન પ્રાતિક કોમેસ સમિતિને નામને માટે આપ્યું હતું. શ્રી માવલંકર આને રમ.ની "મદાન મદતા" કહે છે.

(૪) બાળકો કે નોકરોથી બૂલ થતાં રમ. કદી કપરો ન આપતા. એમના ઇવનમાં જુદે જુદે સમયે ચારપાંચવાર નોકરોએ ચીરી કરેલી. પણ, 'આપણે ઈશ્વરના દબરો અપરાધો કરીએ છીએ ને એ માફ કરે' તેમ સંલેખવસાવે એણે ચીરી કરી દોય તો આપણે એને માફ કરવા જોઈએ; પોલીસને સોંપીએ તો તો એની બિ'હગી બગરે' એવી જાવનાથી માફ કરતા.

સુધી તેના ઉપર સાન્નિધી ગોળીબાર ન કરાય—દરવાજાની ત્રણ ચાર હાથ દૂર પડ્યો હતો. અમને બધાને તો સાન્નિધ ઉપર ખૂબ ક્રોધ ચડ્યો, અમારા પાડોશીને તથા સાન્નિધને તો તે કૂતરા સારું ખૂબ જ લડવાડ મઈ મઈ અને તેઓ ગાળાગાળી ઉપર મણુ આવી મથવા પણ પોતાનો માનીતો કૂતરો ગુમાવ્યા છતાં, આસપાસ હોવા બધા પોતાના પક્ષમાં હોવા છતાં પિતાજીએ મુસ્સાનો એક ગળદ પણ ના ઉઠાવ્યો. “દરવાજાની બહાર પટ્ટા વગરનો કૂતરો ભય ને તેના ઉપર ગોળીબાર થાય તો તે આપણી જ કસૂર કહેવાય, એમાં કશું બોલવાપણું ન હોય” એટલું બોલી તે પાછા ઘરમાં જવા ચાલ્યા ગયા. ૧

આ દષ્ટાન્ત તેમની સહિષ્ણુતા અને ઉદારતા સાથે ન્યાયવૃત્તિ પણ દાખવે છે. ૭

૭

રમણુભાઈમાં સૌંસન્માનની ભાવના અતિશય ઉત્કટ હતી, તેનું એક કારણ ન્યાયવૃત્તિ જ હતું, તે વખતે નવા સ્વરૂપે ઉદય પામતી એ ભાનના રાજા રામમોહનરાય, રાનડે, બાહારકર વગેરે સર્વ સુધારકોમાં તેમ રમણુભાઈમાં પણ હતી. એમના મરકાર ગ્રહણ કરવાના વખતે મહીપતરામ અને લાલચંકરમાં પણ તે હતી. મિન કહે છે તેમજ સ્ત્રી પણ માનવ છે, તો જીવનના કોઈ પણ આનંદ ઉત્કર્ષ કે અધિકારમાં એને પુરુષ કરતા નીચી ન રાખી શકાય એવી રમણુભાઈની માન્યતા હતી. એ ભાવનાનું બીજું એક

૧ એ, પૃ ૨૧૩-૨૨૪

જ એ ત્રણે ગુણો દર્શાવતો એક બીજો પ્રસંગ જગમંગ વખતે અમદાવાદમાં સ્વદેશી મિત્રમંડળ નામની એક સંસ્થા સ્થપાઈ હતી. ‘૦૬-૦૭ સપ્તમગ એણે રાષ્ટ્રિય જીવનાના ગીતોનો એક સંગ્રહ ‘સ્વદેશ-કીર્તન’ કે ‘સ્વદેશી કીર્તન’ને નામે બહાર પાડેલો. આ સંગ્રહ મિત્રમાં પ્રાકલ્પતા પદોના ઉત્કલી પસંદગી માટે રમ. પાસે રજૂ કરવામાં આવ્યો એમાં ‘રમણુચંદ્ર’ના લેખક ગણાતા સ્વ ન. પુ સંધવીના પણ કેટલાક હાલો દતા પણ રમ એ એ બધા પણ પસંદ કર્યા.

૮ ‘સન્નેકશન ઓફ લીમિન.’

કારણ દક્ષિણે પ્રત્યેનો સમભાવ. જે સમભાવથી પ્રેરાર્થ રમણભાઈ અદ્યુતો અને મુસ્લિમો પ્રત્યે સવિશેષ સહાનુભૂતિ રાખતા એ પુરુષો-
થી કચડાયેલી ઓઝો તરફ પણ હતો.

સામાન્ય ગુજરાતીઓ છોકરા અને છોકરી વચ્ચે ભેદ કરી છોકરીઓનો યોગ્ય ઉછેર કરતા નથી. ન્યાયપરાયણ રમણભાઈએ આવી ભેદદષ્ટિ રાખી નહોતી. એમણે પોતાની પુત્રીઓના ઉછેર પ્રત્યે સંપૂર્ણ કાળજી રાખી હતી, એટલું જ નહિ, એવા પછાત જમાનામાં પણ તેમને ગ્રેન્ડ્યુએટ કરી હતી. પત્ની અને પુત્રીઓ મારફત ઓળીની ઉન્નતિ કરવાનું કાર્ય રમણભાઈએ ધીમે પણ મહત્તમ પગલે કોઈ પણ જાતની ધાંધલ કે હોહા વિના કર્યું. એમની એ સેવાની મહત્વતા નીચેના અવતરણથી સમજાશે. દી. બ. કૃષ્ણદાસ એવેરી કહે છે :

સમાજમાં ઓળી ફરજીને હમ્યતા પ્રાપ્ત કરાવવા, સ્ત્રીવત્ત્વ જે તેની સુધિ, તેની આવડત, તેમાં વચર વપરાયે પડી રહેલી શક્તિને વિકાસ પામવાનો અવકાશ મળે તો...કેટલે ફરજીને વિકાસ પામી શકે છે તે સમાજનું શ્રેય કરી શકે છે તેનું જીવન જાગરું હોવાદરજ...આપણી સમક્ષ ખડું કરી તેમણે આપણને સદાના ઝાળી ક્યાં છે.....એ વિદ્યુતી દીકરીઓ તથા તેમની માતામાં એક આદર્શ દિન્દુ કુટુંબના સપના ગુણુ જેવામાં-અતુલ્યવવામાં આવે છે. આજના હળિયુગના સમયમાં પણ દિન્દુત્વ આવે હમ્ય આદર્શ મૂર્તિમાન કરી શકે છે, તે તે કરી જતાવનાર રમણભાઈ.....સંસાર સુધારો ક્યાં, પણ તે એવી રીતે કે કોઈને લાગ્યા નહિ. નદીના મૂળ આગળ તેને અસ્તિત્વમાં આપનાર હસાનું નિર્મળ પાણી જેવું સાંત રીતે વહે છે, જરા પણ અવાજ કરતું નથી, છતાં આગળ વધતું જ ભય છે તેવી રીતે, તેવી સાંત રીતે, વચર આડંબરે, જરાયે ખળભળાટ કે અવાજ ક્યાં વચર રમણભાઈએ પોતાનું આ જીવનકાર્ય પાર છતાંયું.....કહેવા કરતાં કરી જતાંયું વધારે. વિષવા-વિવાદ સંબંધી એમના વિચારો, એમનું પ્રચારકાર્ય બાબીનું છે.૯ પરંતુ આવી રીતે

૯. પ્ર. ૮માં એમનું તેમ “પ્રચારકાર્ય” સબ્દ વધાર્યું નથી. પણ રાપ,

આપણા સંસારના એક ઉપયોગી અંગને સગીન સુધારાની ટોચ પર પહોંચાડવું એ એક વધારે કીમતી કાર્ય છે ૧૦

આ આખી ઘટના સ્ત્રીસન્માન ઉપરાંત કેળવણી અને સ્ત્રીકેળવણી પ્રત્યેના રમણભાઈનો ભાવ પણ દર્શાવે છે. સ્ત્રીકેળવણી પ્રત્યે ખાસ ભાવ હોવાથી તેમણે પોતાના કાર્ક પણ ઓળખીતાની છોકરી મેટ્રિક થાય ત્યારે તેને અભિનંદનનો પત્ર મોકલવાનો નિયમ કર્યો હતો. આ જ રીતે, સ્ત્રીઓ માટે પુરષો કરતાં જુદી જાતની કેળવણી ન હોવી જોઈએ એમ માનવા છતાં કેવે વિદ્યાર્થીઃ માટે લાભશંકરના ફંડમાંથી પૈસા અપાવ્યા હતા. મહીપતરામ અનાયા-અમમા ધણી છોકરીઓ તો ત્યક્ત હતી; છતાં તેમણે અને વિધવા-આશ્રમમાં આવી વસેલી મોટી ઉંમરની વિધવાઓએ પણ લખતાં વાચતાં શીખવું જ જોઈએ એવો તેમનો આગ્રહ હતો.

સમાજની વિરુદ્ધ જઈ રમણભાઈએ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે જે કંઈ તે તેમની ન્યાયપ્રિયતા ઉપરાંત નીડરતા પણ દાખવે છે. એમની નીડરતાના ખીજા પ્રમગો પણ નોંધાયેલા છે.

સરકારના માનીતા દોવા છતાં ૧૯૧૯માં કાળા કાયદા સામેનાં અમદાવાદના રુબાસરધસોમાં તેમણે નીડરતાથી ભાગ લીધો હતો.^{૧૧} તે વખતે અમદાવાદમાં તોફાન ચાલી નીકળ્યું ત્યારે શારદામહેન લાલ દરવાજા પાસે રહેતા હતા, ને એમના પતિ દા. સુમન્ત મહેતા વડોદરા હતા લાલ દરવાજા વિસ્તાર તોફાનનું મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યો હતો. માધીજીના મતોનો ખુલ્લી રીતે વિરોધ કરનારા રમણભાઈ^{૧૨}ને આ

વિધવાશ્રમ જેવી સરવાઓનું સંચાલન અને પોતાને ત્યાં કરાવેલા પુનર્જીવ એમાં ગાળીને દી. જ કહેરી આમ મ્હેતા હશે. વળી એમની વાતચીતો અને ન હપાગેલા કામણો પણ ઉદ્દિષ્ટ હોય

૧૦. ૨૫, પૃ ૨૯૭-૨૯૮

૧૧. લેડી વિદ્યાળહેનને ખ્યાલ છે કે લિબરલ પએ એ કાયદાનો વિરોધ કરવાની આશા કરેલી રમ ને પક્ષના હતા

૧૨. જુઓ પ્ર ૫

વખતે જોખમ હતું. છતાં આવાં સખત તોફાનો અને ગોળીબારો વચ્ચે થઈ તેઓ રોજ એક બે વાર શારદાબહેનની ખબર કાઢી આવતા. વખત એવો હતો કે “‘રેલેટ એક્ટ’ વિરુદ્ધનાં સરકારી મોખરે રહી છાતી કાઢી ચાલના કેટલાક ‘સત્યાગ્રહીઓ’ ખારણુને બળે સાંકળ ચઢાવી ચાર પાંચ દિવસ ધરમાં બરાબ રહ્યા હતા અને કેટલાક છાનામાના પરગામ પણ નાકા હતા.”^{૧૩} આવાં કપરા સમયમાં પણ માર્શલ લોથી પ્રજાને હેરાન થતી જોઈ, “રમણભાઈ જાતે શાહીબાગ કમિસ્તરને એ કાયદો ઉઠાવી લેવાનું કહેવા ગયા... લસ્કરી કાયદો એવો હતો કે રસ્તામાં જોભેલો સોફ્ટર એક જ વખત ‘થોભો’ કહે એટલે ગાડી જીબી રાખવી જોઈ એ નહિ તો એની પાંદુકમાંથી ગોળી છુટે. ગાડીવાળાની સ્થેજ બૂલ થતાં પ્રાણુ જવાનો બચ હતો તે છતાં”^{૧૪} રમણભાઈએ આ જોખમ ખેડ્યું.

‘૨૧માં તેઓ પ્રજાની વિરુદ્ધ થઈ ધારાસભામાં ગયા ખરા, પણ પ્રિન્સ એક વેલ્સના સ્વાગત માટે રૂપિયા દસ લાખ ખર્ચવાની સરકારી દરખાસ્તનો વિરોધ કર્યો. ‘૨૬માં, સ્થાનિક સ્વરાજ્યના મંત્રી અને બધી સિવિલ સર્વિસ વિરુદ્ધ હોવા છતાં તેમણે પૂનાની લોકલખોડ અને યુનિસિપલ પરિષદમાં ‘એ મંત્રીને સજા આપવા એક લોકલ ગવર્નેટ બોર્ડ સ્થાપવું જોઈએ’ એવો દરાવ મૂકી એનું સમર્થન કર્યું.

આમ સિદ્ધાંતની બાબતમાં તેઓ કદી નમતું ન મૂકતા. એવે પ્રસંગે અંગત સુખદુઃખ, લાભહાનિ કશાનો વિચાર કરતા નહિ. પોતે જોને સગી બહેનથીય વધુ ગણતા તે પિત્રાઈ બહેને તેમને પ્રાયશ્ચિત્ત કરી નાતમાં દાખલ થવાનો ધણો આગ્રહ કરેલો, પણ એ બાબતમાં તેમણે જરા પણ નમતું આપ્યું નહોતું.

પણ સિદ્ધાંત સિવાયની બાબતમાં રમણભાઈ નીતિપંડિત તેટલા જ વ્યવહારકુશળ પણ હતા. ઘણા નીતિમાન માણસો નીતિના

ધમડમા પોતાને દુનિયાદસીના નિયમોથી પર સમજે છે રમણભાઈની આગતમા તેમ નહોતું વકીલ અને અનેકાના પરિચયમા આવતા જાહેર કાર્યકરને વ્યવહારકુશળ રહ્યા વિના ચાલે પણ નહિ આથી તેઓ ખનતા સુધી કોઈને ખોટું ન લગાડતા. જાહેર સેના કરવી તે પણ ખટરાગમા કોતર્યા મિવાય, અને કોઈને ખોટું ન લાગે તે ધોરણે, એવો નિયમ એમણે ઘડ્યો હોય એમ એમના સમગ્ર જીવન નો બારીક અભ્યાસ કરતા લાગે છે

ઉપરની બાબત પરથી જણાશે કે રમણભાઈમા સૌજન્ય પણ હતું, પણ એનો અર્થ એ નહિ કે એ ભોળિયા હતા દરેક માણસ કેટલા પાણીમા છે, ને કઈ ચાન ચાલે છે એનો એમને બરાબર ખ્યાન રહેતો ધણીવાર તો એમના પરિચયમા આવનારાઓને નવાઈ થતી કે આવા ભગવાનના માણસને હલકા માણસોના સ્વાર્થ, રમત, ચાનમાજનો આવો ખ્યાન કઈ રીતે આવી સકતો હશે? પણ, ખરી રીતે એમા નવાઈ પામવા જેવું કશું નથી એનું કારણ એમની વિચક્ષણ બુદ્ધિ, માનવોના સક્ષમ અવલોકનની ટેવ અને વકીલ તરીકેનો બહોળો અનુભવ છે આમ, એમની ધમ્મા વિરુદ્ધ કોઈ એમને ખનાવી જાય તેમ નહોતું એક બે ઉદાહરણોથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે.

એમનો એક ગાડીવાન અવાડિયે-પ દર દિવસે દર રવિવારે જ એમની પાસે 'મારી નાતમા મિત્ર થઈ છે' એમ જણાવી રજા માગતો. રમણભાઈ સમજી ગયા કે એ રવિવારની રજા લહેર કરવા જ માગતો લાગે છે એક રવિવારે એ એ જ બદાને રજા માગવા આવ્યો ત્યારે એમણે એને કહ્યું, 'મને લાગે છે, આ તો હવે તારી નાતનો છેલ્લો જ માણસ હશે!'

એક દિવસ રાતે બાર-સાડાગારને સુમારે મ્યુનિસિપાલિટીના એક નોકરે રમણભાઈના બારણા ખોલાવ્યા, ને એમને જોતા જ જમીન પર આગોતી ફૂલો મૂક્યો, 'ઓ બાપરે, ફાળાએ મને

મારી નાખ્યો રે !” ઘરનાં બધાં માણસોને એનાં વર્તનથી લાગ્યું કે એ ખરેખર દુઃખમાં હશે. પણ રમણભાઈ પામી ગયા કે આ માણસે દયા ઉપજાવવા માટે જ આ ટોંગ માંડ્યો છે. તરત જ એના શરીર સામે જોઈને તેમણે કહ્યું, ‘લાગે છે તો જવતા !’

આ દુઃખકા આપણને રમણભાઈના વિનોદી સ્વભાવ તરફ લઈ જાય છે. એમની વિનોદી પ્રકૃતિ જણાતી છે. મિત્રભાષી હોવાથી અને અપાં મારવાની ટેવ ન હોવાથી સાધારણ રીતે મંડળા બેઠી હોય ત્યાં એ આગળ પડતો ભાગ ન લેતા, પણ કેટલીક વાર વચ્ચે એવી ટાપસી પૂરતા કે સાંભળનાર હસીહસીને અડધા ચર્ષ જતા. શ્રી વિનોદિની નીલકંઠ કહે છે કે તેઓ દરેક બાજતમાં રમૂજ દષ્ટિબિંદુ શોધી કાઢતા. પણ આનો અર્થ એ નહિ કે એમણે વાતવાતમાં કંઈ મોલીને હસાવવાનો ધંધો મંડ્યો હતો. એમના હાસ્ય પાછળ ઘણી વાર માનસશાસ્ત્રની દષ્ટિ, જીવનદર્શન, કે જીવનના કોઈ પાસા પર પ્રકાશ રહેતો. ૧૪

જાહેર કામોમાં આ વિનોદવૃત્તિ એમને બહુ જ કામ લાગતી. ૧૯૧૦માં મ્યુનિસિપલ ચીફ કમિશ્નરની નિમણૂક વખતે શ્રી નર્મદાશંકર મહેતા વધુ મતે નિમાવાનો સંભવ હતો. આથી નર્મદાશંકર ન ચૂંટાય એમ ઇચ્છનારાઓએ, કલોઝરનું સાધન નહોતું તેનો લાભ લઈ, એવો નિર્ણય કર્યો કે ‘નિમણૂક માટેની સમાનું કામ બને તેટલું લંબાવી નર્મદાશંકરના સહાયકોને થકવી નાખવા, જેથી એ ચાલ્યા જાય તો કારમ વહે. આ પછી બીજી

૧૪. એકવાર રમ. શારદાજીદેન વગેરે સાથે કોઈને ત્યાં મળવા ગયા હતા. ત્યાં એમને પીણાં આપવામાં આવ્યાં. શારદાજીદેનનો ત્રણ ચાર વર્ષનો છોકરો અડધુંએક ગ્લાસ પીને ધરાઈ ગયો; પણ લાલસાવરા જની તેણે ગ્લાસ મૂકી પણ ન દીધું. એની આ દશા જોઈ રમ.એ કહ્યું, ‘શાકુન્તલના દુષ્યન્તની જેમ એની દશા પણ ‘ન ચ સત્ત્વ પરિમોક્તુ...’ એવી થઈ છે.’

બેઠકમાં એ લોકો આવતાં આજસે ત્યારે મતગણતરી કરાવી નર્મદા-
શંકરને ઊડાવી દેવા.' નર્મદાશંકરના પક્ષકારોએ નક્કી કર્યું કે મત-
ગણતરી થાય ત્યાંસુધી ગમે તે બેઠકે હાજર જ રહેવું. રાત પડી ગઈ.
સભ્યો માટે ગોદડાં ને ચાહપાણી પણ લાવવામાં આવ્યાં. સામા
પક્ષના નિરર્થક પોંજણ દુરમ્યાન વચ્ચે વચ્ચે ચાહેલા સભ્યો બહાર
જાય, આરામ લે, તાજા થાય ને પાછા આવે. એટલી વારમાં સમા-
ખંડમાં એક ગૃહસ્થનાં નસકોરા સંભળાવા લાગ્યાં. સામા પક્ષે સવાલ
ઊઠાવ્યો, 'જીંધતા સભ્યને કારમમાં ગણાય ખરા?' ધણી સભ્યો
ગેલેરીમાં હતા એટલે આ સભ્યને કારમમાં ન ગણે તો કારમ તરફ
એમ હતું. ઉપપ્રમુખ રમણભાઈ નર્મદાશંકરના પક્ષકાર હતા. એમણે
કહ્યું, 'આપણાં ભાવણોનો એક અક્ષર પણ સમજી નથી શકતા
તે સીવિલસર્જન વગેરે ગોરા સભ્યો કારમમાં ગણાય કે નહિ?'
રમણભાઈનો આ સવાલ સાંભળી બધા હસી પડ્યા. વાત હાસ્યમાં
ભેડી જતી વેળા રમણભાઈએ પ્રમુખ સવાલનો ચુકાદો આપે તે
પહેલાં ખુલાસો કરવાની રજા માંગી, ને કહ્યું કે, 'બાપા ન સમજનારા
જીવતા હોવાથી કારમમાં ગણાય છે, તેમ જીંધતા પણ જીવતા હોવાથી
કારમમાં ગણાય. સવાલ કામકાજ સાંભળવા-સમજવાનો નથી, જીવતા
હોવાનો છે.' વધુ હાસ્ય ફેલાયું ને જીંધતા ગૃહસ્થ જગી બેઠકા;
પ્રમુખસાહેબને ચુકાદો આપવાની જરૂર ન પડી.

૧૯૨૬માં મુખ્યની સાહિત્યપરિષદમાં એક સાક્ષર—સંભવતઃ
નાનાલાલ—ના કેટલાક ભક્તોએ એવા મંદેશા ચલાવ્યા કે પરિષદે
ખાસ દરવાજો કરી એમને પરિષદમાં આવવા નિમંત્રણ આપવું પ્રમુખ
રમણભાઈને એ વિશે આગ્રહ કરવામાં આવ્યો. ત્યારે એમણે કહ્યું,
'સાહિત્યપરિષદ એવો દરવાજો કરે કે એ બાઈને પરિષદ સમક્ષ બિમા
કરી સાત ખાસકા મારવાં તો તમે કળૂલ કરશો?' વિધિકારોનાં મોં
બંધ થઈ ગયાં.

આમ સ્વલ્પ હાસ્યનો પ્રયોગ કરવામાં રમણભાઈને વાંધો

નહોતો.. પણ, ધણીવાર - એનાથી, બિતરતો વિનોદ પણ એ કરતા. એનું સૂચન, અને રપષ્ટ ઉલ્લેખ જાને દી. જ. કૃ. મો. ઝવેરીનાં લખાણોમાં છે. તેઓ લખે છે :

દોરા, પાટીદાર, ગામડીયા વગેરે વર્ગની મરફરી ભરેલી વાતોનો એઓ અખૂટ ખબરો હતા. એ વાતો જ્યાં જતની તરેહ તરેહની દોસ્ત-દારો ફક્ત માંદોમાંદે એ વાતો કરી અમત મેળવે તેવી એટલે કે દોસ્તદાર વર્ગ પૂરતી જ યોગ્યતા ધરાવનારીઃ જહાર ખીબને કહેવાય નહિ તેવી.^{૧૫}

...એ સઘળાઓનો એક...તે વખતે રંગીલા થઈ જતો... વિદાયતની રાખેની કથાઓને મળતી એ વાતો હતી. જોએ સ્વામીનારાયણની શિક્ષાપત્રો પર હજારો દોય, જોએ શાખલિયા દોય, જોએ મીસીસ ગ્રન્ડીનું જ માત્ર શિક્ષણ લીધું દોય, કે વિકટારિયન..... જમાનાના દોય તેમને સ્વાભાવિક રીતે એ વાતો અચિર ન થઈ પડે.^{૧૬}

રમણભાઈના વિનોદનું એક ખાસ લક્ષણ એ હતું કે તેઓ પ્રસંગ સાથે બંધબેસતા થાય એવા કુચકા બહુ સરસ રીતે કહી શકતા. શ્રી સરોજિની મહેતા લખે છે, “સુરતમાં એમના કુટુંબમાં એક ઘન પ્રસંગે ભારે જમણુ જમી હાંરતા પડેલા સંબંધીઓ આગળ એમણે “જમ્યો કાણુ”ની વાતો કહી સંભળાવી હતી. અને લગભગ એ વાતોનાં પાત્રો જેવી જ સ્થિતિમાં પડેલાં માણસો એની સંપૂર્ણ કદર કરી શક્યાં હતાં.”^{૧૭}

વકીલમંડળમાં એક વાર જૂના ન્યાયાધીશોની વાત નીકળતાં રમણભાઈએ આ રમણ વાત કહેલી : અમદાવાદમાં વચ્ચે એક જજ થોડો વખત આવી ગયેલા. કામના ભારે આગસ. નીચલી કોર્ટનો ચુકાદો ફેરવે તો પોતાને નવો ચુકાદો લખવાની તરફી લેવી પડે. આ ટાળવા જે અપીલ આવે તે કાઢી જ નાખે. એક વાર એવું બન્યું કે એક અપીલમાં અરજદારના વકીલે પોતાની દલીલો પૂરી કરી કહ્યું, “મટિ આપ નામદાર ચુકાદાને કાયમ રાખી હુકમનામું

બહાલ રાખશે.” સામા પક્ષના વકીલ જૂના અને પ્રતિષ્ઠિત હતા. તેમનો ક્રોધ આ નવા વકીલની આવી વિનંતિથી સળગી ઊઠ્યો. તેમણે કહ્યું, “ ના નામદાર, ચુકાદાનું રૂપાંતર કરશે અને હુકમનામું બહાલ રાખશે. ”

આ દુચકાએ રમણભાઈની એક બીજી શક્તિ પ્રત્યે અંગુલિ-નિર્દેશ કરે છે. અને તે વાર્તાકાર તરીકેની. રમણભાઈ આજન્મ વાર્તાકાર હતા. વકીલમંડળની વાર્ષિક ઉમણી કે એવે બીજે ઘણે પ્રમંગે એમને વાર્તા કહેવાની વિનંતિ થતી. એવે પ્રમંગે એ જરૂર પ્રમાણે ક્ષાંબી કે ટૂંકી બંને જાતની વાર્તાઓ કહી શકતા; જૂની ઢબની અદ્ભુત વાર્તાઓ પણ કહેતા. એમની વાર્તા કહેવાની છટા એવી સરસ હતી, કે સાંભળનાર એમાં તદ્દીન થઈ જતા. વાર્તા કહેવાનો એમને શોખ પણ હતો. અવધાનના પ્રયોગ કરતા એક માણસને પણ તેમણે વાર્તા જ કહેલી. એકવાર ગાંધીજીએ રમણભાઈને આશ્રમવાસીઓ સમક્ષ કાંઈ બોલવા કહ્યું ત્યારે તેમણે કાશીરાજ અને મગધરાજની વાર્તા કહી સંભળાવી.^{૧૮} એ વાર્તા

૧૮. “ એક વખત એક સાહસી રગ્તામાં આ બન્ને રાજાઓના રથ સામસામા આવી ગયા એક રથ પાછો ફરી બાનુએ ખસે તો જ બીજો રથ આગળ જઈ શકે. પણ જેનો રથ પાછળ હટે તેણે પોતાનું કવરતાપણું કપૂર કહ્યું કહેવાય, એટલે બન્નેના સારથી મક્કમ રહ્યા. આખરે એમ કશાંબું કે બન્ને રાજાની સરખામણી કરવી અને તેમાં જે હારતો હરે તેણે પોતાનો રથ પાછો હસાવવો રાજ્યવિરતાર, સમૃદ્ધિ, સેન્ય એ સર્વ તો બન્નેના સરખા જ નીકળ્યા. ત્યારે ચારિત્ર્યની સરખામણી કરવા માગી. કાશીરાજના સારથીએ કહ્યું કે “ અમારા રાજ કોધીને કોધથી વગ કરે છે અને સાત માણસ આગળ સાત રહે છે. દુહની સાથે દુહતાથી વર્તે છે અને સાધુ આગળ સાધુતાથી. કપડી સાથે કપટભાવ રાખે છે અને શીલવાન તરફ શીલભાવ. ” મગધરાજના સારથીએ કહ્યું કે “ અમારા નાજ કોધીને પણ અકોધથી વગ કરે છે, દુહ માણસ તરફ પણ સાધુતાથી વર્તે છે અને કપડી માણસ આગળ પણ શીલભાવ બતાવવાનું ચૂકતા

ગાંધીજીને એટલી ગમી ગઈ કે ગુજરાતી ન બોલનાર આશ્રમવાસીઓ સમજી શકે તે માટે એક વિદ્યાર્થી પાસે એ ફરી દિ'દીમાં કહેવડાવી.

હાસ્યકાર હોવાથી વાર્તાની માંગણી થતાં એ ઘણીવાર રમૂજ વાત પણ કહેતા. ઉદાહરણ તરીકે, તેઓ અડવાની વાત બહુ સારી રીતે કહી શકતા. તેમનાં 'ભત્રીજાએ પોતાના છેવટના મંદવાડ વખતે એક વાર્તા સંભળાવવા કહ્યું ત્યારે, ચિંતામસ્ત હોવા છતાં એમણે એક રમૂજ વાર્તા એવી રસિક રીતે કહી કે રામની વેદનામાં પણ એને ખૂબ હસવું આવ્યું.

રમણભાઈ વિનોદ કરી શકતા તેમ વિનોદની કદર પણ કરી શકતા. મુખ્યમાં બણતા ત્યારે એમનું દાંડી મૂકેલું બાણ એક સાથી ખાઈ ગયો, અને 'શુશ્રુક્ષિતઃ કિં ન કરોતિ પાર્ષ' એ શ્લોક એક કાપડી પર લખીને મૂકતો ગયો. ગુસ્સે થવાને બદલે રમણભાઈએ એની વિનોદવૃત્તિ વખાણી.

રમણભાઈની આવી વિનોદી પ્રકૃતિથી એવો આભાસ થવાને સંભવ છે કે તે ઠીક ઠીક બોધકા અને ગપાટાના શોખીન હશે; પણ આગળ સૂચન થયું છે તેમ, વસ્તુસ્થિતિ એથી ભિન્ન હતી. એ બહુ ધીરગંભીર અને મિતભાષી હતા, ને ગણતર અપવાદો બાદ કરતાં પોતાનો સમય મોજશોખ કે ગપાટામાં કદી ન બગાડતા. ગપ્પાં મારી વખત બગાડનારા કે જીવન પ્રત્યે હળવી દષ્ટિએ જોનારાં તેમને જરાયે ગમતા નહિ. ગંભીરતાને તેઓ મનુષ્યનું ઉત્તમ લક્ષણ ગણતા. હોંચકો તેમને મન "નવરાત્રી નિશાની" હતી. આવો સ્વભાવ હોવાથી તે કાંઈને ત્યાં બહુ મળવા પણ જતા નહિ. સવારના સાતથી રાતના બારએક સુધી કાંઈ ને કાંઈ કામ કર્યું કરતા.

નવાઈ જેવું એ છે કે આ જાતની મહેનતુ અને કામગીરી નથી. "આ ક્યન સાંજણી કાશીરાજે પોતાની દાર કળવ કરી અને રથ પાછો હટાવી મમથરાજને માર્ગ આપ્યો." (વિ. નો. તા. ૧૮-૪-૪૭. વિદ્યાબહેનના જ શબ્દોમાં.)

પ્રકૃતિવાળા માણસોમાં ઘણીવાર નથી જણાતો તે હિતસાહનો ગુણ. પણ રમણુભાઈમાં જુદું સારા પ્રમાણમાં હતો. કેઈ પણ સારા કામને માટે તે સદા તત્પર રહેતા; અને એવે પ્રસંગે એમનો એ સ્વભાવ દૃષ્ટિગોચર થતો. એમની જુવાનીમાં ધર્મ અને સંસારસુધારા માટે એમણે યત્નાવેલી હાલોમાં આ હિતસાહ દૃષ્ટિએ પડે છે. ઉત્તર વયમાં રજાઓમાં બહારગામ જતા ત્યાં એ હિતસાહ બહાર પડી આવતો.

એમનો હિતસાહ ઘણીવાર ફરજને માર્ગે વ્યક્ત થતો. લેડી વિદ્યાબહેન લખે છે : " ફરજ અથવા કર્તવ્યનું જ્ઞાન સ્વર્ગસ્થના જેવું બાળ્યે જ જોવામાં આવે છે. માથે લીધેલું અમર આવી પડેલું કર્તવ્ય યથાયોગ્ય રીતે પાર પાડવામાં તન મન અને ધન—અક્ષરશઃ... ખરચી નાખવામાં કદી પણ આધુ' પાછું જોતા નહીં " ૧૯ પોતાને માટે લાભવગનો જરાય ઉપયોગ ન કરનાર રમણુભાઈએ પોતાના ચારેક ઓળખીતાઓને સખજજનીને એકાદને મુનસાફરી જગા અપાવવા મુંબઈ વગેરે સ્થળે જઈ યોગ્ય મહેનત કરી તે કામ કરાવી આપેલું.

પોતાના બાઈ અનુભાઇ ગુજરી ગયા ત્યારથી ફરજ સમજીને રમણુભાઈએ એના પુત્રની પોતાનાં બાળકો કરતાંય વધારે કાળજી રાખવા મડિલી. નરસિંહરાવ વાંદરે રહેતા હતા ત્યારે એક દિવસ એમને ત્યાં કેઈકિનું મરણ થયું. રમણુભાઈ એ જ દિવસે મુંબઈ આવ્યા હતા. સાંજે સાતેક વાગ્યે એમને આ અશુભ ખતાવતી ખબર પડી. મુસાફરીને લીધે થાક્યા તે નહિ હોય—કારણ એમને આગમઢીમાંય બરાબર જોષ આવતી, ને તેથી થાક જણાતો નહિ —પણ આખી રાત ઉગ્રમરે. અને મહેનત કરવી પડશે તે બરાબર જણતા હશે; છતાં તરત જ ત્યાં પહોંચ્યા, તોફાન અને વરસાદમાં જુદું દૂર આવેલા રમણાન સુધી સગવડનમાં મદદ કરી, અગ્નિદાહ માટે બતતી જહેમત ઉઠાવી, ને ચિતા છાંટવા માટે ત્યાંના જિંડા ફૂવામાંથી પાણી પણ ખેંચી આપ્યું.

આ દૃષ્ટાંત રમણભાઈ શિષ્ટાચાર સદા જાળવતા એ વાત પર પણ પ્રકાશ નાખે છે. વરધોડા, લગ્ન, વગેરે માટે જાતે બોલાવવા આવે તો જવું—બહારગામ હોય તોપણ બનતાં સુધી જવું—એવો તે આગ્રહ રાખતા. ઉઠમણા વગેરે પ્રસંગોમાં પણ અવસ્ય જતા. સગાંવહાલાનો વહેવાર બહુ સારી રીતે જાળવતા.

ગમે તેવાં સામાન્ય પુસ્તકો તેમના પર અભિપ્રાય માટે આવતાં, પણ તે બધાં કચરાની ટોપલીને સ્વાધીન કરવાને બદલે સાદાંત વાંચી જઈ પોતાને ઠીક લાગે તે અભિપ્રાય અવસ્ય આપતા. કોઈ પણ પત્ર આવે એટલે એનો જવાબ આપવો જ જોઈએ એમ ગણતા, અને સામાન્ય રીતે અવસ્ય આપતા; બને તેટલો જલદી આપતા. સ્વ. હીરાલાલ પારેખ લખે છે, અંતિમ માંદગીમાં “કોઈના પત્રનો ઉત્તર લખાયો ન હોય તો તેમને જ બેચેની થતી તે એમની પાસે કામ કરનારા કદી બૂલશે નહિ.”^{૨૦} આ બધી વસ્તુઓ રમણભાઈનો શિષ્ટાચારનો આગ્રહ અને ફરજનું જ્ઞાન બંને દર્શાવે છે.^{૨૧}

ફરજ વગેરેની જાણતમાં રમણભાઈ બહુ જ આગ્રહી હતા. ‘ધણીવાર આ આગ્રહ મમત ને છંદની કક્ષાએ પહોંચી જતો. ‘૨૭માં વાચ્યા બંધ થઈ ગઈ પછી, સાહિત્યપરિષદની કારોબારીની બેઠક માટે ‘હું પ્રમુખ છું એટલે મારે જવું જ જોઈએ’ એમ ગણી તેઓ નડિયાદ સુધી એકલા ગયા હતા. મહીપતરામનો મમતીલો સ્વભાવ આમ રમણભાઈમાં જીત્યો હતો; પણ એ માત્ર સેવા, કર્તાવ્ય, વગેરે જાણતમાં જ. એ જાણતમાં એ કોઈનું સાંભળતા નહિ, કોઈને નમતું આપતા નહિ, પણ પોતાનું ધાર્યું જ કરતા; પણ આ બધું એ વિનમ્રતાથી કરતા. આમ એમની છંદ ને મમત વિશિષ્ટ

૨૦. સ્વ. પૃ. ૩૫૬. ૨૧. એમની કર્તાવ્યજુદ્ધિ, અને સેવાસ્વાવ વિશે કેટલુંક પ્ર. ૫, “બહેર છવન” માં પણ જોવાશે.

હતાં; એને એ પોતાની જાત પર જ અજમાવતા, ને એનાથી નુકસાન થતું તો તે એમને પોતાને જ, બીજાને નહિ.

મોટા માણસોમાં ધણીવાર કેટલીક વિચિત્રતા એવામાં આવે છે. ઉપર્યુક્ત જાખત રમણભાઈની એવી વિચિત્રતા જ દર્શાવે છે. તેમનામાં બીજી વિચિત્રતાઓ પણ હતી. પોતાનું એકેએક કામ જાતે જ કરવાનો આગ્રહ એમનામાં વિવેકની મર્યાદા વટાવી ગયો હતો. પાણી જાતે જાળી પી આવે, કપડાંલેતાં જાતે તૈયાર કરે, પોતાના ઉપયોગની વસ્તુ પોતે જ ખરીદી લાવે, કે ધણીખરાં ઝૂક જાતે વાગે તે તો ઠીક, પણ નાનામાં નાનું ગુમાસ્તી જેવું કામ પણ પોતે કરે, અને 'કાઠને કામ કરવાની પદ્ધતિ શીખવવામાં જેટલો વખત કાઢું એટલા વખતમાં તો હું જાતે એ કામ વધુ સારી રીતે કરી શકું' એમ કહી મંત્રી રાખવાની પણ ના પાડે ! પોતાના કાગળ તેઓ પોતે જ ટપાલમાં નાખતા; નોકરો કે સંતાનોને પણ ન સોંપતા. બીક એ કે વખતે કાઠને સોંપીએ ને એ જૂલો જાય તો ? એમની હૃદયહારની ચોકસાઈ માટે દી. જ. ઝવેરી લખે છે : "સાવચેતી તો હૃદયી એહદ. મુસાફરીની પેટી ચાર વખત દે ને ચાર વખત ઉઘાડી તપાસી જુવે તે તો રહ્યું પણ તાણું દીધા પછી ચાર વખત એ'બી જુવે." ૨૨ "પૈસા પેટીમાંથી કાઢવા પડે તે કાઢી પેટી પાછી દે અને તે બરાબર દેવાઈ છે કે નહિ તે દાદર ઉતરતાં પાછા ત્રણચાર વાર ચઢી, તપાસી જુવે.. આટલું છતાં કાઠ વાર વાતમાં હોય તો પેટી ઉઘાડી રહી જતી ! " ૨૩

મુસાફરી કરતાં છાપુ લે તો તેના ઉપર, ને કાઠ જાહેરખતરનું ચોપાનિયુ આપી જાય તો તેના પર પણ, પોતાનું નામ લખી લે— એ દૃષ્ટિએ કે ગૂંમ ચાલે તો પાછું મેળવવું સહેલું પડે. મિત્રો સાથે મુસાફરીનો ખર્ચ વહેંચતાં અડધી પાઈ સુધીનો હિસાબ કરે. "નાની મોટી—નજીવી અને મહત્વની સર્વ જાળતોમાં અત્યંત સચોટ"

સ્મરણશક્તિ ૨૪ હોવા છતાં મુસાફરી કરતાં ટિકિટનો નંબર લખી
 લે, હિસાબ યાદ રાખી એક સામટો લખી લેવાને બદલે મમે તેવું
 નજીવું—છાપાના પૈસા, પીવાના પાણીના બે પૈસા, કે મજૂરના પાંચ કે
 નવ પૈસાનું—ખર્ચ પણ તરત જ ડાયરીમાં ટપકાવી લે. એમની
 ડાયરી કેવી વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન બનતી તે જોવા જેવું છે. એમની
 ઉપસબ્ધ એકમાત્ર નાનકડી નોંધપોથીમાં “કૃ. મો. ઝ. નો રસોયો
 મગન ગીરધર C/o. કૃ. મો. ઝ. કુંભાર ટુકડા...મુબઇ,” “મુતાર
 વસ્તા પરસોતમ,” પુનર્લગ્ન કરાવનાર ગોર તથા લેડી લીલી વગેરે
 યુરોપિયન અને કેટલાક દેશી પરિચિનોનાં સરનામાં, કલા વિશે દૂંકું
 ટાંચણ, મણિલાલ નજીભાઈના લખાણ વિશે પોતાના અભિપ્રાયોનું
 નાનું ટાંચણ, “ભાવનગરની દીપ” નો હિસાબ, શેરાનો નંબર અને
 એની લેવેચની વિગત, “મીઠ બારાખડી, ઉચ્ચાર સહિત”, છાપીઓ
 પડાવેલી તેની વિગત, ‘ભદ્રંભદ્ર’ની પ્રસ્તાવનામાં લેવાના મુદ્દા, ‘કવિતા
 અને સાહિત્ય’ના લેખોનો ક્રમ, “સમાજમાં આપવાના અંગ્રેજ
 બાપણ માટે ટાંચણ”, “૧૯૦૦ના કીર્તન માટે ટાંચણ”, “મતુભાઈના
 કીર્તનનું સૂત્ર,” “સૌ. વિદ્યાના ચરમાનો નંબર,” “ચિ. જ્યોત્સ્નાની
 પોસ્ટએલિસ સેવિંગ બેંકમાં સહી”નો નમૂનો, “મારા જોડાનો
 નંબર” “વિદ્યાના જોડાનો નંબર” “મારાં મોળાંનો નંબર,” માથે-
 રાનનિવાસનો ફાવદો જોવા કુકુંખીજનોના “નિરળમાં લીધેલાં વજન,”
 સેન્ડોની ટસરતની અસર જોવા માટે એ શરૂ કરતાં પડેલાં લીધેલાં
 પોતાનાં અંગોનાં માપ, આદર્શ અંગ્રેજ સ્ત્રીનાં અંગોની લંબાઈ-
 પડોળાઈ, છાપામાંના આ સિવાયના ત્રણ છતારા, વગેરે છે. આ
 ડાયરી બંને છેડેથી લખવામાં આવી છે, ને એમાંનું ટાંચણ ‘૯૦થી
 ‘૧૧ સુધીમાં જુદેજુદે સમયે થયેલું છે. શેરની વિમત નીચે અમુક
 તારીખે વેચી નાખ્યા એ શેરા દેગ ને વિદ્યાજદેનના ચરમાના નંબર
 નીચે તારીખ નાખી તે દેગ દૂંટી સહી કરી છે! એક બાજુ રમખ-

માઠ આમ કેટલીયે વસ્તુઓ નોંધી લેતા તો ખીજ બાજુ અસંખ્ય સમાજો, સમિતિઓ વગેરેમાં જવાનું રહેતું હોવા છતાં એ માટે નિત્યનોંધપોથી ન રાખતા—એમ મણીને કે એમ કરવાથી તો યાદશક્તિ ઓછી થાય.

કપડાંની બાજતમાં તે બહુ જ બેદરકાર રહેતા. ડગલો હમેશા શરીર કરતાં બહુ ઢીલો રહેતો ને એનાં બધાં બટન બિડાતાં નહિ. એના પર શાહીના ડાબ હમેશાં દેખાતા, ને એનાં ખિસ્સાં ગમેતેમ બરેલાં કાગળિયાથી ફૂલેલાં રહેતાં. એની બાંધમાંથી કદ અડધાપોણા બહાર નીકળી આવતા. બૂટને પોલિશ પામવાનો વારો જવલ્લે જ આવતો ને ઘણીવાર એની દોરી પણ પૂરી બંધાતી નહિ. આ બધી વિચિત્રતા ઓછી હોય તેમ તેઓ સામાન્ય રીતે માથા ઉપર પાઘડીને બદલે કૂમતાવાળી સફેદ બંગાળી ટોપી પહેરતા, ને એમાંથી થોડા વાળ બહાર ડોકિયાં કરતા.

ખાવાપીવાની રીતમાં પણ તેઓ સુખડ નહોતા. ચાહ પીએ તો એનાં ટીપાં, ને નાસ્તો કરે તો એનો થોડો ભાગ તેમનાં કપડાં પર પડતો. પણ એમની ખાવાની ‘‘શુભ્રતા’’^{૨૫} જોડે સરખાવતાં ખાવા-પીવાની રીતમાત્ર ઓછી કૌતુકસ્પદ લાગે છે. દી. બ. જવેરી લખે છે :

કાઠ પાટોં, જ્ઞાતિભોજન, સહભોજન વગેરેમાં હાજર રહેવાનું આમંત્રણ હોય અને તેની સખ્યા એક કરતાં વધેય હોય તો પણ બધાં જ આમંત્રણ સ્વીકારી હાજર રહેવા એઓ પ્રયત્ન કરતા, અને તે પણ ખાલી—ઉપર ઉપરનો દેખાવ કે માત્ર ચોલા માટે નહિ, કારણ ત્યાં હાજર થતી બાઈવસ્તુઓનો સ્વાદ કાઢવા ચૂકતા નહિ. તેમાંથી કેટલીક વખત જરા અલુચ્છાઈ અને નહિ ઇચ્છવા જેવું પરિણામ આવતું; કારણ પેટ પોતાના ધાર્યા પ્રમાણે તેના પર તે ખમી શકે તે કરતા વધારે જાર લાધવામાં આવે એટલે બળવો કરત અને તે બળવો સમાવવા પેલી દ્રંકમાંનું ચૂરણ, ફાફી, ટીંગાબટકની ઝાણાઓ અને છેવટ સોડા પોટરની... મદદ લેવી પડતી અને અંતે આપણું પેટ, એ એક ભલતું રિધતિસ્થાપક યંત્ર હોવાથી બધું યાજે પડી જાય.^{૨૬}

આમ છતાં તે આદિધરા નહોતાં. લેડી વિદ્યાપદેન , કહે છે તેમને। “ ખોરાક અદ્ય હતો। પણ જાતજાતની વિવિધ વાનીઓ હોય તો પ્રસન્ન થતા। ” ૨૭ સૈદ્ધાન્તિક દષ્ટિએ એમને માંસાહારને। બાધ નહોતો। એમના ઘરમાં એવી વસ્તુ કદી ન રંધાતી, પણ બહાર કોઈ સ્થળે પીરસાઈ હોય ત્યારે લેતા ખરા।

રમણભાઈ ખાવાના આદ્ય શોખીન હતા, પણ તેમને બીડી, પાન, તપકીર કે એવું કશું વ્યસન નહોતું. વ્યસનમાં વ્યસન ગણવું હોય તો તે છાપાં વાંચવાંનું. રોજ કલાક દોઢ કલાક વર્તમાનપત્ર વાંચ્યા વિના તેમને ચેન પડતું નહિ. એમાં તે ‘કોનિક્સ’ વગેરે પર નજર ફેરવતા; બાકી, ‘ટાઇમ્સ’ પર તેમને ઘણો ભાવ હતો, તે એનું વાચન બહુ બારીકાઈથી કરતા. એના તરફ એ આકર્ષાતા એનું ખાસ કારણ એનું વૈવિધ્ય હતું. એક અપવાદ બાદ કરતાં એમની ઉપલબ્ધ નોંધપોથીમાંના બધા ઉતારા ‘ટાઇમ્સ’માંથી છે, જે ‘ટાઇમ્સ’નું વૈવિધ્ય તે રમણભાઈનું એ પ્રત્યેનું આકર્ષણ બંનેનાં સૂચક છે. વર્તમાનપત્રોની જેમ બધાં સામયિકો જોઈ જવાનો એમને શોખ રહેતો. સામયિકો જોવા વાંચવાનો સમય એમને રાત્રે જ મળતો, તે વર્તમાનપત્ર પણ રાત્રે જ વાંચતા।

અને ઇચ્છા હોય તોય તેઓ સવારે એની પાછળ દોડેક કલાક ક્યાંથી કાઢી શકે ? સવારે વહેલા ઊઠવાના તેમણે ઘણા પ્રયત્ન કર્યા હતા પણ તેમાં સફળ થયા નહોતા। સંપૂર્ણ શાંત બિંધ પછી સાતેક વાગ્યે બિડી શકતા. એ પછી નિત્યકર્મ થતું. આ પછી મળવા આવનારાઓની હારમાળા ચાલતી. એમાં અસીંગોને બેસાડી પહેલાં સંસ્થાઓના મંત્રી ગુમાસ્તા વગેરે જોડે, તેમનો અધિકાર પહેલો છે એમ મણી, વાતો કરી લેતાં. આમ બધાને મળનાં કરતાં જ જમવાનો વખત થઈ જતો; કારણ એ નાનામોટા કોષ્ટને પણ મળવાની ના કહેતા નહિ, ને દરેકની વાત વિનય અને

ધીરજથી સાંભળતા. જમીને અદ્વાલતમાં જતા; ત્યાં વચ્ચે ફાજલ સમય મળે તેમાં કાંઈ ને કાંઈ કામ પતાવતા. કોર્ટમાંથી સીધા મ્યુનિસિપાલિટીમાં કે કોર્ટકે વાર ખીજી સભાઓમાં જતા, ને તે પછી ઘેર આવી વાળુ કરતા. વાળુ પછી ફેટલીક વાર—ખાસ કરીને જીવનના પૂર્વાર્ધમાં વધારે—બાળકો સાથે થોડો સમય ખાળતા; એમને વાતો કહેતા; ને ફેટલીક વાર તે વખતે જ વર્તમાનપત્રો ને સામયિકો જોઈ જતા. આ પછી રાતના બારએક વાગ્યા સુધી કામ કરતા. શ્રી. વિદ્યાબહેન કહે છે, કે શું કામ કરતા હોય તે ખબરે ન પડે. પણ આ કામ મ્યુનિસિપાલિટીનાં, ઇતર મંથાઓનાં, વડીલાતનાં, અને જીવનના ઉત્તરાર્ધની વાત કરીએ છીએ એટલે તેથી બહુ ઊતરતે કમે લેખન અને પ્રૂફમેંશોધનનાં હોવાં જોઈએ.

આમ એકથી વધુ દિશામાં રમણભાઈની શુદ્ધિ ક્રિયાશીલ થતી. પણ આથી પણ બધા વધારે વિષયોમાં એમની શુદ્ધિ સંચરતી. એમનું જ્ઞાનવૃદ્ધ અનેક શાખાન્વિત હતું, પણ એમને સમયનો અભાવ હતો એટલે એ બધી શાખાઓનાં ફળ આપણને મળ્યાં નથી.

વખતનો એ અભાવ રમણભાઈને ખીજી દિશામાં પણ નડ્યો. એક તો એમનો ધીરગંબીર સ્વભાવ જ એવો, કે જેમાં સાચી આજીવન મૈત્રી બંધાય ઓછી. તેમાં વળી વખતને અભાવે તેઓ મૃત્યુનાં મારવાનો સમય કાઢી મૈત્રી જાળવી ટકાવી ને વધારી શકતા નહિ. આથી એમને મણતર મિત્રો જ સાંપડ્યા—જીવનની એ સિદ્ધિથી તેઓ કંઈક વંચિત રહ્યા.

સામગ્રી :

કુપ્પલાલ ઝવેરીએ આપેલી માહિતી. મંચ અને મંચદાર (૮). જીવન-સંભારણાં. તુલસીદાસ જ. પરીએ આપેલી માહિતી. ઝ. વા. માવલંકરે આપેલી માહિતી. રમ.ની ઉપલબ્ધ ડાયરી. વિદ્યાબહેને આપેલી માહિતી. વિનોદિની નીલકંઠે આપેલી માહિતી. ડો. પે. ચાહેવાળાએ આપેલી માહિતી. સરોજિની મહેતાએ આપેલી માહિતી. સ્વ. રૂ. રમણભાઈ.

પ્રકરણ ૪ : : મત્રી અને સાહિત્યકીય સંબંધો

વૃખતના અભાવને લીધે રમણભાઈ જીવનની એક મહત્વની સિદ્ધિ વંચિત રહ્યા—એમને મિત્રો અણુતર જ સાંપડ્યા.

એ અણુતર મિત્રોમાં પહેલું સ્થાન દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીનું આવે; કારણ એમની સાથેનો રમણભાઈનો સંબંધ વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી જ શરૂ થયો હતો. જીવનનાં સાહિત્યનાં અને સાહિત્યેતર બધાં પાસને સ્પર્શતો હતો, મૈત્રીની નજીકમાં નજીક પહોંચ્યો હતો, અને જીવનના અંત સુધી એકધારે ટક્યો હતો. જીવાનીમાં બંને બેગા મળતા ત્યારે ધણીવાર મારવાડી હિંદી આદિ જુદી જુદી ભાષાના શબ્દોના સામ્ય વગેરેની ચર્ચા કરતા, પણ પછી એકંદરે એ સંબંધ સાહિત્યેતર જ બની રહ્યો. સાથે મળતાં બંને મિત્રો હસતા, ગપાટા મારતા, અને બીજા કોઈ મિત્ર જોડે કે કોઈ પણ પ્રસંગે જનવાતો ન કરનારા રમણભાઈ શ્રી. ઝવેરી જોડે રાજકારણની, નાતની, જૂના મિત્રોની, ઝોળખીતાઓની સારીનરસી વાતો પણ છૂટથી કરતા. બંનેના પત્ર-વહેવારમાં પણ સાહિત્યવિષયક ચર્ચા કરતાં વહેવારની વાતો જ વધારે રહેતી. બીજા બધા મિત્રો કરતાં રમણભાઈએ શ્રી. ઝવેરી સાથે જ વધુ સુસાદરી કરી હશે.

કોઈ જગ્યાએ લેખિત ઉલ્લેખ નથી, પણ ઝવેરી સાથે જેવો માઠો સંબંધ હતો તેવો જ માઠો સંબંધ રમણભાઈને શ્રી. મંગલદાસ પંડ્યાસાના ભાઈ સ્વ. વીજબૂખણ પંડ્યાસા સાથે હતો. એમની સાથે પણ એમને ઘણા પત્રવહેવાર થયો, જે કે એમાં સાહિત્ય કે વિચારવિનિમયને બદલે માત્ર વહેવારની વાતો જ હોવાથી શ્રી. પંડ્યાસાએ એ સાચ્યો નથી. નાનપણ કે યુવાનીથી જ એમની સાથે મૈત્રી બંધાઈ ને ટકી હતી તેવાઓમાં શ્રી. ઝવેરી ને પંડ્યાસા ઉપરાંત માર્કેડ નંદશંકર મહેતાને ગણાવી શકાય. કોલેજકાળમાં—૮૬માં રમણભાઈએ તેમના ભાઈ અને પોતાના સહાધ્યાયી મનુભાઈ નંદશંકરની વર્ષગાંઠ નિમિત્તે એક કાવ્ય લખ્યું હતું,^૧ પણ કોલેજ-

જીવન પછી સર મનુભાઈને પરગામ વસવાનું થતાં એ સંબંધ વિકસવાના પ્રસંગો આવ્યા નહોતા. માર્કેડ ઉપરાંત રમણુભાઈના પિત્રાઈ સુકુંદરામ અને દી. બ. હાલોરરામની ગણના તેમના નિકટ મિત્રોમાં થઈ શકે ખરી. ‘મનોમુકુર’ ભાગ પહેલાની પ્રસ્તાવનામાં સ્વ. નરસિંહરાવે જેમને પોતાના “વિરલ સાચા મિત્ર” મણાવ્યા છે તે શ્રી. વરજરાય સન્તોકરાય દેસાઈ સાથે પણ રમણુભાઈને ધણો નિકટ સંબંધ હતો.

એમના અંતત સંબંધોમાં ખીલે જ્ઞાન ખેંચનારો, ને કદાચ દી. બ. કૃષ્ણલાલ સાથેનો સંબંધ શરૂ થયો તે જ કાળમાં આ વિભાવ પામેલો સંબંધ નરસિંહરાવ સાથેનો; જે કે પોતાના કરતાં નવ વર્ષે મોટા નરસિંહરાવને રમણુભાઈ મિત્ર કરતાં મુરખી જેવા વધુ ગણતા. અનેનો પિતાના વખતનો સંબંધ દ્વિવસ જતાં વધતો જ ગયો, ઘટખો નહિ. “બાળક તરણ”^૨ વયે રમણુભાઈ નરસિંહરાવને પહેલી વાર મળતા ગયા, ને નરસિંહરાવના મન પર પોતાની તીવ્ર છુદ્દિમત્તા અને સાહિત્યપ્રેમની છાપ મૂકતા ગયા. બદલામાં એમના પર નરસિંહરાવના કવનની પ્રબળ છાપ પડી, ને યુવાનીના હૃદયે એમણે તેમની કવિતાને પોતાના સહવિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ખિરદાવી; એટલાથી સંતોષ ન માનતાં પોતાનું એ બાપણ મુધારા-વધારા-ઉમેરા સાથે ‘જુદ્ધિપ્રકાશ’ માં છપાવ્યું. એ બાપણ કુકડે કુકડે છપાતું હતું ત્યાં જ રમણુભાઈ વિધુર થયા. એ છપાઈ રહ્યું ત્યાં તો નરસિંહરાવે વડીલ બગિની જીયુમહેનની મદદથી એમના વિવાહ પોતાની બાણેજ સાથે કરી એ બંનેના જીવન પર ચિરંજીવી ઉપકાર કર્યો.

મામાજી અને બાણેજ-જમાઈ બંન્નારે એકબીજાને મળતા ત્યારે અંસારકયા કરતાં સાહિત્યચર્ચા વધુ કરતા. કેઈ વાર તો એવી

૧. અપ્રકટ, અંગદ. વિરોધ માટે જુઓ પ્ર. ૧૨, “કવિતા”.

૨ નરસિંહરાવ, ‘આઠમી મુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો દિવોદ’,

ચર્ચામાં એમને સમય અને સ્થળનું જ્ઞાન પણ ન રહેતું. એમના પત્રવહેવારમાંય સંસ્કારવાતા કરતાં સાદૃશ્યવાતા વધુ રહેતી. દાખલા તરીકે, એપ્રિલ '૯૬ના 'જ્ઞાનમુધા'માં રમણભાઈનું પુત્રવિરહનું કાવ્ય "રેખામન્યના" વાંચી જૂન-જુલાઈના અરસામાં નરસિંહરાવે તેમને આ મતજ્ઞનું લખ્યું: "કવિતા બેશક સારી છે. પણ પેથેટિક અંશ ઉપર મેટાફિઝિકલ અંશનું દગાણુ વધારે લાગે છે... પેથેટિક જોડે એસ્થેટિક અંશ યોગ્ય રીતે ના બળે તો તટસ્થ જનમંડળને કવિના ખ્યાનગી મુખદુઃખાદિ ભાવ જોડે સમભાવના ન થતાં બેદરકારી જીવે... કાવ્યમાં એસ્થેટિક અંશ જન્યૂત નથી; મેટાફિઝિકલ જ છે. પણ તે આ કાવ્યમાં પેથેટિક સાથે સમતોલ્ય રહી શક્યો છે તેથી જ કાવ્યનું કાવ્યત્વ જળવાયું છે." ઉત્તર આપતાં રમણભાઈએ આ કાવ્યમાં તાત્ત્વિક અંશની પ્રગળતા સ્વીકારી, પણ તેમ હોવામાં દોષ નથી એમ જણાવ્યું. સાથે જ 'હૃદયવીણા'ના અર્પણકાવ્ય વિશે અંગ્રેજીમાં લખ્યું: એનાં "આલેખન અને પ્રકટીકરણમાં... જાંચી શુણ્વતા રહેલી છે." ૪

તા. ૧૫-૧૦-૯૬ને દિવસે નરસિંહરાવે કરણુ જીર્મિકાવ્યમાં સાધારણીકરણુ કરી રીતે યાચ છે તે વગેરે વિશે પોતાને જે વિશેષ વિચારો આવ્યા હતા તે લખી મોકલ્યા અને જણાવ્યું કે 'તમે 'હૃદયવીણા' ઉપર સવિસ્તર અવલોકન લખવાના છો એ જાણી આનંદ થયો. સામાન્ય જનમંડળને એ કાવ્યનું તત્ત્વ સમજાવવાને એ વસ્તુ જરૂરી છે.' માર્ચ '૯૭ માં રમણભાઈએ તેમને લખ્યું કે રસવિપયક, કરણુ અને જીર્મિકાવ્ય વિશેના તેમના મતો વિશે પોતાને મણિચંદર બટ્ટ સાથે ચર્ચા થઈ છે, ને મણિચંદર પોતાના મતને મળતા આવે છે. એ જ પત્રથી તેમણે દૂર સિંધમાં પડેલા નરસિંહરાવને ખબર આપ્યા કે કેટલાક માણસો તેમની 'હૃદયવીણા'નાં કાવ્યોમાં એકની એક સામગ્રીની પુનરક્તિ છે એવો આરોપ મૂકે છે. ૫ સોળમી

૪. નરો, વા. ૧૫-૧-૯૬ ૫. નરો, વા. ૮-૩-૯૭, નરસિંહરાવને ૨મ. પરનો વા. ૧૬-૫-૯૭ (સંપ્રદ)

મેએ એનો જવાબ આપતાં નરસિંહરાવે પોતાની કવિતા પરના “ધરેડિયાપણું” અને “લણી ખરી કૃતિઓ એક બીજીની માત્ર અનુકૃતિ છે” એ આક્ષેપો કંઈ રીતે ખોટા હતા તે દર્શાવ્યું.^૫ એમાં તેમણે રમણુભાઈએ “છંદ અને ગ્રાસ”ના લેખમાં શ્રી. મિસ્ત્રીના ગ્રાસ વિશેના વિચારોની જે ટીકા કરેલી તેમાં પોતાને જણાયેલા તથા અતિ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિદોષો કે બૂલો પણ બતાવી.

એમાં રમણુભાઈએ મહિલાત્ર નણુભાઈના ‘સુદર્શન’ માં પ્રસિદ્ધ થયેલું ‘હૃદયવીણા’નું અવલોકન તેમના પર મોકલી પોતે તરત જ એનો રદિયો આપવા ધારે છે તે જણાવ્યું, ને તેમને એ વિશે કાંઈ સૂચના કરવી હોય તો તે પણ પુછાવ્યું. પરંતુ મળ્યો તેને બીજો જ દિવસે નરસિંહરાવે પોતાની “ટીકા; અગિયાર નોટપેપર પૂરા બરીને” મોકલી આપી.^૬ રમણુભાઈએ જૂનના અંકથી “હૃદયવીણાનું અવલોકન” લખવાનું શરૂ કરી સુદર્શનકારના આક્ષેપો પોતાને કંઈ રીતે નિરાધાર લાગે છે તે દર્શાવવા માંડ્યું.

૧૯૧૨ માં નરસિંહરાવે વડોદરા સાહિત્યપરિષદમાં રમણુભાઈએ વાંચેલા ને ‘જ્ઞાનસુધા’માં પ્રસિદ્ધ કરેલા “ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ” નામના નિબંધની અનેક બૂલો દર્શાવતો સમર્થ લેખ લખ્યો, ને ‘વસંત’માં એને સ્થાન મળશે કે કેમ તે રમણુભાઈને પુછાવ્યું, કારણ કે તે વખતે તંત્રી રમણુભાઈ હતા. એમણે પોતાના વતી તરત જ હા કહી, અને ઉમેર્યું કે આનંદશંકરને પણ પૂછવું જોઈએ. અંતે એ લેખ ‘વસંત’માં જ છપાયો.^૭ ૧૪માં ‘રાધનો પર્વત’ બહાર પડ્યું, અને નરસિંહરાવે એનાં વખાણ કરી એની વિસ્તારથી આલોચના કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી; જો કે એ તે પૂરી કરી શક્યા નહિ; સંભવતઃ વિસ્તૃત રૂલકે ‘જ્યાજ્યાંત’ના અવલોકનનો પહેલો હપ્તો લખતાં જ એ અતિશય યાદી મયા.

૫. નરસિંહરાવેનો રમ. પરનો તા. ૧૬-૫-૯૭ (સંજ્ઞા)

૬. નરો, તા. ૨૫-૫-૯૭

‘૧૫માં રમણભાઈ મિત્રો અને મતદારોની મદદથી નરસિંહરાવને સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ નિમાવવામાં સફળ થયા. આ પછી તેમણે એમને મિત્રભાવે સૂચના કરી કે ભાવજીમાં વિવાદાસ્પન્નાતોથી દૂર રહેશો. આનો ઉલ્લેખ કરી નરસિંહરાવે આનંદ શંકરને અગ્રિજમાં લખ્યું :

રમણભાઈએ જે દેતુથી આ લખ્યું છે તે હું સમજી શકું છું. એ ન હોત તો અને જવાબમાં એમ લખવાનું મન યાત કે ‘બીજું કંઈ નહીં પણ તમારી આ મિત્રભાવની સૂચના જ અને આ વિષયને ભાવજીમાં અત્યંત દરવાને પ્રેરે એમ છે.’ પણ, હું ધારું છું કે મારામાં એથી વિશેષ વિવેકબુદ્ધિ છે. અને દુઃખ એક જ વાતનું છે, કે રમણભાઈ મારું બીજું પાતું આટલું થોડું જાણે છે, અને માની લે છે કે પત્રકારી વાદવિવાદ અને પરિપક્વતા અંગીર વાતાવરણ તથા એના પ્રમુખરચનાની જવાબદારીઓ અને ગૌરવ વચ્ચેનો ભેદ હું જોઈ શકતો નથી.

આ આખું અવતરણ રમણભાઈ પરના ૨૨-૪-૫૧ ના પત્રમાં ઉતારી નરસિંહરાવે અગ્રિજમાં લખ્યું : “કૃપા કરી કંઈ ગેરસમજ ન કરી બેસતા.” તા. છઠ્ઠીસમીના પત્રમાં તેમણે રમણભાઈને લખ્યું : “તમારી મિત્રભાવની સૂચના ઉપરની મારી દીકાને તમે સદર્થમાં જ લેશો,” વગેરે. તા. સત્તાવીસમીના પત્રમાં તેમણે રમણભાઈને લખ્યું કે “‘ગુજરાતી’ વગેરે પત્રોમાં જે આફેરો થાય છે અને જેનાથી લોકો ખોટા માર્ગે દારવાણ છે તેનો કારોબારીના પ્રમુખ [મધુવચરામ દોરા] જવાબ આપે તો ઠીક એમ તમને નથી લાગતું ?” દસ દિવસ પછી મંત્રીઓમાંના એક રમણભાઈએ ‘ગુજરાતી’ પત્ર પર, પ્રકરણ બીજામાં ઉલ્લેખેલો ‘નવાવ’ મોકલ્યો. ડૉ. ગો. દેવાશ્રી [દેરાસરી ?] નામના એક અપરજી લેખકે નરસિંહરાવને રચાને શ્રી. વિદ્યાનહેનને પ્રમુખ બનાવવાં જોઈએ એમ ‘પ્રજ્ઞાપંથ’માં લખ્યું, ને રમણભાઈ પરના ખાનગી પત્રમાં નરસિંહરાવના ચારિત્ર્યમાં દોષ હોવાનું પણ જણાવ્યું. રમણભાઈએ તમને લખ્યું કે નરસિંહરાવ સમર્થ વિદ્વાન હોઈ પરિપક્વની પુરતી

‘માટે લાયક છે, ને તેમનું “ જીવન વિશુદ્ધ, હિય્ય ” છે. આ પરિ-
 ‘ પદ પછી અગિયાર વર્ષે રમણુભાઈનો પ્રમુખ થવાનો વારો આવ્યો.
 ત્યારે પ્રમુખસ્થાન માટે એમના નામનો ઔપચારિક ઠરાવ નરસિંહ-
 રાવે મૂક્યો ને તે વખતે બ્રહ્મર્ષિ જ્યા અને જ્યાંતને જે ચપ્પો કહે
 છે તે યાદ કરીને કહ્યું : “ આજથી લગભગ ચાલીસ વર્ષ ઉપર...
 એક બાળક તરુણ મળવાને આવ્યો. તે વખતે—હું પણ ભાવિદર્શન-
 નો આજો દાવો કરીને કહું કે તે વખતે—એ બાળક રમણુભાઈની
 છાત્રીમાં મેં જોયું હતું : “ દીકો હતો ત્યારે આજનો ઉત્સવ. ” ”
 તત્કાલીન ‘વર્મત’માં પ્રમુખના ભાવણની આયોજના કરતાં
 તેમણે રમણુભાઈના ભાવણનું સારું ચુલુદ્ધર્શન કર્યું, ને એમના
 ઠેટલાક નાના દોષો પણ ખતાવ્યા. એ વર્ષ પછી ઉતાવળાં ઉતાવળાં
 સ્ટેશન તરફ જતાં સરોજિનીબહેનના મોંએ રમણુભાઈના અવસાનના
 સમાચાર મળતાં નરસિંહરાવે પોતાની રોજનીશીમાં લખ્યું :
 “ અગિયારા રમણુભાઈ તો છૂટ્યા ! પણ આ અવસાન સર્વથા દુઃખ-
 જનક જ થયું. હમારાં મન દુઃખિત થયાં. ”

નરસિંહરાવના ભાઈ કૃષ્ણરાવ સાથે પણ રમણુભાઈને આખી
 જિંદગી મૈત્રી હતી. ‘ કવિતા અને સાહિત્ય ’ બામ એમાં મંત્રદા-
 યેલા સાતમાંના “ સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન ” અને “ વિભાવરી
 સ્વપ્ન ” બાદ કરતાં બાકીના પાંચે અવલોકન બોળાનાથ કે એમના
 પુત્રોનાં પુસ્તકોનાં છે એ પણ એક રીતે આ કુટુંબ તરફનું રમણુ-
 ભાઈનું મમત્વ સૂચવે છે.

રમણુભાઈના ત્રીજા જાણીતા મિત્ર કાન્ત પોતાના અને કાન્તના
 મંબંધ વિશે રમણુભાઈ લખે છે :

મજિરાંદર સાથે મારો પ્રથમ પરિચય સને ૧૮૮૪મા થયેલો. અગે
 જને તે વખતે મુંબઈમા એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમા વસુલા હતા એક દિવસે
 —રતિવારે—કોલેજ જવા સાર હોદલ ટ્રેનમાં ચર્ચાકથી મદાવળી જતાં

એક વિદ્યાર્થીએ મને કહ્યું કે, આજે કાલેજની ડાયટીંગ સોસાયટીની સમાસદની ચુંટણી થવાની છે તેમાં આપણે ગુજરાતીઓએ મલિયાંકર ભટ્ટને માટે મત આપવાનો છે. હું તે વખતે મલિયાંકર ભટ્ટને ઓળખતો નહિ પણ ગુજરાતીના સમર્થનનો પ્રયત્ન હોવાથી હું તેમાં સામિલ થયો.....મલિયાંકર જાહુમતે ચુંટાયા.....

આ પછી કાલેજના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમાં મલિયાંકર તેમના દુષ્પતાપ્રભાવ અને વિચારશક્તિથી વધારે ને વધારે આદર પામતા ગયા.^૮

હજી જંનેને પરસ્પર પરિચય થયો જણાતો નથી. રમણભાઈ આગળ લખે છે :

સને ૧૮૮૭માં મેં કાલેજની “ગુજરાતી એલિફન્ટાઇન સભા” આમળ “કવિતાની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ” એ વિષય ઉપર ભાષણ કર્યું તે પછી હો કલાસમાંથી પાછા આવતાં ચર્ચમેટ સ્ટેસન ઉપર ટ્રેનની વાટ જોતો હું ઉભો હતો ત્યાં મલિયાંકર મારા હાથમાં એક ચીઠ્ઠી મુકી ગયા, ચીઠ્ઠી ઉપાડતાં તેમાં આ ગીતિ લખેલી માલમ પડી :

“સંપ્રત રસમય ઋતુની કદર અરે ! નજીવા નથી કોઈ
એ મુજ ખેદ રામે છે જલદ રસિક નીલકંઠે નહીં.”

મારા ભાષણને ઉદ્દેશીને આ વચન લખેલાં હતાં અને એ ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખી મલિયાંકરનો સ્થેપ ચાલુ રાખી મેં એક ચીઠ્ઠી પર ઉત્તર લખ્યો કે :

“રે નહિને કદર શું કર્યું નીલકંઠે ?
પાડયાં જ આંસુ પ્રુતિમાં કરિ નાહ કંઠે ।
એ મેધના જલ થકી મલિયાંકર ચીરે,
જેથી જણાય સુઠ મેધનિ રાક્ષિ સને.”

મલિયાંકરનાં કેટલાંક કાવ્ય મેં વાંચેલાં તે સંજ્ઞા આ સ્થાનની છેલ્લી બે લીટીઓ લખી હતી. મલિયાંકરની જ રીતે આ ઉત્તર મેં તેમને ખેંચાડ્યો. તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેમણે સરફૂત સ્થોલ લખ્યો તેમાંના આટલા જ સંદર્ભ મને યાદ છે : “આમાર્નં યદિ અવમાનયિષ્યે સયે.”

અને એ પછી કાન્ત અને રમણભાઈનો પરિચય વધતો ગયો

જણાય છે. આમ કાન્ત રમણુભાઈના વિવેચનથી તેમના પ્રત્યે આકર્ષણ તો સામે પક્ષે રમણુભાઈ કાન્તનાં શ્રુદ્ધિપ્રભાવ ને કવિત્વ-શક્તિથી આકર્ષીયા. એમણે કાન્તનાં “ મારી કિસ્તી, ” “ અતિ-ગ્રામ ” અને “ વસંતવિજય ” સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ કરાવ્યાં ને “ વસંતવિજય ” સાથે વિસ્તૃત ટિપ્પણુ પણ મૂક્યું.

૧૫-૬-૯૦થી કાન્ત વડોદરે કલાબવનમાં વાઇસ-પ્રિન્સિપાલ નિમાયા. વડોદરેથી તેઓ ભાવનગર જતાં આવતાં કે ધણીવાર અમસ્તા અમદાવાદ પોતાના ભાઈ વેલ ગૌરીશંકરને ત્યાં બિતરતા, ને તે વખતે રમણુભાઈને ત્યાં વારંવાર જતા. આ પ્રસંગે બંને કોઈ ને કોઈ સારા પુસ્તકનું સાથે વાચન કરતા ને સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વ-જ્ઞાનની ચર્ચાઓ કરતા. આ ગાળામાં બંને વચ્ચે ઘણા પત્રવ્યવહાર આસતો અને તેમાં પણ સાહિત્ય વગેરેની ચર્ચા થતી. કલાબવનમાં કાન્ત રમણુભાઈને પરીક્ષક નીમતા ને રમણુભાઈને “ શિષ્યોના ઉત્તરમાં ગુરુની અદ્ભુત વિચારશક્તિનું પ્રતિજ્ઞિત નજરે પડતું ”^૯

આ વખતે કાન્ત એક બાબૂ પ્રે. દાદારના તો ખીછ બાબૂ રમણુભાઈના મિત્રી. રસાયનમાં રૂબી ગયા હતા. ૧૫-૫-૯૦ને દિવસે તેમણે રમણુભાઈને અંગ્રેજીમાં લખ્યું :

હેટલાક જન્મથી જ્ઞાનિના બાળ હોય છે.. તત્ત્વચિન્તનમાં તેઓ નિરાશાવાદી હોય છે. તેમના હૃદય હદ પાર લાગણીવાળા હોય છે... આસપાસનાં માણસોનો તેમના પ્રત્યે જોઈએ તેટલો પ્રેમ નથી હોતો એથી તેમને ખિતતા લઈએ છે.

હું...આવા માણસોમાંનો એક છુ. અને તમારા આચારુપણાથી... મારા આત્મામાં ઉત્સાહ જગૃત થયો છે, સાન્ત્વના પ્રાપ્ત થઈ છે અને દિવાસો મળ્યો છે.^{૧૦}

એ જ સાલની તા. તેવીસમી ડિસેમ્બરે એ રમણુભાઈને અંગ્રેજીમાં લખે છે :

એક વિદ્યાર્થીએ મને કહ્યું કે આને કોલેજની ડીવેર્સિંગ સોસાયટીની સલાસદારની જુઠણી થવાની છે તેમાં આપણે જુજરાતીઓએ મલિશ કર બટ્ટને માટે મત આપવાનો છે. હું તે વખતે મલિશ કર બટ્ટને ઓળખતો નહિ પણ જુજરાતીના સમર્પનનો પ્રયત્ન હોવાથી હું તેમાં સામિલ થયો.....મલિશ કર બટ્ટ મતે જુઠયા.....

આ પછી કોલેજના જુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમાં મલિશ કર તેમના કલ્પનાપ્રભાવ અને વિચારસાક્ષિથી વધારે ને વધારે આદર પામતા ગયા.

હજી બંનેને પરસ્પર પરિચય થયો જણાતો નથી. રમણભાઈ આગળ લખે છે :

સને ૧૯૮૭માં મેં કોલેજની “ જુજરાતી એલિફન્ટાઇન સભા ” આમળ “ કવિતાની હાત્પત્તિ અને સ્વરૂપ ” એ વિષય ઉપર ભાષણ કર્યું તે પછી હો ક્લાસમાંથી ખાહા આવતાં ચર્ચગેટ સ્ટેશન ઉપર ટ્રેનની વાટ ભેટો હું હમો હતો ત્યાં મલિશ કર મારા કાલમાં એક ચીકી ધરી ગયા. ચીકી ઉધારતાં તેમાં આ ખીતિ લખેલી આવમ પડી :

“ સાંપ્રત રસમય જાતની કદર અરે ! જણવતા નથી કોઈ
એ મુજ ખેડ સમે છે જલદ રસિક નીલકંઠે ભરે. ”

મારા ભાષણને કદેશીને આ વચન લખેલાં હતાં અને એ કદેશ લક્ષમાં રાખી મલિશ કરનો શ્લેષ આહુ રાખી મેં એક ચીકી પર ઉત્તર લખ્યો કે :

“ રે ભણિને કદર મું કર્યું નીલકંઠે !
ખાદયાં જ આંતુ ખુસિમાં કરિ નાદ હંમે ।
એ મેધના બલ થરી મલિ યાચ સીપે,
ભેથી જણાય શુક મેધનિ સક્તિ સર્વે. ”

મલિશ કરનાં કેટલાંક કાવ્ય મેં વાંચેલાં તે અંગ્રેજી આ શૈલીની ઉત્તરી બે લીટીએ લખી હતી. મલિશ કરની જ રીતે આ ઉત્તર મેં તેમને રજાંવાડયો. તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેમણે સંસ્કૃત શ્લોક લખ્યો તેમાંના અટલા જ શબ્દ મને યાદ છે : “ આત્માનેં યદિ જવમાનયિષ્ઠે ચલે. ”

અને એ પછી કાન્ત અને રમણભાઈનો પરિચય વધતો ગયો

જાણાય છે. આમ કાન્ત રમણભાઈના વિવેચનથી તેમના પ્રત્યે આકર્ષાયા તો સામે પક્ષે રમણભાઈ કાન્તનાં છુદ્ધિપ્રભાવ ને કવિત્વ-શક્તિથી આકર્ષાયા. એમણે કાન્તનાં “ મારી કિસ્તી, ” “ અતિ-શાન ” અને “ વસંતવિજય ” સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ કરાવ્યાં ને “ વસંતવિજય ” સાથે વિસ્તૃત ટિપ્પણ પણ મૂક્યું.

૧૫-૬-૬૦થી કાન્ત વડોદરે કલાભવનમાં વાઈસ-પ્રિન્સિપાલ નિભાયા. વડોદરેથી તેઓ ભાવનગર જતાં આવતાં કે ધણીવાર અમરતા અમદાવાદ પોતાના ભાઈ વેંઘ મૌરીસંકરને ત્યાં જિતરતા, ને તે વખતે રમણભાઈને ત્યાં વારંવાર જતા. આ પ્રસંગે બંને કોઈ ને કોઈ સારા પુસ્તકનું સાથે વાચન કરતા ને સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વ-જ્ઞાનની ચર્ચાઓ કરતા. આ માળામાં બંને વચ્ચે ઘણો પત્રવ્યવહાર ચાલતો અને તેમાં પણ સાહિત્ય વગેરેની ચર્ચા થતી. કલાભવનમાં કાન્ત રમણભાઈને પરીક્ષક નીમતા ને રમણભાઈને “ શિષ્યોના જિતરમાં ગુરુની અદ્વિષ્ટ વિચારશક્તિનું પ્રતિબિંબ નજરે પડતું ”

આ વખતે કાન્ત એક બાજુ પ્રેમ દાકરના તો બીજી બાજુ રમણભાઈના મૈત્રી. રસાયનમાં ડૂબી ગયા હતા. ૧૫-૫-૬૦ને દિવસે તેમણે રમણભાઈને અંગ્રેજીમાં લખ્યું :

કેટલાંક જન્મથી ગ્લાનિના બાળ હોય છે... તત્ત્વચિન્તનમાં તેઓ નિરાશાવાદી હોય છે. તેમનાં હૃદય હૃદ પાર લાગણીવાળા હોય છે... આસપાસનાં માણસોના તેમના પ્રત્યે ભેદબે તેઓ પ્રેમ નથી દોતો એથી તેમને ખિન્નતા હૃદયે છે.

હું...આવા માણસોમાંનો એક છું. અને તમારા માયાણુપણાથી... મારા આત્મામાં હત્સાહ ભગૃત થયો છે, સાન્ત્વના પ્રાપ્ત થઈ છે અને દિલાસો મળ્યો છે. ૧૦

એ જ સાંત્વની તા. તેવીસમી ડિસેમ્બરે એ રમણભાઈને અંગ્રેજીમાં લખે છે :

હું છેલ્લો અમદાવાદ રહી ગયો તે દરમિયાન તમે મને કેટલા પ્રિય થઈ પડ્યા છે તેનો ખ્યાલ હું અહીં આપ્યો અને ધણી એકલો પડ્યો ત્યાં સુધી મને નહોતો...

આ મારા પત્રમાં હું પ્રશંસા ફરવા ઇચ્છતો નહોતો, પણ સ્વર્ણ એ કેટલીય વાર રનેહનો આપિર્ણાવ હોય છે...હું તમને મારા સદાનં મધુર અને સૌમ્ય મિત્ર કહું. અથવા કહું કે આનુષ્ઠાનમતાનું એક નં. ૬૫ તમે મને સીખવ્યું છે, અને હું હતો તે-કર્તા મને ચડિયાતો થયે છે, તો શું આવા વચનો સાધારણ વ્યવહારના પત્રોમાં ભાગ્યે વપરાય. ■ એ કારણથી મારે આંચકો ખાવો ૧૧૧

આ માળામાં સંમતિવચના વાદે આખા હિંદનાં છાપાંઓમાં બહુ જોર પકડ્યું હતું. રમણભાઈએ એ ખરડાનો વિરોધ કરનારા 'સુદર્શન' વગેરે સામે જે ઝુંબેશ ચલાવી તેમાં કાન્તે પ્રોત્સાહન આપ્યું. '૬૫માં રમણભાઈને ઉદ્દેશીને કાન્તે ચૌદ લીટીનું એક ભાવ અને ઉપમામયું અંગ્રેજી કાવ્ય લખ્યું.

આ માળામાં કાન્તે 'સાનસુધા'માં—સંભવતઃ રમણભાઈ સાથેના વાર્તાલાપને પરિણામે—'સિદ્ધાંતસાર' વિરુદ્ધ પત્રમાલા લખી એના દોષો વેધક તર્ક, તથા તરલ રમૂજ ને ઉપાર્થમયી ઉધાડા પાડવા માંડ્યા, ને એ રીતે રમણભાઈના એકેશ્વર દ્વિતવાદ અને સુધારાના પ્રચારને પુષ્ટ કર્યો.

તા. ૧૭-૭-૬૫ને દિવસે તેમણે રમણભાઈને વિસ્તૃત પત્ર લખ્યો,^{૧૧} જેમાં સીધા શબ્દોમાં તો નહિ પણ એ શબ્દો નીચે વહેતા મનઃપ્રવાહમાં સિદ્ધાંતસાર-કાર અને પ્રાચીન દિંદુધર્મ માટે સમભાવ જેવું વાંચી શકાય છે. 'સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન' માં કાંતાને ઉપનામે લખેલ એક પત્રમાં પણ તેમણે એકંદરે મણિલાલ અને પ્રાચીનો તરફ બહુ જ સમભાવ દર્શાવ્યો. આમ અખ્યાસ વધતાં^{૧૩} અને કદાચ મણિલાલના અંગત પરિચયમાં આવતાં

૧૧. ઠા. પૃ. ૨૮૬-૨૯૦ ૧૨. ઠા. પૃ. ૨૯૧-૨૯૪ ૧૩. 'યુગધર્મ',
પુ. ૨, પૃ. ૪૨૪, નોં.

૧૪ મહિશાસુરની પ્રાચીન હિંદુધર્મ તરફની દષ્ટિ કદાચ રમણભાઈની માન્યતાને અનુકૂળ ન આવે એ રીતે બદલાઈ. 'હપના જુલાર્ડ' અને ઓગરટના અંકમાં તેમણે કાતા પાસે કાન્ત ઉપર એક પત્ર લખાવી તેમાં એ નવું દષ્ટિબિંદુ રજૂ કર્યું. ઓક્ટોગરના અંકમાં કાતાને જવાબ આપતા કાન્તે લખ્યું : “ મારા ધર્મમાં કેટલી બધી સગવડ છે ? પ્રાર્થનામાં પણ મંત્રોપચાર છે, અને વૈભવ ભોગવવામાં પાપ નથી. હવે એટલું સિદ્ધ છે કે જે સ્થિતિમાં માનવ વિષયસુખોને મારે આટલી બધી કાળજી રાખી શકાય તે ગિયતિ ધાર્મિકતાની નથી. અને કાતે, વેદાન્તીઓ ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે બાહ્ય સુખોને કેવળ અનાદર કરીને સ્વેચ્છાને ઇશ્વરેચ્છાથી અભિન્ન કરી નાખતા હોય, તો એશક તેઓ મારા તરફથી તો માનને જ પાત્ર છે. તેમના એક બે વિચાર પરત્વે હું જે કહું, તે માફ લાવજ ન અતાવે.” આ પત્રની નીચે તત્રીનોંધ લખતા રમણભાઈએ આમાના પ્રાર્થના અને પ્રાર્થના સમાજ પર કટાક્ષ જેવા વાક્યોની ટીકા કરી બહુ જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એમની સાથેનો પોતાનો મતભેદ અને પોતાની દષ્ટિએ એની ભૂલ દર્શાવી

રમણભાઈના મિત્રના આ દષ્ટિભેદની કદાચ વેધક અને મનોરમ છે. ‘સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન’ માં એ પલટાનું જે પ્રતિબિંબ પડે છે તેના જ પડઘા અને પ્રતિધ્વનિ તેમના રમણભાઈ પરના અગત

૧૪ મ, પૃ ૩૧૦. ત્યાં સમય આપેલો નથી, પણ તે આ જ છે. ૬૧, પૃ ૩૩૭ પર કાન્ત અંગેજીમાં લખે છે “હું મહિલાલનો પક્ષ લઉં છું, એ તે મને આકર્ષે છે તે કારણથી નહિ, ખરી હકીકત બલકી એ મને આકર્ષી રાકે છે તેનું કારણ એ જ છે કે એ પણ ઈશ્વરના વિષયમાં સમીચીન વાણી ઉચ્ચારે છે અમારા હૃદયોને સાધનારો એ એક પુત્ર છે, અને હું એને પણ સાધ જોવા ભેષ રાકે છું” નીચેનું વાક્ય એ સિવાય કદાચ ન લખાય. કાન્તાના કાન્ત પરના પત્ર (આક ૯)માં મહિશાસુર લખે છે “ મને પોતાને તેમનો જે અનુભવ થયો છે તેનું તો મેં તમારા હૃદય પાસે એક વાર પ્રકાશવ પણ પ્રાધિક્ષ્ય છે” (સિસાઅ, પૃ ૮૬)

પત્રોમાંય સંભળાય છે.^{૧૫} એ દર્શાવે છે કે ગ્રેમ ખીલવવાનાં પાત્ર
કંખતા અને યોગ્ય પાત્ર મળતાં તે દાલવવાને અત્યંત આતુર કાન્ત
સમભાવમૂર્તિ રમણુભાઈને વિશ્રંભભાજન બનાવી એમની સમક્ષ
પોતાનાં હૃદય અને માનસનાં જીંડામાં ઊડાં રહસ્વરથાને ખુલ્લાં
કરતા; બંનેનો સંબંધ તંત્રી અને લેખકનો ન રહેતાં સત્યની ખોજ
કરતા એ રસિક વિદ્વાન સત્યનિષ્ઠ અને એકંદરે મહાવિમુક્ત સદયોગી
સુહૃદોનો બની રહેતો. અને એકલા રમણુભાઈ જ કાન્તના હૃદય-
વિરામ નહોતા બન્યા, એમાં એમનાં પત્નીનેય ફાળો હતો.

ઉપર્યુક્ત દષ્ટિપત્રતા પછી ધીરે ધીરે મણિલાલ સાથેનો કાન્તનો
સંબંધ વધતો ગયો.^{૧૬} હૃદય મણિલાલની સૂચનાથી^{૧૭} કાન્તે
સ્વીડનબોર્ગ વાંચ્યો, ને તેની તેમના પર પ્રજ્વળ અસર પડી. રમણુ-
ભાઈને પણ એમણે સ્વીડનબોર્ગ વાંચવાની ભલામણ કરી. રમણુ-
ભાઈએ એનું થોડું વાચન કર્યું, પણ કાંઈ અસર ન થતાં એને
પડતો મૂક્યો. આમ છતાં કાન્ત ઉપરની એની કત્યાણુકારી
અસર એ જોઈ શક્યા.^{૧૮} એમિલ '૬૭ લગભગ કાન્ત રમણુભાઈને

૧૫. ઠા. માંના ડા. ૨૧-૧-૬૫, ૧૭-૭-૬૫ (પૃ. ૨૬૧-૨૬૪),
૨૨-૭-૬૫ અને ૧૬-૮-૬૫ના પત્રો રમ. પરના છે. કાન્તના આ ખાનગી
પત્રો અને સિસાબના પત્રોમાં વિચારસરણી વચ્ચેનું પલ્લું સામ્ય છે.
શાસ્ત્રમાંના કાન્તના ભિન્નદષ્ટિ પત્રો, એ પત્રોનું ખંડન કરતી રમ.ની નોંધો,
જા'ને મિત્રો વચ્ચે એ વિશે ચાલેલો પરવદેવાર, અને કાન્તના રમ. પરના
પત્રો અને એમનાં અવલોકનરૂપ પત્રો વચ્ચેનું સામ્ય—આ બધી રસિક
સામગ્રી હજી સુધી ડાઈના—ચિત્રમાં સિસાબનાં અને ઠા. ના એમ જા'ને
પત્રોનો ઉપયોગ કરનાર પ્રો. વિ. ર. ત્રિવેદીના પણ—અધ્યાનમાં નથી આવ્યો
એ નવાઈ જોડું છે.

૧૬. જુમ, પૃ. ૮૬, પૃ. ૧૨૬-૧૩૨, ઠા, પૃ. ૩૧૦, ઈ.

૧૭. ઠા, પૃ. ૩૧૦

૧૮. તેઓ લખે છે, “ કાન્તની ગ્રાટ ઈથરપસાયબૃતા આ વિચારોના

કેટલાક ખુલાસા—સંભવતઃ પ્રાર્થનાસમાજ વિશેના—પુછાવે છે, પણ તેમના જવાબથી કાન્તને સંતોષ થતો નથી. આમ છતાં એમને રમણભાઈનાં હૃદય અને સત્યપ્રેમમાં એટલી શ્રદ્ધા છે કે પોતે તેમને પલટી શકશે એમ માને છે. ૧૯

વિધિની કઠિનતાએ કાન્તને '૮૮માં વડોદરાની નોકરી મૂકી ભાવનગર જવું પડ્યું'. શ્રી. ઠાકોર કહે છે કે ભાવનગરનિવાસને લીધે તેમને અમદાવાદ આવવા-જવાનું ઝોણું થયું, કદાચ રમણભાઈનું કામકાજ પણ વધવા માંડ્યું, તે એમ રમણભાઈને ને કાન્તને સંબંધ થટ્યો. શ્રી. વિદ્યાબહેન માને છે કે આ પહેલાં જ પત્રવહેવાર ઝોણો થઈ ગયો હતો, ને કાન્તે પોતે જ સંબંધ ઝોણો કરી જેવું કર્યું હતું. આનું એક કારણ કદાચ મણિલાલ સાથે વધતો ગયેલો કાન્તનો સંબંધ હોય. અમે તેમ હોય, પણ '૮૯-૯૦થી '૯૧-૯૨ની રમણભાઈ-કાન્તની મૈત્રી ધરી કોઈ દિવસ જમી નહિ. આમ સંબંધની માહતા ઝોણી થઈ ગઈ, છતાં કાન્ત જ્યારે જ્યારે અમદાવાદ આવતા ત્યારે રમણભાઈ એમને એક વાર જમવા બોલાવવાનું ચૂકતા નહિ.

ઘણું બાગે કાન્તનો મણિલાલ પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ અદ્યપણવી નીવડ્યો; છતાં રમણભાઈ-કાન્તની મૈત્રીમાં ખાસ ઉત્સાહ આબો સંપર્કથી ગાઢતર થઈ હતી એ તો સ્પષ્ટ હૃદય. "પુગધર્મ," પૃ. ૨, પૃ. ૪૨૫

૧૬. કાન્તનો મણિલાલ પરનો તા ૧૩-૪-૪૭. (સુપ્ર. પૃ. ૧૨૯-૧૩૨)
 "કાન્તના ત્રણ પત્રો" નામના આ લેખમાં શ્રી અ. પુરાણી કાન્તે સિસાવ્ય મણિલાલના મારણ પછી અને 'વસંત'માં પ્રસિદ્ધ કરેલું એમ કહે છે તે તો ભૂલ જ છે. મણિલાલનું મરણ ઠેક '૯૮ના અંતમાં થાય છે, જે પહેલાં અવલોકન પૂરું થયું હોય છે. કાન્તે રમણ પછેલા ખુલાસાનો આ મહત્વનો પત્ર કા. મા. નથી. રમ.એ લખેલા ખુલાસા તો ઉપલબ્ધ નથી જ, કારણ રમ.ની કાન્ત પરના કે બીજા કોઈ પરના પત્રો મળતા નથી.

નહિ. પણ પંદરવીસ વરસ પછી એનું એક ફક્ક આપ્યું. '૧૯ માં કાન્તે રમણભાઈને અંગ્રેજીમાં લખ્યું: "મારું" 'સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન' ફરી છાપું છું. ગ્રાનસુધામાંનાં મારાં તે વખતનાં અર્થોપત્રોમાંથી પણ કેટલાંક પરિશિષ્ટરૂપે ઉમેરું છું. આખી ચોપડી તમને અર્પણ કરવા છૂટું છું. એ આપણા જીવનના વસન્તકાલનું ફળ છે, જેને વિશે મારે લખવાવા જેવું નથી." ૨૦ આ અર્પણપત્ર બહુ ઉપયોગી થાત, પણ કાન્તની માંદગી અને કંઈક અંશે માનસિક અવસ્થાને લીધે પુસ્તક દૂંઠા સામાન્ય અર્પણ સાથે પ્રસિદ્ધ થયું.

'૨૬માં કાન્તનું અવસાન થયું. અનેક બ્યવસાય વચ્ચે પણ રમણભાઈએ એમને "અર્ધાંજલિ" આપી તથા એમના પોતાના પરના પત્રો ભેગા કરી એના ઉપરથી એક મુંદર ને ઉદારહૃદય ગુણુદંશી લેખ લખ્યો. ૨૨

આ બંને મિત્રો વચ્ચે સ્થિરતા અને અડગતા જેવી મોટી બાબત, સ્વભાવ જેવી મધ્યમ બાબત કે દેહાકૃતિ જેવી નાની બાબતમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય તેવું અંતર હોવા છતાં નાની ઉમરથી જ જુદીની તેજસ્વિતા, વિદ્યા અને સૌજન્યથી બંધાયેલી પ્રતિષ્ઠા, પોતાના અધ્યાપકના પ્રેમનું સંપાદન, જીવી અધ્યાપનશક્તિ, મિત્રભાવિત્વ, વિવિધ વિશાગ વાચન અને સત્યની દૃઢ પ્રીતિ—આ બાબતોમાં ઘણું સામ્ય હતું.

અવેરી, પકવાસા, માકંડ વગેરે જેટલો ઉત્કટ નહિ, છતાં સાહિત્યદષ્ટિએ કદાચ વધુ મહત્ત્વનો એવો રમણભાઈનો એક સંબંધ

૨૦. ઠા, પૃ. ૩૭૮

૨૨. "મહિર્શદેવનું હૃદય અને એમના કેટલાક આશય", ઠા. ૫. ૨૮૭-૨૯૭. ૨૩ નો આ, અર્ધાંજલિ અને "કાન્તવાંજે નાટકો" નો સારો લેખો કસામાં નથી.

પ્રો. બ. ક. ઠાકોર સાથેનો પ્રો. ઠાકોર એ વિશે પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં કહે છે

રમણભાઈ સાથે મારો સમાગમ ઈ સ ૧૮૮૪થી શરૂ થયો. રમણભાઈ સાથે સમાગમ એટલે સમાગમનો એક સરખો પ્રવાહ : એમાં નહીં ખાડાખેયા, એમાં નહીં રાગ કે મસ્તીની ભરતીઓ, એમાં નહીં સમજદેર વૈમનસ્ય આદિની ભમરીઓ, એમાં નહીં ઉપરવાહ કે રીસાળપણની ઓઠ

આમાં મુખ્ય ખૂબી એમના ચારિત્રની, કોઈ તરફ વૈમનસ્ય એમને શક્ય જ નહીં, ધણાજ એમના આશય સમજવામાં ખૂબ ખાધી હશે, પરંતુ એમની પોતાની સામા માણસ વિશે જે સમજ થઈ એમ હું તો નથી ખાતરો. કોઈને પણ એમના વિશે સ્વપ્ને પણ લાગ્યું હશે ૨૨

પ્રો. ઠાકોર કહે છે કે “સમાગમ ઉપરાંત એમના સહકારનો મહત્ત્વ લાખો પરિચય છે ” ૨૨ ‘કાન્તમાના’ વગેરેમાં રમણભાઈએ ઠાકોરને મદદ કરી ને સાહિત્યપરિષદ જેવામાં બનેએ સાથે મળીને કામ કર્યું

આનંદશ કરે મુખ અમદાવદમાં રહેતા હતા, વિદ્વાન હતા ને પોતાની જ્ઞાતિના હતા તેથી રમણભાઈને એમની સાથે પણ સબધ હતો. એ આઠેક વર્ષ વિદ્યામહેનના ગુરુ રહ્યા તેથી પણ એમનો સબધ વધ્યો. હોય પણ એમના સબધની શરૂઆત વિચિત્ર રીતે થાય છે, ને એમાં આઠ વર્ષ સુધી ક્યમના મુદ્દો જ નજરે ચડે છે.

‘હરમા પ્રાર્થનાસમાજમંદિરમાં એક ‘કીર્તન’ સાબળી મુલે એમાંથી છત્પત્ત થતી ચકાઓના ખુનાસા ‘જ્ઞાનસુધા’ ના તત્ત્વોને ‘મુમુક્ષુ’ના ઉપનામે પુછાવ્યા રમણભાઈએ ફેશુઆરીના આખા એ પ્રસિદ્ધ કરી ૨૩ એના જવાબ આપ્યા. આનંદશ કરે પ્રત્યુત્તરે જેવું લખાણ ‘સુદર્શન’ના એપ્રિલના અંકમાં પ્રકટ કર્યું ૨૪

રમણભાઈએ પોતાના મે અને જૂનના અંકમાં ૨૧ એક વિસ્તૃત અને ઠેક પાડતો જવાબ આપ્યો.

એ આખા લખાણમાં ‘મુમુક્ષુ’ની આમળ ‘રા.’ કે એવું કંઈ નથી, એ સારા વિદ્વાન કે અધ્યાપક હો એવો ઉત્તેષ નથી, કે એમને માટેનાં સર્વનામોમાં જટુલચતુરનો ઉપયોગ નથી તે ઉપરથી એમ લાગે કે રમણભાઈ કદાચ એના લેખક આનંદશંકર છે એમ જાણતા નહિ હોય; પણ તે સાચું નથી. આ ચર્ચા પછી સાત વર્ષે—૧૯૬૧ના માર્ચમાં ‘સુદર્શન’માં પ્રસિદ્ધ થયેલા આનંદશંકરના ‘માયાવાદ’ નામના લેખમાં જણે કે આ ચર્ચાની અસર છે. એમાંના “આ વાદને કવચિત્ અનીશ્વરવાદ ગણવામાં આવે છે....

“પાપપુણ્યાદિ નીતિવ્યવસ્થાનો (૧) વિષાદ કરનાર, અથવા તો (૨) એને નિરાધાર બનાવનાર આ સિદ્ધાંત કેમ સ્વીકારી શકાય? એમ નીતિની તીવ્ર લાગણીવાળા લણક આત્માએ માયાવાદનું યથાર્થ સ્વરૂપ ન સમજી આક્ષેપ કરે છે” એ વિધાનમાં “નીતિની તીવ્ર લાગણીવાળા આત્મા” એ શબ્દોમાં રમણભાઈ અભિપ્રેત હોઈ શકે. ‘આપણો ધર્મ’માં બીજો કેટલેક સ્થળે પણ જણે પ્રાર્થના-સમાજ અને એના ગુજરાતના પ્રવર્તક રમણભાઈના લેખોમાં રજૂ થયેલા વિચારોના જવાબ જેવું દેખાય છે.

એ જ પત્રના જુદાઈના અંકમાં આનંદશંકરે ‘પૃથુરાજરાસા’ના રમણભાઈના “અવતરણ” ની “અદિતીય” “મંબીરતા, રસિકતા.....તેમ જ.....નિષ્પક્ષપાનતા” ની સ્તુતિ કરી^{૨૧} એમાં દર્શાવાયેલા વૃત્તિમય ભાવાભાસ અંગેના વિચારોમાં પોતાને જણાતી બૂલ દર્શાવી. ‘સુદર્શન’ નવું નવું પોતાના હાથમાં આવ્યું હોઈ મૂળ ચર્ચાપત્ર તેમાં છાપ્યું છે. આ ચર્ચાચર્ચાની વિષયો મારે જાણે પ્ર. ૯. ૨૪. ૫૨ ૧, પૃ. ૨૩

૨૬. “પૃથુરાજરાસા” ના એક અવલોકનમાંથી લઢબવની એક ચર્ચા, “‘હાન્યતરવિચાર,’” પૃ. ૧૩૨

એનાં જૂનાં વેરઝેર^{૨૭} વધારવાની ઇચ્છા નહિ હોય તેથી અને વર્ષો પહેલાંની ઉપર્યુક્ત ચર્ચામાં ‘અમને ચર્ચા કરવામાં રસ નથી’ એમ રમણભાઈ એ કહેલું તેને અનુક્રમીને લેખને અંતે આનંદશંકરે લખ્યું : “અમે એ વિદ્વાનને કોઈ પણ પ્રકારના અનિષ્ટ વાદવિવાદમાં ઉતારવા ઇચ્છતા નથી. એ કલેશ જોડેલો એમને અગ્રિય હશે તેટલો જ અમને પણ છે.” આમ છતાં વિવાદ તો થયો જ. ‘જ્ઞાનમુધા’ ના ઓગસ્ટના અંકથી જ રમણભાઈનો રદિયો રાડ થયેલ.

૧૯૦૦માં રમણભાઈનું ‘બદ્રંબદ્ર’ પ્રકટ થયું, ને મણિલાલ નળુભાઈની ખુરસી પર બેઠેલા આનંદશંકરે “માયાવાદ” અને ‘પૃથુરાજરાસા’માંથી ઉદ્ભવેલી ચર્ચા વખતની સૌમ્યતા બાજુએ મૂકી ‘સુદર્શન’માં એની બહુ જ કડક આલોચના કરી. વાક્-સંયમી આનંદશંકરે જીવનમાં ત્રણ જ કડક લેખ લખ્યા છે,^{૨૮} એ બધામાં પણ આ “બદ્રંબદ્ર” માં જ તે અતિશય કડક થયા છે. વર્ષો પછી સાહિત્યપરિપક્વતા પ્રમુખપદેથી આપેલા બાપણમાં પણ તેમણે રમણભાઈનાં સર્જનોમાં ‘બદ્રંબદ્ર’નું સ્થાન પ્રમાણમાં નીચું મૂક્યું.

સુદર્શનકાર ગુજરી ગયા ને ‘બદ્રંબદ્ર’ અને એની સમાલોચના લખાઈ રહેતાં એ પત્ર સાથેના ચર્ચાચર્ચી, વિવાદો ને યુદ્ધોનો અંત આવ્યો. વહેવારકુશળ, સુનાગર, રમણભાઈની નાતના ને અંગત મંત્રધવાળા તથા મણિલાલ કરતાં વધુ તર્કશુદ્ધ અને સત્યનિષ્ઠ દષ્ટિએ લખનારા આનંદશંકરે ‘વસંત’માં આ ચર્ચાને ફરી જન્મવાનો અવકાશ જ ન આપ્યો. ^{૨૯}

^{૨૭} જુગો પ્ર. ૬

^{૨૮}. ‘મુમુક્ષુ’ વાળો લેખ બાદ કરતા. અને એ એ ત્રણ જોડેલો કડક નથી જ બાકીના: “કાવ્યરસિકા,” દિ, પૃ, ૨૭૫-૨૮૪; વે. શા. સં., કાકરને રદિયો, આધ. ૧૯. લેડી વિદ્યાબહેન લખે છે, “આ બધી ચર્ચાઓનો કાળ વીત્યા પછી આનંદશંકરભાઈ અને નરસિંહરાવને અત્યંત

રમણુભાઈના નેતૃત્વ હેઠળ ચાલતી ગુજરાત સાહિત્યસભાએ '૧૯૦૪માં આનંદશંકરને મણિલાલની જગતી અંગે પ્રવચન કરવા નિમંત્રણ. તેમણે મણિલાલ પર સુકાતા રૂઢિચુસ્તતા અસંગતિ દર્શન જેરે આગ્રેષોના નામોદ્દેશ્ય વિનાના રહ્યા જેવું, એમને સાચા સુધારક અને સેવાભાવી દેશહિતેચ્છુ દર્શાવતું" તથા સુધારાપ્રવૃત્તિની પ્રયાણ તથા મોટે અંશે નિષ્ફળતા દર્શાવવા પ્રયત્ન કરતું સમર્થ વ્યાખ્યાન આપ્યું. ૪૦

'૧૨માં રમણુભાઈએ આનંદશંકરના પત્રનું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું.

'૧૪માં આનંદશંકરે રમણુભાઈના લગ્નોત્સવની 'વસંત' માં નોંધ લીધી. '૨૧માં રમણુભાઈએ સત્યાગ્રહ વિરુદ્ધ એક જાળુ ભાષણ કર્યું, જે 'વસંત'માં છપાયું. રમણુભાઈના સ્વભાવ જોતાં આ જાતનું ભાષણ એમણે તંત્રીના અધિકાર વાપરી શ્રુવની સંમતિ વિના નહિ જ છપાવી નાખ્યું હોય. '૨૪માં 'વસંત' નું તંત્રીપદ પાછું સ્વીકારતાં આનંદશંકરે 'વસંત' માં લખ્યું: "પ્રભુએ મને મોટામાં મોટું સુખ આપ્યું છે તે મિત્રોનું છે. ખરે અણીને વખતે ભાઈ રમણુભાઈને ત્રેરણા થઈ કે વસન્તનો સપજો બાર તેમણે પોને ઉપાડી લેવો અને મને મિન્તાથી મુક્ત કરવો. ૨૧. રમણુભાઈએ આ પ્રમાણે મને મૂલના કરી, અને ઉપકારથી ઉભરાતા આર્દ્ર હૃદયે એ મહેં સ્વીકારી....." ૪૧

'વસન્તરમારક અંથ' બહાર પાડવામાં આવ્યો. ત્યારે રમણુભાઈએ માંદા હોવા છતાં, સહી કરવાની પણ મુશ્કેલી પડતી તે સ્થિતિમાં, વાંકાચૂંકા અક્ષરે એક નાનકડો લેખ લખી મોકલ્યો.

ગાદ મેત્રી થઈ હતી. રમણુભાઈ સાથે પણ એક પરમ મિત્ર જેવો સંબંધ રચાયેલો. જાને પણ ગુણદર્શી હતા તેથી આમ બનેલું." (વિ નો તા. ૧૯-૯-૪૮)

૩૦. મુ. ની સરખાવમાં તથા 'સાહિત્યવિચાર,' પૃ. ૩૪૧-૩૭૫ ઉપર સંજ્ઞીત. ૩૧. દિ, પૃ. ૪૧૧, ઇ.

આમ એમનો છેલ્લો લેખ પણ ‘વસત’ માટે જ લખાયેલો. એ પછી તેમનો જીવનદીપ ઝાંઝો સમય પ્રદીપ્ત રહ્યો નહિ એમનું અવસાન થતા વસતકારે લખ્યું :

ભાઈ રમણભાઈનો દેહ પડ્યો । ગુજરાતે ગઈ સહીમા અને આ સહીમા કાવતી બાજમા અને કિમતી મ્હોરા ખોવા છે, પણ આવી યોદ્ધા એણે કદી અનુભવી નથી ગુજરાતે એવો સફલપુરુષ, એની રમણ-શક્તિ પહેાચે છે ત્યાં સુધી, કદી એવો નથી. ૪૨

સામગ્રી :

હાન્તમાલા : પ્રમ્ અને સમાજ (૧) નરસિંહસવની રોજનીશી બળવતરાય ઠાકોરે આપેલી માહિતી. પુષ્કિન્નકારા, પુ. ૮૬ યુગધર્મ, પુ. ૨ રમનો પત્રાદિ સ્વચ્છ લેડી વિદ્યાબહેન મણિમદોત્સવ અભિનંદન-ગ્રન્થ. વિદ્યાબહેન નીલકંઠે આપેલી માહિતી. સરોજિની મહેતાએ આપેલી માહિતી સાહિત્યવિચાર સિદ્ધાન્તસારનું અવલોકન ૨૧ સર રમણભાઈ

પ્રકરણ ૫ : : જાહેરજીવન

થમ સુખ નુદા થાયે મ્યાથી ખસે ધરી ન્યા ધુર ૧—રમણભાઈ

સુકલપુરુષ રમણભાઈની અનેકવિધ સાધનાઓ અને મિલિ-ઓમા જનસેવા ખૂબ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે

હિંદ પરના સ્થિતિ અમલના અતિમ વર્ષોમા કેટલીક વ્યક્તિઓએ સરકારનો પ્રેમ સંપાદન કરેલો, તે કેટલીક વ્યક્તિઓએ પ્રજાનો એ બનેનો ચાહ મેળવનાર ભાગ્યશાળીઓ ત્યારે બહુ ઓછા હતા. પણ રમણભાઈ એ હુમ્માખ્ય માન મેળવી શક્યા હતા. કોઈ જાહેર કામ ઉપાડવું હોય ત્યારે અમલદારોને રમણભાઈ જ યાદ આવતા એ જ રીતે શેઠિયા વર્ગમા કોઈ જાહેર કાર્ય માટે કોઈ જતું તો તરત જ તેઓ પૂછતા ‘રમણભાઈનો આ વિશે શો અભિપ્રાય છે ? એ આ કામમા જોડાયા છે ?’ રમણભાઈનો સાથ હોય તો બધાને એ કામ શ્રદ્ધે જણાતું

એમની સેવા જાતિ અને કામના બેઠથી પર હતી. એમણે હિંદુ, મુસલમાન કે અલ્પજ્ઞ — કાઈ પણ કામની સેવા સરખી જ ઉત્કૃષ્ટતાથી કરી હતી. રમણભાઈને નાષ્ટદ્વંડ મળ્યું ત્યારે તેમને અભિનંદન આપવા મળેલી નાગરિકોની સભામાં વક્તાઓ જુદી જુદી કામના મુકાયા હતા એ પણ આ જ આશયથી. તેમના જાહેર જીવનને પાંચ વિભાગમાં વહેંચી શકાય : ૧. જાહેર સંસ્થાઓના સંચાલક અને નગરસેવક તરીકેનું, ૨. રાજદારી, ૩. તંત્રી તરીકેનું, ૪. પ્રાર્થનાસમાજ આગેવાન તરીકેનું, ૫. સુધારક તરીકેનું. આમાંની પહેલી બે જાગતોની આલોચના અહીં કરીશું, બાકીનીની તે તે વિષયના ખાસ પ્રકરણમાં.

મહીપતરામે અમદાવાદની ઘણીખરી સંસ્થાની સેવા કરી; એના મરણ પછી એના પુત્રતુલ્ય^૧ લાલચંકરે એ જગ્યા બોળે ઉપાડી લીધી; લાલચંકર પછી એ કામ રમણભાઈ પર આવી પડ્યું; અને તેમના પછી તેમનાં પત્ની વિલાજીદેને એ કાર્ય પોતાનું કર્યું.^૨ આમ ચાર પેઢીથી અમદાવાદની સતત સેવા કર્યા કરનાર કુટુંબ અમદાવાદમાં આ એકલું જ છે.

રમણભાઈ પોતાના પિતા અને લાલચંકરની જેમ જ અનેક જાહેર સંસ્થાઓ કે સંખ્યાવતો સાથે સંકળાયેલા હતા તે સર્વ વિશે વધારે ન કહેતાં તેની નામાવધિ બોધ જઈશું તો પણ એમની સેવાની વ્યાપકતા અને સર્વતોમુખિતાને ખ્યાલ આવી જશે. ગુજરાત સાહિત્ય સભા, ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ, ગુજરાત વનોડયુક્ત સોસાયટી, પ્રાર્થનાસમાજ, મહીપતરામ અનાયાત્રમ, જહેરામૂંગાની

૧. લાલચંકરનાં વચન : ‘જુદ તેમના [મહીપતરામના] પુત્રોને એમને વિષે જરૂર માન નહિ દોષ તેટલો આદરભાવ અને છે.’ પ્રાદ (૨), પૃ. ૧૪૩

૨. ગુપ્તસાહ ૩, પૃ. ૨૩૭, ૪.

શાળા, ગુજરાત સસારસુધારાસમાજ, સ્ત્રીજીવવૃદ્ધી મંડળ, રણછોડ લાલ છોટાનાથ ખાડિયા કન્યાશાળા, દિવાળીમાર્ગ કન્યાશાળા, નર્સિંગ એસોશિયેશન, મેડિકલ રિસીફ ક્લબ, મધ્યપાન નિષેધક મંડળ, ડિસ્ટ્રિક્ટ મેટ' લો લાવજેરી વજેરેમા તેમજ પ્રમુખ, મંત્રી, ટ્રસ્ટી, મથાનક કે સનાહકાર તરીકે કામ કર્યું હતું લિમરલ લીગની અમદાવાદ શાખા, હેમાભાર્ત ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, રા બ રણછોડનાન છોટાનાન હોશિપટન અને આવાસ લાવજેરીના પ્રમુખ તથા જોળાનાથ સારાભાર્ત વિટરરી ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, નેશનલ ઇન્ડિયન એસોશિયેશનની ગુજરાત શાખા, મૂળા પ્રાણીઓ ઉપર ગુજરતું ધાતકીપણ અટકાવનાર મંડળી, અને લાનશકર જીવવૃદ્ધી ક્લબના તે મંત્રી હતા. અજુમને ઇરનામના આજીવન સમાસદ હોના ઉપરાત એક વર્ષ માટે મંત્રી પણ થયા હતા અમદાવાદ રેડક્રોસ સોસાયટીની સ્થાપનામા તેમજ મહત્વનો ભાગ લીધો હતો.

આ બધી મર્યાઓના પ્રામમા તેઓ બારે રસ લેતા અને પોતાના કીમતી સમયનો ભાગ આપી તે બધી મર્યાઓના મથમન પર દેખરેખ રાખતા — જરૂર પડે એ મર્યાઓની ગુમાસ્તી જેવું કામ પણ કરતા

'૮૯મા તેઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના આજીવન સભ્ય થયા કે '૯૦ મા એમને એની કારવાહ સમિતિમા લેવામા આવ્યા. ૧૯૧૨ મા લાનશકર માદા પડતા તેમને એમને સ્થાને કામચનાઉ મંત્રી નીમવામા આયા, ને લાવશ કરના મરણ સાથે મહીપતરામના જાકેરજીવનનો બધો વારસો ફરી પાછો રમણુભાર્ત પાસે આયો તેમા સોસાયટીનું મંત્રીપદ પણ આયા વિના રહ્યું નહિ.

મુસદ્દી લાવશ કરતા વખતમા આ સમ્યામા એવો ધારો પડી

મયોં હતો કે અમુક પત્રોનો સ્પષ્ટ ઉત્તર આપી સકાય એમ ન હોય અથવા એથી સંસ્થાને નુકસાન થવાનો સંભવ હોય -તો એનો ગોળ ગોળ જવાબ આપવામાં આવે. રમણભાઈ મંત્રી થતાં સોસાયટીએ આ રીત બંધ કરી પોતાને વહેવાર સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ કર્યો.

રમણભાઈ વિધિસર મંત્રી થયા પછી તરત જ એમને સંસ્થાના પ્રમુખ બાઈશંકર નાનાભાઈ બટ્ટ સાથે ખટરાગમાં ભિતરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. લાલચંકર પોતાના વસિયતનામામાં પોતાના વીમાની દસ હજારની રકમ કેળવણી માટે જુદી કાઠી તે એ કાર્ય માટે સોસાયટીને સોંપવાનું લખી ગયા હતા. બાઈશંકરનો મત એ હતો કે આ રકમ થાપણ નહિ પણ સંસ્થાને અપાયેલી દેણગી છે, જ્યારે લાલચંકરના દરેક રમણભાઈ એને થાપણ ગણતા હતા. લાલચંકરના દસ હજારને લગતી આ ખેંચતાણમાં સંસ્થાના સહાયક મંત્રી હીરાલાલ પારેખ પર પણ આપત્તિ આવી; પણ રમણભાઈએ દર્શાવેલી સહાયજીતિ અને આશ્વાસનથી તેઓ પોતાનું રાજીનામું આપતાં અટક્યા. રમણભાઈ સંસ્થાના મંત્રી તરીકે એવી સરસ દામગીરી બજાવતા કે તેમની સાથે લાલચંકરની રકમ અંગે મતભેદ થયો હોવા છતાં ૧૯૧૪ માં બાઈશંકરે સંસ્થાના આજીવન સભ્યોને લખ્યું: “રાવ બહાદુર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે એટલો બધો મંત્રોપ આપ્યો છે, કે તેમને હંમેશના ઓનરરી સેક્રેટરી નિમાયેશ જોવાથી દું બણે ખુશી થઈશ.”

રમણભાઈના મંત્રીપદ દરમ્યાન, ૧૯૨૦ માં બાઈશંકર અવસાન પામ્યા પછીથી ખાસ, સંસ્થાનું તંત્ર બહુ જ સુવ્યવસ્થિત રીતે અને આંતરિક મિત્રાશયી ચાલતા લાગ્યું. શ્રી હીરાલાલ પારેખ લખે છે કે રમણભાઈના મંત્રીપદ દરમ્યાન સંસ્થામાં સભાસદો વધ્યા, એનાં પ્રકાશનોનાં સંખ્યા અને વૈવિધ્ય વધ્યાં, અને એણે અનેક જનહિતકારી પ્રવૃત્તિઓ પણ ઉપાડી લીધી.

સાહિત્યપરિષદનો મૂળ વિચાર બલે રજાજિતરામને આવ્યો હોય, પોતે જીવતા હતા ત્યાંસુધી એના અધિવેશનો માટે એમણે બલે ગમે તેટલો સક્રિય ભાગ લીધો હોય પણ એને પડછે મૂકતા પણ રમણભાઈની પરિષદસેવાનું મૂલ્ય બહુ જાણુ છતરે તેમ નથી. રમણભાઈનો હિસાહનો મુશ્કેલી અધિવેશન જેવા પ્રસંગોએ બહાર પડતો મત્રી તરીકે પરિષદના અધિવેશનોની યોજના, એના અહેવાલોની છપાવવા માટેની હરતપ્રત, એને માટે મેળવવાના નિમંત્રણો — આ સર્વ માટે એ ઘણી જહેમત ઉઠાવતા. પહેલી પરિષદમાં તેમણે સ્વાગતપ્રમુખ તરીકેનું બાપણુ આપેલું, બીજામાં “અલ્પકારશાસ્ત્ર,” ત્રીજામાં “ગુજરાતી ભાષાનો આરભ,” ને ચોથામાં “ગુજરાતી ભાષાનું બધારણ” વિશે નિબંધો વાંચેલા પાંચમીમાં મેટેથી ચર્ચા કરેલી છઠ્ઠીમાં “નિઃસી અને ગુજરાતી ભાષાઓમાના સામાન્ય અંશ” અને “ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓનું સગપણ” એ નિબંધો વાંચેલા, ને સાહિત્યવિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે બાપણુ દરેલું સાનમીમાં તેમણે “પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગેલા વિવેચનના અકુર”નો નિબંધ ને આઠમીમાં પ્રમુખ તરીકેનું બાપણુ પેશ કરેલા પરિષદ વતી એકધારી જોડણી કરવા માટેની પ્રતિજ્ઞા એમણે તૈયાર કરેલી.

મગ્નદ્ભાના કેટલાકે પત્રવહેવાર પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે પરિષદના સચાલકો કે અધિકારીઓ વચ્ચે સહપર્ના પ્રસંગો આવતા તો રમણભાઈ વિરોધ વધે નહિ ને સમાધાન થાય એવું વલણ રાખતા તેમને મતે સાહિત્યપરિષદનું પ્રયોજન વિદ્વાનો એકત્ર થઈ સાહિત્યની ચર્ચા અને વૃદ્ધિની યોજના કરી શકે તે છે. ૫

ભાષા અને સાહિત્યનો હત્કર્ષ એ સાહિત્ય પરિષદનું લક્ષ્ય છે... સાહિત્ય પરિષદને વિચારે તાણી જવારા બળ આ રીતે પ્રવર્તિત થયા છે કેટલાએને એવી ઇચ્છા થઈ છે કે જે જે સાપ્તર્થિક પ્રવૃત્તિઓ વિશેષ

આંગળ કરવા જેવી થોતાને જણાતી હોય તેનો પરિપક્વતા પ્રયોજન સાથે સંબંધ હોય કે ન હોય તો પણ તે સહુનો સાહિત્ય પરિપક્વતામાં સમાવેશ કરવો... પરિપક્વતા કાર્યમાં ક્ષતિ કરનાર બીજા એક અવરોધ એ હતવન થયો છે કે સાહિત્ય પરિપક્વતાનું લક્ષ્ય વિદ્યતા ઉપર છે એ ભુલાર્થ જઈ કેટલેક રચણે એવી માન્યતા થઈ ■ કે સારા માણસોને અમુક માનની પદવી આપવાનું માથે લેવું એ પરિપક્વતાનું કાર્ય હોવું જોઈએ... પરિપક્વતા પ્રમુખપક્ષેના પ્રશ્ન એ પરિપક્વતા કાર્યમાં વ્યવસ્થા વડે ક્ષતિ કરનાર વળી બીજું કારણ બને છે. ૧

સાહિત્યવિષયક સંસ્થાઓના કાર્ય વિશે રમણભાઈએ જે કહ્યું છે તે પણ અહીં નોંધવું જોઈએ, કારણ એ પરિપક્વતા પણ લાગુ પડી શકે : સાહિત્યસભાઓએ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિના પ્રયાસ કરવાના છે. એ સર્જનાત્મક સાહિત્ય સર્જવી ન શકે, પણ તેનાં વાચન ને અભ્યાસનો શોખ વધારી શકે; હાથ, વ્યાકરણ વગેરે રચાવી શકે. ૭

રમણભાઈની મુદ્રાર્થની સેવા અદિતીય છે. આપણે જોઈ ગયા તેમ રમણભાઈ ૬૭-૬૮ માં મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્ય થઈ ગયા. મહેનતુ સ્વભાવ, સેવાભાવી મનોવૃત્તિ અને માથે લીધેલું કામ સુરેખ રીતે સંજોગમાં પાર પાડવાની ટેવને લીધે તેઓ મુદ્રાર્થના કામમાં ખૂંપતા જ ગયા. મુદ્રાર્થમાં જનરલ બોર્ડ ને જુદી જુદી સમાલોકાર-સમિતિઓ મળજણ છે, અને મેનેજિંગ કમિટી (ફાસની રેન્ડિંગ કમિટી), રફ્રેશ કમિટી (ફાસનું રફ્રેશ બોર્ડ), સેનેટરી કમિટી વગેરે હાથરૂપ છે. રમણભાઈએ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની આ બંને અંગરૂપ સંસ્થાઓમાં કામ કર્યું હતું. બધી જાતની વહીવટી ને વિચાર કરનારી મુદ્રાર્થ-સમિતિઓના પ્રમુખ થયેલા હોવાથી તેમને મુદ્રાર્થના ઓછેક ખાતાની પૂરી માહિતી હતી. મ્યુનિસિપલ તંત્રનું કાર્ક પણ કામ એવું નહોતું કે જે એમની નજર બહાર હોય.

મ્યુનિસિપાલિટીને અનેક જાતના દાવાઓને અંગે કાનૂની સલાહની હમેશાં જરૂર પડ્યા કરે છે. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ આ કાર્ય માટે એક કાયદાસમિતિની યોજના કરેલી છે. રમણભાઈને '૯૮-૯૯થી જ આ મગજરૂપ સમિતિમાં લેવામાં આવ્યા. સમય જતાં એ સિવાયની બીજી ઘણીખરી મ્યુનિસિપલ પેટાસમિતિમાં એમને ઘણીવાર પ્રમુખ કે કોઈવાર સભ્ય નીમવામાં આવ્યા. ખાસ કરીને તેઓ રૂઢ્ઢ સમિતી અને કારોબારીના કાંબો વખત પ્રમુખ રહ્યા તે એ એના પ્રમુખ તરીકે એમનું કામ વખણાયું.

'૧૨માં સરકારે ગેરવહીવટ માટે સુધારાઈને બરતરફ કરી પોતાના તરફથી એક વહીવટસમિતિ નીમવાનો નિર્ણય કર્યો. કમેંકટરે સર ચીનુભાઈ માધવલાલ બેરોનેટને બોલાવી પૂછ્યું કે 'તમે વહીવટ-સમિતિના પ્રમુખ થશો?' સર ચીનુભાઈએ કહ્યું : 'જો તમે સુધારાઈનાં બધાં કામોથી વાઠેફગાર રમણભાઈને ઉપપ્રમુખ બનાવી શકો તે રમણભાઈ પ્રમુખનું બધું કામ ઉપાદી લેવા તૈયાર હોય તો જ હું એ પદ સ્વીકારી શકું.' સરકારે સુધારાઈને બરતરફ કરી સર ચીનુભાઈને વહીવટસમિતિના પ્રમુખ અને રમણભાઈને ઉપપ્રમુખ નીમ્યા. સર ચીનુભાઈને મ્યુનિસિપાલિટી વિશે પૂરતો ખ્યાલ ન હોવાથી અને તે બીજા વ્યવસાયમાં રોકાયેલા રહેતા હોવાથી રમણભાઈએ ઉદ્ઘારભાવે તેમને સતત મદદ કર્યા કરી અને એ રીતે સર ચીનુભાઈનું કામ બહુ સહેલું થઈ પડ્યું.

આ જ સાલમાં કાયદાસમિતિ બરખાસ્ત કરી એને સ્થાને રમણભાઈને કાયદાપ્રતિનિધિ નીમવામાં આવ્યા. અ મ કરવાનું કારણ એ કે પ્રતિવર્ષ બદલાતી કાયદાસમિતિ પાછલી અભિપ્રાય-પરંપરાનો વિચાર કર્યો વિના અભિપ્રાયો આપતી, ઘણીવાર વિરોધી અભિપ્રાય આપતી, અને પરિણામે કામ કરનાર સુધારાઈ અમલદારોની સ્થિતિ કંફાડી થતી. '૨૬માં અશક્ત થયા ત્યાંસુધી રમણભાઈ કાનૂની પ્રતિનિધિ તરીકે ચાલુ રહ્યા તે પછી બીજી કોઈ એક વ્યક્તિ એવું

જંગલદારીભર્યું કામ હિપાડી શકે એમ ન હોવાથી સુધરાઈને ફરી કાચદાસમિતિની રચાપના કરવી પડેલી. કાનૂની પ્રતિનિધિ તરીકે સુધરાઈનાં કામેમાં તેઓ સલાહ મફત આપતા ને કેસ લડવાના હોય ત્યારે દાવા દીક સામાન્ય રીતે પંદરની ને વધુમાં વધુ ત્રીસની શી લેતા. રમણભાઈએ વકીલાત બંધ કર્યા પછી નાનામાં નાનો વકીલ પણ મ્યુનિસિપાલિટીના સાધારણ કેસ માટે રૂપિયા પચાસથી પંચોતેર ને મોટા વકીલો રૂપિયા બસોથી ઝોણું ન લેતા; મોટા કેસોમાં તો સુધરાઈને રૂપિયા પાંચસોથી હજાર આપવા પડતા, ને વિશ્વયુદ્ધ પછી આવ્યે તો એ ધીરણ એથીય જાંચું ચડ્યું દશે, એ વાત ધ્યાનમાં લઈ એ ત્યારે તેમણે લોકગંરથા માટે કરેલા ત્યાગનો ખ્યાલ આવી શકે. સુધરાઈના આ મુદ્દમામાંથી તેઓ પાંચથી દસ ટકા હારતા, વીસથી પચીસ ટકામાં પોતાની બાબત નબળી પડે છે એમ લાગતાં પતાવતેના માર્ગ અખત્યાર કરતા, ને બાકીના છતતા.

મ્યુનિસિપલ હિપ્રમુખ તરીકેની તેમની સેવાની કદર કરી '૧૧માં સરકારે તેમને રાજગદાદુર બનાવ્યા. '૧૫માં ફરી વાર પ્રગતીય સુધરાઈ અસ્તિત્વમાં આવી તે વખતે બાઈશંકર નાનાભાઈ પ્રમુખ અને રમણભાઈ હિપ્રમુખ ચૂંટાયા. પણ બાઈશંકરે તરત જ પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપ્યું, એટલે રમણભાઈની એ રથાને ચૂંટણી થઈ. '૨૨ લગી તેઓ એ રથાને ચૂંટાતા રહ્યા.

'૨૦થી મદાસબાપદ સુધરાઈમાં દાખલ થયો; અને તે બહુમતી સાથે. આ વખતે બોર્ડની સભામાં સદકારી ને અસદકારી એ બંને પક્ષના બાહોશ વકીલ સભ્યો પ્રમુખ રમણભાઈને અનેક ગૂંચવાડબધી કાવદાના પ્રશ્નો પૂછી ચુકાદો માગતા. મદાસબાના અસદકારના વિરોધી હોવા છતાં રમણભાઈ કોઈ પણ પક્ષ તરફ દૃષ્ટિ વિના પોતાને સાથે લાગે તે ચુકાદો આપના. કોઈકવાર એમને ચુકાદો કોઈ વ્યક્તિ કે પક્ષને અપોખ સાગે તોપણ એઓ તેને પ્રામાણિક મતબેદનું પરિણામ માનતા, પક્ષપાતનો આરોપ ન કરતા.

આ વર્ષો દરમ્યાન મહાસભાપક્ષ સવાલો વગેરેથી એમને કનકવા ધણો પ્રયત્ન કરતો.

પ્રાયમિક શાળાઓ અંગે મ્યુનિસિપાલિટીનું વર્તન પર્મદ ન આવતાં સરકારે '૨૨મા ફરી એને જે વર્ષ માટે બંધ કરી ત્યારે પણ વહીવટસમિતિના પ્રમુખ તરીકે રમણભાઈને જ નીમ્યા. '૨૪મા પ્રજાકીય મ્યુનિસિપાલિટી પાછી અસ્તિત્વમાં આવતા મહાસભાપક્ષ સહકારી એટલે કે મહાસભાવિરોધી ઉમેદવારોને—ચૂંટણી મટિ આમણે વ્યવસ્થિત પક્ષ નહોતો જીત્યો કયો—દરારી જોર પર આવ્યો અને પ્રમુખસ્થાને શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ ચૂંટાયા આ પ્રમુખ બન્યો એટલે રમણભાઈએ પોતાના સનધીઓને કહ્યું 'સુધરાઈનું મારું કામ હવે પૂરું થયું.' આ નવી મ્યુનિસિપાલિટીએ એક ઠરાવ કરી એમના જોના કાબેલ અને બહોળા અનુભવવાળા સુધરાઈ સેવકની કદર કરી. મગદમા સધરાયેલો આ ઠરાવ માત્ર ઔપચારિક નથી, એમની એકે એક વાત સાચી ■ ને સાચા હૃદયથી લખાયેલી છે.

મહાસભાએ મ્યુનિસિપાલિટી કબજે કરી તે પછી રમણભાઈ ચૂંટણીમાં જીતા થયા નહિ; પણ સરકારે એમને સરકારનિયુક્ત સભ્ય તરીકે મ્યુનિસિપાલિટીમાં મોકલ્યા સરકાર તરફથી નિમાવા છતાં મહાસભાપક્ષમાં એમનું કાન કાયમ રહ્યું. પ્રમુખ વલ્લભભાઈ એમની ખુરસી પોતાની પાસે જ મુકાવતા, અને ઠોઠ પણ ગૂચ જીભી થાય એટલે એમની સનાદ કે અભિપ્રાય પૂછતા. '૨૬ પછી પણ સુધરાઈના મહાસભાપક્ષના વકીલો પોતાને બહુ મૂઝવતી ઠોઠ વાતમાં સજ ન પડે ત્યારે રમણભાઈ પાસે જતા.

કાનૂની સવાહકાર તરીકે રમણભાઈએ સોળસત્ર વર્ષ સુધી મ્યુનિસિપલ કાયદાના અર્થ વિશે જે અભિપ્રાય આપેલા છે તે બહુ જ મદત્તવા છે, અને એ બેગા કરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો ગામે ગામની સુધરાઈઓને બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડે. આજે પણ ઠોઠએ એ કામ માથે લઈ પાર પાડવા જેવું છે.

અત્યારના મ્યુનિસિપલ કાયદાનો ઠીક ઠીક ભાગ રમણભાઈ અને સ્વ. નર્મદાસંકર મહેતાએ જ ઘડેલો છે એમ કહી શકાય. એ કાયદામાં વિવાદના બધા નિયમો રમણભાઈએ જ સૂચવેલા છે.

રમણભાઈના હૃદયના અનેક બિંચા ગુણો જાહેરજીવનમાં પણ વ્યક્તિ આબ્યા છે. મ્યુનિસિપલ પ્રમુખ અને એની જુદી જુદી સમિતિઓના પ્રમુખ તરીકે રમણભાઈ સભ્યો અને નોકરો બંને તરફ બાંધુ જ સારો વર્તીવ રાખતા. નોકરોની જુલમ માટે ઠપકો આપતા તે પણ એવી રીતે કે તેમને ખરાબ ન લાગે. જે રમૂજ ને હાસ્યની વૃત્તિ અડિયલ કે મૂર્ખ મ્યુનિસિપલ નોકરો પાસેથી કામ કઢાવવામાં મદદરૂપ થતી તે જ વૃત્તિનો આશ્રય લઈ રમણભાઈ મ્યુનિસિપલ સભ્યોને નિયંત્રણમાં રાખતા.

મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખનું એક કામ એ હોય છે કે એ સુધરાઈ અને સ્ત્રીક ઓફિસર વચ્ચે અયગમણીના પ્રમંગો દાખે રમણભાઈએ ઓર્ડર અને કારોબારીના પ્રમુખની રૂએ આ વસ્તુ ઠીક પ્રમાણમાં સાધી હતી. વળી સુધરાઈના હરાવો સરકારને મોકલતા તેઓ એક પણ દક્ષીણ છુપાવતા નહિ, ને હરાવો સાથેના પ્રાવેશિક પત્રોમાં સુધરાઈનું દદિર્ગિંદુ રૂપિય રીતે સમજાવતા. સુધરાઈએ જેમ અમુક ફરજ બજાવવાની છે તેમ એના અમુક હક્કો પણ દોષ છે. એ હક્કોનો બંગ સરકાર કે પ્રજા ડેઈર્ડ પણ કરે તો એ સામે રમણભાઈ લડના—અલગત, કાયદેસર રીતે.

રમણભાઈના લેખેમો સમવાનુક્રમ જોતાં જણાય છે કે '૧૩ ૫૭૦ તેઓ બહુ ઓછી સાદિત્વસેવા કરી શક્યા છે. આનું કારણ પણ તેમની દિવસે-દિવસે વધતી જતી જાહેર અને સુધરાઈની પ્રવૃત્તિઓ જ. એમના જીવનનાં દેહમાં ડેટલાઈઝ વર્ષોમાં તો તેઓ સુધરાઈના કામમાં એટલા મૂંઝાયેલા રહેતા, કે ઘરનાં બાગો જોડે વાન કરવાનો પણ અવકાશ ન મળતો. ધણીવાર તો એ ડેઈર્ડ મ્યુનિસિપલ કામ બંજે બહાર જતા દોષ ત્યારે બાગો સામાં મળે

તો તેમને માર્ચે હાથ ફેરવી લઈને જ સંતોષ માનતા. રમણભાઈનો મ્યુનિસિપાલિટી માટેનો આત્મભોગ જોઈ સરદાર વલ્લભભાઈએ સાચું જ કહ્યું હતું કે અમદાવાદ સુધરાઈએ રમણભાઈનો જીવ લીધો છે. છતાં રમણભાઈને મ્યુનિસિપાલિટી માટેના પોતાના આસ્થાગથી સંતોષ હતો. સુધરાઈની સેવામાં સાહિત્યસેવા ઠારણે મૂકવા માટે સ્વજનો ઠપકો આપતા ત્યારે એ કહેતા : ‘આ કાર્ય કાંઈ જોવું તેવું છે ?’ શરીર સાચવવા એમને કોઈ સુધરાઈનું કાર્ય મૂકી દેવા કહેતું ત્યારે એ બારપૂર્વક ને કોઈકવાર આવેશથી કહેતા : ‘હું વડીલાત મૂકી દઈશ; આ તો નહિ જ મુકું.’ આમ ઇતિહાસ અને અર્થ-શાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીએ જિંદગીના લગભગ અંત સુધી નગરસેવાનો ઉત્કટ યત્ન ચાલુ રાખ્યો.

આપણે જોયું તેમ તે સમયના યુવાનોના માનસ પર હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનું વર્ચસ ધણુ હતું. રમણભાઈ પણ એની અસરમાંથી મુક્ત રહ્યા નહોતા. એકવાર તો એ એમ પણ બોલેલા કે ‘કોંગ્રેસ બહાર તે નાતબહાર.’ એનાં અધિવેશનોમાં ભાગ લેવા તેઓ, આપણે જોયું તેમ, પૈસા ખર્ચી દૂરના પ્રાંતો સુધી જતા. વસ્તુતઃ વર્ષોવર્ષ કોંગ્રેસનાં અધિવેશનોમાં ભાગ લેવા એ રમણભાઈનો એક ખાસ શોખ હતો. ‘૧૮-૨૦ સુધી રમણભાઈનો કોંગ્રેસ પ્રત્યેનો આ પ્રેમ ચાલુ રહ્યો. પણ વિનીત હોવાથી આ પછી તેઓ કોંગ્રેસ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખી શક્યા નહિ.

રમણભાઈના માનસનો સચગ્રપણે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે સામાજિક કાર્યક્ષમતા અને રાષ્ટ્રીય એકતા બંનેના મૂળમાં એક સાથે ધા કરતા સામાજિક રિવાજો ને મંરયાઓ, દેશની પારાવાર સામાજિક કુદંશા ને મૂખતા, દેશમાં વ્યાપેલું જાતિભેદનું અધોર વિષ, પશ્ચિમના દેશો સાથે સરખાવતાં દેશ અતિચપ પછાત છે—

૮. જો કે એનું એક કારણ એ પણ ખરું કે સંસારસુધારા પરિષદ પણ તે જ દિવસોમાં ને તે જ સદેરમા બસતી

એણે હજી તો ઘણી મજલો કાપવાની બાકી છે એવી જાંડી પ્રતીતિ, બંધારણીય રીતે જ કામ થઈ શકે અને થતાં જોઈએ એવી બાળ-પણમાં પડેલી છાપ અને મોટી ઉંમરે બંધાઈ ગયેલી માન્યતા, સ્વભાવ સાંત શિસ્તપ્રેમી એકંદરે કલહબીરુ, પિતા સરકારી નોકર, પોતે લગભગ એક દાયકો સરકારી નોકરી કરેલી, કદાચ વડુસ્વર્થ જેવા જન્મર-જીભા ગુરુ પાસે દિંદો સ્વતંત્રતા મળે તો ધર્મધેલછા ટેવી બપાવે તે સાંભળેલું, વળી એવી મનોમંથી કે એકવાર એક પક્ષ સ્વીકાર્યો એટલે એ પક્ષમાં રહીએ ત્યાંસુધી એની શિસ્ત જરાય મુકામ નહિ—આ સર્વ એમની વિનીતતાનાં કારણો છે. 'જીમાં મહાસભા જાંગી પડી તે પછી થોડે વખતે મળેલી વિનીત પક્ષની સમિતિએ ઘોષા કોમિસના બંધારણની પહેલી કક્ષમમાં વિનીત પક્ષનું જે મંતવ્ય આપ્યું છે તેના જેવી જ રમણભાઈની માન્યતા હતી એમ કહી શકાય.

એ જાતની માન્યતા અને માનસ હોવાથી જ્યારે બાંધીજીએ સવિનય કાનૂનમંગની ચોજના તૈયાર કરી ત્યારે બધા દેસનેતાઓની સાથે રમણભાઈ પણ આશ્ચર્યથી દિશ્મૂઠ બની જોઈ રહ્યા. કુશળ નેતા ગાંધીજીએ ચોજાના કાર્યમાં બને તેટલા આગેવાનોની મદદ મેળવવા માંડી, અને અમદાવાદના સફુથી મોટા આગેવાન ને સમગ્ર પ્રાંતમાં “મોટા વિનીત નેતા” તરીકે જાણીતા થયેલા રમણભાઈ પ્રાયે તેમની દૃષ્ટિ ગયા વિના રહી નહિ. એમણે રમણભાઈ પર નીચેનો પત્ર મોકલાવ્યો :

ચિલ્દી જતાં ટ્રેનમાં
તા. ૭મી.

મહેરજાન રમણભાઈ સાહેબ,

બાંધીજીની આજ્ઞાથી આ પત્ર આપને લખ્યું છે.

તેઓ લખાવે છે કે શાળાઓ, અદાલતો અને કોન્ટ્રિસ્ટો છોડવા વિષે

દ. એસ. વી. ફડનીસ, “ધ સોશિયલ કોન્ડરેસ” તા. ૪-૧-૨૪નું
‘બોમ્બે કોન્ટ્રિસ્ટ’, પૃ. ૩

તેમની અને આપની વચ્ચે જે મતભેદ પડ્યો છે તે તેમને ખૂંચ્યા જ કરે છે. બેત્રણ વખત તમારા ઘેર આવીને તમારી સાથે એ જ બતમા પેટ ભરીને વાતો કરવાની અને બની શકે તો તમેને સમજાવવાની તેમણે ઉમેદ રાખી હતી પણ કામના જૂજ રોકાણને લીધે નથી બની શક્યું હવે તેઓ આપને વિનંતી કરે છે કે આપ આપના વિચારો શુભાતની સમક્ષ વતંમાનપત્રદ્વારા મૂકો તે ખાતર આપને માટે નવજીવનમાં હમેશા એક જ 'કોલમ' તેઓ રાખવાને તૈયાર છે, જે કે તેની ઉપર પોતાના વિચાર દર્શાવવાની તેઓ છૂટ લેખશે ... આમાં બને પછોને લાભ રહેલો છે એમ આપ સ્વીકારશો જ ..

વિ.

સેવક મહાદેવ દેસાઈ

આના ઉત્તરરૂપે રમણુમાઈએ તા. સત્તરમી ઓક્ટોબર '૨૦ને દિવસે લખી તા. અદારમીએ રવાના કરેલા ઉત્તરને મગ્નહમાને ખરડો આ પ્રમાણે છે .

રા રા બાઈ મહાદેવ દેસાઈ,

... . મહાત્મા ગાંધીજીના સંદેશા માટે કૃપકાર માનુ છું શાળાઓ અઢાલતો અને ધારાસભાઓનો ત્યાગ કરવાની બાબતમાં અને બીજી રીતે રાજ્યકર્તા સાથે અસહકાર કરવાની બાબતમાં હું ગાંધીજીના ચાત સ્વીકારી રાખ્યો નથી એ મતભેદથી મને પણ ખેદ થાય છે, પણ મારા અંત કરણની પ્રતીતિથી જે માર્ગ યોગ્ય લાગે તેનું અનુસરણ મારે કરવું જોઈએ એ હું કંતીંય સમજું છું આ વિશે મારી સાથે લાંબી વાત કરવાની ગાંધીજીની હામ્યા હતી એ કૃપા માટે આભારી છું એવો પ્રસંગ બની શક્યો હોત તો તેમને મારે ત્યા આવવાની તસદી ન આપતા હું જ સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં આવી હાજર થાત

ગાંધીજીના ઘણા જામના રોકાણને લીધે આ પ્રમાણે વાત કરવાનું બની શકે તેમ નથી તેથી મારે (અને મારા સરખા અભિપ્રાયો ધરાવનારાઓએ) પોતાના વિચાર “નવજીવન”માં પ્રસ્ટ કરવા કે જે પરથી ગાંધીજી પણ તે સંબંધમાં પોતાના વિચાર દર્શાવે એ તેમની સૂચના સારી ■ અને તે પ્રમાણે હું અનુકૂળતાએ લેખ લખી મોકલોશ

ઉત્તર લખતા કાંઈક વિશ્વંભ થયો છે તેનું કારણ એ છે કે મને એમ લાગે કે અસહકારની પુષ્ટિમાં દાલ થતા જલ્દેર વાપણમાં જે હેર અને

વેર બહાર ઠાઠવામાં આવે છે તે કાર્થિક શમે અને વધારે સાત્ત્વિક વૃત્તિ ફેલાય ત્યાં સુધી વાઙ્મિવાદથી અગ્રજ રહેતું અને અસહકાર વિરુદ્ધ વિચારો પ્રકટ કરી એ દેવાગ્રિમાં ઇન્ધનનો ઇમેરો થવા ન દેવો.....પરંતુ, એ તમોગુણ જલદી શમે એ સભવ જણાતો નથી અને ચર્ચા અગાધની છે એ બીજો પક્ષ તુલનામાં લેતાં, આ બાબત વિશે લેખ લખવા એ બહેતર છે એમ મને જણાયું છે.

વિ. સેવક

રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠના નમરોદાર

અસહકારની પ્રવૃત્તિનો પ્રતીકાર કરવા માટે રમણાયેલી લીગ ઓફ પીસ એન્ડ પ્રોગ્રેસ સમક્ષ ૨૨-૬-૨૧ને દિવસે “અસહકાર અને આત્મશુદ્ધિ” વિશે બાપજી આપતાં રમણભાઈએ કહ્યું :

આત્મશુદ્ધિ માટે સાત્ત્વિક વૃત્તિ આવરણ છે.....અસહકાર સાત્ત્વિકતાથી વિહીન છે, અસહકારમાં હડહડતો દ્વેષ સમાયેલો છે. રાજ્યકર્તા સામે અસહકાર કરવા સાફ રાજ્યકર્તાને દુષ્ટ, પાપી, આંધળા, અરેપૂરય, સેતાનીયત કરેલા કહેવા પડે છે અને માનવા પડે છે.....

.....અસહકારના બીજામાં અને બંધારણમાં આ રીતે તમોગુણ રહેલો છે.....

અસહકારનો પાથો રાજ્યકર્તા તરફના દ્વેષ પર ચલ્યાયેલો છે, અને દ્વેષ એ હિંસા છે.....

.....અસહકારમાં રહેલા દ્વેષના સંધાગથી સ્વતંત્રતાની ઈચ્છા અને હકાર ભાવના ઝાંખી પડે છે, અને સ્વતંત્રતા અને અરાજકતાના ભ્રમમાં પડે છે.....કાસાવની વૃત્તિ કાઢી નાખવા માટે સ્વતંત્રતાની ભાવના ખીલવવાની જરૂર છે, અસહકારની જરૂર નથી. નેશનલ કોંગ્રેસે સ્વતંત્રતાની ભાવના બગૃત કરી અને ખીલવી એ કાર્ય અસહકાર વિના થયું છે.....રાજતંત્ર પ્રણાલી સ્વતંત્રતાથી વિરુદ્ધ થાય ત્યારે મન્યન ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે.

પણ,

સ્વતંત્રતા માટેના મન્યનના ઉત્પિદાસમાં અસહકારથી કોઈ વેળા સિદ્ધિ થઈ નથી, એટલું જ નહિ, પણ સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા અસહકારના કૃત્રિમ ઉપાયથી ઉત્પન્ન થતી નથી.

(રાજ્યકર્તા તરફથી અન્વાય દ્વારા થતો નથી કે દેશને સ્વરાજ્ય મળવું નથી માટે બાળકોને અને યુવાનોને નિશાળેથી હટાવી લેવા ને પ્રજાનાં જ્ઞાનસાધનો ફેંકી દેવાં અને દેશની મુખ્યવસ્થા તથા દેશના સુરક્ષણની યતના હથેલી પાડવી, એ ત્યાં વિવેકશુદ્ધિ વગરનો હોઈ નિષ્ફળ નય છે અને દેશને હાનિ જ કરે છે. ૧૦)

અંગ્રેજી રાજ્યવિરોધી વિચારોથી રમણભાઈનું દિલ દુભાય એ દેખીતું છે; કારણ, દક્ષિણ આફ્રિકાથી ગાંધીજી જે રાજકારણ લાવેલા તેનો આપણા વિનીત નેતાઓને પરિચય નહોતો. તે નેતાઓમાં દેશભક્તિ અને ઈશ્વંરભક્તિ અવિભાજ્ય હતાં, પર્યાપરપ હતાં. એ નેતાઓ સાચા હૃદયથી માનતા કે આપણા પર ઉપકાર કરવા જ ઈશ્વરે અંગ્રેજી રાજઅમલ મોકલ્યો છે. વળી તેમને એવી શ્રદ્ધા હતી કે આપણે જેમ જેમ લાયક થતા જઈશું તેમ તેમ અંગ્રેજો આપણને સત્તા સોંપતા જશે; એમની સાચી દાનત આપણને કમસઃ સત્તા સોંપવાની જ છે. આમ ગાંધીજી અને રમણભાઈ વચ્ચેના મૂલ્યગત તફાવત એ છે કે ગાંધીજીને અંગ્રેજી રાજઅમલને વિનીતો કરતાં જુદી જાતનો અનુભવ થયો હતો : તેઓ ગમે તેટલે ભોગે પણ શુદ્ધાત્મીની જડતામાંથી મુક્ત થવું એ કર્તવ્ય માનતા હતા. વળી, કેટલીક વાર પોતાને સત્યાગ્રહી દેહેવાવતી જનતાએ કેટલાક અવળા માર્ગ લીધા હતા તોય ગાંધીજીએ યોગેશ્વર બધા ઉપાયો પૂરેપૂરા સંયમી અને નિરાશય હતા, એ એમના હૃદયની સાત્ત્વિક વૃત્તિઓમાંથી જ જન્મ્યા હતા, એટલે ગાંધીજીને એ યોગ્ય અને જરૂરી જણાતા. બીજી બાજુ રમણભાઈ બ્રિટિશ રાજઅમલને પરોપકારી ગણતા, ૧૧ અને એમનું બંધારણવાદી માનસચ્ચાતર જે કલિકારી

૧૦. 'વસંત', ૨૭, ૧૯૭૭, પૃ. ૧૬૨-૧૬૩, ૧૬૫, ૧૬૬

રમના આ વિચારો પર ત્યારની રાજ્યકર્તા કેમ અને એના તંત્રવાદીના વિચારોની અસર પણ જણાય છે. જુઓ ડા. સીતારામય્યા, ઈંગ્લેસને ઉદિદાસ (અંગ્રેજી)માં, પૃ. ૩૩૬, ૩૪૪.

૧૧. જ્ઞાનીમાં લખાયેલા "પરદેશગમન અને સંસારસુધારો."

ઉપાય ગાંધીજીએ સૂચવ્યો હતો! એનાથી ભરેલા શ્લોક અનુભવવું.)

એ ઉપરાંત એ પણ નોંધવું જોઈએ કે રમણભાઈમાં વ્યક્તિ-
ગત દિલ્લયાસને સમજી એની કદર કરવાની શક્તિ હતી, સામુદાયિક
દિલ્લયાસનું મૂલ્યાંકન કરી એની કદર કરવાની શક્તિ ન હતી. વ્યક્તિ
અને સમાજને મૂલ્યવવાનાં ધોરણ જુદાંજુદાં છે. દરેક મોટી દિલ્લયાસ
અમુક વખત સુધી વ્યક્તિ મારફત ચાલે છે, અને પછી સામુદાયિક
બને છે. એક જ વિષયમાં પ્રવર્તતી હોવા છતાં આ બંને દિલ્લયાસનાં
સ્વરૂપો ભિન્ન છે, અને તેથી બંને માટે જુદી જાતના નેતા જોઈએ
છે. રમણભાઈ વગેરેનો આખો સંપ્રદાય વ્યક્તિ મારફત થતા
પ્રયત્નો સમજી તે જ દિશામાં કામ કરનારો હતો. સંમુદાય પરની
શ્રદ્ધા, એમનું સંચાલન કરવાની શક્તિ વગેરે કશું એનામાં નહોતું.
આથી સામુદાયિક દિલ્લયાસને મૂલ્યવવાનાં વ્યક્તિગત દિલ્લયાસ કરતાં
જુદાં ધોરણોનો એને ખ્યાલ જ નહોતો. સામુદાયિક દિલ્લયાસમાં
લક્ષીસંગડી, કાચી, અધકચરી વ્યક્તિઓ ચાલે, કારણ દિલ્લયાસમાં
ભાગ લેતી હોય ત્યાંસુધી એનું નૈતિક ધોરણ ને જળ એ દિલ્લ-
યાસમાં જરૂરી હોય તેટલી ઊંચી સપાટીએ આવે—આ વાત એ
ભાગ્યેજ સમજી શકે.

રમણભાઈના પત્ની છેલ્લી કંડિકા જુઓ : વેરઝેરમઝે
વાક્યોને ધિક્કારનાર, એને તમોચુણ કહેનાર, અમિમાં ઈધનનો
ઉમેરો ન થાય એ માટે વાણીસંયમ સેવવા ઇચ્છતા રમણભાઈને
પણ એક રીતે સત્યાગ્રહી જ ગણવા જોઈએ એમ નથી લાગતું !

વિનીત વિચારો ધરાવવા માટે, એવા વિચારોને વળગી રહેવા
માટે ‘સત્યાગ્રહી’ આમ જનતાએ ‘દુરાગ્રહી’ રમણભાઈની
પરવર્ણી કરવા માંડી. પણ રમણભાઈએ એ ગણકારી નહિ.

નામના એક અપ્રકટ અંગ્રેજી લાપલુમાં સમુદ્રજનનનો પક્ષ લેતાં તે લખે
છે, “બ્રિટીશ પ્રતિનિધિ સાહસિક વેપારવૃત્તિ વિના હિંદને આ ગણના-
તીત આશીર્વાદ સાંપડશે હોવ ?” વગેરે.

અસહકારનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો તે પછી તો રમણભાઈ પર કઠીક ધમકીઓ પણ આવવા લાગી ૧૨ ગ્રન્થ તરફથી આવી પન્વ-ણી ચતી હોવા છતાં રમણભાઈએ પોતાના વિનીત વિચાર જાહેર કરવામાં ઠીક પછી સકોચ અનુભવો નહિ. એમના પાછા વર્ષોમાં ત્યારે તેઓ રાજદ્વારી વિષયો ઉપર બેનવા બિમા ચતા ત્યારે યુવાનો ધાધન કરી તેમને બેસાડી મૂકવા પ્રયત્ન કરતા તે વખતે રમણભાઈ હિંમતથી કહેતા, 'તમે ગમે તેટલો અવાજ કરશો તોયે હું મારે જે કહેવાનું છે તે કહીશ જ.'

વિનીત હોવા છતાં તેમને ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈ જેવા કટ્ટર અસહકારવાદીઓ સાથે મરણપર્યંત ધણો સંબંધ રહ્યો હતો. ગાંધીજીને રમણભાઈ માટે એટલો આદર હતો, કે બેચારવાર રમણભાઈ સાંજના પ્રાર્થનાને વખતે એમના આશ્રમ પર જઈ ચડેના ત્યારે એમણે તેમને આશ્રમવાસીઓને કહી ઉપદેશ આપવા કહેલું, તે રમણભાઈએ એવો ઉપદેશ આપેલો શ્રી સારદામહેન કહે છે રોલેટ એક્ટના વિરોધ પછી અમદાવાદ વગેરે સ્થળે જે નોંધાન થતા હતા તે જોઈ રમણભાઈએ ગાંધીજીને કહેલું કે 'સત્યાગ્રહ પાડો એથી લો' આગળથી જ ચેતી ગયેના ગાંધીજીએ એમની પોતાના અભિપ્રાય સાથે મળતી એ સચવાતો તરત જ અમલ ક્યો ૧૩ '૨૦ લગભગ અમદાવાદના મજૂરો અને મીનમાલિકો ના ઝગડાને અગે ગાંધીજીએ ઉપવાસ કર્યો તે વખતે રમણભાઈએ પોતાના ઓળખીતા એકેએક મિનમાલિકને ઘેર જઈ તેમને કહેલું કે 'ગાંધીજી જેવાને આ કંઈ સહન કરવું પડે છે તે જાણુ ખોટું દેખાય છે જે આવી નજીવી બામત માટે એમને પ્રાણત્યાગ કરવો પડે તો એથી બહાર આપણા નગરની અપકીર્તિ થાય, માટે ગમે તેમ કરીને સમાધાન કરી લો તો સારું'

૧૨. આવા બે પત્રો સમ્રાટમાં છે

૧૩. જસ. પૂ. ૨૨૩.

‘૨૭માં રમણુભાઈ માંદા પડ્યા ત્યારે ગાંધીજી એમને મળવા ગયા. રમણુભાઈથી બોલાવું નહોતું ને આવવાની પણ મુશ્કેલી હતી, છતાં તે તરત ગાંધીજીને આવકાર આપવા સામા ગયા. ગાંધીજીએ તેમને અટકાવી બહુ મમતાથી તળિયતના સમાચાર પૂછી કહ્યું, ‘આ તો મારું જાત્રાનું ધામ કહેવાય. મને કુરસદ નથી મળતી, નહિ તો આ જગ્યા માટે તો મારે અનેકવાર આવવું જોઈએ.’ (રમણુભાઈના અવસાન પછી પણ તેમણે કહ્યું હતું, ‘હું તો રમણુભાઈનો ભક્ત છું.’) ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખસ્થાન માટે ગાંધીજીનું નામ રજૂ થતાં તેઓ સાક્ષર નથી એટલે તેમને સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ ન કરી ચક્રાચ એમ રમણુભાઈએ કહેલું તે વાતની પોતાની આગળ રાવ ખાનારને ગાંધીજીએ કહ્યું હતું, ‘મારા વિષે અભિપ્રાય આપવાનો અધિકાર એમને જ છે.’ પોતાની પાસે એક વિદેશી માલીસ કરનારી બાઈ આવેલી તેને ગાંધીજીએ રમણુભાઈ પાસે — એમની માંદગીમાં કદાચ કામ લાગી શકે એ માટે — મોકલી આપેલી. રમણુભાઈનું અવસાન થતાં ગાંધીજી વિદ્યામંદેનને દિલાસો આપવા દોડી ગયેલા, ને ઔપચારિક નહિ પણ સાચા હૃદયનો ભાવ પ્રદર્શિત કરેલો. વળી તેમણે એક સુંદર અવસાનનોંધ પણ લખી. સાહિત્યકારો રમણુભાઈને દોષ દે છે — પોતાનો સમય નહોતજીવન પાછળ વેડી નાખવાનો. પણ (ગાંધીજીએ એમના વિશે જે ઉદ્દગારો કાઢ્યા હતા તે એમની સંગીન સેવાનું મૂલ્ય બતાવે છે : (જે માણસ એક પણ વિધવાનાં આંસુ લે છે, જે એક પણ બાળાને લમને નામે યોગબાતા પચુકસમાંથી જવાતી લે છે, જે એક પણ અત્યજની નિઃસ્વાર્થ સેવા કરે છે, તે દેશની અને સમાજની શુદ્ધ સેવા કરે છે; ને સંભવ છે કે મહાધુરંધર રાજ્યપ્રકરણી યોદ્ધાની સેવાઓ ભૂલાઈ જાય, ત્યારે આવી ખુલ્લેખાયરે થતી સેવા ફળ આપ્યાં જ દરદી દરે. જે સેવાની પાછળ લાભીઓના અવાજ નથી પણ જેની પાછળ પ્રજાના આશીર્વાદ છે, તે સેવા તો ખરી છે જ. આવી સેવા રમણુભાઈની હતી. ૧૪)

રમણભાઈના સેવાના જીવનકાર્યનું આથી સરસ ગુણદર્શન
બીજું કયું હોઈ શકે ?

સામગ્રી :

ગદુલાલ દુએ આપેલી માહિતી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને
મતિદાસ (૩). અંધ અને અંધદાર (૮). જીવનસંભારણાં. તુલસીદાસ
પરીખે આપેલી માહિતી. જ. વા. માવલંકરે આપેલી માહિતી. બળ-
વંતરાય ઠાકરે આપેલી માહિતી. રામનારાયણ પાઠકે આપેલી માહિતી
સેદી વિદ્યાબહેન મણિમહોત્સવ અસિનંદન-અન્ય. વસંત, જી. ૧૯૭૭.
વિદ્યાબહેને આપેલી માહિતી. હોરમસજી પે. ચાહેવાળાએ આપેલી માહિતી.
સરોજિની મહેતાએ આપેલી માહિતી. સ્વ સર રમણભાઈ.

પ્રકરણ ૬ :: જ્ઞાનસુધા

‘જ્ઞાનસુધા’ સમાજ, ધર્મ, સાહિત્યના વિષયો નવીન દૃષ્ટિએ,
સુદ્ધિ, તર્ક અને ન્યાય સ્થાપિત ધોરણે ચર્ચનાર, નવ આકર્ષ, ઉદાત્ત
બાવના, શાસ્ત્રીય વિચારનો પ્રચાર કરનાર સુધારાનું એક મુખ્ય અંગ
થઈ પડ્યું.

— હીરાલાલ પારેખ

૧૯૭૧ ની સત્તરમી ડિસેમ્બરે અમદાવાદના આગેવાન શહેરીઓ
બોળાનાથ અને મહીપતરાએ એકેશ્વરમાં માનતી પ્રાર્થનાસમાજ
નામની ઉપાસનામંડળ સ્થાપી.^૧

એ પછીના પંદરેક વર્ષમાં દિવસમાં અનેક ધાર્મિક પ્રવાહો
વહેતા થયા હતા. ‘૬૫ લગભગથી જ સુધારાનું જોર નરમ પડવા
માંડ્યું’ હતું. ને થોડા વખત પછી — ‘૭૫ લગભગથી — ધિપોસોરી
અને આર્થસમાજો લોકોના મન પર કાબૂ જમાવવા માંડ્યો હતો.

૧. સ્થાપનાની વિશેષ વિગત અનુમાત્રી પ્ર. મા. અમદાવાદ પ્રાર્થના-
સમાજની પૂર્વની ધર્મસમા (પાછળથી ભક્તિસમા)ની સ્થાપના હદાય
દુર્ગારામ મહેતાજીની આનવધર્મ સમાની અસરથી હોય એવું કેટલાકનું
માનવું હતું (મટી, પૃ. ૧૧૩-૧૧૪). બોળાનાથ ને મહીપતરાગનો સુરત-
નિવાસ ને એ સલામત બોળાનાથે લીધેલો ભાગ જોતા આ માન્યતા સાચી
સંભવે છે.

‘૮૦ લગભગ નર્મદે પણ પોતાનો આગલો મત તજી દઈ સનાતન આર્યધર્મની યોષણા કરવાની શરૂઆત કરી હતી. આમ, આખા દેશમાં પ્રાચીન કે નવીન ધાર્મિકતાની પુનઃસ્થાપના થવાનાં ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં હતાં.

પણ એ જ ગાળામાં આખા દેશમાં એક બીજો પ્રવાહ પણ વ્યાપતો જતો હતો. જુદી જુદી કોલેજોના અધ્યાપકો મુદ્રોપના નારિતક કે અંગ્રેજવાદી વિચારકોનાં પુસ્તકો વાંચી વાંચી એમના મતના થયા હતા, ને તેમનાં ભાષણોથી એ વખતના ધણા જુદિયાળા ને સુશિક્ષિત વિદ્યાર્થીઓ ઉપર એ ધર્મહીનતાની અસર પડતી હતી. એ ગાળામાં આવા નિરીશ્વરવાદી યા અંગ્રેજવાદી અધ્યાપકો પેરતનજી પાઠશાલ અને દારાસા સેઠનાએ ‘ગુજરાત ગેઝેટ’ નામનું એક અંગ્રેજી સામયિક પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યું તેમાં બીજી બાજતો સાથે તેઓ નિરીશ્વરવાદ કે અંગ્રેજવાદની પોતાની માન્યતા પ્રકટ કરતા. સાચા ધર્મસ્વરૂપનો ફેલાવો કરવા અને આ જાતની ‘ધર્મનિરોધી’ માન્યતાઓનો નિરાસ કરવા પ્રાર્થનાસમાજે ધર્મપ્રચારક સભા સ્થાપી અને એના આશ્રયે પડેલી ડિસેમ્બરથી ‘જ્ઞાનમુદ્રા’ નામનું શરૂઆતમાં થોડા અંગ્રેજી લખાણુવાળું ગુજરાતી પખવાડિક દેવનામરી લિપિમાં શરૂ કર્યું. ૨ લેડી વિદ્યામહેનને યાદ છે ત્યાંમુધી તેનું નામ કૃષ્ણરાવ જોળાનાથે પાડ્યું હતું. ૩ શ્રી. ગદુલાલ દુ માને ૪ કે આને અંગ્રેજી વિભાગ શરૂઆતથી જ જુદિયાળા અને ઉદારધર્મ-

૨. જુમ્ર, પુ. ૩૪, અ. ૫, પૃ. ૧૧૮ ૩૫૨ “પુસ્તકોની પદોચ”માં “અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજનો પંદરમો વાર્ષિક રજાન, સને ૧૮૮૧ નો”.

૩. મુલા. (૧). એ વખતે પંદરેક વર્ષથી ‘જ્ઞાનવર્ધક’ ને ચારેક વર્ષથી ‘જ્ઞાનોદય’ નામનાં પત્રો નીકળતા (જુલની ફાઈલો). વળી દાદાભાઈ વજીરેએ પોતાના પત્રને ‘જ્ઞાનપ્રચારક’ નામ આપ્યું દર્શન-મતકીમાં પણ ‘જ્ઞાન’ પૂર્વપદવાળાં પત્રો દર્શા. આ મુંદર નામ પર વખતે આવાં પુરોચામી નામોની અઠર દોષ.

મતવાદી રમણભાઈને સોંપાગો ને તેઓ બી. એ. થયા પછી એના ગુજરાતી અંગ્રેજી બંને વિભાગ તેમને સોંપી દેવામાં આવ્યા.

એ કમનસીમની વાત છે કે રમણભાઈ, મહીપતરામ, નરસિંહ-રાવ વગેરેનાં અનુપલબ્ધ લખાણો ધરાવતું, ગુજરાતી પત્રકારત્વ અને ધાર્મિક સાંસારિક સુધારણાના ઇતિહાસના મહત્વના અંકોડા-રૂપ આ પબ્લિકેટર કાર્ડ સ્થળે ઉપલબ્ધ નથી. ૧૮૯૨ ના જન્મ-આરીથી એને માસિક બનાવવામાં આવ્યું.^૪ ત્યારથી તે અંત સુધીની કાર્ડલો ઉપલબ્ધ છે.

'૧૬ થી એના પર "પ્રત ૧૦૦૦" લાપેકું છે તે કદાચ જીવનસાત અમરથી, જેમને પાછલાં વર્ષોમાં પત્રની વ્યવસ્થાનું કામ સોંપાયેલું, તેમની યોજના હશે. '૧૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં તંત્રી રમણ-ભાઈના નામ નીચે વ્યવસ્થાપક તરીકે જીવનસાતનું નામ આવે છે, એટલે આગલા મંદિનાથી તેમણે એ હાથમાં લીધું હોય ને હજાર પ્રત છપાવવા માંડી હોય એવું અનુમાન થાય છે. પણ સમગ્ર મંચાક્ષન રમણભાઈ કરતા ત્યાંસુધી તો ત્રણસો સાડાત્રણસોથી વધુ નકલો છપાઈ હોય એમ જણાતું નથી. અને એટલા પણ કદાચ લવાજમ ભરનારા ગ્રાહક નહિ હોય. ગુજરાત માટે એ શરમભરેલું છે કે એના જે સાક્ષરોએ 'વર્મત' અને 'જ્ઞાનસુધા' જેવાં પત્રો કાઢ્યાં તેમને સમગ્ર નહિ તો થોડાખરો વખત ખોટ સફળ કરીને એ ચક્ષાવવાં પડ્યાં, અને એનું આખું તંત્ર મંભાગી લેનાર બીજા સાહિત્યકારો ન નીકળ્યા એટલે એ પત્રો બંધ પડ્યાં.

'જ્ઞાનસુધા'ની સામગ્રીનો ખ્યાલ આવે તે માટે અહીં એના થોડાક અંકોની અનુક્રમણિકા જોઈએ: પહેલાં છઠ્ઠા પુસ્તક—માસિક સ્વરૂપનું પહેલું પુસ્તક—ના પહેલા ત્રણ અંકોની, અને પછી એ જ પુસ્તકના છેલ્લા બે અંકોની :

૧. શ્રી. મહુવાલ મુ. માને છે (મુદ્રા, તા. વગરનો) કે પબ્લિકેટર જ્ઞાનસુ ૧૮૮૮ થી ૧૮૯૨ દરમિયાન અડવાડિક ચયેલું. પણ આ વાત માટે કોઈ ખતનો આધાર નથી; એથી લિલેટો આધાર વિશેષ છે.

પુ. ૧, અ. ૧ : પ્રાર્થના (કવિતા) (ભોજાનાથના અપ્રસિદ્ધ અસંગો), શ્રુતિ (રમણભાઈ, અંચરય ધસ ૧), કવિત્વરીતિ (રમણભાઈ, અંચરય કસા ૧), દ્વિતી રજની (કવિતા) (નરસિંહરાવની) લેખકના નામ વિના; પ્રત (કોઈ એક પ્રતની કથા; એની હારથારપદતા જણાઈ આવે તે માટે), ભક્તિ અને નીતિ (ભક્તિ વિના નીતિ વ્યર્થ છે વગેરે ઉપદેશ).

પુ. ૧, અ. ૨ : પ્રાર્થના (કવિતા અને ગદ્ય) (ભોજાનાથ), અર્થાપત્ર ('મુમુક્ષુ'ના મહાત્મના પ્રસાં, તેના ઉત્તર), કદસદનની વ્યર્થતા (કવિતા) [દ્વારામ (પ્રાચીન)ની], ભક્તિ અને નીતિ, પ્રત, વાસના અને જન્માંતર (શેઠ વલ્લભરાસ યોપક), અતિ એદકારક મુન્નુ (વિકટોરિયાના પૌત્ર વિશે, ઉલ્લા પાના પર).

પુ. ૧, અ. ૩ : મહારાષ્ટ્રીનો પત્ર (ઉપલા મૃત્યુ અંગે મહારાષ્ટ્રીનું જનતાલેખ આભારદર્શન), પ્રત, વાસના અને જન્માંતર, તરતું ધુમ્મસ, ઈશ્વરનું નિરાકારત્વ (નિરાનંદજીનો ઉપદેશ), ભક્તિ અને નીતિ, સુવાચ્ય (કુરાનમાંથી).

પુ. ૧, અ. ૧૧ : કેશવપત્ર અથવા સિખારક્ષણ (રમણ કટાક્ષલેખ), વદેમખંડન (આગ્રહા અ કથી આહુ), એક ઉદાર જણીસ, આપણ વહી ૧૧ની કથા, સભ.

પુ. ૧, અ. ૧૨ : ભદ્રંભદ્ર, પ્રત (નાયકાંચમ), વદેમખંડન, અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજનો એકવીસમો વાર્ષિકોત્સવ, અંવાવદોક્ત ('અસંગ-માળા', ભા. ૧), મહીપતરામ રૂપરામ નિરાશિવચૃદ (સ્થાપનાનો અદેવાદ).

આ સત્તાવીસ વિષયોમાંથી અગિયાર ધાર્મિક, ચાર ધર્મપ્રધાન સાહિત્યકીય, બે ધાર્મિક-સામાજિક-હાસ્યરસિક, એક ધાર્મિક-સામાજિક, એક હાસ્યરસિક, બે પ્રાર્થનાસમાજ વૃત્ત, એક સંસાર-સેવકસંસ્થાનું વૃત્ત, બે સાહિત્યવિષયક, બે રાજવૃત્ત અને એક પ્રતીર્ણ છે.

આમ "સદ્ધર્મ અને સુનીતિના વિષયો...લખવાના ઉદ્દેશ" રવાળા આ માસિકમાં રમણભાઈએ પહેલેથી જ ધર્મનું પ્રાધાન્ય રાખ્યું છે. અલગત એ ધર્મ તે પ્રાર્થનાસમાજ. તેઓ પત્રમાં ઘણીવાર એશ્વર-પરિપદના અહેવાલો અને જાપણ તથા અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજ સમક્ષ અપાયેલા ઉપદેશો કે પ્રવચનો છાપના પ્રાર્થનાસમાજની

વાર્ષિક સમાનો અહેવાલ દર વર્ષે અપાતો. એ ઉપરાંત પ્રજાસમાજની બીજી કેટલીય વાતો (આ પાછલી વસ્તુ ઘણીવાર મુંબઈ પ્રાર્થના-સમાજના મુખપત્ર 'સુબોધપત્રિકા' પરથી) આપવામાં આવતી. પ્રાર્થનાસમાજના અહેવાલો અને વ્યાખ્યાનોની નેમ સંખ્યાબંધ સંસારસુધારા પરિપદોના અહેવાલો તથા રાનડે અને ગોખલે જેવા સુધારકોનાં ભાષણો પણ 'જ્ઞાનસુધા'માં છપાતાં. બીજાં સામયિકો આવાં ધાર્મિક કે સામાજિક ભાષણ જવલ્લે જ છાપતાં.

'જ્ઞાનસુધા'નાં ધાર્મિક અને સામાજિક લેખો રમણભાઈની પ્રચારક તંત્રી તરીકેની શક્તિ દાખવે છે. લોકોનાં માનસમાંથી ખોટી ધાર્મિક માન્યતાઓ અને વહેમ, કૃદ્ધિ વગેરે દૂર કરવા એ સમ્યક તેટલાં બધાં સાધનોનો ઉપયોગ કરતા. "કષ્ટસહનની વ્યર્થતા" દર્શાવે છે કે જરૂર પડે તો પોતાના હેતુ માટે પ્રાચીન પંક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાં પણ રમણભાઈને વાધો નહોતો. એ જ રીતે, મતોની કથા આપીને એ કથાઓની બાલિયતા અને એવાં મતોની અર્થહીનતા વગર લખ્યે સૂચવી દેવાતી. "આવશ્ય વઢી ૧૧ની કથા"ની નીચે ઘેરા અક્ષરમાં લખ્યું છે, "આ કથા બનાવટની છે એ એની રચના ઉપરથી જ જણાય છે." પુ. ૮, અં. ૨માં મત-કથાની નીચે એ 'મતરાજ'માંથી લેવાઈ છે તે જણાવી લખ્યું છે, "એ તરેહનાં મત કેટલાં નિષ્કારણ છે, તે બતાવવાના હેતુથી, એમાંના મુખ્ય મુખ્યનો સાર આપીયે છીએ." આ સામાજિકતાની છાવણીમાં જઈને ધા કરવાની વિશિષ્ટ રીત છે. 'બદ્ર'બદ્ર'ની લેખ-માળા એ રમણભાઈની પક્ષવાદી પત્રકાર તરીકેની શક્તિનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે. એ શક્તિનું વિશિષ્ટ સમર્થ પામ્યું એક રીતે આ પ્રકરણ સાથે સંકળાયેલા પ્રકરણ નવમામાં જોવાશે.

'જ્ઞાનસુધા' એક રીતે રમણભાઈનાં મનોઅણુમનો, વૃત્તિઓ, અભિસાધો વગેરેનું પ્રતીક બની રહે છે. ધર્મ-નીતિ-પ્રેમી દેશસંવદ રમણભાઈનો આત્મા સાહિત્યપ્રેમી પણ હતો, તો એમના એ અંશને

પણ આ પત્રમાં આવિર્ભાવ મળ્યો છે. ‘જ્ઞાનસુધા’માં આવતા સાહિત્યકીય લેખોની સંખ્યા ધાર્મિક લેખો કરતાં ઘણી ઓછી છે, પણ સામાજિક લેખો કરતાં ઓછી નથી. એને માસિક કરવામાં કદાચ સંપાદન માટેના સમયનો અભાવ, કે પૂરતી ધાર્મિક સામગ્રીનો અભાવ હોવાને બદલે—કે સાથેસાથે—એમાં સાહિત્યને સ્થાન આપી શકાય તે પણ હોય. માસિકમાં રમણભાઈના સાહિત્યવિષયક લેખો છે, પાસિકમાં જણાતા નથી. આમ રમણભાઈ ‘જ્ઞાનસુધા’ મારફત ગુજરાતના ધર્મજીવન ઉપરાંત સાહિત્યજીવનની સેવા પણ કરી શક્યા. તેમણે નાનાલાલ અને બીજા ઘણા ભગતા લેખકોની કૃતિઓને પ્રસિદ્ધ કરી, તેમને દોરવણી આપી, ને આગળ આપ્યા. ‘જ્ઞાનસુધા’-માંના રમણભાઈના સાહિત્યવિષયક લેખો તેમની અંગત અભિરુચિ અને માન્યતા બ્યક્ત કરે છે, તો બીજા બાજુ નાનાલાલનું અપદામઘ ‘વસંતોત્સવ’, તે પગની નાનાલાલની નોંધ વગેરે દર્શાવે છે કે બીજા લેખકોની સાહિત્યકૃતિ પ્રસિદ્ધ કરતાં એઓ બહુ જ ઉદાર રહેતા— પોતાના સિદ્ધાંતથી વિભિન્ન હોય એવી કૃતિઓ પણ હાપતા.

દાસ્યના શોખીન રમણભાઈ ગંભીર સાહિત્યની જેમ દાસ્ય-સાહિત્યને પણ પોતાના પત્રમાં સ્થાન આપતા. ઉપર આપેલી અનુક્રમણિકામાં ‘બદ્રંબદ્ર’ ઉપરાંત “કેશવપન” અને “સૂત્ર” એ બંને લેખો રમૂજ છે. એ પછીના ૧૯૧૯ સુધીનાં વીસ વર્ષોમાં ‘દાસ્યમ દિર’માં છપાયેલા રમણભાઈ અને વિદ્યાગર્વેનના પાંત્રીસમાંના છઠ્વીસ લેખો, રમણભાઈની અપૂર્ણ કૃતિ ‘શોધમાં’ તથા વિવિધ લેખકોના “ધર્મરાજનો ન્યાય”, “ઉદ્ધારચિક્ષુ !!!”, “ચંદ્ર વિષે ભારતીમૂલજી.” “વિદ્ર-મુકુટ”, “હિમ્મતજ્ઞાનની હિમ્મત અને પ્રેરિસરનો અખતરો,” વગેરે મંખ્યાગ્રંથ લેખો છપાયેલા છે. શ્રી. ધન-સુખલાલ મહેતા ઠહે છે કે “તે વખતે ‘જ્ઞાનસુધા’માં જ ‘દાસ્યરસનો’ ઝંડો ઉડતો રાખવામાં આવતો.”^૫

‘જ્ઞાનસુધા’ માં રાજકારણી લેખો નહિવત છે; છતાં છે તેટલા રમણભાઈના માનસનું પ્રતિબિંબ ઝીંચે છે.૬

‘જ્ઞાનસુધા’ના લેખકોમાં મુખ્યત્વે રમણભાઈ, ગદુલાલ મુ, નારાયણ હેમચંદ્ર, પ્રજ્ઞરાય દેસાઈ, કાન્ત, કૃષ્ણરાવ દિવેટિયા, નર-સિંહરાવ, જેઠાલાલ (મુકુલ), વગેરે અને કોઈકવાર બ. ક. દાઠોર હતા. નાનાલાલ કવિ શરૂઆતનાં વર્ષોમાં પોતાનાં કાવ્યો આપતા. આ ઉપરાંત દાઠોરલાલ હરિલાલ દેસાઈ નામના એક ગૃહસ્થ લેખો લખતા, જેમણે ૧૮૯૯ ની અધવચથી ચારજ વરસ સુધી સંખ્યા-બંધ લેખો આપ્યા છે. ‘જ્ઞાનસુધા’ ના પાછલાં વરસોમાં એના લેખકોમાં ચાંપસી ઉદેશી, ધનસુખલાલ મહેતા વગેરે ઉમેરાયેલા છે, ને તેમણે ઠીક સંખ્યામાં લખાણો આપ્યા છે.૭ આ બધા લેખકોમાં રમણભાઈનો ફાળો ખૂબ મોટો છે. એમના મંગુહીત વાંદમયનો ત્રણ પંચમાંશ યા તેથી વધુ ભાગ ‘જ્ઞાનસુધા’માંથી જ લેવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત ‘જ્ઞાનસુધા’માં એકએક બહુમો પાનાનાં બીજાં ઓછામાં ઓછાં આળસેક ને કેટલાંક તેથી વધુ લાંબા લખાણો કે ભાષાંતરો રમણભાઈના જ છે. બેત્રણ વાર તો લગભગ આખો ને આખો અંક રમણભાઈએ લખેલો છે. આ હકીકત રમણભાઈની લેખક તરીકેની શક્તિ ને તે કરતાં વધુ તેમના મહેનતુ સ્વભાવની દ્યોતક છે.

ક. પુ. ૭, અં ૩ માના “રાજકારણ પ્રશ્નો દર્શ”માં રમણભાઈએ ૧૯૧૩ના ગડિયત કાકેસિલ એક્ટની વિવરણ, ધારસભામાં વાઈસરોયે દરેલુ લાપણ, અને ત્યાં પુછાયેલો એક પ્રશ્ન તથા તેના ઉત્તર આપી એ આપણી દૃષ્ટિએ મારૂલી પણ તત્કાલીન સમાજની દૃષ્ટિએ નવા પ્રસ્થાન જેવી અધિકારપ્રાપ્તિને બહુ જ બિરદાવી છે ઉપરની અનુક્રમણિકામાનુ “અતિ ખેડશરક મૃત્યુ” ને સરકારે છાપવા મોકલેલો “મદારાણીનો પત્ર” પણ આ જ વાતના દર્શાવ છે પણ આ ઓછામાં અત્યાનંદ માનવાની વૃત્તિ ને અતિ ટીપ રાજસક્તિ એ જમાનાના લાક્ષણિક ■

૭. વિદ્યાબહેન પાસેની રમ ના હસ્તાક્ષરવાળી ફાસુની ફાઈલો

રમણભાઈને અતિશય કામ રહેતું એનું અતિભિન્ન પણ એમના આ પત્ર પર પડ્યું છે. ધણી વાર તેમણે દર મહિને અંક બહાર પાડવાને બદલે અમુક અંકો ભેગા બહાર પાડ્યા છે. કેટલીક વાર તે બારબાર મહિનાના અંક પણ એકઠા પ્રસિદ્ધ થયા છે. કેઈક જાહેર બનાવ તે બન્યાના દસગાર મહિના પહેલાંની તારીખના અંકમાં પણ નોંધાયેલો છે, જે દર્શાવે છે કે કેઈક વાર અંક એકાદ વર્ષ મોડો પણ બહાર પડતો; જે કે આવા અંતિમ કોટિના દાખલા બહુ નથી. એમનો અભિનિવેશ એવો છે કે સમયની હાડમારી છતાં—વિદ્યાભરેલ કે બાળકોનો અભ્યાસ, કોર્ટ, જાહેર કામો, અને પ્રાર્થનાસમાજ એ બધા વચ્ચે રૂબેલા રહેવા છતાં—૧૯૧૬ સુધી તેમણે પત્ર ચાલુ રાખ્યું છે.

સમયની અરાજકતા છતાં કેટલીક વાર સામગ્રીમાં વૈવિધ્ય ઠીક જળવાતું, તે કેટલીકવાર તેમાં પણ ભારે અરાજકતા પ્રવર્તી.^૮

૮. દાખલા તરીકે, વર્ષ ૧૫માં બાર માસનો એક જ અંક બહાર પડ્યો છે, પણ એના બસો અઠવાસી પૃષ્ઠોમાં સત્તાવીસ વિષયો લીધેલા છે. આમ છતાં એમાં કવિતા વધારે છે, અને પાછલા ભાગમાં મનમોહન-દાસ રણછોડલાલ કવેરી દ્વારા 'નીતિબુધ્ધ અને પ્રજુરસ સ્વાદાવહિ' તથા તેમણે પોતાની જાતિને અનુલક્ષીને રચેલ 'શીસા લાડ જાતિલાએને સુચના' એ નામનું ચોપાનિયું—આ બે લાંબાં લખાણ પણ છાપી નાખ્યાં છે । વ. ૨૦ અ. ૧-૧૨માં શરૂઆતમાં પ્રાર્થનાસમાજના દયોક હપદેશી આપ્યા છે અને તે પછી સૌ પાનાનું "ચાકેલું સંદેશ" નામનું હાન્યચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. વ. ૨૧, અ. ૪-૧૨ માં એના પૃ. ૭૩ થી ૮૨ સુધી, એટલે કે પહેલા પાનાથી, કવિતા છે, તે પછી પૃ. ૮૩ થી ૨૬૬ સુધી દેવેન્દ્રનાથ ટામોરનું છાનચરિત્ર અને વિચારો પ્રકરણ પહેલું પ્રકરણ બીજું એમ દરી આપવામાં આવ્યાં છે, ને તે પછી પૃ. ૨૬૯ થી ૨૮૮ માં બીજા બે લેખો છે. આમ, કેટલીકવાર અંગે બહાર પાડવાનું મોટું ઘડ જઈ ત્યારે ગમે તેમ 'એટર' લખી દરી અંક છાપી નાખવામાં આવતો. અલબત્ત, 'એટર' 'જ્ઞાનસુધા'ને અપર્ય ન દોષ એવું જ લેવાઈ.

આમ 'જ્ઞાનસુધા'નું સંપાદન એકંદરે ઉત્કૃષ્ટ નહોતું. છતાં એના કાળમાં એણે ધર્મ અને સાહિત્યની બહુ સારી સેવા કરી છે, અને રમણભાઈના મુખ્યપત્ર તરીકે એમના ધાર્મિક, સાહિત્ય-વિષયક, સામાજિક અને અદ્યતમ અંશે રાજકીય વિચારોને બહેર સમક્ષ મૂક્યા છે. આપણી બાબાની પહેલી કટાક્ષકથા "બદ્રંબદ્ર" પણ આખી એમાં જ ટુકડે ટુકડે પ્રસિદ્ધ થઈ.

રમણભાઈ પોતાના કામથી પહોંચી રાકતા ન હતા. જીવનકાલ અમરશીએ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ શરૂ કરી એટલે '૧૬ થી રમણભાઈએ 'જ્ઞાનસુધા'નું સંચાલન એમને સોંપ્યું. પણ છેવટ જતાં એમની ધંધા-દારી રીત પર્મદ ન આવતાં ને પત્ની મૂળ નીતિ જળવાઈ ન રહેતાં રમણભાઈએ તેત્રીસમા વર્ષ પછી એ બંધ કર્યું. કદાચ એ યોચિતું જ બંધ થયું, કારણ બંધ કરવા વિશે એમાં કાંઈ નોંધ હોય એમ લાગતું નથી. શ્રી. ગદુલાલ કહે છે કે છેલ્લાં ત્રણ વરસ એનું સંપાદન એમણે પોને કરેલું.

આમ 'જ્ઞાનસુધા'એ જમાનાની જરૂરિયાતમાંથી જન્મ્યું, એ જમાનાની એક આગેવાન વ્યક્તિના વિચારોનું વાહન બન્યું, એ યુગની એક ખીજ આગેવાન વ્યક્તિ મ. ન. દિનાં મંતવ્યોને વિરોધ કરતાં એણે એ બંને પાસે ફેટલુંક કડક છતાં ઉપયોગી લખાણ કહાણ્યું, નાનાલાલ, ચાંપસી ઉદેશી, ધનસુખલાલ વગેરે ઘણા નવા લેખકોને ઉત્તેજન આપી પ્રકાશમાં આપ્યા, ખીજાં ઘણાં પત્રોની જેમ ફેટલાક કાવચ માટે સાચવી રાખવા જેવા લેખોને જન્મ આપી અને કાલમહાસાગરમાં લુપ્ત થઈ ગયું.

સામગ્રી:

ગદુલાલ મુએ આપેલી માહિતી. જ્ઞાનસુધાની શરૂઆત. ચિંતનાત્મક ગદ્ય. બુદ્ધિપ્રકાશ, પુ. ૩૪, અ. ૫. બોબાનાંથ સંચાલનારું જીવનચરિત્ર. સુદર્શન ગદ્યાવલિ.

પ્રકરણ ૭ : : ધાર્મિક જીવન

દરિદ્રારે રહું વરણા.

— રમણભાઈ*

સર રમણભાઈ આપણા એક હૃદય ચિંતક હતા. — રા. વિ. પાટક

ધૃષ્ટા હોય તોય આપણે બૂતકાળ સાચેનો સંબંધ તોડી રાખીએ તેમ નથી; અને, આપણે તોડી રાખીએ તોય એ તોડવા જેવા નથી.

— ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે

‘જ્ઞાનમુખા’ કાશ્મિરના સાગરમાં જન્મ થયું, પણ સાથે-કેટલાંક અમર ફળ મૂકતું ગયું. એમાંનું એક તે રમણભાઈના ધાર્મિક લેખો, ને એમાં વ્યક્ત થયેલું એમનું મૂલ્યવાન ચિંતન એ વિચારો અને ચિંતન જોનાં ને મૂલ્યવાન પહેલાં તેમની ધાર્મિક શ્રદ્ધા ને ધર્મસંપ્રદાય પર બંધાઈ હતી તેનો થોડો ઇતિહાસ જોવો આવશ્યક છે.

કંપનીનું રાજ્ય સ્થપાતાં દિવસોમાં અંગ્રેજ પાદરીઓનાં ટોળાં જીનરી આવ્યાં. એમણે અને તેટલા દિવસોએ ખ્રિસ્તી કરવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. એમ કરતાં તેમણે દિવસમાં પર અનેક આશ્રેષો કર્યા, જેમના મુખ્ય પુરાણો અને મૂર્તિપૂજા સામે હનેદ પુરાણોમાં આલેખાયેલી દેવોની અનીતિ અને એમાં વારંવાર આવના અમલકારો તરફ આંગળી ચીંધી પાદરીઓ દિવસોએ કહેવા લાગ્યા, ‘જુઓ, તમારાં ધર્મશાસ્ત્ર આવાં અધાર્મિક છે. જિનો બધો મદાર બ્રહ્મજીએ દોકેલાં ગરપાટક પર છે.’

કોઈ પણ જીવંત ધર્મની ખાસિયત એ છે કે જિના પર બીજા કોઈ ધર્મનું આક્રમણ થતાં એ અને તેટલા બળથી એની માથે ઘાવ છે; એમ કરતાં બહાર પડે તો જિના અમુક સદંત્ર અપનાવી લે છે, જેથી આક્રમકને આક્રમણ કરવાનું સ્થાન રહેતું નથી. જીવંત દિવસ-ધર્મ પાદરીઓના વ્યાપક અને મુયોગિત આક્રમણનો પ્રતિહાર કરવા એ માર્ગ લીધા : પડેતો, આપણા ધર્મમાં જે બચાવ ન કરી

* ૧૯૧૨ના કીર્તન (જુઓ દરે પછી)માં તુલાશામલા જીવનવસંતમાંથી.

શકાય એવું અને અનિષ્ટ હોય તેની સંશુદ્ધિનો; ખીજો, ધર્મના સમર્થનનો. સંશુદ્ધિનું કામ બ્રાહ્મસમાજ, મુંબઈ અને મદ્રાસના પ્રાર્થનાસમાજ, અમદાવાદના પ્રાર્થનાસમાજ અને આર્યસમાજે કર્યું. સમર્થનનું કાર્ય આર્યસમાજ, શિયોસૌથી, પ્રાંતે પ્રાંતના શાસ્ત્રીઓ ધર્મીયાર્થો અને પશ્ચિમની વિદ્યા પામેલા છતાં હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિમાં દૈવત જોનારા લેખકોએ કર્યું.

જેમ અંગ્રેજી રાજ્ય બંગાળમાં પહેલું જામ્યું તેમ ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રચાર પણ સફળી પહેલો બંગાળમાં થયો. સેરમપોર અને ખીજાં સ્થળોનાં ખ્રિસ્તી મિશનોએ હિંદુઓને ઝપાટાબંધ વટલાવવા માંડ્યા. આ રોગનો પ્રતિકાર કરવા હિંદુધર્મે બંગાળમાં બ્રાહ્મસમાજની પ્રતિકારસાધન ઉત્પન્ન કર્યું. એ ખ્રિસ્તી ધર્મના કેટલાક અંશે પચાવીને એકંદરે એ પંચના પ્રચારનો રોધક જ બન્યો.

એ મંરથાના ગ્રાપક ‘રાજ’ રામમોહનરાય તેમજો સતી થવાની પ્રથા સામે ચળવળ ઉપાડી અને શિક્ષણના પ્રચારની ઝુંબેશ ઉઠાવી. અરબી, ફારસી અને ‘કુરાન’ના એ અભ્યાસીએ એક પક્ષે મૂર્તિ-પૂજા વગેરેમાં માનતા જૂના શાસ્ત્રીઓ સાથે તો ખીજે પક્ષે એકેશ્વરને બદલે એના ત્રિધાસ્વરૂપમાં માનતા પાદરીઓ સાથે વાદવિવાદ કર્યો. ધર્મ—અને તત્ત્વજ્ઞાન—વિષયક શોધમાં તેમજો આત્મીયસન્મા રચાવી. એમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિશે વચ્ચાંઓ થવા લાગી. ૧૮૨૮ માં તેમજો મૂર્તિપૂજાના અભાવ અને એકેશ્વર-વાદના સિદ્ધાંત ઉપર ‘બ્રાહ્મસમા’ની સંસ્થા સ્થાપી, જે પાછળથી બ્રાહ્મસમાજને નામે ઓળખાવા માડી. તેમાં દર શનિવારે જાહેર ઉપાસના થવા લાગી. વેદમંત્રો, ઉપનિષદના અમુક ભાગો, એવું બંગાળી ભાષાંતર, બંગાળીમાં એકાદ પ્રવચન અને મંત્રપઠન—એ ક્રમમાં ઉપાસના થતી. વેદમંત્રના ઉચ્ચાર માટે જે તેજુગ બ્રાહ્મણ રોકવામાં આવ્યા. સમાજે ૧૮૩૦ માં કલકત્તામાં પોતાના મકાન—

એ મંદિર કહેવાય છે — નું ઉદ્ઘાટન કર્યું. એ જ સાક્ષમાં રામમોહન ઇંગ્લેંડ ગયા, ત્યાં '૩૪ માં તેમનું અવસાન થયું. રામના વખતમાં મૂર્તિપૂજનો વિરોધ ને એકેશ્વર બાદ કરતાં બાકીની બાબતોમાં સમાજનું વલણ હિંદુધર્મ પર હતું. સમાજીઓ પોતાને હિંદુ જ ગણતા.

રામના મરણ પછી સમાજનાં સૂત્રો દ્વારકાનાથ ટાગોર અને રામચંદ્ર વિદ્યાવાગીશના હાથમાં આવ્યાં. પણ રામમોહન જેવા પ્રભાવશાળી સૂત્રધારને અભાવે સમાજ મરવાને વાંકે જીવી રહ્યો. દ્વારકાનાથના ઉપનિષદગ્રંથો પુત્ર દેવેન્દ્રનાથે ત્રણેક આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ પછી, '૨૬ માં, પોતાના ભાઈઓ પિત્રાઈઓ વગેરેને સભ્ય બનાવી તત્ત્વબોધિની સભા રચાવી, ને તેના આશ્રયે અઠવાડિક સભાઓ અને માસિક ઉપાસના શરૂ કરી. એ વરસમાં જ એના સભ્યોની સંખ્યા પાંચસોની થઈ ગઈ. આ બધી સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ સાથે દેવેન્દ્રનો બ્રાહ્મસમાજ સાથેનો સંબંધ વધતો જતો હતો. ૧૮૪૧ થી તેમણે સમાજમાં ઊંડો રસ લેવા માંડ્યે. '૪૩ માં તેઓ તેના સભ્ય થયા, ને ત્યારથી ફરી સમાજની પ્રવૃત્તિ થવા માંડી. તેમની સૂચનાથી બ્રાહ્મસમાજ માટે તત્ત્વબોધિની સભાએ પોતાનું મુખ્યપત્ર 'તત્ત્વબોધિની પત્રિકા' શરૂ કર્યું. એના વડે સમાજનો માનમત્તઓ ધણો વધ્યો. '૪૫ થી એના તંત્રી અક્ષયકુમાર દત્તે ખ્રિસ્તીઓ વિરુદ્ધ પણ લખવા માંડ્યું, ને ખ્રિસ્તીઓના 'બાયબલ' સામે તેમણે 'વેદ'ને સમાજના પ્રમાણપત્ર તરીકે જાહેર કર્યો. 'મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ' કહે છે કે ૧૮૫૦ માં સમાજે ઠેકાકે નિયમો જાહેર કર્યા, જેમાં મુખ્ય એ હતા : (૧) મૂર્તિપૂજન ન કરવી, (૨) પરમેશ્વર પર અનન્ય પ્રેમ રાખી તેને પ્રિય હોય તેવાં કાર્યો કરવાં. આ જ બાબતોમાં વેદપ્રામાણ્ય પણ. સમાજના સિદ્ધિતિને અનુરૂપ ન હોવાથી, મૂળી દેવામાં આવ્યું. જૂના વારસાને આદરપૂર્વક જોનારા દેવેન્દ્રનાથને બધું તર્કશુદ્ધ કરવાના આગ્રહી અક્ષયકુમાર અને એના જુવાન સાથીઓના સનન આગ્રહથી

સમાજમાં કેટલાક 'સુધારા' કરવા પડ્યા. સમાજના એ વખતના સિદ્ધાંતો ટૂંકમાં આ પ્રમાણે મૂકી શકાય :

(૧) પરમેશ્વર સચ્ચ અને કલ્યાણકારી છે. (૨) એ કદી અવતાર કેતો નથી. (૩) એ જાતની પ્રાર્થના સાંભળે છે અને તેનું ફળ આપે છે. (૪) પરમેશ્વરની ઉપાસના આધ્યાત્મિક માર્ગે કરવી જોઈએ સંન્યાસ, મૂર્તિપૂજા વગેરે ઈશ્વરશાંતિ માટે બિનજરૂરી છે. (૫) પથાપાપ અને પાપમાયી નિવૃત્તિ એ જ પરમેશ્વરની કૃપા અને મોક્ષનો માર્ગ છે (૬) પરમેશ્વરવિષયક જ્ઞાન માટે પ્રકૃતિજ્ઞાન અને ઈશ્વરજ્ઞાન જરૂરી છે. એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે કોઈપણ એક ધર્મમંથ્ર પ્રમાણભૂત નથી.

'૫૭ માં કેશવચંદ્ર સેન સમાજમાં જોડાયા. '૫૯ માં દેવેન્દ્રનાથે નવમતવાદી યુવાન બ્રાહ્મોના દુર્ગ જેવી તત્ત્વમોધિની સભા વિખેરી નાખી, ને એનાં છાપખાનું, પુસ્તકસંગ્રહ વગેરે સમાજના સીધા મંચાસન હેઠળ આપ્યાં. દેવેન્દ્ર ને કેશવચંદ્ર એ સમાજના મંચુકત મંત્રી બન્યા. એ જ વર્ષમાં સમાજના આશ્રય હેઠળ કેશવબાબુએ મંગલસભા સ્થાપી, અને એના આશ્રયે સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારાની ચળવળ ઉપાડવાનો નિર્ણય કર્યો. એ સભામાં હિંદુધર્મ વિશે વાદવિવાદ થતા અને જે નિર્ણય થાય તેને સમાજના સભ્યો અનુસરતા. આ સભામાં થયેલી ચર્ચાની કેટલીક સામગ્રી પરથી કેશવે 'અનુષ્ઠાનપદ્ધતિ' પ્રસિદ્ધ કર્યું, અને પોતાની જનોઈનો ત્યાગ કર્યો. '૬૧માં સમાજે દુકાળ અને રોગચાળા માટે ફંડ ઝેલું કર્યું. આમ એના લોકસેવાના કાર્યનો પ્રારંભ થયો. એ જ સાલમાં દેવેન્દ્રે પોતાની ખીચ પુત્રીનાં લગ્ન હિંદુ નિધિયા કર્યા, પણ એમાંથી મૂર્તિપૂજના અંશો દૂર કર્યાં. આ વખતથી બ્રાહ્મસમાજનું સુધારક પાત્ર હીક પ્રકાશમાં આવવા લાગ્યું. '૬૨ માં દેવેન્દ્રે કેશવચંદ્ર બ્રાહ્મજોતર હોવા છતાં તેમને સમાજના મુખ્ય આચાર્ય તરીકે સ્થાપ્યા. સમાજના વૃદ્ધ સભ્યોને આ ન ગમ્યું.

કેશવચંદ્રના નેતૃત્વ નીચે યુવાન બ્રાહ્મોએ બ્રાહ્મનિધિયા એક આંતરજાતીય પુનર્વર્ગન કરાવ્યું, અને સમાજમાં જનોઈધારી

પ્રાર્થનિક પ્રાર્થના તૈયાર કરી, ને એ પ્રાર્થના બહુ જ મંબીરતાથી કરવામાં આવી. હાજર રહેવાઓ ઉપર એ પ્રાર્થનાની એટલી અસર થઈ કે એ જાતની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે તો સારું એવી ઇચ્છા તેમણે દર્શાવી. દેશની ધર્મવિપયક રિચિતિ સુધારવા મહાપ્રવલનની જરૂર જોતા બોળાનાથ ને મહીપતરામે તે આશા આપી કેઈક પૂરી પડવાની તક જણાતાં તે ઝડપી લીધી, અને હાજર રહેવા બધાએ દર અડવાડિયે —એ કદાચ રવિવાર હશે—એ જ રીતે બેઠા મળી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવી એમ હરાબુ. આમ એક ધર્મમંડળ શરૂ થયું, જે આગળ જતા “પ્રાર્થનાસમાજ” બન્યું બોળાનાથે આ રીતે પ્રાર્થનામમાજ આપ્યો તેમાં એમના દિવસે દિવસે બઢવાતા જતા વિચારો, પોતે જેમા કાર્યકર હતા તે રથાનિક ધર્મસભાની કાર્યવાહીથી થયેલો અમતોપ મહીપતરામ જેવા મિત્રના પોતાને મળતા જ વિચારો, છેલ્લા ચારપાંચ વર્ષથી કલકત્તાથી મગાવીને વાચેતા પુસ્તકો, ને જાતે જોયેલી મુશ્કેલ પ્રાર્થનામમાજની કારવાહીને કારણરૂપ ગણનાં જોઈએ.

‘૭૨ મા ભારતવર્ષીય સાહસમાજના મંત્રી પ્રતાપચંદ્ર મજૂમદાર અમદાવાદ આવ્યા, ને ત્યાં ઉપદેશો આપ્યા આનાથી જનતામાં જાગૃતિ આવી, ને કદાચ બોળાનાથ અને સમાજની દૃષ્ટિ વધુ નિશ્ચિત અને સ્પષ્ટ બની ‘૭૩ મા મમાજના સભ્યોની મંજૂર થી ઉપર મઈ, ને ચાગીમથી વધુની હાજરી પામેવી સ્ત્રીઓની સમા પશુ ગ્યપાઈ. ‘૭૪ મા સમાજના ‘મંદિર’નું ખાતમુહત થયું તે વખતે મહીપતરામે મમાજના ચાગ સિદ્ધાંત લેવાનું જણાવ્યું કે (૧) ઈશ્વર એક છે, અને તે જ પૂજન છે. (૨) નીતિપૂર્વક પ્રેમસંહિત ઈશ્વરભક્તિ એ જ ધર્મ. (૩) ભક્તિ એટલે શ્રદ્ધા, ઉપાસના, સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને સદાચાર. (૪) ભક્તિ વડે ઈશ્વર પ્રમજ થાય છે અને આત્માનું કલ્યાણ થાય છે. ‘૭૬ મા દેવેન્દ્રના પુત્ર સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર અમદાવાદમાં ન્યાયાધીશ નિમાયા એમના મુજરાતી ઉપદેશોએ

આચાર્યો ન જોઈએ એવી માગણી કરી. આ લોકોને ખુશ કરવા દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરે આ માગણીઓનો અમલ કર્યો. મોટી ઉમરના સમાજોએ તેમની સમક્ષ આ સામે વિરોધ નોંધાવ્યો. સમાજને રામમોહનના હિંદુપર માર્ગોથી બહુ દૂર જોતા જોઈ દેવેન્દ્રે પણ કડક ચવાનો નિર્ણય કર્યો; તેમણે જનોપ્રધારી આચાર્યોને પાછા બોલાવ્યા અને અંતત મમત્વ બાજુએ મૂકી કેશવ અને એના પક્ષના બધા જુવાન કાર્યકરોને એમના હોદ્દા પરથી દૂર કર્યા. પરિણામે '૬૬માં કેશવે ઉદ્દામ સમાજોની સહાયથી 'ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજ'ની સ્થાપના કરી. દેવેન્દ્રવાળા જૂના સમાજનું નામ 'આદિ બ્રાહ્મસમાજ' પડ્યું. કેશવના ભારતવર્ષીય સમાજ પર ખ્રિસ્તી ધર્મની કંઈક છાપ હતી. એમાં તેમણે ભક્તિમાર્ગનો પણ અંતર્ભાવ કર્યો, ભગવાં વત્સો પકેરી હાથમાં કરતાસ લઈ શિષ્ય-સમુદાય સાથે નગરમાં ગીત ગાતા ફરી જૂની નગરમંડીત ન પદ્ધતિને પુનરુજ્જીવિત કરી, અને મોટા સાધુમંત્રોની જળંતી ઊજવવા માંડી.

બ્રાહ્મમતના પ્રચાર માટે કેશવે '૬૮ માં પ્રવાસ કર્યો, અને ઠીક સફળતા મેળવી. પ્રવાસ દરમ્યાન એમના કેટલાક શિષ્યો એમને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા લાગ્યા; કેશવે બ્રાહ્મસિદ્ધાંત વિરુદ્ધની આ ગુરુપૂજા ચાલવા દીધી. '૭૦-૭૧ માં તેમણે ઇંગ્લંડનો પ્રવાસ કર્યો. ત્યાંથી પાછા આવી તેમણે સમાજસુધારાની દિશામાં ઘણું કાર્ય કર્યું.

'૭૧ થી વારંવાર તેઓ પોતાના વર્તન માટે ઈશ્વરના આદેશનો દાવો કરવા લાગ્યા. એમણે યોગસાધના શરૂ કરી એનો ઉપદેશ આપવા માંડ્યો, પોતાની રસોઈ દ્વારા કરવા માંડી, અને પોતાના અનુયાયીઓનું ચાર જાતના બાવિક વર્ગમાં વર્ગીકરણ કર્યું. આમ તેમણે હિંદુધર્મ પ્રમાણે અધિકારભેદ શરૂ કર્યો. આ બધું બ્રાહ્મમતથી વિરુદ્ધ 'હવું'.

'૭૭ ની શરૂઆતમાં કેટલાક જુવાન બ્રાહ્મોએ કેટલીક બાબતોમાં વધુ આગેકદમ કરવા માટે એક છપ્પી મંડળી ઊભી કરી.

એમની પ્રતિજ્ઞાઓમાંની એક એકવીસથી નાના છોકરા અને મોળથી નાની છોકરીના લગ્નને ઉત્તેજન ન આપવાની હતી. દૈવયોગે આ પછી બહુ જ થોડા વખતમાં, બ્રાહ્મોની ના છતાં, કેશવે પોતાની ચૌદથી નાની છોકરીને, જે અબ્રાહ્મ મૂર્તિપૂજક રાજવંશમાં અનેક પત્નીનો રિવાજ હતો તેવો કુચબિહારના સોળથી નાની ઉમરના રાજવી સાથે, હિંદુવિધિથી પરણાવી. બ્રાહ્મોની એક સભાએ કરાવ કરી તેમને સમાજના મંત્રી ને મંદિરના આચાર્યના પદેથી દૂર કર્યાં. આમ છતાં કેશવે મંદિરનો કબજો મૂક્યો નહિ. કેશવની વિચિત્રતા અને અબ્રાહ્મ વર્તનથી કંટાળેલા નવીનોએ '૭૮ માં શિવનાથ શાસ્ત્રીના નેતૃત્વ હેઠળ 'સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ'ની સ્થાપના કરી આ સમાજના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોમાં આદિ સમાજના સિદ્ધાંતો ઉપરાંત ત્રણ બાબતો ઉમેરાયેલી છે, જેમાની પહેલી જાતિ એક વિરુદ્ધની છે : (૧) પરમેશ્વર બધાનો પિતા હોઈ સર્વ મનુષ્યો બાઈ બાઈ છે. (૨) આત્મા અમર છે તે નિત્ય પ્રગમનશીલ છે. (૩) ઈશ્વર પુણ્યનું ફળ આપે છે અને પાપની સજા કરે છે. એની સજા કાયમી નહિ પણ તે પ્રમગ પૂરતી જ હોય છે.

પોતે સ્થાપેલો ભારતવર્ષીય સમાજ લુપ્તપ્રાય થયો હોવાથી '૮૦ માં કેશવે 'નવવિધાન બ્રાહ્મસમાજ'ની સ્થાપના કરી. તેમાં તેમણે એકથી વધુ હિંદુ અને ખ્રિસ્તી ત્રિધિનો સમાવેશ કર્યો. સમાસદ થવા માટે ખ્રિસ્તીધર્મને મળતી દીક્ષા અને સાધારણ ભોજન આવશ્યક બન્યા. નમસ્કૃતિનની જેમ આરતી વગેરેએ પણ ધનર સમાજે કરતાં ભક્તિભાવનો વધુ ઉત્કટ આવિર્ભાવ દાખવ્યો. '૮૨ માં કેશવે ખ્રિસ્તીઓનો ત્રિધાસ્વરૂપવાદ નવવિધાનમાં દાખલ કર્યો

૧૮૮૩ માં કેશવે મરણ પામ્યા, ને તે પછી નવવિધાનની ઊતરતી કલા બેઠી. આ જ રીતે આદિ સમાજ પણ આજે મરવાને વાંકે જીવી રહ્યો છે. પણ સાધારણ સમાજ હજી પોતાનું

અસ્તિત્વ અને પોતાની સમાજજીવવાની સંસ્થાઓ બરાબર ટકાવી રહ્યો છે; જે કે એ સમાજ પણ હવે આજે જીવંત બળ ન ગણાય.

જે સત્યની ખોજ, ઈશ્વરનિષ્ઠા અને બ્રાહ્મભાવ બ્રાહ્મસમાજનાં ધટક બન્યાં હતાં તે જ વૃત્તિઓથી ગ્રેરાયેલા મુંઝવેના દાદોખા પાંડુરંગ, રામચંદ્ર બાળકૃષ્ણ વગેરેએ તત્ત્વબોધિની સભાના સભ્ય ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરની ગ્રેરણાથી કલ્પકતા જેવી પ્રકટ અને ઉત્કટ રીતે નહિ પણ શુભ અને સૌમ્ય રીતે કામ કરવાના આશયથી ૧૮૪૦ની આસપાસ મુંઝવેમાં એક છૂપી મંડળી સ્થાપી, જે પાછળથી 'પરમહંસ મંડળી' યા 'પરમહંસ સભા' તરીકે જાણીતી થઈ. સભાના મૂળભૂત ઉદ્દેશો એક જમદીશ્વરની સાચા દિલથી ભક્તિ કરવી, ખાવાપીવામાં જાતિબંધનો ન રાખવાં, મૂર્તિપૂજનો નિષેધ કરવો અને શાસ્ત્રસંમત હોવાથી વિધવાવિવાહને ઉત્તેજન આપવું એ હતા. સભ્ય થતાં પહેલાં ધાર્મિક ને સામાજિક સડાઓ શુભ રીતે નષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરવાની, એકેશ્વરની ઉપાસના કરવાની અને ખાવા-પીવામાં જાતિભેદ ન રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી પડતી. પછી કસોટી કરી જેવા સભ્યપદના ઉમેદવારને ખ્રિસ્તીએ બનાવેલા પાઉનો ટુકડા ખાવા અપાનો. આ મંડળી સભાઓ ભરતી અને સભાની પહેલાં અને પછી પ્રાર્થના કરવામાં આવતી. પૂતા, અહમદનગર, સતારા, બેલગામ વગેરે સ્થળોએ આ સંસ્થાની શાખાઓ નીકળી, ને એક સમકાલીન વિધાન સાચું હોય તો એના સભ્યોની સંખ્યા હજાર સુધી પહોંચી. '૬૦ માં કોઈએ સંસ્થાનું દફતર ચોરી લીધું', એમાંનાં નામો છાપામાં પ્રસિદ્ધ કર્યાં, અને ગમે તેવી ટીકા સાથે એવું પણ જાહેર કર્યું કે અમુક દિવસે એ બધા બાપ્તિસ્મા લઈ ખ્રિસ્તી થવાના છે. આથી જનસમાજમાં બળબળાટ મચી ગયો, સભામાં ભાગ લેનારાઓની સંખ્યા કમઃ નહિવત્ થઈ ગઈ, ને એ સંસ્થા પડી ભાંગી.

સમાજસુધારાને જનતા માટે ઉપકારક કરવો હોય તો તે

પહેલાં ધાર્મિક મુધારો કરવો જોઈએ એવા વિચારે' ૬૭ માં પરમ-
હંસ સમાના માણ સખ્યોએ એક પ્રાર્થનામંડળી ગ્યાપી. દેક
વખતમા જ એને 'પ્રાર્થનાસમાજ'નું નામ આપવામાં આવ્યું.
એના મળતરવો આ પ્રમાણે હતાં - ૧૬ ઈશ્વર એક જ છે; તે
નિરાકાર છે. એનું માનસિક ભજનપૂજન કરવું યોગ્ય છે, અને એ
આપણું કર્તવ્ય છે. મૂર્તિપૂજા ખોટો માર્ગ છે તે ઈશ્વરનું
અપમાન કરનાર અને અનુષ્ઠાને નીચત્વ અર્પી દુરાચાર તરફ લઈ
જનાર છે એટલે એ ખોટો માર્ગ ટળા લોકોમા સન્માર્ગની પ્રવૃત્તિ
થાય અને સમારનાં ગંધાં ધર્મકાર્ય એ મત પ્રમાણે થાય એ જ
સમાજનો હેતુ છે." ૨ આમા મૂર્તિપૂજા વિરદનો આવેગ શ્રિમ્તી
ધર્મ જોવો જ છે. સંગ્યાની કેટલીક પ્રતિજ્ઞાઓ આ મુજબ હતી.
"મૂર્તિપૂજામા મને શ્રદ્ધા નથી હું હમેશ ઈશ્વરનું ચિંતન કરતો
જઈશ....કોઈ ખરામ કામ થઈ જાય તો પશ્ચાત્તાપ થાય તે માટે
ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીશ હે ઈશ્વર મને આ પ્રતિજ્ઞા પાળવાનું
સામર્થ્ય આપ" ૩ પરમહંસપ્રદેશ હજી બુદ્ધાય નહોતું એટલે
આ સંગ્યા ઉપર પણ ખૂબ જ ટીકા થઈ 'જ્ઞાનપ્રકાશ' ૫૫૫ :
"તેમના મત અને આચરણ બિનકુલ યુરોપી પાદરીઓનું અનુકરણ
છે. . અગ્રેજી ભણેલા હિંદુઓની પેતાના ધર્મ પરની શ્રદ્ધા નષ્ટ
થાય છે, તે તેઓ શ્રિમ્તી કે હુમયમાન ધર્મ પણ સ્વીકારતા નથી
એટલે તેમના મન ખાલી પડે છે. આ લોકોએ ખાલી મન બરી
કાઢવા માટે આ તોડ કાઢ્યો છે." ૪ પ્રાર્થના કરતી વખતે "આખ
મોંચવી, છોકડીઓએ આવું, પ્રાર્થના પૂરી થના અગ્રેજી 'આમેન'
સખ્દનું બાપાતર કરી 'તયાસ્તુ' કહેવું. - આ તો અગ્રેજોના
અનુકરણ માટે છે એ સ્પષ્ટ છે." ૫

ચોડા વખત પછી રાનડે, બાઝારકર અને વામન આમાણ

મેડક જેવા સમર્થ સુધારકો આ સંસ્થામાં જોડાયા, જેથી સંસ્થામાં તેજ પુરાયું. '૭૨ સુધી સાપ્તાહિક પ્રાર્થના સિવાય સમાજમાં બીજું કોઈ રચનાત્મક કાર્ય થતું નહિ. '૭૨ ના અંતમાં સમાજને દટમૂલ કરવા ખાસ બોલાવવામાં આવેલા પ્રતાપચંદ્ર મજમદારે પ્રયત્ન કરી રચનાત્મક કાર્ય કરવા એકેશ્વર ઉપાસક મંડળી રચાવી. એણે ઘણાં જાહેર બ્યાખ્યાનો—ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની ઉત્તિ વિશેનાં—આપવા માંડ્યાં. આથી જાહેરમાં ઠીક જાગૃતિ આવી. '૭૩ માં સમાજનાં મૂળતરવોની આ પ્રમાણે પુનઃઘટના કરવામાં આવી :

(૧) ઈશ્વરે આપું બ્રહ્માંડ સર્જ્યું. એ જ સાચો જગવાન. એ નિત્ય, જ્ઞાનરેશ્વર, અનંત કલ્યાણનિધાન, આનંદમય, નિરવયવ, નિરાકાર, એક જ, અદ્વિતીય, સર્વનો નિયંતા, સર્વબાપી, સર્વસ, સર્વશક્તિ, કૃપાનિધિ, પરમ પવિત્ર અને પતિતપાવન છે. (૨) માત્ર એની જ ઉપાસનાથી આ લોક અને પર લોકમાં શુભ પ્રાપ્ત થાય છે. (૩) એના તરફ પૂજ્યત્વ છુદ્ધિ અને અનન્યભાવ રાખી એનું માનસિક કલનપૂજન કરવું અને એને પ્રિય કૃત્યો કરવાં એ જ એની ખરી ઉપાસના. (૪) પ્રતિમા અને બીજા સૂક્ષ્મ પદાર્થોની પૂજાઓ કે આરાધના કરવી એ ઈશ્વરોપાસનાનો ખરા પ્રકાર નથી. (૫) પરમેશ્વર સદેહે અવતાર નથી લેતો, ને કોઈ પણ એક અંધ ઈશ્વરચિત નથી (૬) જ્યાં મનુષ્યો એક પરમેશ્વરનાં બાળકો છે, એટલે એક શબ્દા વિના પરસ્પર બ્રાતૃબાવથી વર્તવું એ ઈશ્વરને પ્રિય છે અને મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે....

અતિશય

હવે લખેલાં ધર્મનાં મૂળ તરો પર મને પૂરી શ્રદ્ધા ॥ અને એને અનુસરીને આવશ્યક કરવું એ મારું કર્તવ્ય ॥ એમ હું ધારું છું એવી પ્રતિજ્ઞા ઈશ્વરને રમરીને કરું છું.

આમ મૂર્તિપૂજા એ પાપ છે એ ખિસ્તી અને ઇસ્લામીઓની માન્યતા દૂર થઈ એની જગ્યાએ એ નિરર્થક છે એવી સૌમ્ય માન્યતાએ સ્થાન લીધું. વળી ઈશ્વરનું સ્વરૂપ વધુ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું. આ જ સાઘમાં સમાજનું મુખપત્ર અંગ્રેજી-મરાઠી 'સુબોધ

પત્રિકા' શરૂ કરવામાં આવ્યું. '૭૭ માં સમાજે દુકાળ માટે ૩૬ બેગ્સ કર્યું. '૮૨ થી સમાજના મિદાનો અને ધર્મમતો લોકોને સમજાવવા એકબે પ્રચારકો નિમાવા લાગ્યા. પણ સમાજને બંગાળ જેવા કર્તૃત્વવાન પ્રચારકો ન મળ્યા, ને એથી એમાં બંગાળ જેવી સભ્યોની બરતની કદી ન થઈ.

અહમદનગર, પૂના, સતારા વગેરે સ્થળે પ્રાર્થનાસમાજની શાખાઓ સ્થપાઈ. પછીનાં કેટલાંક વર્ષોમાં સમાજે લોકસેવાની ગંજાઓ સ્થાપી. ૧૯-૦ માં સમાજની પ્રતિજ્ઞામાં આ વાક્ય ઉમેરવામાં આવ્યું, "હું એકેશ્વરી વિધિ પ્રમાણે ગૃહ અને ખીજ સંસ્કાર કરવા તૈયાર છું અને તે વખતે ઠાઈ પણ રીતની મૂર્તિપૂજા નહિ કરું." ૧

બ્રાહ્મસમાજના ઘણા અંશે મહારાષ્ટ્રિય પ્રાર્થનાસમાજે અપનાવ્યા હોવા છતાં એમાં ને બ્રાહ્મસમાજમાં કેટલોક મહત્ત્વનો ભેદ છે. બ્રાહ્મસમાજ કરતાં એ વધુ હિંદુધર્મપર જણાય છે. બ્રાહ્મસમાજની જેમ મહારાષ્ટ્રિય પ્રાર્થનાસમાજને પણ બધા ધર્મનાં સર્વ પુરતકો માન્ય છે, છતાં આ સમાજના ઉપદેશો વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા વગેરે પર વધુ આધાર રાખતા લાગે છે. બ્રાહ્મસમાજે બંગાળના મંત્રોની નિર્મલ વાણીનો ઉપયોગ કરવાની પરવા કરી નહોતી; આ સમાજે મંત્રોની વાણીમાંથી જે જે પોતાને આજ હોય તે બધીને પોતાના ઉપદેશ અને ઉપદેશીકરણ માટે છૂટથી ઉપયોગ કર્યો. સાધારણ બ્રાહ્મસમાજે જાતિભેદ તોડવા પર જે બાર મૂક્યો તે આ સમાજે ન મૂક્યો. એટલે બંગાળમાં બ્રાહ્મ થનારને કુટુંબ છોડવું પડતું, લોકો એના પડછાયાથી પણ અજાણા, એવું અહીં કાંઈ ન બન્યું. ઠાઈ પણ જ્ઞાતિનો માણસ સમાજ થઈ શકે. જ્ઞાતિ એને એ માટે જાતિપહાર નહોતી કરતી કે પ્રતિશ્રુત પણ નહોતી કરમાવતી. સ્વ. હારકાનાથ વૈદ કહે છે, "બંગાળમાં મૂર્તિપૂજા

મહારાષ્ટ્ર કરતાં વધુ પ્રજા હોવા છતાં, ને રામમોહને મૂર્તિપૂજા વિરદ્ધ લખ્યું હોવા છતાં ત્યાં એ તત્ત્વ પર શરૂઆતમાં બહુ બાર નહોતો મુકાતો. અહીં મૂળથી જ એના પર—કદાચ બ્રાહ્મસમાજ અને એના વિખવાદોનો ઇતિહાસ નગર સમક્ષ હોવાથી—બાર મુકાયેલા આમ છતાં અહીં ધરમાંથી મૂર્તિપૂજા દૂર કરવાનું કામ ધીરું હતું.”^૭ મહારાષ્ટ્ર સમાજોએ જ્ઞાતિબંધન દૂર ન કર્યું તેનું એક સારું ફલ એ આવ્યું કે બ્રાહ્મો પોતાને હિંદુઓથી જોઈ એક જાતિ ગણવા માંડેલા, ને એ રીતે જિલ્લો એક જાતિનો વધારો થયેલો તેવું અહીં ન બન્યું એનાથી ગેરફાયદો એ થયો કે અહીં એમના જેવાં ધર્મશ, જ્ઞેમ, હિસાબ ન આવ્યાં, ને સમાજ આગળ ન ધધ્યો. આજે આ સમાજની સામાજિક સંસ્થાઓ ચાલે છે, પણ એની ઉપાસના વગેરેમાં જનતાને રસ નથી; માત્ર ગણતર સભ્યો મારફત એનું રંગશિયું ગાડું ચાલે જાય છે.

પશ્ચિમની વિદ્યાના જે સંપર્કે બંગાળીઓ અને મહારાષ્ટ્રીઓને વિચાર કરતા ક્યો તે સંપર્ક ગુજરાતમાં પણ કાર્યકર બન્યા વિના ન રહ્યો. અમદાવાદના ભોળાનાથ સારાભાઈ જૂની પરિપાટીમાં જોઈયાં હતા, પણ અંગ્રેજ અમલદારોના સંપર્કથી અને સ્વયંસૂર્તિથી ધીરધીરે વહેમી વિચારો અને દુઃખકારક રૂઢિઓથી મુક્ત થના જુદા અંતિમ અવસ્થામાં દર સુધારકે જની ગયેલા જ્ઞેમ સામાજિક દિશામાં તેમ ધાર્મિક દિશામાં પણ તેમના વિચાર ધીરધીરે બદલાતા જતા હતા. એકવારના આ ચુસ્ત દેવીભક્તે ક્રમશઃ તીર્થસ્થાનોમાં ફોર અને સ્નાન બંધ કર્યો, બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપવી બંધ કરી, ને હેવટે મૂર્તિનાં દર્શન પણ બંધ કર્યો.

૧૮૭૧માં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સને ગંભીર માંદગી આવી. એમને એમાંથી ઉગારવા માટે રાજનગરની સર્વ કેમના શહેરીઓને માન્ય થાય એવી પ્રાર્થના કરવાનું હરાવવામાં આવ્યું. ભોળાનાથે એવી

પ્રામગિક પ્રાર્થના તૈયાર કરી, ને એ પ્રાર્થના બહુ જ ગંભીરતાથી કરવામા આવી. હાજર રહેવાઓ ઉપર એ પ્રાર્થનાની એટલી અસર થઈ કે એ જાતની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે તો સારું એવી ઇચ્છા તેમણે દર્શાવી. દેશની ધર્મવિપયક સ્થિતિ સુધારવા મહાપ્રયત્નની જરૂર જોતા બોળાનાથ ને મહીપતરામે તે આશા આપી કે ઈર્ષક પૂરી પડવાની તક જણાતા તે ઝડપી લીધી, અને હાજર રહેવા બધાએ દર અઢવાડિયે —એ કદાચ રવિવાર હશે—એ જ રીતે ભેગા મળી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવી એમ દુરાવ્યુ આમ એક ધર્મમંડળ શરૂ થયું, જે આગળ જતા “પ્રાર્થનાસમાજ” બન્યું. બોળાનાથે આ રીતે પ્રાર્થનાસમાજ યથાથો તેમા એમના દિવસે દિવસે બદલાતા જતા વિચારો, પોતે જેમાં કાર્યકર હતા તે રથાનિક ધર્મસભાની કાર્યવાહીથી થયેલો અમતોપ મહીપતરામ જેવા મિત્રના પોતાને મળતા જ વિચારો, છેલ્લા ચારપાંચ વર્ષથી કમકસાટથી મગાવીને વાચેલા પુસ્તકો, ને જાતે જોયેલી મુશ્કેલ પ્રાર્થનાસમાજની કારવાહને કારણરૂપ ગણવા બેઠાએ.

‘૭૨ મા ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજના મત્રી પ્રતાપચંદ્ર મજૂમદાર અમદાવાદ આવ્યા ને ત્યાં ઉપદેશો આપ્યા આનાથી જાનતામા જાગૃતિ આવી, ને કદાચ બોળાનાથ અને સમાજની દૃષ્ટિ વધુ નિશ્ચિત અને સ્પષ્ટ બની ‘૭૩ મા સમાજના મજૂમદારની મધ્યા મેા ઉપર મર્મ, ને ચાગીસથી વધુની હાજરી પામેલી સ્ત્રીઓની સમા પછુ રથપાર્થ ‘૭૪ મા સમાજના ‘ મંદિર ‘નું ખાતલુદ્ધર્ત થયું તે વખતે મહીપતરામે સમાજના ચાગ સિદ્ધાત હોવાનું જણાવ્યું : (૧) ઈશ્વર એક છે, અને તે જ પૂન્ય છે. (૨) નીનિપૂર્વક પ્રેમસંહિત ઈશ્વરભક્તિ એ જ ધર્મ. (૩) ભક્તિ એટલે શ્રદ્ધા, ઉપાસના, સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને સદાચાર. (૪) ભક્તિ વડે ઈશ્વર પ્રમત્ર ચાપ છે અને આત્માનુ કલ્યાણ ચાપ છે. ‘૭૬ મા દેવેન્દ્રના પુત્ર સન્ધેન્દ્રનાથ ટાગોર અમદાવાદમા ન્યાયાધીશ નિમાયા એમના મુજરાતી ઉપદેશોએ

સમાજને વધુ દૃઢ ને પગબર કર્યો. ચંરથાએ ‘પ્રાર્થનામાલા’, ‘દિડી તથા અભંગ’, ‘અભંગમાલા’ ‘ઈશ્વરોપાસના’ બા. ૧, સત્યેન્દ્રનાથના સમાજ સમક્ષના ગુજરાતી ઉપદેશો વગેરે બહાર પાડ્યાં, ને ‘૭૭ થી થોડો વખત ‘ધર્મતત્ત્વ’ અને ‘૭૮ થી થોડો સમય ‘સ્ત્રીસુબોધ’ નામની માલા બહાર પાડી.

‘૭૭માં બોગાનાથ સત્યેન્દ્રની સાથે કલકત્તા વગેરેના પ્રવાસે ગયા, ને ત્યાંના કેશવ, દેવેન્દ્ર વગેરે આગેવાનોને મળ્યા; એમના સમાજોની કાર્યપદ્ધતિ જોઈ. આથી એમના હૃદયમાં બક્ષિતની વૃદ્ધિ થઈ; કલકત્તા અને અમદાવાદના સમાજો વચ્ચેનું અંતર દેખાઈ આવ્યું. તેમને કલકત્તાને મુકાબલે અમદાવાદનો સમાજ નબળો હોવાનું કારણ જાતિભેદ અને મૂર્તિપૂજા જણાયું. જાતિભેદ તો દૂર નદિ કરી શકાય, પણ મૂર્તિપૂજા પર પ્રતિબંધ મૂકી શકાય એમ લાગતાં જે સભ્યની ઇચ્છા હોય તેણે મૂર્તિપૂજા ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી એમ નહીં કરવામાં આવ્યું. જે વખતે ધડવામાં આવેલી પ્રતિજ્ઞાઓનો સારાંશ આ છે : (૧) નિત્યોપાસનામાં જડ કે મૂર્તિની પૂજા નહિ કરું. (૨) દામ કે વિપત્તિ બાદ કરતાં દમેય ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીશ. (૩) સદાચારી અને પાંપમુક્ત જનવાનો પ્રયત્ન કરીશ. (૪) ઈશ્વરની માધ્યસ્થી વિના બક્ષિથી જ મોક્ષ મળશે એમ માનીશ. આમ સમાજના ધણા સભ્યોએ દમેયની ઉપાસનામાં મૂર્તિપૂજાનો ત્યાગ કર્યો. પણ પ્રતિજ્ઞા લેનાર મારે પણ સગનાદિ પ્રમંથોમાં એ દૂર કરવાનું મરજિયાત રહ્યું. આદ્યસમાજે જાતિબંધન ને મૂર્તિ બંને ત્યાગ્યાં, મુંઝર્ પ્રાર્થનાસમાજે માત્ર મૂર્તિપૂજા ત્યાગી, તો અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજે મૂર્તિનો ત્યાગ પણ અધકચરો જ કર્યો. આ રીતે જોતાં સ્વ. નાનાલાલ દરિનું આ ત્રણે સમાજ દિશ્વટતામાં કમસા પાનગા પડે છે એ વિધાન સાચું મળી શકાય.

૮. “જાનાજની જલસમાજના ગુણજનનું પાતળું પાણી તે મુંજની પ્રાર્થનાસમાજ ને મુંજની પ્રાર્થનાસમાજનું યે પાતળું પાણી તે અમદાવાદની પ્રાર્થનાસમાજ.” (“સાદિત્વમંથન”, પ્રારથાવિ, પૃ. ૧૦)

(આ બધાં કાર્યો યા સાથે સમાજના ઉપદેશોમાં સદાચરણ ને નીતિમય જીવન, વિધવાવિવાહ, સમુદયમન, બાળવગ્નનિષેધ ને કન્યાકેળવણીની આવશ્યકતા બોધવામાં આવી. આથી જનસમાજ પર પ્રાર્થનાસમાજની છાપ મંસારસુધારક મંડળ જેવી થઈ. એ ભક્તિમાર્ગ હતો છતાં એમાં ભક્તિ ઉપાસનાની દૃષ્ટાંતી આગળ ન વધી, પખવાજ ને કવમલિયાવાળા એન્જલો દાખન ન થયા, ને નગર-મકીર્તનો કરવાનું બજેયા વર્ગને ફાનું ન આવ્યું. ધર્મોપદેશમાં પણ મંડન કરતા ખંડન પર વધુ ભાર મુકાયો.

ભક્તદેવો બોળાનાથના અવસાન પછી સમાજની લગામ મહીપતરામના હાથમાં આવી એમના હાથમાં પ્રાર્થનાસમાજ મસારસુધારા તરફ વધુ દબ્યો. મૂર્તિપૂજના ખંડન ઉપર આગળ કરતાં વધુ ભાર મુકાયો, ને જૂના રીતરિવાજોની ઢેકડી પણ ઊડવા લાગી તેમના પછી સમાજનો વહીવટ લાનસ કરના હાથમાં ગયો. તેમણે સમાજને સુધારા કરતાં સેવા તરફ વધુ વાળ્યો. એમણે મહીપતરામ અનાયાત્રમ અને બાળહત્યા પ્રતિબંધમૂલ, વિધવાઆશ્રમ, ઈગ્નિશ સ્કૂલ, દિવાળીમાર્ષ કન્યાશાળા અને અદ્યતો માટેની શાળા સ્થાપી—રથપાલી ને પ્રાર્થનાસમાજને સોંપ્યા લાનસ કરના હાથમાં, ખાસ કરીને ઓગણીસમી સદીના અત લગ્નમગ, સમાજમાં કદાચ વધુ એતન આવ્યું અનાયાત્રમની સ્થાપના, દુકાળ વખતે અનાથ બાળકોને અપાયેલો આશ્રય, સમાજે શરૂ કરેલા અડવાડિયા સુધી ચાલતા વાર્ષિક ઉત્સવ, કીર્તનો, અને અનેકોને આકર્ષી અસર કરતા ઉપદેશો—આ બધું આ ગણાયા જન્યુ છતાં બોળાનાથ, મહીપતરામ કે લાવચ કર સરચાને નવવિધાન કે સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ તરફ ન વાળી શક્યા, એટલે સંસ્થામાં ભક્તિની ઉત્કટતા પણ ન આવી, કે નાતના બંધન તોડી નાખવાની શક્તિ પણ ન આવી.

આ પીઠિકા પર પ્રવેશ કરી રમણભાઈ એ શી જૂમિકા ભજવી ? હૃદયપરાયણ લાવચ કર જ્યારે મર્યાના પ્રમુખ હતા ત્યારે રમણ-

બાઈ એના મંત્રી હતા. લાલશંકર ગુજરી ગયા એટલે સમાજનાં સુત્ર, મંત્રી રમણુભાઈના હાથમાં આવ્યાં. વિનીત રમણુભાઈ મંસ્થા-
ઓનું મંચાલન અને આંતરિક વ્યવસ્થા સરસ કરી શકતા, પણ જે
જે મંસ્થાઓનાં સુકાન હાથમાં લીધેલાં તેમાં નવું કરવા માટે તેમને
આગ્રહ ન હતો; જે હોય તેને સારી રીતે ચલાવવું એ જ તેમનું
દૃષ્ટિબિંદુ રહેતું. વળી તે જોઈતો સમય પણ નહોતા આપી શકતા. આથી
એમના વખતમાં પ્રાર્થનાસમાજનાં પુસ્તકખંડેણ અને પ્રચારખંડેણ
થોડાં વધ્યાં, અનાયાશ્રમ વગેરે મંસ્થાઓનો વકીવટ વધુ ચોખ્ખો
અને નિયમિત થયો, પણ એ સિવાય વધારે ઉન્નતિ સમાજ સાધી
શક્યો નહિ; ઊંઘટો ક્રમશઃ જનનાનો એ તરફનો ઉત્સાહ ઘટતો
ગયો. આ અંગે શ્રી. ગિરિજાશંકર ત્રિવેદી કહે છે : “રમણુભાઈના
વખતમાં પ્રાર્થનાસમાજને ઘણી વિપરીત પરિસ્થિતિમાંથી પસાર
થવું પડ્યું હતું. ગુજરાતમાં ધર્મધેણ્ણાનું પ્રબળ હતું અને હજી પણ
છે. એક બાજુ ડોઈ યુનિવર્સિટીના પદવીધરો હવેલીની ધર્મપદ્ધતિનો
ખ્યાલ કરતા તો બીજી બાજુ તૃસિદાચાર્ય જેવા નવીન આચાર્યોથી
પદવીધરો આકર્ષીતા. પ્રાચીન પદ્ધતિનો ખ્યાલ કરવા મણિભાઈ
નણુભાઈ જેવા પ્રખર વિદ્વાન મેદાને પડતા. આ સૌ સામે અર્જુન
બાણાવળીની પેઠે બુદ્ધિવાદની લડાઈ એટલે હાથે રમણુભાઈ લડતા.”

રમણુભાઈની પુત્રીના લગ્ન વખતે ‘કુલોચરચિકા’માં લખેલા
પત્રમાં શ્રી. ડેજકર લખે છે, કે એકવાર રમણુભાઈ જોડે વાનનો
પ્રમંથ નીકળતાં અમદાવાદનો સમાજ શું હાથ કરે છે તે પૂછતાં
રમણુભાઈએ તેમને જવાબ આપ્યો હતો : “દર અહવાલિયે અમે
સમાજમાં બેમાં ચાલ્યો છીએ. બદારનાં પણ ઘણાં માણસો આવે
છે. અને લોકોને અમે અમારા મત સા છે તે સમજાવીએ છીએ.
આ હામગીરી શું એલી છે? ત્યારે લેખકે પૂછ્યું કે સમાજના
પત્રક પર સો-દોઢસો નામ છે; પંદર-વીસથી વધુ સૂચ્યો કરી

હાજર રહેતા નથી અને મૂર્તિપૂજન અને જાતિભેદ તબ્બાં હોય એવો એક સમાસદ સમાજમાં નથી, ત્યારે સમાજનું કામકાજ બરાબર ચાલુ રહ્યું છે એમ કોઈ પણ કહી શકે ખરું ?”^{૧૦} વગેરે, વગેરે. '૨૭ માં પ્રાર્થનાસમાજના ઇતિહાસકાર સ્વ વૈષ્ણ લખે છે, રમણભાઈ અને વિદ્યાભહેને “અત્યંત ત્યાગપૂર્વક સમાજનું કાર્ય ચલાવ્યું. પણ આજ એ સમાજની સ્થિતિ કોઈ રીતે સંતોષકારક નથી એમ બારે દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે.”^{૧૧} આમ રમણભાઈ પ્રાર્થનાસમાજ પરંપરાના સમર્થ પ્રતિનિધિઓમાં હોવા હતા. એમના અવસાન પછી સમાજ ક્યંત બળ તરીકે બંધ થયે.

આનંદશંકર ધ્રુવ કહે છે કે સમાજે એ ધર્મશૂન્ય તૃપ્ત કરનાર પૌષ્ટિક ને બળપ્રદ ખોરાક નથી, પણ કંઈ લીતો કરનાર પાતળાં પાણી જ છે. એમની આ વાત સાચી છે, કારણ શુદ્ધિ એ સર્વનાત્મક નહિ પણ અંડનાત્મક તત્ત્વ હોઈ કોઈ પણ ધર્મ માત્ર શુદ્ધિ પર ટકી શકે નથી; એમાં ભાવના અને પરંપરાની પણ જરૂર હોય છે. પણ આજ- ને પ્રાર્થના-સમાજમાં એ વસ્તુ ખૂટતી હતી. આજધર્મ અન્તર્દીપમા માને છે,^{૧૨} પણ તે ઈશ્વર અને સદ્ગુણના અસ્તિત્વ પૂરવું જ; એ સિવાયની બાજતોમા શુદ્ધિગમ્યતા એ જ એની મુખ્ય વાત બની રહે છે.^{૧૩} વળી આજસમાજનું “આપું” આદેશન એક રીતે પરદેશ અને પરમરક્તિના અનુકરણ જેવું હતું. તેનાં મૂળ આપણા દેશના આંતરમાનસ સુધી, દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસ સુધી જોડા મયાં નહોતા.”^{૧૪} આથી એ આદેશન “લોક-સમૂહના માનસને કદી આકર્ષી શક્યું નહિ.”^{૧૫} આમ હોવા છતાં

૧૦. સુપ, તા. ૩૦-૧૦-૨૯.

૧૧. પ્રાઈ, પૃ. ૩૦૫.

૧૨. અંતર્દીપણા, ‘ઇન્ડિયન’- ધસ ૨, પૃ- ૧૪૨-૧૪૪, ૯૪

૧૩. જુઓ રમ.પ્રો “આત્મશાસન”, ધસ, ૧. ત્યા પૃ. ૨૩૧ ઉપર

એ સ્પષ્ટ કહે છે, “ધર્મ માટે સહુથી પહેલી જરૂર તકની છે.”

૧૪. પ્રો. શ. વિ પાઠક, આધ, ઉપોદ્ધાવ, પૃ. ૧૦.

રમણભાઈ માટે પ્રાર્થનાસમાજે પાતળા પાણીને બદલે પૌષ્ટિક ખોરાકની જ મરજ સારી; એમની ધાર્મિકતા અને ઈશ્વરનિષ્ઠા બંને એનાથી પોપાયાં ને અનન્યસાધારણ બન્યાં.

ચુસ્ત સમાજ રમણભાઈને મતે બ્રાહ્મધર્મનો ઉદ્દેશ જડતા, અજ્ઞાન, વડેમ વગેરેમાંથી મનુષ્યના ચિત્તને સ્વતંત્ર કરવાનો છે, અને એનો સિદ્ધાંત અંતર્દીપથી અને બુદ્ધિથી જ સાચું લાગે તે જ સાચું એ છે. "મનુષ્યજાતિમાં ધર્મભાવના રહેલી છે તેની પ્રેરણાથી મનુષ્યમાત્ર ધર્મવિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે માટે તે ધર્મભાવનાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ યોધી કાઢી તેનો સ્વીકાર કરવો એ બ્રાહ્મસમાજની પદ્ધતિ છે" ૧૫ આ રીતે સારમહણુ કરવો એટલે બધા ધર્મોનો માત્ર મંમદ કરવો એમ નહિ, એ બધાનો સમન્વય કરવો જોઈએ. ૧૬

રમણભાઈનાં ધાર્મિક કે ધર્મને સ્પર્શતાં તેમજ ધર્મને લખાણોમાં એમની ઈશ્વરનિષ્ઠા અને ઈશ્વરભક્તિનાં અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે. ૧૭

જડ સૃષ્ટિમાં રહેલી યોજના, એકતાનો વિચાર કરતાં તેના શુભાસા માટે રમણભાઈ ઈશ્વરના અસ્તિત્વને આવશ્યક માને છે :

૧૫. ધસ ૨, પૃ ૧૪૫.

૧૬ ધસ ૨, પૃ. ૧૨૦-૧૨૧

૧૭. તેમની ૩૮૬૬ ઈશ્વરશ્રદ્ધા અને ઈશ્વરભક્તિ ધસ ૧, પૃ. ૧૧૪ અને પૃ. ૧૬, ધસ ૨, પૃ ૧૧૬ ઉપર વર્ણવે આવે છે. કસા ૪માં સંપ્રદાયેશી એમની ચેત્રીસ દવિતામાંથી તેર ઈશ્વરને સીધા સંબોધનરૂપ છે, ને તે ઉપરાંત બીજી છમાં પણ ઈશ્વર વર્ણિત છે. તેઓ પ્રાર્થનાસમાજ સમક્ષ જે કીર્તનો કરતા તેમાં ઈશ્વરપ્રેમનાં વચનો છટથી વેરાયેલાં જ. 'શરૂનો પર્વત'માં લેખકની ઈશ્વરનિષ્ઠા પૂરા બલથી બ્યક્ત થયેલો જ. ૧૮કસા ૪ માંની નવસિદ્ધા "તારાનું અભિમાન"માં છેલ્લું વાંકય બક્તિભાવે જખાવે છે કે પ્રજુની લીલા અમર્ય છે. દામની બીજી આશુનિમાં હમેરવામાં આવેલો "તૈવાર છે"નો લેખ ઈશ્વરની આયોજનનટકિ વિશે કુતર્ક કરનાર પર બારે કટાક્ષરૂપ છે બુદ્ધે ઈશ્વરને ન માન્યો એને તેઓ એની સદુપી મોટી બૂલ ગણે છે. (ધસ ૧, પૃ. ૪)

જડ વસ્તુઓ બને જ્ઞાનહીન છે; યોજના કદ્યવા અસમર્થ છે; એકબીજા સાથે સંબંધ કરવાની, એકબીજા સાથે ગળી નિયમો ઉદ્ભૂત કરવાની, પોતાથી છુટા રહેવા કળ તરફ પ્રવૃત્તિ કરવાની જડ વસ્તુઓમાં શક્તિ નથી. કારણુબ્યાપાર.. હોય તો જ સૃષ્ટિ થાય છે, અને કારણુ-બ્યાપાર ઇચ્છા વડે જ થાય છે, ચેતન્યના પ્રયાસથી જ થાય છે સૃષ્ટિના ખુવારો. આપવા સાકે આખરની જે એકતા જડવાદીને હાનુવ કરવી પડે છે, સર્વ દરમ્યામાં અન્તર્ભૂત રહેલી જે એક અનંત શક્તિનું અસ્તિત્વ તેને હાનુવ કરવું પડે છે તે 'જડ' દોષ શકે તેમ નથી જડના નિયમો એવી એકતા, સર્વવ્યાપિતા, અનંતતાથી વિરુદ્ધ જાય છે...૧૮

“ઈશ્વરનું કવિત્વ”માં તેઓ કહે છે :

કેટલાક નામ્નિકો એવી દલીલ કરે છે કે સૃષ્ટિમાં ઈશ્વરની યોજના પાર પડે છે એવી ધટના હોય તો તેનો અર્થ એવો થાય કે ઈશ્વરની મૂળ સૃષ્ટિમાં ખામી રહેલી છે અને તે ખામી દૂર કરવા ઈશ્વરને એવા ઉપાય લેવા પડે છે.....તે જ રીતે, જોન રુટઅર્ટ મિલ્ડ કહે છે કે વિશ્વમાં યોજના દહેલી હોવાનું જે જે દર્શન છે તે તે શક્તિની તેરલી મર્યાદા બતાવે છે; અને સુક્તિઓ સંભાળથી અને કુશળતાથી પસંદ કરેલી હોય તો શક્તિની એટલી વધારે ખામી જણાય છે કારણ કે મુશ્કેલીઓ જીતવામાં રહ્યાપણ અને સુક્તિ રહેવા છે, પણ પરમાત્મા આગળ તો મુશ્કેલીઓ ન જ હોવી જોઈએ આ શક્યોનો ઉત્તર આપતા કાંતર માટિનો કહે છે કે આવી દલીલનો અર્થ તો એ થાય કે કોઈ હેતુ સફલ કરવા ઈશ્વર પ્રવર્તિત થાય એમાં તેની ખામી સાબીત થાય; ઈશ્વર પસંદ કરે તેમાં તેના દિવ્ય સ્વરૂપની અશક્તિ સાબીત થાય; ખાસ કરીને ઉપાયોની પસંદગી વિશેષ કુશળતાવાળા હોય તો વિશેષ ખામી સાબીત થાય વળી, . સૃષ્ટિના ઇચ્છાબ્યાપારમાં જ અવિધ્ય તરફ ગતિ સમાયેલી છે; જે કોઈ ઇચ્છા કરે છે તે, વર્તમાન નહિં અને વર્તમાન કરતા વધારે સારી એવી અવિધ્યસ્થિતિ આટલે પ્રવૃત્તિ કરે છે એ ખરૂં છે, પરંતુ, એવી પ્રવૃત્તિમાં અપૂર્ણતા રહી નથી, કારણ કે જ્યાં એવી પ્રવૃત્તિ ન હોય, ત્યાં વધારે સારી સ્થિતિએ પહોંચવાની શક્તિ ન હોય ત્યાં અપૂર્ણતા હોય યથેચ્છ સ્થિતિએ પહોંચવાની, યથેચ્છ ગતિ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ

હોય ત્યાં અસક્તિ છે એમ કેમ દહેવાય ? અવિધ્ય તરફની એવી પ્રવૃત્તિ ન હોય તો પરમાત્મામાં પૂર્ણતા હોય એમ દહેવી પણ શકાઈ નથી. આત્માનો જ એ ધર્મ છે કે વારંવાર સ્થિતિથી અમાલી વધી વિશિષ્ટ ભાવના તરફ તે હમેશા ચલિ રહે છે. ૧૬

ધર્મચરિત્ર રમણભાઈને બ્રાહ્મ- અને પ્રાર્થના-સમાજનો જ ધર્મચર માન્ય હતો. દાખલા તરીકે, તેઓ કહે છે : " પરમેશ્વર સુર, દૈત્ય, પુરુષ કે નારી રૂપે હોય તો તેમના વિદ્યારથી ચલિત થાય, તેમની માફક મોહબળમાં મગ્ન થાય. ધર્મચર આપણી માફક વિકૃત થાય તો પછી ધર્મચરની સ્વતંત્રતા શી ? તો પછી, દુર્બલ મનુષ્યને બળ આપનાર કાણ, તેનો આદર્શ કાણ ? ધર્મચર અવતાર લે છે એમ કહેવું એના જેવી ધર્મચરનિદા એકે નથી." ૨૦ મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરતાં તેઓ કહે છે :

.....સૃષ્ટ પદાર્થની પૂજા મનને અધમતામાં લઈ લય છે અને ઇદ્રિયગોચર વસ્તુની ઇદ્રિયગોચર પદાર્થોથી પૂજા કરતાં સૃષ્ટ પદાર્થના ગુણનું જ જ્ઞાન રહે છે અને સૃષ્ટ પદાર્થોથી પર, અમૂર્ત ચિન્મય અને નિરંજન રૂપથી મન વિમુખ થાય છે.....

.....એમ દહેવામાં આવે છે કે મનુષ્યને પરમેશ્વરનું જ્ઞાન તેના નિરાકારત્વથી થઈ નથી. તેને સાકાર કરી પ્રથમ ઇદ્રિયો સમક્ષ આણવો જોઈએ. પ્રથમ તો એ જ બુદ્ધ છે કે નિરાકારને નિરાકાર બહુવા સાથે તેને સાકાર માનવો જોઈએ. સાકાર નિરાકારનું જ્ઞાન કેમ કરાવે ? ઇદ્રિયોથી અતીતનું જ્ઞાન તેને ઇદ્રિયગોચર માન્યથી કેમ થાય ? ચિન્મયનું જ્ઞાન જડમયથી કેમ થાય ? બનેલા ગુણ જુદા છે. ઈશ્વરના એકે ગુણ જડમૂર્તિમાં નથી તો જડમૂર્તિ ઈશ્વરનું જ્ઞાન કેમ કરાવે ? વળી દહેવામાં આવે છે કે દૂર રહેલા દેશોનું જ્ઞાન નકરો જોવાથી થાય છે, દૂર રહેલા પુરુષનું જ્ઞાન તેની છબીથી થાય છે તેમ ઈશ્વરનું જ્ઞાન મૂર્તિથી થાય છે. અર્થે વળી બ્રાન્તિ છે. નકરોમાં આકારની રેખા મૂળ દેશની જ છે... છબીમાં રૂપ પુરુષનું હોય તેણે જ છે. મૂર્તિમાં ઈશ્વરનું સ્વરૂપ છે ? છતાં

નહિ'. મૂર્તિ' તો મનુષ્યનું રૂપ બતાવે છે.....મનુષ્યના જીવાત્માની મૂર્તિ' થઈ શકતી નથી તો પરમાત્માની તો કેમ જ થાય ?.....ચલિતમાં અને બીજા સાત્ત્વમાં ખરા જ્ઞાન સારૂ મૂર્તિ' મુકી અમૂર્તમાં જલું પડે છે. વ્યક્તિ મુકી વ્યક્તિથી પરનો વિચાર કરવો પડે છે તો દૈશ્વરજ્ઞાન જેવા મહાન વિષયમા મૂર્તિ'થી, એક ઠેકાણે રહેલી વ્યક્તિથી કેમ ચાલે ? દૈશ્વર નિરાકાર એમ એકવાર જ્ઞાન થયું પછી સાકાર મૂર્તિ' મનને કેમ રહે ?... ભૌતિક મૂર્તિ'થી અતે નિરાકાર દૈશ્વરનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહેવામા આવે તો પૂછીશું કે કેટલાયે જ્ઞાન થયા પછી ભૌતિક મૂર્તિ'ની પૂલ મૂકી દીધી છે ?.....મનુષ્યપદે મૂર્તિ'પૂલથી મન તેને મનુષ્ય ધારી તેના બોજન રનાન વગેરેમા શું ચાલેલું રહે છે અને ખરું સ્વરૂપ બૂલી નય છે રૂ.

ખીજે એક રથજે તેઓ કહે છે.

દૈશ્વરને બદલે મૂર્તિ', અવતાર, સૂર્યાદિ શક્તિને જોવા એ દૈશ્વરનું દર્શન નથી, દૈશ્વરથી ઇતરનું દર્શન છે; અદિવ્ય દર્શન છે.....અન્તા-કરણની પ્રેરણાથી અને વિવેકબુદ્ધિથી જે સમિચ્છાનદ નિરાકાર દૈશ્વર સમભય છે તેનું જ દર્શન કરવાની ઇચ્છા થાય છે. દૈશ્વર સત્યપદ્મ છે અને મત્યની મનુષ્યહૃદયમા પ્રેરણા કરે છે..... અજ્ઞાનના આવરણ ખસી જઈ આત્મામા પરમાત્માના તેજનો પ્રકાશ પડે, આત્મા પરમાત્માનું ચેતન્યમય સાન્નિધ્ય અનુભવે, પરમાત્માના દિવ્ય શુભોનું તેને સદસા જ્ઞાન થાય, તે શુભના અંશને અનુકૂળ સોતકંઠ વૃત્તિ થાય, પરમાત્મા સાથેના યોગમા આત્મા તલ્લીન થાય ત્યારે તેનું દિવ્ય દર્શન થાય છે... ચિન્મય તે દ્રિયગમ્ય નથી. ...

... દૈશ્વરનું સ્વરૂપ સર્વથી વલ્કૃષ્ટ છે અને તેમા કદિ પણ વ્યય કે ફેરફાર થતો નથી. તેની પવિત્રતામા ફેરફાર થતો નથી, તેના ન્યાયમા ફેરફાર થતો નથી, તેના સત્યમા ફેરફાર થતો નથી, તેમ તેના નિરાકાર ચેતન્ય રૂપમા પણ ફેરફાર થતો નથી. તે કદી આકારયુક્ત કે જડયુક્ત થતો નથીદૈશ્વર અવ્યય છે તે પોતાનું નિરાકાર સ્વરૂપ બદલે, આકાર મદલું કરે, દૈશ્વર ટળી મનુષ્ય થાય, મનુષ્યના પિતરોથી ચલિત થાય, મનુષ્યની પરિમિત શક્તિવાળો થાય તો તે વ્યય પામે. રર

ર૧. મસ ૧, પૃ. ૫૨-૫૩.

ર૨. મસ ૧, પૃ. ૧૩૯-૧૪૧. વળી જુઓ પૃ ૨૫૨, ઇ.

ધર્મર “ સત્યનિધાન, સત્યપ્રવર્તક, સત્યસ્વરૂપ ” “ એક... અબ્યય, અચ્યુત, અદ્વિતીય ” છે. ૨૩ “પરમાત્મા આત્માથી તેમ જ પોતે સર્જેલી સર્વ વસ્તુથી ભિન્ન છે. તે શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છે, તેનામાં જ્ઞાન છે, ઇચ્છા છે, સમજ શક્તિ છે, આવી તેની પૂર્ણ પ્રભુતા છે....ધર્મર નીતિનું, સદાચારનું મૂળ છે, પરમ નિધાન છે, પરમ ભાવના છે, પરમ આદર્શ છે.” ૨૪ તેનું સ્વરૂપ મર્યાદિત નથી. ૨૫

હિંદુ ધર્મમાંની ધર્મર વિશેની પરસ્પર વિરુદ્ધ માન્યતા વિશે રમણભાઈ કહે છે, “ ધર્મર નિરાકાર હોય તો...સાકાર...હોય... દયામય હોય તો...ચંડીસ્વરૂપ હોય...નીતિનિધાન હોય તો... અનીતિમય પણ હોય એમ બની શકતું નથી.... ” ૨૬

ધર્મરને અદ્વિતરૂપે બજાવે એ પણ અસત્યરૂપે બજાવે બરાબર છે. સુદર્શનકારના લેખના જવાગરૂપ ‘ પ્રાર્થનાની જરૂર ’ નામના ઉપદેશમાં તેઓ લખે છે :

આખા બ્રહ્માંડમાં એક જ અવિભિન્ન ચિન્મય. અસ્તિત્વ હોય, સર્વ બ્રહ્મમય હોય, તો તે સમગ્ર બ્રહ્માંડ સિવાય બીજા કશાથી ‘ હું બ્રહ્મ છું ’ એમ કહી શકાય નહિ. હું બ્રહ્મ છું એમ કોઈને માલમ પડે નહિ. એ બ્રહ્મ નિરવચન હોતાં કોઈને હું તેનો અવચન છું, એવું જાન થઈ શકે નહિ. જ્યાં વિશેષ્ય અને વિશેષણ બેનો અવકાશ નથી ત્યાં ‘ હું ’ અને ‘ બ્રહ્મ ’ એવું જુદું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ. માટે ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવું (પારમાર્થિક) જ્ઞાન કોઈ અત્યુક્ત મનુષ્યને તો થઈ શકે જ નહિ. ૨૭

તેનો [બ્રહ્મનો] એક ભાગ — એક મનુષ્ય પોતાને સમગ્ર અનુભવતો હોય, જ્ઞાની હોય, એક પોતાને સમગ્ર અનુભવતો ન હોય, અજ્ઞાની હોય, એમ બની શકે જ નહિ કેમકે એ મત પ્રમાણે એ બ્રહ્મને જામ નથી. કેટલાક મનુષ્ય જ્ઞાની, કેટલાક અજ્ઞાની, કેટલાક મોહમુક્ત, કેટલાક મોહમગ્ન હોય ■ તે વાસ્તવિક વાત છે અને તે વાત જ પરમાત્મા બરાબર રહેલો છે, સર્વ બ્રહ્મમય છે એ મતની વિરુદ્ધ છે. વળી, સર્વ

૨૩. ધસ ૧, પૃ. ૨૫૨-૨૫૩. ૨૪. ધસ ૧, પૃ. ૨૭૦-૨૭૧.

૨૫. ધસ ૨, પૃ. ૭૦. ૨૬. ધસ-૨, પૃ. ૧૧૬. ૨૭. ધસ ૧, પૃ. ૨૧-૨૨.

વિશ્વ “ જ્ઞાનમય નિત્ય ” મહા “ઉ” એમ હોય તો પણ કાઈને તે “યવા પ્રયત્ન કરવા”નું ક્ષમા રહ્યું ! હોય તેને યજ્ઞ સા સાર પડે ?... વસ્તુ માત્રમા ‘ પરમાત્મા બરપુર રહેલો ’ છે એમ હોય તો જડના વાસ્તવિક અસ્તિત્વ માટે અવધારા રહે નહિ, જડ વાસ્તવિક રીતે હોય નહિ. જડ હોય જ નહિ તો પણ તે ચેતન સાથે સંબંધમા કેમ આવે ? ૧૨૮

“ મોક્ષવિચાર ” નામના લેખમા તેઓ કહે છે “ વેદાન્તીના પક્ષની ચર્ચા કરવામા એક અતરાય હમેશ નડે છે. હું જાણ છું, જાણથી જુદું કંઈ નથી, પણ એક અભ્યય જાણ છે એમ કહી અસ્તિત્વ અને જાણને પર્ચાઈપ કરી નાખી પરિણામે તેના હોવા ન હોવાપણાને સમાન નિર્ધારક ગણનાર તે ઈશ્વર નથી એમ કહેનાર છે ” ૨૯

જીવાત્મા જન્મત વ્યવહાર સર્વ માયાએ દ્રેણી પ્રાપ્તિ છે એમ માનનારનો એ મત છે કે મનુષ્ય જાતે જાણ છે તેથી તે પોતાનું જાણત્વ જાણે એટલે તેને મુક્તિ મળે તે માટે તેને પ્રયત્ન કરવાનો નથી પ્રયત્ન, ‘ મમ ’, એ સર્વ માયાના વ્યવહાર છે માટે કર્મ અટકે એટલે મનુષ્ય જાણત્વ પામે જીવાત્મા જાતે અપિમજ્જા સર્વશક્તિમાન પરમજ્ઞ હોય તો તે કદિ માયા જેવી શક્તિથી હારી જઈ અજ્ઞાનમા આવે એમ બને જ નહિ તે જાતે માયાને કલ્પન રે નહિ અને માયા તેનાથી સ્વતંત્ર હોય નહિ, કેમકે તે મત પ્રમાણે વિશ્વમા જાણ સિવાય બીજું કંઈ જ નહિ, જાણ જ સર્વશક્તિમાન હોઈ સ્વયંબૂ છે જેના પર સત્તા ચલાવનાર અને જેનાથી સ્વતંત્ર કલ્પન થનાર કંઈ બીજું હોય તે સમિચ્છાનંદ અને સર્વશક્તિમાન હોઈ શકે નહિ વધી જાણ માત્રથી પૂર્ણ વિશ્વમા માયા માટે અવધારા જ ન હોય, કલ્પાદિ અને મરણોથી એ મત તજ દેતા માનમ પડે છે કે નહારા કર્મ કરતા બધ યજ્ઞ એ જ જરૂરનું છે સારા કર્મ કરતા બધ ચઈ સુ-ચાચરણ ચલાથી ચોગ્યતા પ્રમાતી નથી, તત્ત્વકૃતિ થતી નથી સર્વ પરમજ્ઞ હોય તો એ જાણ કર્મમુક્ત થાય અને બીજો કર્મબદ્ધ રહે એમ બની શકે નહિ આત્મા સાથે જ મુક્તિ પામી શકે એક

પણ મનુષ્ય કર્મબદ્ધ હોય ત્યાં લગી બીજા સર્વનો છૂટકો થાય નહિ. ૨૦

વળી તેઓ કહે છે : “ પોતાનાથી બિન્ન જનો માટે સ્વાર્થ-
ત્યાગ કરવાની મનુષ્યની...અંતર્ગતિ સિદ્ધ કરે છે કે મનુષ્ય...
બીજાનું બિન અસ્તિત્વ સ્વાભાવિક વિશ્વાસથી માને છે. અભેદ હોય
તો ત્યાગ સંભવે જ નહિ. ” ૩૧ તદુપરાંત, “ ભેદ હોય તો જ...
ત્યાગની કિંમત હોય. ” ૩૨

પરમાત્માએ શા માટે વિશ્વ ઉત્પન્ન કર્યું, શા માટે ઉત્પત્તિવ્યાપાર
શરૂ કર્યો તે આપણે માનવ બુદ્ધિથી જાણી શકતા નથી; સ્વભાવથી સૃષ્ટિ
યઈ, પ્રકૃતિ—માયાથી જગત યતું, એમ કહેવાથી કંઈ ખુલાસો થતો નથી;
કેમકે સ્વભાવ શા માટે હોય, પ્રકૃતિ—માયા શા માટે હોય એ પ્રશ્નો
તો હમા જ રહે છે. અને પરમાત્મા પોતાની ઇચ્છાથી નહિ પણ માયાના
બલથી માયાને આધીન થઈ સ્રષ્ટા થાય છે એવા ખુલાસામાં પરમાત્માની
શક્તિ ધટે છે અને પરમાત્માથી સ્વતંત્ર એક નવી શક્તિનું અસ્તિત્વ થાય
છે; અદ્વૈતવાદ સ્થાપવા જતાં બ્રહ્મ અને માયાનો દ્વૈતવાદ સ્થપાય છે.
માટે પરમાત્માએ શા સારૂ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી તેનો ખુલાસો એટલો જ
જાણીએ છીએ કે...છો કામચતુ । યદુ સ્યાં પ્રજાયેવેતિ ।

સ્વેચ્છા યદી સૃષ્ટિ પ્રભુ તમે કિધી,

સ્વેચ્છા યદી તે કપસંદેહો બધી. ૩૨

વળી “ ઇશ્વરની ઇચ્છા પોતાની સૃષ્ટિ પોતાથી ઉતરતી રાખવાની
સ્પષ્ટ જણાય છે. ” ૩૩

ધર્મસાધનામાં રમણભાઈ બધો માર ઇશ્વરની બક્તિ,
ઉપાસના, પ્રાર્થના પર મૂકે છે. એમનાં પુસ્તકોમાં આવતા ઇશ્વર-
બક્તિના અનેક ઉદ્યેગોમાંના બે અહીં છનારીયું, જેથી એમનું
બક્તહૃદય ડેવું છે તે જણાયે, અને સાથે જ એમની બક્તિનું
ખાસ જાતનું સ્વરૂપ — ગુણસંકીર્તન પણ જોઈ શકાયે.

સંસારબંધનમાં મગ્ન થયેલો પુરુષ ઈશ્વરને ધડી ધડી ભૂલી ભય છે, પોતાનાં કૃત્ય જોનાર ઈશ્વર છે, સુનીતિએ ચાલતું એ ઈશ્વરની ઇચ્છા છે, એની તેને વિરમૃતિ થાય છે. ઈશ્વરનું રમણ ક્યાંથી એ વિરમૃતિ થતી અટકે છે સુખ વખતે મનુષ્ય કુલાઈ ભય છે, દુઃખ વખતે તે ઈશ્વરને દોષ દે છે. ઈશ્વરના ગુણનું રમણ ક્યાંથી આ દોષમાં પડતાં મનુષ્ય બચે છે. ઈશ્વર ન્યાયકારી અને કષ્ટાસિંધુ છે એ યાદ આવ્યાથી દુઃખ વખતે ઈશ્વરને દોષ દેતાં મનુષ્ય અટકે છે. ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે એમ ભરવાથી મનુષ્ય પાપ કરતા અટકે છે. ઈશ્વર દયાળુ છે એમ ભરવાથી સત્યમાર્ગ પ્રિય લાગે છે. આ રીતે ઈશ્વરના દરેક ગુણનું રમણ મનુષ્યને સન્માર્ગે પ્રેરે છે. ઈશ્વરના ગુણરમણથી મનુષ્યને પોતાનો ઈશ્વર સાથેનો સંબંધ ચિત્તમાં ભણત રહે ■ પોતાની નિયતિનું બાન રહે છે. ૭૪

ॐ सत्यं ज्ञानममृतं ब्रह्म आनंदस्वस्वममृतं यद् विनाति शान्तं
दिवमद्वितीयं शुद्धमपावविद्धम् ।

પરમાત્મનું ! ઇ સત્યસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અનંતરૂપ છે, અમૃતરૂપ છે. ઇ પ્રકાશી રહ્યો છે ઇ શાન્ત, મંગલમય, અદ્વિતીય છે, શુદ્ધ, અપાપવિદ્ય છે તારા સ્વરૂપનો જ આ સર્વ બંધન વિરતરી રહ્યા ■ તારા સામર્થ્યથી બ્રહ્માદેવતાઈ રહ્યું છે. તારી શક્તિથી સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, તારા પ્રકાશી રહ્યા છે તારી અનંતતામા દિક્કાલ બ્યાસ થઈ રહ્યો છે. તારી કૃપાછાયામા અમે જીવાત્મા વસી રહ્યા છીએ આદિમંથા-વસાનમા ઇ જ છે. તારી પાસેથી આવ્યા છીએ, તારી પાસે આવવાના છીએ એવામ્ પરમાગતિરેવાસ્ય પરમા સપત્ત એવોસ્ય પરમો લોક એવોસ્ય પરમાનન્દ । જગત્પિતા । ઇ જ અમારૂં સર્વરૂપ છે, સપત્તિ ઇ છે, આનંદ ઇ છે. તો હે પ્રભો ! કેટલી બધી વાર અમે આ પરમ સપત્તિ-મૂલ, આ પરમાનંદરયાન તજી ગયા છીએ ! કેટલી બધી વાર ભ્રમંત થઈ આટલે માર્ગે ચઢી ગયા છીએ ! કેટલી બધી વાર જગજ્જનની ને જગત્-પિતાને ભૂલી ગયા છીએ ! પણ કૃપાનિધાન, ઇ તારી સમીપ અમને પાછા લાવવાને સમર્થ છે. ઇ જગત્પિતા છે, ઇ પતિતપાવન છે. પ્રભો ! અમે આ મર્ત્યલોકમા છીએ. તારા તેજોમય સાનિધ્યમા નિરંતર વાસ કરવાનો અહીં અમારો અધિકાર નથી તો પણ હે દયામય પિતા ! એક ક્ષણમા

તાં દેશનું કરાવ, એક પળવાર તારા સાંનિધ્યમાં ખેંચી લે, એક ફાલુવાર તારા ગિરિમંત્રું જાન કરાવ, કે ચિર પરિતાપિત તુષિત અમારા આત્માને શાંતિ થાય. શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: । ૩૫

રમણુભાઈને સકામ ભક્તિ સ્વીકાર્ય છે, પણ એ સકામતા કંઈક જુદી જાતની છે. “પ્રાર્થનાનો અર્થ ઇચ્છાનુસાર કંઈ માગવું એવો છે. જે માગવામાં આવે તેની ઇચ્છા હૃદયના ઉત્સાહની જ સ્થિતિ બતાવે છે.... ‘તમે પ્રેરો શુદ્ધિ, પ્રભુ પ્રિય અમે કાર્ય કરિયે;’ પ્રાર્થનામાળાનાં આ પદોમાં દુઃખમાં સહાયતા કે પાપની માફી માગી નથી, પણ, કંઈક ખીજું જ માગ્યું છે. ” આ ખીજું તે દિવ્યદર્શન અને પ્રભુપ્રેમનો પ્રસાદ. ૩૬ “અનન્ય ભક્તિ વડે જ ઈશ્વરના દિવ્યરૂપનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. ઈશ્વરના ખરેખરા રૂપનું દર્શન કરવું હોય, ઈશ્વરનું સાંનિધ્ય મેળવવું હોય, તો તેની ભક્તિ કરવી જોઈએ. ” ૩૭

ભક્તિથી દિવ્યદર્શન થાય; ચમત્કાર ન થાય ભગવાન ભક્તને બચાવવા કે દુષ્ટને સિક્ષા કરવા ચમત્કાર ન કરે, કારણ કે સૃષ્ટિના નિયમો ખોટા થાય તો જ ચમત્કાર બની શકે. અને, સૃષ્ટિના કાયમ માટે નહીં થયેલા નિયમો એમ વચ્ચે વચ્ચે બદલાવા પડે, તો પછી ઈશ્વરે જડ સૃષ્ટિ માટે કેટલા નિયમો રચતાં એને બદાગર ન આવડયું એવું અયોગ્ય અનુમાન કરવું પડે. ૩૮

સૃષ્ટિના જડચેતન પદાર્થોના નિયમો ઈશ્વરે ધડપા છે, પણ સૃષ્ટિરચનાનું તેનું કાર્ય હજી પૂરું નથી થયું. સૃષ્ટિની રચના હજી ચાલુ જ છે. રેલ, વાવાઝોડાં વગેરે અપવાનક પ્રસંગો બને છે એ પણ આ રચનાની દિશાનાં છે, અને એનાથી અત્યારે દેખીતું દુષ્પરિણામ આવે છે તોપણ અને તો તેમાંથી કંઈ મંગલ

૩૫. ધસ ૧, પૃ. ૧૮૪. ૩૬. ધસ ૧, પૃ. ૨૭.

૩૭. ધસ ૧, પૃ. ૧૪૩. વગી જુઓ તે પછી ૧૪૮ સુધી.

૩૮. ધસ ૨, પૃ. ૧૧૮-૧૧૯, ૧૧૫-૧૧૬.

પરિણામ જ આવશે. માત્ર આપણે અલ્પમતિ તેનો તાગ મેળવી શકતા નથી. ૪૯ આલું કે બીજું કોઈ પણ દુઃખ આવી પડે ત્યારે ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. ૪૦

રમણભાઈની દૃષ્ટિએ ઈશ્વરનો જગત તથા માનવ સાથેનો સંબંધ આવે છે : ઈશ્વરે આખી દુનિયાને જ્ઞાનગર્ભ બનાવેલી છે, જ્ઞાનદાન આપવા તેણે અનેક સાધનો તૈયાર કર્યા છે, અને પ્રેમ તે એમાંનું એક મહત્ત્વનું સાધન છે. ૪૧ “ મનુષ્યમાં જે ઉત્તમ અંશ છે તે ઈશ્વરે આપેલા છે અને ઈશ્વરની પૂજ્યતાની જ પ્રતીતિ કરાવે છે. ” ૪૨ મનુષ્યને બુદ્ધિ અને તર્કશક્તિનું દાન ઈશ્વરે કરેલું છે. ૪૩ “ શક્ત અને અશક્ત, જ્ઞાની અને અજ્ઞાની સર્વને સહાયતા આપવાને ઈશ્વર સમર્થ છે, પણ તેનો દિવ્ય નિયમ એવો છે કે મનુષ્ય પ્રયાસ કરે ત્યારે જ તેનો સહાયક હસ્ત જણાઈ આવે છે. પ્રયાસ પહેલાં સન્મતિ વડે ઉત્તેજિત કરનાર પણ તે જ છે, પ્રયાસ પછી મનોબળ વડે સફળતા અપાવનાર પણ તે જ છે. ” ૪૪ એ પ્રેરક, સન્મતિદાયક ૪૫ ને એકમાત્ર સદ્બુદ્ધિદાતા, ૪૬ સર્વને સત્યદાતા, ૪૭ જીવનમુક્તિ આપનાર, ૪૮ અને પતિતવત્સલ છે. ૪૯ “ દુઃખ અને સંકટને સમયે ઈશ્વરકૃપાથી મનુષ્યને હિંચાં સ્વપ્ન-હિંચાં દર્શન-પ્રાપ્ત થાય છે, ઈશ્વરના સામીપ્યનો અનુભવ થાય છે. દુઃખ સુખમય લાગે છે.... એવે વખતે અશ્રદ્ધાળુને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે, અને શ્રદ્ધાળુની શ્રદ્ધા દૃઢ થાય છે. ” ૫૦

રમણભાઈની ઈશ્વરપરામણ્યતાનું પ્રતિબિંબ એમના વિવેચન-લેખોમાં પણ પડે છે. એમાં ઈશ્વર પ્રત્યેનો તેમનો આદર અને વિશિષ્ટ

૩૬. ધસ ૨, પૃ. ૨૮-૨૯, ૧૨-૧૪, ૧૨૮

૪૦ ધસ ૨, પૃ. ૧૬૫, કસા ૧, પૃ. ૮૪.

૪૧. ધસ ૨, પૃ. ૪૨. ૪૨ ધસ ૧, પૃ. ૩૨૩. ૪૩. ધસ ૨, પૃ. ૧૦૮.

૪૪. ધસ ૧, પૃ. ૨૨૩. ૪૫. ધસ ૨, પૃ. ૧૭૫. ૪૬. ધસ ૧, પૃ. ૪.

૪૭. ધસ ૨, પૃ. ૧૪૬. ૪૮. ધસ ૨, પૃ. ૧૩૧. ૪૯ ધસ ૨, પૃ. ૧૪૨.

૫૦. ધસ ૨, પૃ. ૧૬૫.

વિચારો બંને જોવા મળે છે. “ઈશ્વરની નીતિત્રિયતા અને ન્યાય-કારિત્વ અનુભવથી મનુષ્યના ચિત્તમાં હમેશ દસતાં બાંધે છે. સૃષ્ટિકર્તાનું અગાધ ડહાપણ મનુષ્યને પૂરેપૂરું સમજાતું નથી પણ તેની રચના મંગલમય છે એ નિઃસંદેહ છે...સૃષ્ટિધટનાના થોડા ભાગ ઉપર દૃષ્ટિ જવાથી મનુષ્યને અશુભની શંકા થાય છે, પણ આખી ધટના... આનંદમય અને અમૃતમય છે.”૫૧

“બોળાનાથ સારાભાઈનું જીવનચરિત્ર” માં તેઓ કહે છે, “ભક્તિરસની કવિતા કંઈક વિરલ પ્રકારની છે, તેથી કાવ્યસાહિત્યના રસપ્રકરણમાં તેનો પરિપૂર્ણ રીતે સમાસ કરવામાં આવ્યો નથી.”૫૨ અને પછી જોરે છે, “[એકેશ્વર] ભક્તિરસને પ્રાધાન્ય ન આપવામાં રસવિવેચન એટલું અપૂર્ણ છે.”૫૨ ઈશ્વર અમૂર્ત છે, ને અમૂર્ત ઈશ્વરની ભક્તિ જ સાચી ભક્તિ છે એ માન્યતાથી પ્રેરાઈ તેઓ કહે છે, “ભક્તિરસની દિવ્યતા અમૂર્તતાથી જ સંપ્રાપ્ત થાય છે, મૂર્તતા મનને પાર્થિવ રસમાં બાંધી રાખે છે.”૫૩ ભક્તિરસના આરોગને માટે સર્વશક્તિમાન પ્રભુની કૃપના આવશ્યક છે..... જે એક અદ્વિતીય ઈશ્વર હોય તે જ સર્વશક્તિમાન હોય. ઈશ્વર અનેક હોય તો એકે સર્વશક્તિમાન હોઈ શકે નહિ.”૫૪ બીજા એક વિવેચન-માં તેઓ કહે છે, “ઈશ્વર સચ્ચિદાનંદ છે, તટસ્થ છે, કર્તા છે, પ્રકૃતિથી પુર છે, ચૈતન્યમય છે.”૫૫

બ્રહ્મધર્મ પર પ્રબળ ખ્રિસ્તીપણાનો જે આક્ષેપ મુકાય છે એના રદિયા માટે રમણભાઈએ પાશ્વિક ‘ગાનસુધા’માંથી આ ઉતારો આપ્યો છે :

“ઈશ્વરનું ત્રિધા અને છતાં એકાત્મ સ્વરૂપ છે, મનુષ્ય ઈશ્વરના આદારમાં છે, ઈશ્વરનો પુત્ર અવતાર હો અને મોક્ષ માટે તે મધ્યસ્થ હોઈ

૫૧. કસા ૧, ૩૩૩.

૫૨. કસા ૨, પૃ. ૬૨.

૫૩. કસા ૨, પૃ. ૬૭. વળી જુઓ હવે પછી પ્ર. ૧૦.

૫૪. કસા. ૨, પૃ. ૮૩.

૫૫. પૃ. ૧૦૬.

સાધન છે, સૃષ્ટિની કૃતપત્તિ અમુક ક્રમમાં થઈ, મનુષ્યની કૃતપત્તિ અમુક યુગ્મદ્વારા થઈ, ઈશ્વરપ્રેરિત ગ્રાંથને રચાને અને કાલે કાલે પેગંબર થાય છે, અમુક કાલે સર્વ મૃત દેહ કબરોમાંથી ઉઠશે અને ત્યારે જ તેમનો ન્યાય થશે, ઈશ્વરને અનુ-મનુષ્યવર્ગ પ્રીતિપાત્ર અને અનુક અપ્રીતિપાત્ર છે, સૃષ્ટિમાં સૃષ્ટિકર્મ વિરુદ્ધ એ- દુરાચારમૂર્તિ વર્ગ છે અને તે વર્ગને ઈશ્વર સાથે વિરુદ્ધ ચાલે છે, આ અને આવા આવા કિંશ્ચિઆનિમીના મત પ્રાર્થનાસમાજને નિમાન્ય છે તે સમાજ એમ ૯૯ વિશ્વાસથી માને છે કે એ મત મહત્વ ઠરાવે તો ઈશ્વરના અદ્વિતીયત્વ, સર્વશક્તિ-મત્ત્વ, ન્યાયમત્ત્વ વગેરેમાં મોટી ખામી આવે”૫૧

જેમ ઈશ્વર પોતાનું મત્ય ફેલાવવા પેગંબર કે મધ્યસ્થો મોકલ-તો નથી^{૫૭} તેમ અમુક ખાસ ધર્મ કે ધર્મો ઈશ્વરપ્રેરિત નથી.^{૫૮} એમ માનવાનો અર્થ એ થાય છે કે એણે અમુક એક પ્રજા કે એક વ્યક્તિને પોતાની દિવ્યતાનો અંશ આપ્યો છે, સમસ્ત માનવજાતને નહિ ઈશ્વરમાં આવેા પક્ષપાત નજ મળવે. ધર્મ—સત્ય તો સાર્વાત્રિક જ હોય.^{૫૯} અને સત્ય—ધર્મ સર્વને માટે એક, અવિરોધી હોવાથી તે શોધી કાઢવો એ સર્વનું કર્તવ્ય છે^{૬૦}

આ સત્યધર્મ માટે માનવમાત્રે આગ્રહ રાખવો જોઈએ. સરમ-થી, ખીકથી, કોઇનું મન દુખારો એવા વિચારથી એણે એ સત્યના ચોક્કામાં ન આવે એવા અયોગ્ય ક્રિયાકર્મો વગેરે ન કરવા જોઈએ. ગ્નાન, દાન, મત વગેરે એવા અયોગ્ય અને નિરર્થક કર્મો છે. એનાથી “ પાપ ધોવાઈ જાય છે અને એકદમ મોક્ષ મળી જાય છે એ મત ” અયુક્ત છે.^{૬૧} “ પાપ કુર્વોસનાથી ઉત્તર થાય છે તો કુર્વોસનાનો નાશ કર્યો સિવાય માત્ર બાલ આચરણથી પાપિતાનતી

૫૧ ધસ ૧, પૃ ૩૮-૪૦ ૩૫૨ ઉદ્દત. ઈશ્વરપ્રેરિત ધર્મ અને પ્રેરિતો માટે જુઓ ધસ ૧, પૃ ૧૩૫, ધસ ૨, પૃ ૯૨-૯૩ ૫૨

૫૭. ધસ ૧, પૃ, ૧૩૫, ૬ ૫૮ પૃ. ૧૨૪, પૃ ૧૩૩

૫૯. ધસ ૨, પૃ. ૯૨-૯૪ ૬૦. પૃ ૧૧૦

૬૧ પૃ ૧૧૮-૧૧૯ વળી જુઓ પૃ ૨૩૨

નથી. ૧૨ અજ્ઞાનીને પાપ ન લાગે એવાન ખોટી છે. અગ્નિમાં હાથ નાખવાથી જેમ અજ્ઞાન બાળક પણ દાઝે છે જ, તેમ અજ્ઞાની માણસ અજ્ઞાનથી દુર્વાસના રાખે તો પાપનો સંગ્રહ થાય જ.

કર્મ, માયા વગેરે કલ્પિત વાતો છે. ૧૩ કર્મ નથી તેમ પુનર્જન્મ પણ નથી. ૧૪ એક ભવનાં કર્મ ભોગવવા બીજો ભવ કરવો પડે એ માન્યતા ખોટી છે. એ માન્યતા પ્રમાણે :

રામે સીતાને અન્યાય કર્યો તે સીતાનાં કર્મનું ફલ, એમાં રામનો વાંક નહિ. એક આદમી બીલનું ખૂન કરે તો તે મરનારના આગલા જન્મના કર્મનું ફળ, ખૂન કરનારનો વાંક નહિ. જલ્લે દેશ્વર પાપને શિક્ષા કરવા નવાં પાપ કરાવતો દોષ !...

...દેશ્વરમંદિરે એમ ન માનવું જોઈએ કે દેશ્વર સુનીતિના ભંગની શિક્ષા માટે બીલ ખાસે અનીતિ કરાવે. વળી, આગલા જન્મના કૃત્યને ક્ષીધે આ જન્મમાં હું કૃત્ય કરું તો પછી આ જન્મના કૃત્ય માટે હું જવાબદાર રાશો ?...જ્યારે આ જન્મનાં કૃત્ય તે આગલા જન્મનાં ફળ માત્ર દોષાથી સ્વતંત્રતાથી કૃત્ય કરવાનું બળ નથી ત્યારે તે કૃત્યની જવાબદારી શી ? જવાબદારી રહી માત્ર સદુષી ખેલો જન્મનાં કૃત્યોની, કેમકે તે કૃત્ય...પ્રથમ જન્મ દોષાથી સ્વતંત્રતાથી કરેલાં છે. મનુષ્ય અનાદિ નથી માટે પ્રથમ જન્મ તો હોવો જ જોઈએ...દશે જે સદુષી ખેલો જન્મ જવાબદારીવાળો તેની ખેલો એક જન્મ છે જ નહિ કેમકે તે સદુષી ખેલો છે. આ રીતે મનુષ્યનાં કાર્ય સમજવા આગલા જન્મની ન્યાં સદુષી વધારે જરૂર ત્યાં તે દોતો નથી. ૧૪મ

પુનર્જન્મ નથી તેમ નરક પણ નથી, અને સ્વર્ગલોક પણ નથી. ૧૫ પુનર્જન્મ નથી, સ્વર્ગનરક નથી છતાં પરકાશ છે, ૧૬ કારણ કે આત્મા અનંત—અમર છે. ૧૭ એ સગુણ, ગાની, ૧૮ ગાન, ગ્રાતા,

૧૨. ધસ ૧, પૃ. ૧૧૧-૧૧૮.

૧૩. ધસ ૧, પૃ. ૨૮૧.

૧૪. ધસ ૧, પૃ. ૨૭૪. જ્ઞાસુ પુ. ૧, અ. ૨માં "વાસના અને જન્માંતર" એ વસ્તુમદાસ પોપટનો લેખ પણ જોવો.

૧૪મ. ધસ ૧, પૃ. ૧૪-૧૫. વળી જુઓ પૃ. ૮૮. ૧૫. ધસ ૧, પૃ. ૩૦, ૬૨ા ૨, પૃ. ૪૪. ૧૬. ધસ ૧, પૃ. ૧૪૭. ૩૩. ૧૭. ધસ ૨, પૃ. ૫૭-૫૮. ધસ ૧, પૃ. ૧૫૧. ૧૮. ધસ ૧, પૃ. ૧૫૧.

પુરુષ, ૧૯ આનંદી ૧૮ અને સારાસારવિવેકી ૧૯૪ છે. એ શક્યતા ૭૦ અને અદ્ભુત શક્તિ ધરાવે છે. ૧૯૪ એની શક્તિ, એનું ચૈતન્ય માત્ર ઈશ્વરથી જ હિતરતું છે. ૭૧ આત્મા-વેપલ્ય અને આત્મઘટનથી એને કેળવવો નોંધવો. આવા પ્રયત્ન વિનાની માત્ર સુખ ભાવવાળી નિરઘમી સ્થિતિ તે આત્માની સદ્ગુણમંપન્નતા કે ઉન્નત દશા નથી. ૭૨

આત્મા મરણ પછી ઈશ્વર પાસે જાય છે, અને ત્યાં, માર્ટિનો કહે છે તેમ, પૃથક્ વ્યક્તિ તરીકે રહે છે. ૭૩ ત્યાં તે પરસ્પર પ્રેમવહેવાર કરી શકે છે. ૭૪ પૃથ્વ,

ઈશ્વરને...તેમજ આત્માને કંઈ આકાર નથી તેથી, મૃત્યુ પછીની દશામાં કંઈ અચુક દિશામાં, દેશમાં કે સ્થાનમાં રહેવાનું નથી. ઈશ્વર સમીપ આત્મા જાય છે તે દિશાનું અંતર એળંગીને નહિ પલ્લુ જ્ઞાનનું. ૭૫

એ રીતે ઈશ્વર સમીપ મનુષ્ય જાય અને ઈશ્વરના સન્નિધમાં ઈશ્વરરૂપા એ કેવું અચળ નિરંતર અસીમ સુખ છે એ જાણે તે વખતે તે પાપી દોષ અને ઈશ્વરરૂપા ભોગવવાને અયોગ્ય હોય તો જલ્દ જ દુઃખ થાય... એ માટે, ઈશ્વર સમીપ ગયા પહેલાં મનુષ્ય પશ્ચાત્તાપ કરી પાપની સજા ભોગવી લે,.. ફરી પાપ કરતો અટકી પુનઃચારણથી ઈશ્વરની કૃપાને ચોગ્ય થાય.. એ પ્રાર્થનાનો ઉદ્દેશ છે. સંકલનન પ્રાર્થનાથી પાપની સજા મારે છે કે તેથી પાપિતા જતી રહે. ૭૬

આમ પાપ દૂર કરવા માટે પશ્ચાત્તાપ એ જ મુખ્ય સાધન છે; ૭૭ દેહદમન અને સંસારત્યાગ નકામાં છે. ૭૮

માણસે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવાનું છે, ૭૭ અને તેમાં પોતાને જે

૧૯ પૃ. ૨૧૯-૨૭૦ ૧૯૪ પૃ. ૨૨૪-૨૨૭

૭૦. 'પોટેન્સિવાલિટી', પૃ. ૧૨૫

૭૧. પૃ. ૨૨૪, ૧૮૧

૭૨. પૃ. ૨૩૨.

૭૩. પૃ. ૩૧-૩૨, ૧૭૬. ૭૪. ધસ ૨, પૃ. ૪૬-૫૩. સ્વીડનબોર્ગ

ને કાન્તની પલ્લુ આ જ માન્યતા છે ૭૫. ધસ ૧, પૃ. ૧૭૬, પૃ. ૩૧.

૭૬. ધસ ૧, પૃ. ૩૧-૩૨, અપ્રકટ "ક્રોમ આઈડિયલ ટુ બ રિયલ".

૭૭. ધસ ૨, પૃ. ૫-૬.

૭૮ ધસ ૨, પૃ. ૧૨૩-૧૨૮.

ર્ત્વ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તે કરવાનું છે. ૭૮ “કર્ત્ત્વ્યની મૂળ પ્રતિ
ગતિયંતા તરૂથી છે.” ૭૯ કર્ત્ત્વ્યની બાવનાનો આદર્શ ઈશ્વર છે.
લોકમાં એવો બીજો આદર્શ નથી. જે મનુષ્યના મન આગળ-
એ આદર્શ ખસેડી નાખે તો એને કર્ત્ત્વ્ય કરવાનો કશો
—કશું કારણ નહિ રહે. ૮૦ માનવને “કર્ત્ત્વ્યધર્મનું દાન તે
ધરનો અનુમદ્ધ છે. કર્ત્ત્વ્યધર્મના નિયમ શિશિક્ષતા વિના અનુ-
રવા પડે છે, પરંતુ તેમનું દાદું સમજતાં તે કુપામય લાગે છે.” ૮૧
ધર પર થતા ન હોય તો મનુષ્ય કદી કર્ત્ત્વ્ય કરે જ નહિ. ૮૨
ર્ત્વ્ય વિશે જે કહેલું છે એને કંઈક મળતું જ સદ્ગુણ કે સદા-
ર અને નીતિ માટે પણ કહેલું છે : “ત્યાં હૃદય સદ્ગુણનો
દર્શ (ઈશ્વર) ન માને ત્યાં તે સદ્ગુણમાં આનંદ કેમ માને ?
સ્તિકનો સદ્ગુણ એ બહારનો ઢાંગ છે. ઠાઈકમાં જ તે ટકે છે
ને જેમાં તે ટકે છે તેના મનને તે આનંદ દેતો નથી...નાસ્તિકનું
દાત્તરણ લોકને દેખાડવાનું છે, ઈશ્વરપ્રીત્યર્થ નથી. ત્યારે પ્રેમની
ાશા વિના કરેલાં કાર્યથી આનંદ હોય શાનો ?” ૮૩ “સુનીતિવીરને
તે સારા કૃત્ય કરે છે એવું જાન એ જ સુખદાયક છે.” ૮૪
નીતિનું મૂળ વ્યવહારોપયોગિતા...નથી. જનસમાજને ક્ષામ થાય તે
ટે મનુષ્યોએ નીતિનો નિયમ ધડી કાઢેલો અથવા મંડેતથી ઉભો
શે નથી...તેનું મૂળ ધામ ઈશ્વરસ્વરૂપમાં છે.” ૮૫

૭૬. મસ ૧, પૃ. ૨૬૮. ૮૦. પૃ. ૩૦૩-૩૦૪. ૮૧. પૃ. ૨૯૯.

૮૨. પૃ. ૩૦૧.

૮૩. પૃ. ૧૩

૮૪. પૃ. ૧૧.

૮૫. પૃ. ૩૧૩. કપર આપેલા સારાંશ વગેરે પરથી નીચેની
ાખ્યાઓ તારવી શકાય. કર્ત્ત્વ્ય એટલે ઈશ્વરે સોંપેલું મનુષ્યો પ્રત્યે
વધવાનું, એવ મેળવી આપનારું કાર્ય. સદ્ગુણ કે સદાચાર એટલે
માત્રમાં અંતરાત્માને પ્રતીત કરાવેલાં માર્ગો મનુષ્યો પ્રત્યે વર્તણૂં.
તિ એટલે ઈશ્વરમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું બીજું મનુષ્યો પ્રત્યેના વર્તનનું
રણ ને નિયમો. આમ રમ. એ ત્રણેને લગતજ એકરૂપ જ ગણે છે.

જીવન એ ઈશ્વરના તરફથી મનુષ્યને મળેલ એક દિવ્ય ન્યાસ હોઈ મનુષ્યે એ ન્યાસને નકામો જવા ન દેતાં એનું પોષણ કરવું જોઈએ.^{૮૧} ઈશ્વરે આપેલી શક્તિ સફળ કરવાની જવાબદારી દરેકને માથે છે. માનવ માત્રને—ગમે તેવા સામાન્ય કે અશક્ત માણસને પણ કાંઈ ને કાંઈ કર્તવ્ય સોંપાયેલું જ છે.^{૭૮}

મનુષ્યોમાં શક્તિ-અશક્તના બેદો પાડવામાં—એમને અસમાન કરવામાં ઈશ્વરનો હેતુ છે, અને તે મનુષ્ય ઉત્પત્તિ કરી શકે તે : ^{૭૯} “બધા માણસો સરખા નથી એથી જ દુનિયાનો વ્યવહાર ચાલી શકે છે અને દુનિયાના વ્યવહારમાં જે સુખ છે તે મળી શકે છે. બધા મનુષ્યો એકુત હોય તો જેમ જાંદગાનીનાં બીજાં સુખસાધન મળી શકે નહિં અને દુનિયાના આચારવિચારમાં ઉત્કર્ષ થઈ શકે નહિં તેમ બધા મનુષ્યો રાજા કે રાજ્યકર્તા પણ હોઈ શકે નહિં. મનુષ્યોની રિયલિટિ બિન્ન બિન્ન છે તેથી જ તેઓ એકબીજાને ઉપયોગી થઈ શકે છે...તેથી જ મનુષ્યો ઉદ્યોગી થઈ, અમુક અમુક લક્ષ્યે પહોંચવાના પ્રયત્નમાં પ્રવૃત્ત રહે છે.”^{૮૦}

આ જ રીતે રોમ વગેરે આવે છે તે પણ સોદેશ હોય છે : એનાથી મનુષ્યની કમોટી થાય છે.^{૮૧} રોમાંકિમાં ઈશ્વરનું નૈર્દુર્ય નથી તેમ વાવાઝોડાં, ધરતીકંપ, જ્વાલામુખીરોહટ, રેલ, વગેરેમાં પણ નથી. એવી વસ્તુઓથી કોઈકવાર ચતા તુકસાન તરફ જોઈને ઈશ્વરને અમોઝ રચના કરનાર કહેવાને બદલે હવા તાપ વગેરેથી આખી સૃષ્ટિમાં સતત રીતે જે સુખ ને આનંદ પ્રવર્તે છે, પ્રાણી-સૃષ્ટિ શક્ય બને છે, તે તરફ નજર નાખવી જોઈએ. આમ સમગ્ર-પરો લેતાં જગતની ઘટના આનંદમય, અગૃતમય છે.^{૮૨} જગત દુઃખમય નથી. એને દુઃખમય કહેવું એ એક જાતની નારિતકતા

૮૧. ધસ ૨, પૃ ૧૩૩.

૮૨ ધસ ૧, પૃ. ૨૭૧-૨૭૭. ૮૮. નોં. ૭૮, ધસ ૧, પૃ. ૨૭૨-૨૮૮.

૮૬. ઇસા ૪, પૃ. ૧૮૫.

છે.૯૦ "ઈશ્વરની રચના પરિણામે મનુષ્યના મુખ અને શ્રેય માટે જ છે."૯૧ મુખ ભોમવવાં એ ન્યાય છે.૯૨ આ સુખોપભોગમાં મિતતા જળવાય, કર્મ કરતાં છતાં તેનો પાસ ન લાગી જાય, તેટલું જ જોવાનું છે. બધા અભિલાષ, રાગ, ઇચ્છા ને વૃત્તિનું ઉન્મૂલન કરવાનું નથી.૯૩

દરેકના આત્મામાં નીતિ રચાયેલી છે. આમ જગતમાં નીતિનું રાજ્ય હોવા છતાં આપણી સમક્ષ અનીતિનો માર્ગ પણ ખુલ્લો હોય છે, કારણ કે પોતાની સામેના બે માર્ગમાંથી અનીતિનો માર્ગ જતો કરી નીતિનો માર્ગ મદલ કરીએ તેમાં જ આપણી મદત છે.૯૪

આપણે સ્વભાવ જલ્લવાનું આપણામાં બળ નથી એમ નથી પણ તે વાપરવાની ઇચ્છા ક્યાં વિના તે બળ આપણે વાપરતા નથી. હવે એ ઇચ્છા આપણા સ્વભાવથી નહિ પણ આપણા કાર્યથી નિપજતાં મુખ દુઃખના અનુભવથી આવે છે. વળી સત્ અસત્ના જ્ઞાનની ઈશ્વર આપણને પ્રેરણા કરે છે અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવાનો માર્ગ સુચરે છે. એ રીતે ઈશ્વર ને ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે તે સારા માર્ગ બની જ હોય છે તે પ્રમાણે આપણે વર્તન ન કરીએ ત્યારે મનના વિકારને આધીન થઈએ છીએ. એમાં ઇચ્છા નહિ પણ સ્વભાવનું બળ હોય છે.૯૫

આખી સૃષ્ટિ ઈશ્વરોત્પત્તિ છે, પણ આ પાપી સ્વભાવ, પાપ ઈશ્વરોત્પત્તિ નથી : "સૃષ્ટિમાં પાપ ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કર્યું એ મત દુષ્ટ છે તેમ જ સ્વવિરોધી છે. બધું ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કર્યું તો પાપ ક્યાંથી આવ્યું, ઈશ્વરે પોતાની સૃષ્ટિમાં પાપ કેમ મુક્યું, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે પાપ તો મનુષ્ય પોતાના પ્રમાદથી ઉત્પન્ન કરે છે. મનુષ્ય ઈશ્વરના ગુણ વિરદ્ધ-વિચારાદિ કરી ઈશ્વરની વૃત્તિ જલ્લવા છતાં તે વિરદ્ધ જઈ જાતે પાપ ઉત્પન્ન કરે છે."૯૬

આમ નીતિ અને અનીતિ—રમણભાઈ પાપ અને અનીતિ એ

૯૦. કસ ૨, પૃ. ૪૬. ૯૧. ધસ ૧, પૃ. ૨૮૫. ૯૨. પૃ. ૨૩૧-૨૩૨.

૯૩. ધસ ૨, પૃ. ૬-૧૨, ૨૧૫, પૃ. ૮૭.

૯૪. ધસ ૧, પૃ. ૧૦. ૯૫. પૃ. ૧૦૭.

અને શબ્દો એકાર્થમાં વાપરે છે—અનેનો સંભવ છે તો જ નીતિનું નીતિમત્ત્વ રહે છે. એટલે, અનીતિનું અસ્તિત્વ જન્મતના નીતિમય શાસનની વિરુદ્ધ નથી.^{૯૬} કેટલીકવાર નીતિનો માર્ગ બાજુએ મૂકી અનીતિનો માર્ગ લેનારા સુખી થતા દેખાય છે, પણ તે વસ્તુતઃ સુખી હોતા નથી—કાંઈ નહિ તો એમનું મન કાંઈ ને કાંઈ પ્રકારનું તીવ્ર દુઃખ ભોગવે છે. આમ જન્મતમાં સુદૃઢ ન્યાય પ્રવર્તે છે, ને પરશ્ચવનમાં પણ એ ન્યાયનું શાસન છે.^{૯૭}

વિસ્તારથી જોયેલા રમણભાર્ગના ધર્મસિદ્ધિના દ્વંદ્વમાં આ પ્રમાણે મૂકી શકાય :

(૧) ઈશ્વર એક જ છે. એ સર્વક પાલક અને ત્રાતા છે. એ નિરાકાર છે, શક્તિ, હઠાપણું, પ્રેમ, ન્યાય અને પવિત્રતામાં અનંત છે; સર્વવ્યાપી છે, સનાતન છે, ઉપકારક છે (૨) ઈશ્વરની અનંતતા ને વિગિષ્ટતાને લીધે આપણે એનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરું જાણી શકતા નથી (૩) માનવ આત્મા અમર છે, અમાય પ્રજાતિનો અધિકારી છે, અને પોતાનાં કૃત્યો માટે ઈશ્વરને જવાબદાર છે. (૪) ઈશ્વરની ઉપાસના અને ભક્તિથી ઇશ્વર અને પરલોકનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. (૫) ઈશ્વરને ચાહવો, એના સાનિધ્યમાં રહેવું, અને જીવનની એકેએક બાબતમાં એની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું એ જ સાચી ઉપાસના, એ જ સાચી ભક્તિ. (૬) કોઈ પણ મર્ત વસ્તુને ઈશ્વર ન જણવી. (૭) માત્ર ઈશ્વર જ હકી ભલ ન દરે એવો છે, બાકીના બધા ભૂવને (અને પરિણામે સમાને) પાત્ર છે. (૮) પુનર્જન્મ-વાદ અને હર્મવાદ ખોટા છે. (૯) ઈશ્વરે સર્જેલા બધાં માણસો સરખા હોવાથી નાત ભત ને આજકાલ નિરર્થક છે. (૧૦) પાપથી ચિંતાન અને અનુભવોનો લાભ લઈ ધર્મ સતત વિદ્યસતો આવે છે.

આ બધાં મંતવ્યો ઉપર રમણભાર્ગને પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા હતી. આમ છતાં પ્રાર્થનાસમાજ એકેશ્વરવાદ અંગેની એમની કેટલીક દલીલો જોઈએ તેટલી તર્કશુદ્ધ કે જીદિઆલ નથી જણાતી.

પ્રાર્થનાસમાજ પોતાને તર્કપ્રધાન જીવનપર ધર્મમત કહેવડાવે છે,

ધર્મવિચારમાં માનવની બુદ્ધિને પૂરી છૂટ આપે છે, રમણુભાઈ એના એ સ્વરૂપ પર ભાર મૂકે છે, છતાં રમણુભાઈ પોતે જ કેટલીક વાર એ ધર્મમતની પદ્ધતિમાંથી છૂટી રાખ્યા નથી. કેઈક વાર એમનાથી કંઈક પરસ્પર વિરોધી વાતો પણ કહેવાઈ છે, તો કેટલીક બાજતમાં એમના મતો બરાબર નિશ્ચિત રૂપ પામ્યા નથી. દૂંકમાં એ જોઈએ :

પરમાત્માનું અસ્તિત્વ સાબિત કરતાં રમણુભાઈએ 'જડ સૃષ્ટિ પોતાની મેળે બનતી નથી, કારણ કે કારણવ્યાપાર વિના કાર્ય બને નહિ, ને કારણવ્યાપાર ઇચ્છા વડે જ થાય' એમ કહ્યું છે, પણ તે બરાબર નથી. જે કારણકાર્યનો વ્યાપાર અમુક પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા થતો હોય ત્યાં એ આખો વ્યાપાર ઇચ્છાપૂર્વક કરેલો હોય છે; જેમ કે, આપણે લખીએ છીએ ત્યારે કલમનું ચલનવલન પ્રયોજનપૂર્વક કરીએ છીએ. આમ આ કારણકાર્યની પાછળ આપણી ઇચ્છા છે. પણ બીજી બધી જડ ક્રિયાઓ પાછળ ઇચ્છા છે એમ સાબિત કરવાનું બાકી રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે, કુંગર ઉપરથી પથ્થરનું પડવું. એની પાછળ ઇચ્છા છે એમ કહેવું અપ્રામાણિક છે. આ ઇચ્છાને માની લેવી એ ઈશ્વરને માની લેવા બરાબર છે. એ સાબિતી નથી, પૂર્વગ્રહણ છે. રમણુભાઈની દલીલ એક બીજી રીતે પણ ખોટી છે. બધા જગતને ઈશ્વરનું કહેલું ગણીએ તો જ કારણવ્યાપાર એમાં મુકાય. બાકી કારણનો વ્યાપાર ન હોય ત્યારે શું હોય તે આપણે કહી શકતા નથી. કારણવ્યાપારનો નિયમ ભૌતિક દુનિયાની અંદર વ્યાપારમય થતો જોઈએ છીએ. એ નિયમને ભૌતિક દુનિયાની બહાર લાગુ પાડવો એ અપ્રામાણિક વ્યાપ્તિ છે. કારણવ્યાપારનો નિયમ સાર્વત્રિક ગણી લઈએ તોપણ આપણે જોઈએ છીએ તેમ, બધાં ઇચ્છાપૂર્વકનાં સર્જનમાં ઉપાદાન અને કર્તા જુદાં છે. જે ઈશ્વરે સૃષ્ટિ સર્જી હોય તો એ ક્યાંકથી ઉપાદાન લાવ્યો હોવો જોઈએ. અને એમ હોય તો તે ભૌતિક જગત જ હોય. આમ સાધ્યસ્વીકાર-દાપ આવે, એમ ન કહીએ તો ઈશ્વરે સૃષ્ટિ પોતામાંથી ઉત્પન્ન

કરી એમ કહેવું પડે. અને એ તો વેદાંતીનો—અદ્વૈતીનો મત છે.

ધૃશ્વર સંપૂર્ણ હોય તો એને જગત રચવાની વાસના કેમ થાય ? એ અવ્યય હોય તો આજ દિવસ સુધી નહિ ને હવે એ વાસના ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ ? એ સર્વશક્તિમાન છે, ને એની એ સર્ગ-શક્તિને આવિર્ભાવ જોઈએ જ એમ હોય તો એ આવિર્ભાવ અમુક વખતે જ કેમ થયો ?—શક્તિ તો એનામાં અનંત કાળથી જ હતી ! સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું પ્રયોજન આપણે જાણતાં નથી એમ કહેવું એ કાંઈ દલીલ નથી.

સૃષ્ટિની જેમ રમણભાઈ આત્માને પણ અનાદિ ન માનતા હોય એમ જણાય છે. તેઓ એને અનંત માને છે, પણ કોઈ જગ્યાએ અનાદિ કહેતા નથી. બ્રાહ્મસમાજના પ્રચારક તરીકે સ્વ. શિવનાથ શાસ્ત્રીએ પ્રકટ કરેલા છૂટા પાનિયામાં પણ આમ જ છે. રમણ-ભાઈએ કે શાસ્ત્રીજીએ આત્માને સાદિ પણ નથી કહ્યો, પણ પુન-ર્જન્મની વાત કરતાં રમણભાઈએ ‘સદ્ગુથી પહેલા જન્મ’ની વાત કરી છે, ને સૃષ્ટિ સાદિ છે, તો આત્મા પણ સાદિ જ હશે. હવે જો આત્મા મૂળ ન હતો તો તેને ઈશ્વરે શેમાંથી ને શા માટે પેદા કર્યો એ પ્રશ્ન જોશે. યામ. આમાંના ‘શા માટે ?’નો તેમનો જવાબ શબ્દાન્તરે દલીલની નિર્જળતાનો જ સ્વીકાર છે. ધૃશ્વર આત્માનું કલ્યાણ કરે છે એમ તેઓ માને છે તેની સંગતિ પણ આત્માને અનાદિ માનીએ તો જ યામ. ધૃશ્વર જીવને પેદા કરતો હોય, કલ્યાણ કરવા માટે પેદા કરતો હોય, તો તે પેદા જ શા માટે કરે ? જડ સૃષ્ટિમાં મોકલ્યા વિના પોતાના સાંનિધ્યમાં રાખીને એ એને આનંદાદિને અનુભવ ક્યાં નથી કરાવી શકતો ? જીવ અનાદિ હોય તો જ એનું કલ્યાણ કરવાની જરૂર રહે.

વૈષ્ણવનૈકૃષ્ણ વિશે રમણભાઈના જે વિચારો હિંદુ અવતરણ વગેરેથી આપેલા છે તે એમના પ્રિય વિચાર છે, પણ તે જોઈએ તેટલા તર્કશુદ્ધ નથી; તેમણે ઉતારેલી માટિનોની દલીલ ખરાબ નથી.

ઈશ્વરને પ્રયાસ કરવો પડે એમ કહેવું એ એની સર્વશક્તિમતા સાથે શબ્દવિરોધ જ છે. આમ મિશ્ર વગેરેની દલીલો સાચી રહે છે. રમણુભાઈ ને માર્ટિનો માને છે તેમ ઈશ્વર જો સર્વશક્તિમાન હોય તો હવા અમુક અંશથી વધુ અગમ થાય જ નહિ, કે જેથી મરકી કે વાવાઝેણું ઉત્પન્ન થાય, વગેરે વગેરે રચના તે કરી શકે. એનું સૃષ્ટિ-રચનાનું કાર્ય ચાલુ હોય તોય તે આવી ભાંગફોડ વિના જ ચાલવું જોઈએ. એ સર્વશક્તિમાન અને ન્યાયસિંધુ હોય તો અત્યારના કરતાં વધુ સારા સૃષ્ટિનિયમો જરૂર રચી શકે, જીવો જીવદશ જીવનમ્ જેવી વ્યવસ્થા જરૂર ટાળી શકે. મનુષ્યોની કસોટી માટે એ આટલી આકરી ને દુઃખદાયક ધટનાને બદલે ઠોઈ વધુ સૌમ્ય ધટના યોજી શકે. મિલે કહ્યું છે એ જ સાચું ॥ કે ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન હોય તો તેને ઉપાયો પસંદ કરવાની, “વધારે સારી એવી બવિબ્ધ-સ્થિતિ માટે પ્રયત્ન” કરવાની જરૂર જ ન રહે. આ તો માનવ ઉપરથી ઈશ્વરની કલ્પના કરાય છે. અને સમાજોએ ગમે તે કહે, એ કલ્પના લગભગ ખ્રિસ્તી ધર્મ જેવી જ છે.

તેઓ કહે છે, ‘લોકોની પ્રગતિ માટે ઈશ્વરે વિષમતા મૂકી.’ પણ વ્યક્તિ અને સમાજની પ્રગતિ માટે ઠોઈ ઠોઈ વ્યક્તિને એવી સ્થિતિમાં મૂકવી તે અન્યાય નથી ? પ્રગતિના સિદ્ધાંતે માનવોની વિષમતાનો ખુલાસો આપતાં પણ તિર્થેએ વગેરેની મનુષ્ય કરતાં અતિશય જીતરતી-અને એક રીતે અરસપરસ બહુ જ સમાન-સ્થિતિનો ખુલાસો રમણુભાઈ આપી શક્યા નથી. ઉપર ઉતારેલા અવતરણુમાં પશુઓમાં સામાજિક દરજ્જા વગેરેનું ભિન્નત્વ નથી અને મનુષ્યોમાં છે એ વિરોધ એમણે જે સ્વરૂપે મૂક્યો છે તે સ્વરૂપે જોતાં એનો એ અર્થ થાય, કે ઈશ્વરને માત્ર મનુષ્યોની જ પડી છે, પશ્વાદિ અનંત જીવોનાની નહિ. અને છતાં, ઈશ્વરે જ આ અનંત વિશ્વ સર્જ્યું છે એની રમણુભાઈને દૃઢ પ્રતીતિ છે. એમ હોય તો મનુષ્યો માટે ભાવ અને પશ્વાદિ માટે ઉપેક્ષા એવા પક્ષપાતનો આરોપ

ઈશ્વર પર ન આવે ? જે દલીલ મનુષ્ય માટે છે તે જ, બાકીની બાબતમાં, તિર્થંગો માટે છે; સિવાય કે ખ્રિસ્તીઓની જેમ રમણભાઈ પશુઓમાં આત્મા જ ન માનતા હોય.

તીર્થંગોની શરીરરચના એમને “ આર્યા, શ્રદ્ધા તથા ભાવ-પૂર્વક ” ‘ માત્ર ઈશ્વર જ આવી અદ્ભુત રચના કરી શકે ’ એમ બોલનારા, ૯૮ પશુઓ ઉપર ગુજરતું ધાતકીપર્ણ અટકાવનારી મંડળીની સેવા કરનાર રમણભાઈ જેવા કુશાગ્ર સહૃદય, પશુમાં આત્મા નહિ માનતા હોય ? એક જગ્યાએ તેઓ લખે છે, “ જડ દેહમાં તથા જડ પદાર્થોની વચમાં રહે રહે જ મનુષ્યને આત્માના અસ્તિત્વની... પ્રતીતિ થાય છે, અને એ આત્મા અસ્તિત્વમાં હોય તો જ જડ પદાર્થોનાં અસ્તિત્વનું અને નિયમોનું જ્ઞાન ખરું હોઈ શકે છે.” ૯૯ અને વારતવિક્રતાએ પશ્ચાદિને પણ જડ પદાર્થોના અસ્તિત્વ અને નિયમોનું જ્ઞાન છે જ. પશુઓનું જ્ઞાન માનવ જેવું ન હોય, ને એની બુદ્ધિ માનવ કરતાં અનેક રીતે ઊતરતી હોય તોપણ તેનું લાગણીતંત્ર માનવી જેવું જ છે, ને તે આત્મા હોવા વિના હોઈ શકે નહિ. વસ્તુતઃ વનસ્પતિથી માણસ સુધીના બધાને આત્મા છે— તેમની વચ્ચે એકધારી ધીમી ઉત્ક્રાંતિનો ક્રમ રહેલો છે.

૧) આમ ઈશ્વરને કતી ગણવાથી રમણભાઈ એના પરના વૈષમ્ય-નૈર્ઘૃણ્યના જે આરોપનો પરિહાર કરવા માગે છે તે જ એના પર આવે છે, અને એ કરણાસાગર છે, પ્રેમનિધાન છે, ૧૦૦ એ વિધાન પણ ખોટું દરે છે. આ જ કારણે શંકરાચાર્યે કહ્યું છે, “ નેશ્વરો અગતઃ કારણં સ્વપચક્તે । નૈષ્કમ્યનૈર્ઘૃણ્યપ્રસંગાત્ । ”

વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્યનો આક્ષેપ દૂર કરવા શંકરે પુનર્જન્મવાદ અને કર્મવાદનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. પુનર્જન્મવાદીઓ માને છે કે (૧) આત્મા અનાદિ છે, (૨) કર્મને લીધે વલણ ૧૦૧ બધાય છે, (૩)

કર્મનું ફળ માણસને મળે છે છતાં એ સાથે જ કયું કર્મ કરવું અને કયું ન કરવું એ વિશેની પર્મદગીની શક્તિ—છટ, પુરુષાર્થ—એને રહેલી હોય છે, (૪) અનાસક્તિથી કર્મફળ ભોગવાય તો ભવિષ્યના જન્મમાં એ કાર્યકર નથી બનતું. આ રીતે પુનર્જન્મવાદને સમજતાં જણાશે કે રમણભાઈનું આગળ ઉતારેલું ખંડન પૂર્વપક્ષ પૂરે નિરૂપ્યા વિના થયેલું હોઈ નિરાધાર છે. અસજન, પુનર્જન્મ— અને કર્મ—વાદ પણ વૈષમ્યનૈર્ઘ્ય વગેરેના ખુલાસા માટેનો માત્ર એક વાદ છે—પુર-વાર થયેલી દકીકત નથી. છતાં આ વાદ સદુચી સારો અને ઓછી ક્ષતિવાળો છે.

બ્રાહ્મોના મૂર્તિપૂજના વિરોધનું બીજ રામમોહનના ‘કુરાન’ના અભ્યાસમાં છે. વળી મિશનરીઓ તથા ખ્રિસ્તી ધર્મથી અને અમુક સમકાલીન મંદિરો અને પૂજકોની ધૃણાર્પદ સ્થિતિથી એ વિરોધને પોષણ મળેલું. રમણભાઈએ પણ આ વિરોધ સ્વતંત્ર વિચારણાને બદલે પૈતૃક પરંપરાથી અપનાવેલો જણાય છે. મૂર્તિપૂજથી કાપદો નથી પણ પાપે નથી એવી રાનકે વગેરે મુંઝવણના સમાજોને થયેલી પ્રતીતિ પણ રમણભાઈનાં લખાણોમાં નથી.

મૂર્તિનાં રનાન, ભોજન વગેરે સામે રમણભાઈને મોટા વાંધો છે. પણ આપણે જે આત્માને ચાહીએ છીએ એના દેહને ભોજન વગેરેથી પોષી આપણો એના પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત કરીએ છીએ. અને, તે વહેવાર આત્મા સાથે જ છે એ જણાવવા છતાં આમ કરીએ છીએ. આમ ભોજનાદિ લાંમણી વ્યક્ત કરવાનું સાધન હોઈ ભક્ત હૃદય પ્રત્યેનું પોતાનાં મમત્વ અને ભક્તિભાવ એ માનવ-સુધમ રીતે વ્યક્ત કરે છે. ઘણા મૂર્તિપૂજકોનું મન મૂર્તિના રનાન અને ભોજનમાં ગૂંથાઈ રહેતું હશે એ ખરું, પણ તેથી મૂર્તિપૂજથી તો એટલું જ થાય, દરેકને એમ જ થાય, એથી મન અધમતામાં જ જાય, એમ કહેવું જરાગર નથી. આપણા ઘણા સાચા ભક્તોને મૂર્તિ હૃદયસંનિધાનનું સાધન બન્યું છે. મૂર્તિ એ હૃદયરેના સાચો .

આકાર નથી એ જરાગર, પણ એ પ્રતીક બની શકે એ સૃષ્ટિની રચના જોઈ મન ઉદ્ભાસે ને ઈશ્વરસંનિધાન પામે તો આના પ્રતીક થી એમ કેમ ન થાય ?

વસ્તુતઃ “ હિન્દુઓ મૂર્તિથી પરતત્ત્વને મૂર્તિમા પ્રત્યક્ષ કરે છે, એ દરેક મૂર્તિપૂજક હિન્દુઓને પૂછી જોતા પાદરીઓને પણ સમજાય છે ’ ૧૦૨ નરસિંહ, તુકારામ કે આનંદશંકર જેવા વિચારકો મૂર્તિ જડ છે એટલું ન સમજી શકે એ અચક્ય છે છતાં, આવા અનુભવોને ઈશ્વરસંનિધાન માટે મૂર્તિને યોગ્ય સાધન બની હતી આમ, મૂર્તિ એ પોને સાધ્ય નથી, સાધન છે, પ્રતીક છે એ સ્પષ્ટ છે આનંદશંકર કહે છે તેમ, “ અથવા પ્રતિભાવાળા માણસોને પર્વતા દિક્ષિત પરમાત્મદર્શન થતા વાર લાગે છે, વા થાય છે તોપણ કંઈક નિર્માણ રહે છે-માટે વિશેષમા શાસ્ત્રો મૂર્તિપૂજનો પણ ઉપદેશ કરે છે, જેથી ભક્તને પરમાત્મા મારા ઘરમા છે, મારી નજર આગળ છે-એમ ઉત્કટ અનુભવ થાય ’ ૧૦૩

ઈશ્વર અને ધાર્મિકતા પ્રત્યે ભાવ જન્માવવા કે દહાવવામા પ્રતીકનું સાધન મૂર્તિવિરોધીઓએ પણ સ્વીકારેલું છે મૂર્તિભજક પેગંબરે ભાવિકોનો આદરભાવ ને રનેહ મજાના કાળા પથ્થર પ્રત્યે કેદ્રિત કરેલો પૂર્વોક્ત બ્રાહ્મસમાજ પ્રતાપચંદ્ર મહૂમદારે સિકાગોની ધર્મપરિષદમા કહ્યું હતું “ આકાર વિના આત્મા હોઈ શકતો નથી ” ૧૦૪ મહારાષ્ટ્રના જીતોની મૂર્તિપૂજા વિશે રાનડે જ કહે છે “ આ બુદ્ધિશાળી સત્પુરુષોને જરામ અર્થમા મૂર્તિપૂજક કહી શકાય તેમ નથી ’ ૧૦૨ અને, ઈશ્વર જે સર્વવ્યાપી હોય તો જડ મૂર્તિમા એ હોય જ, સર્વાત્માથી હોય તો જડપૂજકની ઇચ્છા પોતાને પૂજવાની છે એ જોઈ એની ભક્તિ સમજી જ શકે મૂર્તિપૂજને આ રીતે જોતા સમજાશે કે “ જે મૂર્તિથી જ્ઞાન થતું હોય તો જ્ઞાન થયા

પછી મૂર્તિ મૂકી ” દેવાની પણ જરૂર રહેતી નથી. દૂકમાં, “ જૂના પાદ્મી ધર્મના વખતમાં અને તે પહેલાં એપિલોનિયા વગેરે દેશોમાંમૂર્તિપૂજાએ બહુ બહુ અયોગ્ય સ્વરૂપો ધારણ કર્યા હતાં,”-૧૦૮ જેથી જૂના પદ્મીઓ, ઈશુ વગેરેએ મૂર્તિપૂજા પર જે પ્રહાર કરેલો તે જ, હિંદમાં એટલું ઉત્કટ દારણુ ન હોવા છતાં, સમાજએ અને રમણભાઈએ ચાલુ રાખ્યો છે અને એની ઊજળા બાજુ તે જોઈ શક્યા નથી.

રમણભાઈએ કહ્યું છે કે, ‘ પાપની સગ વગેરે માટે પુનર્જન્મ ન હોય, કારણ કે પશ્ચાત્તાપ, (કે એથી ઊભરું ઈશ્વરકૃપા,) દેહ ન હોય એ અવસ્થામાં વધુ સારી રીતે અનુભવાય તેમ છે. ’ પણ દેહ વિનાની અવસ્થામાં એ વધુ સારી રીતે અનુભવાય એ વાતનું કાંઈ જ પ્રમાણ એ આપી શક્યા નથી.

ઈશ્વરે માનવને સદાચાર માટેની કર્તવ્યબુદ્ધિ આપી છે એ રમણભાઈનું વિધાન શંકારપદ છે. સદાચાર, નીતિ, કર્તવ્યબુદ્ધિ એ કોઈ પુરુષવિશેષે બોધેલા નહિ પણ સમાજે ઉત્ક્રાન્તિથી વિકસાવેલા શુભો છે એમ માનવું જ વધુ સાચું છે.

નાસ્તિકનો સદ્ગુણ બહારનો દોષ છે એ રમણભાઈનું કથન અપયાર્થ છે, કારણ એકલો જેવા અનેક નાસ્તિકો સાચા સદ્ગુણી હતા અને જૈન વગેરે નિરીશ્વરવાદી મણાતા પંથોમાં પણ સદ્ગુણી માણસો હોય છે. રમણભાઈ ઉમેરે છે: ઈશ્વર તરફના “ પ્રેમની આશા વિના કરેલાં કાર્યથી આનંદ હોય શનો? ” પણ ખરી રીતે એવાં કાર્યો જનસમાજ તરફના પ્રેમને લીધે કરવામાં આવે છે, ને તેમાં કર્તવ્ય બળબ્યાનો વિશિષ્ટ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. એમણે ચેતે કરેલી આટલી બધી જનસેવામાં પણ એવો આનંદ ન હોય એ અસંભવિત છે. સુનીતિવીરને સત્કૃતિનું જ્ઞાન જ સુખદાયક છે એ રમણભાઈનું વિધાન એમના ઉપર્યુક્ત મતથી વિરોધી છે, ને વધુ અપયાર્થ છે.

રમણભાઈ એ સ્વભાવ અને ઇચ્છા એ બે વચ્ચે તફાવત પાડી કહ્યું છે કે આપણે સ્વભાવ બદલવાનું બળ આપણામાં છે, તોપણ તે વાપરવાની ઇચ્છા કર્યા વિના આપણે તે વાપરતા નથી. આવી ઇચ્છા આપણને થાય છે એ આપણા કાર્યથી નીપજના સુખદુઃખથી, આપણા સ્વભાવથી નહિ ખરી રીતે ન્યાયાન્યાય, નીતિઅનીતિની શુદ્ધિ સુખદુઃખમાથી ઉત્પન્ન થતી નથી—એ એનાથી સ્વતંત્ર જ છે. એટલે જ અનત દુઃખ સહન કરીને, બંને જગત આપ્રુ સામે હોય તે છતાં, સાચુ લાગે તે કરવું જોઈએ એવી ભાવના સેવતા ને આચરતા કેટલાય નરપુંગવો આપણે જોઈએ છીએ જે સદસદ્વિવેકને સુખદુઃખ પર આધાર રાખતો મણીએ તો નીતિ જેવું રહે જ નહિ તો તો પછી ઠાઠને ખરામ કામ કરતો વારી શકાય નહિ એ કંઈ કે એને એમાં જ સુખ મળે છે

શુભ ભાવવાળી પણ નિરુદ્ધમી રિયતિમાં આત્માની હિન્નત દશા થા માટે ન કહેવાય એ વિશે રમણભાઈ ઠાઠ દલીલ આપતા નથી. ખરી રીતે એ નિયમ દેહ હોય તેને લાગુ પડે. દેહ વિનાના આત્મા માટે આમ કહેવું એ અપ્રામાણિક છે અને રમણભાઈ પોતે દેહ વિનાના આત્માનું સ્વરૂપ માન્ય રાખે છે.

માનવે માનવને સજ્જ કરવી જોઈએ કે નહિ એ વિશે રમણ ભાઈના વિચારો ખરામર નિશ્ચિત થયેલા નથી જણાતા. ‘રાષ્ટ્રને પર્વત’માં જનકા, પર્વતરાય વગેરેને અકરમાત કે ધણે ભાગે તો ઈશ્વર સજ્જ કરે છે. પણ નાટકને અને રાઈ તો હામાટ્તિ જ ધારણ કરે છે આપણે આગળ જોયું તેમ તેઓ પણ જીવનમાં હામાટ્તિ જ ધારણ કરતા આમ છતાં સિદ્ધાંત તરીકે તેઓ સજ્જ કરવા તરફ ઢળતા લાગે છે. ૧૦૪જ

૧૦૪ જ ખસ ૨, પૃ ૨, ૬, ૧૦૩ અને ૧૦૬ ઉપર તેમણે અનુક્રમે જણાવ્યું છે કે દુષ્ટાને શિક્ષા સ્વીકારે જોઈએ, ‘અનીતિએ ધન મેળવનાર નકારા સ્વભાવના ઘણાં મનુષ્યોને અગ્રિય કાર્ય કરી તેની શિક્ષા [મનુષ્યને લાગે]

દૈત કરતાં અદૈતની દિલસૂઝી વિશાલતર અને મહાનતર છે. રમણભાઈને એ ન સમજાઈ એનું કારણ એમની દૈતમૂલક ઈશ્વરભક્તિ છે. રમણભાઈના દૈતદર્શનની ક્ષતિઓનું નિરૂપણ કરવાનો અહીં અવકાશ નથી, કારણ એમ કરવા જતાં આખાં દૈત-અદૈત દર્શનોનું નિરૂપણ કરવું પડે, જે અહીં અસ્થાને મળ્યા.

ટુંકમાં, રમણભાઈએ પોતાની જે ધાર્મિક માન્યતાઓ હતી એને છુદ્ધિમાલ્ય કરવા માટે અનેક નિષંધો લખ્યા છે, એમની મુખ્ય શ્રદ્ધાઓ હતી તેને સ્વીકારી લઈએ તો પછી એની બૌદ્ધિક વ્યવસ્થા સારી છે. જે ઈશ્વરને માનનાર હોય તેને ઈશ્વરને સમજવામાં તે મદદરૂપ થઈ પડે. પણ એમ ન માનનારને એમ જ્યાંવે તેવું એમાં નથી. કદાચ હોઈ શકે પણ નહિ. પણ આ લેખો એમની ઈશ્વર પરની સાચી આસ્થા પ્રતીત કરાવે છે.

‘ધર્મ’ અને સમાજ’માંનાં ધાર્મિક લખાણોની સંખ્યા ૪૧ની છે. એમાં ૧૧ લેખો છે, ૭ ભાષણો છે, અને ૨૩ “ઉપદેશો” છે. ઉપદેશો અને ભાષણોના છાપેલા સ્વરૂપમાં લંબાણ સિવાય બીજો ખાસ તફાવત નથી તેથી એ બંનેને વ્યાખ્યાનો કહી શકાય. રમણભાઈનાં એ ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોમાંનાં ૧૩ સીધો ઉપદેશ આપે છે, ૪માં ઉપાસના ૧૦૫ પછી ઉપદેશ છે, અને બીજા ૧૩માં સૂત્રરૂપે પંક્તિઓ લઈ એને આધારે કરેલું વિવરણ છે. આ છેલ્લી રીતિ પશ્ચિમમાંથી આવેલી છે, ને આપણે ત્યાં રમણભાઈ ઉપરાંત આનંદચંકરે એ અજમાવી છે. રમણભાઈ અને આનંદચંકરમાં તફાવત એ છે કે રમણભાઈએ એ ઉપદેશો ખરેખર આપ્યા હતા, જ્યારે આનંદચંકરે

બોલે છે; “મનુષ્યોએ “અન્યાય કરતા દુષ્ટતાને ફાવવા” ન દેવાં; ” અને “શત્રુ અન્યાય કરતા કે દુષ્ટતા કરતો દોષ ત્યાં તેને રાહવા માટે ઉપાય કરવાનો છે. હંદ કર્યા વિના તે અટકે તેમ ન દોષ તો તેને હંદ કરવાની આવશ્યકતા છે. તેમ ન કરવામાં આવે તો ઈશ્વરના ન્યાય દ્વારા મંજૂરતાવ, એ સર્વને આધાર થાય.”

૧૦૫. જુઓ આ પૂર્વેનો જાણસમાજની રચાપતાવાળો ભાગ.

એ માત્ર લખી તે 'સુદર્શન' અને 'વસંત'માં છપાવ્યા હતા. રમણભાઈથી જોનરુ આનંદશકરે ઘણીખરી વાર ખીજપ કિતી તરીકે આખા ને આખા ગુજરાતી, હિંદી કે અંગ્રેજી લઘુકાવ્યો લીધા છે, તે ઠેટલીકવાર પોતાને વરેલી રૂપક ઘટાવવાની વિશિષ્ટ શક્તિનો એમાં વિનિયોગ કરેલો છે.

ધર્મરત્નકિતનો પ્રચાર રમણભાઈએ ખીજ એક એટલી જ કે કદાચ એથી પણ વધુ સમર્થ રીતે કર્યો છે. આ રીતિ તે કીર્તનો કરવાની આજ સુધીની જાહેરમાં ધર્મોપદેશ આપવાની આપણી પરંપરા તે પુરાણીની, અથવા માણુભટ્ટની પણ દક્ષિણના પરિવ્રજમા આવતા આપણા કેટલાક કથાકારોએ પોતાની રીતે ત્યાના હરદાસની પદ્ધતિ અપનાવી, તેઓ કીર્તનકાર કહેવાયા હા બાહારકરે એક વાર હર દાસની કથા સાબળી અને તેમણે પોતે બક્તિની વૃદ્ધિ માટે એ રીત અપનાવી એ જાતના હરિકીર્તનો કરવા માગ્યા એકવાર બાહારકર અમદાવાદ ગયા ત્યારે ત્યાના સમાજમાં હરિકીર્તન કર્યું એ જોઈ અમદાવાદ પ્રાર્થનાસભાએ કીર્તનો શરૂ કર્યા આમાં સત્યેન્દ્રરાવ દિવેદિયા સિવાયનાઓ પોતાના કીર્તનો જાતે તૈયાર કરતા ને કુળ્લુ રાવ અને નરસિંહરાવ પોતે જ ગાતા અને સમજાવતા દરેક વાર્ષિક કીર્તન વખતે જેમાં કીર્તનની પીઠિગારૂપ પદો છાપેલા હોય એવું ચોપાનિયુ વહેંચવામાં આવતું.

શ્રી ગદુલાલ અને શ્રી વિદ્યાબહેન પાસે સચવાયેના એવા કેટલાક ચોપાનિયા અને 'સ્વ સર રમણભાઈ'માના હા હરિપ્રસાદના લેખમાની વિગતો પરથી જણાય છે, કે જોજામાં એાધુ ૧૮૯૭, '૯૮, '૯૯, '૧૯૦૦, '૦૩, '૦૫, '૦૬, '૧૨, '૨૧ અને '૨૫માં સમાજના વાર્ષિકોત્સવ વખતે રમણભાઈએ કીર્તનો કરેલા '૧૧નું કીર્તન પણ કદાચ તેમનું હોય. ૧૦૬ એ કીર્તનોની દેહઘટના તપાસવી ચોગ્ય થશે '૯૪ના કીર્તનમાં નીચેના ક્રમમાં પદો જોાવેલા છે

૧૦૧ શ્રી ગદુલાલ અને લેલ વિદ્યાબહેન પાસે જળવાઈ રહેલા

૧. 'સત્યં જ્ઞાનયનંતં મદ્મ', ગીતરૂપમાં (અગ્નિહોત્રી) ૨. 'વંદુ' વિન્નદરા' (પ્રાર્થનામાલા). ૦૩. 'એક નિરંજન સજ જગત્સવામી' (મનદર-પદ) ૪. 'ચંદન સર્પ લિપેટિયા, ચંદન કદા કરાય ? રોમ રોમ ચિપ મીનિયા અમૃત કદા [દાં] સમાય ?' ૫. 'નાહંવૈદર્નતપસા'થી શરૂ થતા એ શ્લોક (ગીતા). ૨૬. 'ન માનિએ પાર્થિવ સુખ' (પ્રાર્થના-માલા). ૨૭. 'પ્રભુ મદિમા મુલ્ય આણી' (પ્રાં) ૨૮. 'તમેસર્વ દેવ'થી શરૂ થતા આઠ રેવરચિત અર્ચન. ૦૨૯. 'વિપયસુખે બહુ લાગી વૃત્તિ' (પ્રાં). ૦૩૦. 'અતિ ચંચલ ચિત્ત છે મારું.' (પ્રાં). ૧૧. 'વિપ્રલંબી વિષય મોહની મધુસ્વરા' (હૃદયવીણા). ૧૨. 'અંતરેત્તિ વિમલ થયા વિના' (પ્રાં). ૧૩. મુંબઈના એક નાટકમાંના એક અવતરણ સહિત દેવાના પતિને આ રીતે આવેશ કોમળો દિસે'થી શરૂ થતી રેવરચિત ઓગણત્રીસ કડીઓ. ૨૧૪. 'મામા નદી સંયમપૂર્ણ તીર્થા' (મહાભારત). ૧૫. 'પૃથ્વર તેટલા દેવ કરે' (મનદરપદ). ૧૬. 'નદિ મંચારનાને, નદિ જલપાને' (અર્ચનમાલા). ૧૭. 'મૂરખ પાપ ઠાળવા વીણે વગણાં કોડ' (મનદરપદ). ૧૮. 'જ્યાં ધરે વડ વૃક્ષ' (સામજ). ૧૯. 'હયું રાયે મહુ સન્માન'થી શરૂ થતો જનક વિદેહી અને અપિનો પ્રસંગ (બાલકવચન). ૦૨૦. 'સંજ્યાસે કર્મણાં'થી શરૂ થતા છ શ્લોક (ગીતા) ૨૨૧. 'રઘુરેદાત્મનામદ્મનં' અને તે પછીના શ્લોક (ગીતા). ૦૨૨. 'વિપયસુખે મન વૃત્તિ શું માને' (મહાસુહૃદ). ૨૨૩. 'યદ્વૃહી-સમવિજાતં' અને 'યયા સ્વચંદન આરવાહી'. ૨૪. 'માલા તો મનકો મક્કી' (કપીર). ૨૫. વિત્ર જાને વિષ્ણુ જુયા વૈષ્ણવતા અમિમાન । માલા તિલક સનાયકે નાદક કુંદત કાન ।' ૨૬. 'પાવન કરે પવિત્રકણામય

ચોપાનિર્વામાંનાં અડધાંએક કીર્તન કરતી વખતે જે નક્કો વપરાયેલી હતી તે જ છે. એવાં પાંચ કીર્તનોમાં દરેક છાપેલાં પાનાં વચ્ચે કોઈ પાનું બંધાયેલું છે, અને તેના ઉપર રમ.એ પોતાની નોંધો કરેલી છે. ૧૮૯૭ ને '૯૮નાં કીર્તનોમાં પદ્યાવલિના દ્વાસિયામાં તેમણે દરેક પદ્ય કાનું રચેલું છે. આ કયા પુસ્તકમાંથી લીધેલું છે તે નોંધેલું છે, જ્યારે '૯૯, '૦૩, '૨૧નાં કીર્તનોમાં માત્ર ચોતે લખેલાં પદ્યો પર જ કહ્યું છે નોંધેલું છે.

પ્રભુ મારા રે' (ભક્તસુહૃદ). ૨૨૭. 'તુજ વિના પ્રભુ સંકટ કાલ નિવારે
રે' (ભક્ત૦). ૨૮. અચ્યુતે નિર્મલે નિર્વિદારે વિમુ' (ભક્ત૦). ૨૯.
'દયાસિંધુ વારે ખારણે પુલાકે' દીન બાળ' (પ્રા૦).

આમાં ૦ અને x એ બે ચિહ્નો એમણે બે જુદે જુદે સમયે
ખાકાત (એમિદ) માટે વાપરેલાં છે. એમની અગ્રેષ્ઠ હસ્તનોંધ છે કે
“ (સંગીતસંન્યાસન કૃષ્ણરાવ બોળાનાથનું.) તથા કલાકે આશ્ચું.
હાજરી ધણી મોટી.”

હરદાસો કયામાં પહેલાં એક સ્વરૂપ સુભાષિત કે ખેચાર પદ્ય-
પંક્તિઓ લે છે, જે પૂર્વરંગ કહેવાય છે. એ પૂર્વરંગનું થોડું
વિવરણ કયાં પછી એના બોધને પુષ્ટ કરવા તેઓ કોઈકે પુરાણા-
દિકની કથા હારમોનિયમ તખ્તાં જેવા સાજની મદદથી, ધણીવાર
પોતે કરતામ વગાડતાં, કહી ચંબળાવે છે; તે વચ્ચે વચ્ચે યથાપ્રસંગ
પૂર્વરંગને પુષ્ટ કરે એવો બોધ તારવતા જઈ ઉપદેશ આપતા જાય
છે. અહીં મોટા અક્ષરે જાપેલો “ચંદનસર્પ” એ પૂર્વરંગ છે અને
એમની હસ્તનોંધો જતાવે છે કે તેમણે આ કીર્તનમાં એનો વચ્ચે
વારંવાર ઉદ્દગાર કયો દતો. તેઓએ પોતાનું બધું વિવરણ વિપાકત
સર્પમાં અમૃત ન જ વસી શકે તેમ પાપ અને પુણ્ય એક સ્થળે
રહી શકે નહિ—“મનુષ્યમાં જ્યાં સુધી પાપ ભર્યું છે ત્યાં સુધી
કર્મરક્ષાન-શ્રદ્ધા-સદાચાર-ભક્તિ શા કામની ?” ૧૦૭ એ મુદ્દા તરફ
વાળ્યું હતું. દાખલા તરીકે, “જેમાં વિપથી શૂન્ય વિપથી ખાલી
જગા નથી તે ભક્તિઅમૃતનો સમાવેશ કયાં કરે ?” એમ કહી
સમુદ્રમંથનો દાખલો આપી મોહનીસ્વરૂપ વિષ્ણુએ દાનવોને
કહેલા શબ્દ

વમે સર્વં દૈત્ય, અતિ છે વૈચિત્ર્ય, અમૃતનું દૈત્ય તમારે શું ?...
અમૃત છે તેજ, વિભિર વમે જ સંગ બેનો રહેજ યારો કેમ ?...
પાપપરિહાર જ્યાં ન એકવાર, અમૃતસ્વીકાર સર્વં વ્યર્થ....

૧૦૭. કીર્તનમાંની એમની હસ્તનોંધ.

આપ્યા છે. આ પછી કથનને મનોનિગ્રહ તરફ વાળી ઈદ્ર જેવા શક્તિશાળી માણસ “વિપથી વિકરોથી...કેવો પૂર્ણ હતો ?” તે એના અહસ્યા સાથેના પ્રસંગથી સમજાવ્યું છે. તે પછી ઉપ-દેશને એમણે સહેજ ઘીજી તરફ વાળ્યો છે. “આ ત્રિપ્રમૂર્તીમાંથી ચિત્તને જાગ્રત કરવાને મનુષ્યોએ બહુ પ્રયત્ન કર્યો છે. વિષ કાઢવાને બહુ પ્રયત્ન કર્યો છે. કાઢકે સ્નાનવિધિ કલ્પ્યા છે, પણ વ્યર્થ.” ૧૦૭ તે પછી મૂર્તિપૂજા, તીર્થોટન, મતઉપવાસ વગેરેથી વિષ દૂર થતો નથી એ મનદરપદની પાંચ લીટીઓ, ‘નહિ મંચાસ્નાને’વાળો અભંગ, ‘મૂર્ખ પાપ દાળવા વીણે વગલાં કોડ’ એ મનદરપદ અને કેશવર્ધન સ્નાન ધ્યાન વગેરે નિરચક છે એ જણાવતો સામળનો છાંયો આપ્યા પછી ‘બોધવચન’માંની જનક વિદેહીની કથા તરફ વળ્યા છે. શરૂઆતની જેમ કીર્તનનો અંગ પણ હરિકીર્તનના પદથી આવે છે.

આ રીતે ‘ચંદનસર્પ’ના મુખ્ય બોધને પુષ્ટ કરવા તેમણે એક પ્રાચીન આખ્યાન, એક સ્વરચિત ખંડકાવ્ય, એક સ્વરચિત મોહનીવચન અને બીજા અનેક પદોનો ઉપયોગ કર્યો છે; સાથે સાથે ભારપૂર્વક એ કહ્યું છે કે મૂર્તિપૂજા, મત વગેરે નહિ પણ સાચા ઈશ્વરની ભક્તિ તે જ એ વિષ દૂર કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે.

૧૮૯૮માં પૂર્વરંગ તરીકે

પાપ તાપ દુઃખ છુટિયાં, તિમિર મયાં સફુ દૂર;
હરિમુખ સંમુખ સર્વદા, મોહ અખંડિત હર.
બંધન બાધા નવ નડે, સત્કૃતિ શક્તિ કરંત,
જલી રહી શીતિ મૃત્યુની, સંતત શાન્તિ અનંત.

એ જે દોહરા રચી, એને જીવનમુક્તિની દશા મળ્યારી એવા મૃત્યુભય વિનાના હરિમુખસંમુખ જીવનમુક્તો સુરદાસ, મીરાં, નરસિંહ-નો પરિચય આપ્યો છે. એક વાર સુરદાસને પ્રભુએ દર્શન આપ્યાં, અને કહ્યું, જે જોઈએ તે માગ. સુરદાસ અંધ હતો, દરિદ્રી હતો, કંગાલ હતો, એટલે એ કાવ્યમ માટે અંધત્વ નિવારવાનું માગી શકત, એ ધનદોષત ને સુખચેન માગી શકત. એને બદલે એણે તો કહ્યું,

નયન મિલિત કરો રે. એ વર માયું.
સ્વરૂપ પરમ હીં, જીવન દુતાયં કીધું,
દર્શન ઇચ્છુ ન બીજું રે.

“સુરદાસને મન આજ પરમ મુદ્દાથી દર્શન હતું. એને બીજા શાની ગરજ હતી ?” ૧૦૭

સુરદાસની જીવ-મુકત દશા વર્ણવવા રમણનાર્ધએ “કરુણા નજર કરો રે” એ રાહતું પદ રચ્યું, તેા મીરાની “જાતી રહી બીતિ મૃત્યુની” દર્શાવતાં તેમણે દ્વારામના મીરાનાર્ધના આખ્યાનમાં વચ્ચે વચ્ચે પોતાનાં થોડાં પદો ગોઠવ્યાં, અને નરસિંહને “બંધન બાધા નવ નડે” એ દર્શાવવા પ્રેમાનંદકૃત ‘મામેરું’ અને ‘હૂંડી’-માંથી થોડાક ભાગ આપી મહેતા દેહને ત્યાં કીર્તન કરવા બળ્ય છે, એમને ભેટે છે, એમની સાથે જામે છે એવો પ્રમંગ મૂક્યો.

૧૮૬૯ ના કીર્તનમાં તેમણે

દુ જામેં હરના સહેલ દૈ ઠરના દૈ મુરફેલ,

મદ્દામેં ગાફેલ જો થાકો દુ જામેં ફેલ.

હરિસેં [અધિક] જ્ઞાનિ હોત જો દેષત હરિકો દોષ,

હરિલીલાકો પાર નહિ કયી ન ધરો સંતોષ

એ—કદાચ પોતે જ રચેલી—પંક્તિઓ પર કીર્તન કર્યું હતું તોફાન, જંગાવાત, દુકાળ, વગેરે વખતે જે શ્રદ્ધાળુ નથી તે હિમ્મત હારીને ફેલ કરવા—રોવા ફટવા, કંઈપાત કરવા—મંડે છે. આ બધું કંઈપાત ધમ્મિર જે કરે છે તે સારાને માટે છે એવી શ્રદ્ધાના અભાવે થાય છે. આ વાતને પુષ્ટ કરવા ‘સ્વ. સર રમણનાર્ધ’ ના પૃ. ૩૩૪-૩૩૫ ઉપર ઉતારેલો સ્વરચિત રસપૂર્ણ પ્રસંગ તેમણે કહી બતાવ્યો હતો. હાપનિયા દુકાળનું વર્ષ હોવાથી આ પછી તેમણે પોતે રચેલું આડ-ત્રીસ કડીનું એક ખંડકાવ્ય કહ્યું હતું.^{૧૦૮} એમાં દાખવ્યું છે કે હરિ-

૧૦૮. એનો કેટલોક ભાગ સ્વ. પૃ. ૩૩૧-૩૩૪ ઉપર ઉતારેલો છે: કોઈ એક સમયે દુકાળ પડતા લોકો “અન્ય કોને પ્રભુ ! રોષિા વર્ષા કરી નિયંત્રણા” એવી વિનંતી કરે છે, ઇ. ઇ.

લીલાને। પાર ન પમાતાં હરિની કાર્યક્ષમતા ત્રિશે લોકોને ચંકા આવી.
પણ પોતાની ચંકામાંથી પોતે જોમાં કરેલાં ભુતાવળનાં પરિણામ
જોતાં તેમને સમગ્રયું કે ઈશ્વરનાં કાર્યોથી સંતોષ થરવો, એમાં ચંકા
કરવી નહિ, એ જ ઉચિત છે. આ પછી એ પદને આધારે “ જુદી
જુદી [એશ્વરી] શક્તિઓ હોય તેથી વિરોધ થાય, બ્યવસ્થા થાય
નહિ ” ૧૦૭ એ વાત કહી એકેશ્વરવાદ પ્રાપ્તી અવતારવાદની
બૂલ જણાવી “ અવતારમાં ઈશ્વરત્વનો કેવો હ્રાસ હોય છે તે
અવતારચરિત્ર જોવાથી માલમ પડશે ” ૧૦૭ એમ કહી દયારામનું
‘ હનુમાન ગરુડ સંવાદ ’ આપી તે દ્વારા રામ અને કૃષ્ણ એ બંને
અવતારોનાં દોષો દાખવ્યા છે.

૧૬૦૦ ના કીર્તનમાં ઉપદેશનું પ્રધાન પદ

સત્યમે સિદ્ધિ સદા સથ પાયે;

મમ કયા, તથ કયા, પર કયા થહ રે કહલાવે ॥ સત્યમે ॥

एकहि हरि एकहि उनको सत्

भेद कहाँसे करावे ॥ सत्यमे ॥

धर्म मंगलकर सतको भीतर, कोन लिये सो गुमावे ॥ सत्यमे ॥

તેમણે જાતે રચ્યું હતું. એ પદમાં ઉપદેશોના સત્યના આગ્રહને પુષ્ટ
કરવા તેમણે ગદ્યમાં ‘ ભક્તમાથ ’ માંની પરશુરામની પુત્રી કરમૈતીની
કથા કહી તેને “ માતાપિતા કુટુંબી સર્વ કરતાં સન્નની કિંમત
વધારે હતી ” ૧૦૭ તે દર્શાવતાં આઠ લીટીનું એક સ્વરચિત ગીત
આપ્યું હતું. એ પછી સત્યએમના જ્ઞાત ઉદાહરણરૂપ પ્રદ્વાદનું
આખ્યાન આપી “ એકહિ હરિ એકહિ उनको सत् ” એ જાને સિદ્ધાંતો
પુષ્ટ કર્યા હતા. પ્રદ્વાદના આખ્યાનમાં છેલ્લી ત્રણ કડીઓ તેમણે
પોતે રચી ઉમેરી હતી. ચોખ્ખન કડી સુધી પહોંચતું એ આખ્યાન
કલા પછી રમણભાઈએ ઈશ્વર પોતાના ભક્તોને બચાવવા ચમત્કાર
નથી કરતો અને એવા ચમત્કારો દાખવ્યા છે તે પુરાણોની બૂલ
છે એમ કહ્યું છે. દિરણ્વકશિપુએ પ્રદ્વાદને પૂછેલા પ્રશ્ન પરથી

“ હરિ ક્યાં છે ઈશ્વરને શી રીતે જોવા ” ૧૦૭ એમ પ્રશ્ન પૂછી રમણુભાઈ કહે છે, “ ઈશ્વરને જોવા વ્યક્તિની જરૂર નથી. ” ૧૦૭ આ પછી મૂર્તિપૂજા વિરદ પ્રવચન કરી અને પછો માર્છ તેમણે પંદર કડીઓમાં દયાનંદ સરસ્વતીના ગૃહત્યાગની કથા આપી છે. અંતભાગમાં પૂર્વરંગને પ્રુષ્ટિ મળે તે માટે આ બે લીટીઓ આપેલી છે.

સત્ય તે સર્વથી મ્હોટું ચિત્તમાં હૃદયે સ્વામિને;
સત્યને કાજ તે વ્યાધ્યા ગૃહ સંસાર ત્યાગીને. ૧૦૮

રમણુભાઈની નોંધવાળાં કીર્તનો એક સાથે રમણુભાઈનાં અનેક પાસાંઓ દાખવે છે. આ નોંધવાળાં કીર્તનો અને એની શૈલી પરથી જણાય છે કે રમણુભાઈ સાચા હરદાસ હતા. ૧૧૦ રમણુભાઈની

૧૦૬. ૧૬૦૭ નો પૂર્વરંગ ‘પરમ પવિત્ર પુણ્યને જિનકી, પ્રીતિ નિરંતર લાગી; પ્રમુસેવા વિન ઔર ન રૂચ્યા, સોઈ પુણ્ય વદમાગી’ હતા. એમાં તેમણે સ્વ. પૃ. ૩૩૧-૩૩૭ પર ટાંકેલી ગદાધર સ્વામીની કથા આપી સમાજશા આખ્યાન સંભળાવ્યું હતું. ૧૬૦૯ નો પૂર્વરંગ ‘વેદ કુરાન પુરાન પઢી, વહા મયે વિદવાન, મિથ્યા હય રૂક મત્તિ મિન, તપ શાસ્ત્રનકો જ્ઞાન’ હતા. એમાં તેમણે અંબરીષ અને ક્રુપના આખ્યાન કહ્યા હતાં. કીર્તનમાં એક મરાઠી પદ પણ હતું, ‘૧૨નો પૂર્વરંગ’ જિનકે હૃદય મગ-ચંત નહીં ડમ જા અવતાર લિયો ન લિજો’ ને આખ્યાન પૂર્વેકી મીરા-બાઈનું અને સ્વરચિત તુલસીદાસના જીવન-પ્રસંગોનું હતું. ‘૨૧ નો પૂર્વરંગ’ ‘રામ નામ મળિ લીપ ધહ, જિહ દેહરી દ્વાર ૩ મુલસી મીતર શાહિરો, જો શાહસિ ડાજિયાર ॥’ અને આખ્યાન ‘બોધવચન’ માંથી તુલસી-દાસનું હતું. ‘૧૧ ના કીર્તનમાં પૂર્વરંગ “પાપ તાપ દુઝા છુટિયા” વાળો ને આખ્યાન નરસિંહરાવનું “હિસા ચોતમી” અને પૂર્વેકી મીરાબાઈનું. એમ લાગે ■ કે ‘૬૭ નું કીર્તન રમ. નું પહેલું કીર્તન હતું. ૧૧૦ એમાં તેમણે જાત જાતની વસ્તુઓ લેખી કરી રોચક રીતે રજૂ કરવાની હરદાસની રીત અજમાવી છે. અંદાજ બહુ જ શીતલ છે,

અધ્યાપક થવાની ઇચ્છા હતી. આ કીર્તનોમાં પછોની વચ્ચેવચ્ચે તેઓ
 જે ભોલેલા તેની નોંધ પરથી જણાય છે કે એક મુદ્દો રપ૪ કરવા
 માટે એના ઉપર ચારે બાજુથી પ્રકાશ નાખવાની અને પોતાનું
 કથયિતવ્ય સામાના હૃદયમાં ઊતરી જાય એવી સરળ રીતે રજૂ કરવાની
 એમનામાં ચિન્તિ હતી. અમદાવાદના તત્કાલીન કોલેજિયતોના ઇન્ચર્જ
 ઉપર એમનાં ઉપદેશ અને કીર્તનની રચાણી અસર પડેલી કહેવાય
 છે તે યથાર્થ જણાય છે. રમણભાઈ વક્તા હતા, પણ શાંત વક્તા.
 એમની એ લાક્ષણિકતા પણ આ કીર્તનોમાંની અમુક નોંધ ઉપરથી
 જણાઈ આવે છે. પ્રકરણ નવમાં આપણે જોઈશું કે રમણભાઈ પોતાના
 પક્ષના જનરો લડાવેલા હતા. લડત દરમ્યાન એ ઉગ્ર અને વેધક યોદ્ધાનું
 સ્વરૂપ ધારણ કરતા. ઈશ્વરભક્તિ કરતાંકરતાં પણ રમણભાઈએ આ
 કીર્તનોમાં મૂર્તિપૂજા, આભડછેટ, ધર્મવિપવમાં સમાધાનવૃત્તિ, ઈશ્વરની
 સૃષ્ટિચાનામાં દોષ જોવા-વગેરે વગેરે પર જે નિષ્કોષ પણ સચોટ
 પ્રદાર કર્યા છે તે એમના એ પાસાનાં દર્શન કરાવે છે. વસ્તુતઃ ‘ધર્મ’
 અને સમાજ’માં એમણે પોતાના જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તેમાંના
 ઘણાનું પ્રતિપાદન તેમણે આ કીર્તનો અને તે વચ્ચેના અઘવિવરણથી

સુઝાંધી છે, પણ એના ઉપર ચોવીસે સ્લાઈ વીંટાઈ રહેતા સાપ ઉપર
 એની કાંઈ અસર થતી નથી એમ કહી રમ. કહે કે પાપી માણસને આપણે
 સાપ જેવા ગણી રાખીએ. આટલું કહી તેઓ કહે કે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ.
 અતિપાપી એવો સેતાન સાપ જનીને માનવને લલચાવે છે એવી કલ્પના
 કરેલી છે. આ પછી ‘એક જ પ્રાર્થના આ છે—હો ભક્તિસુધા ભવાગ્નિ-
 ભવશમની’ એ ‘પ્રાર્થનામાલા’ની લીટી ટાંકી તેઓ કહે કે ભક્તિ
 તે જ સુધા છે. પણ “તે જરી ભક્તિ દોવી જોઈએ...જમે તેના પર
 અર્ધા રાખી ભક્તિ દરવાથી સાર્થકતા નથી...પ્રથમથી ખોટું રહેતે નીકળ-
 નાર પછી જમે તેટલો સીધો જાય પણ લક્ષ્યસ્થાને પહોંચે નહિ.”
 (દસ્તનોંધ) આમ કહીને પોતાનું વિધાન પુરૂ કરવા તેઓ ‘સાગવસાદો
 રીકરો બારો ને જગાડ, વેગલુપુર જ્યાં મોકલ્યો જઈ પહોંચ્યો ગગાડ’
 (દસ્તનોંધ) એ વાત પણ દરે. તે પછી ‘દેવને ભજનાર દેવને પામે
 છે, મને ભજનાર ચારી પાસે આવે છે’ એ પ્રસિદ્ધ વચન ટાંકે ।

હું છે. 'ભદ્રભદ્ર' વિશેના પ્રકરણમાં જણાશે તેમ તેમનામાં ગમે
 રીવાજો અપનાવી લેવાની શક્તિ હતી, કવિતા વિશેના પ્રકરણમાં
 જણાશે તેમ એમને પદ્ય પર ઝડપથી હથોટી બેસી હતી. એમની
 મા અને શક્તિનો પરિચય પ્રાચીન કવિઓની ટમ્મી આ છ પદ્યોએ
 પાપશે. ખખડાટથી જાગીને બાનક દવાનંદ કહે છે

દેખુ દેખુ રે અદ્ભુત આ શું ! વિપરીત મોટી વાત !
 તેને અગે હર દોડે, જે છે વિચલ નાગ !
 વસો ને જળી વાગા ચૂશે, એ ચે સહુ અલકાર,
 થાય મારે આખે ને ચેટ, શિરે કુદે ઢારોઢાર.
 પાશી ઢોક ધણી અદર, ચોટલા ચોખા ખાય,
 જોખે દેવને રવમુખ મૂકે, પુચ્છ ગાણે ધસાય

જળી,

પુરાણો મદિરે કયાથી દોષ, એ દેવ સાચો રે ?
 જેને માણસ ધસે ને માય, શું દેવ સાચો રે ?
 બાળક જેવો ના દોષ નાથ એ દેવ સાચો રે ?
 જે રે ધડાણો માનવ હોય શું દેવ સાચો રે ?
 પરવશ દોષ ન પૂલપાત્ર, એ દેવ સાચો રે ?
 જેની શક્તિ ન કિચિન્માત્ર, શું દેવ સાચો રે ?
 પાર્શ્વ તે નવ માન્ધો ભય, એ દેવ સાચો રે ?
 નિરામર તે સમર થાય, શું દેવ સાચો રે ?

રમણભાઈને વાર્તા કહેવાનો ખુદ શોખ હતો. ૧૮૯૯ના કીર્તન
 ની વિષય પાસે વરસાદની વ્યવસ્થા બદલાવવાની માગણી કરતા
 જગજગનોની કથા એમની વાર્તાકાર તરીકેની શક્તિનું સારુ દર્શાવ
 છે વાર્તા કહેવાની, અને ઉપજાવીને કહેવાની, એ અને શક્તિઓ
 એમનામાં હતી એમ કીર્તનોમાંની એમની હસ્તનોધો જ્ઞેતા દેખાય
 છે રમણભાઈ કવિ હતા, તો એમના આ કીર્તનોમાં એમની
 પદ્યરચનાશક્તિ અને કવિત્વમય અભિવ્યક્તિશક્તિ અનેના દર્શન
 આપણને થાય છે. રમણભાઈને સૂત્રાત્મક દુચકાઓ યાદ રાખવાનો

અને ગમે ત્યારે તે વાપરવાનો શોખ હતો. એમનાં કીર્તનો એમને
આ સ્વભાવ પણ દાખવે છે : ‘રાધીના મર્વત’ જેવા નાટકમાં “ઠાણ
કટારી કર મરે” એ ‘ભવાઈસંગ્રહ’નો દુહો વાપર્યો હતો, તે
ઉપયુક્ત દંડ-અલ્પાના કથાનકમાં તેમણે “નદી કદી માઝા મૂકે”
એ મુંબઈગરા નાટકમાંનું અવતરણ ચૂક્યું છે. રમણભાઈ હાસ્યકાર
હતા તે એમની હસાવવાની શક્તિ પણ આ કીર્તનોમાં દેખાય છે.
સામળમટના દીકરાનો ઉલ્લેખ નમૂનારૂપ છે. આ ઉપરાંત પ્રહસાદના
આખ્યાનમાં પ્રહસાદ અમિસ્તંભને બેઠે છે તે પછી રમણભાઈની
નોંધમાં લખ્યું છે : “અમિમાં પેઠા છતાં બળાતું ન હોય તો અમિમાં
પેસનારા નીકળશે. ડોકું કાપ્યા પછી આપું થતું હોય તો કાપનાર
છે. મુવા પછી સજીવન ચવાતું હોય તો મરનારા છે.” આ શબ્દો
શ્રોતાઓને જરૂર રિમત કરાવે. ગરડ અને હનુમાન વાદે ચડતાં
એકબીજાના સ્વામીના દોષોનું તળપડું વર્ણન કરે છે એ આખ્યાન
પણ હાસ્યપ્રેરક નીવડે જ. ખરી રીતે રમણભાઈ ભાવશુક્તી અને
કથાકાર હરદાસ હતા એટલે એમનાં કીર્તનોમાં વચ્ચે વચ્ચે
ઉપકારક હાસ્ય આવે જ.

આ રીતે રમણભાઈનાં કીર્તનો ઘણાં ઉપયુક્ત હોવા છતાં
તે નરસિંહરાવનાં કીર્તનોની તોલે આવે તેમ નહોતાં. સંગીતની
મધુર મિષ્ટતાથી પ્રસન્ન થઈ રમણભાઈનું ચિત્ત ઉત્તુંગપદે
આરોહણ કરતું, પણ એમના “દીન” કંઠ વિશે ગાનદાર બંધ
હતું.^{૧૧૧} આથી ઊણું નરસિંહરાવને સંગીતનો શોખ વારસામાં
મળ્યો હતો, તે વિધિએ એમને મધુર કંઠ બદલ્યો હતો. કીર્તનકાર
પોને જ ગાય તેમાં શ્રોતાઓનું બધું લક્ષ એમના પર જ કેન્દ્રિત
થાય; ગાનાર ને ઉપદેશ આપનાર જુદા જુદા હોય તો ધ્યાન દ્વિભા-
જિત થતાં ઉપદેશકારને માટે કેન્દ્રબિંદુ બનવાનું મુશ્કેલ થઈ પડે;
તેમાંય ગાનાર કૃષ્ણરાવ જેવા હોય તો વિશેષ. રમણભાઈ વિવરણ

કરતાં એકબે પદ્યપંક્તિ ગાતી પડે તેમ નહોતા ગાઈ શકતા આનંદ-
શંકર નરસિંહરાવના કીર્તનની વાણી “મનોહર” હોવાનું લખે છે,
જ્યારે રમણભાઈનું મઘ કદાચ નરસિંહરાવ જેટલું પ્રભાવશાળી નહિ
હોય. એક કારણ નરસિંહરાવના વિષયો વધુ સાહિત્યપર રહેતા
તે લાગે છે. રામનો સીતાત્યાગ, યુધિષ્ઠિરનું અસત્યકથન, છુદ્ધનું
મહાભિનિષ્ક્રમણ, ‘કિસામોતમી’, ‘ઝુમ્મતાની કથા’, ‘છુદ્ધનું પ્રવેશન’
એવા એમના કીર્તનોના વિષયો છે. બીજું કારણ એ કે નરસિંહ-
રાવ પોતાના કીર્તનોના પદ્યો રચવામાં વધુ સમય કાઢી શકતા તેથી
એ પદ્યો વધુ કવિત્વમય બનતા, જ્યારે રમણભાઈનાં કેટલાક પદ્ય
પદ્ય જ રહેતા. આમ છતાં, વિદ્યાનહેન કહે છે કે, ધર્મદષ્ટિએ
હૃદયને સ્પર્શવાની શક્તિ પરત્વે રમણભાઈ નરસિંહરાવ ઉપર અરસાઈ
ભોગવતા; નરસિંહરાવ બહુ અક્ષર લાગતા. આનંદશંકર પણ
નરસિંહરાવના કીર્તન માટે લખે છે “આ કીર્તનમાં મને એક
બિનતા લાગી. ..નીનિની ઉમ્ર ભાવના હરિકીર્તનમાં, પ્રભુરસધી
જેવી પીમળવી જોઈએ તેવી પીમળાવવામાં આવી ન હતી” ૧૧૨
એમ લાગે છે કે આવી કંઈક શક્તિ રમણભાઈમાં હતી

ધાર્મિક અને તત્ત્વચિંતનવિષયક સાહિત્ય યુજરાતીમાં ઘણું
થોડું છે. અર્વાચીન સમયમાં એમાં પ્રથમ પ્રગ્થાન મણિલાલ નાથ
ભાઈએ કર્યું મણિલાલ પછી બીજું નામ અ.. બા મુવતું જ પાડે આવે.
જોવાઈ નરામે ધર્મ વિશે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં જોડી મેવેપણા કરી છે, પણ
એમની વિચારણા નવનકયાનું સ્વરૂપ પામેથી હોઈ તત્ત્વચર્ચાનું તત્ત્વ દર્શન
તરીકેનું મહત્ત્વ પામતું નથી અને દર્શન તરીકે ચર્ચા અને વિવાદનો વિષય
બન્યું નથી. આ લેખકે એમના સમર્થ ‘અધ્યાત્મજીવન’માં દર્શનના ઘણા
અંશો જોયા છે, પણ એ અપ્રકટ હોઈ એની ચર્ચા અસ્થાને છે. સ્વ.
નર્મદાશંકર મહેતાએ લેખોદ્ધાર અને ‘હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ’ના
એ પ્રયોજારા તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં કી.. રાજો આપ્યો છે તેવી જ

રીને આજ્ઞા મુજરાતના કિશોરલાલ મણિલાલ ધર્મસંબંધે રતન, અસાંપ્રદાયિક, તર્કપ્રધાન, ચિંતનમૂલક ગ્રંથો લખે છે. આ ઉપરાંત આ વિષયમાં નૃસિંહાચાર્ય, ગોકુળજી ઝાલા, નયુરામ શર્મા વગેરે નામો પણ જરૂર યાદ આવે.

આમાંથી નૃસિંહાચાર્ય વગેરેને બાજુએ મૂકતાં બાકીનામાંથી નર્મદાશંકર મહેતાનું લેખન પારિભાષિક આંદોલનથી ભરેલું હોઈ સામાન્ય જનતા સુધી પહોંચે એવું નથી. ધર્મનું અગત્ય કે પૌરસ્ત્ય, કેઈ પણ સાંપ્રદાયિક પૂર્વગ્રહ વિના અવલોકન એ કિશોર-લાલની લાક્ષણિકતા છે, તેમજ ધર્મને જીવનનું પ્રધાન બળ બનાવવું એ પણ-આનંદશંકર અને રમણભાઈની જેમ-એમનું ધ્યેય છે. પણ એકે સપાટે ઉપનિષદો કે શાંકરભાષ્ય જેવાં અમૂલ્ય તત્ત્વદર્શનોને દૂર ધકેલીને એમણે ધણું જોખમ વહોરી લીધું છે. દરેક જણ એકે એકથી વિચાર શરૂ કરે તો જગતને બહુ ઓછું મળે. અને આ અમુક દષ્ટિએ જુદીથી પર વિષયમાં અત્યંત તાર્કિકતા એ કદાચ કિશોરલાલની ખીજ મર્યાદા છે. એકંદરે એમની ધર્મભાવનાનો ઝોક માનવતા, નીતિ અને સમાજસંબંધીય તરફ છે.

મણિલાલ અદ્વૈતના મિશનરી છે, એટલે એ શાંકર વેદાંતની આંદોલનને સરલ, સુગમ બાપામાં પોતાની સમકાલીન જનતા પાસે રજૂ કરે છે. રાજયોગ અને શાંકર વેદાંત ઉપરના એમના અંગ્રેજી ગ્રંથો આજે પણ પ્રમાણરૂપ લેખાલ છે. અભેદ કે એકેશ્વર પ્રત્યેની દઃ આસક્તિ, ભાવ અને લાગણીનો ઉદ્દેક તથા સ્વમતા-ભિમાન, યુયુત્સા અને પ્રચાર મણિલાલ અને રમણભાઈ બંનેમાં છે. તર્કદોષો પણ બંનેમાં છે. પણ મણિલાલમાં એ અગ્નિજ્વાલા યથેલા કરતાં જણવા છતાં થવા દીધેલા જણાય છે. રમણભાઈમાં આવી જાણપૂર્વકની 'કુછ પરવા નહિ' વૃત્તિ નથી જણાતી.

આનંદશંકરમાં મણિલાલ કરતાં વિદ્યા અને જડોળી શાસ્ત્રી-તાનું તત્ત્વ વધારે છે. તેઓ સામાન્ય રીતે તત્ત્વજ્ઞાનને વેદાંતી શાસ્ત્રી

કે દિલસૂરીના અધ્યાપકની માફક પારિભાષિક ગૂંચવણોના વાડામાં રહીને નીરખતા નથી, પણ એક આજીવન ચિંતકની માફક એ સર્વથી જાંચે જીડીને એનું વિહંગાવલોકન કરે છે, અને એથી એમાં એક પ્રકારની સમતોતતા, સમતા અને પ્રસાદ વિસ્તરી રહે છે. સમન્વય, સમગુણ અને સમગ્રદર્શન એ આનંદશંકરનાં લખાણોના લાક્ષણિક ગુણો છે. તેઓ ધર્મગુરુ નથી, એટલે એમનાં લખાણોમાં સાપ્રદાયિક આવેશ કે ઝંઝૂન નથી. આનંદશંકરે શાકર વેદાંતના પરિષ્કાર અને પરિપૂર્તિ કર્યા છે. (રમણભાઈએ પાચસોથી વધુ પાનાંમાં બ્રાહ્મમતના વિચારો, માન્યતાઓ વગેરે સુરેખ અને સુનોખ રીતે દર્શાવ્યાં છે, તથા એ મતને માર્ટિનો વગેરે વડે પરિપુષ્ટ કર્યો છે. પૈતૃક પરંપરાને બાવપૂર્વક માનવી ને પુરસ્કારવી, તથા એ છતાં અન્ય મનો તરફ સહિષ્ણુતા જ નહિ પણ ઉદારતા દાખવવી, એ આનંદશંકર અને રમણભાઈ બંનેના સદ્ગુણો છે. પણ પોતાના વ્યવસાયને અંગે અધ્યાપકને વાચન ને અભ્યાસનો જેટલો અવકાશ મળેલો તેટલો અનેકકાર્યરત વક્ત્રીને નહોતો મળ્યો. બંનેના વિષયો સરખા જ જટિલ છે, જાનેની નિરપણપદ્ધતિ પોતપોતાની રીતે વિશિષ્ટ છે, પણ રમણભાઈમાં આનંદશંકર જેટલો પ્રસાદ, સમતોતતા કે સમતા નથી બીજે પક્ષે, આનંદશંકરે મોટે ભાગે સુદ્ધિની જૂમિકા પર રહેતા લાગે છે, ત્યારે તત્ત્વચર્ચામાં પણ રમણભાઈમાં લામણીનો પ્રાણ ધમકી રહે છે અનંદશંકરની શૈલી સર્વત્ર લગભગ એકધારી રહે છે, તો રમણભાઈની કલમ વિવિધ શૈલીસ્વરૂપો ધારણ કરી તેમાં કુશળ રીતે ઘૂમે છે.

અતમા, આગળ જતાવેલા તર્કદોષો છતાં પ્રાર્થનાસમાજ સમક્ષ રમણભાઈએ આપેલા ઉપદેશો, પ્રાર્થનાસમાજના નિયારો સમાજો અને જનતાને સ્પષ્ટ કરી જતાવવા માટે લખેલા લેખો, અને એના પરના આક્ષેપોના રદિયાઓ એકંદરે એવા સુદર, વિચારપૂર્ણ ને તર્કયુક્ત છે કે આપણે ત્યાં આ જાતનું ધાર્મિક સહિષ્ણુ કોઈએ

આપ્યું નથી એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે. આનંદશંકરનું ‘આપેલો ધર્મ,’ મણિલાલનાં ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’ અને ‘સિદ્ધાંતસાર’ વગેરે છે ખરાં, પણ એ બધાંમાંની સુવાસ આપના કરતાં જુદી જાતની છે. રમણભાઈએ આ પ્રવૃત્તિ ન કરી હોત તો ગુજરાતી બાપામાં પ્રાર્થના-સમાજ ધર્મમત રફુટ કરવું કોઈ પુરતક ન રહેત, ને એ સંપ્રદાય લુપ્ત થયા પછી એનો કોઈ અદ્ધરઅવરોપ બાકી ન રહેત. વળી માર્ટિનેનો રમણભાઈએ કરેલો વિનિયોગ ધ્રાહ્વ-પ્રાર્થનાસમાજ વિચારસરણીને તેમણે આપેલો મોલિક ફાળો છે.

સામગ્રી :

આપણો ધર્મ, એન્સાઈક્લોપીડિયા ઓફ રીલિજિયન એન્ડ એથિક્સ. મહુલાલ દુએ આપેલી માહિતી. ચિંતનાત્મક મદ્ય થીઈરિટક ડિરેક્ટરી. થીઈરિટક મુવમેન્ટ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા ડયુરિંગ ધ નાઈન્ટીન્થ સેન્ટરી [મુબઈ પ્રિન્ટ. માનો દનામી નિબંધ]. ધર્મ અને સમાજ (૧, ૨). પ્રાર્થના-સમાજવા ઇતિહાસ. બળવતરાય ડાકોરે આપેલી માહિતી. બુદ્ધચરિત-ભોળાનાથ સારાભાઈનું જીવનચરિત. મદારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ. વિદ્યાબહેને આપેલી માહિતી. હિરદ્વી ઓફ બ્રહ્મોસમાજ. ૨૬. સર રમણભાઈ.

પ્રકરણ ૮ : : રમણભાઈ અને સંસારસુધારે.

✓ પુતાનમિત્યેવ ન સાપ્ત સર્વમ્ । — કાલિદાસ

જ્ઞાતિષેદનદેન કિમ્ ? — ભર્તૃહરિ

સ્ત્રીલતિની અવકાશ પરિહારવાને

એવો કુતારાન મહા પ્રકટાવીશું કે

તેની પ્રચંડ હંચિ જ્વાલનિ માંહિં યારો

અજ્ઞાન, રવાયં, વળિ દુર્મતિ સર્વં ભરમ. — રમણભાઈ ✓

રમણભાઈના ધાર્મિક જીવનના પ્રમાણમાં એમનું સુધારક જીવન એછા મહત્ત્વનું છે. છતાં ગુજરાતની સંસારસુધારાની દિશા-ચાલમાં એમનું સ્થાન ગોણું નથી. સુધારાની દિશ્યાલમાં એમણે

આપેલા ફાળાના મૂલ્યાંકન માટે એ હિલચાલનું દૂકું, ઐતિહાસિક અવલોકન આવશ્યક છે.

પશ્ચિમના સંપર્કથી ધાર્મિક બાબતમાં જેમ બંગાળ પહેલું જગ્યું તેમ સામાજિક બાબતમાં પણ એ જ પહેલું જગત યુ, અને એની ધર્મજગૃતિનો સુકાની રામમોહન જ એની સામાજિક જગૃતિનો કર્ણધાર બન્યો. ૧૮૧૬ માં એણે અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રચાર માટે પ્રયાસ કર્યો. એણે સ્ત્રીની અવદશા જોઈ, અને એની સામાજિક અને કાનૂની નિ:સહાયતા દૂર કરવા જોઈપૂર્વક કક્ષમ ચલાવી અંતે સતીનો રિવાજ બંધ કરાવ્યો. એણે ઉપાડેલું કામ ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે આગળ ચલાવ્યું. એમણે વિધવાવિવાહ પ્રચલિત કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો, ને ૧૮૫૬ માં વિધવાવિવાહને કાયદાની સંમતિ મળી. કેશવચંદ્ર સેને શાંતિબંધન તોડ્યું, સ્ત્રીકેળવણી, કૌશલ્યબેધ વગેરે દિશામાં કામ કર્યું; ને ૧૮૭૨ માં આંતરજાતીય લગ્નને કાયદાની સંમતિ અપાવી. શિવનાથ સાસ્ત્રીના નેતૃત્વ હેઠળ બ્રાહ્મોએ બાળલગ્ન વિરુદ્ધ સક્રિય પગલું ભર્યું ૧૮૯૧ માં સંમતિ-વચનો ખરડેા પસાર થયો.

બંગાળની શરૂઆત પછી થોડે વખતે સંસારસુધારાની અસર મહારાષ્ટ્રમાં જણાવા લાગી. ૧૮૨૨ માં સરકારે બોમ્બે નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાયટી સ્થાપી, અને એના ફળ ધીરે ધીરે પ્રસરવા લાગ્યા. ૧૮૨૮ માં એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ સ્થપાયું. ૧૮૩૩ થી પાશ્ચાત્ય શિક્ષણનો ઉપક્રમ ચલ્યો. ૧૮૪૦ માં બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન સ્થપાયું, ને આ જ અરસામાં બાળસાસ્ત્રી જાંબેકરના પ્રયત્નથી વિધવાવિવાહની શાસ્ત્રમાન્યતા દર્શાવતું પુસ્તક બહાર પડ્યું. ૧૮૪૨ માં બેંગલોરમાં બે બ્રાહ્મણ બાલવિધવાનાં યુનર્જન થયા. '૪૫ માં મુમર્ષીમાં છોકરીઓની પહેલી શાળા ખૂલી. '૫૧ થી '૫૪ વચ્ચે જોતીયા કુલેએ પૂનામાં અસ્પૃશ્યો માટે શાળા ખોલી. '૬૨માં મુમર્ષી યુનિવર્સિટીમાંથી પહેલા એજ્યુએટો બહાર પડ્યા. મુમર્ષીમાં

'૬૫ માં વિધવા વિવાહોત્તેજક મંડળ, ને '૬૭ માં પ્રાર્થનાસમાજ સ્થપાયો, તથા '૬૯ માં ત્યાં પહેલો મહારાષ્ટ્રિય પુનર્વિવાહ થયો. '૭૦ માં પૂનામાં પુનર્વ્રજ માટે વાટ થયો, ને પૂના પ્રાર્થના-સમાજ સ્થપાયો.

સાલવારી બાજુએ મૂકીને વ્યક્તિએએ કરેલી કામગીરી વિચારીએ તો આદિમુદારક બાળશાસ્ત્રી જાંબેકરે (૧૮૧૦-૪૬) પાંચ વર્ષ જ્ઞાતિનો બદિષ્કાર મુદન કરી ખ્રિસ્તી થયેલા એક દિંદુથી પતિત-પરાવર્તની શરૂઆત કરી ને વિધવાવિવાહનો ઉપદેશ આપ્યો, લોકહિતવાદી ગોપાળરાવ દેશમુખે (૧૮૨૩-૬૨) વિધવાવિવાહ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, રૂઢિભંગ અને બ્રાહ્મણવર્ચસ્વના ખંડનનો પ્રચાર કર્યો, વિષ્ણુશ્રુવા બ્રહ્મચારી (૧૮૨૫-૭૧)એ વૃદ્ધો નાની કન્યાને પરણ્યા હોય તો એમને તેમની પાસેથી છીનવી ચોગ્ય વરને આપવા અને અછૂનેને સમાન ગણવા જણાવ્યું. જોતીબા કુલે (૧૮૨૮-૬૦)એ બ્રાહ્મણોના વિરોધને પુસ્તક, ખાસ પત્ર ને સંસ્થા મારફત પરાક્રાંતિએ પહોંચાડી દર્શિત કોમેને બ્રાહ્મણ વિરુદ્ધ તૈયાર કરી, આપદ્મચરત વિધવા માટે પ્રશ્નતિની સમવક કરી એમનાં બાળકોને ખ્યાવવા અને ઉછેરવાનું માથે લીધું, એકવીસની ઉંમરે શાળા સ્થાપી શિક્ષણ આપવાની સાચી ધમશે પત્નીને એ શાળામાં શિક્ષિકા બનાવી, ને કૃષ્ણની અનીર્તિ વિરુદ્ધ લખાણ કર્યું. રાનડે (૧૮૪૨-૧૯૦૧)એ ઉત્તતિ એક દિશામાં નહિ પણ બંધી દિશામાં સાથે થાય એ સૂત્ર નિરૂપ્યું, સાચા સ્ત્રીસંમાનથી પ્રેરાર્થ ન્યાય દયા અને શાસ્ત્રાધાર પર ભાર મૂકી સ્ત્રીર્નિદા, વિધવાવિવાહની બંધી વગેરેનો વિરોધ કર્યો, સંમતિવચના ખરડાનો પણ લીધો ને ન્યાયવૃત્તિથી પ્રેરાર્થ વિભક્ત કુટુંબનો બોધ કર્યો. બાંગરકરે (૧૮૭૭-૧૯૨૫) જાતિભેદ, પુનર્વ્રજ, સ્ત્રીશિક્ષણ માટે શાસ્ત્રાધારે ને અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ માટે ભુદિ ને અનુભવને આધારે બોધ આપ્યો, ને પ્રગતિશીલ વિચારો ધરાવવા સાથે તે અમલમાં મૂકવા મુદારકને ઉદ્બોધન

કર્તુ. અંદાવરકરે શુદ્ધિને ઠીક લાગે ત્યાં શાસ્ત્રાગ્રાને બાજુએ મૂકવાની સલાહ આપી. આગરકરે શુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદ ને મિલ રમેન્સર વગેરેના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય વગેરે વાદોનું નિરૂપણ કર્યું.

મુંબઈ ઈલાકાની જે નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાયટીએ મહારાષ્ટ્ર ઉપર ઉપકાર કર્યો તેણે જ સ્થાપેલી શાળાઓએ ગુજરાતમાં પણ જ્ઞાન, નવજાગૃતિ અને સુધારો ફેલાવ્યાં. ૧૮૨૬ માં એની દસ શાળાઓ સ્થપાઈ. '૪૪ માં દુર્ગારામ વગેરેએ માનવધર્મસભા સ્થાપી. '૪૮ માં એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટની રદ્દગદ્દસ લિટરરી એન્ડ સાયન્ટિફિક સોસાયટી સ્થપાઈ. '૪૯ માં એના પારસી સભ્યોએ જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી સ્થાપી. એ સોસાયટીના પ્રમુખ પ્રો. પેટનના પ્રયત્નથી '૫૧ થી સંસ્થાએ સ્ત્રીકોળવણીનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. એ જ સાલમાં સંસ્થાના ગુજરાતી હિંદુ વિદ્યાર્થીઓએ શુદ્ધિવર્ધક સભા સ્થાપી. તે જમાનામાં આગળ આવેલા ગુજરાતના ધણાખરા ભણેલા આગેવાન પુરખોએ આ સંસ્થાના હોદ્દાઓ અને કાર્યકર તરીકે ઉત્સાહથી ભાગ લીધો. એ સંસ્થાએ સભાઓ બરી એમાં 'વિધ્યો' વંચાવ્યા, સ્ત્રીકોળવણી માટે શાળાઓ સ્થાપી અને 'શુદ્ધિવર્ધક' પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યું. '૫૨ માં સુરતમાં પહેલી કન્યાશાળા સ્થપાઈ. '૫૫ માં જુવાન ઠરસનદાસે સુપ્રસિદ્ધ 'સત્યપ્રકાશ' શરૂ કર્યું. '૫૯- '૬૦ માં નર્મદે "વૈધવ્યચિત્ર" અને "દેશાભિમાન" રચ્યાં. '૬૦માં મુંબઈમાં પહેલવહેલું ગુજરાતી પુનર્જામ થયું, નર્મદે જડુનાથ મહારાજ સાથે વિધવાવિવાહ વિશે વાદ કર્યો અને મહીપતરામે સમુદ્રગમનની બેડી તોડી. '૬૧ માં મહારાજ બદનકી કેસમાં ઠરસનદાસને વિજય મળ્યો, ને વૈષ્ણવ મહારાજનેના અનાયાર ઊધાડા પડ્યા. '૬૨ માં ઠરસનદાસ વિલાપન ગયા. '૬૪ માં નર્મદનાં "હિંદુઓની પડતી" અને "હિંદુઓની રિયતિ" લખાયાં. '૬૮ માં અમદાવાદમાં પુનર્જામ એસોસિએશન સ્થપાયું. '૬૯-૭૦ માં નર્મદે નર્મદા સાથે પુનર્જામ કર્યું, ને 'છંડિયો' શરૂ થયું. '૭૧ માં મુંબઈમાં શેડ

માધવદાસ રૂપનાથદાસ અને ધનકોરનું પુનર્લગ્ન થયું.

બકિનવાર કાપનો વિચાર કરીએ તો કુર્મારામે (૧૮૦૬-૭૮) સુરતના ચકલે ચકલે ફરી વહેમ, જાદુ વગેરે વિરુદ્ધ ને વિધવા-વિવાહની તરફેણમાં ઉપદેશ આપ્યો ને માનવધર્મસભા સ્થાપી તેમાં સામાજિક ઉન્નતિ આદિના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી; ખ્રિસ્તી અને શા-પારસીને ફરી પારસી કરી સુધારાએ દિમાખત કરેલ અંગ્રેજ કેળવણી સામેના પ્રત્યાધોતને અટકાવ્યો. પાંચ દલાએ પુસ્તક પ્રચારક મંડળી સ્થાપી, ને છાપવાનું યંત્ર આણ્યું. નર્મદે (૧૮૩૩-૮૬) વહેમખંડન, પરદેશગમન, સ્ત્રીઓને છૂટ, સ્ત્રીકેળવણી, વૈધવ્ય વગેરે વિશે ધમક-બર્ષો ઉપદેશ આપ્યો, જહુનાથ મહારાજ સામે પડકાર કર્યો, સુધારકોને જાતિભેદ તોડી નાખવા હાકલ કરી, એક વિધવાને આશ્રય આપી જાતિમહાર મુકાયો ને એક ખીજી વિધવા સાથે લગ્ન કર્યા. કરસનદાસ મૂળજીએ વિધવાવિવાહની તરફેણ કરતાં ઘર હોડયું, મહારાજ બદનદી કેસમાં મહારાજબક્તિના કુરિવાજ ઉપર કુકારા-ધાત કર્યો. મહીપતરામે (૧૮૨૬-૬૧) સમુદગમન કર્યું. ભોળાનાથે (૧૮૨૩-૮૬) પોતાના જીવનમાંથી અનેક કુશલિઓને તિલાંજલિ આપી, ને મહીપતરામ સાથે વર્ષો સુધી સંબંધ રાખી નાત બહાર રહ્યા. બનેએ ભેગા મળી પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપ્યો. દલપતે (૧૮૨૦-૬૨) 'વેનચરિત' રચી વિધવાવિવાહને ઉત્તેજન આપ્યું ને બાળસગ્ન વિરુદ્ધ ગરખીઓ લખી. સૌરાષ્ટ્રના આદિ સુધારકો મણિશંકર જટાશંકર ડોંકાણી (૧૮૨૨-૮૪) અને બમવાનલાલ ઈંદ્રજીએ તથા પ્રાણુલાલ મથરાદાસ, ભોગીલાલ પ્રાણુવંશજ વગેરેએ સારો પ્રચાર તથા કેટલુંક નગદ કામ કર્યું. મહારાષ્ટ્રથી અમદાવાદ આવી વસેલા ગોપાળરાવ દેશમુખે પુનર્વિવાહોત્તેજક સભા સ્થાપી.)

આમ એક તરફથી ચારે બાજુ સુધારાનો જીવાળ ચડ્યો. તો બીજી તરફ તેમાં ઓટ આવતાં પણ બહુ વાર ન લાગી. ૧૮૭૦-૭૫ લગભગ બધા આંતોમાં જૂના હિંદુ ધર્મનું પુનરુદ્ધાન થયું તે

જ ગાળામાં એ બધા પ્રતિભામાં સુધારાએ સંરક્ષકવૃત્તિ ધારણ કરવા માંડી. ગુજરાત અને મુંબઈની વાત કરીએ તો ધણુખરા સુધારકોએ અત્યાર સુધી મોટે ભાગે માત્ર વાતો કરી હતી, પોતાનો ઉપદેશ અમલમાં બહુ આણે મૂક્યો હતો. જાતિભેદ દૂર કરવા ગુજરાતી કે દક્ષિણી કોઈ તૈયાર નહોતું થયું. મહારાજ બાદશાહી મુકદ્દમામાં કરસનદાસ વિજયી થવા ત્યારે કોઈએ એમને અભિનંદન આપવાની પણ હિમ્મત ન કરી ને કરસનદાસ પોને પણ યાદી મયા હોય તેમ વેપારમાં જોડાઈ ગયા. '૬૪-૬૫ માં શેરસદામાં બધા પડી બાંચ્યા ત્યારથી બુદ્ધિવર્ધક વગેરે સુધારક સંસ્થાઓનું તેજ પણ જીતરી મયું. નર્મદ સુધારાનું વિસર્જન કરી લખ્યું : " તીસ વર્ષનો અનુભવ કહે છે કે સુધારાનું દેશાભિમાન તે સ્વદેશી ધર્મ-નીતિ-રીતિ વિષે દેશી સમસ્તનું બહુ કાળનું જે ઉત્તમ પ્રકારનું અભિમાન તેને નિંદી નિર્મૂળ કરવાને મથન કરે છે. " તે મરતાં પહેલાં કહી ગયો હતો : " જવાનીઆ સુધારાવાળા મારી ઉપર કરડી નજર કરતા હશે પણ હું કહું કે તેમનાજ મંડળમાં એક જુવાન ઉછરે છે જે પરિણામે મારાજ વિચાર તેમને ગળે ઉતારશે. " આ સુધારક તે મણિલાલ તેમજે સ્ત્રીજીવણી, પરદેશગમન, કન્યાવિક્રય, બાળસગન, માતિ-બંધન, વગેરે બાબતોમાં સુધરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. પણ, દેસામરમાં જાગેલા સ્વદેશાભિમાનના જે જુવાને કદાચ નર્મદ પાસે પક્ષ બહલાવ્યો. એ જ જુવાનની અસરથી મણિલાલે પણ કેટલીક બાબતોમાં સંરક્ષકવૃત્તિ ધારણ કરી. ૧૮૮૯-૯૦ સમયગાળા, નામતિ-વપના વાદ વખતે, એમની એ વૃત્તિ પ્રબળ રીતે બહત થઈ."

આમ સમગ્ર જનતા અને લોકનેતાઓનું વલણ સુધારાની કંઈક વિરુદ્ધ જેવું હતું ત્યારે સુધારકોમાંના એકના પુત્રે સુધારાનું પુનઃસ્થાપન કરવા જળરા પ્રયત્ન કર્યો. નાના તો પણ એ સિદ્ધાંત બાળકે પોતાના પત્રમાં સ્ત્રીઓનો પક્ષ લઈ જળરી લડત ચત્રાવી

એ સુધારક તે મહીપતરામ, ને એ સિંહનું બાળ તે રમણભાઈ. રમણભાઈનો સંસારસુધારો બે માર્ગે વ્યક્ત થયો છે : એમના જીવનમાં અને એમનાં લખાણોમાં. ✓ અહીં માત્ર એમના વાઙ્મયમાં વ્યક્ત થતા સુધારાનો વિચાર કરીશું.

૧ ✓ એ જમાનામાં બાળકમ, કન્યેડાં, ત્રિધવાવિવાહ, કેશી વ્યસનોનો ત્યાગ, સમુદ્ગમન, કન્યાકેળવણી, નાતવરા, કન્યાવિક્રય, મરણપરણના ખર્ચ અને જાતિભેદ એ મુખ્ય સાંસારિક પ્રશ્નો હતા. રમણભાઈની ઉત્તર વયમાં એમાં કોઈકે કોઈક નવા પ્રશ્નો ઉમેરાયા હતા. ખંગાળ, મહારાષ્ટ્ર, અને રમણભાઈના પુરોગામી ગુજરાતી સુધારકોએ એ બધાં દુષણો વિરુદ્ધ લખાણ કર્યું હતું. રમણભાઈએ પણ એ બધા જ વિષયો વિરુદ્ધ ઓછુંવતું લખ્યું છે, પણ તેમાંનું ધણુંખરું મુખ્ય વક્તાવ્ય તરીકે નહિ પણ અછડતું છે. દુર્ગારામ મહેતાજી, નર્મદ, કરસનદાસ, દલપતરામ વગેરેનાં લખાણો જોડે રમણભાઈના અધ્યપ્રમુખ સામાજિક લેખો સરખાવતાં કહી શકાય કે એ બધાએ મુખ્યત્વે સુધારાનું ઉદ્દેશોધન કરેલું, જ્યારે રમણભાઈએ 'સુધારો કરો' એવો બોધ કરવાને બદલ મુખ્યત્વે સુધારો શા માટે કરવો જોઈએ તે સમજાવી વિચારશીલ માણસનું આપ્તિ માનસ સુધારાને અનુકૂલ બનાવવા પ્રયાસ કર્યો; સુધારાની હાકલ પાડવા કરતાં સુધારાની ફિલસૂફી સમજાવવાનું કામ વધુ કર્યું. આ તકાવતનું કારણ એમના સમયમાં ઉદ્દેશોધનકાળ પૂરો થયેલો—એ શ્રમિકા પસાર થઈ ગયેલી હતી, ને કદાચ એ સર્વ સુધારકો કરતાં એમની છુદ્ધ વધુ તકાગામી હતી તે હશે.

૨ ✓ રમણભાઈને મન સંસારસુધારો. ઐહિક સુખસમવઃ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધનમાત્ર નથી; એનું મૂળ જીવિ/બાવનાઓમાં રહેલું છે.

૩ ✓ સંસારસુધારાની પ્રથમે બાવના તે સ્વતંત્રતા છે. દરેક પુરુષને અને દરેક સ્ત્રીને સ્વતંત્રતાનો અમુક અધિકાર છે.....અપરાધ સિવાય કોઈ વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા જીનનો લેવાય નહિ અને અપરાધ માટે પણ

દ'ડ પૂરતી જ તે લઈ દેવાય. આ મહાન ભાવના રાષ્ટ્રીય જીવન પેઠે સામાજિક જીવનમાં પણ પ્રવર્તવી જોઈએ....

સંસાર સુધારામાં રહેલી બીજી ભાવના તે સમાનતાની છે. અને, તે સ્વતંત્રતાની ભાવના સાથે નિકટ અને આવશ્યક સંબંધથી જોડાયેલી છે. સમાનતા વિના સ્વતંત્રતા હોઈ શકતી નથી, અને જ્યાં સ્વતંત્રતા હોય ત્યાં સમાનતા હોવી જ જોઈએ....

ત્રીજી ભાવના પ્રજાતંત્રી...છે. હિંદુનું પ્રભુત્વ સમગ્ર કરવા માટે હિન્દી પ્રજાના સર્વ અંગે સશક્ત અને સંવાદી યથા પ્રભુત્વની ભાવનાને પ્રકુલ કરે તે માટે, પ્રજાના સામાજિક જીવનમાંના રોગપૂર્ણ અને અસ્વચ્છ અંશો દૂર કરી આરોગ્ય અને સ્વસ્થતાનું પ્રવર્તન કરવું એ ભાવના પ્રજા-સંસાર સુધારાને પ્રેરનારી છે. ૪

આ ત્રણ મુખ્ય ભાવનાઓ ઉપરાંત તેમણે સુનીતિ દ્વા અને શિષ્ટતાની ભાવનાઓ પણ ગણાવેલી છે. તેઓ લખે છે કે નારી-પરતંત્રતા, બાળલગ્ન, કન્યાવિક્રય, દંનેડાં, દરજિયાત વૈધવ્ય, ગ્રામીણ વાડામાંથી જીવનસાથી પસંદ કરવાની દુરજ, નકુમારિકા રહેવાની છૂટનો અભાવ, સ્ત્રીગેળવણીનો અભાવ, ઓમન. અને પરદેશગમનની મનાઈથી સ્વતંત્રતાની ભાવનાનો, અને 'સ્ત્રીતિસેદ', અસ્પૃશ્યતા અને સ્ત્રીના વારસા તથા નાગરિકત્વના હકની મર્યાદિતતામાં સમાનતાની ભાવનાનો લોપ થાય છે, અને ઉપરનાં ધણાંખંડો દ્વષ્ટાથી પ્રભુત્વ સમગ્ર યોગમાં અંતરાયો આવે છે. "સંસારમાં રહેનારાં લોકોને જ રાજ્યવ્યવસ્થા ચર્ચાવવાની છે અને તેથી તેઓ જો મંસાર-ને સ્વતંત્ર નહિ કરે, અને 'એ રીતે શુદ્ધ અને બળવાન લોકમત ઉત્પન્ન નહિ કરી શકે તો રાજ્યને પણ સ્વતંત્ર કરી શકશે નહિ." ૫

૧૯૨૪માં અહમદનગર સંસારસુધારા પરિષદના પ્રમુખ તરીકેના અગ્રચર્ય ભાપણમાં તેમણે કહ્યું છે-કે, સુધારાની જરૂરિયાત માત્ર વ્યક્તિગત કષ્ટાણુ અને સુખી ગૃહજીવન માટે જ નહિ, પણ તે

ઉપરાંત સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા, ન્યાય અને નીતિમતાના આદર્શો ઉપર રાષ્ટ્રીય ઊત્તરનું ચલતર કરવા માટે છે એ વાત સદ્ભાગ્યે લોકોને સમજાતી નથી છે. છ વર્ષમાં સુધારાના પ્રયોજન વિશેનું રમણ-ભાર્તનું કથયિતઃ આમ જરા બદલાયું છે, જેમાં ન્યાયની ભાવનાનો ઉમેરો ધ્યાન ખેંચે છે. રમણભાર્ત એ સમાજસાક્ષીનો, તથા સમકાલીન લોકજીવન અને લગ્નવ્યવસ્થાનો પથ અભ્યાસ કર્યો હોવો જોઈએ એમ તેમનાં બે લખાણો પરથી જણાય છે.

તેમણે જાતિભેદ સામે વારંવાર અને સદ્ગતિ વધુ આવેગથી લખ્યું છે. જાતિમાં તેઓ વધુ અને જ્ઞાતિ બંનેનો સમાવેશ કરે છે.

હિંદુસ્તાનમાં સ્વતંત્રતાને અનુકૂળ થાય એવી રીતે સંસારસુધરેશ નથી તેના હાથદરખમાં જ્ઞાતિબંધનનો નિર્દેશ કરીશું તો બસ થયો... હાથભાર્ત નવરોજ પેટે કોઈ ક્ષત્રી નાતનો હિંદુ મુદત્ત ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં હાજર થાય એટલે પ્રથમ તો તેનો તેની નાતમાંથી બહિષ્કાર થાય. આ શું સ્વતંત્રતાની ભાવનાને અનુકૂળ થાય ?...નાતે પોતાનો ન અળી દૂર કરેલો પુરુષ ઇંગ્લાંડમાં શું...આખી પ્રજાનો પ્રતિનિધિ બહાય ? દેશકલ્યાણ માટે રાજકીય વિષયોમાં પ્રવર્તન કરવા..., દેશના દુનંદોની વૃદ્ધિ કરવા સાફ..., કે સ્વદેશમાં માટે જ્ઞાન સંપાદન કરવા અથવા બ્યાપારાથે સમુદ્રમન કરવું...જ્ઞાતિની વ્યવસ્થા શું એને અનુકૂળ થઈ સ્વતંત્રતાને પ્રુદિ આપે છે ? જ્ઞાતિબંધન કોઈ દિવસ એને અનુકૂળ થનાર છે ? યુરોપમાં અને અમેરિકામાં સ્વતંત્રતાનો પ્રયાસ કરનારા પુરુષો જે કલ્પો વગેરે વિવિધ નિમિત્ત સમાજમેા અને મેલાપો કરી શકે ૧૧ ૧. જ્ઞાતિભેદ દોષ ત્યાં થઈ શકે ? કેમિસના મેળાવડા સમયે વ્યવસ્થા કરતાં જ્ઞાતિભેદ અનુકૂળ લાગે છે ? ત્યાં જ્ઞાતિભેદ સર્વથા માન્ય થાય છે ૧... ૧

જાતિભેદ સદ્ગતિ અને દુર્ગુણની કિંમત સરખી કરી નાખી છે, અને એમ કહ્યું ૧૧ કે આચરણ નીતિવાળાં કરે કે અનીતિવાળાં કરે, તેની ફીકર નહિ પણ દોષ આલવી કિવાઓ કરે અને આવાખીવાના વિધિ પ.જો એટલે ધર્મ પળાયો ૭

ખીલ સુધારા પરિપૂર્ણ રીતે અમલમાં આવશે એટલે જાતિભેદનો સુધારો વગર પ્રયાસે અને વગર જોખમે આપોઆપ અમલમાં આવશે એમ માનીને બેસી રહેલું એ વચાર્થ છે ૧... પરદેરાગમન છટકી ન થવા દેનાર..., કબેડા કરાવનાર..., બાળવયની ફરજ પાડનાર ..., સ્ત્રીદેવધ્વની આડે આવનાર..., વિધવાવિવાહના પ્રતિબંધને પ્રવર્તાવનાર . , ભારે ખર્ચ કાયમ રાખનાર તે જાતિભેદ છે; ત્યાં, તે મૂળમાં જડ ધાણી બેસનાર સુધારો ખીલ સુધારાનો પરિપૂર્ણ વિગસ થવા દેશે, અને પોતાના નાશ માટે સુકરતા કરી આપશે એવી આશા બાધવી બ્યર્થ છે. ૮

જાતિભેદનો વિરોધ કરવામાં એક મુખ્ય કારણ એમાં તરવરતો વર્ણવિદેષ છે. અહમદનગર પરિષદના બાપજીમાં તેઓ કહે છે કે અછૂતોની અરપૂર્યતા દૂર થાય એટલેથી બસ નથી; એમની સાથે રોટી-અને બેટી-વહવાર ન કરી શકાય એટલા એ નીચા છે એ માન્યતા દૂર ન થાય ત્યાંસુધી એમના પ્રશ્નનું નિરાકરણ ન આવી શકે. ખીલ એક સ્થળે તેઓ લખે છે. “જાતિભેદ મુખ્યત્વે કરી બે બાબતમાં છે, બોજનવ્યવહારમાં અને લગનવ્યવહારમાં... ધણી નાતો એવી છે કે જેમના વચ્ચે બોજનવ્યવહાર છે અને તેથી લગનવ્યવહાર થાય તો તે સામે વાઘો ટકી શકે નહિ. આ... થી... જાતિભેદ દૂર કરવાનું પ્રથમ પગલું તે બોજનવ્યવહારના પ્રતિબંધ દૂર કરવામાં રહેલું છે. જ્યાં બોજનવ્યવહારનો સ્વીકાર થાય છે ત્યાં સમાનતાના આવનો હિલબ થયા વિના રહેનો નથી.” ૯ “વિવાહતમાં પણ જાતિ-ભેદ છે જ” એવી દલીલનો રદિયો આપતા તેઓ કહે છે. “ધુરોપમાં ગુણકર્મથી જાતિઓ થાય છે અને બદલાય છે... આ દેશની ન્યાતો ગમે તેવા ગુણકર્મથી પણ બદલાતી નથી અને તેથી જ તે મહા હાનિકારક છે.” ૧૦

✓ બાળવન, જાતિભેદ, ફરજિયાત વૈધવ્ય, અરપૂર્યતા, વૃદ્ધલગ્ન,

૮ પસ ૨, પૃ ૩૩૦-૩૩૧.

૯. પૃ ૩૩૧ વળી જુઓ, પૃ. ૨૨૭-૨૨૪

૧૦ કસ ૨, પૃ ૨-૨૬૮.

કન્યાવિકૃત આ જમાં અનિષ્ટોમાં રમણુભાષનો મુખ્ય હેતો જાતિભેદ ઉપર હોવાનું કારણ એ કે જાતિભેદ જવાથી આમાંનું ધણું આત્મ જશે એમ એમણે માન્યું હોય. જેમ ગાંધીજીને આફ્રિકામાં જાતે સહન કરવું પડેલું તેથી અંગ્રેજ હકૂમતના અન્યાયનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થયેલું તેમ મહીપતરામને જાતિ તરફથી જે જે સહન કરવું પડેલું એ નાની વયમાં સાંભળ્યું હોય એની છાપ—એવું અંમત કારણ પણ સાથે સાથે હોય શકે.

૧૨. રમણુભાષને મતે બીજું મોટું સામાજિક દૂષણ એની પરતંત્રતા એને હીન દેશ છે. તેમાંયે વિધવાના તો રમણુભાષ ગાંધીજી જેવા ન જખરા પક્ષકાર છે. પણ, વિધવા વિશે લખતાં ગાંધીજી જ્યાં એના જીવનની કરણતા પર ભાર મૂકે છે, ત્યાં રમણુભાષ એની સ્વતંત્રતા પર પડતી તરાપને મુખ્ય હેતુ જનાવે છે :

વિધવાઓનું સ્વાર્થ્ય પ્રુચવી લઈ દિંદુ સમાજ સ્વતંત્રતાની સાવના સામેના અપરાધની કારે શિક્ષાનો ભોગ થઈ પડ્યો છે. શુદ્ધ સ્વ જીવનનાં અનેક સ્થાન નહીં થઈને તે દેશભે દુરાચાર, અનીતિ અને નેતૃજનતા પ્રવર્ત્યા છે. માતાના અમાધ શિશુપ્રેમના અનેક સંભવ કલ્પિત થઈ તેને સ્વયે બાળકત્વા અને દોહારવા ઉદ્ભવેલ થયાં છે. ગૃહસ્થાશ્રમના હૃદયવિદાસથી થતા દેશોન્નતિના અનેક પ્રસંગ દબાઈ જઈ તેના રેશાસની અધિકારિણી નિર્વેદ, નિરાશા અને દુઃખના ખાડામાં પડી છે. જ્યાં સ્વાર્થ, પક્ષપાત અને અન્યાયથી વિધવાઓની સ્વતંત્રતા હીનવી વામાં આવે, જ્યાં વિના અપરાધે વિધવાઓનાં હૃદય કચરી નાંખવામાં આવે, જ્યાં વિધવા તરફ દિલસોજી હોવાને બદલે તેને શાપિત ગણવામાં આવે, અપશુદ્ધિપ ગણવામાં આવે, શાપનો ભોગ ગણવામાં આવે; જ્યાં વિધવા માટે કુરુપતા, કષ્ટ અને દાસત્વ નિર્માલ્ય કરવામાં આવે, જ્યાં વિધવાઓનો વારસો પણ સંકુચિત કરી દેવામાં આવે, જ્યાં મનુષ્યપ્રકૃતિ વિરુદ્ધ વિધવાઓને પરાણે વૈરાગ્યમાં હવારવાના પ્રયત્નથી તેમને અનીતિના અને દોહારવાના માર્ગમાં દડસેલી દેવામાં આવે, ત્યાં પ્રજામાં સ્વતંત્રતાની સાવનાનો પરિપૂર્ણ હૃદય થી રીતે થાય ? શું દાસત્વના અને સ્વતંત્રતાના ધ્રુવો વાસાદસ્તી થી સહાય છે ? શું રાતે સુલામચીરી અને દહાડે

સ્વતંત્રતા એવી વહેંચણી થઈ શકે છે ? શું સંસારમાં પરતંત્રતાની
ભાવના અને રાજ્યવ્યવસ્થામાં સ્વતંત્રતાની ભાવના એવો વિષયવિભાગ થઈ
શકે છે ? ૧૧

સુધારકો વિધવાવિવાહનો બોધ આપે છે તો જાતે વિધવાને
કેમ નથી પરણુતા અને પોતાના સ્નેહી પાસે વિધવાવિવાહ કેમ નથી
કરાવતા એ આશ્લેષનો જવાબ આપતાં રમણુભાઈ કહે છે :

વિધવાવિવાહનો પ્રચાર તે કદાચ જાતિભેદના નિકંદન એવું સાવંતીકેક
કર્તવ્ય નથી કે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ તેનું આવશ્યક કરવું જ જોઈએ. આ
દેશમાં વિધવાઓને બળાત્કારથી પુનર્લગ્ન કરતાં અટકાવવામાં આવે છે.
પ્રકરો જાતે અનેક વાર લગ્ન કરવાની હટ રાખી એક જ વાર લગ્ન કર-
વાની કાયમ કહેવાતી ભાવના સ્ત્રીઓ પાસે પળાવે છે.. આ બળાત્કાર
અટકાવવાનો હેતુ લક્ષમાં રાખી જેની ખુશી હોય તે વિધવા સ્ત્રીને ફરી
લગ્ન કરવા હેતુ એ જ વિધવાવિવાહની હટનો અર્થ છે. એ હટ ઢાલ
નથી અને તે આપવી એ દુ.સાહસ ગણાય છે માટે જાતે તેમ કરી
દિશ્મતનું કહાદરણુ આપવું અને અનિષ્ટ રહિનો કચ્છેક આરંભવો એ કામ
મણ્ણુ સારું છે, એ સત્ય છે પણ તેમ ન કરનારા કહેવા પ્રમાણે કરતા
નથી એ આશ્લેષ નિરક્ષરવર્ગમાં અજ્ઞાનજન્ય છે અને કંઈવારેવા વર્ગમાં
ઈર્ષ્યાજન્ય છે. સર્વ જનોએ વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કરવું એવું કોઈ સુધાર-
કનું કહેવું છે જ નહિ. એક બળાત્કાર કહાતી તેને દેહાણે બીજે દાખલ
કરવો એ સુધારાનો આર્થ જ નથી. ૧૨

નવા જન્મેલા બાળકને કામમ માટે તણ દેવાની ઇચ્છાએ
રમણનું મૂકવાનો મુનો જેમણે એક વાર કયો હોય, ને એ માટે
સજા પામ્યાં હોય, તેમને છુટકારા પછી કેટલોક સમય પોલીસને
પોતાના રહેઠાણુ વિશે ખબર આપતા રહેવાની ફરજ પાડતા ધારા-
ખરડા વિશે સરકારે તેમના વિચાર બળણુવા માગેલા ત્યારે તા.
૮-૭-૧૩ના બિલ્લા મિનિસ્ટ્રેટ હાઇરના પત્રમાં તેઓએ લખ્યું હતું :

૧૧. ધસ ૨, પૃ ૨૧૪.

૧૨. કસા ૨, પૃ. ૩૦-૩૧

વિધવાઓ ગેરકાયદેસર બાળકનો ત્યાગ કરતાં અટકે એવો ઠાણ પણ કાયદો આવકારપાત્ર છે. પણ આવા ગુના માટે સજા પામેલી વિધવાને વારંવાર પોલીસ યાણે હાજર થવાની ફરજ પાડવાથી એમની શરમમાં વધારો થશે, પોલીસ ખાતાના નીચલા માણસોના સંસર્ગમાં આવવાથી એમના માર્ગમાં ધણાં પ્રતોષનો લીધાં થશે, અને એ વિધવાઓ સગર્ભા છે એવી ખોટા નામની અરજીઓને પરિણામે એમને વારંવાર હોરાનગતી ભોગવવી પડશે. વળી છુટકારા પછી પરણી ગયેલી અથવા સારું જીવન જીવવાનો નિર્ધાર કરી ચૂકેલી વિધવાને પોલીસ પાસે હાજર થવાનું કહેવું અયોગ્ય ફરે. મહીપતરામ અનાથાશ્રમમાં આવેલી સગર્ભા વિધવાઓને અમે સારા પવિત્ર વાતાવરણમાં રાખવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ, અને એક વાર અમારી સંસ્થામાંથી પાછી ગયેલી પ્રસૂતા વિધવા ફરી કદી સગર્ભા થકને પાછી આવી નથી. આથી આ કાયદો કરવા જેવો નથી.

આવી જ ઝીણી અવસોહનશક્તિ અને વહેવારશુદ્ધિ, સુકુમારવૃત્તિ અને ઓના હિતની બૂઝ તેમણે 'જ્ઞાનમુધા' વ. ૬, અં. ૩-૪માં "લગ્નના હક્ક અને કેદ" નામના લેખમાં દર્શાવી છે. સ્ત્રી ધણીનું ધર માંડી લગ્નનો હક પૂરો ન કરે તો ધણી એને કેદમાં મોકલવાની અરજી કરી શકે એવી, તે પહેલાં થોડાં જ વર્ષ થયાં હાખત થયેલી કલમ રદ કરવા માટે ધારાસભામાં રજૂ થયેલો ખરડો જે રીને લીડી ગયો એની વિગત આથી એ ખરડાની આવશ્યકતા દર્શાવી એ લેખમાં તેઓ કહે છે કે હિંદુ કે મુસ્લિમ કાયદો લગ્નને કરાર નહિ પણ પવિત્ર બંધન ગણે છે. એટલે લગ્નના કરારનો ભંગ થયો અને પતિને તુક્ષ્ણની ગથ એમ માની એ કરાર પૂરો ન કરતી ગણાતી પત્નીને જેલમાં મોકલવાની રીત હિંદુ ને મુસ્લિમ લગ્નભાવનાની વિરુદ્ધનારૂપ છે. ધણી હલ્કી ઠામના પુરખો આ કલમનો લાભ લઈ જેલની ધમકી આપી સ્ત્રીનાં માથાપ પાસે પૈસા માગી એ પૈસા આપે તો જ સ્ત્રીને લગ્નના હક પૂરા કરવાની

ફરજમાંથી છૂટી કરે છે. આ રીતે કાવદાનો ઉપયોગ બલાતકારે નાણાં પડાવવામાં થાય છે. અને તેઓ કહે છે : “ધણી ધણીઆણીએ સાથે રહેવાની તકરારમાં સ્ત્રીને દેહબાનામાં મોકલવાનો આગ્રહ કરવો ઉચિત નથી, અને તેમ ક્યાંથી સુખ થવાને બદલે કલેશવૃદ્ધિ થાય છે, તથા એવો વહીવટ જનસમાજની સિચિત નીચી કરે છે.”^{૧૩}

✓રમણભાઈ બહુપત્નીત્વના વિરોધી હતા એ “સમાધાન” નામના ઉપદેશ અને કલાપીની જ્યાંતી પ્રમંજેના તેમના પ્રમુખ તરીકેના પ્રવચન^{૧૪} પરથી જણાય છે. નોંધપોથીમાં તેમણે ‘શાકુન્તલ’નો

અસંશયં ક્ષયપરિમદક્ષમા

યદાર્યમસ્યામભિલાપિ મે મનઃ ।

શ્લોક ઉતારી તેની નીચે લખ્યું છે : “કેળવાયેલું સંસ્કારી આર્થમન કહીય બહુપત્નીત્વની છૂટ આપે ખરું ?” ✓

આમ વિધવા અને સ્ત્રીની હિન્નતિ પરથી આપણે લગ્ન પર આવીએ છીએ. ✓લગ્નમાં તેઓ પર્મદગીને મહત્ત્વ આપતા જણાય છે. “સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન” માં તેઓ લખે છે : “કુસુમસુંદરી અને સરસ્વતીચંદ્ર બન્નેની ઇચ્છા ન હતાં સંબંધીઓના આગ્રહથી તેમનું થયેલું આ લગ્ન બાગ્યે જ પ્રસંસનીય ગણાશે.” ✓^{૧૫} “સમાધાન” માં તેઓ કહે છે, મૂર્તિપૂજનો સમાવેશ થતો હોવાને કારણે જેને હિંદુ લગ્નવિધિ અમાન્ય હોય તેવા હિંદુને કાપડો સુસ્કેલીમાં મૂકે છે; કારણુ તે વિધિથી લગ્ન ન કરનારને બ્રાહ્મો મેરેજ એક્ટ—રજિસ્ટરી લગ્ન પ્રમાણે પરણવાનો વિકલ્પ રહે છે,

૧૩. એમની કાનૂની દૃષ્ટિ કેવી ઝીણી અને સખળ હતી તે વિહલભાઈ પટેલ (ધરા ૨, પૃ. ૨૨૬-૨૨૮) અને ચીમનલાલ સેતલવાડ (સંમંદ) જેવા કાયદાનિષ્ણાતોના ધારાખરડામાં એમણે દર્શાવેલી ઝીણી ક્ષતિઓ અને ઉપર્યુક્ત જે કાયદા ખરડા-ઉપરવા એમના વિચારો પરથી જણાઈ આવે છે.

૧૪. ગુર્જરસાક્ષરજયંતીઓ, બીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૧૫.

૧૫. કસા ૩, પૃ. ૩૬૪-૩૬૬.

પણ તેમ કરતાં પોતે હિંદુ, ખ્રિસ્તી, બુદ્ધ, મુસલમાન, પારસી, જોદ્ધ, શીખ કે જૈનધર્મ પાળતો નથી એવું જાહેર કરવાની ફરજ પડે છે. લગ્નમાં આવતી આવી મુશ્કેલી દૂર કરવા ^{૧૬} સર્વ કોઈ કાયદેસર લગ્ન કરી શકે એવો (ધર્મમૂલક નહિ પણ) વ્યવહારમૂલક કાયદો (સિવિલ ગેરેજ એક્ટ) ” ચલાવી જરૂર છે. ^{૧૭} ૧૮૭૨ ના ઉપર્યુક્ટ બાહ્યલગ્નવિધાયક કાયદામાં ફેરફાર કરતો ને ખરડો '૧૧માં બૂપેન્દ્ર બસુએ રજૂ કરેલો એ વિશે ઉત્તર વિભાગના કમિશ્નરે માગેલ અભિપ્રાય મોકલતાં તેમણે જણાવ્યું છે કે '૭૨નો કાયદો બાહ્ય ખાતર થયો હતો, પણ એ કાયદા પ્રમાણે પરણતાં ને બાહ્ય પોતે હિંદુ મટયા નથી એમ માને છે એમને પણ તેવું જાહેર કરવું પડે છે. વળી, બાહ્ય ન હોય એવા હિંદુને પણ નાતજવાર લગ્ન કરતાં, આશુ કાયદાની એવા લગ્નને મંજૂરી ન હોવાથી, રજિસ્ટરી લગ્ન કરવાં પડે છે, ને એમાં માન્યતા વિરુદ્ધની આવી જાહેરાત કરવી પડતાં નૈતિક અધઃપતન થાય છે. રજિસ્ટ્રેશન ન કરાવે તો હિંદુ વિધિએ પરણે, ને બાળકો. ગેરકાયદેસર ગણાય; યા પરંપરા વિના સાથે રહેવું પડે. આ પાછલી બંને રીતો હિંદુ સમાજ માટે વિષાતક છે. વળી આંતરજાતીય લગ્નો ગુજરાતમાં ઘણાં થાય છે. માટે આંતરજાતીય લગ્નને કાયદેસર ઠરાવતો બસુનો ખરડો મંજૂર થવો જોઈએ. બસુનો ખરડો પસાર ન થતાં ૧૯૧૮ લગ્નજન્ય વિકૃતભાષ પટેલે રજૂ કરેલા આ જ આશયના ખરડાને તેમણે “ હિન્દુ સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલી અસમાનતા દૂર કરવામાં અને હિન્દુ પ્રજાનું ઐક્ય સાધવામાં... મહત્વનું પગલું ” જણાવ્યો છે. ^{૧૭}

✓ જાતિ, ઓની ઉન્નતિ ને લગ્ન ઉપરાંત રમણુભાષએ સમુદ્ર-જમન, આહારના વિધિનિયેધ ^{૧૮} વગેરે વિષયો ઉપર કંઈક લખ્યું છે,

૧૬. ધસ, ૨. પૃ. ૧૦૬-૧૦૭.

૧૭. પૃ. ૨૨૫. રમ. પોતાને હિન્દુ જાણાવતા.

૧૮. “પાપ”, “ચલસાધ્ય સ્વર્ગ્ય”, “આર્યન જંધરહૃડ કોન્ડેન્સ”.

દારૂબંધી અંગે એકસાઇઝ કમિટીએ પુછાવેલા પ્રશ્નોના બહુ ઉપયોગી જવાબો આપેલા છે, ને ૧૯૨૪ માં પોતાના અંતિમ સુધારક લેખ— અહમદનગર પરિગઠનું ભાષણ—માં વેશ્યાના ઉદ્ધારની વાત પણ કરી છે. ‘બદ્રંબદ્ર’ અને ‘રાષ્ટ્રનો પર્વત’ માં પણ રમણુભાઈએ સુધારક વિચારો દાખલ કરેલા છે, જે તે તે પ્રકરણમાં કંઈક જોવાશે.

૧૧ પછી આ બધા સુધારો કરવો કવી રીતે? એ માટે તેમણે રોનડેમાંથી આ પાંચ પદ્ધતિ ટકિલી છે : (૧) બંડની એટલે કે સામાન્ય સમાજથી પોતાનું જુદું મંડળ સ્થાપી પોતાની માન્યતા મુજબ સુધારા કરવાની, (૨) સંસારસુધારા માટે જ્ઞાતિના બંધારણનો ઉપયોગ કરવાની હોઈ અંદરથી સુધારો કરવાની, (૩) ધર્મના આચાર્યોની અને શાસ્ત્રોની સહાયતા લેવાની, (૪) સુધારાપ્રેમીઓ પાસે સુધારા કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવરાવવાની, (૫) કાયદાની મદદ લેવાની.^{૧૯} રમણુભાઈ એક ખીજી પદ્ધતિ પણ ગણાવે છે: સફુથી ઝોછો પ્રતિરોધ થાય એ માર્ગે કાર્ય કરવાની.^{૨૦} આમાંની ત્રીજી પદ્ધતિ લગભગ નકામી નીવડે એવી છે, કારણ કે આપણે ઇચ્છીએ છીએ તે બધા સુધારાને અનુકૂળ શાસ્ત્રાર્થ અથવા શાસ્ત્ર-વચન કે ધર્મોચાર્યોની અનુમતિ મળી શકે એમ નથી.^{૨૧} પાંચમી અનિચ્છનીય છતાં મહત્વના મુદ્દાઓમાં વારંવાર બહુ કામ લાગી છે, અને બાકીની જે સમયે જેની જરૂર હોય તે પ્રમાણે વિચાર કરી ઉપયોગમાં લેવા જેવી છે. રમણુભાઈને મતે સફુથી ઝોછો પ્રતિરોધની પદ્ધતિનો અર્થ એ નથી કે સર્વત્ર સુધારાનો ઉપદેશ એકદમ ન કરવો, અથવા સંસારસુધારો તરત અમલમાં આવી શકે એવો નથી. ચંદાવરકર કહે છે તેમ “તેનો અર્થ એવો છે કે સુધારાનો પ્રયાસ કરવાની સાથે તે સામેનો વિરોધ એ રીતે ઝોછો કરતા જવું કે જેમ અને તેમ ઝોછો વિરોધ નહે.”^{૨૨}

પદ્ધતિ વિશેના રમણભાઈના આ વિચારો રાનડેના પોતાના વિચાર કરતાં ઘણી રીતે જુદા પડે છે. સામાન્ય સંજોગોમાં રાનડે પહેલી એટલે કે જનસમાજથી જુદા પડી ધર્મની જમિકા પર એક ખાસ મંડળ સ્થાપી તેના આગ્રહે સુધારા કરવાની પદ્ધતિ અસ્વીકાર્ય ગણે છે, કારણ તેથી તો એક વધુ નાત ઉત્પન્ન થાય, ૨૨ અને માને છે કે બંને ત્યાં બધે જ શાસ્ત્રાધાર આપવા, ને “ જૂની પરંપરાને અનુસરી ફેરફાર કરવો, ” જેથી જનસમાજની સહાનુભૂતિ મેળવી શકાય. ૨૩ કાનૂની મદદની પદ્ધતિને તેઓ સદુચી ઓછો ઉપયોગ કરવા જેવી ગણે છે. ૨૪

સુધારો અખત્યાર કરવાની પદ્ધતિઓ વિશે રમણભાઈ અહમદનગર પરિવહના બાપજીમાં દહે છે, કે ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ ફોરેસે દારૂની લત, અસ્પૃશ્યતા વગેરે વગેરે સામાજિક દુષ્ણો ચોટી સત્યાગ્રહ કાવાદિ સીધાં પગલાં વડે દૂર કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે તે ચોટી જૂથ છે. ચોટીથી કાયમ માટે દારૂની દુકાનો બંધ કરાવી શકાય નહિ, ચોટી અમર્યાદિત સમય સુધી નભાવી શકાય નહિ, ચોટી કરનારાઓ મઘપીને ચોટી ક્ષણોમાં જે સલાહ આપે તે વધુ લાંબાં વ્યાપક અને સમજૂતીભર્યા સલાહ, શિક્ષણ અને કેળવણીની ગરજ સારી રહે નહિ. કોઈને અદ્ભૂત ન ગણવા એ સાચું, પણ તેથી ત્રાવણકોર પાસે વાઈકેમમાં મંદિર પાસેના રસ્તા પરથી સવણોની ધાર્મિક લાગણી દુખવીને કાવડાનો સામનો કરાવી અદ્ભૂત કેમેને પસાર થવા દેવું અને તેમની પાસે એ રીતે સત્યાગ્રહ દરાવવો, ને એમ કરી પોલીસને પમલાં લેવાની ફરજ પાડવી, એ યોગ્ય નથી. આને બદલે સવણોની સમજશક્તિ અને ન્યાયશુદ્ધિ

૨૨. ભાગ ૨, પૃ. ૨૭૬. આ વાત સાચી છે. જાણીએ હાલની બેક નાત વધારી એ આપણે પ્ર. ૭માં એક ગયા.

૨૩. ભાગ ૨, પૃ. ૨૭૬-૨૭૭, ૨૮૦-૨૮૧, ૨૮૨. આશય, પૃ. ૧૨૭.

૨૪. ધસ ૨, પૃ. ૧૮૮.

પર પોતાના જાતિદાખલાથી — અહૂતોને અડકીને અને પરિણામોની પરવા કર્યા વિના તેમની સાથે જળાને — અસર કરવી એ વધુ સારો ઉપાય છે. ✓

આમ સોળ વર્ષ પછી, જીવનના અંતિમ ભાગમાં, ખંડ વિશેના રમણુભાઈના વિચારોમાં કંઈ પલટો આવ્યો છે? “વિધવા-વિવાહ અને સમુદ્ગમનના વિષયમાં” “ખંડની પદ્ધતિમાં જ સમાવેશ” પામતી “ઉચ્છેદક પદ્ધતિ”ને તેઓ ચોખ્ખું ગણે છે, પણ એ પદ્ધતિમાં માણસ જાતે પોતાના ઉપર અમુક ક્રિયા કરે છે, જ્યારે આમાં સુધારાવાંછુ મલપી યા સવર્ણો ઉપર પોતાની ધમ્મજાલાઈ છે એ તકાવત આ એ પદ્ધતિમાં છે ખરો; પણ રમણુભાઈએ પાછલા માર્ગોનો નિષેધ એ દૃષ્ટિએ નથી કર્યો લાગતો. એમણે લાગણી દુખાવાની વાત કરી છે, ને એમના માનસ સાથે એ બહુ જ સુમંગલ છે. પણ તે તે સમયમાં લાગણી તો બંને માર્ગથી સરખી જ દુખાઈ હશે. ને આગલી બંને રૂઢિ પણ ધાર્મિક જ ગણાતી. આમ રમણુભાઈની વિચારસરણી સુમંગલ નથી. તેમના માનસને ચોકી ને સત્યાગ્રહ અયોગ્ય લાગ્યા તંતુ કારણ આપણે પાંચમા પ્રકરણમાં જોયું તે જ, સામુદાયિક હિંસ્યાલોને સમજ એની કદર કરવાની અશક્તિ, છે પણ માંધીજીએ સામુદાયિક પદ્ધતિ સ્વીકારી એના ફળ આટલે વધે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. સામુદાયિક હિંસ્યાલ સિવાય આટલી અણુધારી મડપે ફેરફાર ન થાત, ને આટલી રાજકીય એકતા ન આવત. એક-ઉદાહરણ લઈએ તો દા. આબેડકર રાષ્ટ્રની કારોબારીમાં આપણી સાથે આવેલા એમાં રાજકીય કારણો હશે ખરા, પણ એની જામિકા તો એવા સત્યાગ્રહોથી જ તૈયાર થઈ.

એક બાજુ આ અંતિમ માર્ગનો વિરોધ કરનારા રમણુભાઈ બીજી બાજુ આપણુ પ્રાચીન તે બહુ જ સારું એવા સનાતનીઓના

મત અને પ્રચારનો પણ વારંવાર વિરોધ કરે છે. એને તેમણે 'મિથ્યા દેશાભિમાન'નું નામ આપ્યું છે. તેઓ કહે છે, સુધારકો ઉપર એક

આરોપ એ છે કે સુધારાવાળા પાશ્ચાત્ય આચારના મોદથી અંતર નઈ તેનું અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને આર્થ દૃષ્ટિએનું રદસ્થ વિચાર્યા વિના તેના ઉચ્છેદક થાય છે...સ્વદેશનો આચાર તથા પરદેશનો આચાર બંદલુ કરવો એ દેશાભિમાન વિરુદ્ધ કહેવાય છે. આર્થો બીજા દેશમાંથી આ દેશમાં આવવી વરવા અને હવે આ દેશને પોતાનો કહે છે, તે છતાં સ્વદેશાભિમાનમાં હાનિ આવતી ન હોય તો બીજા દેશના રીવાજ સ્વીકારવામાં સ્વદેશાભિમાનને તો એથી પણ ઓછી હાનિ છે. વાસ્તવિક રીતે તો આ રીવાજ અમારો જ, એમ કોઈ પ્રભુથી હમેશા કહી શકાઈ નથી... દિંદુસ્તાન જેવા સંસર્ગથી અમકાતા દેશમાં પણ મુસલમાનોના અનેક રીવાજો હાજર થયા છે. ખદેરવેશ મુસલમાની સાધારણ થયો છે, સ્વચ્છતાની રીતોમાં મુસલમાનોનું અનુકરણ થયું છે.....

વળી અનિષ્ટને ઇષ્ટ કહી દેશમાં હાનિકારક રીવાજ ચાલુ રાખવા પ્રયત્ન કરવો એ દેશાભિમાન કહેવાય જ નહિ. જ્યાં દેશાભિમાનથી રૂઢિથોના કસ્તિપત બચાવ અને હેતુ બંતાવવા એ ઇતિહાસના સારનું અજ્ઞાન બતાવે છે.^{૨૬}

મહિલાશ્રી નબુબાદને રદિયાર્થે લખેલા "લેખકો અને સુધારકો"-માં નર્મદ જેવાના પક્ષપરિવર્તન અને પીછેહઠનાં તેઓ જો અનેક કારણો અણાવે છે તેમાં આ મિથ્યાભિમાનનો પણ સંભાવેશ કરે છે :

પૂર્વના કેટલાક સુધારકોનો દત્તાદર્શન, નિરાશા, અને તેથી થયેલા પ્રત્યાધાત; હાલના કેટલાક કેળવણી પામેલા જનોની લોહસીકતા; કેટલાકની ફરેક બૂની વાતનો બચાવ તમે તેમ જોડી કહાડી પ્રસન્ન થવાની અને પ્રસન્ન કરવાની વૃત્તિ, કેટલાકની રાજકીય દ્રષ્ટિ મેળવવાના પ્રયાસમાં લોહનિર્જળતાનું સંજોગન કરી દેશની પ્રભુની પ્રીતિ સંપાદન કરી તેમને પોતાની સાથે શામિલ કરવાની ઇચ્છા, નેમજ પ્રભુની અયોગ્યતા જણાઈ આવે એવી બધી વાતો રાજ્યદર્શની દૃષ્ટિથી દૂર રાખ-

વાની ઇચ્છા; કેટલાકની હકિન શ્રમ કરવાની નામરજી તથા બેદરકારી; કેટલાકની સુધારક પદ્ધતિ અચેસરોની પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિ; કેટલાકની ઇતિ-
હાસના પ્રકાર વિના શાસ્ત્રીઓ જેવા બેદરશી સંસ્કૃતના અભ્યાસથી
થયેલી મતાધારા; ઇત્યાદિ અનેક કારણો એ પરિવર્તનના આધારો...છ. ૨૭

✓ રમણભાઈના સુધારાને લગતા વિચારો જોતાં જણાય છે કે
એના પર તે સમયના બધા સુધારકોના વિચાર પર હતી તે મિલન.
વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદ અને સમાનતાવાદની પ્રબળ અસર છે. એક-
વાર મિલન આ વાદોએ રાજકારણ, સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર
બધામાં વર્ચસ્વ મેળવ્યું હતું. એ વાદોને લીધે એ માન્યતા વ્યાપક બની
હતી કે વ્યક્તિને એને જે સાચું અને ઠીક લાગે તે રીતે વર્તવા દો;
વ્યક્તિને એ રીતે વિકાસ થતાં સમષ્ટિને વિકાસ એની મેળે થશે. પણ
પાછળથી એ માન્યતાની શૂલો સમજવા લાગી, ને આજે તો એ સિદ્ધાંતો-
ને જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાંથી તિલાંજલિ અપાઈ છે, ને એ બધા બંધારોમાં
વ્યક્તિનું સુખ નહિ પણ સમાજનું હિત લક્ષ્યમાં લેવું જોઈએ એ
સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો છે—વ્યક્તિવાદનું સ્થાન સમષ્ટિવાદે લીધું છે. રમણ-
ભાઈના સુધારાની આ પહેલી મર્યાદા. એમના સુધારાની બીજી
મર્યાદા એ હતી કે એણે માત્ર કાનૂની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી સમાજની
એ જાતની મર્યાદા દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો; આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ એમાં
જોગી નહિ. વિધવાને પરણવાનો હક છે એ વાત એમણે કરી, પણ
વિધવાનો સંયમ પ્રસરત છે એ વાતની કદર એ ન કરી શક્યો.
કદાચ એ એમને દેખાયુ જ નહિ. સંકુચિતતા એ સુધારા સંપ્રદાયની
ત્રીજી મર્યાદા હતી. એમણે સાંસારિક બાબતોમાં સુધારણાનો વિચાર
કર્યો, પણ એનાથી આગળ વધી દલિતો અને પતિતો, મજૂરો,
મરીબોના લતા, વેશ્યા વગેરેનો વિચાર ન કર્યો. એ એમની દૃષ્ટિ-
મર્યાદામાં જિયું જ નહિ, જિયું ત્યાં જ બહુ સ્વસ્થ જિયું.

આ મર્યાદાઓ ગુજરાતમાં માંધીજીથી દૂર થઈ. ૧૯૨૧ માં

એમદાવાદમાં મળેલી સમાજસુધારા પરિપદમાં રમણભાઈના બાપણનો વિરોધ કરતાં- પૂ. ગાંધીજીએ જતાનું હતું કે વ્યક્તિનો નહિ પણ સમાજનો વિચાર થવો જોઈએ- હક કરતાં ધર્મ અને સંયમને પ્રાધાન્ય મળવું જોઈએ. ગાંધીજીએ વિધવાનો સંયમ પણ વખાણ્યો છે. એમણે કિસાનપ્રવૃત્તિ શરૂ કરી, ને હરિજનપ્રવૃત્તિમાં નવું જ પ્રધાન કર્યું. આમ ગાંધીજીએ સુધારાને વધુ વિસ્તૃત કર્યો ને એને હક કરતાં વધુ જાણી બાવનાઓ તરફ વાળ્યો.

રમણભાઈએ પરંપરાથી સ્વીકારેલા ને પુરસ્કાર કરેલા સંસાર-સુધારા-સંપ્રદાયની મર્યાદાઓ છતાં કહેવું જોઈએ કે એ પરંપરાની દૃષ્ટિ પ્રામાણિકપણે જનહિતની હતી, એના પર આરોપ મુકાય છે એવી છટછાટ મેળવી મળ મારવાની, સ્વાર્થની નહોતી. એ પરંપરાની સુધારકપ્રવૃત્તિએ વિચારને જાગ્રત કરવાનું મહત્ત્વનું કામ કર્યું. એના પર આત્મીય કે ઉચ્છેદકતાનો આરોપ મુકાતો. તેણે બરાબર નહોતો, કારણ કે કોઈ પણ નવીન પ્રવૃત્તિ કરનાર સમાધાન કે સમન્વયની વાતો કરે તો એનું કામ આગળ વધે જ નહિ.

આ સમિત સુધારકોની પરંપરામાં રમણભાઈનું સ્થાન ક્યાં આવે ? હિંદમાં સંમતિવચનો વાદ જાઓ ત્યારે તેમણે નાની વય છતાં પ્રજાને યુગુત્સાથી 'સુદર્શન'નો સામનો કર્યો, ને 'હરથી તે સુગમાં અનન્ય મણાય એ રીતે 'બર્મબર્મ' મારફત રૂઢિ અને એના અંધ રક્ષકોનું મર્દન કર્યું. આમ બહુ જ પ્રજાને રીતે શર્યાત થયા પછી તેમના સુધારા વિશેનાં સખાણામાં ઓટ આવી, જે અંત સુધી ચાલુ રહી. તેમણે દુર્મોચ, નર્મદ કે દલપત જેટલા આવેશથી સુધારાનો મૌખિક કે લેખરૂપ બોધ ન આપ્યો. એમનું વ્યક્તિત્વ પણ નર્મદ જેટલું નહોતું. એમણે નર્મદ, દલપત કે નવલની જેમ સુધારા માટે પત્રો ન રચ્યાં, નર્મદની જેમ ઠોક પાડતું 'હિંદુઓની પડતી' કે દલપતની જેમ સર્ગંગ 'વિનયરિત' ન આપ્યાં. આ અને સુધારા-વિષયક લેખોની અસ્પષ્ટતાથી એવો ભાસ થાય ખરો, કે રમણભાઈ

સુધારક કુટુંબમાં જન્મેલા અને યુવાનીમાં સુધારાનો પ્રચાર કરેલો તેથી જ સુધારક ગણાય છે, બાકી એ પ્રખર સુધારક નહોતા પણ આ બાસ તે આબાસ જ છે. સુધારાના લેખોની ઓછાશનું કારણ આપણે હિપર જોયું તેમ, 'ભાઈઓ, સુધારો કરો' એમ કહેવાની જરૂર રહી નહોતી તે છે. આમ છતાં તેમણે સુધારાનું કેટલુંક તત્વ-જ્ઞાન સમજાવ્યું છે, 'બદ્ધ' જેવું અશૂદ્ધ પૂર્વ કટાક્ષકથન તથા હારથોત્પાદક કલાદીન સુધારાપ્રચારવાળાં 'વનરાજ ચાવડો' અને 'સધારાજોસંધ'ને પડછે અનુપમ કલા અને રસિકતાથી દીપ્તું 'રાધનો પર્વત' આપ્યું છે. આમ એ સાચા સુધારક હતા એટલે જ એમને નડિયાદ અને અહમદનગરની સુધારાપરિષદમાં પ્રમુખ-સ્થાન મળ્યું. તેઓ સીકેળવણી અને આંતરજાતીય ભોજનની દિશામાં કામ કરી અંતે નાતબદાર પણ મુકાયા. દૂંકર્મા, સુધારક પરંપરાના એ છેલ્લા પ્રખર પ્રતિનિધિ હતા, તે ઘણાખરા સુધારકો કરતાં વધુ સુક્રમાર અને વિશુદ્ધ માનસ અને હૃદયવાળા હોઈ એ સર્વેમાં મણિરૂપે દીપતા હતા. આ આખા પ્રકરણનું સમાપન એક જ વાક્યમાં કરવું હોય તો એમ કહી શકાય કે 'રમણ-ભાઈએ જીવન અને લેખન બંને મારફત આપણે ત્યાં કદી ઉત્કેષ નહિ બનેલી સુધારાની પ્રવૃત્તિની દિશામાં મગીન કાર્ય કર્યું છે; અને આમ છતાં એમના જીવનમાં ધર્મ, જનસેવા અને સાહિત્ય કરતા સુધારાનું સ્થાન ઓછા મહત્ત્વનું જણાય છે /

પરિશિષ્ટ : 'વિવાહવિધિ'

જહુ જણીતી ન ચયેલી આ પુસ્તિકામાં રમણભાઈએ જે દ.પ્ર. 'સરકાર-પદ્ધતિ' નામનું એક પુસ્તક અને 'જ્ઞાનદીપ' નામના મરાઠી સામયિકમાં બાંકારકરે આપેલા બ્રાહ્મ વિવાહવિધિ હિપરથી "ગુજરાતના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણોમાં ચાલતો વિવાહવિધિ" આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેઓ લખે છે, "સરકાર નિયમોના સમયમાં હમ કેવી દૃષ્ટિથી જોવાતાં અને તે પ્રસંગે કેવી પ્રતિજ્ઞાઓ અપાતી તે જતાવડું એ આ પુસ્તક

પ્રસિદ્ધ કરવાનો દેવ દોષથી આચારની સર્વ સુચનાઓ અદિ' મૂકી રીધી છે. આચારની સુચનાઓમાં મંત્ર કે મ્યોક જણવાનું નથી, તેથી તેમાં પશુ મદત્ત નથી." ૧

૧૬ થોડા કહેવાથી તેમણે નેકનલ દરિયન એમોસિવેદનની મુજબદ ટાપાનાં પ્રમુખ કોમટી એરેક્ટને આ પુસ્તિકા "માનપૂર્વક અર્પણ" કરેલી છે. રમણભાઈએ પુસ્તકમાં આખા વિધિની રૂપરેખા સમાવી રેડી, અંગ્રેજોને ઉપયોગી થાય એ બદની, આઠ પાનાંની અંગ્રેજ પ્રેસવાળા મૂળ. તેનું કારણ પણ આ જ હતું.

અંગ્રેજ પ્રેસવાળામાં રમણભાઈએ પુસ્તકરચના મટિનાં બીજાં બે કારણે પણ જાણવેલાં છે: લક્ષ્યભરેનું ચોક્કસ વર્ણન અને વર્ણનાવા કુદ-જમા વધુને જે સ્થાન આપવાની પ્રતિજ્ઞા છે તેને આધારે દિ'દ સમાજમાં સ્ત્રીની રિવૃત્તિનું કાર્ય કરાવવું.

આમ વિવાદવિધિ જણાવતાં જણાવતાં પ્રોટલ અને નારીપ્રતિજ્ઞાનો—
વરગુણ: વધુપ્રતિજ્ઞાનો—પણ સ્થાપનો એ આ પુસ્તકનું સદ-કે અનુ-પ્રયો-
જન બની ગયું છે.

રમણભાઈની કમરને ને ઉપયુક્ત પ્રયોજનને અનુરૂપ કલકે પણ પુસ્તકમાં આવી ગયા છે: "અન્વાસનો વખત પૂરો થયા પછી લક્ષ્ય કરવાનો બનો. આજ ન પાળવો, ત્યારે તેમ કરવાની ખોટી પ્રતિજ્ઞા લેવાની થી નહીં" ૧ "અનુત્ત: વરકન્થાનાં લક્ષ્ય નથી થતાં. લક્ષ્ય બે ગોરનાં થાય છે; કારણ વર અને કન્થાના પિતાએ જોલવાનાં થયન તે તે પક્ષના પ્રાર જ બોલે છે." ૨

પુસ્તકમાં ક્યાંક ક્યાંક પ્રોટિ પણ આવી બચ છે. "કામ! આ સદ્ લાકે છે," એ વચન જાળકને જોલવાનું છે એમ કોણ કહેશે? પત્ની આવેના સંબંધની સમ્પત્તીમાંની અને બીજા મંદીર પ્રતિજ્ઞાઓ નાના જાળક પાસે લેવડાવવી એ નિર્ણયતા અચરનાં દરેક વિચારવંત મનુષ્યે સંકેત પામવું જોઈએ.....જ્યાં મુદરચાશ્રમમાં પ્રવેશ કરતાં તેના ચોરવનું જાન થવું જોઈએ ત્યાં માત્ર નિર્ણયકદમ્બ પર દારૂ ઉપલે છે." ૩

રમણભાઈએ આ પુસ્તિકા તૈયાર કરવામાં જૂળ મદદદ લીધી હાથે છે. એમની ચાકસાઈ એમાં તરી આવે છે. પુસ્તકમાં ચાકસાઈ ઉપરાંત

કેટલીકવાર તેમની ઝીણી તલવામી હાથે પણ દેખાઈ આવે છે: તેઓ
 હશે છે કે સગમ વિધિમાં વરના પિતાએ હાઈ ભાગ ભજવવાનો નથી એ
 વરતુ બતાવી આપે છે કે વરની ઉમર આખા કાર્યનો નિર્વાહ બતે કરી
 શકે એટલી મોટી હોવી જોઈએ; કન્યાનો પિતા યુગ, વરસ, જાત, દિવસ,
 ખંડ, પ્રાત, સામ, વરકન્યાના ગોત્ર-પર વગેરે બધું સંપૂર્ણ વિગતવાર
 હશે તે હપ્તકતના અજ્ઞાનને બદલે પાછળથી કોઈ પક્ષ કરી ન બચ
 તે માટે એ રૂપ રૂપમૂલાગા શ્યામ વિશે તેઓ કહે છે: “આ મંત્રના
 અર્થ પરથી જણાય છે કે એને અને આરસી રાખવાની ક્રિયાને કંઈ
 સંબંધ જ નથી. આ મંત્રનો પહેલો શબ્દ ૩૫ છે અને આરસી ૩૫
 જોવા આપવાની છે, માત્ર એટલા પરથી આ ક્રિયા વખતે આ મંત્ર
 ભજવાનું કોઈ અર્થ નહિ સમજનારે વેદના મંત્રના હચ્ચારનો મહિમા
 માની દેરવેલું જણાય છે મધુમતી આ મંત્રને પણ મહુડાના ઘાર પહે-
 રાવવાની ક્રિયા જોડે કંઈ સંબંધ નથી. એ મંત્રનો પહેલો શ
 મધુ છે તેથી અર્થ સમજ્યા વિના કોઈએ મધુક (મહુડા) જોડે
 સંબંધ બેસાડ્યો છે.”

ત્રીતી

એકંદરે સગમ પુનઃકામ વિવાહવિધિ આવશ્યક છે એનું કાર-
 ઠરાવવાની અને વૈદિક સમયની પ્રાચીન ઇવનર્તુ સાચું ક્રિયા અને
 વાની શક્તિ રહેલી છે શુદ્ધ વૈદિક વિધિએ લગ્ન કરવાની ક્રિયા
 શાંતિપ્રધાને પુરતક કામ લાગુ અને તેથી તેની બીજી પણ યોગ્ય
 પડી એ વહેવાર લાગને પડખે પુરતકના આ
 મૂલ્ય અ કાલું જોઈએ.

સામયી :

આજકાલના મહારાષ્ટ્ર, એન્સાઈ, પીરિયા ઓફ રીસિનિયન
 એન્ડ એચિકસ. કવિતા અને સાહિત્ય (૨) / ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા.
 ગુજરાતી સાહિત્ય નવનવીઓ. ધર્મ અને નીતિ (૧, ૨) ક્રમે માઈલરોન્સ
 ઇન ગુજરાતી લિટરેચર. ભારતના દાન પુસ્તકો (૨). મહારાષ્ટ્રના જ્ઞાન-
 કોશ. વિદ્યાબહેને આપેલી માળી. દિસ્ત્રી ઓફ બાહ્યસમાજ. સમાજ-
 સુધારાનું રેખાદર્શન. ૨૫. ૨૦ રમણભાઈ.

પ્રકરણ ૯ :: વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વબોધ :

મતભેદ એ કોઈ પણ દેશની વિદ્યાસમૃદ્ધિનું સુચિત્ત છે, ને જેમ વસ્તુગત્યા અનિવાર્ય છે તેમ લાભકારી છે. સત્ય છે તે એવું નથી કે મતાંતર સદન નહિ કરી શકે. એકાન્ત શુદ્ધ કે એકાન્ત દુષ્ટ, એવી કોઈ વસ્તુ નથી.

— મણિલાલ નળુભાઈ

જેને મૂળે અંધસંદર્ભ જ નથી સમજતો તેવા અનધિકારી લોક અંમે તે હખે તેને હત્તર આપવા કોઈ વિચારવાનું તો પ્રવૃત્ત થાય નહિ, પણ જ્યારે શાંત મનથી અને ફલીલ સાથે કોઈ વિવાદ કરે...ત્યારે તો આ રીતિની ચર્ચા થવાવળી એ કેવળ સત્યનિર્ણય માટે જ, એટલે કોઈ પણ રીતે વિદ્વન્મયાઈવાની બહાર નથી.

— મણિલાલ નળુભાઈ

રમણભાઈ તથા મણિલાલ નળુભાઈના ફાજલામાં તો બન્નું એવું કે એ એ સામસામા પક્ષમાં પડયા : — મણિલાલના ગુણ જુએ તે રમણભાઈમાં, રમણભાઈના ગુણ જુએ તે મણિલાલમાં, ગુણ જોઈ જ ન શકે, એમ લગભગ ઇ. સ. ૧૯૦૦ લગી ચાલ્યું. ખરી રીતે આજે આપણે જોઈ શકીએ છીએ, કે રમણભાઈ હૃદયદૃઢ હતા જ નહીં, મણિલાલ સ્થિતિરક્ષક કટિપરસ્ત હતા જ નહીં. જોને સમાજમાં તેમ સાહિત્યમાં સંસ્કૃતિવિદ્યાસ હમ્મત્તા હતા, પરંતુ જૂનામાં તેમ નવામાં લભયના રાગ અને લભયના દ્રેષ જરા જુદા જુદા અંશે વિશે જાંખાઈ ગયા. જે જૂનાને મણિલાલ પૂજ્ય અને ઐયરકર બલુવા તેમાંના મોટા ભાગને રમણભાઈ પણ તેવું જ બલુવા. જે નવાને રમણભાઈ વાંછતા હતા તેમાંના મોટા ભાગને મણિલાલ પણ વાંછતા હતા. પરંતુ પક્ષ જાંખાયા તે જાંખાયા. માનવી ભૂતે જ જરા વાનર, જરા સામસામા ફાંત કચકચાવવાનો રસિયો, જરા હઠીલો અને હલ્લદપ્રિય તેથી માનવસમાજમાં ભવભરણ પણ પસિદ્ધ દુરાચરમાં ફસી પડે છે.

— બળજાંતરાય ઠાકોર

ધર્મ, સાહિત્ય અને મંસારસુધારા ઉપરાંત એક ખીજી દિશામાં પણ રમણભાઈની કલમે ગતિ કરી છે. સાહિત્યકાર અને ધાર્મિક સામાજિક પ્રચારક ઉપરાંત, અથવા પ્રચારક દોવાળી જ, તેઓ જમરા વિવાદકાર પણ બન્યા છે.

રમણભાઈના લેખક તરીકેના જીવનમાં 'સુદર્શન' સાથેના એમના વિવાદો મહત્વનો ભાગ બનવે છે, એનું મંથપૂર મોટું છે, અને પક્ષકારો સમર્થ હોઈ એ વિવાદો ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં કાયમનું સ્થાન પામ્યા છે. બીજા સામાન્ય વિવાદની જેમ તે હીનતામાં ઊતરી પડતા નથી. આવા લેખો સાહિત્ય ન હોય તોય એના સર્જકના સ્વભાવનું એક વિશિષ્ટ પાત્ર દર્શાવે છે, અને અર્વાચીન મહારાષ્ટ્રની તવારીખ આલેખનાર થી. પાંચે અને ટીકેકર કહે છે તેમ, " ...કયા વિષય પર શેને માટે વાદ જાગે છે અને એમાં તત્કાલીન કાર્યકર્તાનું પક્ષાભિમાન કેવી રીતે દ્રષ્ટિએ પડે છે, તે જણાતાં તે સમાજની મનોદર્શિત સમજવામાં ઘણી મદદ મળે છે."¹ આ સર્વ કારણે રમણભાઈના એ સ્વરૂપનો આ પ્રકરણમાં જુદો વિચાર કરીશું.

આપણે ત્યાં મનાયું છે કે રમણભાઈ અને મણિલાલ વચ્ચે ભારે વાદવિવાદ થયા, ને તે 'કુસુમમાલા' પરથી. આ માન્યતા 'ફર્થર માઈલસ્ટોન્સ,' પૃ. ૧૩૮-૧૩૯ ઉપરથી પ્રચારમાં આવી લાગે છે. દી. બ. ઝવેરીએ ત્યાં આપેલું વિધાન ઘણાખરાએ સ્વીકારી લીધેલું છે. પણ એમાં ઘણી વિગતો એટલી ખોટી છે, કે બધી સાચી વિગતો અહીં આપવી આવશ્યક લાગે છે : ત્યાં લખ્યું છે તેમ મણિલાલે 'ત્રિવંદરા' અને 'સુદર્શન'માં માસાનુમાસ નહિ પણ 'ત્રિવંદરા'ના — એ એ પત્રો સમકાલીન હતાં જ નહિ — માત્ર ૧૮૮૮ ના જાન્યુઆરીના અંકમાં 'કુસુમમાલા'નું અવલોકન પ્રસિદ્ધ કર્યું.

મણિલાલના એ અવલોકનની શરૂઆત આ રીતે થાય છે : " આ લઘુ કાવ્યગ્રંથ અવલોકન કરતાં અમને ઘણો હર્ષ થાય છે, અને આપણા ગુર્જર મંડળના 'જેન્યુએટ'ના હાથથી રચાયેલો હોવાથી વિશેષ, શુભ આશાની પ્રેરણાથી સંતોષ ઉપજે છે."²

આ કુસુમમાલા પ્રયત્ન છે. ખરી રીતે આ અવલોકન—એમણે
 ‘કુસુમમાલા’ ‘વિરહ’ આ એક જ લેખ લખ્યો છે, દી. બ.
 ઝવેરી લખે છે તેમ લેખમાલા નહિ—એ જાતની કવિતાની પ્રશંસા
 કરે છે, અને એકંદરે અંગ્રેજી કવિતાના પણ શુભ જ દર્શાવે છે.
 આ અવલોકનની શરૂઆત પણ એ જ જાતની છે, અને એમાં દી.
 બ. ઝવેરી સૂચવે છે તેમ ખ્રિસ્તી ધર્મમત હોવાનું કાંઈ રચણે કહ્યું
 નથી. પણ મણિલાલે જીમ અને ત્રીમ વાક્યમાં જે લખ્યું હતું
 તેનું નિમિત્ત લઈને ‘જ્ઞાનસુધા’માં નહિ પણ ‘લુહિત્રકાશ’માં ટુકડે
 ટુકડે પ્રસિદ્ધ થયેલા પોતાના “કવિતા” નામના મઠારેલા બાપજીમાં
 રમણમાઈએ લખ્યું :

અમે અગાડી કહી ગયા છીએ કે કવિતાનું સામાન્ય લક્ષણ સર્વ
 દેશમાં એક જ હોય અને તેની ઉત્પત્તિ એક જ રીતે થાય. તેથી રા.
 મણિલાલે ‘ત્રિયલદા’માં કરેલી “હુડા હુડા કાવ્યકુસુમની માલા.....એ
 વિશેષ ચમત્કૃતિ” આ દીકા તદ્દન અપ્રસ્તુત અને અયુક્ત છે. હાલમાં
 બૂલ ભરેલે રસ્તે ચડેલા રવદેશાભિમાનના જે વા વાય છે તેની આ અસર
 છે. રાગવ્યનિકાવ્ય છુટા છુટા જ હોય એ અમે ઉપર જતાં છું. સંસ્કૃત
 કવિતાસાહિત્યમાં ગ્રેસજ્ઞાન મહત્ત્વ વિશેષ ચર્ચાયું નથી તેથી તેમાં છુટા છુટા
 કાવ્યોની માલા ઘણી જ થોડી છે. મારે એ રચનામાં વધારે ડેજવાયેલી
 પાશ્ચાત્ય કાદીગરી પર દોષોદ્દિષ્ટી એણે એ રવદેશાભિમાન કહેવાડું હોય
 તેા ભલે, પણ સાહિત્યના વિષયમાં તેા એ ઉપપત્તિવિરોધ કે અધ્યાત્મતા
 જ ગણાય ✓

આગળ ચાલતાં ‘જામિનીવિલાસ’ અને ‘મેઘદૂત’ અનુ-
 ક્રમે છુટા છુટા કાવ્યોનો સંગ્રહ અને દૂકા વૃત્તાંતનું નાનું કાવ્ય છે
 એમ જણાવી તેઓ કહે છે : “તેથી આ પાશ્ચાત્ય કવિતાનું વિશેષ
 લક્ષણ નથી પણ ઉત્તમોત્તમ કવિતાનું અવશ્ય વિશેષ લક્ષણ છે.
 ‘પાશ્ચાત્ય કુસુમે પ્રાયશઃ રસરૂપગંધવર્જિત છે’ આ વાક્ય રા.
 મણિલાલનું પાશ્ચાત્ય કવિતાનું જ્ઞાન કેટલું છે તે જાતાવી આપે છે.

આથી ઉપર ખતાવેલી એમની જૂથનું કાંઈ કારણ મળે છે ખરું...
 ‘પાશ્ચાત્ય કવિતામાં કેવળ રસ એ જ કાવ્યનું પ્રાણપ્રદ લક્ષણ એમ
 નિર્મિત નથી.’ આ સ્વેચ્છાથી સ્વીકારેલું અજ્ઞાન પણ ઉપરનાં જ
 કારણો ‘[અજ્ઞાન; નિષ્કારણ ઈર્ષ્યા]નું ફલ છે.” આમ દલીલે
 તેમણે જણાવ્યું છે કે મિલ્ટન, લી હંટ ને જગન્નાથ ત્રણે રસમયી
 કવિતા ઉપર ભાર મૂકે છે. તે પછી તેઓ લખે છે : “રા. મણિલાલે
 કુસુમમાલામાં સર્વ વર્ણનાત્મક કાવ્ય છે એમ જે દોષનો આરોપ
 મૂક્યો છે તે તદ્દન ગેરવાજબી છે.”^૫

આખો “કવિતા” નિર્મિત એકસક પાનાંનો છે. એમાં લગ-
 ભગ સાત પાનાં ‘કુસુમમાલા’ ના વિવરણનાં છે, ને તેમાંના
 દોષિકર્મા જ મણિલાલના વિચારની ઉપર પ્રમાણે જૂથ દર્શાવેલી છે.

મણિલાલ જેવા પ્રસિદ્ધ લેખકના ને એકદરે પ્રશંસાત્મક અવ-
 લોકનનું ખંડન કરવા રમણભાઈ કઈ વૃત્તિથી પ્રેરાયા હશે? રમણભાઈનાં
 વાક્યોમાં સ્પષ્ટવક્તૃત્વ કે કંઈક પરપતા હોય તોપણ તેમની આ
 પ્રવૃત્તિ સાધારણ રીતે મનાય છે તેમ મણિલાલ પ્રત્યે દેવ કે ઈર્ષ્યા
 મા નરસિંહરાવ પ્રત્યેના પક્ષપાતથી નથી યર્ષ. પશ્ચિમની પરપરા
 વગેરે પ્રત્યે સારો આદર; પ્રેરણાથી જન્મેલાં ‘ગોશ્વન ટ્રેઝરી’ જેવાં
 રામધનિ કાવ્ય એ જ શ્રેષ્ઠ ને સાચાં કાવ્યો એવું શિક્ષણ ને અનુ-
 જૂતિ તાળાં જ પ્રાપ્ત કરેલાં, ને નરસિંહરાવની કવિતામાં એનું ઉત્તમ
 ઉદાહરણ જડેલું; વીસની જ ઉંમર એટલે જે ઠીક લાગે તે તક ને
 ફરક કેવાની વૃત્તિ, ને વારસામાં મળેલો નીંડર સ્વભાવ; પોતે જે
 માને છે એ સાચું જ છે એવી યુવકયુવમ દૃઢ પ્રતીતિ; આ કારણો
 એમાં મળતાં એમણે મણિલાલ જેવા જાણીતા લેખકની પણ
 જે જૂથ જણાઈ તે સ્પષ્ટ સંજ્ઞામાં દર્શાવી. એ જ નિર્મિતમાં સવાળે
 પાનાં બરી તેમણે ‘કાંતા’નાં અડોભાવી વખાણ પણ કરેલાં છે.
 મણિલાલની ઈર્ષ્યા હોત તો તેઓ આ વખાણ ન જ કરત.

મણિલાલ અને રમણભાઈની આ નાનકડી ચર્ચાચર્ચા મતાનુ-
ગતિકતા—મૂળ સાધન સુધી ન જવાની વૃત્તિ—ગુજરાતી સાહિત્ય-
ક્ષેત્રમાં કેટલી વ્યાપક છે તેનું હીક ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. પ્રો.
બ. ક. ઠાકોર મણિલાલની ‘કુસુમમાતા’ ની દીકાનો બચાવ
કરે છે, પણ મણિલાલે સુખ્યત્વે વખાણ જ કર્યા છે, એમ એ પણ
નોંધતા નથી. મણિલાલ સાથે બહુ નિકટ સંબંધવાળા આનંદશંકર
પણ લખે છે, “ ‘કુસુમમાતા’ ના કુસુમો એમને નિર્ગંધ વિદ્યાપતી
ફૂલ લાગ્યા. ”^૧ “કવિતા” લખાયું ત્યારે રમણભાઈની હિમર માત્ર
વીસની હતી એનો પણ કોઈને ખ્યાલ નથી આવ્યો. એમ લાગે છે
કે એક પચ્ચીસી પહેલાનો ઇતિહાસ આવેખતા દી. બ. જવેરીથી
‘કુસુમમાતા’ અને ‘હૃદયવીણા’ અંગેની આ બંને સાક્ષરોની કલમખાજ
એળવાઈ ગઈ છે, કારણ ‘હૃદયવીણા’ પર ખ્રિસ્તી ધર્મનો આરોપ
હતો, એનું વિવેચન ‘સૂર્યન’ માં છપાયું હતું, ને એ અવલોકનનું
રમણભાઈનું વિવેચન અનેક હપ્તાઓ સુધી ‘જ્ઞાનસુધા’ માં ચાલ્યું
હતું પાશ્ચાત્ય દ્રુસુમો ગંધર્વહિત ન હોવાનું પણ રમણભાઈએ
“કવિતા” માં નહિ પણ એમાં જ કર્યું હતું.

વિશ્વનાથ વૈદ્ય ‘૯૦ માં ‘સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન’ એ નામનું
એક નાનું પુસ્તક લખી એના પર મણિલાલ પાસે પ્રવેશક લખાવ્યો.
એ “ઉપોદ્ધાત” માં મણિલાલે લખ્યું “એ પ્રસંગનો લાભ લઈ
મારા મનમાં જે વિચાર અવલોકન મનમાં કાઢી રમી રહ્યા છે તે જ
પ્રદર્શિત કરવા ઉચિત ધારું છું” એમનો આ નિમંત્ર સાચો છે,
પણ જરા ઉતાવળા અનુમાનો કરવાની ને ઝડપી નિર્ણયો નિશ્ચિત
રૂપે લખી નાખવાની એમની ટેવને લીધે તેમાં પણ કેટલાક અત્યુક્તિ-
ભરેલા વિધાનો યર્જ ગયા છે. એમના લેખનો સારાશ એ છે કે—

હીમાં એટલે નિંદા એ અર્થ પ્રચલિત થયો છે તે જોડો છે. આવો
લોકાભ્રમ અથવા દીનકારોના આચરણથી પેદા થયો છે નિંદાને

બદલે સાચો મતભેદ દર્શાવ્યા હોય તો ખોટું નથી. મતાંતર સદન કરવું એ હદાર બુદ્ધિનું ફલ યા લક્ષણ છે. 'દીકા' સખ્દ પ્રાચીન સમયમાં વિવરણ કે વિવેચન માટે વપરાતો. હાલ પાશ્ચાત્ય રીત પ્રમાણે જે અંશ-વિવેચનો થાય તેને દીકા નામ યોગ્ય નથી. અને અંગ્રેજીમાં 'રિવ્યૂ' કહે છે, અને તેનો ધાત્વર્થ 'પુનરવલોકન' છે. દીકામાં જે હોય તેનું જ રજૂકાન થાય છે, અવલોકનમાં તે કપરાંત તે વિષયનું સાંગરજૂકાન નિરૂપાય છે. દોષ કાઢવા બેસવું એ અવલોકન નથી. રજૂકાનમાં અવલોકનકારના નવીન વિચારો ન આવે પણ મૂળ લેખકના મતને નવીન રૂપરૂપે વધુ સુરૂપક કરીને મૂકવામાં આવ્યા હોય. વળી અવલોકન સમય ચિત્રનું થવું જોઈએ, તેની રેખાદેખાનું નહિ. [ભાવ મણિલાલનો; સખ્દો મારા].

આમ મણિલાલે આખા નિબંધમાં એક નવું દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તે એ કે સમકાલીનો જે અવલોકન કરી રહ્યા છે તેમાં દીકા એટલે કે દોષદર્શન પ્રધાન હોય છે, અને વિવેચકનું જે મુખ્ય કાર્ય, પુસ્તકને સાચા રૂપમાં વાચક સમક્ષ રજૂ કરવાનું, તે તેઓ કરતાં નથી. વિવેચન કરતાં એમણે આ વસ્તુને પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ. આ કથયિતબ્ધને બારપૂર્વક મૂકવા માટે મણિલાલે કેટલીક અત્યુક્તિ કરી છે, જે નિર્વાહ કરી લેવાઈ એવી છે. પણ રમણભાઈએ એમના એકેએક વિધાનની સ્વતંત્ર મુદ્દમ અને સૂખ્ત પરીક્ષા કરેલી છે. મણિલાલના બધા મહત્વના લેખો બારીકાઈથી વાંચનારા રમણભાઈના વાંચવામાં એ લેખ આવ્યો. તેમણે પોતાની નોંધપોથીમાં અંગ્રેજીમાં લખ્યું :

૨૬-૭-૯૦

મણિલાલ ન. દિવેદી. ખોટા પાયાથી રજૂઆત કરે છે. પદ્ધતિ ખોટી. નારીપ્રતિષ્ઠા—અદ્વૈતવાદ માની સમય તેવો છે એટલા ખાતર અને નૃતીવ કરી છે. મત આપવાની પદ્ધતિ કરી પાચથેરોશસના આંકડાના સિદ્ધાંતનું ફલ દોષ. રાકે ૧ પીરબજરી સંપૂર્ણ વિચારણાને ભોત્રે સંપૂર્ણતા અને સર્વ-માદિતાને આભાસ. જુઓ 'નારી પ્રતિષ્ઠા', 'અવલોકન' ['સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન'નો ઉપોદ્ધાત] અને બીજા બધી કૃતિઓ.

આ પછીને પાને અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે :

મણિલાલના વિવેચન વિશેના વિચારો. વિચિત્ર ને મૂર્ખતા બધાં બધાં

પુસ્તકો હંમેશાં સારાં જ હોય ને વિવેચકો હંમેશાં પૂર્વગ્રહદૂષિત કે
ઈર્ષ્યાળુ જ હોય ? વિવેચકે વિવેચન માટે માત્ર સારા ગ્રંથો જ પસંદ
કરવા ? ૨-૮-૯૦.

કિટિકે—ન્યાયાધીશ, લવાઈ (ગ્રીક કિતો—ધાય કરવો). એનો અર્થ
મણિલાલ કરવા માટે છે તેમ વકીલ નથી. ૩-૮-૯૦

આ પછી બે મહિના રહીને ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ માં “સરસ્વતીચંદનું
અવલોકન” એ મથાળે રમણભાઈએ એ પુસ્તક અને એના ઉપોદ્-
ઘાતની આલોચના શરૂ કરી અને તેમાં નોંધપોથીનાં બીજીનેા પણ
ઉપયોગ કર્યો. એમાંથી એક લાભુ અવતરણ લખ્યું, જેથી એમની
કડક ભાષા અને મણિલાલના કથાં સ્વભાવલક્ષણ અને નિરૂપણ-
પદ્ધતિ સામે એમને ચાલુ વિરોધ છે તે જોઈ શકાશે :

અહીં વિચારના પરિણામ તરીકે જ વિચાર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે
તે અસમગ્રદર્શી, સ્વમતાભિમાની, અને વિવેકરહિત હોય એ ઘણું નિરાશા-
જનક અને રોચનીય છે. રા. મણિલાલના સર્વ વિષયનિરૂપણમાં આ
ભૂત જોવા આવીએ છીએ કે તે એકાદ પક્ષ—તે માનવો એ સાફ લાગે
છે એ જ કારણસર—સ્વીકારી તે પર સર્વ વિચારપટતા બાધે છે આ
હોય મૂલક્ષતિકારી છે. વિમર્શન વિના સ્વીકારેલો મૂળ પક્ષ પછીના સર્વ
અન્વેષણને નિર્થક કરે છે. સમગ્ર વિષય ઉપરના અંધકારના સર્વ વિચાર
સંબંધ હોય છે, અને સ્પષ્ટતાથી તેમને પ્રસિદ્ધ કરી નાચક આગળ મૂક-
નારે જ્યાં ખામી હોય ત્યાં તે સમજે નહિં તેા તેનું અજ્ઞાન અને ખતાવે
નહિં તેા વચન...રા. મણિલાલના સાહિત્યશાસ્ત્રના પ્રથાસને નિર્થક
કરનાર અને અવલોકનના તત્ત્વને ઉચ્છૃંવાળનાર આ તરફનું કારણ એ જડે
છે કે એક તો, અવલોકનકારને યોગ્ય કેમણે પણ હોય કાઢવો જોઈ હોય
કાઢવો એ જ અવલોકનનો હેતુ છે એમ અજ્ઞાન લોક સમજે એ ચિંતાએ
હોય કાઢવો એ અપરાધ છે એવી પ્રાન્તિ ઉત્પન્ન કરી છે; બીજું, સંપૂર્ણતા-
ભાસના લોકથી વિવેચન કરનારના સંપ્રદાય પ્રમાણે પ્રસ્તુત વિષય માટેના
સંકેતિત શબ્દની ન્યુત્પત્તિથી આરંભ કરતા આગ્રીની સ્થિતિ ચિત્તમાં આવી
શકી નથી...રા. મણિલાલ કહે છે, “અવલોકનનો હેતુ તો માત્ર એટલો
જ છે કે પ્રકૃત વિષય જેવો આવેઆવે હોય તેવો સ્પષ્ટ દરવા તેના

૧૮૮૪ માં ૨૧. મહાગારીએ 'જાગલમ' અને 'બહાદુરનું
 વૈધવ્ય' નામની પુસ્તિકાઓ બહાર પાડી તે દિલ્લી સરકાર અને
 પાર્લામેન્ટ પર વિચારણા અને અમલ માટે મોકલી. '૮૫-૮૬' માં
 સરકારે પ્રાંતિક સરકારો મારફત મોટા અધિકારીઓ અને જાગીના
 માજુરોના એ બાનનો પર અભિગ્રાહ મંગાવ્યા. બદ્દમતી એ જે
 દુશ્વરો અટકાવવા માટે કાયદા કરવાની વિરુદ્ધ પડી. ૧૮૮૬ માં
 દુધારામ ગિદુમલે કાયદામાં નંમતિવધ પતિ માટે બાગનું કરવું એવી
 મામણી કરતું એક અગ્રેજી ચોપાનિયું બહાર પડ્યું. દિળ્હી એક
 નાનું પુસ્તક લખી એનો વિરોધ કર્યો. ૧૮૯૦ માં મહાગારી વિનાયન
 ગયા અને જીની ઉત્તતિ માટે ત્યાંથી પ્રવતો કરવા મંડયા એ જ
 સાવના ઓગસ્ટમાં બમાગમાં દરિમોદન મેલી નામના એક બીજવરે
 પોતાની અગિયાર વર્ષની બાલપત્ની કુચમણી દારી સાથે સમાગમ
 કર્યો, અને એના આધાનથી તે મરણ પામી. કાયદો ફસ વર્ષની
 પત્નીને સહવાસક્ષમ ગણતો હોવાથી આ અનાચાર બન્યો. નંમતિવધ
 વધારવાના મહાગારીના પ્રવતોને આથી ઉત્તેજન મળ્યું ને ૧૮૯૧માં
 સર મોમયે એ વધ દસને બદલે બારનું કરવાનો ખરડો વાઈસરોયની
 કાઉન્સિલમાં રજૂ કર્યો. આ ખરડાને ન્યાયમૂર્તિ રાનડે, ન્યાયમૂર્તિ
 તેલગ, અને બાહારકર જેવા બીજા સુધારકોએ ટેકો આપ્યો, તે
 બીજે પક્ષે એ સામે અનેક બાજુએથી વિરોધ જોવા. દિળ્હી કહ્યું
 કે આપણા મામાજિક રિવાજ પારકી સરકાર બદલે એ ન આવે.
 બીજાઓએ કહ્યું કે દિલ્હી ગરમ દેશ છે, એમા છોકરીઓ બહુ વહેલી
 રજસ્વલા થાય છે. એ બાર વરસ પહેલાં છોકરી રજસ્વલા થાય
 તો એ તે વધ પહેલાં એના પતિ સાથે રહે એમા શો વાધો છે ?
 વળી, પતિને એના સમાગમની ના કહેવી એ એના હક પર તરાપ
 મારવા જેવું અને ધર્મની આજ્ઞા વિરુદ્ધ છે. દેશખરના સુધારક અને
 સનાતની નેતાઓ ને પૂરોએ આ વિશે પોતાના મતવ્યોનો જોર-
 શોરથી પ્રચાર કરવા માડ્યો. દલીલો ઉપરાંત બને પક્ષે એકબીજા

સામે—રૂઢિયુસ્તોએ ખાસ—મંરકરી, ઉપહાસ, નિર્ભક્ષના અને મહીય બાપાનાં શસ્ત્ર ઉગામ્યાં. મણિલાલે ‘સુદર્શન’ માં સંમતિવધ દસનું બરાબર છે, બારનું ન હોવું જોઈએ એવો પક્ષ બારપૂર્વક માંડ્યો. ‘જ્ઞાનસુધા’એ આવેગપૂર્વક એ પક્ષનો વિરોધ કયો. ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ માંની એ ચર્ચા આપણે જોઈ. પણ ‘જ્ઞાનસુધા’ પૂરતી રમણુભાઈ અને મણિલાલના વિવાદની શરૂઆત આ પ્રશ્નથી થઈ.

રૂપમાખાઈ મુકદ્દમા અંગે મણિલાલના “સમવિધિ વિચાર” અને “દાદાજી વિ. રકમાંગાઈ” એ એ લેખ ઉપલબ્ધ છે, પણ ‘જ્ઞાનસુધા’એ આ વાદ અંગે ઠાઈ લેખ લખ્યા હોય તોય તે વિશે ઠાઈ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. સ્ત્રીની સ્થિતિની સુધારણા અને સંમતિવધ વિશેનો એમનો વાદ કેવો તેજીએ અને રસિક હતો તેનો ખ્યાલ આવે, રમણુભાઈ મણિલાલના વૈમનસ્પની ભૂમિકા સહેજ વધુ રપટ થાય, અને એ વિવાદનો ઇતિહાસ જળવાઈ રહે, તે માટે એમના વિવાદની ખંધી ઉપલબ્ધ સામગ્રી જોઈ જઈશું. પાક્ષિક ‘જ્ઞાનસુધા’ મળતું ન હોવાથી આ માટે મણિલાલના લેખો અને અવતરણોનો વિશેષ ઉપયોગ કરવો પડશે.

આ વાદમાં મણિલાલે પહેલો લેખ “સમ વિષે કાપડો” ‘૮૬ના ઓક્ટોબર-નવેંબરમાં લખ્યો. મણિલાલ રક્ષકમતના પક્ષકાર હતા જ, પણ આ લેખથી રક્ષકમતના લઘુવૈયા તરીકેની એમની કાર-કિર્દીની શરૂઆત થઈ. એ વિશેનો એમનો બીજો લેખ “પીનલકોડનો સુધારો” એ ‘૮૬ના ‘પ્રિયવદા’ માં છપાયો. આ લેખ દ્વારામ ગિદ્મમતના ચોપાનિયા વિશે લાગે છે. ત્રીજો લેખ, ઓક્ટોબરમાં ‘સુદર્શન’ માં પ્રસિદ્ધ થયેલો “મી. મલગારીનો જેટલો પ્રયત્ન,” સ્વ. મલગારીએ સ્ત્રીની ઉન્નતિ વગેરે માટે જે પ્રયત્નો કરવા માંડેલા તેની સામે છે. એમાં તેમણે સંમતિવધ ચોદનું અથવા તેથી વધુ હોવું જોઈએ અને જાગક ઉમરમાં પરણેલાંએને ઉમર લાયક થયા પછી માત્રાપે કરેલાં લગ્ન ફરી તપાસી ચોખ્ખા લાગે તો તે ૨૬

કરવાની છૂટ આપવી જોઈએ એ મલખારીની માગણીએ વિરહ કલમ ચલાવી છે. મલખારીના બીજા મુદ્દા વિરહ એમણે લેખની ઉપાન્ત્ય કંડિકામાં જે કહ્યું છે તેમાં કેટલુંક વિચારવા જેવું તો છે જ.

મંમતિવધનો વાઙ્મા આમ જોર પકડતો હતો ત્યાં એક બીજો બનાવ બન્યો, જેને લીધે 'ગ્વાનસુધા'—'સુદર્શન' ની ચર્ચાચર્ચામાં સમાજ સાથે ઠેળવણી અને ધર્મ પણ ઉમેરાયાં. અમદાવાદની દિમેસ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં એક પ્રીતિભોજનન પ્રમંચે વિદેશી લેડી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ જમતી બાલાએને અડકી, પરિણામે તેમણે ખાધું નહિ, આથી કે બીજા કોઈ કારણસર તેમને ત્રણેક કલાક ગોધી રાખવામાં આવી એવો ચોંકાવનારો અહેવાલ ત્યારનાં વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયો. આ અહેવાલ પરથી મણિલાલે એ જ અંકમાં "સ્ત્રી ઠેળવણીની દશા" નામનો લેખ લખી ચિંતા વ્યક્ત કરી. પરિસ્થિતિની વિપમતા દર્શાવતાં તેમણે એમ પણ લખ્યું કે "આપણા ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર પોતાના તરફના [પાઠ્ય] પુસ્તકોમાં ધીમે ધીમે મુદ્રણ, શાસ્ત્ર, પંથ સર્વની નિંદા કરી કીધીઆનીડીનું સહજમા મળે ઉતરે તેવું રૂપાંતર પ્રાર્થનાસમાજ તેનો પગપેસારો કરાવતા બાપ છે." એ જ અંકમાંના "શિક્ષણવિચાર" નામના લેખમાં તેમણે લખ્યું :

.. પ્રાચીન શિક્ષણપદ્ધતિ કેવી દુરો એમ કોઈ પૂછશે, અને તવા વહી-વટમાં પડેલા "ગુજરાત શાલાપત્ર" ના એકાદ બે અંકોને વિષે જે કેવળ અજ્ઞાન ભરેલું અને અવળું લખાણ આવ્યું હશે, તે ઉપરથી દોરવાઈ કોઈને એ શંકા હજી પણ અધિ-બળથી લગી થશે...

દેરાની ઉતરતા દરમિયાનની નીશાબોમાં - જે પુસ્તકો થાણે છે તે એવા પ્રકારના છે કે તેમાં સસારોચવદાર સળધી કાઈ પણ દીકામાં આવડ નથી, ધર્મ બાબત જરા પણ વિવેક સમજતો નથી બલ્કે કે એ પુસ્તકો ભણનારને નીશાબમાંથી નીકળીને કોઈ સંન્યાસીના ચઢગા દાખવ થવાનું હોય, કે તુરત જ મરી જવાનું હોય ને તેથી બીજી કશી કર્તવ્યતા બાકી ન રહેતી હોય...વિચારા બાલકો - અમુક રાણીને લીધે અમુક થયું એમ

જેમ તેમ યાદ રાખે છે, પણ કવચિત જ સમજી શકે છે કે સ્ત્રી-પુરુષને સંબંધ શું છે, કેવો છે, ને કેમ ચાલવો આવશ્યક છે, તથા ખરા સ્ત્રીપુરુષના ઉત્તમ ગુણ શાને કહેવાય છે. ધર્મ વિષે પણ એવું જ છે... તેમના આગળ કોઈ “પરમેશ્વર” એવા પ્રાણીનું કે પરચરનું નામ દેવામાં આવે છે ખરું. પણ તેમના સમજવામાં તો એટલું જ આવે છે કે માણસે જેમ બને તેમ સર્વ ધર્મની નિંદા કરવી, કર્તુ પાળવું નહિ, બહુમાં બહુ કરવાની ઇચ્છા હોય તો પ્રાર્થનાસમાજમાં જઈ પરમેશ્વરની રત્નિ ગાવી...

પ્રેમ એ શબ્દથી આપણા અંગ્રાજીઓ અસહાય !...પણ એ હૃદય-તત્ત્વને અતિ ઉચ્ચ રૂપે પ્રકૃષ્ટ કરવામાં જ શિક્ષણનું ઉત્તમ ધર્મ સમાય છે. ૧૦

આ બે લેખોમાં પ્રાચીન સમયની ઊંળવણીની રિથિતિનું અગ્નિ, પાઠ્યપુસ્તકોમાં પ્રાચીન અને પ્રાચીન ધર્મના ખંડનપૂર્વક પ્રાર્થના-સમાજનો પ્રચાર, અને પ્રેમ શબ્દ ને બાવના પ્રત્યે સૂગ—આ સર્વ આક્ષેપો મહીપતરામ સામે છે, કારણ તે વખતે નવસરામ હયાત ન હોવાથી ‘શાળાપત્ર’ પાછું મહીપતરામના હાથમાં આવ્યું હતું. સનાતની હિંદુધર્મમત પ્રત્યે ઉપેક્ષા તથા પ્રાર્થનાસમાજ માન્યતાનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ એમના ‘વનરાજ ચાવડો’ અને સૌમ્યતર સ્વરૂપે ‘સધરા જ્ઞસંધ’માં મળે છે, જેમાં ‘વનરાજ ચાવડો’ પાઠ્યપુસ્તક હતું; અને નરસિંહરાવ નેધિ છે તેમ મહીપતરામ “સરકારી શુક કમિટીના સેક્રેટરી તરીકેની લાંબી કારકિર્દીમાં...અનીતિમય પુસ્તકોનિ સામે ચાલુ વાંધા દર્શાવતાં બહુ વાર અતિ શુદ્ધિના દાસ થઈ જઈને ખીજે છેડે જતા હતા. લોકોમાં માન્યતા હેવી હતી કે ‘પ્રેમ’ શબ્દથી એઓ બડકતા હતા, અને એ શબ્દ આપ્યો તો તે પુસ્તક નામંજૂર કરતા હતા. આ વાત જો કે સર્વોંશે સત્ય નહોતી તથાપિ મૂળ પાયે ખોટી નહોતી.” ૧૧

૧૦. સુ. પૃ. ૪૪૨-૪૪૫. વળી જુઓ પૃ. ૪૩૪. (ઓગસ્ટ, ૮૫)

આ છેલ્લામાં ‘સરકારી કાવ્યદોહન’ના સંપાદકની સૌમ્ય ભાષામાં પણ સચોટ ને સચોટી કા કરેલી છે; ને એ સંપાદના સંપાદક મહીપતરામ જ હતા. ૧૧. રમ, પૃ. ૪૨.

લેડી વિદ્યાજ્ઞેન કહે છે કે મહીપતરામ પરના આ આરોપનો તેમણે પોતે કંઈ જવાબ ન આપ્યો—‘સુદર્શન’ સાથેની ચર્ચામાં એ નહોતા જિત્યા—કે રમણભાર્ગના મણિલાલ ઉપરના પ્રકારોમાં એ વસ્તુ કારણભૂત નહોતી બની. આમ છતાં એ સમયે બંને પત્રો વચ્ચેના વાદમાં આ આક્ષેપોથી કંઈક તેજ આવી લેાય તેા નવાઈ નહિ. ઉપસખ્ધ પુરાવા પ્રમાણે તેા ‘સુદર્શન’ના આ અંક પાછી જ ‘જ્ઞાનસુધા’ અને એની વચ્ચેની પ્રસિદ્ધ પટાખાજી રાજ ધર્મ અથવા એટલી ઉત્કટ બની; જે કે એનું કારણ મહીપતરામ કરતાં વધુ સંમતિવચ અને પ્રાર્થનાસમાજ ખ્રિસ્તી જેવા હોવાનો ‘સુદર્શન’ કરેલો આક્ષેપ હોય. ‘સુદર્શન’ ના એ અંકમાંના સંમતિવચ અંગેના “મી. મલખારીનો હેડો પ્રયત્ન” નો રદિયો તરત જ નરસિંહરાવે ‘જ્ઞાનસુધા’ માં એ જ મથાળે આપ્યો, અને એ છૂટી પુરિલકારપે પ્રસિદ્ધ કરી જનતામાં વહેંચ્યો. ધણે ભાગે એ ઉપસખ્ધ નથી.

“કીમીઆનીટીનું સહજમાં ગળે ઉતરે એવું સ્વરૂપ પ્રાર્થના-સમાજ” છે એ મણિલાલના પ્રામંગિક આરોપનો પણ ‘જ્ઞાનસુધા’ માં રદિયો આપવામાં આવ્યો.^{૧૨} આમાંની એક કંડિકા આપણે પ્રકરણ સાતમાં જોઈ છે. નવેંબરના ‘સુદર્શન’માં મણિલાલે “સામાજિક સુધારણા” નામના લેખમાં ‘જ્ઞાનસુધા’ના વિધાનોનું ખંડન કરતાં જે કહ્યું છે તે પરથી ‘જ્ઞાનસુધા’એ ‘સુદર્શન’ને કેવો રદિયો આપ્યો હશે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે :

પોતાના સિદ્ધાંતો ઉપર આસ્થ અને વિપક્ષમતનું યથાશક્તિ પર્યા-લોચન, એ જે વાત પણ લેખમાં સિદ્ધ જણાવી હોય તેા પછી તેના અભિપ્રાય ગમે તેવા હોય, તેના નિર્ણય કોઈને ન ચમે તેવા હોય, તેા તેટલા જ માટે તેને બાલકજુદિ, નિંદાપરાયણરૂતિ, દોષદર્શનની દેવ, ને ઉપદ આત્મભિમાન, એ હોય ચઢાવવા થોડા નથી...ધર્મસંસાર સંબંધી અમારા લેખોમાં જ્ઞાનસુધાને અભિમાન અને દોષદર્શિ એ જે જ જણાય ■ એ ચોચનીય છે. સુઝિતવિરુદ્ધ, સાચતાહીન, ને દેશાભિમાનનો

વૃથા આડંબર, એવું જ અમારું બધું એ વિષય-દહેવાનું તેને બજાયું છે.

ધુમ્મિ. સત્ય, દેશાભિમાન બધાં સારે ભાગ્યે એક જ બચ્ચને વરી બેઠેલાં નથી એટલું ઠીક છે. એટલે સર્વસંપન્ન જ્ઞાનસુધાને સમભવવા માટે નહિ, તોપણ અમારા બચાવ માટે બે બોલ બોલવાનો અવકાશ છે... મનુરેમૃતિમાં ઋદ્ધિલાભ પછી લગ્ન કરવાની પરવાનગી જ્ઞાનસુધાને જડી છે તે ક્યાં છે? વળી ઉપનિષદનો આધાર બતાવી છત્રીયા રમે-દર્શન પછી સૌને પરણવાનું કહે છે તે પણ વિધિ ■ કે વિકલ્પ છે? વૈકલ્પિક બ્રહ્મચર્ય તો મરણપર્યંત પણ પળાય છે.

બીજા વાત જ્ઞાનસુધાને નાપસંદ પડી છે તે એ છે કે સ્ત્રીકેળવણીની બાબતમાં અમારા વિચાર જુદા પ્રકારના છે... દાહની કેળવણીથી સ્ત્રીત્વ નાશ નથી પામતું તે બતાવવાને તેઓ મીસીસ ફ્રાસેટના વિચાર ટાંકે છે તો તેની સામે નારીપ્રતિષ્ઠામાં દાહની કેળવણીથી સ્ત્રીત્વ નાશ પામે છે એ મતલબબના જે વિચાર અમે ટાંકી બતાવ્યા ■ તે ઉપરાંત અમેરિકાના પ્રેફેસર કોપનો વિચાર છે તે પણ ઉમેરીએ છીએ... એક જ દેશના એક જ પ્રકારના સમર્થ વિદ્વાનોમાં એ બાબતમાં બે મત છે ને તેમાંનો એક મત ગ્રહણ કરવાની અમે જરૂર વિચારી તેમાં જ્ઞાનસુધાને શું માફું લાગી ગયું? ફક્ત નિંદા નિંદા એમ જુમ પાડી માટે વાત પડી જડી નથી... તેઓ... નારીપ્રતિષ્ઠામાં જે સ્ત્રીકેળવણી વિષયો બજાવેલા છે તે ઉતારીને કહે છે કે "જે કેળવણીની રા. મણિલાલ નિંદા કરે છે તે જ એમના વિચાર પ્રમાણે જરૂરની છે." હજી પણ અમે કહીએ છીએ કે નારીપ્રતિષ્ઠામાં બતાવેલી કેળવણી પૂરેપૂરી જરૂરની છે, પણ તે લેખમાં બતાવેલી કેળવણી તે જ, તમે જે કેળવણી સ્ત્રીઓને દાહ આપો છો તે છે એમ શું વમે કહેવા માગો છો?...

અખને તો એમ જ લાગે ■ કે આ બધો ક્ષમ જ્ઞાનસુધાએ માત્ર પ્રાર્થનાસમાજ અને ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર બેના રક્ષણાર્થે જ કરાવેલો છે... અમે જે લખ્યું ■ તેનાં અમારી પાસે કારણો છે. સંપ્રદાયસાક્ષ પંચા-દિની નિંદાનાં ઉદાહરણ અને પ્રાર્થનાસમાજ જેવા ઉપદેશનાં ઉદાહરણ સરકારી ખાતામાં ચાલતા વનરાજ આવકામાં જેવા પછી જ અમે આ બધું લખેલું છે... એટલાથી જ્ઞાનસુધાને સંતોષ ન હોય તો જુદા-કમીટીમાં જે ધારણે કામ ચાલે છે તે ઉપર લક્ષ લગાડી બેઠું... તમે ચેતે જે સત્ય ચોધો છો તેને અમે પણ ચોધીએ છીએ...

પ્રાર્થનાસમાજ ફીલોઝોફીની દીને મળતી છે કે નહિ એ બાબત જ્ઞાન-સુધા કાઢક લ'બાલ્યથી લખે છે; પણ તેણે જે તર્કાવતો બતાવ્યા છે તે તો ઉપર ઉપરના પુરાણ જેવા લાગેને લગતા છે. અમારે દેવોની મતલબ મૂળ સિદ્ધાન્તો વિષે છે. તદરથ કર્તા ઈશ્વર, છવ, અને જગત, અને તે ઈશ્વરનું નિરાકારત્વ એ સિદ્ધાન્તો જેવા જ સિદ્ધાન્ત કિશીંગાન ધર્મમાં છે અને તે ધર્મના જૂનપ્રકાર પણ પ્રાર્થનાસમાજ જેવા જ છે. એ બાબત અધિક વિચેચત "સિદ્ધાન્તસાર"ના ફસમા પ્રકરણમાં છે, તે જોઈને વિરોધ વિચાર કરવો જ્ઞાનસુધાને ઠીક પડશે.

અમે પોતે તો નિરંતર જે ખર જણાય તેને પ્રહવા પ્રુથ્વે હંદવે તૈયાર જ બીએ.^{૧૩}

એ જ અંકથી મણિલાલે "પૂર્વ અને પશ્ચિમ" નામનો એક લાખો લેખ શરૂ કર્યો. એના પહેલા જ હપ્તામાં તેમણે પુનરુચ્ચારણ કર્યું કે,

ગુજરાત શાલાપત્રમા ઢાલના તંત્રીએ કે કોઈએ એમ લખ્યું હવે કે શિક્ષણપદ્ધતિની આપણા પ્રાચીન આર્યોને ખબર જ ન હતી. તેના આધાર-મા એટલું જ બતાવવામા આવ્યું હવે કે તે સમયે નિશાળો, ઢાલ આપણે જે જંગલી ગામડી નિશાળો જોઈએ છીએ તેવી હતી..... લખનારને આપણી પ્રાચીન શિક્ષણપદ્ધતિની રીતિનું કે ઢાલની શિક્ષણ-પદ્ધતિમાની ખામીનું જ્ઞાન જ જણાવ નથી..એક આપણા જણીતા અને પ્રખ્યાત ગૃહસ્થ એઓ કાઠક વિદ્વદ્ધર્મમા પણ ખરે છે ને અનેક બાબત ઉપર અભિપ્રાય પણ આપતા હશે તેમણે એક વાર કોઈને એહું પૂછ્યું હશેવાય છે કે સંસ્કૃતમા "શ્રીલક્ષ્મી" કાઠ હશે ? આહું છેક મૂળ સુધીનું અજ્ઞાન છતાં તે જ લોક એવી જમો મારવે અને એવા અભિપ્રાય આપવે તત્પર રહે છે કે સાક્ષમા કોઈ નથી, બધા વખા છે.^{૧૪}

'શાલાપત્ર'ના તંત્રી ઉપરાંત "જ્ઞાણીતા અને પ્રખ્યાત ગૃહસ્થ" પણ મહીપતરામ જ સંભાવે છે, કારણ સરકાર એમને વિવિધ બાબ-તોનાં ઓયરિયાં અભિપ્રાય માટે મોકલતી હશે; છુકકામટીમાં એ પુસ્તકો વિશે અભિપ્રાય આપતા, સંગતિવચ વગેરે વિશે પણ આપ્યા હશે.

કદાચ એ તેમના શિષ્ય હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાં પણ હોય.

આ જ અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા “ઝતુકાલ” નામના લેખમાં ‘પ્રજા જેમ સુધરતી જાય છે તેમ હમ મોડાં જ ચતાં જાય છે તે જોતાં સંમતિવધ માટે કાયદાથી નિયમ ઠેરવવાની જરૂર નથી’ એમ જણાવી પોતાની વાતની પુષ્ટિમાં મલિયાસ લખે છે : “મલિયા કે અમલુ ગમે તે લોક પોતાની બાળકોએ ગમે તે વયે પરણાવતા હશે, પણ તેથી એમ અર્થ નથી થતો કે તે જ વયે તેમની પાસે ધર પણ મંડાવરાવતા હશે.”^{૧૫} નવલ્લરામ ત્રિવેદી એમના આ વિધાનને હસી કાઢે છે, પણ એ પ્રતીતિકર છે. રમણભાઈનાં પુત્રી શ્રી સરોજિની મહેતાએ તે પુષ્ટ કરેલું છે.^{૧૫} મલિયાસ આગળ કહે છે : “એ બાબતમાં અમારો અનુભવ તો સ્પષ્ટ રીતે એવો છે કે જ્યાં બહુ સુધારો થયેલો હોય છે અને લોકોના આવેશ વધારે ઉશ્કેરાય તેવા સહવાસ હોય છે અને છોકરીઓ ચાર વર્ષે સાતરે જાય છે; તેના કરતાં મધ્યમ પ્રકારનાં ગામોમાં ચૌદ વર્ષે જાય છે; ને તેથી ઉતરતાં ગામડાંમાં તો સોળ કે સત્તર વર્ષે જાય છે અને ગામડાની મુખ્યા નગર કે શહેર કરતાં લગભગ દશમણી છે.”^{૧૫}

‘હૃન્ના ડિસેમ્બરના અંકમાં તેમણે “મંસાર સુધારો” નામના લેખમાં સંમતિવધના કાયદા વિરુદ્ધ, ને સ્ત્રી ધર ન માંડે તો એને કેદમાં મોકલવાની જોગવાઈની તરફેણમાં સાચ, યુક્તિ વગેરે દર્શાવ્યાં. કેટલીક જગ્યાએ મલિયાસની દલીલો ને દલીલ કરવાની રીત રિમત પ્રેરે છે. અંતિમ કંડિકામાં તેઓ લખે છે :

ધણાક નવા વિચારવાળા.....આખા હિંદુસ્તાનની વસ્તીને નામે પોતાના જ વિચારને સર્વના વિચારરૂપે જણાવી સરકાર પાસે કાયદો માગવા સુધી પણ ચૂકતા નથી. આવી રીતિરૂઢિને અભિમાન, દુરામદ, કે તેથી પણ વધારે કડકું જે કથનામ આપવું હોય તે અપાય, પણ નવા વિચારવાળાને જ્યારે દીલ્લીના ધર્મ મદામંડળે જેમ હવણું જ આખા ભારત-

નો રપથ વિચાર જણાવ્યો તેમ, કેઈ છટો છવ થો અમારા જેવો નિર્બંજ માણસ ખરી વાત, અને જનસમુદાયનો ખરો વિચાર જણાવવા, પ્રયાસ કરે છે, ત્યારે જે દૂષણ પોતે વહેરેલાં છે તે તેઓ સાગ્રાને ચઢાવી તકરાર બંધ કરવા પ્રયાસ કરે છે । તેમને અમારા જેવાનો નિર્માલ્ય પ્રયાસ “દિગ્વિન્ય” લાગી બીછીવરાવે છે ને તેથી તેઓ એવા દિગ્વિન્યવાળાને શીખામણ આપવા નીકળી પડે છે. પણ અમારે કાંઈના શિષ્ય કે શુરુ થવાની ઇચ્છા નથી. તેમ જેમની પાસે શીખામણ અને અભિમાનાદિ આરોપો વિના બીછ ફસીલો નથી, તેમની સાથે વાત કરવામાં સાર નથી. ૧૧

આ પાછલાં વાક્યો ‘જ્ઞાનમુધા’ માટે જ દર્શો. મણિલાલના આ ટૂંકા લેખમાં તર્કગ્રંથ, પરસ્પર વિરોધ વગેરે પૂરતાં છે, જે કે કુશલતા વડે એ થોડાં થોડાં ઢંઢાયેલાં છે. કદાચ નરસિંહરાવે આ લેખ સામે “મુદ્દર્શનકાર અને સાંસારિક મુધારો” નામનો કડક લેખ ‘જ્ઞાનમુધા’માં ને છટો પ્રસિદ્ધ કર્યો.

‘દેશના જાનેવારીમાં મણિલાલે “મુધારકો” નામના લેખમાં મુધારકો વગેરે સામે બહુ આવેશથી લખ્યું, જેનું કારણ નરસિંહરાવનો આ લેખ જણાય છે. આ એ ચર્ચાની પરાકાષ્ઠાનો તબક્કો છે :

જેઓ વિપક્ષમતવાળાને દુરાગ્રહી, પ્રમિત, અંધ, કે વાહનું સ્વાપ ન સમજનારા, એવાં વિરોધજનકાત્રથી જ કે જરા પણ છાન્ને નહિ તેવા કોઈ પ્રકારના આરક્તરા દબાણથી જ, પતલી દેવામાં કોશલ્ય સમજે છે; વિપક્ષમતવાળા કોઈ વાતની ફસીલો આપતાં હોય તો ‘આ હપરથી એમ સિદ્ધ થાય’ એમ લખે એ પણ જેમને પોતાના ધારણ કરેલા જ્ઞાનનું અપમાન થયા જરાબર લાગી જાય છે; જેઓ દુરાગ્રહમાં સત્ય પરતે પણ આંખો મીંચે છે; જેઓ પોતાના અન્ય આવેશોનો અન્ય પ્રકારે હક્કરો કાઢે છે, એવા વાહ કરનારને તો કોઈ વખત પણ પૂરા પડી શક્યાનું નથી. વિતંડા એમ તેઓ જેને ગુરૂ વારે કહે છે તેનું ખરું ઉદાહરણ આવી રીતભાત તે જ છે. પણ જે સત્યનો જ નિર્ણય કરવો હોય તો આવેશને આધીન ન થતાં શાન્ત સુધ્ધિથી, અને વાક્યાતુલ્ય કે વાક્યગ્રંથનાં રાજ માત્ર દૂર રાખી, પરીક્ષા કરવી જોઈએ. ૧૭

વગેરે. વાક્યજ્ઞ ઇત્યાદિ જે આરોપ 'જ્ઞાનસુધા' મહિલાના પર મૂકતું તેને જ મળતા મહિલાના 'જ્ઞાનસુધા' પર મૂકે છે તે વાંચતાં જરા મગ્ન આવે છે.

સંમતિવચ વિશેનો મહિલાનો તે પછીનો “આપણું કર્તવ્ય” ૬-૧-૬૧ ને દિવસે એ ખરડો વરિષ્ઠ ધારાસભામાં દાખલ થયો અને સિલેક્ટ કમિટીને સોંપાયો તે પછીને મહિને લખાયેલો છે. આ લેખમાં “જી સાસરે ન જાય તો ધણી દાવો કરે તેમાં તેને સગ થાય છે તે ન થવી જોઈએ, ખાર વર્ષ પહેલાં લગ્ન થાય તો તે સાસરે વળાવતી વખત કન્યા રદ કરી શકે, વિધવાને લગ્ન કરવું સુતર પડે માટે તેને એક નવા રજિસ્ટ્રાર મારફત લગ્ન કરવાની છૂટ આપવી, વિધવા ફરી લગ્ન કરે તો પણ તે પોતાના પ્રથમના ધણીની મીલકતની વારસ રહી શકે, એ વાતને નામદાર વાઈસરોયે બહુ ઉત્તમ દલીલોથી નાપસંદ કરી કાઢી”^{૧૮} તે પ્રત્યે તથા “નવા ફેરફારથી આ દશની ઉંમરને બદલે ખાર વર્ષ કરવાં એવો વિચાર છે. પણ તેમાં અગત્યનો ફેરફાર એવો રાખ્યો છે કે નવારે ધણી એ ગુનાથી ગુનેગાર થતો હોય ત્યારે પોલીસ વગર વારંટે પકડી શકે નહિ. પોલીસ તરફથી જે જુલમ થવાનું બધ રાખવામાં આવતું હતું તે આમ દૂર કરવાનો હેતુ રાખેલો છે,”^{૧૯} તેના પ્રત્યે સંતોષ બ્યક્ત કર્યો છે. તેઓ ઉમેરે છે, કાયદો સત્કાર્ય માટે ગતિ પેદા કરી શકતો નથી, એ તો ફેળવણી વગેરેથી પ્રજામાનસનો ક્રમશઃ પકટો થતાં જ થઈ શકે. અહમદનગર સંસારસુધારા પરિષદના બાપજી-માં રમણભાઈએ “સીધાં પગલાં”નો વિરોધ કરતાં દારૂમંધી પરત્વે “સમજાવટ”નો આગ્રહ કર્યો છે ત્યાં આ જ વિચારખીજ અનુરૂપ જોઈ શકાય છે. સરકારની ‘૮૬ની એક બહેરાનમાં પણ એ ખીજ રહેલું છે. આગળ આજ્ઞાં સાક્ષ્યમાં પહેલાં ઝડપીએ જ કન્યા પતિ પાસે હોવાનું કહ્યું છે એમ પુરવાર કરવા માટે ફેટલાક પુરાવા આપી

ખિયાલે આખી સનાતની પ્રળને આ ખરડો પસાર ન થાય તે
 ઠે એ વિરુદ્ધ આમજનતામાં પ્રચાર કરવાની, એ ખરડાથી એને
 હિંતગાર કરવાની જરૂર જણાવી છે.

આ વિશેનો તેમનો હેતુ લેખ તે “મારુડતંત્ર”. લેખની
 હિંત આ રીતે થાય છે :

સંમતિવચનું ખીલ હાયદાંધે પસાર થઇ ચુક્યું છે. દુરતવેળા આયું
 રિશ્મામ આયું છે. ખીલ જ્યાંમુખી હાયદો થયું ન હતું ત્યાંમુખી
 મય પક્ષના આગ્રહવાળાએ ને યુદ્ધ મથાળું હતું ને હવે શાંત પડ્યું
 ... છતાં તેના છુટાછવાયા પ્રતિપત્તિ હજી કહી કહીથી સંભળાય છે...
 અમારા ધણા વાચકો તરફથી, એવી આગ્રહપૂર્વક સલામત થઇ છે, કે
 તેમાંના ને ને જ્વનિ અમારા પ્રતિ હિંદ દોષ તેમની સારાસારતા અને
 ટીકા માનીએ છીએ તે અમારે જણાવવું...

...વાકની પ્રવૃત્તિ જ્યાં સદાય નિર્લંચારે દોષ ત્યાં જ સાર્ય છે.
 માફા ખીલ ને ને હદેસથી તેવી પ્રવૃત્તિ થાય તે બધા ઉપર વિચારવાને
 તો ફુર્કા જ રાખવું જોઈએ મિથ્યારોપ અને અનુદારતા, એ જ ને
 પ્રવૃત્તિમાં મુજબૂત છે તે પ્રવૃત્તિને મોન એ જ ઉત્તર યોગ્ય છે છતાં અમે
 આટલું જ કહીને બેસી રહીએ તો મારુડીખેલના આચાર્યો આને પણ
 મારુડીખેલ સમજી લઇ જનતાની આખમા ધૂજ નાખવાનો પ્રયાસ કરે,
 માટે અમે ને મિથ્યારોપ અને અનુદારતા પ્રતિપક્ષીને આરોપીએ છીએ તે
 સાબીત કરી આપવી એ જ આવી બ્રમણામાથી વાચકજનને જણાવવાનો...
 માર્ગ છે હિંમત કહીએ --૨૦

લેખમાંના નીચેના હેતુએ ખરથી તે ‘જ્ઞાનસુધા’ વિરુદ્ધ છે
 એ વિશે શંકા રહેતી નથી. એટલે એમનાં લખાણોને મારુડીખેલ
 નામ પણ ‘જ્ઞાનસુધા’એ જ આપ્યું હતું.

...હાયદો તો આખા દેશને ગળે પડનારો છે માટે સર્વને માટે
 હાયદો ન માગતા થોડાને માટે માગવો એવી પણ અમારી “સીકારસ”
 હતી તેનો ઉત્તર પણ એટલો જ ચોખ્ખો કાઢ્યો છે કે અમારે જુદું એવું
 કાંઈ જોઈએ નથી. “કેમ નથી જોઈએ ?” તમે હાલ જુદા નથી ? પ્રાર્થના
 સમાજ વગેરે શું છે...

...કાળને ઘોળું કે ઘોળાને કાળું પણ, એક વખતે, તેઓએ કીધું દોષ છે... 'અવલોકન' સંબંધી અભારા નિયમે કપર ભુદ્ધિપ્રકાશને ને આડંબર આવે છે તેમાં પણ એ વાત પ્રતિપદે સ્પષ્ટ થાય તેમ છે. ૨૧

મહિસાસના આ લેખનો કેટલોક ભાગ એવા આવેશ અને બળતા હૃદયથી લખાયેલો છે, કે એ બાળતને એમના અહંભાવની, રૂઢિચુસ્તોની મહાન ઝુંબેશના પરાજયની એમના અહંભાવ પર થયેલી તીવ્ર અસરની, અને 'જ્ઞાનમુધા' માંના આરોપોની દાદકતાની ઘોતક મણુવી જોઈએ, અને 'જ્ઞાનમુધા' માંનો કીક ભાગ રમણમાર્ગ એ લખ્યો હશે એમાં યંકા નથી.

મહિસાસના આ લેખનો વિજયી 'જ્ઞાનમુધા' એ શી જવાબ આપ્યો હશે તે જાણવાનું સાધન નથી, પણ તા. ૧-૭-૯૧ થી ૧૫-૮-૯૧ ના અંકોમાં રમણમાર્ગ એ પોતાનો "પ્રાર્થનાની જરૂર" નામનો ઉપદેશ પ્રકટ કર્યો. એમાં તેમણે મહિસાસને '૯૦-૯૧ ના ડિસેમ્બર ને જાન્યુઆરીના 'સુદર્શન' માં પ્રસિદ્ધ કરેલા "પ્રાર્થના" લેખના પાંચ સાત મુદ્દાનું ખંડન ને તે ઉપરાંત પ્રાર્થના વિશે કેટલુંક બીજું નિરૂપણ કરેલું છે. (પાશ્વિક 'જ્ઞાનમુધા' તો જળવાયું જ નથી, પણ આપણા સદ્ભાગ્યે પાશ્વિકમતિના આ અને બીજા ત્રણ ધાર્મિક લેખો 'ધર્મ' અને સમાજ' માં જળવાઈ રહ્યા છે.) મહિસાસને "પ્રાર્થના" ના સૌમ્ય લેખમાં જણાવ્યું હતું કે પ્રાર્થનાથી ઈશ્વર પ્રસન્ન થતો નથી, પણ ટત્તિ રિયર કરવા તે જરૂરની છે; ને કેટલીક વાર તે દેવ તાણી લાવે છે, જો કે કલપ્રાપ્તિ એ કંઈ શ્રેયનો માર્ગ નથી. જનને લેખો સાથે વાંચનાં દેખાય છે કે રમણમાર્ગના રદિયા કાષ્ઠક જગ્યાએ કાંઈક દૂરાકૃષ્ટ છે, અને મહિસાસની કીર્તિને એમનો એ લેખ બહુ ઝાંખી પાડી શકે તેમ નથી. આ લેખમાં તેમણે "સાંસારિક અને ધાર્મિક ઉત્તમતાના ચતુર્વર્ગ તરફથી પ્રગટ થતું સુદર્શન" એવો પ્રયોગ કરેલો છે. જેવાનું એ છે કે જત્યાર સુધી લેખોદ્ધારા મળી

ચર્ચા, કાંઈ નહિ તો આ દાખલા પૂરતી, પ્રાર્થનામંદિરની વેદી સુધી પહોંચી ગઈ છે; કારણ ઉપદેશો મંદિરમાં જ અપાતા.

મણિલાલે સપ્ટેમ્બર '૯૧ ના 'સુદર્શન'માં "દેશાભિમાન" નામના વિચારપૂર્ણ લેખમાં લખ્યું કે સુધારક અને શેષવૃત્તિવાળો એ બંને પક્ષો પોતાને દેશાભિમાની કહેવડાવે છે, પણ "ખરી વાત આ બંને વાતની વચમાં જ રહી ગઈ છે." સત્ય એ જ સાચી વસ્તુ છે, અને જો કોઈને વેદ વગેરેમાં સત્ય દેખાય તો એના પર મિથ્યા સ્વદેશાભિમાનનો આરોપ કેમ મૂકી શકાય ? આ પછી મણિલાલની વાત પક્ષાભિમાનથી સડેજ રંગાય છે. એ કહે છે કે પ્રાચીન પક્ષવાદીઓ પર મિથ્યાભિમાનનો આરોપ મુકનાર પોને જ દેશાભિમાનથી હમાયેલા છે. લેખમાં અન્યત્ર તેઓ કહે છે : "અદ્વૈતમત માનનારને ખરો કે ખોટો એકે દેશાભિમાન જ નથી, તેને તો પોતે જે સત્ય શોધે છે તે મુસલમાન, પારસી, ક્રીશ્ચિયન જેનામાં હોય ત્યાંથી માલ છે.... પણ પ્રતિપક્ષીઓ જેમાં દેશાભિમાન માને છે તે વાત ક્ષણિક પરધર્મને કે પરદેશીય વિચારને મળતી હોય, ને તે કોઈ બતાવે ત્યારે મર્જના કરી તેનો નિષેધ કરવા ઉભા થાય છે. પ્રાર્થનાસમાજ ..ને ઉદ્દેશીને માફ આ લખવું ધાય છે." ૨૨ આ પછી પોતાના મતનું સમર્થન કરવા બાંડારકરનું એક અવતરણ ઉતારી તેઓ કહે છે : "પોતે દેશાભિમાનની બામનમાં ગમે તેવા નિયમો રચવા, કલ્પના અને વેદશાસ્ત્રાદિનાં બને તેટલાં વચનોને પણ તે કલ્પવાને માર્ગે પ્રાચીન દીકાકારોની વિરુદ્ધ યદને પણ ઉતારવા, એ ખોટા દેશાભિમાનથી હમાયાનું પરિણામ છે કે કેવલ સત્યપરાયણ રહી પારકું પોતાનું સર્વત્ર જ્યાં સત્ય હોય ત્યાંથી સ્વીકારી, પ્રાચીન દીકાકારોના આશયને અનુસરતાં વેદશાસ્ત્રાદિમાંથી જ તે સત્ય જુએ તો તેમને સત્ય કહી, જે વર્નો છે તેનું વર્તન દેશાભિમાનની ખોટી લામણીથી હમાયાનું પરિણામ ? " પોતાના

ઉપર મુકાતા મિથ્યા દેશાભિમાનના આરોપને માટે મણિલાલને સ્વતંત્ર લેખ લખવો પડે એવું રમણભાઈના “પ્રાર્થનાની જરૂર”માં નથી. આ જોતાં એવું અનુમાન થાય છે કે માર્ચ અને સપ્ટેમ્બર વચ્ચે “જ્ઞાનમુધા”માં મણિલાલના દેશાભિમાનને સ્પર્શતો એક ખાસ લેખ હશે; યા એકથી વધુ લેખોમાં એ વિશે કંઈ કહેવાયું હશે.

૧૫-૯-૯૧ ના ‘જ્ઞાનમુધા’માં પ્રસિદ્ધ યથેશ “બ્રાહ્મધર્મ” અને ક્રિશ્ચિઆનિટી”માં રમણભાઈએ સુદર્શનકારના ‘આ લેખનો રદિયો આપતાં લખ્યું, કે સપ્ટેમ્બર ‘૯૦ના ‘સુદર્શન’માં પ્રાર્થના-સમાજને “ક્રિશ્ચિઆનિટીનું સંદેશમાં ગમે ઉતરે એવું રૂપાંતર” કહેવામાં આવ્યો હતો એટલે એ અને ધર્મ વચ્ચેનો તફાવત ‘જ્ઞાન-મુધા’એ વિસ્તારથી દર્શાવ્યો હતો. હવે ફરી સપ્ટેમ્બર ‘૯૧ ના ‘સુદર્શન’માં “પ્રાર્થનાસમાજને અને ક્રિશ્ચિઆનિટીને કંઈ મળતાપણું છે.” એવી વધારે સલામતી બરેલી અને ગમે તેમ સરકી જવાનું બની શકે એવી કાટી”નો સુદર્શનકારે આશ્રય કર્યો છે. મણિલાલની બીજા ધર્મમાંથી સાચું તત્ત્વ ગ્રહણ કરવાની વાતે એ માત્ર ડંકાસ છે. શંકિયુસ્ત ધર્મરક્ષકોએ કદી એમ કહ્યું નથી કે ‘બાપજી’ ‘કુરાન’ કે ‘અવેસ્તા’નું એક પણ તત્ત્વ પોતાના ધર્મ-ગ્રંથોમાં નથી અને એ ધર્મગ્રંથોમાંથી તે લેવા જેવું છે. ખ્રિસ્તી-અને બ્રાહ્મ-ધર્મ વચ્ચેનો તફાવત બતાવી તેઓ પોતાની વાતના સમર્થનમાં બાંદરકરમાંથી બીજાં બે અવતરણ આપે છે. પણ રમણભાઈએ આપેલાં આ અવતરણ મણિલાલે ટાંકેલ બાંદરકરના અવતરણનું બળ ઝોણું ફરી શકતાં નથી. (વસ્તુતઃ રાનડે અને બાંદરકરની ધર્મદષ્ટિ રમણભાઈ કરતાં વધારે ઉદાર હતી.)

અત્યાર સુધીની ચર્ચાચર્ચાને મણિલાલ-રમણભાઈના વિવાદનો પરોલો તમકડો કદી શકાય. આ તમકડો ‘કુમુદમાસા’ અને “અવસોકન”-ની ચર્ચા તથા મલબારી-સંમતિવત્તની ચર્ચા એ બે બાજમમાં વહેંચાઈ જાય છે. આ પછી પોજાતણુ વરસ સુધી આ બે મદારથીઓએ

સુદ્ધવિરામ સેવ્યો છે. પણ એ દરમિયાન મણિવાતના સીધા લેખનકાર્યા વિના 'ગ્વાનસુધા' ' સુદર્શન ' નો વિવાદ ચાલુ રહે છે. એથી પ્રકરણમાં જોયું તેમ ૬-૧-૯૨ ને દિવસે આનંદશંકરે મુમુક્ષુના હિપનામથી કેટલાક પ્રશ્નો ' ગ્વાનસુધા ' ના તંત્રીને પુછાવ્યા. એ પ્રશ્નો આ :

(૧) .. 'પરજીવન' નું પરમાર્થસ્વરૂપ શું છે ?

(૨) જે પરજીવન તથા પૂર્વજીવન પ્રકૃતિરૂપ અનંતતાવસ્થા છે તે બંને સમાનધર્મિ છે કે ભિન્નધર્મિ ? જે સમાનધર્મિ હોય તો અનંતતાવસ્થામાંથી આત્માની પ્રત્યુત્પત્તિ ચલાવું શું કારણ ? જે ભિન્નધર્મિ હોય તો તે એક શી છે ?

(૩) જીવ હંમેશરનું ઐશ્ય નહિ પણ 'સામીપ્ય' એટલે શું ? તે સિદ્ધ છે કે સામ્ય છે ? છે તે જ અનુભવવાનું હોય, તો તે હાલ નથી અનુભવી શકાય તેવું કારણ ? વેદાન્તીઓનો દ્વિતાનુભવ આટલો ઠરેલો ખુલાસો આ અતર્કા રીતમાં ? . મેળવવાનું છે, તો તે મેળવવાની વસ્તુનું સ્વરૂપ શું છે ? દૈશિક અને કાલિક સામીપ્ય તો હંમેશરના સર્વવ્યાપકત્વથી અને નિત્યત્વથી છે જ, એટલે તે સામ્ય ન હોઈ શકે પ્રકારકૃત સામીપ્ય માનવામાં તે સામીપ્યની મર્યાદા ક્યા રાખવી ?

(૪) મોક્ષાવસ્થામાં સુખાભિવ્યક્તિ છે કે માત્ર આત્મચિન્તક દુઃખ-વ્યસ છે ? જે સુખાભિવ્યક્તિ હોય, તો તે સુખ નિત્ય છે કે અનિત્ય તથા તદનુસારક દેહાદિક છે કે કેમ ?

(૫) મોક્ષાવસ્થામાં જીવ અને હંમેશર સમાન છે ? જે સમાન હોય, તો અનેકેયરવાદ પ્રાપ્ત થઈ અપસિદ્ધાન્ત પણ કેમ ન થાય ? જે કાંઈ પણ એક રહેતો હોય તો તે શી છે ? તે સુખાવસ્થામાં હંમેશર અને જીવનો સેવ્યસેવકભાવ કાયમ રહેવાનો કે નહિ ? અને જો રહેવાનો, તો તે શા કારણથી ?

(૬) આ સર્વ નિર્ણય આટલે તકે પ્રમાણ છે ? કે સાચા ? કે માત્ર સ્વેચ્છા જ ?

બ્રાહ્મમતની આમૂલ્ય યકાસણી કરે એવા આ સમર્થ ને

સૂક્ષ્મ પ્રશ્નોને સાચી જિજ્ઞાસાનાં ફળ મણી તેનો જવાબ ફેબ્રુઆરીના
'જ્ઞાનમુખા'માં આપવામાં આવ્યો :

(૧) પરજીવનનું પરમાર્થ સ્વરૂપ વિશિષ્ટ રૂપે અલ્પજ્ઞ મનુષ્યની
ભુદ્ધિથી અગમ્ય છે, પરંતુ સામાન્ય રૂપે...એ જ કે-પરમ-પુરુષ પરમાત્મા-
નું, નિરંતર અને આનંદ, જ્ઞાન, પ્રેમ અને ભક્તિથી વિશિષ્ટ, સામીધ્ય...
ઐદિદિક મૃત્યુ પછી દુષ્કર્મફળના ભોગની અવસ્થાને અંતે એ પરજીવનનો
આરંભ છે. એ જન્મ-આંતર તો નથી જ. શ્વાનાન્તર...આ જીવન તે જ આ
શ્વાન એમ મહેલે તો છે. આ ભૌતિક પૃથ્વી તે જ આ શ્વાન એમ મહેલે તો
શ્વાનાન્તર છે જ એમ પણ ના દેવવાચ અને નથી એમ પણ ના દેવવાચ.
હારણ કે પરજીવન તે દેશાન્તર નથી; અક્ષત કાલાન્તર તો છે, અને
તે અવસ્થાન્તર જ છે.

(૨) પૂર્વજીવન (પૂર્વજન્મ નહિ, પણ પ્રતિરૂપ અનંતવાવરણરૂપ
પૂર્વજીવન) અને પરજીવન તે બંને સમાનધર્મ નથી પણ ભિન્નધર્મ છે.

“સમાનધર્મિ હોય તો...શું હારણ ?” આ પ્રશ્નમાં એક બે જામી
છે. સમાનધર્મ હોય તો જ “શું હારણ ?” એ પ્રશ્ન નીકળે છે એમ
નથી. અને “શું હારણ ?” એ પ્રશ્ન આ કેમ છે,—“ઈશ્વરે જન્મ રચ્યું
શું કામ ?” “પાપનું વર્ણ શું કામ બનાવ્યું ?”, ઇત્યાદિ કેટલાં પ્રશ્નો
એવો જવાબ પ્રશ્ન જ છે...

ભિન્નધર્મ આ રીતે છે,—પૂર્વજીવન તો નિર્લેપ અમલિત જ છે,
પરંતુ પરજીવન હલજીવનના દુષ્કર્મના ફળનાં પરિણામથી રચ્ય છે. પરજીવન
તે ઐદિદિક મૃત્યુથી નથી આરંભાત્મક પણ મૃત્યુ પછી દુષ્કર્મ ફલભોગની
સમાપ્તિયે યાય છે એમ હપર હતું છે, તે દૃષ્ટિએ તો પરજીવન તે પૂર્વ-
જીવનથી ભિન્નધર્મ નથી પરંતુ સમાનધર્મ જ છે. ભિન્નધર્મત્વ તો ઐદિદિક
મૃત્યુ પછી જ એકદમ આરંભાત્મક પરજીવનને વિશે જાણવાનું છે. તો પણ
એ મૃત્યુ પછી દુષ્કર્મફલ ભોગવ્યા પછી આરંભાત્મક પરજીવનમાં પણ
પૂર્વજીવનથી એક પ્રકારનું ભિન્નધર્મત્વ છે. તે એ કે પૂર્વજીવન નિલાન્ત
વિશુદ્ધ હતું, અને આ પરજીવન તો અનુભવાદિક દિવિતિમાંથી વિશુદ્ધિ
ગેળાને પ્રાપ્ત હરેલું તેથી પૂર્વાનુભવના સ્પર્શરેણે સ્ત્રીયે એક પ્રકારના
વિવક્ષણ આનંદાદિના અનુભવથી વિશિષ્ટ આ પરજીવન છે.

(૩) ‘સામીધ્ય’ એટલે પૂર્વજીવન પરમાત્મા પરમપુરુષના દિવ્ય

સ્વરૂપનું આધ્યાત્મિક દર્શન થાય, અને તે અનુભવાય એમ દેવતાવે રિયતિ, અને મોક્ષનું સામીપ્ય નિરતરનું છે “સામીપ્ય” એ મુક્તિ નથી કહી પણ નિરતરનું સામીપ્ય તે મુક્તિ કહી. સામીપ્ય મનુષ્યને સિદ્ધ નથી પણ સામ્ય છે...વેદાન્તીઓ દેવાનુભવ માટે ખુલાસો કરે છે તેને સમાવેશ “મયા”, “બ્રહ્મ” અથવા “વિગર” મા થાય છે, પણ તેમા એ દુષણ આવે છે, અને તે હમારે અસ્વીકાર્ય છે.

એ સામીપ્ય ફેશન નથી (અવસ્થા તે કાલમા જ છે એટલે એ રીતે માત્ર વ્યક્તકાલિન છે એ સામીપ્ય આવરિયન.) એ પાપાચરણ નાથ યતા સદાચરણના જ્ઞાન અને જળસહિત ઈશ્વરરૂપાને યોગ્ય યદ સક્તિભાવે રહેવાની એ અવસ્થા છે “હેની મર્યાદા કર્યા રાખવી ?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સામીપ્યના સ્વરૂપમા તેમ જ જીવાત્મા દુષ્ટમર્મફલ બોગવોને તે પછી પરજીવનમા—સામીપ્યમુક્તિમા—પ્રવેશ કરે છે તે ખુલાસામા આવી નય છે એ સામીપ્ય (સદાચરણના) સખળ જ્ઞાનનું છે “પ્રમારૂપ”નો બીજો અર્થ પૃથ્વ્યના મનમા ઉદિદ હોય તો તે સમજાય એમ નથી.

(૪) પેલા હૃદયમા જેવા પ્રશ્ન છે સુખાનુભવ માટે હેઠાકિક જોઈએ જ એમ આવશ્યક નથી મોક્ષમા વાસ્તવિક રીતે સુખાનુભવ શી રીતે થાય છે તેનું સંવિરતર જ્ઞાન અપણ મનુષ્યની શુદ્ધિસાક્ષિથી અતીત છે.

(૫) મોક્ષાવસ્થામા જીવ અને ઈશ્વર સમાન નથી, પણ એ બેમા ભેદ રહે છે ભેદનું પૂર્ણસ્વરૂપ પરમપુરુષ પરમાત્માના પૂર્ણસ્વરૂપના પૂર્ણજ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે. અને તે જ્ઞાન મોક્ષાવસ્થામા જ પ્રાપ્ય છે તો એ ભેદનું વિશિષ્ટ અને પૂર્ણસ્વરૂપ મનુષ્યની શુદ્ધિની બહાર છે પરમાત્માના સર્વશક્તિમત્ત્વ ખૂબત્ત્વ, વગેરે સુણે. જીવાત્મામા નથી એટલે ભેદનું અસ્તિત્વ રખા. ■

“ભેદ શાથી છે ?”—આ પ્રશ્ન તો આ પ્રથમ પ્રશ્નથી પણ વિરોધ હૃદયમા છે અને હૃદયપ્રશ્ન છે માણસને પૂછડા ને સંચિડા કેમ ના કર્યા ? એ આખ્ય વચ્ચે નાક કેમ કર્યું ? હેવા હેવા પ્રશ્નો જેવા જ આ પ્રશ્ન છે કર્તાએ પોતાની સૃષ્ટિ પોતાથી જિત્ત શા માટે કરી, કર્તા જ શા માટે છે, બ્રહ્મ—ચૈતન્ય હેતુ કંઈ શા માટે છે અસ્તિત્વ જ શા માટે છે—એ પ્રશ્નો ખુલાસો મનુષ્ય પાસેથી મળી શકે એમ નથી.

એ સુખાવસ્થામા ઈશ્વર અને જીવનો સૈવ્યસેવકભાવ કાયમ રહેવાનો.

“ હા હારજીવી ! ”—એ પ્રશ્ન તો પાછો પેલા રવાખાને એવો જ. દેવા પ્રશ્નોનો જનર મનુષ્ય સુદેના આરંભથી આખી સપ્તમી નથી, આખી સપ્તમી નથી, અને આખી મહત્તર નથી. દરેક પાનાને શેરક જનાની જવાબમાને એવે કેમ ન હોય કે જન્મેને મમાન કેમ ન હોય એ જ પાતું આ પ્રશ્નનું અંત રેવરે છે.

(૧) આ સર્વેના નિર્મૂલ્ય મટે દાસ પ્રમાણ નથી; રેવરે પળ પ્રમાણ નથી; તર્ક—એ દુષ્ટતા વિદ્યાન અને ઉચ્ચતમ અર્થમાં, તર્ક (એ “ તર્ક ” માં “ સદ્ગત ઉપક્રમ ” નો પણ સમાવેશ થાય છે તે તર્ક) પ્રમાણ છે.

આ ખુલાસાઓ ઉપરથી આનંદજીએ મુદ્દા ઉપનામે “ પ્રાર્થના-સમાજના મોક્ષ સંબંધી ધર્મસિદ્ધાંતો ” એ મથાળે નીચેના પ્રયુક્તો : ‘ સુદર્શન ’ માં પ્રકટ કર્યા :

(૧)...આ અવસ્થાને વાસ્તવિક માનવામાં આદિમાન બાવરે વિનાશિતા—અનિર્મોક્ષ પ્રસંગ આવે છે. એક વસ્તુને જન્મ માની વિનાશિ ન માનવી એ યુક્તિવિરુદ્ધ છે. તે દશામાં સર્વ સંગત થયે એમ નથી હોતી સમાજ હારજી કે એ રીતિએ તો સર્વ વિચાર બંધ પડી આનંદ, જ્ઞાન, પ્રેમભક્તિ ઇત્યાદિ કલ્પવાને પણ કંઈ આધાર રહેતો નથી. મટે રેવરેવાપાલક હોદ્દાને અવકાશ નથી. આ અવસ્થાન્ટરને કાલ્પનિક પણ મનાતો નથી, કેમ કે તેમ કરવામાં ભાષાવાદ—અનિષ્ઠાપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨) ..પૂર્વજીવનને અન્તે દુષ્કર્મફલભોગ જ આરંભારો અને સુકર્મફલભોગ નહિ આરંભાય એ શી રીતે બળ્યું ? તેમજ દુષ્કર્મફલભોગ સાન્ત થયે અને સુકર્મફલભોગ અનન્ત થયે એ પણ અયોગ્ય કલ્પના છે. મનુષ્ય-જીવિત પરિચિત્ત છે, અને તદ્વદત્ત સદાચરણ-દુરાચરણ પણ પરિચિત્ત જ છે, મટે તેનાં ફલ પણ સાચત ન હોઈ શકે. ઈશ્વર-અચ્છા-કૃપા વિષે અને વાત જ કરવાની નથી હારણ કે આપણે તો વિશ્વનિયમ નહીં કરી આ વ્યવસ્થા બાંધવાની છે તેમાં આવી પ્રમાણરહિત કથા હત્તરરે આવી શકતી નથી. વળી આ મતમાં પૂર્વજીવનથી પરજીવનમાં વિરોધાધાયક વસ્તુ પૂર્વાનુભવસંસ્કાર છે. આ સંસ્કાર પરિચિત્ત હોવાથી વલ્લભ પળ પરિચિત્ત હોયું જોઈએ. જેટલું સંસ્કારનું જળ તેટલું જ અનુભવનું વૈલક્ષણ્ય પ્રાપ્ત થાય, વિલક્ષણ આનંદથી મોક્ષ નિત્ય-નિરતિથય બને નહિ.

આ -ઠેક.જો પૂર્વજીવનને પરજીવન-સમાનધર્મિ માન્યું હોય તો અનંતવાવરથામાથી આત્માની પ્રચ્યુતિ યવાનું શું કારણ ? એમ બ્યાનની રીતે પ્રશ્ન કરી શકાય છે કેમકે જો પદાર્થને સમાનધર્મિ માન્યા છતાં એકને અનંત અને બીજાને સાન્ત માની સંકલ્પો નથી. આવા પ્રશ્નમાં કોઈ વધારા કે 'ફૂટલ' નથી, પણ માત્ર તે પરસ્પર અવિરોધિ ॥ કે નહિ એટલું જ જોવું છે માટે સમાનધર્મિ મિત્રધર્મિનો વિકલ્પ મૂક્યો છે, બાકી વસ્તુતઃ તે કારણકલ્પ બધો નિત્ય હોય તો તેમાથી અનિત્યની હત્પત્તિ જ સંભવતી નથી આ વાત નીચે "સ્પષ્ટ થાય છે "

(૩)...આવસ્થિક જ્ઞાનતાં અવરથા (અપ્રકાર) ની મર્યાદા હયાં રાખવી ? એ પ્રશ્ન કાયમ રહે છે. અર્થાત્—પ્રકારતાવગ્રહેક સર્વ ધર્મમાધી કેટલાંની કેટલે સુધી વૃદ્ધિ થવાની ? અને તે મર્યાદા રચાપવામાં સ્વેચ્છા શિવાય બીજો શો આધાર ? એક લઘાકરણ તરીકે, મનુષ્યસંજ્ઞિતું શું થવાનું ? એની વૃદ્ધિ કેમ અટકી રહે ? એની પરિસીમા ક્યા આવે ? એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે સાતિશય પ્રકારમાં લતરોત્તર વૃદ્ધિ થયા નય અને અનિર્મોક્ષ પ્રસંગ આવે, પણ સાતિશય કદાપિ વારતાવિક રીતે નિરતિશય થઈ શકે નહિ .

(૪) . દેહ વિના સુખોત્પત્તિ શા પ્રમાણને આધારે સ્વીકારી ? મોક્ષા-વરથામાં દેહ છે એમ સિદ્ધિ ક્યાં વિના સુખોત્પત્તિ જ સિદ્ધિ થવાની નથી આ ફૂટ પ્રશ્નનો નીવેડો લાભ્યા વિના મોક્ષગુ સ્વરૂપ જ નક્કી થશે નહિ. ષળી જન્ય સુખ તે નિત્ય શી રીતે બને ? દેહાદિક વિના જો સુખાનુભવ સંભવ મનાતો હોય તો તે સુખ આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ થઈ આત્માની સમકાલીન સત્તાવાળું, એટલે અનાદિ અનંત થાય. અને પછી દ્વાલ તે નથી અનુભવાતું તેની હત્પત્તિ કરવા માટે માયાવાદ અવલંબવો પડે. ઈશ્વર સ્વેચ્છાથી જીવાત્મામાં સુખ હત્પન્ન કરે ॥ એમ કહેતા નિશ્ચિનિયમની બદાર વાલ નય છે, અને તે યુક્તિ-વિચારમાં અચાલ છે. ષળી આ ઉત્તર સ્વીકારતા છતાં પણ મત નિર્દોષ થતો નથી. કેમકે, આ સુખોત્પાદન-ક્રમ્મા નિત્ય માનવા જતાં સુખ નિત્ય થવા નય છે, અનિત્ય જ્ઞાનતા કારણાન્તરે હત્પના કરવી પડે છે, અને અનવસ્થાદોષ લાગે છે,

(૫) ..હાલ ભેદ છે એમ માની લીધું, પણ તેથી મોક્ષાવરથામાં ભેદ રહે છે એ કેમ સિદ્ધિ થાય ? શું એમ કહેલું છે કે ને હાલ છે તે મોક્ષા-

વસ્થામાં પણ રહે ? તો પણ પૂર્ણજ્ઞાન થવાનો શો સંભવ ? હાલના સર્વશક્તિમત્વાભાવ ઉપરથી પરજીવનમાં પણ સર્વશક્તિમત્વાભાવનું અનુમાન થતું હોય તો પૂર્વજીવનના દોષાભાવ ઉપરથી હાલ દોષાભાવનું અને હાલ દોષાભાવ ઉપરથી પરજીવનમાં દોષાભાવનું અનુમાન થાય અર્થાત્ ત્રેકાલિક દોષાભાવ—વિશુદ્ધિ—માયાવાદનો આશ્રય !...

સમાજજંધુઓના સિદ્ધાંતમાં હટ-અટકનો વિભાજકધર્મ શો છે એ સમજાતું નથી. અત્રે તો અન્યદારણ્યવિષયક પ્રશ્નને પ્રયોજન સંબંધે ગણવામાં તેઓએ ભૂલ ખાધી છે. ‘મનુષ્યને પૂછડાં ને શીંગડાં કેમ ન હયાં ?’ એ પ્રશ્નને વૃથાપ્રશ્ન ગણીએ પણ તેઓના ઉપદેશ પ્રમાણે તો મનુષ્ય આવતી કાલે શીંગ નહિ ને હટ થઈ જશે અને પણ સદાસર્વદા હટ જ રહેશે એમ કહાચિત્ કોઈ આવીને કહે તે પણ સ્વીકારી લેઈ લેઈએ ! અને તેનું કારણ ના પૂછાય ! કેમકે કારણ સંબંધી પ્રશ્નો તો હટપ્રશ્ન-વૃથાપ્રશ્ન ! “સુખાવસ્થામાં ઈશ્વર અને જીવને સેવ્યસેવકભાવ કાયમ રહેવાનો !” કારણ ? કારણ કાંઈ નહિ !

‘સદજ્ઞેપલબ્ધિ !’—કોની ?

(૧)...આ ‘સદજ્ઞેપલબ્ધિ’ આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ હોય તો તે નિરંતર અનુભવાય,...પણ તેમ તો થતું નથી. માયાવાદનો આશ્રય...તેમને અનિષ્ટ છે. ત્યારે તેને કહાચિત્ આત્માનો ઉત્પાદ-વિનાશાદિ ધર્મ માનવાનો પણ સંભવ, પરંતુ તેમાં પણ વારંવાર પ્રમાણ-તકને આધારે કસતા તત્ત્વવિનિશ્ચયાભ્યાસને કારણરૂપ માનવું જોઈએ, કેમકે અકારણ કાર્યોત્પત્તિ તો પ્રાદેસર હૃદયથી કહે છે તેમ મનુષ્યકલ્પનાથી બહિર્ભૂત છે. એટલે આખરે કેવળ તકને આધારે ખુલાસો કરી લેવામાં કાંઈ હરકત જણાતી નથી. વળી ખરી ખોટી ‘સદજ્ઞેપલબ્ધિ’ એક હોય એમ કેમ અને ? તેમ વેદાન્તીઓની ‘સદજ્ઞેપલબ્ધિ’નો અનાદર પણ કેમ થાય ?

આ સાદા પણ સમર્થ રદિવાથી રમણભાઈને જે ઝાળ ચડી તેનું પ્રતિજ્ઞિત મે અને જૂનના ‘જ્ઞાનસુધા’માં તેમણે આપેલા પ્રત્યુત્તરમાં આવતા નીચેના જેવા શબ્દોમાં જણાય છે :

એ ચર્યાપત્ર ખરેખરી સત્યરોધનની હમ્મજાથી સંકલિતવારણ્ય આલેખું હમે ધાર્યું હવું. પણ એ ચર્યાપત્રીએ પ્રત્યુત્તર...પ્રસિદ્ધ કર્યા છે

તે પરથી જણાય છે કે તેની “સ્વતંત્ર રીતે આ સર્વ સિદ્ધાન્તો
 વપાસવાની ઇચ્છા નથી, પણ માત્ર તે પરસ્પર અવિરોધિ છે કે નહિ
 એટલું જ જાણે છે.” સત્યસોધનની ઇચ્છા વિના મિથ્યા ખંડન-મંડનના
 વાઙ્મુક્ધમાં કાલસ્રોષ કરવા કરતાં બીજા કર્તવ્યની હાથે વધારે અપેક્ષા
 છે; કેમકે દેવી સાઠમારીમાં યશ કે આનંદ માનનારને અનુભવ મેળવવાનું
 યોગ્ય [રથાન] તે કહેવતરૂપ થયેલી ‘શાસ્ત્રીઓની સભા’ ■ ૨૪

આ પ્રશ્નની યોગ્યતા વિશે હક કરવામાં હમને બાલિશતા સિવાય
 બીજું કંઈ જણાવ નથી રૂપ

વગેરે પ્રત્યુત્તરનું ખંડન તેમણે આ રીતે કર્યું: અસ્તિત્વ અને પ્રાજ્ઞને
 પર્વાયરૂપ કરી માનનાર વેદાંતી પરિણામે ઈશ્વર નથી એમ કહેનાર જ
 છે. પણ આર્યપ્રજ્ઞના માનસમાં નિયતા ઈશ્વરની હૃદયપાયેલી
 માન્યતાના ઉરથી વેદાંતીથી પોતાનો નાસ્તિકવાદ ખુલ્લો પાડી શકતો
 નથી. અને એ નાસ્તિકમતને કારણે પોતાને માયામય અને અજ્ઞાન-
 મય સાગતા ધાર્મિક આચાર વિચાર મૂંઝે મોઝે સ્વીકારી લે છે.
 ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ એ “જંગલીપણાની રાત્રી ગયેલી નિશાની” છે
 એમ ગણી લોકો માને છે તેવા ઈશ્વર ન માનતા “પરમાર્થદશામાં
 પોતાને ઈશ્વર માનવો” એ તેમની રીત છે, અને તે “હાહડતી
 નાસ્તિકતા છે.” “‘મુમુક્ષુ’ ચર્યાપત્રી “ઈશ્વર-હઠા-કૃપા વિષે અત્રે
 વાત જ કરવાની નથી.” હેવા હેવા વાક્યથી ઈશ્વરેચ્છાને વિપવત્
 ત્યાગ્ય ગણવાની સૂચના કરે છે, પણ, ઈશ્વર છે કે નહિ, ઈશ્વરેચ્છા
 ન હોય તો હઠા કરનાર ઈશ્વર પણ હોય કે નહિ એ પ્રશ્ન પર
 મૌન ધારણ કરે છે.” અહીં “વિપવત્ ત્યાગ્ય” એ રમણબાઈનો
 ઉમેરો છે. તેઓ આગળ કહે છે “દરેક મતવાદી પોતાનો મત ન
 માનનારને કે પોતે જોને સ્થાપિત મત ગણતો હોય તે ન માનનારને
 નાસ્તિક કહે છે.” પણ સુપ્રસિદ્ધ ઈશ્વરસ્વરૂપ ન માનવું એ પક્ષ
 પોતાનો હોય તો “તેનો સ્વીકાર કરતા મહાત્મ શા મારે હોવા
 જોઈએ?” “ચર્યાપત્રીની આ અરપણતાનો બોમ્બે તેને શિર સોપી

હકીકતું કે હમે સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ દઢભાવથી માનીએ છીએ." અને ઈશ્વર હોય તો તેની ઇચ્છા કે કૃપા વિશ્વનિયમની બહાર શા માટે ?

(૧) જન્યનો અવશ્ય નાશ એ કાંઈ અનુભવસિદ્ધ વાત નથી. નાશ એ જન્ય વસ્તુઓનો સ્વાભાવિક ધર્મ નથી. જન્ય હોય તે વસ્તુ વિનાશી હોવી જોઈએ એ સિદ્ધ ન થતાં સુધી એ ન માનવું " એ યુક્તિવિરુદ્ધતા નથી. " નાશનો આપણને અનુભવ જ નથી. " જડ પદાર્થમાં અમુક ગુણ સંક્રાન્ત થાય, અમુક ગતિ, આકાર છત્યાદિ આવે કે એતન મનુષ્યાત્મામાં જ્ઞાન, પ્રેમ, ઉત્સાહ " વગેરે પ્રાપ્ત થાય તો = તે જન્ય વસ્તુઓ (ગુણો) ખીખ નાશકારી કારણુ " આવ્યા વિના વિનાશ નથી પામતી.

(૨) મૃત્યુ પછી બાળ થતાં દુઃકર્મ માટે પશ્ચાત્તાપ થયા વિના રહે નહિ. કેમકે કર્તવ્યજ્ઞાન જ અકર્તવ્ય માટે ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી પ્રથમ દુઃકર્મ ફલભોગ જ થાય. ત્યાં લગી સુકર્મ ફલભોગ રાશ થઈ શકે નહિ. કેમકે દુઃકર્મની અસર નહ થતાં સુધી સંપૂર્ણ સદાચરણુ હોઈ શકે નહિ અને સંપૂર્ણ સદાચરણુ વિના સુકર્મ ફલભોગ હોઈ શકે નહિ... સદાચરણુનું પદ્ધતિ જ્ઞાન અને જળ...પ્રાપ્ત થાય તેનો અર્થ જ એ કે દુઃકર્મથી તે વિમુખ થયો...દુઃકર્મ માટે હાલો સરૂંઘ પશ્ચાત્તાપ થતાં આત્મા ભૂત પાપિતા સંપૂર્ણ રીતે દૂર કરે અને ફેવળ સદાચરણુમાં જ પ્રવૃત્ત થાય એટલે દુઃકર્મ ફલભોગ સમાપ્ત થાય અને સમાપ્ત થવાનું કારણુ જ હેતું ■ કે તે નિરંતર સદાચરણુની પ્રવૃત્તિ ભરી રાખે એટલે સુકર્મ ફલભોગ પણ નિરંતર ભરી રહે...જન્યના નાશનો ' મુમુક્ષુ ' નો વિચિત્ર નિયમ સર્વ કોઈને અસ્વીકાર્ય થયો. વેદાન્તી યોગીશી લક્ષ અવતાર ભોગવી, કમ્બેળધયો છુટી, અજ્ઞાનનો નાશ કરી, પોતાને બ્રહ્મ બળી બ્રહ્મમાં મળી જવાની બ્રહ્મ થઈ જવાની આશા રાખે તે સર્વ મિથ્યા ! કેમકે એ સર્વ પ્રચલન ' પરિચિત્ત મનુષ્યલ્પિતમાં ' (કે વખતે વિશ્વોસોદીસ્ટ મહાત્મા સ્વરૂપમાં) કરેલો માટે તેનાં ફળ યાચત ન હોઈ શકે...ઈશ્વર મનુષ્ય પર કૃપા કરે છે એ વાત ' પ્રમાણુરદિત ' અને ' મુમુક્ષુ ' નો આ નિયમ સપ્રમાણુ ! ' મુમુક્ષુ ' પેઠે હમારે ઈશ્વરકૃપા

સર્વવત્ પરિહર્તૃત્વ નથી માટે હૃદયથી કહીશું કે ..મનુષ્યને મોક્ષ મળે છે એ ઈશ્વરની કૃપા ॥ ૨૧

...મોક્ષાવગ્યામા 'વિલક્ષણ આનંદનો અનુભવ' એ માત્ર પૂર્વાનુભવતા સંસ્કારને લીધે છે. કર્મના ફલની અશાશ્વતતાનો મત અહીં તદ્દન અપ્રસ્તુત છે...પૂર્વે અનુભવ થયા તેના ફળનું મને તે થાય પણ તેનું જ્ઞાન કેમ નાશ પામે ?

“પૂર્વજીવન અને પરજીવન સમાનધર્મિ જ માન્ય હોય તો અનંતતાવાગ્યામાથી આત્માની પ્રવ્યુત્તિ થવાનું શું કારણ ?” “પૂર્વજીવન સાન્ત શા માટે ?” અર્થાત્ આત્મા મનુષ્યરૂપે શા માટે જન્મે છે—એ પ્રશ્નમા ‘સુપુણ’ને કારણ જણાય નથી ઈશ્વરે સૃષ્ટિ શા માટે ઉત્પન્ન કરી, મનુષ્યને શા માટે ઉત્પન્ન કર્યો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર માગ્યાનું શું ફલ ? ઈશ્વરનો સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનો હેતુ કોણે મનુષ્યભુક્ષિથી ગમ્ય કહ્યો છે ? ફક્ત ઈશ્વરનો અવતાર, જેમ બચે કે પુત્ર થવાનો હાનો કરે તે જ એ પ્રશ્નનો જવાબ દેવાનું આવે છે ૨૭

ઈશ્વરને જગત સર્જવાની ઇચ્છા સાચી થઈ અને મનુષ્યને જન્મ આપવાની ઇચ્છા કેમ કરી એનું પૃથક્કરણ કરવું હજી નથી અને શક્ય નથી. એ પ્રશ્ન જ કૂટ છે.

“વસ્તુત તો ... સંભવતી નથી.” અહીં પાઠો અકારણ્ય સ્વીકાર છે. વેદાંતી ‘નિત્ય’ શબ્દના એ અર્થ કરે છે. શાશ્વત ટકે તે, વાસ્તવિક રીતે હોય તે વેદાન્તી “મનુષ્યજીવન શાશ્વત નથી માટે અનિત્ય છે એટલે (બીજા અર્થમા) વાસ્તવિક નથી, આન્તિમય માયામય છે એમ અર્થ કરી અનુમાનનું કામ સ્લેષથી સાધી લે છે.” આમ નિત્ય કારણકલાપમાથી અનિત્ય ન જ ઉત્પન્ન થાય એવી નિરાધાર દલીલ તોઆ કરે છે “નિત્ય કારણથી પરિમિત કારણમાયીની ઉત્પત્તિ થાય તેમા શી સુકિતવિરુદ્ધતા છે ?”

(૩) પરજીવન અનંત હોય એમા શો વાદો છે ? પરજીવનની મર્યાદા મને તેટલી આછીવચી હોય પણ એથી ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ

માનવામાં શો બાધ ? આમ આત્માની શક્તિની નિરંતર વૃદ્ધિ સ્વીકારતાં “ મનુષ્યાત્માની શક્તિ આત્માનું સ્વરૂપ બદલી તેને મનુષ્યાત્માથી કંઈ જુદો કરવાની છે એમ કહેવું જ નથી. આત્માનું પરકાલગ્નન આત્મું જાય તેમાં દર ક્ષણે સુખાનુભવનાં સંસ્કાર વધતાં જાય ” તેમાં શી અનિષ્ટતા છે ? ૨૮

(૪) “ મોક્ષાવસ્થામાં દેહ વિના સુખોત્પત્તિ શા પ્રમાણને આધારે સ્વીકારી ? ” નો જવાબ એ કે સુખ અને આનંદને એક જ અર્થમાં ગણતાં “ સુખોત્પત્તિ માટે દેહ જોઈએ જ એમ કોઈએ સિદ્ધ કર્યું નથી. ” “ નિરાકાર ઈશ્વરની સમ્યક્દર્શન અવસ્થા દેહ વિના જ છે. ” “ જડ દેહ તો... બ્રહ્મને છે જ નહિ ! ” અનુભવની શક્તિ આત્મામાં છે. સર્વાનુભવ આત્મા જ કરી શકે. “ આત્માની પ્રવૃત્તિ સદાયરણ્ય તરફ અને તેથી સુખાનુભવ પ્રાપ્ત કરવા તરફ છે. ” સુખ એ આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. પણ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિને રોકી દઈ આત્મા પોતાના પ્રમાદથી દુર્વૃત્તિમાં લીન થાય છે અને વળી “ સદાયરણ્યગળથી દુર્વૃત્તિને દૂર કરી શકે છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. ” આમ સુખાનુભવ વિનાની અસ્વાભાવિક છતાં સાચેસાચું અસ્તિત્વ ધરાવતી દુઃખાનુભવની સ્થિતિ એને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે પૂર્વપક્ષ કરાયો છે તેમ એ સ્થિતિ બ્રાંતિ નથી. સુખાનુભવ આત્માની સમકાલીન સત્તાવાળા નથી. “ ઈશ્વરની ‘ સુખોત્પાદન ઇચ્છા ’ નિત્ય ’ છે ત્હેનો અર્થ ચર્ચાપત્રીએ હેવો કર્યો જણાય છે ” ઈશ્વર પોતે જ ઇચ્છા ન બદલી શકે એટલે ધારે તો પણ એ પાપીને દુઃખી ન થવા દઈ શકે. આ “ તો વિચિત્ર યુક્તિ છે ! ” પાપી દુઃખ પામે એ નિયમની પ્રવૃત્તિથી પ્રુવ્યશાળીનું સુખ વધારે વિશ્લેષણ થાય એવી ઈશ્વરની ઇચ્છા જણાય છે. એ પાપી પણ ધારે તો “ પશ્ચાત્તાપથી... પ્રુવ્યશાળી થાય છે તેથી ઈશ્વરની સુખોત્પાદનની ઇચ્છા વારંવાર રીતે બદલાતી નથી. નિત્ય હોવાનું કારણ ઇચ્છા છે

અને ઉપલા નિયમની પ્રવૃત્તિથી એક રીતે ‘અનિલ માનતાં કારણાન્તર’ એ પણ ધ્વજા જ છે. ”

(૫) પરમાત્માએ સૃષ્ટિ કરી આત્માને હિત્યજ કર્યો ત્યારથી તે પરમાત્માથી બિન્ન છે. આત્માનાં ગ્વાન, સદ્ગુણ તરફ સહજ પ્રવૃત્તિ, ઈશ્વરપર ભક્તિ એ સર્વ મોક્ષાવસ્થામાં જરૂરી રહે છે. “જે છે તે શા માટે છે એ પૃથક્કરણમાં જ્યાં મનુષ્યબુદ્ધિથી પુણાસો થઈ શકે તેમ ન હોય, જે જાણવાની મનુષ્યમાં શક્તિ ન હોય તે વિશેના પ્રશ્નને કૂટ ” કહેવાય. આ કારણે પૂંછડાં-ચીમડાંનો પ્રશ્ન કૂટ કહેવાય જ. છતાં “મનુષ્ય આવતી કાલે રીંછ નહિ ને ઉંટ થઈ જશે ” એ ત્યારે જ કૂટપ્રશ્ન ગણાય, કે જ્યારે એવો ફેરફાર સૃષ્ટિમાં થતો જોવામાં આવતો હોય. આમ ન હોવાથી આ પ્રશ્ન ચિત્તાશ્રમની અવસ્થાનો છે, જે નથી તે વિશે પુછાયેલો છે.

‘પૂર્ણજ્ઞાન’ ન થવાનું કારણ હાલ નથી. અને મોક્ષાવસ્થામાં ઉપરના પૂર્ણજ્ઞાન થાય છે. હાલનું અજ્ઞાનનું આવરણ મૃત્યુ પછી નથી રહેતું. હાલ જીવાત્મામાં સર્વશક્તિભરવાશાય છે તેનું કારણ એ છે કે સર્વશક્તિમાન કર્તાએ હિત્યજથી જ જીવાત્મામાં સર્વશક્તિભરત્વ મુક્યું નથી, પોતાની સૃષ્ટિ પોતાનાથી બિન્ન રાખી છે અને એ ભેદ નાશ પામવાનું કારણ જણાવું નથી...સર્વશક્તિભરત્વ આત્માની પરિમિત દશાની બહાર છે. પૂર્વજીવનમાં આવે છતાં હલજીવનમાં મનુષ્ય પોતાના પ્રમાદથી કર્તવ્યબુદ્ધિની જોડાથી દોષ કરે છે, તેથી દોષાશાય જતો રહે છે...દોષ અને દોષાશાય એ જીવાત્માની શક્તિની અંદરના વિષય છે. ૨૯

(૬) સહજોપસંધિ ઈશ્વરદત્ત પ્રેરણા હોવાથી શુદ્ધ બાવે તપાસતાં વ્યક્તિ પરત્વે ભિન્નભિન્ન નથી હોતી. વ્યક્તિઓના મર્તાતર એમાં નડતા નથી, અને તેથી જ તે સદાકાળની છે. કોની એ પ્રશ્નનો જવાબ એ જ કે શુદ્ધ અન્તઃકરણની. સંસારમાં પડી મનુષ્ય પ્રમાદથી, કર્તવ્યબુદ્ધિની અવગણનાથી એ સહજોપસંધિની મદદ ગ્રામણે છે, અનિષ્ટ સંસ્કારને પોતાના દોષથી પ્રગળ થવા દઈ એ ઉપસંધિ

જૂલી જાય છે. “ એ વિસ્મૃતિ આમ કારણસર અને વાસ્તવિક છે, ” એ માટે માયાવાદનો આશ્રય લેવાની જરૂર નથી. માયાવાદ ઉપર કટાક્ષ કરતાં તેઓ કહે છે : “ અજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ એ જ બ્રાન્તિ હોય ” તો એને દૂર કરવા પ્રયત્ન પણ શેનો કરવાનો ! “ અજ્ઞાનીને અને પાપીને વિશુદ્ધ થવા યત્ન જ ન કરવો પડે ! ”

સદ્ગોપલબ્ધિ અને તર્ક અન્યોન્ય મદદરૂપ છે; પણ તેથી તેઓનાં “ સ્વતંત્ર પ્રમાણ જતાં રહેતાં નથી. ” એટલે અમે એ બંનેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ એમાં અસંગતિ નથી. છતાં તર્કથી ખુલાસો ન મળતો હોય ત્યાં સદ્ગોપલબ્ધિથી મળે છે. એ ઉપલબ્ધિ સમસ્ત મનુષ્યજાતિમાં શુદ્ધ રૂપે રહેલી હોઈ તર્કથી વિશિષ્ટ છે.

“ પૂરવણી:—ઉપલું લખાઈ રહ્યા પછી હમારા પર “મુમુક્ષુ” તરફથી સમ્મતાને નહિ ઊભાતો પત્ર આવ્યો છે. સૌજન્યની મર્યાદાનો આ ભંગ “મુમુક્ષુ” થી યેનો જોઈ ખેદ થાય છે.” ૪૦

આનંદચંકરનો આ “ સમ્મતાને નહિ ઊભાતો ” પત્ર જોવા મળ્યો નથી, પણ તેમણે આ રદિયાનો છાપેલો જવાબ તો નથી જ આપ્યો. આ ગ્રંથમાં રમણભાઈએ વેદાંતના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને પકડાવ્યાં છે. ઉ. ત., જન્ય હોય તે શાશ્વત ન હોઈ શકે. ખીજી તરફથી ઈશ્વરવાદની કેટલીક મુશ્કેલીઓનો ખુલાસો મનુષ્યની અજ્ઞ મતિને લીધે આપી શકાનો નથી એમ કહીને તેઓ પોતાના મતને—ઈશ્વરવાદને—વળગી રહ્યા છે. આનંદચંકર—રમણભાઈને। આ વિવાદ બહુ જ સમર્થ છે, અને આપણા નિબંધસાહિત્યમાં સર્વ અંશોમાં આટલો શાસ્ત્રીય ઝીણવટબરો તેવો શુદ્ધ વિવાદ ખીજે નહિ જડે. એ બંને પક્ષકારોની ભુદ્ધિનું (અને વાણીનું) સામર્થ્ય દાખવે છે.

૩૦. આ સમગ્ર સારતારણ, પ્રસ ૧, પૃ. ૧૩-૮૦. ફાસુમાં આ અને આ પૂર્વના લેખમાં જોડણી નરસિંદરાવ જેવી છે, પણ તે રમ ના છે એવી નોંધ ફાસુની ફાદલમાં છે. હાથ રમ એ આ લેખો પોતે લખ્યા છે એ વાત અરુદ રાખવા બદલી જોઈને જોડણી બદલી દોાય.

રમણભાઈ-આનંદશંકર વચ્ચે એક બીજે વિવાદ પણ થયો છે, જે અહીં જ લેખ લખ્યું. ૧૮૯૭ માં 'પૃથુરાજરાસા' ના પ્રવેશકમાં રમણભાઈએ પૃથુરાજના મરણ પછી એ સમાચાર "સુણી રોમાં વન વૃક્ષ વેલીઓ" વગેરે પંક્તિઓને વૃત્તિમય ભાવાભાસ ગણાવી. જુલાઈ '૯૮ ના 'સુદર્શન' માં 'પૃથુરાજરાસા' ના અવલોકનમાં મણિવાદે અને જરાનર એક વરસ પછી 'સુદર્શન' માં પ્રસિદ્ધ થયેલા એક સ્વતંત્ર લેખમાં આનંદશંકરે લખ્યું કે જે રમણભાઈનો આ વિચાર સાચો ગણવામાં આવે તો જગતસાહિત્યના અનેક ઉત્તમ નમૂનાઓને એ દોષવાળા ગણવા પડે. રમણભાઈએ ૧૯૦૦ ના ઓગસ્ટથી "વૃત્તિમય ભાવાભાસ" એ મથાળા નીચે શરૂ કરેલા પંચાનન પાનાના લેખમાં આનંદશંકર અને મણિવાદ બંનેનો આ વિચાર જૂનબરેલો છે એવું પ્રતિપાદન કરતા કહ્યું કે આનંદશંકરે જે ઉદાહરણો આપ્યા છે તેમાંના કેટલાકમાં વૃત્તિમય ભાવાભાસ છે જ. પણ એ લોકપ્રિય થયેલા છે તે એમાં રહેલા બીજા કવિત્વમય અંશોને લીધે તે ઉપરાંત તેમણે કહ્યું કે વૃત્તિમય ભાવાભાસ દોષ હોના છતાં દામાપાત્ર છે, કારણ કે અતઃક્ષોભથી વ્યાકુળ થયેલું કવિહૃદય પોતાના બાવેનું સજિના પદાર્થોમાં આરોપણ કરે એ ગુભવિત છે. પણ આ રીતે તદ્દરથતા શુભાવનાર કવિ સમગ્ર અખંડ સત્યનું પ્રતિબિંબ નથી જ ઝીલી શકે. તે પછી છ વર્ષે નરસિંહરાવે "અસત્ય ભાવારોપણ" એ મથાળા હેઠળ મવત ૧૯૧૧-૧૨ ના શ્રાવણ-કર્તિક-પોળના 'વર્ગત' માં એ ચર્ચા કરેલી છે, અને આનંદશંકર ને રમણભાઈ બંનેના મતની ટીકા કરી પોતાને જણુતો એ બંનેનો દષ્ટિદોષ દાખવ્યો છે, જે કે એકંદરે તેઓ રમણભાઈના પક્ષ તરફ ઢળે છે. આ પછી આ ચર્ચા પ્રા ડોયરરાય માકડે આગળ ચલાવેલી છે.^{૩૧}

મણિવાદ-રમણભાઈના વિવાદનો બીજો તબક્કો આનંદશંકર-

રમણભાઈના પહેલા વિવાદ પછી એ સવાળે-વર્ષે જીવડે છે, ને તે પાછો સાહિત્યથી. આ ચર્ચા જોતાં જણાય છે કે બુદ્ધમિત્રી અને બાપાંતર ખાતાના મહીપતરામના કાર્ય ઉપરાંત એમના સંસ્કૃતના અજ્ઞાન અને સાદી તળપદી બાપાના અત્યાચરે પણ 'ગુણમુખા'— 'સુદર્શન'ના વિવાદને પુષ્ટ કર્યો છે. વડોદરાના વિદ્યાધિકારી ને બુદ્ધમિત્રીના સખ્ય, મહીપતરામના શિષ્ય ને રમણભાઈના મુરખી હરજોવિંદાસ કાંટાવાળાએ મણિલાલના 'બાલવિદ્યાસ' અને એમનાં કેટલાંક સંસ્કૃતનાં બાપાંતરોને અધરાં કહી નામંજૂર કરેલાં, ને એ વિશે વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપેલો તે અંગે એ બે-વચ્ચે ૧૯૯૧થી શરૂ થયેલો ઝગડો પણ આ વિવાદમાં ધણો ફારજુમૂત જન્મ્યો છે. કદાચ મણિલાલના લેખનો અર્થિત હેતુ કાંટાવાળાને ઉતારી પાડવાનો જ હોય. હવે એ વિવાદ જોઈએ.

જૂન '૯૪ ના અંકમાં સુદર્શનકારે “ગૂજરાતના લેખકો” નામનો એક લેખ લખ્યો. એમાં તેમણે કહ્યું કે ગૂજરાતના લેખકોના પાંચ વિભાગ પડે છે : દલપતના નેતૃત્વ હેઠળ મહીપતરામ વગેરે મુધારક અમદાવાદી લેખકોએ સાદી બાપામાં આમજનતા માટે લખવા માંડ્યું, ને એમના અનુયાયી મુધારકો આજે પણ અતિ સાદી બાપાનો આગ્રહ રાખે છે આ બ્યાવહારિક પક્ષ. નર્મદના નેતૃત્વ હેઠળ મુરખી મુધારકો વધુ આવેશવાળી બાનીમાં લેખો લખવા માંડ્યા. આ ઉદ્દત પક્ષ આ બંને પક્ષો “સંસ્કૃત ન હતા તેથી શુદ્ધ ગુર્જરગિરા લખવામાં વિચળી નિવડ્યા નથી.”^{૩૨} વિવેચક પક્ષ નવચરામનો. પ્રાચીન પક્ષ મનમુખરામ વગેરેનો, સંસ્કૃત તરફ ઢગલો. એ પક્ષના કેટલાક અનુયાયીઓ “અસ્પષ્ટ અને જાદુ વિસ્તાર” કરી માત્ર વામાડંબર સેવે છે. “યથાર્થ” પક્ષવાળાએ... એવો નિયમ કર્યો છે કે વિષયને યથાર્થ રીતે ચોખ્ખા અધિકારીને ઉદ્દેશી સ્ફુટ કરી ચકાવ લે ઉપર મુખ્ય લક્ષ્ય રાખી સદજ લખતાં

પારિભાષિક મંસ્કૃત કે અમંસ્કૃત કે દેશી ગમે તે બાપા આવી જાય તે વાપરીને શુદ્ધ લેખ લખવા આ પદ્ધતિ વિચારનું જ પ્રાધાન્ય છે "૩૩ આ પદ્ધતિ નવીન ગ્રેન્થુએટોનો છે, ને તેમા ગોવર્ધનરામ, હરિલાલ, કેશવલાલ, હમનલાલ પડ્યા, બાનારામ કર, નરસિંહરાવ, રમણભાઈ, કાત અને મણિનાથ પોતે આવે. આ લેખમા તેમણે 'અમુક પુસ્તક તો સમજાવું જ નથી' વગેરે ટીકા કરનારા સાદી બાપાના આગ્રહીઓ અને જેસમજ અભિપ્રાય આપનારાઓ વિરદ્ધ જરૂર કરતા વધારે વિચારથી લખ્યું છે, જેમા એ આદિ હોળ મહીપતરામ અને કાઠાવાગા પર પ્રદાર પણ દેશે. આમ છતાં માન એના મુજ વિચારપ્રવાહમા તો આ લેખ 'સરસ્વતીચંદ્ર' ના "અવ્યોક્ત" કરતા ઘણો વધારે નિર્દોષ છે પણ એમાની 'મહીપતરામે દયપતના નેતૃત્વ હોળ જખના માડ્યુ, એ સુધારકોના વિચાર સાદકા અને શુદ્ધ રહ્યા, એમનામાથી કાઠને મસ્કૃતનો પરિચય ન હોવાથી એમની બાપામા સ્વાસ્થ્ય ન આપ્યું, સુધારકોના 'વનરાજ આવો' 'ગર્ધવક્ત્રે' વગેરે પુસ્તકો અને લખણો વાણિયાશાઈબની રહ્યા — એ વાતો રમણભાઈને ખટકી રમણભાઈને એમ પણ લાગ્યું હશે કે સુદર્શનકારે સાદી બાપાના આગ્રહીઓ વિરદ્ધ ઘણું લખ્યું છે ને એના નેતા આદિ સુધારકોને ગણ્યા છે, એટલે એમા મહીપતરામ પર પણ પ્રદાર હશે આ માન્યતા સુદર્શનકારના આ આક્ષેપગર્ભ જણાતા વચનોથી પુષ્ટ થઈ દેશે "આવા શુદ્ધ લેખકોને જ વ્યવહાર પદ્ધતિ મૂન સ્થાપનારાઓ હિતેજન આપે છે, કેમકે તે પદ્ધતિ અગ્રણીઓની પોતાની શક્તિ તેટલું જ સમજવા ભેટલી છે અને તેથી વધારે સારું કેવું હોઈ શકે તેના તેમને ખ્યાલ પણ નથી વ્યવહાર પદ્ધતિ અગ્રણીઓ પોતાને આવા અનુકરણ કરનારાઓના દેવરે થયેલા જોષ પોતે પરમ પાડિત્યને પામી ચુક્યા છે એમ માની, તેવા વ્યવહાર પણ કરતા આવે છે, અને ગમે તેના ઉપર અભિપ્રાય આપતાં પાછા હટતા નથી" ૩૪

“સંસારસુધારણાના ઇતિહાસને વાસ્તવિક રૂપમાં દેખાતો દંકાવ ન દેવા”^{૩૫} રમણુભાઈએ એ લેખ વિરદ જુલાઈ-ઓગસ્ટના ‘જ્ઞાનસુધા’ માં “લેખકો અને સુધારકો” નામનો ૬૩૬ લેખ લખ્યો. એમાં તેમણે જતાવી આપ્યું કે દલપત સુધારકોનો નેતા નહોતો, મહીપતરામ વગેરેએ એની દોરવણી હેઠળ લેખનકાર્ય કર્યું નહોતું, ઝડઝમક કે શબ્દાળુતા સુધારક પક્ષની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ નથી, લેખકોના વગેરે શૈલી પ્રમાણે નહિ પણ વિચારસરણી પ્રમાણે બંધાય છે. વળી તેમણે ‘કેટલાક સુધારકોને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ નહોતો તે સાચું. પણ સારું ગુજરાતી લખવા માટે એવો અભ્યાસ અનિવાર્ય નથી, ને ‘વનરાજ ચાવડો’ અને ‘પાણીપત’ સારાં પુસ્તકો છે’ એમ જતાવવા પ્રયત્ન કર્યો. મૂળ લેખમાં મણિલાલે જૂનો પણ કરી છે, તો રમણુભાઈએ જૂનોના જવાબ આપ્યા છે, જૂનો નથી ત્યાં જૂનો ને આક્ષેપ કરી લઈ એ સામે જવાબ રજૂ કર્યો છે, કેટલાંક સાચાં વિધાન કર્યા છે, ને કોઈક જૂનો પણ કરી છે. શબ્દાત્મકો જ તેઓ કહે છે, કે મણિલાલે “યથેચ્છ પરપતાનો વ્યવહાર કર્યો છે. કારણ ગ્રુપ નથી રહ્યું. કદર નથી જાણતા—એ જ એ [વ્યવહારપક્ષના] અગ્રણીઓનો વાંક છે. તેઓ ‘મને તેના ઉપર અભિપ્રાય આપતાં પાછા હડતા નથી,’ એ જ મુદ્દર્શનકારના શૈયનું કારણ છે.”^{૩૬} રમણુભાઈ મુદ્દર્શનકારનું લક્ષ્ય, કાંટાવાળા, પારખી ગયા છે. પણ મણિલાલે “વાણીઆના ચોપડામાં લખવા જેવી” બાંધા દહી છે ત્યાં કાંટાવાળા વાણિયા હતા તેની અર્થિત ટીકા તો ૧૮; પણ તેમ છતાં એ વિધાન લક્ષ્યાર્થમાં લેવું જોઈએ. રમણુભાઈએ એ વિધાન વાચ્યાર્થમાં લઈને વાણિયાના ચોપડાની કાનોમાત્ર વિનાની બાંધા અને સુધારકોની બાંધા વચ્ચેનો તફાવત જતાવી આપ્યો છે. “સાદી” બાંધાનો આપદ રાખનારા “એમ કહેવા છાંટે છે ૩

૩૫. દસા ૩, પૃ. ૩૨૫. વળી જુઓ પૃ. ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૦૧.

૩૬. દસા ૩, પૃ. ૩૦૧-૩૦૨.

લખાણને વાંચતાં જરાજર તે લખાણમાંનો અર્થ મનમાં આવેલો
 નોંધ્યો "૩૭ થી શરૂ થતા પિવરણનું ખંડન પણ રમણભાઈએ
 શબ્દાર્ય પકડીને કર્યું છે. મણિલાલ વસ્તુતઃ સઘોબોધની વાત કરે
 છે; અને વિચારવન સાહિત્યમાં શબ્દબોધ પછી કેટલીક વાર વિચાર
 કર્યા પછી જ સંપૂર્ણ ને યથાર્થ અર્થબોધ થાય છે એ દર્શાવત પર
 ખાર મૂકે છે. રમણભાઈ કહે છે કે ગમે તેવા સાદા વાક્યમાં શબ્દ-
 બોધ થાય તે ક્ષણે અર્થબોધ થાય એ વાત જ અશક્ય છે, તે એનો
 આગ્રહ સુધારકો કેમ જ કરે? રમણભાઈનું સઘોબોધ વિશેનું વિધાન
 સાચું છે, પણ તેથી મણિલાલની દલીલ ખોટી નથી ઠરતી. સુધારકોએ
 પાશ્ચાત્ય વસ્તુમાનને સ્તુતિપાત્ર ગણી એમ મણિલાલે જણાવ્યું છે
 તે સુધારાની શરૂઆતમાં મુજરાત પૂરતું સાચું જ છે; પણ રમણભાઈ
 આ વસ્તુનો જવાબ આપવાને બદલે હિંદ આખાના સુધારકોની
 પશ્ચિમ વિશેની સારાસારવિવેકી દૃષ્ટિની વાત કરે છે. રમણભાઈએ
 કહેલું સ્વીકારવા છતાં મણિલાલની વાત ખોટી નથી. મણિલાલે આદિ-
 સુધારકોમાં બોળાનાથનું નામ નથી ગણાવ્યું એ વિશે રમણભાઈ લખે છે:
 "તેમને સંસ્કૃત બાપાનું સારુ જ્ઞાન હતું એ વાત સુધારાના આરંભ વિશેની
 ઉપરની સુદર્શનની કલ્પનાને પ્રતિકુળ છે " એટલે તેમનું નામ તેમણે
 આપ્યું નહોતું. આ લેખના જવાબમાં સુદર્શનકારે સાચા દિલથી
 જણાવ્યું છે કે એ નામ પોતે સરતચૂકથી જૂલી ગયા હતા.

સુદર્શનકારે એક્ટોપરના અંકમાં આ લેખનો બહુ સૌમ્ય
 રદિયો આપ્યો. એમાં પોતાની સાહિત્યસેવા સત્કારવા માટે સુધારકોનો
 અને " સાહિત્યપ્રવાસની વિશિષ્ટતાનો સ્વીકાર કરવા " ૩૮ની તત્પરતા
 માટે " જ્ઞાનસુધાના લખનાર " નો પણ તેમણે ઉપકાર માન્યો.
 રમણભાઈએ એમની ટેવ મુજબ ડિસેંબરના ' જ્ઞાનસુધા ' માં એ
 જવાબનો જવાબ આપ્યો ને એક્ટોપરના લેખમાં વિવેચકને છાન્ને
 તેવી સૌમ્ય ગંભીર બાપામાં ચર્ચા કરવા માટે મણિલાલનો બે રથજો

આમારે માની બંનેને ઘણી બાજતમાં “ઐશ્વર્ય” થયું તેના આનંદ વ્યક્ત કરી લેખ પૂરો કર્યો. મણિલાલના “ઝૂજરાતના લેખકો” એ અનેક બાબતો અનુદાર અને ભેસમજ દીકા નોતરી.

૧૮૬૫ ના જુલાઈ અને ઓગસ્ટના ‘જ્ઞાનમુધા’માં ‘સિદ્ધાંત-સાર’ના પત્રરૂપ અવલોકનમાં કાંતે ‘કાંતા’ એ હિપનામથી મણિલાલની તરફેણ કરતો એક પત્ર આપ્યો, જેની નીચે તંત્રીનોંધ લખનાં રમણભાઈએ બંને અંકોમાં મણિલાલ પર રીકા કરી. આમાંની જુલાઈના અંકમાંની નોંધ અદ્ભુત છે.

... ‘દેશનો ખરો હલકો’ કંઈક એમના [સિદ્ધાંતસારના કર્તાના] જેવી દૃષ્ટિએ દેશની ભૂત અને વર્તમાન સ્થિતિને એવા વગર ઘવાનો જ નથી’ટક એ શી રીતે તે તેા અમે સમજી શકતા નથી. દેશની ભૂત અને વર્તમાન સ્થિતિ પર સિદ્ધાંતસારના કર્તાની દૃષ્ટિ આવી છે :— પ્રાચીનકાળમાં જે જે અભેદવાદની વર્ણના કે વિકલ્પના વિચાર ઘવા તે બધા અભેદવાદને સમર્થ દરે છે....’ હાલ જે ચાલે છે તે બધું જરોબર છે. ‘શાઓનું સર્વધા અનુકરણ કરવું જોઈએ. જુદી વાપરવી જોઈએ. હાલના સમયની મૂર્તિપૂલ ‘પ્રતીકરૂપ’ છે, સર્વમય બદ્ધની ભાવનાનું ‘દરશનિત્ર’ છે. અનેક દેવોની પુરાણકથાઓ એક અભિજ્ઞ બદ્ધના જ્ઞાનમાં ગદન બોધદાયક છે. માટે આ સર્વ અતિથોગ્ય છે. પરંતુ પ્રકૃતિપર સર્વવ્યાપી નિશાળી છે. વેદો જ આખા દિંદુ ધર્મનું મૂળ છે, તેા વેદાદિમાં મૂર્તિપૂલ છે? હો વા ન હો તેથી આપણને હાનિ નથી. મૂર્તિપૂલ ખરી છે. પુનર્જન્મ આર્ય વ્યવસ્થાને અનુકૂલ નથી. ‘બીજો પતિ એવો વિચારજ વ્યભિચાર મણાય,’ કેમકે આર્યધર્મમતે પુનર્જન્મથી ‘મરી ગયેલો પતિ પણ દવાતલ છે.’ પણ રમૂતિકારોએ ‘નિયોગ’નું વિધાન કર્યું છે, ‘હારણ રપદજ છે. આર્યલોકોને ધર્મ વિના બીજું મુખ્ય હર્તવ્ય હવું નહિ, એ જ તેમનું પરમ શ્રેય હવું.’ નિયોગમાં પુનર્જન્મના જેવી વિવાદની ગંભીરતા કે શુદ્ધતા હતી કે નહિ એ પ્રશ્ન જ નથી. પણ નિયોગમાં ‘વીરરક્ષા પર આગ્રહ હતો.’ ‘નિયોગનું સારાખોટાપણુ તથ્યનું એ હર્તવ્ય નથી.’ દલિયુગમાં તે નિષિદ્ધ

છે કેમકે તે યુગમાં તે ચર્ચા ચલાવે સંભવ નથી. ‘કન્યાનું લગ્ન સોળ વર્ષની વયે થાય ત્યાંસુધી સારું છે.’ પણ ગર્ભાશય તો બાર વર્ષે થતું જ બેઠ્યો. નહિ તો શાસ્ત્રાણના ઉલ્લંઘનથી પાપ થાય....

સંપ્રદાયો પર કાન્તાને ‘તિરસ્કારમય કથા’ છે પણ ‘જે દૃષ્ટિએ ઉત્તમ ચલાવે છે તે પ્રમાણે તો એમ ન કહેવાય કે સંપ્રદાયોમાં જે કહેલું છે તે કેવળ ખોટું છે. પણ તેમાં જે અત્યંત વધારી દીધો છે તે મૂલ રહસ્ય સમજાયા વિના વધાર્યો છે એટલી અનિષ્ટતા છે’ બાકી ‘સાક્ષિરૂપ ધર્મને તત્ત્વદૃષ્ટિ દ્વારા સ્થિર કરવાના પ્રયત્નમાંથી સંપ્રદાયોનો ઉદ્ભવ છે’.

સામાન્ય રીતે મણિલાલનાં લેખો ને દલીલો તે તે જગ્યાએ આવાં હાસ્યસ્પર્શ નથી; ૪૦ પણ એ બધાં આમ બેમાં મૂકીને હાસ્ય-ને કટાક્ષ-કાર રમણભાઈએ પ્રતિસ્પર્ધાને રોમેરોમ ઝાળ ઉઠાડે એવો લેખ કેવી સરસ રીતે તૈયાર કર્યો છે. અને છતાં આ લખતાં એ કદાચ પૂરા ગંભીર હતા — એમનો આશય હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવાનો નહિ પણ મણિલાલની નેતાગીરીનું પોતાને પ્રતીત થયેલું મોમાયા વિનાનું બેજવાબદાર સ્વરૂપ ચર્ચા રીતે દર્શાવવાનો હતો.

૪૦. ૨૩ ના નિયોગવાળા ભાગ સાથે સરખાવો : ‘સિદ્ધાંતસાર’, પ્ર ૪ માંના આ વચન : “જે સ્ત્રીને પુત્ર ન હોય, ને તેના પતિને એમ લાગે, કે પોતે પુત્ર ઉત્પન્ન કરી શકે એમ નથી તો તે, પોતાની પત્નીને, પોતાના નાના ભાઈને, એક પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા માટે આપે. આતુ નામ નિયોગ. આ રીવાજ બહુ રીતે પળાયો હોય એમ લાગતું નથી, પણ લખેલો છે ખરો એને ઉત્પન્ન થવાનું કારણ સ્પષ્ટ છે આર્યલોકોને ધર્મ વિના બીજું કુખ્ય કંઈંય હવું નહિ, એજ તેમનું પરમ મેય હવું, એટલે આપણે, આગળ પિતૃકણ કહી ગયા છીએ તે ઊઠવા માટે શ્રદ્ધા-જલિ દેનાર પુત્ર ઉત્પન્ન કરવોજ બેઠ્યો. પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા વિના પિતૃકણ ઇટલું નથી.... આર્યલોકોને વ્યવિચારનો બહુ અવાદર છે, તે એટલે સુધી કે, શુકલવપગામી...જેવાને તો, દેહલગ્ન વિના બીજી શિક્ષા નથી. જેટલો વીર્યવંશ પર આગ્રહ છે, તેટલો શ્વેતરક્ષા પર આગ્રહ જ પરાક્રમરૂપ વીર્ય અને શીલરૂપ રજ, ઉલ્લસને સાચવવાના છે.”

એ જ વરસના ઓગસ્ટના અંકમાં 'ગુપ્તાર્ક' નામના મરાઠી પત્રમાં છપાયેલા એક લેખને આધારે રમણભાઈએ "સનાતન હિંદુધર્મ" નામનો કડક પશુ તર્કશુદ્ધ લેખ લખી એવું પ્રતિપાદન કર્યું કે હિંદુધર્મનું કોઈ નિશ્ચિત સ્વરૂપ છે જ નહિ, એ ધર્મને સનાતન કહેવાનો કોઈ અર્થ નથી :

જગતના દર્તા, નિષંદા, પરમાત્માની અજ્ઞાથી ભક્તિ કરવાનો આસ્તિકવાદ હિંદુધર્મમાં છે, તો મનુષ્યને બધા દેવોનો અને આખરે બ્રહ્માના અસ્તિત્વની પણ ના પાડવાનો નાસ્તિકવાદ પણ હિંદુધર્મમાં સમાવેશ પામી શકે છે. હિંદુધર્મના ધણાક પંથોમાં સુનીતિને ધર્મનું પ્રધાન અંગ ગણ્યું છે, તો હજુની અનીતિના અનુકરણના ધોરણે બંધાયેલા ગુરુપૂજના માર્ગ અને સ્વયં વર્તનને અધોગ્ય વામમાર્ગ પણ હિંદુધર્મ કહેવાય છે...યજ્ઞયાગાદિ કર્મને કેવલ નિષ્ફલ અને નિરુપયોગી ગણી પરમ કલ્યાણ માટે જ્ઞાન અને ભક્તિમાં વલ્પર થવાનો બોધ કરનાર મત હિંદુધર્મમાં પ્રધાનતા પામ્યા છે, તો યજ્ઞયાગથી જ મોક્ષ મળે છે એમ જે મંથોમાં અતિ સ્પષ્ટતાથી કહ્યું છે તે હિંદુધર્મના પરમ-માન્ય પ્રમાણભૂત ધર્મમંથો કહેવાય છે. મૃત્યુ પછી મનુષ્યે બીજા લોકમાં નિવાસ કરે છે અને ત્યાં રહ્યા રહ્યા વંશજો પાસે પિંડદાનની અપેક્ષા કરે છે એમ માની આર્ષ કરવાના આચારનું હિંદુધર્મમાં વિધાન કર્યું છે, તો મૃત્યુ પછી મનુષ્ય આ લોકમાં ફરી જન્મ ધરે છે એ પુનર્જન્મમત પણ હિંદુધર્મમાં માન્ય છે. દશ ધર્મનું મૂળ છે એ મતનો હિંદુધર્મમાં સ્વીકાર થયો છે, તો પશુઓની હિંસા કરી બલિદાન આપવાનો કૂર માર્ગ પણ સંબળવાથી પોતાને હિંદુધર્મ કહેવડાવી શકે છે. એ જ રીતે હંધરને નિરાકાર માનવા, સાકાર માનવા, હંધરનું એક અદ્વિતીય સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવું, અનેક દેવોની પૂજા કરવી; શિવને એકમાત્ર સર્વમાન્ય પ્રભુ ગણવા, 'શિવ' રાખીને ગમે તે અર્થમાં હથ્થાર કરવ.થી પણ દૂર રહેવું; આ અને આવા અનેક પરસ્પર વિરુદ્ધ મતોનો હિંદુધર્મમાં સમાવેશ થાય છે. ૪૧

અત્યાર સુધી રમણભાઈના ધર્મ માર્ગ પ્રદાર થતો, ને એમને ખ્યાલ કરવા ઉદ્ધુકા થતું પડતું. આ વખતે પહેલી જ વાર રમણ-

માઈ એ મહિલાલના ધર્મમત પર પ્રહાર કર્યો, ને જ્યાર કરવાનો વારો મહિલાલનો આવ્યો. 'હવેના સપ્ટેમ્બરમાં એ જ મથાળે તેમણે રમણુમાઈના લેખમાંની વિચારસરણીની જૂલો દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો; બાપા સૌમ્ય વાપરી. ઓકટોબરના અંકમાં એ જ મથાળે આને જવાબ આપતાં રમણુમાઈએ પોતાના મતનું સમર્થન કરવાનો વિરતૂત પણ કંઈક પાંગલો પ્રયત્ન કર્યો. આ લેખમાં તેમણે સૌજન્ય-પૂર્વક દીકા કરવા માટે સુદ્ધર્નકારનો ઉપકાર માની "નિદ્ધર્ન"ને યોગ્ય વિવેચનભાષાના નમૂના માટે એ લેખ તરફ દૃષ્ટિ કરવાની સર્વને વિનંતિ" કરી. આમ છતાં એમની બાપામાં તો કટાક્ષ, ટેકડી વગેરે આવ્યા વિના ન જ રહ્યું. એના સારા ઉદાહરણ તરીકે એ લેખની છેલ્લી બે કડિકા જોવા જેવી છે.

આ જ વર્ષના ડિસેમ્બરમાં પૂતામાં ટોચેસનું અધિવેશન બરાવાનું હતું. સરકારી નોકરો સરકારની આંખમાં આવ્યા વિના ટોચેસનાં અધિવેશનોમાં હાજરી આપી શકે તે માટે રાનડે વગેરેએ અસલથી એવી યુક્તિ કરી હતી કે જે વર્ષે જે શહેરમાં ટોચેસ બરાવાની હોય તે જ શહેરમાં તે પછીના દિવસોએ અખિલહિંદ મંસારમુધારા પરિપદ બરાય; તેથી એ પરિપદમાં ભાગ લેવાને બહાને સરકારી અમલદારો ટોચેસમાં પણ જઈ શકે. ૬૨ વર્ષે અપાય છે તેમ આ વર્ષે અધિવેશનને મંડપ મંસારમુધારા પરિપદની જેક માટે ન આપવો એવો દેશમાં શોર બીચો, અને એ મતનો ખડ્ગમતીએ પરાજય થવા છતાં ઝગડાનું મૂળ દૂર રાખવા રાનડેએ એ અધિવેશન જુદા મંડપમાં બંધુ. જાન્યુઆરી '૬૬ના 'ગોનસુવા'માં રમણુમાઈએ આ ઘટનાની વિરતૂત નોંધ "મેથાઅલ કોન્કરેસ" એ મથાળે પ્રકટ કરી. માર્ચના 'સુદ્ધર્ન'માં મહિલાલે "રાષ્ટ્રીય સભા અને મંસારમુધારા સમાજ" નામોના લેખમાં લખ્યું કે "મુધારક પરિપદને રાષ્ટ્રીય મંડપ વાપરવા ન દેવાથી તે સારું જ થયું એવો અમારો

મત છે.' આ વિચારપ્રેરક લેખમાં તેમણે એ દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે હિંદમાં રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ અને સામાજિક ઉન્નતિ એ બંને પરસ્પર બહુ સંકળાયેલાં નથી. એપ્રિલના 'જ્ઞાનસુધા'માં રમણુભાઈએ "સંસાર-સુધારા સમાજ" એ મથાળે 'આ મત ખોટો છે, કોઈ પણ દેશની ઉન્નતિ ખીજી દિશાએની ભોગે એક જ દિશામાં ન થઈ શકે,' એમ દર્શાવતો લેખ લખ્યો. જૂનના 'સુદર્શન'માં પોતાના જૂના મથાળા હેઠળ મણિલાલે રમણુભાઈના કેટલાક લખાણનું બહુ જ તર્કશુદ્ધ ને સમર્થ વિશ્લેષણ કરી એમ દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે આ બાબતમાં રમણુભાઈને અને એમને ઘણી વસ્તુઓ એકસરખી ઇષ્ટ છે, માત્ર રમણુભાઈ એ વસ્તુ સમજી શકતા નથી. કે રાજ્યકર્તા પરદેશી હોવાથી રાજ અને પ્રજાનું હિત એક નથી, એટલે રાજકીય અને સામાજિક ઉન્નતિ બંને આવે રથે સંકળાયેલાં હોતાં નથી. રમણુભાઈએ આ લેખનો 'જ્ઞાનસુધા'માં ફરી જવાબ આપ્યો. મણિલાલે પોતાના લેખમાં પ્રાર્થનાસમાજનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો તેના પોતે પહેલા રદિયામાં આપેલા જવાબને અનુલક્ષી તેમણે લખ્યું :

પ્રાર્થનાસમાજનો આ ચર્ચામાં સંબંધ ન હતાં સુદર્શનદ્વારે આશ્ચર્ય-વૃત્તિ લૂપ્ત કરવા ને વાક્ય લખ્યું હતું તેનું અનીચિત્ત દર્શાવવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે પરથી સુદર્શનકાર એટલું જ તાત્પર્ય લે છે કે પ્રાર્થનાસમાજનું નામ મળ્યાં તેથી અમને માફ લાગ્યું છે. ચંબીર ચચ્ચિ આમ આવેગમાં તણાઈ જતી નેઈ અને લઘુતાને લીધે ઉદારતા ફીણ થતી જોઈ અમને ખરેખર ખેદ થાય છે. અમુક વ્યક્તિને કે અમુક મંડળને માફ લગાડવાનો સવાલ જ નહોતો, પણ સાહિત્યનું [1] અને મોટા પ્રજોના વાદવિવાદનું ઔરવ સાચવવાનો સવાલ હતો. ને ઉત્તરતા વર્ગના દીકાકરો વિશે સુદર્શનકાર ધડી ધડી ફરિયાદ કરે છે તેમને દર્શાવેલી યોગ્ય રીત શીખવવાની હોય તો આ આશ્ચર્યપ્રસાદ રીતે તો તેમને શીખવવા જેની નથી જ. સુદર્શનકાર કહે છે 'ને સ્વાતંત્ર્યના પવનનું પરિણામ સુધારો છે તે જ સ્વાતંત્ર્યનું ફસાયન ખર્મમાં દોખાવાથી બની આવેલું સુવર્ણ પ્રાર્થનાસમાજ છે, એટલે અમારે તો સત્ય છે તે કહેવું જ પડે. અને કસોટીએ ચડતાં ને દીમત થાય તે કહેવી

પણ પડે ' આ છેલ્લુ વાચ્ય લખતા સુદર્શનદાસને વિરમ્ભિતિ થઈ ગઈ છે કે આ ગર્યામા કસોડી ચઢાવી જ નહોતી, અને તે વિના કીંમત કરવાથી ફક્ત કીંમતની જ કીંમત થાય છે, બીજા કરાની કીંમત થતી નથી ' સ્વાત ધના પવનને ' સુદર્શનદાસ અનિષ્ટ ગણે ■ એ કઈ વિચિત્ર ■ રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં સ્વાતચ્છની ભાવનાને અશ્વિન દન આપવા તેઓ તત્પર છે, સંસારમાં યુરોપને દર્શાવે તેને અધોગચ ગણી આખરે આ દેશના ' પ્રાચીન રાજાદિ ' ' તથા લોકવ્યવહાર ' ને આધારે તેનો સ્વીકાર કરવા તેઓ હચ્છા દર્શાવે છે, અને અહીં તેને પવન કહીને સંસાર અને ધર્મમાં તિરસ્કારી દૂર કરવાની વૃત્તિ તેઓ દેખાડે છે અવગત સ્વાતચ્છભાવનાને મદિરમાં તો આવી અરિયર વૃત્તિના કપાસકો તરફ બહુ શકાભરી દૃષ્ટિથી નજર કરવામાં આવશે .

' ને સત્ય છે તે કહેલું જ પડે ' એ તો અવગત ધન્યવાદની વાત છે, અને એ કાર્ય ન ફટકે દયા ખાતા ખત થવું હોય એવી માપામાં તે જણાવવાની જરૂર નથી

છેવટે કહીશું કે સંસારસુધારા ઝિમ માનતો હોય કે તેનાથી જ આ જગત્ સ્વર્ગ થઈ જવાતું છે તો તેમ માનવાની તેને સર્વ પ્રમાણની ફાટ ■ તેણે માનીને તેવો અમન કરવા સમાજ, મયદા, ગમે તે કરે કરાવે તો તેમાં પણ કોઈ પ્રતિબંધ કરવા હચ્છલું નથી ' આ 'મતાતર-સહન ૪૭ માટે સુધારકવર્ગ બહુ આભારી છે, પરંતુ નિરાશા, વ્યગ્રતા, અને કેાધના આવા પ્રાકૃત વા ચોથી કાઈ દલીલ પ્રમટ થતી નથી પણ હલદી દલીલની અવગણના પ્રમટ થાય છે ૪૪

સંસારસુધારા સમાજની આ ચર્ચા ચાલતી હતી તે દરમ્યાન માર્યાના 'સુદર્શન'માં મણિનાલે "સામયિક પત્રો" નામનો એક ટૂંકો તટસ્થ ઉપયોગી લેખ પ્રકટ કર્યો, ને તેમાં 'ચાનસુધા'નું મૂલ્યાંકન આ રીતે કર્યું " 'સુધારા'ને નામે ચાલતી વ્યવહારભાવના અને બહોસમાજને નામે ચાલતી ધર્મભાવનાનો પક્ષ ધારણ કરી સારી વિદ્વાતા સાથે ચર્ચા ચલાવે છે ક્યારેય 'બદ્દબદ્દ' જેવી કામને પણ

લાગુ ન પડે અને તેથી કશી અસર ન કરી શકે તેવી વાર્તાઓ જોજવાની કે વ્યતીક્રિતો ગર્ભ ન સમજતાં ઉપહાસ કરવાની વ્યર્થ પ્રવૃત્તિ કરે છે. સાક્ષરતા સારી છે.” એપ્રિલમાં મુંગધમાં સનાતન-ધર્મ પરિપદ મળી, ને તેમાં મણિલાલે એક નિર્મળ વાંચ્યો, જે એ જ માસના ‘સુદર્શન’માં પ્રકટ થયો. મેથી સપ્ટેમ્બરના ‘જ્ઞાન-સુધા’માં પ્રકટ કરેલા રવધર્મને નહિ પણ સત્યધર્મને વળગતું જોઈએ એમ સમજાવતા, પૂર્વાર્ધમાં સનાતનધર્મ પરિપદ કે સુદર્શનકારના કોઈ જાતના ઉદ્દેશ વિનાના “રવધર્મ પરધર્મ” નામના લેખના અંત તરફના ભાગમાં રમણભાઈએ જણાવ્યું કે : “...“સનાતનધર્મ પરિપદ” નામે જે એક સભા મળી હતી તેનો ઉદ્દેશ દરેકને પોતપોતાના ધર્મમાં કાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે કે કેમ તે...જાણવામાં નથી પરંતુ એમ હોય તો એવો પ્રયત્ન સત્યની અને ધાર્મિકતાની વિવૃદ્ધિને કેવળ પ્રતિકૂળ છે એ ઉપરની ચર્ચાથી સમજાશે.”^{૪૫} આ પછી તેમણે મણિલાલના પૂર્વોક્ત લેખમાંની “પોતપોતાનો સંપ્રદાય કે ધર્મ હોય તેને પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી પાળવો એ જ ખરી ધાર્મિકતા છે” એ સલાહનું ખંડન કર્યું.

આ એકબીજાની કંઈકકંઈક કદર જૂઝના અને કોઈકવાર ઐક્યમત અનુભવતા સવાયે વર્ષના ત્રીજા તાગણા પછી આઠ મહિને રમણ ભાઈ-મણિલાલના વિવાદનો અંતિમ તાગણો શરૂ થયો. ‘હૃદયવીણા’ બહાર પડતા મણિલાલે એપ્રિલના ‘સુદર્શન’માં એને અનેક રીતે ઉતારી પાડી. નરસિંહરાવ કહે છે કે, ચૌદ પંદર વરસ પર પોતે મણિલાલના ‘ઉત્તરરામ ચરિત’ના બાપાંતરમાં જે પ્રકારના દોષ કાઢ્યા હતા તે જ જાનના ખોટા દોષો એમાં તેમણે કાઢ્યા.^{૪૬} એ

^{૪૫} ધસ ૧, પૃ. ૨૫૭

^{૪૬} ૨મ, પૃ. ૨૨૧. ‘હૃદયવીણા’ના છંદોદોષ પરત્વે નરસિંહ-રાવનું આ વિધાન જરાજર છે; બાકીની બાજતો પરત્વે ચિંત્ય છે. મણિલાલનું અવલોકન છવાયું તે સમયે એમણે પોતે પણ નરોમાં એવી કાંઈ નોંધ કરી નથી.

અવલોકન લખતા ‘કુસુમમાના’ને પોતે બહુ વખાણી હતી એ વાતનું પણ તેમને વિસ્મરણ થઈ ગયું, ને “મૂઝરાતના લેખકો” (૨) (લેખકો અને સુધારકો)નો પ્રયુક્તર)ની બધી મીઠાશ એમને તણ ગઈ ‘હજી ના જૂનથી રમણભાઈએ આ અવલોકનનું અવલોકન ‘જ્ઞાનસુધા’માં શરૂ કર્યું ને એમણે પણ ‘લેખકો અને સુધારકો’ (૨)ની મીઠાશ બાજુએ મૂકી — બહુ એમનાથી મુકાઈ ગઈ આ અતિ લામ્યા રદિયા અને અવલોકનમાં ગમણુભાઈને સહજ સૂક્ષ્મ દર્શી દષ્ટિ, ને એ અન્યત્ર નોંધેલી કવિતાનો મર્મ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ હિપરાત જવામ આપવાની બાહોશ વકીનને જ સાખ્ય થાય એવી વિરલ કલા પણ દેખાઈ આવે છે સાહિત્યકીય મતાતરોની પટામાજીમાં હકીકત, લાવવી, અને જરૂર પડતા હેતુદોષોની સહાયથી પ્રતિપક્ષીને માત કરવાનો સમર્થ પ્રયાસ કરતા આરા જગરા જવાબો. ઓછા હશે અવલોકનમાના દસગાર મુદ્દા ઉપાડી રમણભાઈ તેનો આ પ્રમાણે જવાબ આપે છે

૪૭(૧) મણિપાલે લખેલું પુસ્તકમાં “બાજુદષ્ટિથી કરેલા વર્ણનો છે” રમણભાઈ ઉદાહરણો આપી આ વિધાન ખોદું ફેરવે ■ ૪૮

(૨) મણિપાલે કહેલું “આ કાવ્યસમૂહમાં કેટલાક ખડકાળ્યો છે પણ વસ્તુના ધ્વનિથી તેમાં આવતા વર્ણનોને પોપણ મળેલું જણાતું નથી” રમણભાઈ પુસ્તકમાના વર્ણનયુક્ત પણ ધ્વનરહિત કાવ્યો, સહેજ વૃત્તાન્તયુક્ત પણ વર્ણનરહિત કાવ્યો, અને ચંદ્ર તારા વગેરે વર્ણ્ય પદાર્થો જાતે જ સુખ્ય વ્યક્તિઓ જતી વૃત્તાન્તના પ્રવર્તક બન્યા હોય તેવા કાવ્યોને આ વિધાન લાગુ ન જ પડે એમ દર્શાવી કહે ■ કે આ વિધાન માત્ર બાકી રહેલા “નાટક

૪૭ સમવદ ને વ્યવસ્થા ખાતર થોડો ભાગ આગળપાછળ ખસેડે આ આન્ડાવાર વર્ગીકરણ એ કહ્યું છે

એટલે નિશ્ચિત વાત્સર્ગિકવાદના સંજ્ઞા દ્વારા જ કવિ પોતાની રચના કરી શકે... નવી ભાષા ચોક્કસ કાવ્ય કરે તો તે અરણ્યરુદિન જ થાય. "રમણભાઈએ લખ્યું કે નવી, અદ્ભુત, અપૂર્વ સૃષ્ટિ રચવી એ કવિનું કામ છે." શેલી કહે છે તેમ, "જાણે કાઈ દિવ્યતર સ્વરૂપનું" કવિના "સ્વરૂપદારા પ્રકાશન થાય છે." તે વાણીમાં પ્રકટ કરતાં સંજ્ઞાની રૂઢ અને સાધારણ સંજ્ઞાઓ બસ ન જ થાય. 'નેત્રકમલ', મહાભારતકારના 'પુરુષોત્તમ' કે ગીતાકારના 'વિશ્વરૂપદર્શન' એ સ્થિર સંજ્ઞાઓનો ઉપયોગ પડેલો થયો ત્યારે જનતા માટે નવો જ હતો. "શેક્ષપિયર, કાલિદાસ, વગેરેનાં વચનો અને વાક્યો પ્રચલિત ભાષામાં સૂચક દાખલ થઈ ગયાં છે.... તેનું કારણ એ જ છે કે... તેમણે... જુના પરિચિત સંજ્ઞા વડે નવા અપરિચિત પદ બનાવ્યાં." "નવી ભાષામાં રહેલો અર્થ બ્યંબ તો હોય જ, સર્વથા સ્પષ્ટ ન હોય, પરંતુ બ્યંબત્વમાં જ કવિતાની ખૂબી છે." ૪૬

અહીં પણ બંનેની વાત સાચી છે. રમણભાઈ કહે છે તેમ ચમત્કૃતિ માટે અથવા નવીન વિચારસંભાર વ્યક્ત કરવા માટે જૂના સંજ્ઞા નવા અર્થમાં અથવા તો નવા જ સંજ્ઞા યોજવા પડે છે. હર્ષદ રીડ પોતાના મઘ વિશેના પુસ્તકની સરખામણમાં કહે છે તેમ જગમાં સંજ્ઞા તે ને તે અર્થમાં આવ્યા કરે, કવિતામાં તે ને તે સંજ્ઞા હોય તોપણ હમેશાં નવા અર્થમાં આવ્યા કરે એ જ બંનેની ખૂબી અને શક્તિ છે. પણ જ્યાં જ્યાં સાચો કવિ નવા પ્રયોગો યોજે છે ત્યાં—શેક્ષપિયર અને કાલિદાસના દાખલામાં દેખાય છે તેમ—એ બંધાની પાછળ એટલી કવિપ્રતિભા રહેલી હોય છે કે એના ચમત્કારને લીધે એ નવો અર્થ ઉપભવી શકે છે. પ્રતિભા અને અર્થનો ચમત્કાર બંને નિર્ગળ હોય ત્યાં એ ક્રિયા પ્રવેગ જ નહિ. એવે પ્રસંગે જૂના સંજ્ઞા નવા અર્થમાં હોય કે નવા જ સંજ્ઞા હોય, પણ એવી કવિતા અરણ્યરુદિન જ બને. આવી નિષ્ફળતાનો

સહુથી અમદિગ્ધ દાખલો નર્મદનો છે. નર્મદની નિષ્ફળતા સૂચવે છે કે વાચ્યાર્થ બોધક તો હોવો જ નોઈએ. આ વાત સાચી છે તો સર્વથા સ્પષ્ટ નહિ એવા “વ્યંગ્યત્વમાં જ કવિતાની ખુશી છે” એ વાત, વ્યાવર્તક ‘જ’ કાઢી નાખીએ તો, ખોટી નથી. આપણે ત્યાં પ્રો. પાંડક મણિલાલની જેમ વાચ્યાર્થની સ્પષ્ટતાનો આમહ શખે છે, ૫૪ તો પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ “ફૂગડાકોરી”ના વાચ્યાર્થની સ્પષ્ટતા વિનાના વ્યંગ્યાર્થને પ્રસસ્ત ગણે છે. પશ્ચિમમાં આ મત ધરાવતો એક મંપ્રદાય પણ છે. અસ્ફુટ કાવ્યનો પક્ષ લેતાં ટાગોર કહે છે, “માણસના મુખમાથી એવી અનેક વાતો નીકળે છે જે પ્રકાશ અને અંધકારના મિશ્રણરૂપ હોય છે, જે સમજાતી નથી તેમ છતાં સમજાય છે, જેને છાપાના જેવી અનુભવીએ છીએ, છતાં પ્રત્યક્ષ કરતા વધુ સત્ય માનીએ છીએ. તે સર્વત્ર વ્યાપ્ત અસીમ અતિજગતનું રહસ્યકાવ્ય બ્યારે કોઈ કવિ પ્રગટ કરવા પ્રયાત્ન કરે છે, ત્યારે તેની ભાષા ગ્રામાલિંગ રીતે જ રહસ્યમય બની જાય છે, ” ૫૫ આ મત ગ્રીકારી લેતા પણ ‘હૃદયવીણા’ માં એ જગતનું વાચ્યાર્થ પારનું હૃદય-મનને સૌરભથી ભરી દેતું વ્યંગ્ય નથી જ

(પછી) મણિલાલે લખ્યું હતું “દિવ્ય એ શબ્દમાં કોઈ મહોદ્દ કાવ્યત્વ અને વ્યંગ્યત્વ આપણા આ કવિને લાગ્યું છે અને ...ગમે તેને પણ ‘દિવ્ય’ એ વિશેષણ લાગવાથી ઘણું ગૂઢ વ્યંગ્યત્વ આવી જતું હોય એમ તેઓ માને છે. પણ શબ્દશક્તિનો વિચાર કરતા સ્પષ્ટ જણાશે કે ‘દિવ્ય’ શબ્દની શક્તિ આપણા ગૂંજરાતી વાચકોને હજી અવગત નથી, તેમ સંસ્કૃતમાં દિવ્ય એટલે ‘દેવતા સર્વની’ — ‘સ્વર્ગનું’ એ કરતા કોઈ વધારે ભવ્ય અર્થ જણવામાં નથી. આ કવિને તો ‘ડિવાઇન’ ખાસ ઈશ્વરે પ્રેરણા, મોકલેલું, પ્રત્યગી એ અર્થ. હજી છે ” રમણભાઈ લખે છે,

૫૪. અર્વાચીન કાવ્ય-સાહિત્યના વહેણો, પૃ ૪૨

૫૫. ભુપ્ર, પુ. ૯૫, પ ૨૪૬.

વિષયની રચનાને મળતા સ્વરૂપવાળાં કાવ્યો વિશે " રહે છે, ને આવાં 'કાવ્યોમાં યથાવકાશ તેવું પોપણ મળેલું જ છે. ૪૯

(૩) મણિલાલ કહે છે કે રાત્રિ, ચંદા, તારા વગેરે એનું એ જ બધાં કાવ્યોમાં આખ્યાં કરે છે. રમણભાઈ કહે છે, એ સાચું છે, પણ તેથી તે " કલ્પના કે અલંકારનું વૈચિત્ર્ય પ્રત્યેક પ્રસંગે જણાવી ન શકતાં, જુદા શબ્દોથી પણ તે ને તે જ રૂપે વર્ણવાયેલાં આવે છે " એ વિધાન સાચું નથી. " પ્રકૃતિ અને મનુષ્યહૃદયનો મંબંધ દર્શાવનાર કવિની કૃતિમાં પ્રકૃતિના પદાર્થો ફરી ફરી આવે એ સ્વાભાવિક છે. એકવાર કાવ્યમાં વર્ણવેલા પદાર્થ કવિ શા માટે ફરી મહણ કરે ?—એવો વાધો લેવાને વાચકને હક નથી, કેમકે કવિ પ્રસંગે કેવો પદાર્થ બાવાનુકૂલ જણાય એવો નિયમ પ્રથમથી યથ શકતો નથી, અને કવિત્વની સ્વયંજી ઉત્પત્તિ પ્રમાણે કવિનું હૃદય પ્રવૃત્તિ કરતું હોવાથી વિષયોની પસંદગીનું અમુક ધોરણ બાંધી શકાતું નથી. વળી, પ્રકૃતિના પદાર્થો એવા અખૂટ કવિત્વથી પરિપૂર્ણ છે કે પ્રત્યેક પદાર્થ નવા પ્રસંગોના નવા નવા ભાવોનો પ્રતિધ્વનિ આપી શકે છે અને નવી નવી વૃત્તિઓને અનુરૂપ થઈ શકે છે." અને 'હૃદયવીણા'માં આ વૈવિધ્ય છે જ, એ બધાં " તે ને તે જ રૂપે " આવતાં નથી. ૫૦ રમણભાઈએ અહીં કહેલી પુનરુક્તિની સાહજિકતા અને પ્રકૃતિના અખૂટ કવિત્વની વાત સાચી છે, પણ તે પ્રકૃતને સાચું પડતી નથી. 'હૃદયવીણા'માં તે તે પદાર્થો જ નહિ, તે ઉપરાંત કલ્પના, ભાવ શબ્દો અને પ્રસંગો પણ લગભગ તેનાં તે જ છે.

(૪) આગળ આશ્વતાં રમણભાઈ કહે છે, " મુદ્દર્શનકારની અરુચિનું પૃથક્કરણ કરતાં તેમનો વાધો વાસ્તવિક રીતે રસવિવેચક નથી પણ ધર્મવિવેચક છે. " આ કાવ્યના રચનારને તત્ત્વમંબંધે

કોઈ અમુક પ્રકારની અને ઘણું કરી કીશ્વીચ્છન ધર્મને અતુલ્ય આવે તેવી તત્ત્વવ્યવસ્થા ઇષ્ટ જણાય છે, ને તેનો રંગ તેના કાવ્યમાંત્રને લાગ્યો છે.” એ મણિલાલનું વિધાન સાચું નથી, પણ સાચું હોય તોય કવિતાનો કાવ્યરસ માત્ર એ કારણથી ઝોઝો ન થાય. બૌદ્ધ-ધર્મ ન માનનાર વ્યક્તિ ‘લાઘટ ઓદ્ધ એશિયા’ આસ્વાદી શકે તો પોતાનાથી વિરુદ્ધ ધર્મમતવાળાં કાવ્ય ગુજરાતીઓ કેમ ન આસ્વાદી શકે ?^{૫૧} રમણભાઈની આ વાત સાચી છે, તો સાથે જ એ પણ સાચું છે કે રસનું અધિષ્ઠાન ભાવકનું ચિત્ત છે. અને એ ચિત્તમાં જે જાતના સંસ્કારો ન હોય તે વિશેનું સાહિત્ય આસ્વાદ્ય ન બને. ઉ. ત. જે કોઈને ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યે આદર જ ન હોય તો ઇશુ પ્રત્યે ભક્તિ દાખવતી કવિતા એને મનોરમ કેમ બને? સનાતની હિંદુઓ કરતાં જુદી માન્યતા હોવાથી સનાતનીઓને ભક્તિરસનો આસ્વાદ કરાવતી કૃષ્ણવિષયક કવિતા રમણભાઈને પોતાને શુભારવિષયક યા જુગુપ્સાકારક^{૫૨} નથી લાગતી? એકંદરે, સામાન્ય ભાવકો માટે મણિલાલની વાત સાચી છે, વિશેષ સંસ્કારી ભાવકો માટે, આનોડહનું ઉદાહરણ સૂચવે છે તેમ, રમણભાઈની આમ સિદ્ધાંત પરત્વે બંને ઓછેવત્ અંશે સાચા હોવા છતાં નરસિંહરાવ પરત્વે બંને ખોટા છે. ‘હૃદયવીણા’ના પ્રાર્થનાસમાજ અંશોને લીધે કાવ્યો આસ્વાદ્ય નથી બનતાં એ વાત ખોટી છે. એની આંતરિક રસવતતા બહુ જાણી નથી એ એનું સાચું કારણ છે. ‘લાઘટ ઓદ્ધ એશિયા’ને બહુ ઉત્તમ કાવ્ય ન મણીએ તો પણ એના બેટલો રસ પણ ‘હૃદયવીણા’માં ક્યાં છે ?

(૫) સુદર્શનકારે લખ્યું હતું કે “તે તે સમયના પરિપાક કરતાં રાજદ્રવ્યોમ પરત્વે તો, કાવ્યની બાપા દંમેશાં કંઈક પાછળ જ રહે છે...રાજદની બ્બંજનાચકિત દારા કાવ્યનો વ્યાપાર ચાલે છે,

દિવ્ય શબ્દ 'ગીતા' અને બીજા અને ત્રીજા 'મુંડક'માં પરબ્રહ્મ માટે અને લગભગ એ જ અર્થમાં બેવાર સુદર્શનકારની 'ગીતા'ની ટીકામાં તથા અનેકવાર એમના 'ચારિત્ર'માં યોગ્યથેલો છે. "ગુજરાતના લેખકો"માં મહાન વિષય માટે અપરિચિત છતાં સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવાની ભલામણ કરનાર સુદર્શનકારને માત્ર દિવ્ય શબ્દ સામે શો વાંધો છે તે સમજાતું નથી. "હમ્મુ ખ્રિસ્તની બાધ્યાવરથાના વૃત્તાન્તનો પ્રસંગ હોય ત્યાં ડિવાઇન ચાઇલ્ડ (દિવ્ય બાલક) પદ્ધતી ઇંગ્લેન્ડમાં તે પુરુષ ઉદ્દિષ્ટ થાય, પરંતુ એવા સંબંધ વિના પણ એ પદ 'કહીએ તો "કાઇસ્ટ" એમ હરકોઇ સમજે' એમ સુદર્શનકાર શા આધારે કહે છે તે જાણવામાં નથી;" વગેરે. 'હૃદયવીણા'માં દિવ્ય શબ્દના ઉપયોગમાં "જે દોષ છે તે... એટલો જ કે કાબ્યોમાં એ શબ્દનો એ અર્થ ધણે પ્રસંગે પ્રસ્તુત બાવધી ક્ષદિત થવા દઇ 'દિવ્ય' શબ્દ ધણો ઓછો વાપરવો જોઇતો હતો." અંતમાં તેઓ કહે છે, 'હૃદયવીણા'માં દિવ્ય શબ્દ વારંવાર વપરાયો હોય તોય કવિએ બાવની પુનરુક્તિ જ નથી કરી.^{૫૬}

રમણભાઈએ બનામ્નું છે તેમ સંસ્કૃતમાં દિવ્યનો 'ડિવાઇન' અર્થ થાય છે જ. મોનિયેર વિલિયમ્સ ને આપેના ઠાણે દિવ્યના આ અર્થને પહેલો મૂકે છે, આ કારણે, ને વિશેષ તો 'ડિવાઇન'નો બાવ કાન્યમા મૂકવો છે એટલે, દિવ્ય શબ્દ વપરાય તે ખોટું નથી; તે શબ્દ પ્રયોગ્ય તે સામે વાંધો ન હોવો જોઇએ. ધણીવાર અગાંચીન ગુજરાતી વિચારકો અને કવિઓ પહેલાં અંગ્રેજીમાં વિચાર કરીને પછી સંસ્કૃત શબ્દો અંગ્રેજીના બાબાંતર તરીકે જ મૂકે છે, કારણ તેઓ ગ્રેજુઆ પશ્ચિમમાંથી લે છે. કવિ કે વિચારકના મનમાં પહેલાં 'ડિવાઇન' શબ્દ જ આવે, ને પછી તેના યોગ્ય સુમાનાર્થ શબ્દ માટે શોધ કરતાં તેને 'દિવ્ય' જડે તે મૂકે. એટલે શબ્દની

શક્તિ પરત્વે મણિનાનનો વાધો નિષ્કારણ નથી, છતાં બાપા આ રીતે જ આગળ ચાલે છે વિવિધ કવિઓના પ્રયોગોને લીધે આજે 'દિવ્ય' શબ્દ બાપામાં આવી પલ્લુ મશે છે પણ, પ્રકૃત કાવ્યના અનુભવમાં 'દિવ્ય' સળધી ખરો વાધો એ છે કે બીજું કાંઈ ન મળે એટલે કવિ એ શબ્દ વાપરે છે, એ પ્રયોગ અતિ સામાન્ય થઈ જાય છે, ને એ શક્તિને બદલે શક્તિની બેજુપ બતાવે છે રમણભાઈએ મણિનાનના 'ચારિત્ર'માં 'દિવ્ય' 'ડિવાઇન'ના અર્થમાં વાપરેલો જણાવેલો છે, પણ 'ચારિત્ર'માંથી તેમણે પોતાની વાત પુષ્ટ કરવા જે અવતરણ ઉતાર્યું છે તે સમર્થ નથી "વિષય વાસનાથી વિભિન્ન એના પ્રેમના દિવ્ય બારને લીધે જ આખી સૃષ્ટિનું યૌવન અને સુરસ પણ સચવાય છે" આ અવતરણમાં 'દિવ્ય'નો અર્થ 'ઈશ્વરી' જ થાય છે એમ ન કહેવાય એ લોકોત્તર'ના અર્થમાં પણ વપરાયો હોય

(પત્રા) મણિનાને લખ્યું હતું, "અનનતા દેવી (ઇન્દ્રિનિદી) "નવજીવન" (ન્યૂ લાઈફ) (નાઇટ આરટર ડેય) અમરજૂ (ઇમ્મોર્ટલ લેવન) અમૃતવસિધુ (એશન આર ઇમ્મોર્ટલિસી) એવા કેવન યુરોપીય વાચકથી અગરેજી આકારે સમજી અને ઝડી શકાય તેવી શક્તિવાળા શબ્દોને પ્રયોજી તથા લિદેશી જે કાંયો રચાય છે તે કેવન નીરસ અને મહણ પણ ન થઈ શકે એવા કિનઈ મહેનાય તેા તેમાં આશ્ચર્ય નથી એ બના શબ્દો ક્રીશ્ચીઅન ધર્મ જાગુનારને પરિચિત હોઈ ધ્વનિના બોધક છે, આપણને કશો અર્થબોધ કરી શકતા નથી ' રમણભાઈએ લખ્યું

આ 'આપણ'માં સુદર્શનદારનો સમાવેશ થતો હોય તેા દિવ્યગીર છાંયે પરતુ તેમ નથી એ શબ્દોથી સુદર્શનદારને અર્થનો અને ધ્વનિનો બોધ થાય છે, તેમજે એ શબ્દોના 'અર્થ'જી આધાર' લખ્યા છે તેથી તેમને મતે પણ હમેજી જાણનાર સુસિદ્ધિત ગુજરાતીઓને તેા આ શબ્દો-
વાળા કાવ્ય પ્રિય નહિ જ હાજે

અનંતતા, પરલોક, સ્વર્ગ, અમૃતત્વ : એ વિચારો આ દેશમાં પ્રવર્તતા ધર્મોમાં પરિપૂર્ણ રીતે સ્વીકારેલા છે...

સુદર્શનદાસની ખાનગી રુચિ-અરુચિથી રસસાહિત્યમાં ફેરફાર થઈ શકે એમ નથી. ૫૭

ઉપર્યુક્ત શબ્દોનો પ્રયોગ નરસિંહરાવે અંગ્રેજીમાંથી જ ક્યો છે એ મણિલાલની વાત સાચી છે. જૂનામાં આ વિચારો હતા જ એ રમણભાઈના વિધાનને અમુક અંશે સાચું માનીએ તોપણ નરસિંહરાવે એ વિચારો વેદાદિમાંથી કે જૂની કવિતામાંથી નહિ પણ અંગ્રેજીમાંથી જ લીધેલા છે. જૂની કવિતામાં આવા પ્રયોગો અપવાદરૂપે જ મળી આવે છે, અને તે પણ રસપ. એટલે એ વખતના માત્ર યુજરાની ભણેલાઓ આવા પ્રયોગો નહિ સમજતા હોય એ વાત સાચી છે. પણ આપણી કવિતા અંગ્રેજીમાંથી પ્રેરણા ને અનુભવ લેતી હોય તો આમ બને એ સ્વાભાવિક છે, એનો બીજો ઉપાય નથી. મણિલાલ પોતે પણ નરસિંહરાવથી વધુ સારા બીજા પ્રયોગો બતાવી શકતા નથી. આ રીતે શબ્દો લેવામાં બૂલ થતી હોય તોય એ અતિ સામાન્ય ને ક્ષમ્ય છે. મણિલાલની તરફા પણ કાંતાના ગજાનો હાર કાપતી વખતે પોતાના હૃદયને દિમ્બન-વાન થવાનું કહેતાં ‘બી એ મન’ના પર્વાવવાચક “મનુષ્ય થા”નો પ્રયોગ ક્યાં નથી કરી બેસતી? વળી જુદા જુદા ભાવકોને આવા નવીન શબ્દોથી કેટલીક વાર જુદો જુદો અર્થબોધ પણ મળે. —હશે. છતાં બાપા એ રીતે જ સમૃદ્ધ થાય છે. ધીમે ધીમે આવા પ્રયોગો પ્રચલિત થાય છે. નરસિંહરાવનો ‘અમૃતત્વસિંધુ’ નવીનોએ અપનાવી પણ લીધો છે.

(૫૬) “ દિવ્ય સુંદરીઓનો ગરબો ” વિશે મણિલાલે લખ્યું હતું, “ ‘ દિવ્ય સુંદરી ’ એ શબ્દની શક્તિ જ પ્રથમ તો આપણા વાચકોને જડવાની નહિ, પછી.....ગરબાને ચી રીતે ગ્રહણ કરે ?

તેમાં પણ તે દિવ્ય સુંદરીઓ ચંદા, શુકતારા ને તારા સખી એવી દેખીને તો કાનને કંગેશ જ થાય, કેમકે ચંદ્ર કે શુક્રને સખી-રૂપે આપણે વાચક વર્ગ જોળખતો જ નથી.” રમણભાઈ કહે છે :

રાખ્દની અભિધાસક્રિતો પ્રશ્ન જ નથી, કેમકે ‘દિવ્ય’ અને ‘સુંદરી’ રાખ્દના સાધારણ અર્થ સર્વ કોઈ જાણે છે. એ રાખ્દથી શું લક્ષિત છે એ જ સવાલ છે. કાવ્યને મથાળે ‘દિવ્ય સુંદરી’ રાખ્દ વાચતા ઈ સ્ત્રીઓનો કાવ્યમાં ઉદ્દેશ ક્યાં હશે એમ વાચકોને શંકા થાય અને કાવ્ય વાંચ્યા વિના એ શંકાનું નિવારણ થાય નહિ એમ સુંદરશંકારનું કહેવું હોય તો તે વિશે તકશર નથી.

... ‘કીર્તીઅન ધર્મ’ જાણનાર યુરોપીય વાચકો’ કાવ્ય વાંચ્યા વિના ‘દિવ્ય સુંદરી’ રાખ્દ વાચતા તરત તે રાખ્દનો અર્થ અહણુ કરી શકે એમ નથી. કિશ્કિયન ધર્મના દ્રવ્યદેશમાં અથવા અવ્યાસમાં (ચંદા વગેરેના) હ્રદિષ્ટ અર્થમાં એ રાખ્દ આવતો નથી, તેમ જ એ રાખ્દનો અર્થ એકદમ અહણુ થઈ જાય એવું સામર્થ્ય એ ધર્મના અનુસરણથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ કોઈ સુખત કિશ્કિયનોત્તુ પણ કહેવું નથી. એ સિવાયના બીજા ધર્મ જાણનાર અને બીજા દેશના વાચકો પણ એ જ પ્રમાણે ‘દિવ્ય સુંદરી’ રાખ્દનો અર્થ કાવ્ય વાંચ્યા વિના સમજી શકે એમ નથી ‘મેષદૂત’ ‘કુમારસંભવ’, ઇત્યાદિ રાખ્દો પણ એવા છે...

અને કાવ્ય વાંચ્યા પછી ‘દિવ્ય સુંદરી’ નો અર્થ સમજાય જ છે. ૫૮

રમણભાઈની આ વાત યથાર્થ છે.

(૫૯) રમણભાઈ આગળ કહે છે, ચંદ્ર અને શુક્રને સખી કલ્પવામાં નવીનતા છે. પણ તે “કાવ્યત્વની વિરોધી શી રીતે છે ?” ‘કાવ્યપ્રકાશ’ના દસમાં ઉલ્લાસના એક ઉદાહરણમાં રાત્રિને કાપાસિડી ને ચંદ્રને તેનું મુદ્રાક્રપાત કહેવું છે, ‘કાદંબરી’માં “ચંદ્રને સિંહનુ...તયા અધિકારને હાથીના અપ્સરચક્રનું રૂપક આપ્યું છે.” નર્મદે ‘ચંદા’ રાખ્દ ચાંદની ને ચંદ્ર બંનેના અર્થમાં વાપર્યો છે. “સંસ્કૃત...માં તારા રાખ્દ...પણ છે, તેમ જ રોહિણી વગેરે નક્ષત્રોને ચંદ્રની સ્ત્રીઓ કહી છે તેથી સ્ત્રીત્વના આરોપની કલ્પના

છેક નવીન તો નથી જ. વળા...સંસ્કૃત કવિતામાં સ્ત્રીગતિવાળા ઉપમેય કે ઉપમાન સાથે ઉપમામાં ઘટના થતા સારુ પુરુષગતિ-વાળા શબ્દોને આકરણના પ્રત્યયો લગાડી સ્ત્રીગતિવાચક કરવામાં આવે છે... 'ભુજલતા', 'બાહુલતા', 'અદ્ભુતતા'.^{૫૬} રમણભાર્ગવી આ વાત પણ સારી છે.

(૫૬) મણિલાલ :

“ પંથ અરણ્ય ચારી જતો રે અંતે, જરૂર ઊંચો હમાન,
દ્વારપાલ મૃત્યુ નામક દબો જલું તે મહીથી અવસાન. ”

એ “ દિવ્ય કિનારા ”-વાળા કાવ્યમાંની કહી કોણ સમજી શકશે ? પ્રથમ તો ‘ દિવ્ય કિનારા ’ એ જ આંદો છે, ત્યાં આ કહીને એક અસર ગુજરાતી વાચક મદલ કેમ કરશે ? બનીયનના પીઠમીઠસ પ્રિયેષમાં આવાં વાક્યો ધણાં છે, ને ત્યાં તે દેશના વાચકને સુગમ છે. પણ આ દેશના કાવ્યમાં તેવાં વચનો શબ્દમાત્ર જ છે.

રમણભાર્ગવે કહે છે કે “ બરસાગરની પાર ઉતરવાની કલ્પના ” ગુજરાતીમાં સાધારણ છે, “ તો એ પ્રમાણે સાગર ઉતરતાં અંતે જે ‘ પાર ’ આવે તેને ‘ કિનારા ’ કહેવાની કલ્પનામાં એવી શી વિચિત્રતા છે કે ગુજરાતી વાચકથી તે સમગ્રજ જ નહિ ! ” ઉતરના નીકળે કવિએ આનંદધામને ઓતારા કલા છે. “ મૃત્યુને દ્વારપાલ કહેવાની કલ્પના નવીન છતાં તેમાં અમાવ્યતા કાંઈ પણ નથી. ” ઋગ્વેદ ૧૦-૧૪ માં પણ “ પરસેકમાં જવાના પંથની... અને તે પંથના રક્ષક દિબેષા હોવાની કલ્પના ” છે. ‘ પિન્નિમ્સ પ્રિયેષ ’ની કલ્પનાઓ પણ એ લખાયું તે વખતે નવીન જ હતી.^{૧૦} મણિલાલના પૂર્વપક્ષનું રમણભાર્ગવનું આ ખંડન જરાગર છે, પણ તેથી એ કાવ્ય, મને તે કારણે, અરસિક છે એ વાત ખોટી પાતી નથી.

(૫૭) મણિલાલે લખ્યું હતું કે “ દિવ્ય મુદ્રીઓનો મરબો ” સાથે “ વડલબ બદનો... ‘ આનંદ ’ કે ‘ શબ્દમાર ’નો મરબો સરખાવો

તો શબ્દશક્તિના સ્વરૂપ ઉપર કાવ્યોના કેવો આધાર રહે છે તે સહજમાં સમજાઈ જશે " રમણભાઈ લખે છે, " સુદર્શનકારની ભક્તિમણીને લીધે અમે સરખામણી કરી જોઈ છે. પણ તેથી શબ્દ-શક્તિના સ્વરૂપ વિશે સહજમાં કે મુશ્કેલીથી કાંઈ પણ સમજી શકાતું નથી. " તેઓ ઉમેરે છે, બંને વચ્ચે તુલના માટે સમાન-ધર્મ કે તેને સ્થાને વિરોધ છે જ નહિ, એટલે તુલના નિરવકાશ છે, માત્ર ગરબો શબ્દની સમાનતાથી મણિલાને—કદાચ નરસિંહ-રાવની ટીકા કરવા જ—જે જોવાનાદાર વિધાન કર્યું હતું તેને રમણભાઈ આ રીતે તોડી પાડે છે. ઉદાહરણ માટે અવતરણો આપી તેઓ કહે છે કે શબ્દશક્તિ " દિવ્ય સુદરી " કાવ્યમાં છે, " આનંદ " કે " રણભાર " માં નથી. ૧૧

(૫મો) " ઉત્તરો અને અભિમન્યુ " માના

હખેડી ભૂમિથી નેનો ગેપિયા પતિનેનમા,

લસતા દીર્ઘ પદ્મોમા આસુડા ગૂંથીને નવા

વિશે સુદર્શનકારે લખ્યું હતું " નયનો પતિના નયનમાં, " રોપવા " અને દીર્ઘ પાપણોમાં " આસુડા ગૂંથવાનો " શ્રમ લેવો તે શા માટે ? " ગૂંથવાનો " પ્રકાર નવો જ છે.. " ગૂંથીને " એને ઢેકાણે " ગૂંથાવા " એમ હોત તો રસભગ ન થાત. અગ્રેજ કવિઓના કાવ્યોનું અનુકરણ કરવામાં શબ્દશક્તિ ઉપર લક્ષ રહ્યું નથી, અને આનુકરણને બદલે વિકરણ થઇને રહ્યું છે. " એના જવાનમાં રમણભાઈ કહે છે

'ગૂંથીને' એ નૃપદવાચક ■ ખર. પણ, કિંવા વિચારપૂર્વક પ્રયાસ કરી ક્યાંના અર્થ અહીં ઉદિત નથી એ રખા છે --

કર્મવાચ્ય ઉદિત હોવા છતાં અનુશબ્દતાને લીધે કર્મવાચ્ય 'ગૂંથીને' નો ઉપયોગ થયો છે એમ પણ સ્ત્રી મકારો નહિ. પાપણોમાં આસુ ગૂંથાઈ રહ્યા હતા એટલું જ વિવક્ષિત નથી, પરંતુ એ ગૂંથાયેલા આસુ-વાળા નયન ભૂમિથી હખેડીને પતિનેનમા રોપ્યા એવો અર્થ છે, તેથી,

આંસુ મુંઝાયાં તે વખતે—તે પછી તરત જ રોપવાની કર્તૃત્વવાચક ક્રિયા ઇચ્છાપૂર્વક કરી એવું તાત્પર્ય છે. માટે, મુંઝવાની કર્મવાચક ક્રિયાને કર્તૃતાથી ગમિત કરી ‘શૂંચીને’ એવી કવિત્વમય વામ્પી વાપરી છે.

વળી પ્રેમાનંદના ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’માંની આ પંક્તિઓ પરથી જણાશે કે કવિતામાં કર્તૃ-કર્મ-વાચકનો ભેદ “બહુ બારીકાથી સચવાતો નથી”:

હાં પ્રિયા આંખડલી રાત્રી કરો,
મારા સમ ને આંસુડાં બરો. ૧૨

નરસિંહરાવની પંક્તિઓમાં મણિલાલે બતાવેલી જૂલ સાચી છે. રમણભાઈએ ટાંકેલું પ્રેમાનંદનું ઉદાહરણ એનો ખ્યાલ કરી શકતું નથી, કારણ કે તેમાં અભિમન્યુ ‘ન બરો’ એવી વિનંતિ કરતો હોવાથી કવિ કર્તૃત્વ આરોપે છે. આમ છતાં નરસિંહરાવની એ જૂલ નાની છે; એ કાંઈ મોટો કાવ્યદોષ નથી.

(૧) નરસિંહરાવની

રે ઘેલી ! પાપ તુજ ધોર સ્વરૂપ ધારી

એ પંક્તિને કાઠક કારણે સુદર્શનકારે

રે ઘેલા પાપ : તુજ ધોર સ્વરૂપ ધારી

એ રીતે ટાંકી પાપનું સ્વરૂપોપણ ખિસ્તી ધર્મની અસર છે, આપણે પાપને પુરુષોચ્ચારિત જ મણીએ છીએ, અને તેથી “આપુ” કાવ્ય શુદ્ધ પડી” ગયું છે એમ કહ્યું હતું. સાચી લીટી ટાંકી રમણભાઈ કહે છે, “ ‘આપુ’ કાવ્ય શુદ્ધ પડી ગયું છે ’ એ દીકાથી તો એવો મંતવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે કે સુદર્શનકારે આપુ” કાવ્ય વાંચ્યું છે કે નહિ. કારણ કે, પાપના સ્વરૂપોપણને (અમર પાપને મંત્રોધન કહ્યું હોય તો તે મંત્રોધનને) આખા કાવ્યના તાત્પર્ય સાથે નિકટનો સંબંધ જરા પણ નથી.” વળી હિંદમાં લક્ષ્મી, યમ, શક્તિ, અગ્નિ વગેરેને દેવ તરીકે કલ્પવામાં પણ સ્તવ અને પુરુષોચ્ચારો આરોપ

છે જ ૧૨ “ ર ઘેની ” પાપ તુજ ” નું મણિનાનને હાથે થયેલું
રૂપાતર, એ પકિતમા છદોદોષ બતાવતા એમણે પહેલો ‘ ર ’ મૂકી
દીધો છે એ હકીકત અને “ આખુ કાવ્ય વાચ્યુ છે કે નહિ ”
જેવો વાક્યરખડ રમણુભાઈ એવી રીતે મૂકે છે, કે જેથી પ્રતિપક્ષીની
બેદરકારી ઉઘાડી પડે છે, ને સુદર્શનકારે તો નન વિના દ્રેષ્યુદ્દિયો
‘ હૃદયવીણા ’ ને ઉતારી પાડ્યુ છે એ તેમના વિધાનને પુષ્ટિ મળે છે

(૭) મણિનાલે લખ્યુ હતુ કે “ અનૌકિં રજની ” નામનું
કાવ્ય અગ્રેજીમા સાધારણ કવિઓ લખે તેવુ છે, ને તેમા બાવના
આરોપણનો પ્રસાસ અતિ દુર્મ્મ છે “ જે “ ગૂઢ વાત ” ત્યા
રજની આદિના સમાગમનું નિમિત્ત રહ્યું છે, તે ગૂઢની ગૂઢ જ
રહે છે, ખવનિથી પણ વાચકને બાન થતુ નથી ” રમણુભાઈ એ
બતાવ્યુ કે આમાના પહેલા બે આરોપ નાપાયાદાર અને ત્રીજો
સમજ વિના થયેલો છે ૧૪

(૮) મણિનાલે લખ્યુ હતુ કે “ તિમિરનું ગાન ” મા જગતના
દુ ખ પ્રપચ વગેરેના ખવનિને ગાન મા-યુ છે તેથી કલ્પનાની દુર્ખળ
તા જણાય છે જે ઉત્તમ અગ્રેજી કવિઓએ વિશ્વના વ્યાપારમા
ગાનનો આરોપ દર્શો છે તેમણે ઉચ્ચતાવાળા ઉન્નત જીવનને જ ગાન
કલ્પ્યુ છે રમણુભાઈ એ લખ્યુ

હયેજ કવિઓની આ નિવેશનામા કાવ્યરચ છે એમ અર્થો તો સુદર્શનકાર
અગીકાર કરે છે

‘ ચિત્તામા હર્ષ ’ કે શોકની સુખ કે દુ ખની પરાક્રમ કે
પ્રાપચની પુણ્ય કે પાપની હકીકત હોય, તેના રંગમા ઉત્તરપન પ્રમાણ
હોય કે પેરી છાયા હોય, તો પણ તેમા ચિત્તાકર્ષકતા હોય તો તેથી
આનંદ થાય છે એ જ પ્રમાણે, સંગીતના સ્વરમા વિનયના જયખવનિ
હોય કે વિવાપના દીન રવ હોય તેના જવાદમા સ્નેહના પ્રતિ વનિ હોય
કે દેવના પ્રતિ વનિ હોય પ્રસન્નતા હોય કે ઉન્નમ હોય તો પણ, તેમા
મધુરતા હોય તો તે આનંદકારક થાય છે

વિશ્વમાં દુઃખ, પ્રપંચ અને દહેશ વારંવાર છે, તેના અનુભવના સ્થાથીમાત્ર મનુષ્યહૃદયમાં રહેલા છે, તેા એ અનુભવના પુનઃસાક્ષાત્કારમાં રસિકતા કેમ ન હોય ૧૬૫

(૬) ચણિલાલે થોડા રેખતા અને એક રોળા તથા એક વસંતમાં છંદોદોષ દહ્યો હતો. એ છંદોનાં માપ વગેરે બતાવી રમણભાઈ કહે છે કે વસ્તુતઃ ‘હૃદયવીણા’માં એ દોષ નથી. આ મુદ્દા માટેની સામગ્રી એમને કદાચ નરસિંહરાવ પાસેથી જ મળી હોય. ૧૧

(૧૦) સમાપન તરીકે મણિલાલે લખ્યું હતું : “આવી રીતે તત્ત્વવિચારના બિન્નત્વથી, શબ્દશક્તિના આગ્રહથી, કે અંગરેજી નમુનાનું અનુકરણ કરવાની લાગણીથી આ કાવ્યમાં અનેક પ્રકારે કાવ્યત્વની ક્ષતિ થઈ છે. જ્યાં જ્યાં એવી વક્તા નથી ત્યાં ત્યાં કાવ્ય સારાં અને હૃદયગ્રાહી છે એ પણ કહેવું જોઈએ. ...આદિ કાવ્યો બહુ ઉત્તમ અને સારાં છે.....આપણી ભાષામાં નથી જ પદ્ધતિની અને અંગરેજી અનુકરણગ્રાળી કવિતાના નમુનાએ પુરતક ભાષાના અભ્યાસીઓને, વિચારકમના વિશેષકનારને, અને નવી કવિતાના શોધોને સંમદમાં રાખવા યોગ્ય છે.” ૧૭ આ પરત્વે રમણભાઈ લખે છે, “દોષ વિશે આટલો વિસ્તાર કરી મંથના ગુણ વિશે આમ બે જ લીટી લખવામાં ન્યાયની અપૂર્ણતા છે. એ કાવ્યોની ઉત્તમતા અને શોખાનું નિવેચન થયું હોય તો તે અરથાને ન થાય.” ૧૮

વિવેચકે ગુણ અને દોષ બંને દર્શાવવા જોઈએ એમ માનનાર રમણભાઈ એમ પણ માને છે કે માત્ર ધર્મવિચારનું વિધાન કે ઉપદેશ કાવ્ય બનતું નથી. ૧૯ છતાં આ ચર્ચાના અંતમાગમાં તેમણે ‘સુદર્શન’ના અવલોકનથી નિરપેક્ષ જે વિવેચન કર્યું છે તેમાં દોષદર્શન નથી કર્યું, કે ઉપર પદમાં ઉનારેલી નરસિંહરાવની

કવિત્વરહિત ધર્મવિચારની બે પંક્તિઓની વિરહ કાંઈ નથી કહ્યું. કદાચ એમને સાચેસાચ આ સંગ્રહમાં કાંઈ ટીકાપાત્ર ન જણાયું હોય.

“હૃદયનીળાનું અવલોકન” આખું વાંચતાં એવી છાપ પડે છે કે રમણુભાઈને સૂદર્શનકારની વિપરીતતાનું મુખ્ય કારણ તેમને નરસિંહરાવ ખ્રિસ્તીધર્મોપાધી જેવા જણાતા તે લાગ્યું છે. મહિલાશક્તિ લેખમાં ખ્રિસ્તીધર્મનો ઉલ્લેખ છે ખરો, કદાચ એમના મનમાં એનું પ્રાધાન્ય પણ હોય, છતાં કાગળ ઉપર તો મહિલાશક્તિ મુખ્ય આક્ષેપ નવી બાપા સામે કર્યો છે, જેવી બાપાનો વિરોધ પાછળથી ખમરદારે અને બીજા સાધારણ વાચકોએ કરેલો છે, ને જે આક્ષેપનો પ્રતિકાર સુંદરમે ‘પ્રસ્થાન’માં કરેલો છે. મહિલાશક્તિ ફરિયાદ બાપાને અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પરિચિત એવા નવા બાવ-પર કરવા સામે છે, જ્યારે ખમરદારની એને સંસ્કૃત શબ્દ-પર કરવા સામે છે. છતાં બંને પશ્ચિમની પ્રજાના મંપકર્થી આપણને જે નવી જાતનું બાવ-સંચલન થયું તે અને તે કરતાં વિશેષ તે વ્યક્ત કરવા યોગ્યપેટી બાપા સામે છે—વસ્તુતઃ એકરૂપ જ છે. પણ નવીન કવિતાનો આ વિરોધ ૧૯૩૦-૩૫થી કે ૧૯૬૭થી નહિ પણ તેથીયે વહેલો—મગ-ભગ અવીચીન કવિતાની શરૂઆત થઈ ત્યારથી જ—થયેલો છે. ‘નર્મકવિતા’માં નર્મદ પણ કહે છે, “મારી કવિતા ઘણા લોકથી સમજાતી નથી, એવો ચાર પાસ પોકાર ઉઠી રહેલો.” મહિલાશક્તિ-રમણુભાઈનો આ હેલ્લો વિવાદ નવીન કવિતા મમજવાની કેટલી મુરકેલી છે તે જતાવે છે. નરસિંહરાવ પ્રત્યેના મહિલાશક્તિ દ્વેષ કે રમણુભાઈના રાગ અંગે કેટલાક ટકા બાદ કરીએ તોપણ એક જ જાતની વિદ્યા પામેલા એક જ યુગના બે સમર્થ વિવેચકો ને વિદ્વાનોના અભિપ્રાયમાં કેટલો ભેદ પડે છે!—અને છતાં બંનેમાંથી એક પણ એની સાચી પારખ કે મૂલ્યાંકન કરી શકતા નથી. આટલે અંતરેથી આપણે કહી શકીએ કે એકે એ મંગ્રહને વધારે પડેલો વખોડ્યો છે, બીજાએ એને વધારે પડેલો વખાણ્યો છે. છતાં એમણે જે

જાતની ચર્ચા કરી છે તેવી આપણા વિવેચન માટે જદું મૂલ્યવાન છે; એવી ચર્ચાથી કવિ, વિવેચક, વાચક ને બાપાશાસ્ત્રી સજ્જ-પરીક્ષામાં જાગરૂક બને છે, સજ્જને યોગ્યતા તોલવા ને મૂલ્યવવાની એમની શક્તિ વધે છે, ને પરિણામે કાવ્યસર્જન, વિવેચન, રસારવાદન અને બાપાસમૃદ્ધિ એ સર્વ દિશામાં લાભ થાય છે. આમ આ ચર્ચા ભવિષ્યની પેઢીએ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય બની છે.

રમણભાઈનો આ લેખ પૂરો થયો તે પહેલાં—૧૮૯૮ના અંતિમ ચરણમાં—મણિલાલનું અવસાન થયું. આમ એ મરણ પામ્યા ત્યારે બંને પ્રતિપક્ષી જ રહ્યા. આગલા એક એ વિવાદમાં થયેલું એકમત્ય, વચ્ચેના વિવાદોની સૌમ્યતા, અને કદાચ ક્રાંતના સમાધાન કરાવવાના પ્રયત્નો—આ બધાને કારણે કાંતે કે ખીજા કોઈએ એ બેને મિત્ર યા વૈમનસ્પરહિત બનતા જોવાની આશા રાખી હોય તો તે બર આવી નહિ. મણિલાલના આ કમનસીમ લેખથી એ બધું માર્યું ગયું.

આવી છે મણિલાલ-રમણભાઈના સમગ્ર વિવાદની આછી છતાં સિલસિલાનંધ રૂપરેખા. અર્વાચીન ગુજરાતી લેખકોની કલમખાજ કે ઝગડાઓમાં મણિલાલ-રમણભાઈના પહેલાં કે તેના સમકાલે દલપત-નર્મદનો, દાસ્ય વિશે નર્મદ-નવલનો, સામળ ચડે કે પ્રેમાનંદ એ વિશે ‘ગુજરાત શાસ્ત્રપત્ર’—‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ વગેરેનો, રમણભાઈ-આનંદસંકરનો, “ગુજરાતના લેખકો” પરત્વે મણિલાલ અને સમકાલીન પત્રોનો—એટલા ધ્યાન ખેંચે છે, એ પછી આજ સુધી અનેક ઓછાવત્તા મદત્તવા ઝગડા થયા છે, જેમાં પ્રેમાનંદનાં નાટકાદિ પરત્વે નરસિંહરાવ-કાંટાવાળાનો જદું મદત્તવો છે. આજ સુધીના બધા વિવાદોમાં એ અને મણિલાલ-રમણભાઈનો એ બે જ સદૃશી લાંબા છે. તેમણે મણિલાલ-રમણભાઈના વિવાદનું વિવેચનવિષય કાંટાવાળા-નરસિંહરાવના વિવાદમાં નથી.

૧૮૮૮માં રમણભાઈએ આ વિવાદોની શરૂઆત કરી ત્યારે, કે ‘૯૦માં “અવલોકન”નું ખંડન કર્યું ત્યારે સુપ્રતિષ્ઠિત મણિલાલે

જવાબ આપવાની પરવા કરી નહિ. પણ મંમતિનયની ચર્ચા વખતે આવેશ, ઝૂન, વ્યગ્રતા ને ગરમી એવા ઉગ્ર હતા કે મણિલાલને ‘જ્ઞાનસુધા’ જોડે ચર્ચામાં જિતરણ પડ્યું તોપણ, ઘણીવાર વિવાદની રાશઆત રમણભાઈએ કરી ને મણિલાલે અમુક વાર જ પ્રત્યુત્તર આપ્યા. ખરેખર જિમના લેખક રમણભાઈ હતા એટલે આ જ સ્વાભાવિક છે. મણિલાલે એમને જવાબ આપવા ક્યમ ઉપાડી એ જ એમને માન આપવા બરાબર—પોતાની સાથે ચર્ચા કરવાના અધિકારી ગણવા બરાબર હતું. એમની સામે કટિબદ્ધ થવામાં રમણભાઈનો હેતુ સ્વાર્થનો, ઈર્ષ્યાનો કે મોટાઈ મેળવવાનો નહોતો. તેમને મણિલાલના મિથ્યાભિમાન, મિથ્યા દેસાભિમાન, મન ફાવતી એક વાત પકડી લઈ તેનો પુરસ્કાર અને બચાવ કરવાની ટેવ, પરસ્પર નિરોધ, ૭૦ બહુજનસમાજને મદદ વાતને યોગ્ય કહી સસ્તી છીર્ટિ મેળવવાની વૃત્તિ અને હંજા જણાતા, ને તેથી તે એનો વિરોધ કરતા. આ વિરોધ એમણે બહુ સમર્થ રીતે—નીકરતાથી અને સામે મોઝે કર્યો છે. તેનો પાયો તીવ્ર બુદ્ધિમત્તા તથા જોડી વિદ્વત્તા અને બહુશ્રુતતા પર રચાયેલો છે. તે ઉપરાંત યુદ્ધની બીજા અનેક કથાઓમાં પણ તેઓ સિદ્ધહસ્ત છે. વરતુમાં જોડા જિતરવાની, ૭૧ એકદમ ગતિ કર-

૭૦. આ વાત સાચી છે કે ત સુ. ૫. ૪. ૭ (૧)માં મણિલાલ એ અર્થેનું કહે છે કે ‘પશ્ચિમને લીધે મર્મબળ ઓછું થયું, તેથી હૃદયબળ-નૈતિક દિ’મત-ઓછું થયું, ને સાદેળ આગળ રીડી કરીને જતા પણ સફાઈ થવા લાગ્યો. હવે પાછું તિલક જોડે રહે થયું છે, જેનું કામણ શાસ્ત્રોનું મર્યાદાયન અથવા પાશ્વર્ય જડવાઈમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ નિલય છે ત્યારે, એ પુરવાર થયું કે જડવાઈ જ હૃદયબળ લીધું ને છે.’

૭૧. ઇ. ત સમય “હૃદયવીણાનું અવલોકન”, “મોક્ષવિચાર”માં વેદાંતનું ખંડન કરનાર અનેક પ્રાચીન મહાપુરુષોને પણ ન સમજાયેલા નિત્ય શબ્દના વિભિન્ન અર્થો શોધીને હથાકી પાઠેથી એ મતની એ વિશેની પોષણતા.

વાની, પ્રતિપક્ષીના લખાણમાંથી જ કાંઈ સોંપી કાઢી એ વડે એને પકડવાની, ૭૨ અનિષ્ટાપત્તિની, ૭૩ નિર્જાત્સનાની, ૭૪ નર્મ મર્મ કટાક્ષ

૭૨. ક. ત. કાંતાના પત્ર દ્વયની નોંધ. બીજું હદાદરણુ : મલ્લિકાએ કાંટાવાળાના 'ખાણીપત' કાળના રમએ ટાંકેલા હદાદરણુ પરતે "ચૂનરાવના લેખકો (૨)"માં એ પ્રાયુક્તર આપ્યો હતો તેને અમે રમ લખે છે :

"ભાવ ધરે" એ રાજો જ મુદ્દસનદારને 'લાવનાને બદલે બજારના ભાવનું જાન હરાવી પાછા વેપારશાહમાં જ ઘાણી ભય છે.' એમ દોષ તો ખરેખર અમે દિલ્લીની છીએ. કેમકે, એ સંકટ તો એમને ધડીધી નહતું હશે...

શોષપીખરે પણ

"Pawn their experience to their present pleasure".

'તેઓ તરતની મજા માટે અનુભવને ધરેલું મૂકે છે.'

"He is wit's proddler; and retails his wares

At wakes and wassals."

"તે વાણ્યપુર્વકે વહેરો છે; અને બજારમાં તથા મહિરાપાનની હબ્બીઓમાં વેચાણો માથે ફટકે વેચે છે."

આવાં વચનોમાં 'વેપારશાહમાં ઘાણી' જવાનો અપરાધ કર્યો છે; અને 'વેપારશાહ વિચાર'વાળા નહિ પણ 'નિત્યાનન્દ'ના રહસ્યચિન્તનથી ભરેલા "પ્રેમજીવન"ના સમર્પણમાં

"દારે દારે બોરવા દોષ, કોઈ ખાટે કોઈ મુગરું ખાય,

ધન બોરવિયા જેલે વસ્તુ જોઈ, અખા પ્રેમના પાત્ર વડા નર સોઈ."

એ અખાનાં વચન વેપારશાહમાં વણાઈ જવાની બીક છતાં ફતારવાં પડ્યાં છે; એવા સંકટના ઘડી ઘડી ધથેલા અનુભવે જ

'ધરી આસાતલે પાયો ચણાવી તે દ્વય કીરમત'

એવી કટિવાહારીચરની ઉપમાને રવીંદરવં કરી દેવે. (૧૫૩ ૩, પૃ. ૩૩૧-૩૩૨) "ધરી આસા..." મલ્લિકાવતી પંક્તિ છે.

૭૩. 'વિડહુરિયો એડ એન્સડમ' ક. ત. "લેખકો અને મુદ્રાકો (૨)" માં તેઓ લખે છે :

ને ઉપહાસની, ૭૫ ગમે તે રચણેથી પોતાને અનુકૂળ પુરાવો કે સામગ્રી

વનરાજ આવડામાંથી અમે આપેલા ઉદાહરણમાં શરૂથી ઘેરાયેલા નમરમાં કેસરીયા કરવાનો નિશ્ચય કરનાર ભૂપતિ સમક્ષ ક્ષત્રિયો રાજ-ભક્તિ અને દેશભક્તિનો સંસ્કૃત દર્શાવવા તરવાર ઉઘાડી ઉઠી કરે એ પ્રસંગમાં ‘શૂરત્વની હજાર બાવના’ ન હોય તો... ‘પરેડ’ માં કે યુદ્ધમાં સરદાર ‘ફાયર’ એવી આજ્ઞા કરે તે પરથી સર્વ સૈનિકો એક-સામઠા બહાર કરે એ પણ બાલચેષ્ટા જ કહેવાયે, કેમકે સાતેલીઆમાં સાતમી તાળીએ બાલકો પણ એવી જ એકસામઠી ચેષ્ટા કરે છે ! અને મરણ નિશ્ચિત હોય તેવે સમયે કર્તવ્ય ખાતર યુદ્ધમાં જવા તત્પર થવું એમાં તે શૂરત્વની બાવના શાની હોય ? મરણનો અત્યંત ભય હોય ત્યારે આપઘાત કરવો તેના જેવી એ કૃતિ છે ! (કસા ૩, ૫ ૨૪૨)

૭૪. “સાક્ષર વર્ગમાં અઘી રાજદરબારી બારાઈ કયાથી આવી ?” (કસા ૨, ૫. ૩૧૬)

૭૫. નો ૭૩માં અવતરણ જીલ્લ ઉદાહરણ. “લેખકો અને સુધારકો” માં જોડે જોડે રચણે તેઓ કહે છે

‘અગાધવાદવાળા વ્યાવહારિક લેખકો’ ની આ બાવામાં અમને તો ‘બેહુતો અને દુઃખાદારોના વેપારની વંધ’ આવતી નથી. વળતે એ અમારી નાસિમનો હોપ દરો (કસા ૩ ૫ ૩૧૧)

સુદર્શનકાર જેને ‘પ્રાચીનવર્ગ’ કહે છે તે વિશે તેમણે જે સાવ-ચેતીથી દૂર રહે રહે અત્પ્રય પણ સમર્પ વચનો કહ્યા છે તેથી વાર્તાતું રમણ થાય છે—એક રાત્રને રવપ્ર આંખુ કે મારા બધા ફાત પડી ગયા. બાવા સૂચનનો અર્થ જલ્લનાર એક જલ્લને બોલાવી પુછતા તેણે રાત્રને કહ્યું કે રવપ્રનો અર્થ એવો છે કે આપના બધા સગા વહાલા આપના પહેલા મરી જશે રાત્રએ ક્રોધ કરી તે અનિદ્ર બોવનારને શિક્ષા કરી બીજાને બોલાવી પુછતા તેણે રવપ્રનો એવો અર્થ રાત્રને કહ્યો કે આપના બધા સગા વહાલા કરતા આપનું આયુષ્ય વધારે થશે રાત્રએ પ્રસન્ન થઈ તેને દીનામ આપ્યું. આ પાછના ઉક્તિપ્રમારનું જ જાણે અનુકરણ ‘પ્રાચીનવર્ગ’ વિશેના વિચાર દર્શાવતા થયેલું જણાય છે. (કસા ૩, ૫ ૩૧૭-૩૧૮)

વળી સિસાચ પરની નોંધ, “સનાતન હિંદુ ધર્મ (૨)” ની ઉદ્દેશી એ ઉદિશ, ૪

શોધી કાઢવાની, ૭૧ લઘુલાઘવીની ને તરલતાની—એમના વિવાદોમાં એવી વિવિધ શક્તિઓ નજરે પડે છે. ગમે ત્યાંથી હથિયાર શોધી લાવનાર રમણભાઈથી શસ્ત્રના વાજળી-ગેરવાજળીપણા પ્રત્યે કોઈવાર દુર્લક્ષ થઈ ગયું છે. આમ છતાં તેઓ વાફઘઘ, વિતંડા, દૂધમાંથી પોરા કાઢવા વગેરે હલકા વિવાદકારોનાં શસ્ત્રોનો ઉપયોગ નથી જ કરતા. તેઓ પ્રતિપક્ષીની કોઈ નાની ભૂલ પકડીને પછી વારંવાર એ ને એ ભૂલ આગળ કરી એને પરેશાન નથી કરતા. રમણભાઈની વિવાદ-પદ્ધતિ ઉચ્ચ હોવાનો મણિલાલે એકથી વધુ વાર સ્વીકાર કર્યો છે ને “ગૂજરાતના લેખકો” વખતે ‘તો શબ્દાર્થ’ પણ ન સમજનારા પ્રતિપક્ષીઓથી કંટાળી ‘જ્ઞાનસુધા’ના વિવાદનો હવાસો આપી વિષ્ણુશર્માની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ—“વજિવ્રતોપિ વરં શત્રુઃ” યાદ કરી છે.

રમણભાઈ એ કરેલાં ખંડનોમાં ફક્ત એ અને આવેશ જોને જોવામાં આવે છે. એકંદરે તેઓ ફક્તો સાંત ચિત્તે કરે છે; જો કે એમાં પણ કોઈકવાર વેગ આવી જાય છે. આ વેગનું કારણ પોતાનું

૭૬. પ્રાચીન સાહિત્ય અને મણિલાલમાંથી શોધેલા ‘દિવ્ય’ શબ્દ;
“મારા સમ જો આંસુડાં બરો”, આનંદ એવારા, નોં. ૭૨.

આ શક્તિનો વિનિયોગ ‘ભદ્રંભદ્રં’માંનાં પાત્રોની ઝોડી ફક્તો-માં પણ દેખાય છે. ત્રવાડી ભદ્રંભદ્રને મુકોં મારે છે તેનો જવાબ કરતાં વલ્લભરામ કહે છે, “શું પાર્વતીના રનાન સમયે શિવને બરમાં પેસતાં અટકાવી ગણપતિએ તેમને “જટા સાદીને નાખ્યા અને દીકા પાડુ અને ગડદા” લગાવ્યા તેથી શિવના મહાદેવત્વને હાનિ થઈ હતી ? શું પાતાળ-માં અહિરાવણના દ્વારપાળ મહરુચ્છે પોતાના પિતા હનુમાનને “બહુ કોધથી મુદ્રિકા હળી” તેથી હનુમાનના મરુત્સુતત્વમાં હાનિ થયેલી કદિ મનાઈ હતી ?” (ભદ્રં, પૃ. ૧૯૬) વલ્લભરામ પોતે કૃષ્ણના અવતાર છે એ વાત સ્પષ્ટ કહે તેમાં હરકત નથી એણે પ્રતિષાદન કરવા ત્રવાડી કહે છે, “અવતારી પુરુષોને માટે આત્મપ્રશંસા એ દોષ નથી નહિ’ તો, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે “હું આવો છું ને મેં આમ કર્યું” તે આત્મપ્રશંસા દોષ ન કહેવાય ? (પૃ. ૧૬૫)

વિધાન સાચું હોવાની હક પ્રતીતિ છે. આમ સુદ્ધકુશળ રમણુભાઈ યુયુત્સુ પશ્ચ હતા. “ગારૂડતંત્ર” જેવામાં મણિલાલ ઝનૂન દાખવે છે, છતાં એકંદરે એ જે પૈકી રમણુભાઈમાં સુદ્ધનો વેગ વધારે છે. તેમનામાં ટાઇફવાર પુણ્યપ્રકાશનાં પણ દર્શન થાય છે. એકંદરે આવેગ એછો. છતાં મણિલાલ જવાબ આપતાં કેટલીક વાર વ્યાકુળ બની જાય છે, તો આવેશ વધુ છતાં રમણુભાઈ પ્રતિપક્ષીના હરેક વાક્ય અને દલીલ પર રિયર મનથી વિચાર કરે છે, અને “સંસારસુધારા સમાજ” કે “હૃદયવીણાનું અવલોકન”માં જણાય છે તેમ, એ દલીલ તોડવા માટે જનતી સામગ્રી ભેગી કરે છે. જરૂર પડે ફાઇલો, પુસ્તકો વગેરે પણ હિચકાવે છે. એમની અતિશય તીવ્ર યાદશક્તિ રદિયા આપવાના કાર્યમાં એમને મદદરૂપ થાય છે. આ સર્વને લીધે તેઓ વધુ સારા રદિયા આપી શકે છે. “હૃદયવીણાનું અવલોકન” અને બીજી અનેક બાબતોમાં તેમણે જે રીતે મણિલાલની દલીલો અને વિધાનો તે વિરુદ્ધના સધ્ધર દાખલા આપીને—કાંઈ નહિ તો આપાતતઃ—તોડ્યાં છે તે જોતાં લાગે છે કે ઘણી વાર મણિલાલે મૂંગળામણુ અનુભવી હશે—અકળાઈ જાયા હશે.

વિવાદમાં નમતું આપવાનું રમણુભાઈ શીખ્યા જ નુધી. ગમે તે વિષયની ચર્ચા હોય, પ્રતિપક્ષીએ ગમે તેવો સચોટ જવાબ આપ્યો હોય કે તેમની સાથે સમ્મત થતો હોય, પણ રમણુભાઈ પ્રત્યુત્તર આપવાના જ. યુયુત્સા ને સુદ્ધકૌશલ ઉપરાંત રમણુભાઈના વિજયમાં સત્પનો પણ ફાળો છે. મણિલાલ ન્યાયાધીશ નહિ પણ વકીલ હતા, ૭૭ ને પ્રાચીન હિંદુધર્મ ને મંરકૃતિનો જયાત્ર કરતાં ક્વચિત્ ગપગોળા ફેંકતાં કે દલીલ દહાડતાં અચકાતા નહિ. તેમના પ્રતિપક્ષીઓમાં એમ મનાતું કે કેટલીક વાર તેઓ પોતાની વાતના સમર્થનમાં કલ્પિત

૭૭. એક રચણે એ પોતે જ કહે છે, “પ્રાચીન વાતોને માન આપનાર વર્ગના એક વકીલ વરીકે અને એ બાબત ખાતરીથી બોલવાને હક છે.” (મણિ, પૃ. ૨૩૧-૨૩૭)

લેખકોના પણ દવાલા આપતા^{૭૮} આથી, જિલ્લું રમણભાઈમાં, કવિત્વ ઉપર નિર્દેશલા અપસઅપ્રયોગ છતાં, સત્ત્વનિષ્ઠા ખૂબ છે. મણિલાલમાં દેખાતા ૨૫૯ પરસ્પર વિરોધનો અભાવ અને દલીલ પરત્વે મણિલાલની દીકરાશને પડછે રમણભાઈની ચોક્કસતાએ પણ એમના વિજયમાં સારો ભાગ ભજવ્યો છે.

આ સમગ્ર ચર્ચા જોતાં સમજાય છે કે મણિલાલના સાહિત્ય-વિષયક લેખો આમે રમણભાઈ કાંઈ લખતા તો તેમને ઝાળ નડોતી ચડતી, પણ ધાર્મિક કે ધાર્મિકતાના પાસ કે અંશેવાળી સામાજિક બાબતો વિદેના તેમના મતનું રમણભાઈ ખંડન કરે તે એમણે ચકાવી લીધું નથી. રમણભાઈ જંને બાબતોમાં લગભગ સરખો જ આવેગ દાખવે છે. છતાં, સાહિત્યમાં આ જંને સંસ્કર કેટલીક વાર એકમત થતા, ધર્મની બાબતમાં કદી નહિ.

વિવાદનો આ ઇતિહાસ બતાવે છે કે સાદરો, રાજકારણ-પદ્ધતોની જોમ, ઉમર વધતાં સૌમ્ય થતા જાય છે. મણિલાલ, ‘મુમુક્ષુ’ અને રમણભાઈ એ ત્રણે સમય લેખકોનાં જુવાન વયનાં લખાણોમાં મુમુક્ષુ, કટાક્ષ અને ‘હું કહું છું તે જ સાચું’ છે’ એવી પ્રતીતિનાં આંછવેત્તે અંશે દર્શન થાય છે; ઉમર વધતાં એમાં સૌમ્યતા વિવેક અને તોલન પ્રવેશે છે. મણિલાલે અવસાનની આગળનાં વરસોમાં “નવીન અને પ્રાચીન”,^{૭૯} “મુધારાનું ધોરણ” વગેરેમાં બહુ જ સૌમ્ય વિવેક લખ્યો છે. ‘મુમુક્ષુ’ના પ્રત્યુત્તર ‘આપણો ધર્મ’માં દાખલ કરવાનું આનંદસંકરને અયોગ્ય જણાયું છે. પોતાના અંતિમ વિવાદ સુધી કડક રહેલા ભદ્રંભદ્રકાર ૧૯૦૪માં ‘કવિતા અને સાહિત્ય’ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે, “આમાંના કેટલાક નિબંધોમાં બીજા લેખકો સાથે વાદવિવાદ કે ઉત્તરપ્રત્યુત્તર ૩૫ની

૭૮. જુઓ પ્ર. ૧૪, પરિશિષ્ટ બી.

૭૯. સુ. ધ. ૨૭૫-૨૮૦; ખાસ કરીને ધ. ૨૭૮-૩૭૯, ૩૭૯ (૨).

ચર્ચા છે, તેમાં જ્યાં ઠાણ ઠેકાણે ટીકાનાં સખત વચનો છે ત્યાં તે વચનો હવે બદલી ચકાયા હોત તો મને આનન્દ થાત ”

મણિલાલ સાથેની ચર્ચાચર્ચાથી રમણભાઈને ઘણા ફાયદા થયા. સુવાન રમણભાઈ મણિલાલ જેવા જાણીતા લેખક સામે લખીવખીને બહુ ઝડપથી આગળ આવ્યા. એ દલીલગાથ અને ખંડનમંડનથી એમના મન અને કલ્પને કસાવાનો અવકાશ મળ્યો, આ ચર્ચાએને લીધે તેઓ ધણુ લખી શક્યા. જો ‘બદ્દબદ્દ’ને પણ આ ચર્ચાચર્ચાના અંગ્રહ ગણીએ તો તેમનાં વખાણનો એકતૃતીવાંશથી વધુ ભાગ મણિલાલ સાથેના એમના ઝગડાનું સુપરિણામ છે.

રમણભાઈ અને મણિલાલનો વિવાદ એ ગુજરાતી સાહિત્યની અસત્યની મૂડી છે. એ વિચારપ્રેરક નીવડ્યો, એનાથી અનેક મુદ્દા પર પ્રકાશ પડ્યો. બંને ચર્ચાકારોમાં વિવાદની એછીવચ્છી ગરમી બંને હોય, સામાન્ય વિવાદકારોની જેમ મુદ્દનકતા નહોતી એનો પ્રવર્તક હેતુ અમત ગ્રાહ્ય કે ધર્મી નહોતા. એ ચર્ચા અંગ્રહ નહોતી બની જતી, અમુક ધોરણથી નીચે નહોતી ઊતરતી. સામાન્યતઃ બંને પોતાને જે સત્ય દેખાતું તે આમલ અને પ્રતીતિથી લખતા. આમ એ બેના વિવાદથી વિવાદનું સાહિત્ય વડાણુ, ને એની સાચી પરપરા બવાઈ.

સામગ્રી :

આજકાલના મહાસાગર આપણો ધર્મ પિતા અને સાહિત્ય (૧, ૨, ૩) ગુજરાતની સંસ્કૃતિવંશ અને રૂઢિબસરના ધર્મ અને સમાજ (૧-૨) પરિવર્ત પ્રમુખોના લાપણો. ધર્મ આઈવરસ્ટોનસ ઇન ગુજરાતી વિદેશ્યર મણિલાલનણુભાઈ દિવેદીનું ઇવનચરિત્ર મણિલાલની વિચારધારા. સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન. સુદર્શન મઘાવણિ સરકૂવ કોયો રમણમુકુર.

પ્રકરણ ૧૦ :: વિવેચન

વિવેચના કલાસખી છે તેમ શાસ્ત્રસખી પણ છે. કવિતા અને સાહિત્ય-કૃતિઓના ગુણદોષ, ભૂતિ, પ્રકાર, સિદ્ધિ, કલાસામગ્રી, આદિ તપાસવાં એ વિવેચનાનું પ્રિય કાર્ય છે. ભણીતા દાખલાઓ સાથે નવાને મૂકી સરખામણીઓ કરવી એટલે એવા અને તારતમ્ય વિચારવાં, એ વિવેચનાની પ્રિય પદ્ધતિ છે આમ કરતાં...સંભવીય શાસ્ત્રોના મુદ્દાબદા પણ થાય છે...વળી કાળબળે જે જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓ પાસે પાસે આવી ભય, ત્યારે વાફૂંયની સાથે તેમની કલાશાસ્ત્રમંડળી અને રસમીમાંસા પણ એક બીજાને ભેટ છે અને એક બીજા ઉપર પડે છે. એક બીજાને ચૂંપે પછે ખરી, એક બીજાને કચરે અને કરે પણ ખરી. જે શુદ્ધિઓ આ કુરુકુરિયાં-નેડીનાં ચિંટા રપર્ધા અને એક ચમડા, આ જે જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં ઉછરેલી બહેનોનાં રીસામણાં મણામણાં અનુસવવા એટલી અધિકારી છે, તે ઘૂલે નેઈ પણ હે છે, જે આ જે બહેનો એવી દેખાય છે ખરી, પણ તે જે નહિ એક જ હોવી નેઈએ. અથવા હોવી નેઈએ એક તો તે રી રીતે, એ નવો પ્રશ્ન, સંક્રાંતિ સમયની ગુચ્છકોલણીના બીજા પ્રશ્નો એવા જ મહાપ્રશ્ન, જે વિરલ શુદ્ધિઓમાં જન્મે છે.

સંસ્કૃત પદ્ધિત મણિલાલ “પ્રિયંવદા” અને “મુદર્શન”ના તંત્રીનું કર્તવ્ય બબવતાં વિવેચકે થયા, તો આ પ્રશ્ન એમના ચિંતાકાશમાં પણ ઉત્થાન પામી એમની વિચારણામાં રથાન પામે બહો આસન જમાવે, એમ બનવું પ્રથમ દર્શને સોને સંભવિત લાગે. તથાપિ એમ બન્યું જ નહોતું...રમણભાઈની આ વિષય ઉપરની વિચારણા અંગ્રેજી અને કિંચિત્ પુરોષી સાહિત્યના યોગથી અને પાશ્ચાત્ય કાવ્યમીમાંસાના ટિપ્પણોને રાકે થાય છે. પરંતુ સંસ્કૃત કવિતાસૌંદર્ય પણ એમને આધું પ્રિય નહોતું. તથા હોલેજના અભ્યાસ દરમ્યાન કાવ્યપ્રકરણ એવા પ્રમાણમંથમાં પ્રવેશ પામેલા, એટલે સંસ્કૃત કાવ્યમીમાંસાથી પણ એ અકર્ષાવા અને પરિચય વધતાં તેમાં પણ એમને સત્ય જિજ્ઞાસા અને તર્કબલ ઉપરાંત પણ મુરચાપિત સત્ય જોવામાં અભ્યુ. પરિચય અને મનન વિશેષ વધતાં, સંસ્કૃત અને પાશ્ચાત્ય બંને મીમાંસામાં એમને કેટલુંક અન્યપરિચય અને તેથી જ અન્યોન્યવિરુદ્ધ એવું તો કેટલુંક અન્યોન્યપૂર્તિ એવું, અને

પણ તે એક બીજાના જુદા જુદા ઇતિહાસ અને વિકાસક્રમને લીધે જ
કિતરૂપ પણ તરતમાં અન્યોન્યસમર્થક બની શકે એવું...હાગવા માંડ્યું.
અને વિવેચના તો એમણે થોડી જ કરી; આ બે સિતરૂપ વિશ્વ-ઇતિહાસ
રસમીમાંસાને બને તેટલી એક બીજી સાથે ઘટાવવાના હમ્યતર પ્રદેશમાં
એમણે પોતાની વિવેચનાપ્રવૃત્તિ વિશેષ ચલાવી. — જાળવંતરણ કાકેર

✓ **સાહિત્યકાર રમણભાઈનો** શુદ્ધ સાહિત્યવિષયક મુખ્ય ફાળો
ત્રિવિધ : વિવેચન, હાસ્ય અને 'રાઈનો પર્વત'. આ ત્રણેમાં એમની
સેવા એકસરખી મૂલ્યવાન છે. છતાં એમાં તરતમતાનો ભેદ કરવો
હોય તો વિવેચનને અગ્રસ્થાને મૂકવું પડે, કારણ એનું અંધપૂર હાસ્ય
ને નાટક કરતાં વધારે છે ને એનું લેખન છેક ૧૮૮૭થી ૧૯૨૬ સુધીના
કાલપંદ પર વિસ્તરેલું છે. એમનો છેલ્લો લેખ પણ વિવેચનનો જ છે.

✓ **આધુનિક વિવેચનની** આંખી, આછીપાતળી સરખાત દક્ષપત-
નમંદી થઈ. તે સમય પૂર્વે કવિતામાં મુખ્યત્વે ધર્મનું પ્રાધાન્ય હતું.
પણ દક્ષપત-નમંદ ને તેમના સહકારીઓએ કવિતામાં સુધારાનો
બોધ દાખલ કર્યો. તેમના વખતમાં ધણાખરા કવિઓ ગમે તે વિષય
પર કવિતા કરતા, ને ઝઝમક, પ્રાસ, ચિત્રકાવ્ય વગેરે કવિતાને
ઉપકારક અંશો ગણાતાં. જાણીતા કવિઓ પોતાની કવિતા સમા
વચ્ચે ગાઈ સંભળાવતા, ને શીઘ્રકવિતા પ્રશંસા પામતી. બોધ ઉપ-
રાંત નમંદે આત્મલક્ષી પ્રણયકાવ્યો, કુદરતવિષયક કાવ્યો તથા ચિંતન-
મૂલક કાવ્યોની સરખાત કરી. કવિતા કરતા વિવેચન વધારે
આગળ વધ્યું હતું. સિદ્ધાંત પૂરતું તે રસને કાવ્યનો આત્મા ગણતું,
તેનું પ્રયોજન ઉપદેશ નહિ પણ આહ્વાદ ગણાવતું, કવિતાના સ્વરૂપને
ચોગ્ય વસ્તુને જ કાવ્યદેહ અર્પવામાં માનતું, ઝઝમક શીઘ્રકવિતા
તથા શબ્દચાતુરીને અચોગ્ય કહેતું, ને નીતિમાન કાવ્ય કે નાટકને
જ આવકારપાત્ર ગણાવતું.

✓ કવિતા કેવી હોવી જોઈ એ વગેરે વિચારો દક્ષપતે પદ્યમાં દર્શો-
વ્યા છે, છતાં અઘવિવેચનની નમંદ સરખાત નમંદી ચાલ છે.

‘એ કાવ્યનો આત્મા રસ અને ઉદ્દેશ આનંદ અણે છે. તે “ માને છે કે બાહ્ય જગતનું પ્રતિબિમ્બ કવિમાનસ પર પડનાથી તેને એક પ્રકારનો રસ પડે છે; જે રસને એ તર્ક વડે રંગીને અલૌકિક રીતે બાપા દ્વારા જગત સમક્ષ વ્યક્ત કરે છે. એટલે, રસ જેમાંથી જન્મી શકે છે તે કવિનો જુરસો, તેમાં તર્ક ઉમેરવાની શુદ્ધિ, તથા એ બધાને તાદરશ રીતે વ્યક્ત કરવા માટેની ‘ચિત્ર પાડવાની શક્તિ’, કાવ્યસર્જનના માનસવ્યાપારમાં જોઈએ છે. ” ૧૧/૧/ કવિતામાં એ ભાગ રસ ને એક ભાગ તર્ક જોઈએ, રસથી હૈયું ભેદાય છે ને તર્કથી હાડેર આવે છે. ” ૧૨/ શીઘ્રકવિતા, ઝડઝમક ને પરાણે આણેલા અર્થપ્રાસ પ્રત્યે તેને અણુગમો છે. તે બધા વિષયોને કવિનાને યોગ્ય ગણતો જણાય છે. સ્ફિરિકને તે ‘ગીત કવિતા’ કહી એને ગાવા માટેનું ગાવન જ ગણે છે. એ ભક્તિ પરત્વે નરસિંહની, રસ પરત્વે પ્રેમાનંદની, ને સાગશી પરત્વે દ્વારામની કવિતાને ઉત્તમ ગણે છે. વિવેચક તરીકે તે અલીસ કે ગ્રામ્સ સાહિત્યનો વિરોધી છે. એણે મંજીશનપૂર્વક કવિચરિતો રચી કવિ-ઓની શૈલીની ચર્ચા કરી છે, નાટક વિશે સામાન્ય માહિતી આપતું ‘પ્રાચીનિક રેખાંકન’ કર્યું છે, અને સાહિત્યવિવેચનાની આવશ્યકતા દર્શાવી આપી છે.

✓ નર્મદના સમકાલીન નવકરામની વિવેચના વધુ વિશાળ શાસ્ત્રીય તત્ત્વગામી અને દૃઢ હઠી કાવ્યનો આત્મા, રસ અને તર્કની તરતમતા ને ઝડઝમક વિશે એમના વિચારો નર્મદ જેવા જ છે, પણ એ અક્ષર-મેળ કરતાં દેશી પદો ગરબી વગેરેને નિયમબદ્ધ કરી શાસ્ત્રશુદ્ધ બનાવી પ્રયોજવાના મતના છે. આ ત્વારની કાવ્યસ્થિતિનું ફલ દર્શો.

તેમણે અનેક કવિઓની શૈલી વિશે ચર્ચા કરી છે. સખદતક્ષી અથવા ચાતુર્યપ્રધાન શૈલી તે કવિ દલપતરામની, ‘અર્ચલક્ષી’ અને ‘શાસ્ત્રીય’ છતાં ‘દિલ્લખ’ એવી શૈલી કવિ નર્મદાશંકરની, ‘એલાચ’ અથવા સંદેશ,

પાડિત્યમરી અને અર્ધલક્ષ્મી શૈલી નવલસામની પોતાની, 'સર્વાય દષ્ટિવાળી' એટલે રસજની અને તરંગી શૈલી સામજની તેઓ માને છે કે 'વિધયાનુ-
કૂળ' શૈલી હોવી જોઈએ અને એવામ ને અર્ધલક્ષ્મી શૈલી તેવા પ્રકારની
૩ તેમા "નામ્વના જોડેજોડ પ્રત્યક્ષનવાળા હોવા જોઈએ" તે
સક્ષિત હોવી જોઈએ અર્ધમોરચ અને વ્યવનાયુક્ત તથા શાસ્ત્રીય હોવી
જોઈએ નર્મદની દલિતા આવી 'શાસ્ત્રીય' હતી કે

"કવિ નર્મદની પ્રિતા"મા તેઓ એને નરસિંહ, પ્રેમાનંદ
ને દવારામ કરતાં ચડિયાની ગણાવે છે, તે વધુ પરિપક્વ
ઉમરે સખાયેના "પ્રેમાનંદ"મા પ્રેમાનંદને રમનિરૂપણમા શ્રેષ્ઠ
ગુજરાતી કવિ કહે છે તેઓ બિરિકને 'સંગીતકાવ્ય' અને 'ખડ
કાવ્ય' શ્રી 'સ્વાતુભરી' અથવા 'અત રિયત'ના વર્ગમા મૂકે
છે બિરિકે દેલી, મરખી પદ વગેરેમા સખાત્રા જોઈએ વીરકવિતા
'સર્વાનુભવિ' અથવા 'માલરિયાત' છે આપણે હજી કાવ્યનો
પાઠ કરતા શીખ્યા નથી એટલે એમા પણ હાન તેા દેશીઓ જ
વાપરવી, માત્ર એકતાનના દાળવા દાળો બદલતા રહેવું સાચી
કવિતામા હૃદયના ભાવો સ્વાભાવિક રીતે પિગળના નિયમોને વશ
વર્તે છે જગત અથવા સસારના "સ્વરૂપનું ખરેખરું પૂર્ણ ચિત્ર તે
ઉત્તમ કવિતા" ૪ મગીનપ્રિતામા જગતનું "અપૂર્ણ" દર્શન
છે, કીરકવિતામા એનું 'તથાપી' દર્શન છે, એટલે વીરકવિતા
ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યપ્રકાર છે કલાકૃતિઓ સપૂર્ણ નીતિવાળા હોવી જોઈએ
કાવ્યમા સર્વ પ્રકારનો વિવેક જળવવા પ્રવિએ શુદ્ધ રસજાતા
કેળવવી જોઈએ તે માટે જોચી કેળવણી તથા રસશાસ્ત્રનો જીડો
અબાસ ૫ જોઈએ મરકૂત, અથેજી વગેરે બાપાસાહિત્યના
અભ્યાસ સાથે દુનિયાનો સીધો અનુભવ ખૂબ આવશ્યક છે

નવનરામ કહે છે કે જીયા નાટક "રસમય અને રસોદેશી" ૬

૩ અવિ, પૃ ૪૫ ૪૬

૪ શ્રી નરહરિ પરીખની 'નવલસામ', પૃ ૧૮૬

૫ અવિ, પૃ ૫૧ ઉપર ઉદ્ધૃત ૬ અવિ પૃ ૫૨ ઉપર ઉદ્ધૃત.

હોય છે. નાટકની કલા અત્યંત અધરી છે. " અનેકવિધ પાત્રો રચવાને માટે નાટ્યકારમાં ' સર્વાનુભવી કવિત્વ ' તથા ' સંસાર-વ્યવહારના સ્ફૂર્ણક અવલોકન 'ની જરૂર હોય છે. "૭ " રસિક પ્રસંગ તથા રસમય વાણી દ્વારા પાત્રપ્રકાશ કરવો એ જ કવિતાનું સાદૃશ્ય છે. "૮ નાટક એ લોકો પર સદુચી વધુ અસર કરનાર સાહિત્યપ્રકાર છે. પણ " સુબોધ એ સારા નાટકનું સ્વાભાવિક ફળ છે, ...તેનો હિદ્દેશ નથી. " આથી, પાત્રોનાં આચરણ દ્વારા વ્યંજનાત્મક રીતે બોધ અપાવો જોઈએ. " શુદ્ધ અને જીંઘ્યા રસમાં સ્વાભ વિકપણે જ સારો બોધ સમાયેલો છે. "

૬૨ મહિને નિયમિત રીતે ગ્રંથાવલોકન કરવાની શરૂઆત નવમસરમે કરી...એ રૂપરચના વિવેચક હતા, " સારા ગ્રંથને જ વખાણવા અને નિદાનને તોડી પાડવા "૬ એ વિવેચકનો ધર્મ અણુતા, પણ પોતાના પ્રારંભક જમાનાને ધ્યાનમાં લઈ એકંદરે સૌમ્ય ભાષામાં લખતા, ને સિદ્ધાંત તરીકે પણ તેમ કરવું યોગ્ય અણુતા. તેઓ વિવેચન કરતાં યોજના (ડિઝાઇન) અને કૃતિ (એક્ઝિક્યુશન) ઉપર દૃષ્ટિ રાખતા. યોજના ખરાબ હોય તો કૃતિ ખરાબ જ હોય, પણ યોજના સારી હોય તો કૃતિ સારી પણ હોય, ખરાબ પણ હોય. એમના વિવેચનમાં નર્મદની જેમ પૂર્વગ્રહો ને અંગત માન્યતાનો મમત ભાગ્યે જ જણાવે. એ પૂરી સમતુલ્ય જાળવતા. એમણે હાસ્ય વિશે માનસશાસ્ત્રની પદ્ધતિથી ચર્ચા કરી છે, ને તેમ કરતાં સંસ્કૃત સાધનોનો સારો ઉપયોગ કર્યો છે. આ ઉપરાંત તેમણે સંસ્કૃતમયતા અને જોડણીની અરાજકતા, ટાળવા ઉપાયો દર્શાવ્યા છે. અનંદશંકર કહે છે, " એમનામાં સાહિત્યના ગુણદોષ સમનોલ્લેખ બુદ્ધિથી પારખવાની અદ્ભુત સ્વાભાવિક શક્તિ,

૭. હીરા મહેતા, આવિ, પૃ. ૫૩

૮. આવિ, પૃ. ૫૩ ઉપર ઉદ્ધૃત.

૬. આવિ, પૃ. ૫૮ ઉપર ઉદ્ધૃત

પણ બહુ વિશાળ જ્ઞાનથી એ અંરકાર પામેલી નહિ, તેમ વિશાળ
ખતેલી પણ નહિ. **૧૦

નવલરામનું અવસાન થયું તે જ વર્ષમાં યુનિવર્સિટીમાં અપાતી
ઉચ્ચ સંસ્કૃત ને અંગ્રેજી જાણવાણીથી વિભૂષિત યથેચ્છા રમણભાઈએ
પશ્ચિમના વિવેચન ને નવી પદ્ધતિના વિવાદના હથિપારથી સળંગ
થઈ આપણા વિવેચનક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. એમના પહેલા જ
નિબંધથી સૂચવાય છે તેમ, એમના વિવેચનનો પ્રધાન ઉદ્દેશ સાહિત્ય-
ખાસ કરીને કવિતા-નું સાચું સ્વરૂપ સમજાવવાનો જણાય છે.
એમને મતે મોટા માણસોએ સારા ગદ્ય ને સુંદર પદ્યમાં બ્યક્ત
કરેલ વિચારો ને લાગણીઓ અથવા “વિચાર દર્શાવવાની પદ્ધતિમાં
ન્યાં ઉદ્ઘાતતા અને ઉત્તમતા રહેલી હોય” તે સાહિત્ય.^{૧૦} તેમાં
કવિતા, કલ્પના અને રસિકતાના અંથો, ઇતિહાસ, વસ્તુત્વક્ષા,
રસશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, ભાષાશાસ્ત્ર, તત્ત્વચિંતન, ધર્મવિચાર, સમાજ-
શાસ્ત્ર, રાજનીતિ, શિક્ષણકલા અને પદ્યોના સામાન્ય ધર્મો ને
નિયમોના નિરૂપણ ઉપરાંત જેમાં કાંઈ વિશેષ હોય તેવા વિજ્ઞાન વિશેના
ઉત્તમ અંથોનો સમાવેશ થાય.^{૧૨}

રમણભાઈ કહે છે કે “દરેક ભાષાની પ્રજામાં ગદ્ય કરતાં
‘પદ્ય પહેલું’ લખાય છે.”^{૧૩} એટલે “માણસમાં કવિત્વશક્તિ
સ્વાભાવિક છે.”^{૧૪} પણ અંતઃક્ષોભ હોય તો જ કવિતાનો જન્મ
થાય છે—તે ન હોય તો ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરવા છતાં કવિતા
ઉત્પન્ન થતી નથી. આમ કવિને ઇચ્છા થઈ આવે ત્યારે નહિ પણ
અંતઃક્ષોભની ધડીએ આકસ્મિક રીતે જ ઉત્પન્ન થતી હોવાથી
કવિતા “સ્વયંભૂ અને સ્વચ્છંદ છે.”^{૧૫} અંતઃક્ષોભ થયા પછી

૧૦. ‘સાહિત્યવિચાર’, પૃ. ૩૩, ૪. ૧૧ કસા ૩, પૃ. ૫૭.

૧૨ કસા ૩, પૃ. ૨૦-૨૪, ૨૬૭-૨૭૦. ૫૧-૫૭

૧૩ કસા ૧, પૃ. ૨. ૧૪. કસા ૧, પૃ. ૩.

૧૫. કસા ૧, પૃ. ૬

કવિતા તે જ હવે લખાય, અથવા તો એ સોમ સંભારીને અમુક વખત પછી લખાય અંતઃસોમ બહુ ટૂંકજીવી છે, પ્રેરણા “સુખાતા અને રાખ વળે જતા અંગારા જેવી છે,” એટલે “શુદ્ધ પ્રેરણામય કાવ્યો ધણાં ટૂંકાં હોય છે.”^{૧૬} બાકીનાં — લાંબાં — કાવ્યોમાં પ્રેરણા ઉપરાંત કલ્પના વર્ણનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે “વર્ણનાત્મક કાવ્ય કલ્પનાથી જ થાય છે.”^{૧૭} એટલે “અન્તર્ભાવની પ્રેરણા એમાં બહુ જ થોડી જોવામાં આવે છે.” પ્રેરણા સ્વરૂપજીવી જ હોવાથી ટૂંકાં કાવ્યો — ઊર્મિકાવ્યો જ એક છે. અહીં રમણુભાઈ નવલરામથી જુદા પડે છે, વળી “કવિતા સારૂ ઉત્તમ અને ધન્ય મન જોઈએ, આનાં મન હમેશ નહિ પણ કેઈ એક ભાગ્યશાળી હાલમાં જો કરે તે કવિતા.”^{૧૮}

માત્ર સૃષ્ટિનું અનુકરણ કરવાની વૃત્તિથી કવિતા ઉત્પન્ન થતી નથી, તેમ માત્ર કલ્પનાવ્યાપારથી કવિતા ઉત્પન્ન થતી નથી; કવિતા એ બંને વ્યાપારોનો સુસમન્વય છે — એ કલ્પના કરે છે, પણ તે સૃષ્ટિ અને તેના નિયમોને વશ વર્તીને. આત્મનિતક કલ્પનાવાદનો વિરોધ કરતાં રમણુભાઈ કહે છે કે “કલા કુદરતથી જુદી જ છે.”^{૧૯} એ સાચું, “પણ તેનો હેતુ કુદરતની જ ખોટ પૂરી પાડવાનો છે. કલા કુદરતનું અનુકરણ ન કરી શકે તો...નિષ્ફળ થયેલી મણુપ. તેથી કવિતા કલા છતાં તેને સત્ય સ્વીકારવું પડે.”^{૨૦}

સમકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ ભાવની સાચી કવિતા “હાનરમાંથી એક ભાગ જોટલી પણ નથી.”^{૨૧} કવિતાભાસી પદ્ય ટાંકીને રમણુભાઈ આવેગપૂર્વક સમજાવે છે કે કાવ્યને અનુચિત વિષયો પર રચાયેલી, ચાતુરીની, તથા શીઘ્ર કવિતામાં અંતઃસોમ કે લોકોત્તરતા ન હોવાથી તે સાચી કવિતા નથી.^{૨૨} શબ્દાલંકાર, શબ્દો

૧૬. કસા ૧, પૃ. ૨૦. ૧૭. કસા ૧, પૃ. ૨૬.

૧૮. કસા ૧, પૃ. ૧૧.

૧૯. કસા ૧, પૃ. ૮-૯.

૨૦. કસા ૧, પૃ. ૧૩.

૨૧. કસા ૧, પૃ. ૯૨-૯૩, ૧૭-૧૮, ૨૮૫-૨૮૭.

ગોઠવવાની ચતુરાઈ, અલકાર ખાતર અલકાર, કે વ્યગ્ય વિનાનો કલ્પનાનો ચમકારો તે કવિત્વ નથી ખરી રીતે તો જેમા વ્યગ્યાર્થ હોય તે જ કવિતા એટલું જ નહિ પણ 'કવિને અજ્ઞાતનું દર્શન થાય, વ્યગ્યનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે જ કવિત્વ" જન્મે કવિતામા અમૂર્ત નહિ પણ મૂર્ત જ નિર્વાણ છે ૨૨ વીરવિજયની 'હિતશિક્ષા' કે નિષ્કુનાન દના સાધુજનના આચાર વિશેના પદ કવિતા નથી, પણ પ્રેમાનંદનું "જૂની વેશ્ય ને ધૂસરી વાઢી" વાળુ વર્ણન કવિત્વમય છે, કારણ કે જેમા સાધુજનનું મૂર્તિમત ચિત્ર અપાયેલું છે ૨૩

મોટા ભાગની સમકાલીન કવિતાને એકે સપાટે ઢાકી કાઢી રમણભાઈ માયા "જોરસા"થી ૨૪ જન્મેલી કવિતાને જ પ્રથમ સ્થાન આપે છે પ્રકરણ પીળભા જોયું તેમ રમણભાઈ અભ્યાસ કરતા તે કાળમા અગ્રેજી વિવેચનમા જિમિને જ પ્રાધાન્ય આપવામા આવતું પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ચાલતી પાનગ્રંથની 'ગોડન ટ્રેઝરી'મા પણ ટૂંકા ટૂંકા જિમિંકા યો જ હતી આમ રમણભાઈનો જિમિં અથવા ગ્રેરજી તરફનો પક્ષપાત તેમના અભ્યાસ અને તત્કાલીન અગ્રેજી વિવેચનાના એ જાતના ઝોકના પરિણામરૂપ છે આ પક્ષપાતને કારણે તેમણે 'ગોડન ટ્રેઝરી ની સ્પષ્ટ અસરવાળી 'કુસુમમાના'ને આ શબ્દોથી મિરદાવી

અતર્કાવિમેરિન કવિતાની તૃપાથી ગુજરાતી સાહિત્યમા ફરવા બધે જલશાસ્ત્ર્ય રણ દેખી નિશાસ થયેલા મનને આશ્વાસન આપનારી હૃદયમા લાવનારી એક જ નવી હંમણા કોઈ પવતમાથી નીચળી છે નદીના ખાઓ-ચિયા કોઈ કોઈ ડેમણે ઢરો પણ વિસ્તરથી વહેતી ખરેખરા લક્ષણવાળી કાવ્યસરિતા તો મુસુમમાળા જ છે સૂમ સુન્દરના એ લીલુ કુન્દમા દેખી ડોનું મન આનંદમા અવી કપમાર નહિ માને ૨૫ ગુજરાતી કવિતામા કુસુમમાળા ને અમે પ્રથમ પદવી આપીએ છીએ નરસિંહ મહેતાની કવિતા બાક્યાવરચામા છે તેની કલ્પના વિશાળ નથી તેના

ભાવ અંજાર નથી; સુંદરતાના સરોવરમાંથી તે માત્ર આયમન જ દેર છે. પ્રેમાનંદની મનોહર દૃષ્ટના બહુ દૂર દૂરી ન વળતાં પોતાના થકમાં જ નિરંતર નૃત્ય કરે છે.....તેનામાં સ્વાનુભવસિદ્ધત્વ નથી, અને તેનું સર્વાનુભવસિદ્ધત્વ વિશાળ દૃષ્ટના કે વિવિધ જનસ્વરૂપની પરીક્ષાથી અંકિત નથી, માટે વિસ્તારથી વહેલી ખરેખરાં લક્ષણવાળી કાવ્યસરિત્તા તે "કુસુમમાળા" જ છે. ૨૧

ઊર્મિકાવ્યો જ એક છે એ માન્યતા, 'ગોશ્વત્ર દ્રેઝરી'નું અહો-ભાવી વાયન, નરસિંહરાવનાં ઊર્મિકાવ્યોમાં ઊતરેલું એનું તાદૃશ ને શુશ્રુવંતું પ્રતિબિંબ, અને 'કાન્તા'નાં પદ બાદ કરતાં તે વખતના શુજરાતી સાહિત્યમાં તેમની કવિતાને પડછે મૂકી શકાય તેવી સારી કવિતાની અવ્યક્તતાને લીધે રમણભાઈની નરસિંહરાવની કવિતાનાં એકદમ વખાણુ મર્ધ અર્થાં છે. રમણભાઈને એક પ્રવર્તમાન સંપ્રદાય, જેને નવલસરમે દક્ષપતશાળા કહી છે, તેનું ખંડન કરી તે સાથે પોતાનો અંતઃક્ષોભજનિત ઊર્મિકાવ્યનો મત માંડવાનો હતો એ પણ એમની અત્યુક્તિનું એક વાજબી કારણ છે. એવા જોરશોરની તેવા પ્રસંગે જરૂર પડે જ. આ ઉપરાંત મણિલાલનાં 'કુસુમમાળા' અને 'હૃદયવીણા'નાં અવલોકનો આ અતિશયતાનું એક નિમિત્તકારણ બન્યાં છે. અંતઃક્ષોભ અને લાગણી માટેના આવા આગ્રહને લીધે રમણભાઈ પ્રો. હાકોરના વિચારધનતાવાદથી છુદા પડે છે. પણ "રમણભાઈની વિવેચનશક્તિની કદર એમના યુવાવસ્થાના લેખોથી થાય છે એમાં કાંઈ બૂલ દેખાય છે" ૨૭ એ આનંદજનકરના યથાર્થ શબ્દોમાં કાંઈક સૂચિત થાય છે તેમ, રમણભાઈએ આ એકાંતિક ઊર્મિવાદ પાછળથી છોડી દીધો જણાય છે. ૧૮૮૮માં ઊર્મિ વિશે ઉપલા વિચારો પ્રકટ કર્યા પછી ૧૯૦૦માં વૃત્તિમય ભાવાભાસ અંગે તેઓ કહે છે કે લાગણી પર કવિની બુદ્ધિનો કાબૂ ન હોય, ઊર્મિમાં કવિ ધસ-ડાઈ જાય તો કાવ્ય ન બનું બને. ૨૮ ૧૯૦૧માં અલંકાર અને તે

પાછળ રહેલી કલ્પના વિશે લખતાં એક અંતરણ્ય પરત્વે તેઓ કહે છે, “કુરાન્ત્યનું વર્ણન તે જાતે જ કવિત્વમય નથી, તે લાગણીનો નહિ પણ વિચારનો વિષય છે. એવા શુદ્ધિવિષયના લેખમાં કલ્પનાની સહાયતા લીધાથી પણ કવિત્વ આવતું નથી. કવિત્વ તે જાતે જ સ્વયંબૂ હિદયથી હૃદયોર્મિમાં હૃદ્યૂત યાય છે. અને એવી ભિમ્બીની ક્ષણે કવિને થયેલું દર્શન વ્યંગ્ય કરી તે પ્રકટ કરવાના પ્રયાસમાં કવિ કલ્પનાનો ઉપયોગ કરે ■ ત્યારે કલ્પના ભાવવિષયક યાય છે. તે વિના વપરાયેલી કલ્પના કેવળ વિચારવિષયક હોય છે અને એકલી કલ્પનાના અમરકારને કવિત્વની પછી પડતી નથી.”^{૨૯} એકવાર આમ કહી બારચોડ પાનાં પછી કહે છે, “બારપ્રેરણાની ઉત્કટતા સાથે કલ્પના અને અનુકરણ બન્ને અંગનો યથેચ્છ ઉપયોગ થયો હોય તેવા ઉત્તમ કાવ્યોમાં કલ્પનાનો ઉત્કર્ષ ખિમી રહે છે..... કલ્પના અને અનુકરણ વિની એકલી પ્રેરણાથી રચાયેલી કવિતા કાવ્યસમૂહમાં બહુ થોડી હોય છે, કેમકે કલાવિધાન વિના મૂર્તરૂપ ધડી રાકાતાં નથી અને આકૃતિની સુંદરતા આવી રહેતી નથી.”^{૩૦} ૧૯૦૭માં પણ તેઓ આતું જ કહે છે, “કવિતાની હિદ્ભવશક્તિ સાથે અલંકારો જોડાયેલા નથી, પણ કલ્પનાઆધાર જે કવિતાની કલા છે તે સાથે જોડાયેલા છે. પણ, કવિતાની હિદ્ભવશક્તિ સાથે કથાની પ્રવૃત્તિ ધણું અડચણ છે જ”^{૩૧} ૧૯૨૦માં તેઓ કહે છે.

કવિઓ ખીલકોના વિચારના સ્થાનથી નહિ પણ સ્વયંબૂ ભિમ્બી પ્રેરાઈને કાવ્ય રચવામાં પ્રવૃત્ત યાય છે...સામાન્ય સાહિત્યના બહોળા વાચનના પરિણામે કવિના અંતરાત્માના મંદિરમાં અનેક વિચારમૂર્તિઓ તર્કખંડમાંથી નીકળી સાવજંડમાં પ્રવેશ કરી રસમયબદ્ધ છે.૩૨

‘૨૬માં તેમણે બારપૂર્વક કહ્યું છે, કે કાવ્યમાં પ્રતિમા ઉપરાંત

૨૬. કસા ૧, પૃ. ૨૮૭

૩૦. કસા, ૧, પૃ ૨૯૯, ૩૦૧.

૩૧. કસા ૩, પૃ. ૮૮.

૩૨. કસા ૩, પૃ ૨૧-૨૨.

વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ પણ જોઈએ જ; ૩૩ અને વ્યુત્પત્તિનો અર્થ જ્ઞાન છે. ગ્રેહ દાકાર પણ કહે છે, “ભિર્મિકાવ્ય ઉત્તમ, એવાં એવાં ગંભીર રમણન એમનાં શરૂઆતનાં લખાણોમાં છે, ખરું. પરંતુ..... પરિચય મનન અને વ્યુત્પત્તિ જેમ જેમ વધતાં મળ્યાં, તેમ તેમ..... જૂના ધીખાઈ દેશના પ્રહ મળતા ગયા છે, અને પુણના-શક્તિ પરિપક્વ સુદ્ધમોદાર બનેલી જોવામાં આવે છે.” ૩૪

રમણભાઈને મોટે અંતઃક્ષોભપ્રેરિત કવિતા સ્વાનુભવરસિક તેમ સર્વાનુભવરસિક હોય. “સર્વાનુભવરસિક કવિતામાં કવિથી પૃથક્ બાકી વસ્તુસ્થિતિનું ચિત્ર હોય. એમાં કવિ પોતાનું અંતઃસ્વરૂપ ગુપ્ત રાખી જુદાં જુદાં રૂપ અને નવી નવી સ્થિતિ સાથે એકાત્મ થઈ સુદ્ધમ પરીક્ષાથી ચમત્કાર આપે છે.” ૩૫ સર્વાનુભવરસિક કવિતા “સૃષ્ટિ-રચના, પ્રસંગ અને જનસ્વભાવઃ એ ત્રણેના અનેકતાને લંબિ થોડા કે ઘણા સંકુલ સંયોગોની બનેલી હોય છે.” ૩૬ સૃષ્ટિરચનાથી વર્ણનાત્મક કાવ્ય બને. કવિએને સૃષ્ટિનિરીક્ષણમાં અનેક અને વિવિધ ઉદ્દીપન જડે છે, સદ્ગતારી ભાવ અને અનુભાવ થાય છે. દેહલાક પ્રકૃતિ-કવિએને સૃષ્ટિમાંના કોઈકે એક વિષયથી અંતઃક્ષોભ થાય છે તો બીજા દેહલાકને તેમાંના કોઈકે બીજાથી. શેષીને રકાષલાક વગેરે પક્ષીથી, વડુસ્વર્થને ડેફોડિસ વગેરે ફૂલથી, ભોળાનાથને ખગોળને જોતાં. પણ કવિમાં માત્ર સૃષ્ટિરચનાવિષયક કવિતા રચવાની જ “શક્તિ હોય તો તેની કવિતા ઘણી ઉતરતી પંક્તિની થાય.” ૩૭ “પ્રસંગથી દર્શનને જે વિષય મળે તેથી ચમત્કારજનક બનાવ કે ચિત્તનું આકર્ષણ કરે એવું કેઈ કથાનું વૃતાન્ત આપવામાં કવિની શક્તિ જણાય. પણ સર્વાનુભવરસિક કવિને સૃષ્ટી ઉત્તમ વિષય જનસ્વભાવ છે. જનસ્વભાવના ચિત્રથી નાટક બને.” ૩૮ આ સર્વ છતાં નવલરામથી બીલડું રમણભાઈ સ્વાનુભવરસિક કવિતાને જ શ્રેષ્ઠ ગણે છે, કારણ

કે કવિ પોતાના અનુભવના જેવું વર્ણન બીજાના અનુભવનું ન જ કરી શકે ૩૧

કામ્યનું પ્રયોજન પરમ આનંદ આપવાનું છે. ૩૧મ આ આત્મ-કારિકો નર્મદ તે નવવનો જ મત છે, ને આત્મકારિકોમાથી મેળવ્યો જણાય છે. કવિમાં પ્રેરણાથી સત્ય જોવાડે અને વસ્તુઓ પાછળની વિરોધાનાનું દર્શન કરવાની શક્તિ હોઈ ૩૮ કવિના સત્ય અને સૌંદર્યની રસદારા પ્રાપ્તિ કરે છે; વિશ્વના ચમત્કારો કે સંભવનો ખુલાસો આપે છે. ૩૯ આમ કવિતા જ્ઞાન આપે છે; પણ એ જ્ઞાન ઉપદેશ-મય નથી હોતું; એ કવિતામા આત્મીયતા બની જાય છે. આ ઉપ-દેશોન્મુખ નહિ એવા જ્ઞાનને લીધે જ કવિઓ જનસમાજના શિક્ષક, ગુરુ, અને પેગંબરનું સ્થાન ભોગવે છે. ૪૦ આ મત આત્મકારિકો અને નવવરામને મળેલો જ છે.

રસ બામતમા સમ્પૂર્ણ આત્મકારિકોને જ અનુસરતા હોવા છતાં બક્તિ એ પણ બધા ગ્રામીભાવોથી જુદી એક એટલી મા તેથી વધુ મહત્ત્વની ચિરસ્થાપીત્તિ હોઈ બક્તિને જુદો જ રસ ગણવો જોઈએ એમ તેમણે કહ્યું છે. પરમેશ્વર સિવાય બીજા કોઈ દેવદેવીને ન માનતા પ્રાર્થનાસમાજ રમણભક્તનો એક વિશિષ્ટ મત એ છે કે ઈશ્વર પ્રત્યેના કામ જ બક્તિકાવ્ય કહી શકાય, દેવદેવી પ્રત્યેના કામ નહિ આથી કૃષ્ણ- કે કૃષ્ણચોખીટૂંગાર-વિષયક કવિતા બક્તિકાવ્ય નથી ૪૧ દ્યારામનું “લોચનમનનો અગડો” અથવા તે! નરસિંહે વર્ણવેલો ગોપીઓનો કૃષ્ણપ્રેમ સારી કવિતા છે પણ બક્તિકાવ્ય નથી, કારણ કે એમા = અનુબંધ પરની બક્તિના

૩૧. કસા ૧, પૃ. ૫૪, ૫૮-૫૯ ૩૬મ. કસા ૧, પૃ. ૨૪૬

૩૭. કસા ૧, પૃ. ૨૦૫, ૨૦૭, ૨૧૦, ૨૨૧-૨૨૨.

૩૮. કસા ૧, પૃ. ૩૧૬-૩૨૨

૩૯. કસા ૨, પૃ. ૨૯૭, ધસ ૨, પૃ. ૮૧-૮૨

૪૦. કસા ૧, પૃ. ૩૨૫. ૪૧. કસા ૨, પૃ. ૬૭

કે માનુષ પ્રેમનાં જ ચિત્ર...આખ્યાં છે અને ભક્તિરસની મહનતા, અનંતતા, અદ્વિત્યતા, અરૂપ્યતા, અમૂર્તતા, અન્તર્વૃત્તિનું અમૃતત્વ તરફ ઉદ્બોધન નથી." ૪૨

વળી "ભક્તિ ગમે તેટલી દૃઢ હોય તે પણ ન્યારે તે ઉચ્ચ કવિત્વથી મિશ્રિત થાય છે ત્યારે જ...ભક્તિનો ભક્તિરસ થાય છે." ૪૩ ઉ. ત. ભક્તિકાવ્ય ગણાતાં નરસિંહ મહેતાનાં ઘણાં પદોમાં ભક્તિ છે, પણ તેનો રસ યથો નથી. "એમ લાગે છે કે કવિની સાક્ષિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ કૃષ્ણગોપીના અયોગ્ય પ્રેમકથનમાં ખપી ગઈ છે; તેથી ખીજા રસમાં વિચરતાં માધુર્ય વિનાના શુષ્ક સખ્દોમાં તેને પોતાના ભાવ વર્ણવવા પડે છે." ૪૪ ઉત્કટ નીતિપ્રેમી રમણભાઈ પ્રાચીન ભક્તિસાહિત્યના આ શૃંગાર—આસ કરીને કૃષ્ણગોપીના 'અયોગ્ય' સંબંધને ઉઘાડા જેવા શૃંગાર—ની બહુ વિરુદ્ધ છે. નવલરામની જેમ કવિતામાં નીતિના આમદો હોવાથી ૪૫ તે 'પૃથુરાજરાસા' માં અમુક પંક્તિઓને અતિ શૃંગારી મળે છે, દયારામ અને નર્મદની અનીતિની દીકા કરે છે, અને "નિર્મયોદ શૃંગારવર્ણન"ને કાલિદાસનું એક મોટું દ્રવ્ય મણાવે છે. ૪૬

જોનાનાથ જેટલી જિંઝી કે સાચી ભક્તિકવિતા મોઈ પણ પ્રાચીન કે અત્રીચીન કવિએ લખી નથી. ૪૭ તેમની ભક્તિકવિતાની એકતાનું એક કારણ એ છે કે તેમનું આલંબન સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર છે; અને "આલંબનના ગુણ જેમ ઉત્તમ તેમ કવિની ચિત્ત-વૃત્તિ ઉત્તમ જણાય છે." ૪૮

ભક્તકવિ 'હું પાપી છું' વગેરે કહે છે ત્યારે એ પોતાનો નિતિ પણ ઈશ્વર સમક્ષ જોડેલા સાધારણ મનુષ્યોનો અનુભવ વર્ણવે

૪૨. કસા ૨, પૃ. ૭૧-૭૩.

૪૩. કસા ૨, પૃ. ૭૪.

૪૪. કસા ૨, પૃ. ૭૮.

૪૫. કસા ૧, પૃ. ૩૩૮-૩૪૩ જી. કસા ૨, પૃ. ૧૬૦, કસા ૩, પૃ. ૨૦૨.

૪૬. કસા ૨, પૃ. ૬૮, ૧૭-૧૮.

૪૮. કસા ૨, પૃ. ૮૩

છે. આમ એ કવિતા સર્વોત્તમવરસિક છે. આમ છતાં એ સૃષ્ટિ-રચના, વૃત્તાંત કે જનસ્વભાવનું ચિત્ર યાને નાટક એ ત્રણ વિભાગોમાં આવતી નથી. એ “નાટકથી ધતર રીતે જનસ્વભાવનું ચિત્ર આપનારી સર્વોત્તમવરસિક કવિતા છે.”^{૪૬} ધણીવાર તેમાં સ્વાનુભવ તે સર્વોત્તમવનું મિશ્રણ હોય છે.^{૪૭}

રમણભાઈએ મમ્મટ વગેરેએ વળવેલી રીતિને ‘શબ્દરીતિ’ ગણાવી ખીજી બે રીતિની ચર્ચા કરી છે. આમાંની એક ‘વાક્યરીતિ’. શબ્દ-રીતિ કરતાં કવિની બાની—આ વાક્યરીતિ—વધારે મહત્વની છે. પણ બંને રીતિને “ગોણતામાં નાખી ઉત્તમ રૂપે રહેલી એક ખીજી જ રીતિ છે, અને તે જ ખરેખરી કવિત્વરીતિ છે. એ રીતિ તે બાવ દર્શનરીતિ છે.” આના ઉદાહરણ અર્થે તેમણે નરસિંહરાવ, કાંત અને હરિલાલ કુવળાં કેટલાંક કાવ્યો લઈ એ કવિઓએ પોતાના વિષયને અને બાવને કઈ કઈ રીતે બહલાવ્યા છે તેનું ટૂંકું પણ બહુ માર્મિક દર્શન કરાવેલું છે.

રમણભાઈ કહે છે કે ધણી વાર કવિતાને સંગીત ઉપકારક હોય છતાં “કવિતા તે સંગીત નથી.”^{૪૮} કવિતા ગદ્ય પણ નથી. “કવિની સૃષ્ટિને કંઈક કૃત્રિમ પણ ખાસ જાતની ચાતુરતાવાળી વાણી” —હંદની જરૂર પડે છે.^{૪૯} કવિના મનની આવનાને હંદ સાથે કાંઈ સંબંધ હોતો નથી, છતાં હંદ લખાણોને અસુક જાતનો વળાંક આપે છે. “ચિત્તવૃત્તિ પોતાને અનુકૂળ હંદ શોધી લે છે.”^{૫૦} કાવ્ય રચતી વેળાએ બાવના તથા કલ્પનાનો ઉદ્દાસ કરતાં વિચારોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને આ વિચારો જલ્દી આરંભેલા હંદ પ્રમાણે ઘડાય છે.^{૫૧} આ છેલ્લી પોતાની નવી શોધને તેમણે ઉદાહરણોથી પ્રુષ્ટ કરી છે. “૨૧. મણિચંદરના ‘વસંતાવજ્ય’માં ધડી ધડી વૃત્ત બદ-

૪૬. કસા ૨, પૃ. ૧૨, ૧૧-૧૪.

૫૦. કસા ૨, પૃ. ૮૩.

૫૧. કસા ૧, પૃ. ૮૫.

૫૨. કસા ૨, પૃ. ૨૨૦.

૫૩. કસા ૧, પૃ. ૮૬.

હાય છે તે આ પ્રમાણે વિચારોને વૃત્તાધીન ન થવા દેવું હઈ જણા-
યાથી.”૫૪ સ્વાનુમત્વરસિક કવિતામાં એક જ વૃત્તિ હોવાથી તેમાં એકે
જ છંદ હોય તે સ્વાભાવિક, પણ સર્વાનુમત્વરસિક કાવ્યોમાં અને
જેમાં “ વિવિધ પુરુષો, પદાર્થો, સત્ત્વો કે તત્ત્વોનાં સંભાષણો માન કે
ઉચ્ચારણો પ્રસંગ” હોય ત્યાં છંદ બદલાય એ સ્વાભાવિક.૫૨ છંદ
માત્ર “ જે વિષયો ભાવોદ્દીપનના અને રમણીયતાના ચમત્કારના”૫૫
હોય તેમને માટે છે, કવિતામાંથી જોડકણાં માટે નહિ. એવી સમ-
કાલીન અકાવ્ય છાંદસ કવિતાને તેમણે સખત શબ્દોમાં ઉતારી પાડી
છે. આમ છંદની જરૂર છતાં “ આવેગથી આંદોલન પામતું ગદ્ય
કવિત્વમય ભાવોને કંઈક છુરવરને સક્રિયમાન થાય છે અને...
કવિતાનું વિરોધી નથી.”૫૬ “ કવિતામાં સંગીત હોય ત્યાં સંગીતનું
સ્વરૂપ પોતાની અસર કરે છે અને સંગીતમાં કવિતા હોય ત્યાં કવિતાનું
સ્વરૂપ પોતાની અસર કરે છે.”૫૭ છંદ અને તાલ વિશે તેમણે કેટ-
લોક મહત્ત્વનો વિચાર કર્યો છે :

કવિતા મેટ્રીથી વાંચવાનો અથવા વાંચી મંજલાવવાનો અભ્યાસ
બહુ ઓછો થઈ ગયો છે, અને દરેક વાંચનાર પોતાની મેળે પાંચ પાઠ્યા
વિના કાવ્ય વાંચી શકે એ પદ્ધતિ અભાવ્ય થઈ ગઈ છે. આને દીધે કવિ-
તામાં લાલનું મદન્ય પણ ઓછું થઈ ગયું છે, અને માત્રામેળ હરો ન્યાં
લાલનું મદન્ય વિશેષ હોય તેમા માત્રાને આધારે કવિતા રચાય અને
લાલની અવગણના થાય એમ જનતા લાગે છે. ક્રિમિ અનુસાર આંદો-
લનવાળો વાંચનાર રચના થાય તેથી કવિતાના કુલનમાં લાલ અવરજ
આવવાનો અને આંદોલન મુખ્યવર્ણિત હોય ત્યાં લાલનો નિવરણ થવાઈ
રીતે સચવાવાનો. પરંતુ લાલ સંજ્ઞાથી જે સિધ્ધિલા દૂર થવ પામી છે તે
સનૂનથી કાઢી નાખી દાઢાવ તેમ નથી. અસરમેળ જનની લગુ મુરુ માવ-
વાળી તથા શતિના વિભાગવાળી રચનાની અસિધ્ધિલા જેની કુલનની
મુદ્રણ માટે આવશ્યક છે તેથી લાલની અવરજ આવરજ નથી અને

પાતાનના મોટેથી ચોંટાણની ન દોષ ત્યાં ત હવે આંદોલનની શો
તેમ નથી. થઈ જાય ગરજનો અમુક અસર થયું કે રૂઢી નાને એ નિયમ
સાચબાથી તાલ જગવાનો દોષ નેને રોકાતું મોટેથી બોલવા વિના
તેમ રચનાર તાલ દરમિયાન લખુગુક અસરના નિયમ પર તપાસે જવાનું
એનો સંભવ છે જાણીતા, દરિયાઈ મંદિરા દરેક ગાળુમા અકાંડ
માત્રા આવે, અને 'ગોઈ ઉપર થઈ ગયું મનુષ્ય પર એમ આઠ તાલ છે,'
તથા ત હવે જમણું ન આવે. એ દરેક સંકુલ નિયમને બદલે 'માત્રાલક્ષ્ય,
માત્રાલક્ષ્ય, માત્રાલક્ષ્ય' કે માત્રાલક્ષ્ય નિયમ સમજાવ અને દરેક 'માત્રાલક્ષ્ય'માં
માત્રાલક્ષ્ય માત્રાલક્ષ્ય લખુ અસર આવે એ નિયમ જગાય તે લક્ષ્યનો નિયમ
આપોઆપ સમજાવ અને જોડવાથી માત્રા પર તાલ દોષ ને માત્રા અને
તે પછીની માત્રા ગણીને ગુક અસર થશે એનો એ નિયમ આપોઆપ
અગવાય.....અસરમેળ રચના લખુગુક અસરની મર્યાદા સાચબાથી પણ
જોડાય છે અને તાલ આપોઆપ આ રીતે છે અર્થી રચનારને મુકરતા
તાલે છે.

...માત્રાલક્ષ્ય રચના મૂળ અસરમેળ રચના પરથી રૂઢીમેળથી દોષવાથી
અને એ ગુક અસરની એ માત્રા લખુ અસરથી દર્શાવવાની રચના અથવા
એ લખુ માત્રાને બદલે ગો- ગુક અસર મૂકવાની રચના ઉપયોગમા
દોષવાથી માત્રાલક્ષ્ય રચના ને અસરમેળ કરવાની માત્રાલક્ષ્ય આ રીતે
ઉપયોગમા આવી શકે છે માટે નેમ થયા દરેક તાલને આપોઆપ જગવાયા
દરેક રચિતાને તાલ વિનાની લખુ થઈ અઠવાળી મા સવાલ મરેડુ છે ૫૮

૧૮૬૫મા તેઓ લખે છે, મનદર ૭૬મા થતો નિયમ થિયિત
દરી પ્રાસ દાઢી નાખી લીટીને મજાગ બનાવના નેરેસની દિશામા
દરેક સિદ્ધિ માંથી શકાય છે. ૧૮૨૦મા કહે છે, "વીરગતની એ રી
શિલીના કાવ્ય રચનાર કવિ જનમને ત્યારે તેને દાસે આપોઆપ
અગુરુજા હંદ ઉપજને ૧૫૯ થશે જાગે આ પછી તેમજો પોતે
લખવા ધારેલા બીજા નાટક માટે એક નવો મજાગ ૭૬ ચોગવા
મપાત્ર દરેકો, એ કે તે પ્રયોગ સફળ નહોતો થયો. ૧૦

પ્રાસ વિશે રમણુભાઈએ કહ્યું છે કે :

પ્રાસથી સંગીતની શોધા વધે છે. ૧૧

...પરંતુ, કવિતામાં પ્રાધાન્ય શબ્દધ્વનિનું નહિ પણ શબ્દ વડે થતા નિવેદનનું છે. તેથી સ્વર અને વ્યંજન બંને મળી થતા આખા શબ્દની પુનરુક્તિ થાય તો તે દોષ થઈ પડે અને એના એ શબ્દ ફરી આવવાથી નવીનતાની ખોટ પડે, અને તેથી કાવચેલીમાં વિદ્યન થાય, કેમકે એનો એ શબ્દ ફરી આવવાથી એનો એ વિચાર પણ ફરી આવે. આ કારણોને લીધે પ્રાસનું એકું ખાસ સ્વરૂપ બંધાયું છે કે વ્યંજનો ૬/૬૧ હોય પણ સ્વર એના એ રહે. આને લીધે શબ્દોની પુનરુક્તિ થતી નથી અને સ્વરની પુનરાવૃત્તિમાં જે સંગીતમય શોધા છે તે સચવાય છે. ૧૭

વાક્યાત્મકમાં તથા કાર્યરસમાં પ્રાસ ઉપયોગી થઈ પડે છે. ૧૨

અસરકારક હોયને પ્રાસ સુદૃઢ કરે છે. ૧૨

પ્રાસના નવી જાતના રુચિર પ્રયોગોનાં ઉદાહરણ તરીકે તેમણે નરસિંહરાવ ને કાંતભાઈ દર્શાવેલાં આપ્યાં છે.

દૂકમાં, રમણુભાઈનાં કાવ્ય વિશેનાં મંતવ્યોનો નિષ્કાર્ આ છે:

સ્વાભાવિક પ્રતિભા (દિવ્ય શક્તિ) એનામાં વિશેષ દોષ તે જ કવિ થઈ શકે છે. એવા કવિને અલૌકિક ચમત્કારનું જ્ઞાન થાય તેવું ધન્ય પ્રસંગે કાવચેલી થવાથી ઉપજેલા ચિત્તશોભના બળથી પ્રેરાઈ કવિ પોતે દીકરો ચમત્કાર અને તેથી યથેચ્છા ભાવ વાણીમાં પ્રકટ કરવા પ્રયાસ કરે ત્યારે કવિતા સ્વયંભૂ ભીમિથી ઉદ્ભૂત થાય છે. ચમત્કારનું દર્શન તથા કવિત્વમય ભાવ વાણીમાં પ્રકટ કરતા આવેશથી ડોલતા હૃદયની અસરને લીધે કવિની વાણી પણ આદોષન અને આવેશવાળી થઈ જઈ સરખી રચનામાં પડાય છે. કલ્પના અને અનુકરણની દલાઓ કવિતાને સજ્જ તથા સુશોભિત કરે છે, કવિતામાં સૌંદર્ય આવે છે, અને કવિતાને જમતની સુદિનો નમુનો બનાવી નવા નવા માર્ગમાં ગતિ કરાવે છે. કવિના ભાવ અંગે શખી મૂર્ત રૂપોમાં આવે તેનો પ્વનિ કરી વિરલ ચમત્કાર તથા ભાવ કવિતામાં દર્શાવવામાં આવે છે કવિનાના એ સર્વ પ્રયાસોના દેવ કવિને યથેચ્છા પરમ આનંદ ચાલુ રાખી જનસમાજને તે આનંદના અનુ-

ભવમાં સામિલ દરવાનો દોષ છે. એ પરમ આનંદ સાથે પ્રેરણા રીતે સત્ય, જ્ઞાન, અને ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ તે કવિતાના પ્રત્યક્ષ ફેલુ હોતા નથી. કવિત્વનો વ્યાપાર વિચાર-વિષયક નહિ પણ ભાવ-વિષયક હોય છે. પણ ભાવને લીધે કવિનું આત્મભજન મરૂં નથી. કવિત્વની ઊર્મિ કવિને સત્યનાં પરમ તત્ત્વોની ઝાંખી કરાવે છે, અને કવિતા એ તત્ત્વોથી વિરુદ્ધ દોની નથી. કવિતા આત્માની ક્ષતિ કરે છે, અને આત્માને સામર્થ્ય આપે છે. કવિતા સર્વ રીતે નીતિમય અને નીતિષોધક હોય ૧૩

કવિતા વિરોધી રમણભાર્તના આ બધા વિચારોમાંના ઠેટાકાકે ચિંત્ય છે; જેમકે, વર્ણનાત્મક કવિતામાં અંતર્ભાવની પ્રેરણા બહુ ઘોડી હોય છે એ વિધાન. ખરી વાત એ છે કે કોઈપણ સાચું કાવ્ય ભાવ થયો હોય તો જ રૂપ પકડે.

પ્રેરણા ટૂંકજીવી છે એ વાત સાચી, પણ તેથી ટૂંકાં ઊર્મિ-કાવ્યો જ શ્રેષ્ઠ એ માન્યતા સાચી નથી, કારણ કે પ્રેરણાનું બીજા ક્ષણે કવિની કક્ષા તેના પર આપે તે પ્રક્રિયા કરી શકે છે, શક્તિ હોય તો એના ઉપર મહાકાવ્ય જેટલી વિસ્તારી રચના પણ કરી શકે છે. વાસ્તવિકનું એવું ઉદાહરણ તેમણે પોતે જ નોંધેલું છે. ૧૪ અને આ કક્ષાની શક્તિ, આપણે ઉપર જોયું તેમ, ઉમર વધતી ગઈ તેમ એ સ્વીકારતા બધા છે. લાંબી કવિતા ઊર્મિકાવ્ય કરતાં વધારે ઊંચી છે એ નવલરામનો મત પણ ખોટો છે; ઉત્કૃષ્ટતાની બાબતમાં એક ઊર્મિકાવ્ય ને એક મહાકાવ્ય સરખા હોઈ શકે. પણ, સુકાક કે ઊર્મિકાવ્ય કરતા વીરકવિતા કે મહાકાવ્યમાં વધુ પ્રતિભાની જરૂર પડે છે એ અર્થમાં નવલરામનું વિધાન સાચું છે.

આનુભવરસિક કાવ્ય ૧૫ જ શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે કવિ પોતાના અનુભવના જેવું બીજાના અનુભવનું વર્ણન ન કરી શકે એ રમણ-ભાર્તનું યુવાન વયનું વિધાન પણ ચિંત્ય છે. શેક્સપિયરે લિયર,

૧૩. કસા ૧, પૃ. ૩૪૭-૩૪૮. ૧૪. કસા ૧, પૃ. ૨૨-૨૩

૧૫. આ ઊર્મિકાવ્યથી જુદા છે, કારણ એમાં કહણપ્રારંભિત વગેરે લાંબાં કાવ્યો પણ આવે છે.

ધયાગે કે હેમ્લેટનાં જે ચિત્રો દોરેલાં છે તે કાષ્ઠપિણુ સ્વાતુભવરસિક કાવ્ય કરતાં અડિયાતાં છે. 'હેમ્લેટ' કે 'કિંગ લિયર'ને રમણુભાઈ પોને પંજી 'રક્ષકાર્ક' કરતાં બીતરતાં કાવ્યો બામ્બેજ કહે. તેઓ કદાચ આ વિષમતાનો ખચાવ એ રીતે કરે કે 'શેક્સપિયરે જે બાવો વર્ણવ્યા છે તે જાણે જાતે અનુભવીને જ વર્ણવ્યા છે.' પણ જો આ તર્ક ઉપપન્ન હોય તો એમ કહેવું જોઈએ કે બંધી ઉત્તમ કવિતા—પરલક્ષી કે આત્મલક્ષી—કવિના પોતાના જ અનુભવની છે. અને બંધી ઉત્તમ કવિતા એકનો જ અનુભવની હોય એ અસંકપ છે. અને એ અસંકપતામાંથી ખસવા એમ સીકારીએ કે કવિનો અનુભવ એટલે એણે પોતાના દેહમાં લીધેલો અનુભવ નહિ પણ બીજામાં પણ જોયેલો અનુભવ. તો પછી પરલક્ષી કવિતા લલકી હોવાનું કારણ રહેતું નથી. અને, એ જ સાચો મત છે. કવિની વિશેષતા જ એ છે કે કલ્પનાશક્તિથી એ બીજાના અનુભવોને પોતાના કરી શકે છે, એટલું જ નહિ, પણ કેળ જ કલ્પનાથી કવિ નવા જ અનુભવો કરી શકે છે, અને એ રીતે કરેલા અનુભવોને એ આત્મલક્ષી કે પરલક્ષી કાવ્યોમાં વ્યક્ત કરે છે. કયાને કયા પ્રકારમાં વ્યક્ત કરેલો એનો કાઈ નિયમ કરી શકાય તેમ નથી.

પ્રાચીન આજ્ઞાકારિકોએ બકિને જુદો રસ નથી ગણ્યો, કારણ કે એમણે મૃગારમાં જ એનો અંતર્ભાવ કરેલો છે. રમણુભાઈએ ગ્રેમલક્ષણા બકિવાળી કવિતામાં જે વાંધા બતાવ્યા છે તે તે કવિના પૂરતા સાચા છે. ઈશ્વરબકિને ગ્રેમલક્ષણામાં લઈ જતાથી અનર્થ થયો છે એ પણ સાચું છે, ને તેથી આપણે એ પ્રવાહથી પરાડ-સુખ પણ યદ્યપે. પણ, બકિ દામ્ય કે સંતાનભાવ ધારણ કરી શકે, તે આ સ્વરૂપ કેમ ન લઈ શકે કે શિવતું દાંપત્ય એ તો માનવીના હૃદયની સદૃશી નજીક રહેલો ને સદૃશી વધુ ઉત્કટ ભાવ છે.

૧૧. પદ ૧, ૫. ૨૧-૨૫. 'ઝિસ્ટીધમે', 'આલધમે' અને રમ.એ ઉપરને અનેકવાર પિતા કહેલા છે.

માનવજીવનનો ઉત્કટમાં ઉત્કટ ગંભીર લઈ ઈશ્વર સાથે એવા મંમંધે જોડાવા ઇચ્છવામાં તત્ત્વદષ્ટિએ કંઈ જોડું નથી.

કૃષ્ણવિષયક કાવ્યો ભક્તિકવિતા ન હોય કે ત્રિંચામાં જિંચી ભક્તિકવિતા ન બની શકે એમ કહેવું એક ખીજી રીતે પણ ઉપપન્ન નથી. કવિએ કૃષ્ણ કે રામને ઐતિહાસિક જ આલેખવા એવું બંધન નથી. ભાવના બદલાતા આપણે રામ કે કૃષ્ણને બદલે નવા દેવો કે ઔવતારો નથી કંઈપણ, માત્ર તેમના મંમંધી ખ્યાલ બદલીએ છીએ. આથી પોતાને જે સ્વરૂપ હીક લાગે તેમાં એ પાત્રોને આલેખવાની કૃતિને છૂટ હોય છે ને એને ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્વરૂપે આલેખવાનો એને અવકાશ મળે છે—કવિઓએ એમને વિવિધ સ્વરૂપે ઠંઠ્યા પણ છે. આમ કૃષ્ણમાં અનીતિ જણાતી હોય તો એ દૂર કરી શકાય છે, રમણભાર્ગના પ્રિય પુસ્તક^{૧૭} ‘ગીતા’ માં એને આપ્યું છે એટલું ઉદાત્ત સ્વરૂપ પણ આપી શકાય છે. આટલો અવકાશ છતાં કવિ એના આયંબનને યોગ્ય કે મહાન સ્વરૂપે ન કંઈપણ તો તે એની અગત મર્યાદા છે; તેથી એ ‘માત્ર’ પ્રત્યેની બધી ભક્તિકવિતામાં ભક્તિનો આવિર્ભાવ અર્થ નથી થઈ જતો.

ઈશ્વરને જો પિતા કે પતિ મણાય, તો એને દેવી યાને માતા મણવામાં શો વાધો આવે? જોડું, પિતા કરતા માતાનું વાસદય વધુ વિખ્યાત છે જેમ જન્મજૂમિને પિતૃજૂમિ પણ કહીએ ને માન-જૂમિ પણ કહીએ તે માત્ર બાપનો પ્રશ્ન છે, તેમ આ એક રીતે બાપનો—આયોજનનો પ્રશ્ન બની રહે છે. કદાચ અવતારવાદમાં ઈશ્વરને વધુ રીતોએ પણ બજી શકાતો હોય. પણ ઈશ્વરનો આ સ્વરૂપવિસ્તાર માત્ર અવતારમાં માનનાર હિંદુ જ સમજી શકે તેમ છે.

“ભક્તિ...ઉચ્ચ કવિત્વથી મિશ્રિત થાય છે ત્યારે જ રમણીય તા ધારણુ કરે છે” એ વાત સાચી છે, પણ એ દષ્ટિએ તેઓ

૧૭. તેમણે એની અનેક આવૃત્તિઓ વસાવેલી, એના અનેક શ્લોકો તેમને જિંદગીએ હોવા ને અજાણ્ય-કીર્તનોમાં ‘ગીતા’નો ઉપયોગ કરતા.

નરસિંહનાં ભક્તિકાવ્યો વિશે જે કહે છે તે બધું એકસરખું સ્વીકાર્ય નથી. નરસિંહની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની કવિતાથી અસંતોષ થયો હોય તોય એની કવિતાને બાધ્યાત્મકતાની, વિશાલ કલ્પના અને ગંભીર ભાવ વિનાની કહી શકાય એમ નથી. જોવા જેવું એ છે કે એમણે જેમની કવિતાને પડછે એ કવિતાને જિતરતી કહી છે એ નરસિંહ-રાવ ચુરત સમાજ ને દૃઢ નીતિઆમ્રહી હોવા છતાં એની કવિતાની કદર કરી શક્યા છે. તેઓ તો એનાં અમુક કાવ્યોને કવિકલ્પના કરી શકે એવું જિ'આમાં જિ'યુ' ઉડુંવન ગણે છે. આનું કારણ એ છે કે રમણભાઈ નરસિંહની ભક્તિકવિતા પર જિતયાં, બ્યારે નરસિંહરાવે એની તરવણાનની કવિતા લીધી.

ભક્તકવિ 'હું પાપી છું' વગેરે કહેવામાં પોતાની સ્વાનુભૂતિ નહિ વળુંવતો હોય એ વિધાન પણ ચિંત્ય છે. તેમણે પોને જ પોતાના ઉપદેશમાં ધ્વજરને ઉદ્દેશીને 'અમે કેટલા બધા પાપી છીએ' વગેરે કહ્યું છે. કદાચ "સ્વલક્ષ્યપરીક્ષા"માં તેમણે સૂચવ્યું છે તે જ સાચું છે—ભકતોની "વધતી જતી વિશુદ્ધિપ્રિયતા"^{૧૮}—ખીજ રીતે કહીએ તો અતિ તીવ્ર નીતિમત્તા ને ધર્મપ્રેમમાંથી 'આ વૃત્તિ જન્મતી હોય.

કવિતા બોલાતી મઠી ગઈ માટે આપણે તાત્કાલિક માત્રામેળા છોડી અક્ષરમેળમાં ગયા એ કારણ પ્રમગ લાગતું નથી. ચિંતનપ્રધાન કવિતાને સંસ્કૃત વૃત્તો વધુ માફક આવે છે. કદાચ એ જ એનું નિયામક કારણ હોય. એમ જણાય છે કે અક્ષરમેળમાં પણ તાલ છે એમ એ માનતા હોય. 'દલપત પિંગળ'માં આવાં ચિહ્નો આપ્યાં છે તે પરથી કદાચ એમની આ માન્યતા મંધાર્થ હોય. પણ અક્ષરમેળમાં તાલ છે એમ કહેવું શાસ્ત્રીય નથી. તાલ હંમેશાં કેઈ પણ નિયમિત અંતરે આવે છે, અને એવું નિયમિત અંતર અનાદ્યતત્ત્વસંધિ અક્ષરમેળમાં દેખાતું નથી. માત્રામેળ રચના મૂળ અક્ષરમેળ ઉપરથી

ઉદભવી હોવાનું માનવાનું કાર્ષ્ક કારણ એમણે આપ્યું નથી. એ વિધાન ખોટું જ છે, ને કાર્ષ્ક વાર એમનામાં જે અશાસ્ત્રીયતા આવી જતી^{૧૯} તેનું સ્ત્રોતક છે.

વિવેચન જે જાતનું હોય છે. એક સિદ્ધાંતો વગેરેને લગતું સર્વસામાન્ય, ખીજું વિશેષ કૃતિઓનું. કૃતિવિશેષના અવલોકનમાં પણ સૈદ્ધાંતિક વિવેચન ઘડાતું આવે છે. કાવ્યસામાન્ય વિશે અતિશય વિસ્તારી ચર્ચા કરવા ઉપરાંત રમણભાઈએ ભોળાનાથની સર્વ કવિતા, 'કુસુમમાલા', 'હૃદયશીલા', 'પૃથુરાજરાસા' અને 'વિભાવરી રત્ન' વિશે પોતાના વિચારો અવસ્થિત રીતે દર્શાવેલા છે. કૃતિવિશેષ અને કવિવિશેષમાં તેઓ ભોળાનાથને જોડી પંક્તિના ભક્તકવિ ગણે છે. 'વિભાવરી રત્ન'ના કવિમાં અનન્યસામર્થ્ય છે. એનું કારણ "નિપુણતાના મંચમાં નથી પરંતુ લાગણીની ઉત્કટતામાં છે."^{૭૦} એની ભાષામાં "મૌલતા અને અર્થઝર્મત્વ" છે. ભીમરાવ પર કાલિદાસની અસર છે. શબ્દમાસિત્ય, સંસ્કૃત કવિઓ જેવી ભારપૂર્ણ અને દૃઢ આકૃતિવાળી શૈલી, અને કાલિદાસ જેવો ઉપમાનો શોખ એ તેમના મુખ્ય ગુણો છે. કેટલીક જગ્યાએ આવતું "નિર્મર્ધાદ કુંજારવર્ણન" અને અવિશદ્ધ એ તેમના મુખ્ય દોષ છે.^{૭૧} ભીમરાવનું હૃદય "રસથી...ઉભરાતું...પૃથુરાજના ચરિતમાં જે રસ પ્રગટ થયા હતા તે સર્વ પોતાના મંરકાર વડે મહણ કરી સર્વ તે સર્વનો ઉદ્ધાસ કરવા...સમર્થ" છે. એ કાવ્યમાં જે ઉત્કર્ષસમાધેય છે તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગિરકાળ જાળવી રાખવા જેવો છે.^{૭૨} આ બંને પુરતોનું રમણભાઈનું વિવેચન જરા અડોભાવી છતાં યથાર્થ છે.

'રાધનો પર્વત'ના લેખકે નાટક વિશે ઠીક ઠીક વિવેચન કરેલું

૧૯ નંબો પ્ર. ૧૧ ને ૨૪, પૃ. ૩૫, ૩૫૭, ૪.

૭૦. કસા ૨, પૃ. ૧૧૪-૧૧૫. ૭૧. પૃ. ૧૫૮-૧૬૧.

૭૨. પૃ. ૧૧૬-૧૧૭.

છે. આપણે જોઈએ તેમ રમણભાઈ નાટકને સર્વાનુભવરસિક કવિતાને
સદૃશી ઉત્તમ આવિર્ભાવ માને છે. આગળ ચાલતાં એઓ જણાવે
છે, “ખરેખર સર્વાનુભવરસિક કવિની શક્તિ નાટકમાં જનરવભાવનાં
ચિત્ર આપવામાં અને જુદા જુદા પ્રસંગે જુદી જુદી વૃત્તિવાળાં
સ્ત્રીપુરુષોના મનની આબેહુજ રચિતિ અને ભાવ દેખાડવામાં જણાય”
છે. ૭૩ જનરવભાવનાં ચિત્રો આપવામાં અદ્ભુત કૌશલની અપેક્ષા
હોવાથી નાટકનું કવિત્વ વિરલ છે. ૭૪ ને નાટકની ઘટના કુશલ
કવિનું કામ છે. ૭૫ આવા કવિમાં માત્ર જનરવભાવના નિરીક્ષણની
શક્તિ હોય તે ન ચાહે. તે સાથે જ એનામાં “જ્યાં જ્યાં નિરીક્ષણ
કરે ત્યાં ત્યાં ચમત્કાર અને એતના ” જોવાની શક્તિ હોવી
જોઈએ. ૭૬ નાટક પણ અંતર્ભાવ એટલે કે ચિત્તક્ષોભ હોય તો જ રચી
શકાય છે. ૭૭

નાટકમાં “જ્યાં ભાવ એકાએક એકઠો થઈ જાય છે, ત્યાં
વધનો વધનો રસ સમગ્ર થાય છે” ૭૮ ત્યાં પણ વપરાય છે. અમુક
પાત્ર ગદ્યમાં વધુ બોલે ને અમુક પદ્યમાં બોલે એવા નિયમને
ખાદે, ભાવ વધે ત્યાં ફરેક પાત્ર પદ્યમાં બોલે એ નિયમ વધારે
સાચો છે. સંપૂર્ણ કવિના હોવાથી નાટકમાં પદ્યકવિના વારંવાર
આવે એ મંભવિન છે. ૭૯ “પદ્યમાં કે ગદ્યમાં ઠાઈ પણ પાત્રની
વાણી એકે પ્રસંગે અસ્વાભાવિક ન હોવી જોઈએ. રસ વિશેષ હોય
ત્યાં પદ્ય ફોડું જ જોઈએ; મર્યાદામાં પદ્ય છતાં સ્વાભાવિકતા રહે
તો કવિની વિગેવ ખુબી.” ૮૦

આમ નાટકમાં દાખલ ને પણ હોવું જ જોઈએ, પણ મંચીન
તો “જ્યાં મનોભાવનો મંચીનમય આવિર્ભાવ થાયોત્ત દોષ અથવા

૭૩. કસા ૩, પ ૭૧ વળી જુઓ કસા ૧, પ. ૩૩, ૩૪.

૭૪. કસા ૩ પ ૨૫૧. ૭૫. કસા ૩, પ. ૨૪૨, ૨૪૬, ૨૫૧.

૭૬. કસા ૧, પ ૩૩-૩૪. ૭૭. કસા ૧, પ. ૧૭, ૩૮-૩૯.

૭૮. કસા ૧, પ ૪૪-૪૫, કસા ૩, પ. ૨૪૬-૨૪૭.

મંગીનનો ખાસ પ્રમંગ દોષ" ત્યાં જ આવે. ૭૯ નાટક ભગવત
મારે જ દોષ છે, ૮૦ એટલે એમાં મંગીન આવે તો એનું સ્વરૂપ
એપેરા જેવું બની જાય છે વનમોરની વિચિત્ર પ્રયાતી આ અરાજ-
કતામાં વધારો થાય છે. એથી વખત બગડે છે, અને તેને તે વાત
ફરી આવવાથી "નાટકનું સ્વરૂપ રચનામાં બારે ક્ષતિ થાય છે"
વનમોર મને ત્યાં પાંચે માત્ર ડોકુ' નમાતી ઉપકાગ માનવો નેહએ.
તખ્તા પરથી પડદા રોશની વગેરેનો ધખારો, મરણ નાચ બાગાઓની
કે કસરતમાજેની કસરત, ટાંચો ને ધૂમધડાકા, મૂમાર વીર ને
કરજી રમના પ્રગંજે પણ વિદૂષકના ઉપદાસ, હામ્પપાન ધખામાઝ
મુક્કામુક્કી ને દહામરંગી, સાત વર્ષના ગાલકના મુખમા મુખતા
પ્રેમ કે વીરત્વના બાલજો દૂર થવા નેહએ ૮૧ રમઝૂમિ પરથી
નીરમ અને પ્રાકૃત અરોગો સર્વથા પરિહાર થવો નેહએ પ્રયોગ
પર ધ્યાન નથી અપાતું તે વધારે અપાતું નેહએ ૮૨ આમ પ્રયોગો
પર ધ્યાન આપવાનું કહેવા છતાં રમઝૂમિ કહે છે કે નાટક પાત્રોના
અભિનય માટે નથી જોવાનું, પ્રયોગ માટે પણ નથી જોવાનું. એ
એ તો જોવાના સાધન છે "એ વડે કવિતા જોવાની છે" ૮૩ કારણ
નાટક એ "વર્ણવેલી અવસ્થાનું અનુકરણ કરાંથી મદલ્ય કરવાની" ૮૪
દ્રશ્યકવિતા છે. આ બરતાદિનો જ મત છે. ૧૮૮૮નો આ વિચાર
તેમજો પાછના વર્ષોમા થોડો ફેરવી ૧૯૨૦, '૨૩ '૨૬મા અભિનય
અને દ્રશ્યકવિતા બનેને સમાન સ્થાન આપ્યું છે, જે કે '૨૬મા
એમ કરવા સાથે અભિનય દ્વારા કવિતા પ્રસારવાની છે એ વાત
પણ કહી છે.

૭૬. કસા ૩, પૃ. ૭૦

૮૦. કસા ૩, પૃ. ૨૫૨

૮૧. કસા ૧, પૃ. ૪૭ કસા ૩, પૃ. ૧૬. ૪૧-૪૨, ૧૬ ૨૮૦,
૨૮૫, હામ, પૃ. ૧૭

૮૨. કસા ૧, પૃ. ૪૭

૮૩. કસા ૧, પૃ. ૪૪. વળી જુઓ કસા ૩, પૃ. ૭૦

૮૪. આદિ, પૃ. ૧૦૧ ઉપર ઉદ્ધૃત

૮૫. અનુક્રમે કસા ૩, પૃ. ૪૧, ૨૬૪, ૨૮૫, ૭૦

નાટ્યલેખકો ઉપરુક્ત અધમ સ્થિતિમાંથી રંગભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવાને જાહેર રંગભૂમિની હીન ધરેડમાં ઘસડાઈ જાય છે તેમ ન જનવું જોઈએ.^{૮૧} શ્રમ લેવાની અનિચ્છાને લીધે સારા લેખકો નાટક પર હાથ અજમાવતા નથી અને નવા સામાન્ય લેખકો શ્રમ લે છે, પણ તેમને સાચી દિશાનું જ્ઞાન નથી. આ બંને વિષમતા દ્વર થઈ નાટકનું સાહિત્ય ખૂબ ખેડાવું જોઈએ. રંગભૂમિ બગડેલી હોવાથી સારાં નાટકો રચાતાં નથી તે જ રીતે સારાં નાટકો રચાતાં નથી એટલે પણ રંગભૂમિનો ઉદ્ધાર થતો નથી. આ પરિસ્થિતિ જવી જોઈએ, અને જશે એવો અભિપ્રાય અસ્થાને નથી. યુજ-રાતીઓ દેશદેશનાં સમર્થ નાટકોનો અભ્યાસ કરે તો આ અભિપ્રાય વહેશે. સિદ્ધ ધાવ.^{૮૭} આમ છતાં યુજરાતીમાં પશ્ચિમની ઢબના “લઘુભાર” અને મંવાદપ્રધાન હળવાં નાટકો પ્રત્યે જે વક્ષણ કંઈક દેખાવા લાગ્યું છે તે યોગ્ય નથી, કારણ માનવ રચનાવનાં સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ અને અન્વેષણ ન થાય “ત્યાં સુધી નાટકસાહિત્ય સામર્થ્યહીન રહે છે.”^{૮૮} પહેલાં “સર્વાનુભવરસિક કવિતાની મહનતા યથાર્થ રીતે દર્શાવનારાં સાહિત્ય થાય તે પછી એવા લઘુભાર સાહિત્યનો અવકાશ આવે.”^{૮૯}

નાટકમાં બોધ આવે તોપણ તે બાપણિયા ઉપદેશના રૂપમાં કે ઉધાડો દેખાઈ આવી રસક્ષતિ કરે તે રીતે ન મુકાવો જોઈએ.^{૯૦}

દુકમાં, રમણભાઈ નાટકને કવિતા અને અભિનય એ બે પાંખે ઊડતું પક્ષી ગણે છે. લઘુભાર નાટકો પહેલાં લખાય તો પછી વધુ સંકુલ નાટકો લખાય જ નહિ એ રમણભાઈની માન્યતા અનુભવે સાચી પડી છે. પણ તેઓ નાટકને કવિતા ગણે છે, તે ચિંત્ય છે. અત્યાર સુધી આપણે નાટકને કાવ્યનો ભાગ ગણતા

૮૧. કસા ૩, પૃ. ૨૬૫-૨૬૬.

૮૭. કસા ૩, પૃ. ૪૨, ૭૧, ૨૬૪-૨૬૫. ૮૮ કસા ૩, પૃ. ૭૧.

૮૯. કસા ૧, પૃ. ૪૭, કસા ૩, પૃ. ૨૫૨.

છીએ, પણ તે બગેર નથી. નાટકનું ઉપાદાન જીવન
 -શરીરવાળો, વાચિક આંગિક આદિ અભિનય કરતો નટ
 કે. આપણા ચિત્ત ઉપર મંસ્કાર પડે છે તે તેના જ પડે છે.
 તત્વતઃ નાટક એ સાહિત્ય કે કવિતા કરતાં બિન્ન કલા અને
 ગીત, સાહિત્ય વગેરે એમાં જુદાં પાડીએ છીએ તે તો પૃથ-
 -વ્યાપારથી. અને એમ કરતા પણ સાહિત્યને એનાં ધર્મા
 નોમાંનું એક જ ઉપાદાન ગણીએ છીએ. વાંચતાં એક જનતનું
 કે એક જનતની અસર કરતું નાટક બજવાનું જોતાં જુદી
 લગે છે કે જુદી જનતની અસર કરે છે તે પણ એ જ
 ત કરે છે કે એ કવિતા કરતાં બિન્ન છે એટલે, કવિ લખે
 । માટે નાટકને કવિતા બલે કહેા, બાકી એમાં કવિતા નથી
 ની, એમાં ઉપસુંકન વિશિષ્ટ કલા—નાટકનાં સર્વ ઉપાદાન એમાં
 બનતી 'નાટ્યકલા' જોવાની છે. રમણભાઈનું રંગભૂમિની હીન
 । નિદાન પણ મનોપકારક નથી. બધી પ્રજાઓમા વસ્તીના
 થર એકસરખા હોતા નથી, પણ આપણે ત્યાં એ તફાવત
 વધુ ઉત્કટ છે. વળી ઉર્જાળિયાત અને નીચલી પરજ વચ્ચે
 કે પૈસાદાર છતાં મંસ્કૃતિમાં ઓછી હિંદુ કેમો અને મંસ્કૃતિની
 કે ઉછાપોવાળા અહિંદુ કેમ આવે છે. આમ આપણી પ્રજા
 ડિયા છે, એટલે આપણી રંગભૂમિ મહાસાહિત્ય રંગભૂમિ જેવી
 થઈ નથી; જલદી ધાય તેવો મંભવ નથી. વળી કંપનીઓને
 । મોટા એટલે થોડા નફો તો થવો જ જોઈએ. આ નફો એકનું
 નાટક વારંવાર બજવાય તો જ મળે, ૫૦ અને ખિચડિયા નાટક
 ખિચડિયા પ્રજાને તેટલા બળથી આકર્ષી શકે. રંગભૂમિની હીન
 નું કારણ આ છે.

નાટકવિશેષ પર આવતાં રમણભાઈને અને રંગભૂમિને

૯૦. સરખાવો પ્ર. ૧૭, પરિશિષ્ટ એમાં સપની આવક વિશે બાપુ-
 નાચકની ઉક્તિ, છ.

સુધારવાની દિશામાં ડાબાબાઈ ધોળસાથ, કાઠિયાવાડ નાટક મંડળીના સંચાલક વિશ્વનાથ અને રણુઠોડબાઈ હિંદુરામે સારા પ્રયત્નો કરેલા છે, તે ' મુંઝની ગુજરાતી ' અને ' મોરળી ' નાટક મંડળીએ કેટલાંક સારાં ભાવપૂર્ણ કાવ્યો આપ્યાં છે. શોકાંતિકાઓ જરૂરની છે, અને ' લલિતાદુઃખદર્શક 'ને શોકપર્યવસાથી બનાવીને રણુઠોડ-બાઈએ એક મહત્વનું પ્રયાન કર્યું છે. ૯૧ ગુજરાતી નાટક દ્વારા સર્વાનુભવરસિકતાને એના ત્રણ અંશોમાં, પરિપૂર્ણ રીતે પ્રકટ કરવામાં અત્યાર સુધીમાં 'કાંતા'નો એક જ સફળ પ્રયોગ થયેલ છે :

ગુજરાતી ભાષાનાં નાટકોમાં એક જ ખરેખર નાટક ભાવમાં આવે છે. તે સિવાય ખરેખરી દરેક કવિતા બીજા કોઈ નાટકમાં આવેલ પડતી નથી. જનરેખાવનું ખરું ચિત્ર અને અનુભવેલા જાવનો કવિતામાં અનુ-પ્રવેશ ' કાન્તા ' સિવાય બીજા કોઈ નાટક આપતું નથી... ' કાન્તા ' સર્વ રીતે દોષરહિત છે કે તેમાં કટુષ્ટતાની પરાકાષ્ઠા છે એમ આમારે કહેવું નથી. કોઈક ઠેકાણે એમાં અલંકાર દોષવાળા છે, કોઈક ઠેકાણે વસ્તુસં-કલનામાં કોશલ નથી અને કોઈક ઠેકાણે પાતળા ચિત્રમાં એકપતા વૃદ્ધ છે. પણ એ દોષો આનું કદ મારે જતી વિશેષ બુદ્ધિશક્તિનાં પદરખલન છે, અકપમળનો પર્વત કલંધવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન નથી. છે તેવું પણ એ નાટક ગુજરાતી ભાષામાં અનુપમ છે. વિશિષ્ટ સર્વાનુભવરસિક કવિત્વનાં બીજાં એમાં રહેલાં છે. સુંદર કલ્પનાનો વિલાસ, સર્વ દ્રિષ્ટાન્તા સુખનો કાઠક અસિલાપ, સર્વાનુભવનો કોશલથી સ્વીકાર, સૃષ્ટિલીલાનું અદેશ્યે દર્શન, કથિતો વર્ણન તરફ વલણ, (અને અનુપ્રાસ ન રાખવાની શક્તિ) : મહા સર્વાનુભવરસિક કવિતાં આ સર્વ લક્ષણ 'કાન્તા' પ્રથમ પ્રયત્ન છતાં તેમાં તેવામાં આવે છે. પણ તે સર્વ બીજાં ૯૨

૧૮૮૮ માં આ કલા પછી ૧૯૦૬ માં તેમણે "કુશળતાથી રેલી સંકલના" એ વિશેષ ગુણનો તેમાં ઉમેરો કર્યો છે. ૯૦

દોષરવીકાર છતાં 'કાંતા'નાં રમણુબાઈએ કરેલાં વખાણ વધારે પડતાં છે. એની કેટલીક આમીઓ બહુ ગંભીર છે. તરલા કાંતાનો

હાર તોડી નાખે અને તેથી કાંતા સુરપાળ મરી ગયો એમ માની લે એ અનુપપન્ન છે. એ હારનો આખો અંકોડો બહુ જ નિર્બળ છે. પણ એથીય વધારે નિર્બળ, અમંભવિત, ન સમગ્રય એવી નાટકની રાગકીય ખટપટ છે. એ બધી ખટપટ હરદાસની આસપાસ આકાર પામે છે. એ ખટપટના પ્રવર્તક હેતુઓ તદ્દન અમંગલ અને અમંભવિત સાથે છે. સુરપાળની પત્ની આદર્શ સતી છે તેમ છતાં હરદાસ એમ માને છે કે એ પોતા પર આસક્ત છે, તેથી સુરપાળ સાથે તેનું મન બિચક થાય છે. છતાં ને સુરપાળ સાથેની મૈત્રી ચાહુ રાખવા ઇચ્છે છે અને સાથે સાથે કાંતાના સતીત્વની કસોટી કરવાની ઇચ્છા કરે છે; કરણને હરાવીને સુરપાળને રાગ્ય અપાવવા માગે છે અને તે માટે પહેલાં કરણનો વિશ્વાસ મેળવવા માટે ખુદ સુરપાળને કરણને સોંપી દે છે; કરણ સાથેના પ્રમંગળી કાંતાના સતીત્વની કસોટી થાય છતાં તેનું રક્ષણ થાય એમ ઇચ્છે છે. ટૂંકમાં આ આખા નાટકનું કાર્ય કરનાર મુખ્ય પાત્ર હરદાસ જ ને તેની મારફત જે જે કાર્યો કરાવ્યા છે તેનાં પ્રયોજનો કે હેતુઓ પરસ્પર સંગત નથી. લેખક અર્ધદૃષ્ટ, અડધુ લામણીના અતિરેકવાળું, અડધુ નીતિના આગ્રહવાળું, અર્ધ વફાદાર તેમ છતાં અડધુ ઈર્ષ્યાવાળું એવું કાષ્ટક પાત્ર પડવા ગયા છે, પણ એ બધા અંશોમાંથી સુધારિત વ્યક્તિત્વવાળું પાત્ર રજૂ થઈ શક્યું નથી. કરણ જેવી વિષયક્ષેત્ર વ્યક્તિના મુખમાં જે કવિત્વભર્યા મ્લોઝો મૂકેલા છે તે એવા સ્વભાવમાં ન હોઈ શકે.

રમણભાઈ કહે છે કે કવિતામાં રસ ઘાડો હોય છે, નાટકમાં ઘણી વાર એ ઘાડો થાય છે, પણ નવલકથામાં એવાં સ્થાનો ઓછાં આવે છે. આમ છતાં નવલકથાની સર્વાનુભવસિકતા તો કાયમ જ રહે છે. જનસ્વભાવનું અને સૃષ્ટિરચનાનું આલેખન કરવાનો એમાં પૂરો અવકાશ છે. કુશળ લેખક આ સ્વભાવલેખન જતે વર્ણવીને નહિ પણ પ્રસંગે દરમ્યાન પાત્રનાં કાર્ય અને ઉક્તિથી જ જાહેર કરે છે. પ્રેમભંદ, સામળ વગેરેનાં આશ્ચર્યો અને ઘટનાં કસ્તોં સૈદ્ધી, વસ્તુ,

વાહન વગેરેમાં નવસનું સ્વરૂપ જુદું પડે છે. એનું અત્યારનું સ્વરૂપ અંગ્રેજી નોવેલ અને ચમત્કાર દૂર કરેલ રોમાન્સના સ્વરૂપ પરથી ધ્યાયેલું છે. ૬૪

આપણી નવલ અંગ્રેજીની જેમ ઐતિહાસિક ને સામાજિક હોય છે, પણ ધીરેધીરે ઐતિહાસિક ઓછી થઈને સામાજિક કાંઈક પ્રધાન થવા લાગી છે. ગુજરાતી નવલો એકંદરે મધ્યમ અને ઓછી ગુણવત્તાવાળી છે. આપણા સંકુચિત જીવનમાં અદ્ભુત પ્રસંગોનો અભાવ, કથાનિર્મિતિને બદલે ચિંતન ને મીમાંસા તરફ ડગી જવાની આપણી વૃત્તિ, ઓછી મહેનતે લખી શકાતી નવલિકા તરફ લેખકોનું ધ્યાન, નવસનું સ્વરૂપ બહુ સૂઝેલું હોય એના પર કલમ ચલાવતા ગમે તેવા લેખકો, અને વિસ્તારી પ્રયત્ન કરવા જોટલી સમર્થ કલ્પના ધરાવનાર લેખકવર્ગ બંધાવો નથી તે—એ આ સામાન્યતાનાં કારણો છે. પશ્ચિમના મુખ્ય મંસર્ગથી આપણા જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ખૂબ ચેતન આવ્યું છે, અને નવલકથા માટે એમાંથી ઘણી સામગ્રી મળી શકશે. આપણા લેખકો પ્રયત્ન કરે તો એમાંના ધણી નવલકથાની દિશામાં સફળ થઈ શકે. નવલકથા લખવામાં તેમણે અદ્ભુતતા, કુશળ વસ્તુસંકલન અને ભાવનામયતાને સાધ્ય ગણુવાં જોઈએ. આ ઉપરાંત ઐતિહાસિક નવલ માટે ઇતિહાસના અભ્યાસની, અને સામાજિક નવલ માટે કલ્પનાશીલતાની જરૂરિયાત હોય છે. સામાજિક લેખકોએ પોતાની નવલકથામાં સમકાલીન પ્રશ્નો સ્પર્શી, તેનું પૃથક્કરણ કરી, તેના ઉકેલ બતાવવા જોઈએ. ૬૫

રમણભાઈને મતે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક જ પૂરેપૂરી સમર્થ નવલકથા છે, અને તે ‘સરસ્વતીચંદ્ર.’ ૧૮૯૧માં તેઓ લખે છે : “આ નવલકથાની અપૂર્વ ચમત્કારિતા માત્ર તેના વાર્તાસ્ત્રમાં જ નહિ પણ વિશેષે ઉચ્ચ સુન્દરતાના મોહપાશમાં છે. કોઈ કુશળ

અને ગંભીર નિર્દેશક સાથે જનસ્વભાવના પ્રદેશમાં પરિક્રમણુ કરીએ છીએ એવું વાંચનારને સતત જ્ઞાન થાય છે. રચનારનો પ્રબળ કલ્પનાપ્રભાવ સાનન્દ્યાશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. કંઈ કંઈ ભાવ અને ભાવનાઓનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી તેને વિસ્તારથી પ્રકટ કરવાની તેમની શક્તિ વિસ્મય પમાડે છે અને મંસ્કારો જાગૃત કરી વાચનારને અદ્ભુતતામાં સીન કરે છે. "૯૧ ૧૯૦૩ માં તેઓએ લખ્યું, " હેશપ્રીતિ... સાથે પરમ વિદ્વતા, ઉચ્ચ રસિકતા, વિશાળ કલ્પના તથા કુશળ લેખનશક્તિનો સમાગમ ચપાથી 'સરસ્વતીચંદ્ર' એ શુભરાતી સાહિત્યમાં જૂવણુરૂપ ગ્રન્થ બન્યો છે. " ૧૯૦૭ માં, ગોવર્ધનરામના અવસાન પછી તેમની સમગ્ર આલોચના કરતાં તેમણે 'સરસ્વતીચંદ્ર' ભાગ ૧ ને એમનું શ્રેષ્ઠ સર્જન ગણાવ્યું, ૯૭ ને '૨૩માં—શ્રી મુનશીનો ઉદય થઈ ગયો હતો તે પછી—ગોવર્ધનરામને માનદંડ બનાવી લખ્યું, " ગોવર્ધનરામ પછી એક જ સમય નવલ-કથાકાર શુભરાતી સાહિત્યમાં થયા છે. " ૯૮

'સરસ્વતીચંદ્ર' શુભરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાનાં બે, તેજ ને માહાત્મ્ય વધાર્યા છે. અદ્ભુત કલ્પનાશક્તિ, પારાવાર શક્તિપૂર્વક રચાયેલાં જનચિત્રો તથા સરસ ભાવો અને ભાવના પ્રેરવાની તેમાં આશ્ચર્યકારક શક્તિ છે. અસખતા, એના પહેલા ભાગમાં કલ્પના-શીક્ષતા અને ઘટના છે, ખીજમાં માત્ર સામાજિક અવલોકન છે અને ભાવનાને રચાને વાસ્તવિકતા વધારે છે, ત્રીજામાં કથાભાગ થોડો છે, અને ચોથામાં નવલનું સ્વરૂપ લગભગ લુપ્ત થઈ ગયું છે. ૯૯

વિશ્વનાથ પૈઘકૃત 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું અવલોકન પર અને એ સમગ્ર કૃતિ-મુખ્યત્વે એના પહેલા ભાગ-પર વિવેચન કરતાં તેઓ લખે છે :

૯૧. કસા ૨, પૃ. ૩૨૬.

૯૭. " ૨૫. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી : એમનો ઉચ્ચ વાદ-પ્રસાવ, " 'નિમન્ધમાલા,' પૃ. ૧૨૧.

૯૮ કસા ૩, પૃ. ૨૮૮-૨૮૯.

૯૯. કસા ૩, પૃ. ૨૧૨

મન્ય...ફક્ત ભાવનાઓથી પરિપૂર્ણ હતાં તે ભાવનાઓનો અધિ-
ષ્ઠાનભૂત આદર્શ...એકે જડતો નથી...અમુક પાત્રમાં અમુક હ્રદય ભાવ-
નાઓ હતાં ને પાત્રોનો સમસ્ત સ્વભાવ...એટલે કે તે ભાવનાઓનાં
સ્થાન ધરાવે, એટલે જો આદર્શ ધરાવે તે પાત્રો અયોગ્ય છે...જે
પાત્રમાં જે ઉત્તમતા મુજી હોય તે તેને ચોક્કસ જોઈએ.

...આ અકુશલતાનું કારણ વૃત્તિશીલા સ્વાભાવિક કદેચ તરફ મન્ય-
કારની તિરસ્કારયુક્ત અકચિ જણાય છે 'ન-મના કારભારી,' ભુદ્ધિ-
બળથી સર્વ સંપેદિ અને સંકલ્પને ઇવનાર, નિર્ધન અવસ્થામાંથી ભલ-
મહેનતથી હ્રદય અવસ્થા પ્રાપ્ત કરનાર, વિદ્વાન અને સદ્ગુણીને આશ્રય
અપનાર, રાજમહેલમાં દુરાચારને અટકાવનાર, આસપાસનાં લંપટ
મંડળો કરતાં એ વિષયમાં અતિ હ્રદય પદે રહેનાર ભુદ્ધિધન માટે વાંચ-
નારના મનમાં પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરી તે જ પાત્રને 'સારો અર્થ' અને
સારાં સાધન' બલુવાને અસમર્થ, સરસ્વતીચંદ્ર જેવા વિદ્વાનની સ્વવંત્રતા
અને નિઃસ્પૃહા...ને તિરસ્કારભુદ્ધિથી બેનાર, 'નિસાચારવૃત્તિના પ્રસંગ
તદરૂપ રહી કસા કરનાર' બનાવી જે ફક્ત ભાવનાઓ માટે જ હ્રદય
ખુલાય તે જ ભાવનાઓના અંશમાં તેને નીચ દર્શાવતા મન્યકાર
બલે કે વાંચનારની વૃત્તિ વહેલી કરી તેવા ઉત્સાહને ધડી ધડી કાઢી
નાખે છે...

...નવીનચંદ્ર સરખા વિદ્વાન પાસે ભુદ્ધિધનને મન્યકાર રાજ્યકાર્ય-
ધુરંધર કહેવાય છે ત્યારે વાંચનાર સંતોષમસ્ત થાય છે. ૧૦૦

સરસ્વતીચંદ્રનું પણ એમ જ છે.

રા વિશ્વનાથ કહે છે કે 'વિચાર દર્શાવતાં સરસ્વતીચંદ્ર જેવા કંઈ
હજુમાર કહાડે છે કે, બલે કોઈ સામાન્ય સ્થિતિનો મનુષ્ય બચાકારી
અને અકચિથી હ્રદય સ્થિતિને યોગ્ય વ્યવહાર કરતો હોય.'...એ વિરોધ...
વાંચનારના ઉત્સાહને ખડિત કરી દે છે. સરસ્વતીચંદ્ર કોઈ ઠેકાણે મંદીર
તત્ત્વચિંતન કરનાર...અને કોઈ ઠેકાણે મનના વ્યર્થ લંબાઈ તરંગો બાંધ-
નાર...કોઈ ઠેકાણે વિદ્વતાથી વિવેકયુક્ત વિચાર કરનાર...અને કોઈ ઠેકાણે
વિદ્વતાથી મૂખ થયેલો...કોઈ ઠેકાણે રસિક...અને કોઈ ઠેકાણે ચિરક
'પાત્ર' જણાય છે...આવા દ્વિત્વથી નાયક ધડીમાં માનનીય લાગે

છે ને ધડીમાં હારચારપદ લાગે જી ..પાત્રોનાં લક્ષણની ઘટનામા કર્તાએ
 વૃત્તિઓના સ્વાભાવિક ઉદ્ભવ તરફ . અવગણનાપૂર્ણ અભિચી સીનીસિઝમ
 દર્શાવી છે. ૧૦૧

માત્ર કુમુદ આમાં અપવાદ છે. એ વાસ્તવિકતાનું નહિ પણ
 ભાવના અને આદર્શનું ચિત્ર છે.

કુમુદસુદરીનું આ ભાવનામય સ્વરૂપ દર્શિત છતાં તેમા 'સકલની
 શક્યતા' રહેલી હોવાથી તે સ્વરૂપનું ચિત્ર બહુ પ્રિયકર થઈ પડે છે. તેનું
 ભાવનામય બંધારણ એવો મોઢા ઉત્પન્ન કરે છે કે તેના ચરિત્રમા વારત-
 વિકતાનો અંશ જ્યાં કંઈક વિશેષ બહાર આવે છે ત્યાં રા. વિશ્વનાથ
 અપ્રસન્નતા દર્શાવે છે કૃષ્ણકવિકા અને પ્રમાદધનના અગત્યધના પ્રકરણમાં
 કુમુદસુદરીને યથેશા રોષનું વર્ણન તેઓ અનુચિત ગણે છે. તેઓ કહે છે,
 'આથી તો સામાન્ય સ્ત્રીનો સ્વભાવ પ્રદર્શિત થય છે; તેમા પણ એક
 ખંડિત નાયિકાનો..'. કુમુદસુદરી પણ સ્ત્રી છે અને પરણેલી સ્ત્રી છે તો
 તેનામા સ્ત્રીની અને પરણેલી સ્ત્રીની લગભગ કેમ ન હોય ? ખંડિત-
 નાયિકાત્વ શું મોભાથી ભાવનામય કન્નતિથી-વિરોધી છે ? આ પ્રસંગથી
 પ્રમાદધનનું કુવક્ષણ જણાતા તેથી ઉલ્લગી કુમુદસુદરીની મુશીલતા પ્રકાશી
 નીકળે છે, અને પતિને હામા કરવાનો અવકાશ આપ્યાથી તેનો ઉદાર
 સ્વભાવ ઉત્તેજિત થાય છે ૧૦૨

ગોવર્ધનરામની પાત્રાલેખનની કુશળતા વિશે લખતાં તેઓ લખે છે :

રાજકુમાર સાથે ભેટાવેલા મનુષ્યો અને કુટુંબોના વર્તનની છાપ
 તેમને હાથે થતા રાજ્યકાર્યો ઉપર પડી છે તેમ એ રાજ્યકાર્યોની અસર
 તેમના ઇવનમા પ્રતિદર્શિત થઈ છે અને એ સંકુલ ઘટનાઓ સચતા અન્ય-
 કારે જનસ્વભાવના પૃથક્કરણમા હંડો પ્રવેશ કર્યો છે. શકરાયના કારભારમાં
 સહુ અમલદારો ફાજદારી કાયદામા મદેવા એકે એક સુનાહ કરનારા જી તો
 શકરાયનો કુટુંબવર્ગ પણ સર્વ દુષ્ટતાથી ભરેલો છે અને, છુદ્ધિધનને કારભારમાં
 કેટલાક સુખ અંશ ઇખજ કરવાનો અભિલાષ છે તો છુદ્ધિધનના શુદ્ધસંસારમા
 પણ સદ્ભાવનાઓને પુષ્ટ કરનાર પ્રવૃત્તિઓ રહેલી છે શકરાયના
 શુદ્ધની અનીતિનું વર્ણન નિરર્થક જી એમ રા. વિશ્વનાથ વાધો લે છે તે
 કંઈક ખરો છે.

અનીલિનું વર્ણન હાર્દક ઓધું આપવામાં વધારે વિવેક હતો... વારંચિકતા ખાતર મર્યાદાનો કે બાવનાનો ભોજ આપી શકતો નથી. ...‘મહિન ચિત્ર’ અને ‘મહિન મ.લુ.સોનાં ચિત્ર’માં બહુ ફર છે...મહિન-વાનું વર્ણન નહિં પણ સુચન કર્યાથી સર્વ હજ પ્રયોજન પાર પડી શકે છે. ૧૦૩

પુસ્તકના વર્ણન વિશે તેઓ કહે છે :

કથામાં રચણે રચણે વર્ણન છે અને તે સર્વ ચમત્કારમુક્ત છે. પણ, ...વર્ણન વાંચનારની દૃષ્ટિ આગળ મૂક સ્વતંત્રનો સ્પષ્ટાત્માર દર્શાવી શકતાં નથી તે છતાં એ વર્ણનોમાં ચમત્કાર જણાય છે...૩૫૦ની અ-પૂર્વતા ચમત્કાર કલ્પન કરે છે, પણ ઘણીકવાર તેથી સિસિલા અપ્રસન્ન થાય છે. કલ્પનાબાદુરુચી સૌહાર્ય (સેનિટી) યાય છે, કુતુહલ વૃદ્ધ થયા પછી પણ અર્થહારનું ૧૨૫ વર્ણ જ બચ છે. આ બાણુકની શૈલી છે. અપૂર્વતાની કુખમાં આ શૈલી કોઈક વખત અકચિત્તર કલ્પના પણ રવીકારી લે છે...આમ્યવાનો નિષ્પ્રયોજન રૂપયોગ રસમાં વિના દારણ બંન કરે છે અને...જુગુપ્સા કલ્પન કરે છે. ૧૦૪

ચોથા ભાગમાં અનેક વિષયોનો અને અનેક શૈલીઓનો સંગ્રહ છે. ‘નવલકથા’ ૬૧૦ ‘પુણ્ય’ અથવા ‘અનેકઅર્થસંગ્રહ’ નામ તેને વધારે ઉચિત છે...

નવલકથામાં વિષયોત્તર મઠ્ઠી છે...પરંતુ...વૃત્તાન્તને પુષ્ટ કરવા સાથે તે માત્ર ક્વચિત્ ક્વચિત્ આવી શકે છે. ૧૦૫

એમ ન થતાં એનો અનિરેક થાય તો વૃત્તાંતનું સાતત્ય, વાર્તા-રસ, રમ્યાનુભવ અને પાત્રોના રેખાંકનની સમગ્રતા ખંડિત થાય. અર્થોનો અમુક ભાગ મહાભારતનું રૂપક કલ્પી નિરૂપાયો છે. મહા-ભારતકારને રૂપક ઉદ્દિષ્ટ હતું કે નહિ તે લેખક કહેતા નથી, પણ “રૂપક કેમ ઉદ્દિષ્ટ ન હોય” એ કાંઈ રૂપક ઉદ્દિષ્ટ હોવાનો પુરાવો નથી.” ૧૦૫ વિસ્તારી રૂપક હોય તો વ્યાસ એનો નિર્દેશ કરે જ. “મહા-કવિની કલ્પનાને અન્ય કવિઓ અનેક રૂપ આપે છે તે પરથી તે

૩૫ તે મહાકવિએ ગર્ભિત રાખેલું દરતું નથી જે રાજકીય બાવના
એનો મહાભારતના ઉપક્રમાં સમાવેશ કર્યો છે તેમાની કેટલીક તો
આધુનિક છે મહાભારતમાં ૩૫૬ ઉદ્દિષ્ટ હો કે ન હો, પણ, વિચારો
પ્રદર્શિત કરવાના કલાબ્યાપારમાં ઉપક્રની કલ્પના કરવામાં કાંઈ
હાનિ નથી માત્ર એ કલ્પના છે તે કેવળ ગ્રાપ્ત રહેવું ન જોઈએ”
“ પરંતુ . આ ઉપક્ર પણ બહુ વિસ્તારી થઈ ગયું છે” ૧૦૫

ગોવર્ધનરામે સરસ્વતીચંદ્રને ગર્ભાશ્રીમત કહ્યો છે તે વિશ્વનાથને
વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ અને સરસ્વતીચંદ્રની વર્તણૂક જોતા રવામાવિક
નથી લાગતું પણ એને એવો કલ્પ્યો છે તે રમણભાઈ યોગ્ય જ માને
છે, એ એવો છે તો જ એના ઉદારતા, ત્યાગ વગેરેના ચિત્રો રજૂ
થઈ શક્યા છે “૨. વિશ્વનાથ કહે છે કે ‘મનથી ચિત્તવેન એ’ પતિ
જતા પછીથી અન્યની સાથે લગ્ન કરવું પડ્યું તે સમજી જાનાને
ગણિકામ્મ’ બરાબર બાસે છે’ આ તો ખરૂં નથી જ” એથી કુમુદનો
આત્મ લુપ્ત થઈ ગયો છે એટલી વાત સાચી, પણ “લગ્નની બાવના
તેના મનમાં ઘણી દૃઢ છે” ૧૦૬

લગ્ન પછી કુમુદમુદરી સરસ્વતીચંદ્ર તરફ ખેંચાઈ તોય સતી
ખરી એ વિશ્વનાથની શકા ગોવર્ધનરામને નથી લીધી સરસ્વતી
ચંદ્રને મોઝે તેમણે એને મીતાથીય અધિયાતી સતી કહી છે આ
ધોરણ સાચું છે “અનુપમ સતીત્વ વિના કુમુદમુદરી અશુદ્ધિ પર
આવો જય મેળવી શકત નહિ પણ વળી એ આખું પ્રશ્ન સુદમ
તાથી વાચતા જણાશે કે કુમુદમુદરીએ મનમાં કાંઈ દુષ્ટ વિચારો
બાખ્યા નહોતા” સગ્રમમાં જ એ બારણા તરફ ગઈ, ને દુ
ર્વૃત્તિએ મનમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં તો તેણે ઉત્કૃષ્ટ સતીત્વથી તેનો
પરાભવ કર્યો ૧૦૭

લેખકના માન્યતાઓ, વાચન, અભ્યાસ વગેરેનું એના વિવે
ચનોમાં જાણુર્તા-અજાણુતા કેવું પ્રતિબિંબ પડે છે એનું આ અવ-

લોકન સરસ ઉદાહરણુ જની રહે છે. વિદ્યા અને ઈળવણી માટે અત્યંત આગ્રહી રમણુભાઈ 'શુદ્ધિધન રાજકારભાર માટે વિદ્યાની જરૂર નથી એનું નિર્દર્શન છે' એવા વિશ્વનાથના મતનો પ્રયજ્ઞ વિરોધ કરે છે, ૧૦૮ ને અન્યત્ર કહે છે, કુમુદની વિદ્યા જ એને પ્રમાદધન જેવા કુસ્વામી પ્રત્યે વફાદાર બનાવે છે. ૧૦૯ કુમુદના પાતિ-વ્રત્ય પ્રત્યેનો રમણુભાઈનો આદર લગ્નની બાવના ને સંસ્થા તથા એની પવિત્રતા પ્રત્યે તેમને જે આદર હતો તે દર્શાવે છે. આ અને વિધિ ૧૦૪ પ્રત્યેનો આદર તથા સમાજસંરક્ષણુ તથા લોકગોપનની વૃત્તિને લીધે જ રમણુભાઈ સાખીઓ કુમુદનું પ્રમાદ સાથેનું લગ્ન પ્રમાદની હુપાતીમાં પણ અધર્મ અને વ્યર્થ ગણે છે એ વાતને "આશ્ચર્ય-જનક" કહી ઉમેરે છે, "સુંદરગિરિની નીચે આવેલા મંસારના જીવનમાં એ વિચાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એમ માનતાં વાચકને સંકેત લાગશે." ૧૧૦ શુદ્ધરથાશ્રમ પ્રત્યે પક્ષપાત ને સંસારથી ભાગતા સંન્યસ્તજીવન વગેરે પ્રત્યે અણુમતો કે ઉદાસીનતા ધરાવનારા, સુધારા-પ્રેમી ને સ્ત્રીસન્માનવૃત્તિવાળા રમણુભાઈ કહે છે :

સાધુ સ્ત્રીઓનું હંધું જ્ઞાન, હૃદય ભાવનાઓ અને હૃદ પ્રતીતિ બહુ પ્રશંસાસ્થાયી છે એાદિની નિઃશંકપણે કહે છે કે 'પિતાએ બવાત્કારે કે આજ્ઞાવડે પુત્રીની પાસે પ્રતિક્ષાઓ લેવડાવવી એનું કોઈ શાસ્ત્રનું શાસન કે વિધાન નથી...' અર્ધાવલી સરસ્વતીચંદ્ર ને હપદેસ કરે છે કે "માત્ર શમસુખના અભિજ્ઞપથી અથવા પરમ જ્યોતિના યોગના લોભથી કુમુદ-સુંદરીને તેની સંમતિ વિના દૂર રાખવા હો તો તમે અલખમાર્ગનો યોગ સમજ્યા નથી...આ ગિરિરાજના યોગીશો અલ્પદય અને લલ્પ હૃદયના યોગી છે અને લલ્પનો તિરસ્કાર કરવામાં ચોતાના અદ્વૈતને બાધ ગણે છે.' આવી વિચારધર્મ અને આવી હિંમતવાળી સ્ત્રીઓનું દર્શન આધુનિક હિંદુ સંસારમાં નહિ તો હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પર્વત પર રહેલા સાધુમંડળમાં પણ અન્યકારે આપ્યું ■ તે માટે તેમને ધન્યવાદ આપવો જોઈએ...

૧૦૮ કસા ૨, પૃ. ૩૩૪-૩૩૬. ૧૦૯. જેમકે લગ્નવિધિ.

૧૧૦ કસા ૨, પૃ. ૩૬૧.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ અને કૃષ્ણકુન્દરી ‘હૃદયના વિવાદથી વરી ચુકેલા હતા’
 ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ‘દેખીઉ લગ્ન’ અન્ય સાથે કરવા કષ્ટ લાગે એ પ્રીતિના
 પૂર્વે આવી ગયેલા નિષ્પણને નિષ્ક્રમ કરે છે. ૧૧૧

“ હૃદયવીણાનું અવલોકન ”ની જેમ આ પણ રમણમાધનું
 એક ઉત્તમ અવલોકન છે. એક વ્યક્તિમાં પરસ્પર વિરોધી ગુણો
 રહી શકે નહિ એ રમણભક્તની દૃઢ માન્યતા છે, અને ભક્તિ
 કવિતાના નિષ્પણ વખતે તેમણે એ વ્યક્ત કરેલી છે. આ અવ-
 લોકનમાં તેઓ એ માન્યતા વધુ સ્પષ્ટ રીતે ઉદાહરણસહિત રજૂ કરે છે.

માથુસોમાં પરસ્પર વિરોધી ગુણો તો હોય જ, પણ એનાથી
 વ્યક્તિત્વ વિભેદન ક્યારે અને એ વિશે મતભેદ હોઈ શકે, અને
 ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં ક્યાંક ક્યાંક એવું આવી ગયું છે, જેથી આવે
 મતભેદ પ્રવર્તે. પણ એક વસ્તુ આપણે ધનમાં રાખવી જોઈએ
 ગોવર્ધનરામને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ દ્વારા એક જાતનું લગભગ સમમ શ્રવન-
 નું દર્શન આપવાની મહત્વાકાંક્ષા હતી અને એવી મહત્વાકાંક્ષા
 હોવાથી એ પોતે જે સુખ્ય વિચાર કરતા હોય તેના પૂર્વે ને ઉત્તર
 સર્વ પક્ષોનો એક સાથે વિચાર કરી લેના ધમ્મ છે. અને એ બધું
 એ પોતાના પાત્રોમાં જ આરોપે છે, એટલે આને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની
 એક જાતની આયોજનરીતિ ગણવી જોઈએ ગોવર્ધનરામમાં માનવ
 લાગણી મને અરુચિપૂર્ણ અવગણના હતી એમ કહેવા કરતા આ
 લાક્ષણિકતા હતી એમ કહેવું વધુ યોગ્ય છે એમાં જગતમાં વાર્તાવિક
 સ્વભાવના જેવા મનુષ્યો મળે છે એ સાથે થોડી અસંગતિ દેખાય
 છે, પણ એ માફ કરવા જેવી છે એથી થોડીક સુસમતિને
 બોગે શ્રવનના વિશાળ ફલક વિશે બાણવાનું મળે છે એ લાભ થાય
 છે, તે એ વસ્તુ જુદી રીતે રસપોષ્ય બને છે.

ગોવર્ધનરામમાં જાતિનેય અનકરો વારવાર આવે છે તેનું
 એક કારણ એ છે કે આપણા શાસ્ત્રો વગેરેમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ

આદિ માટે એ પરિભાષા વારંવાર વપરાઈ છે, ને એમ બહુ રૂઢ બનતાં એ શબ્દો અસ્વીકૃતતા બોધ બેસે છે. વળી સંસ્કૃત શૃંગારી સાહિત્યના અભ્યાસી ગોવર્ધનરામને જે ગ્રામ્ય ન લાગે તે એ જ સાહિત્યના અભ્યાસી મહીપતરામના નીતિમાન પુત્રને ગ્રામ્ય પણ લાગે. આમ છતાં, રમણુભાઈએ ગો. મા. ત્રિ. ના જાતીય અલંકારો માટે કરેલી ટીકા કરવા જેવી છે. નરસિંહરાવે પણ એ કરેલી છે. કુમુદના ખંડિતનાયિકાત્વ અને એના લગ્નપાતિવ્રત્ય વિશેના વિશ્વનાથના મતનું રમણુભાઈનું ખંડન એમની ઝીણી વિચારક દષ્ટિ લખવી આપે છે.

રમણુભાઈએ શૈલી, એનું પ્રયોજન, ગુણદોષ વગેરે વિશે પણ વિચાર કરેલો છે : “લખનારનો ઉદ્દેશ સફલતાથી પ્રગટ થાય, લખનારનો ઇષ્ટ અર્થ સામર્થ્યથી પ્રકાશિત થાય તે રીતે બાપા વાપરવાનો પ્રકાર તે શૈલી છે” ૧૧૨ એવી વ્યાખ્યા આપી કવિત્વરીતિ વિશેના પોતાના વિચારોની પુનરક્તિ કરતાં તેમણે કહ્યું છે કે “લેખક જે દષ્ટિબિંદુઓથી વસ્તુઓ અને વિચારોને જુએ છે તેને અનુકૂલ તેની બાપાનું રૂપ ધરાય છે.” ૧૧૩ “શિષ્ટ લેખકોની શૈલી સાધારણ બાપાથી જુદી હોય છે...દરેક શિષ્ટ લેખકને પોતાની જુદી શૈલી હોય છે.” ૧૧૩

શૈલીના ગુણો વિશે તેઓ કહે છે, બાપામાં પ્રસાદ (પરિપક્વપ્રકૃતિ) હોવો જોઈએ તે “નીતપાં પાણી જેવી સ્વચ્છ” હોવી જોઈએ. બાપા ને સખદપર્સદગીમાં સમતોલન (સેનિટી) ને વિવેક (નરદનેસ) હોવાં જોઈએ. “ત્યાં મંબીર વિચાર દર્શાવવા સાઝ થોડા સામર્થ્યવાળા શબ્દો ગુજરાતી બાપામાં ન જડે ત્યાં તેવા શબ્દો સંસ્કૃત બાપામાંથી લેવા” જોઈએ. વિવેક શૈલીની વિદ્યેયતા માંગી લે ત્યારે ત્યાં તેવી વિશેષતાવાળા શૈલી વાપરવી જોઈએ. એ રવાને સામાન્ય વાનગીન કે વ્યવહારની બાપા ન ચાલે. વળી, લેખકની શૈલી એ વિશેષતાથી ધરાઈ ન હોય તો એનામાં “અરૂપણતા, કિચકતા,

સાધારણતા, નિ સારતા, વાતચીતની પ્રાકૃત ભાષા સાથે શાસ્ત્રીય ગદ્યનતા ગિથ થવાથી ઉદ્ભવતી કડોરતા વગેરે” આવી જાય છે. ખાલોપયોગી સાહિત્ય, કેવલ દ્વંદ્વીકતકચન કે સારતારણ્ય, મૂળ તરવોની યાત્રા વગેરેમા સાદી ભાષા જોઈએ, “ પણ વક્તવ્ય તે પ્રકારનું ન હોય ત્યાં લેખકની વિશેષતા વિનાની ‘સદી’ સૈલી લેખકના વિચાર સાથે સુધટિત થતી નથી.” “ભાષાનો અમુક પ્રકાર લેખકની મનોવૃત્તિથી ઘડાયેલો ન હોય...અથવા તે કોઈ ખીજા લેખકની વિશેષ શૈલીના રૂપમા ઘડાયો હોય તે તે વિષય-નિરૂપણને અનુચિત થઈ પડી બ્યર્થ થાય છે” શૈલીના ખીજા દોષો આ છે લેખનમા શબ્દાણુતા, નિરર્થક વાક્યવિસ્તાર, અવિશદ્ધત્વ, અગ્ન્યજ્ઞતા, દ્વિઅર્થીપણાના આભાસથી થતો ગૂંચવાડો, નિરર્થક ઝડઝમક, ખાસ કારણ વિના “કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાપદની ઉલ્લટ-સુલ્લટ અન્વયવાળી વાક્યરચના” ન જોઈએ “માત્ર વાંચિગ્તાર રચવા સાર અને પ્રોદતાનો દેખાવ કરવા સાર સરકૃત શબ્દો વાક્યોમા ભરી દેવા ન જોઈએ,” અથવા જે કારસી શબ્દો મુજરાતીમા શ્દ થયા છે તેમને સ્થાનબદ્ધ કરી મરકૃત શબ્દો દાખવ કરી દેવા ન જોઈએ ૧૧૪ શબ્દી ત્રિશેના રમણુભાષના આ વિચારો બહુ જ ઉચિત છે ને મનનયોગ્ય છે એ ખ્યાનમા રાખવું જોઈએ કે તેઓ ગૌરવ અને પ્રોદત્વના બોલે સાદી સૈલી પ્રયોજવાના વિરોધી હતા.

હાસ્ય વિશેનું રમણુભાષનું વિવેચન લાણુ છે. ‘હાસ્યરસ’મા રમણુભાઈએ હાસ્યરસ અને હાસ્યના જુદા જુદા અનેક પ્રકારો માટે એટલી સામગ્રી બેગી કરેલી છે કે એ તે વિષયના એક નાના આકર મથની ગરજ સારે તેમ છે રમણુભાઈએ હાસ્યરસ વિશે સ્વતંત્ર જાડો અને પર્યેષક વિચાર કરેલો એમ એમના આ મૃદુભિનય ઉપરથી જણાઈ આવે છે. તેઓ કહે છે

૧૧૪ કસા ૩, ૫ સજ્જ ૨૮૦ સૈલી વિશે વિશેષ કસા ૩, ૫ ૫૩-૫૪, ૨૧૬-૨૨૦ ઉપર છે

કેલવાકર્તુ માનવું એવું છે કે દસગી વળતે દસનાર દારૂપાત્ર કરતાં પોતાને ચઢીઆતો ગણે છે, અને એ રીતે ફતેહ અને કીર્તિની વૃત્તિઓ દારૂચરસના મૂળમાં રહેલી છે...

દારૂચરસને પ્રસંગે ચઢીઆતાપણાનો અનુભવ થાય છે, એ ખરું છે, પણ, "હું ફલાણાથી ચઢીઆતો છું, અને તે મારાથી હટારતો છે" એવું અભિમાન એ અનુભવમાં દોડતું નથી. જ્યાં અભિમાન હોય છે ત્યાં દારૂચરસ દોતો નથી...

દારૂચરસના અનુભવમાં રહેલું ચઢીઆતાપણું...વિષમતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. સામસામી આવેલી બે સ્થિતિઓ સરખી નથી દોડી, પણ, તેમાંની એક સ્વાભાવિક તથા યથાયોગ્ય હોય છે અને બીજી વિષમતા તથા તરેહવાર હોય છે; ત્યારે તે સ્થિતિઓ એકબીજાથી વિષમ થાય છે; પણ, તે વિષમતા એના એ વિષયની હોય છે. જે લક્ષણ એકમાં સ્વાભાવિક રીતે હોય છે તે જ લક્ષણ બીજામાં દોવાં એકબે છતાં નથી દોવાં અમર મરણી મથેલાં અને વાંઘાં થઈ મથેલાં હોય છે. આ રીતે સમાનતાનો પ્રસંગ દોવા છતાં જ્યાં અસમાનતા હોય છે અને એવી સરખામણીમાં બે સ્થિતિઓ એકબીજાને અતુલ્ય જણાવી એકબે છતાં વિચિત્ર રીતે પ્રતિકૂળ જણાય છે, ત્યાં વિષમતા ઉત્પન્ન થાય છે આ વિષમતાના અનુભવને પ્રસંગે આપણે સ્વાભાવિક અને યથાયોગ્ય સ્થિતિ પારખી સફીએ અને સાચવી સફીએ તેવા છીએ, આપણે સરખામણીમાં અતુલ્યતા પ્રકટ કરી સફીએ તેમ છે, અને એથી જે ફલદી સ્થિતિ છે તેમાં આપણે નથી, કિન્તુ જાન દારૂચરસ અનુભવનારને થાય છે, અને એ જાનથી તેને પોતાનું ચઢીઆતાપણું હાથે છે...

એકાંતને કહેલા બીજો અંગ આશ્ચર્ય—દારૂચરસમાં જનુ વિરોધતાવાળો છે. બે સ્થિતિઓ સામસામી આવી એકાએક અણધારી રીતે અવગણ્ય એ દારૂચરસ માટે પરમ આશ્ચર્યક છે...

દારૂચરસનું આશ્ચર્ય તે અદ્ભુતચરસના વિરમયથી જુદી જ વૃત્તિ છે...

આ આશ્ચર્ય વિચિત્રતાના દર્શનથી તત્કાલ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિચિત્રતાની પાછળ કંઈ રહેલું છે એનો ખ્યાલ આવતો નથી ત્યારે દારૂચરસનો પ્રસંગ આવે છે...

માત્ર બેરોજ રેખાવ કે વૈદલ્યવાળા ઉચ્ચાર પ્રદર્શિત કરવાના દેવુથી જ્યાં રેખાવની કે શબ્દની ચિહ્નિત રચવામાં આવે ત્યાં દારૂચરસ જનુ હટારતા

પ્રકારનું દોષ જી પણ એવા બેટાજપણાથી કે વૈકલ્યથી કોઈક ભતની મૂખતા કે હીનતા દર્શાવવાનો હેતુ દોષ ત્યાં દારવ ચઢી જાતા પ્રકારનું દોષ છે...

બીજા રસોમાં કલ્પનાશક્તિ રસમય ચિત્ર સોભાવવામાં સહાયબૂત થાય છે, પણ દારવરસમાં તો દારવના પ્રસંગો ઉદ્ભૂત કરવા સાથે કલ્પનાની જરૂર પડે છે. ઉદીપનોનું દારવરસમાં એટલા પ્રાધાન્યથી દર્શન થાય છે કે ઉદીપનોને કાલી હાજર કરનાર કલ્પના બહુ આગળ પડતી જણાય છે...

પ્રા. બર્ગસન કહે છે કે જ્યાં માનવ અંશ ન દોષ ત્યાં દારવરસ કોઈ રીતે નથી અર્થાત્ માનવ સિવાય બીજા કોઈ વિશે હાથ ઉપત્ત થઈ શકતું નથી. .. દારવરસમાં માનવ અંશ નેઈએ એ ખરું છે, પરંતુ, પ્રા. બર્ગસનના મતનું તાત્પર્ય એમ હોય કે એટલા દારવરસમાં જ માનવ અંશ આવશ્યક છે તો તે ખરું નથી. રંગારસમાં પણ માનવ અંશ આવશ્યક છે... સારથ... વગેરે પક્ષીઓના વૃત્તાવધા રંગારસ દોવાની કલ્પના થાય ॥ તે માત્ર મનુષ્યના કાવતું આરોપણ હોય છે કદાચ એમ કહેવામાં આવશે કે અદ્ભુતરસ તથા કથાનકરસ માનવ અંશ વિના ઉદ્ભૂત થઈ શકે ॥ કેમ કે જદ પ્રકૃતિમાં પણ એ રસના સ્થાયિભાવ વિરમય અને કથના મધ્યમ જેવામાં આવે છે, એ ખરું છે, પરંતુ, વિરમય અને મય માણસને જ કોઈ શકે છે, સામરને કે પર્વતને કે જગલને એ ચિત્તવૃત્તિઓ કોઈ શકની નથી. ૧૧૫

બર્ગસનમાં બીજી પણ બૂલ છે :

પ્રા. બર્ગસન બીજે અંશ એ દર્શાવે છે કે દારવને પ્રસંગ લાગણીને આસાવ હોવો નેઈએ. તેઓ કહે છે કે માણસનું ચિત્ત જ્યારે સર્વશઃ શાંત અને અદ્ભુત હોય ત્યારે જ દારવરસની વિરૂદ્ધિ થઈ શકે છે...

અહીં પ્રા. બર્ગસન કાવ અને સમભાવ વચ્ચેના—લાગણી અને વિલ-સોજની લાગણી વચ્ચેના—લેહની અવગણના કરે ॥ અને તેથી આણું બૂલ-કોરેલું અનુમાન બાધે છે. આપણા હૃદયમાં દારવપાત્ર મનુષ્ય તરફ સમ-ભાવ ન હોય ત્યારે બીજા કાવ હૃદયમાં હોઈ શકે છે, તેના તરફ વિલ-સોજની લાગણી ન હોય ત્યારે બીજી લાગણી હોઈ શકે છે હાન્યની

શ્રુતિ એ જાતે જ એક સાવ છે...એ સમેની સ્થિતિ સાવહીન નહિં પણ સાવમય હોય છે...

આશ્ચર્ય અને વિધમતા પ્રેા. જર્મનન હો છે તેવા ગોણ અંશ નથી. પ્રસંગાનુસરણની...અસક્તિ (ઇનઇલાસિટિસિટી) તે આખરે વિધમતા જ છે...

આશ્ચર્ય પણ ગોણ અંશ નથી, 'ઇનઇલાસિટિસિટી' આશ્ચર્ય આગળ ગોણ છે. 'ઇનઇલાસિટિસિટી' ના દર્શનથી આશ્ચર્ય યતું ન હોય તેા એ દર્શન હાસ્યરસ માટે નકામું છે...

"વિટ"ની અસર સ્થિતિ હોય છે અને "હ્યુમર"ની અસર ચિર-સ્થાયી હોય છે...

'આશ્ચર્ય કાંઈ દિવસ જન્મું નથી,' એ વાંધા હાસ્યરસવાળા કૃતિ સામે લઇ શકાય નહિં. 'એકું જની રાકે તેમ હોય' તેા ખસ છે. ૧૧૧

હાસ્ય વિશેની જર્મનનની વિખ્યાત પુસ્તિકા જતાર પડ્યા પછી, જાણકારાં, વર્ગો મુખીમાં એની વિરુદ્ધ કાંઈ લખાયું નહોતું. પણ એ જતાર પડીને દ્વિંદમાં આવી ૧૧૧માં તે પછી તરત જ રમણભાઈએ એના કટખાક વિચારોની ચકાસણી કરી જર્મનનની ખૂલો પ્રતીતિકર રીતે દર્શાવી આપી છે. તેમણે એડીસને આપેલા 'હ્યુમર'ના પેઢીનામાની ખામીઓ દર્શાવી છે તે પણ તેમની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ દાખવે છે.

આ નિષ્પજમાં રમણભાઈએ પોતાના વખતના અને તે પહેલાંના બધા યસરવી લેખકો સહ લીધા છે. અલગત, એમાં ફોલ્ડ, હ્યુંગ, મેકડુગલ વગેરે માનસશાસ્ત્રીઓ રહી જાય છે. પણ તેમણે આ નિર્બંધ સમ્યે તે વખતે તે જાણુ લખ્યપ્રતિષ્ઠ નહોતા થયા. વળા એ મનો-વૈજ્ઞાનિકોની ધણીખરી વિદ્યા ને શામેા '૧૪~૧૮ ના મુદ્દમાં મળેા વિકાસ પામી, જ્યારે આ લેખ તે પહેલાનો છે. પણ રમણભાઈએ નોટલી ચર્ચા કરેલી છે તેટલી સમર્થ છે.

કટાક્ષકથનમાં વ્યક્તિઓ ઉપર કટાક્ષ થઇ શકે કે નહિ એ વિશે બે જાનના મનો પ્રવર્તે છે. રમણભાઈએ જંને જાતનો અભિ-પ્રાય આપેલો છે :

જે મનુષ્ય દ્વાર્યપાત્ર હોય તેની અંગત ખાસીઅતો વર્ણવ્યાથી નહિં પણ તેવી જાતના મનુષ્યોની સામાન્ય ખાસીઅતો વર્ણવ્યાથી દ્વાર્ય-રસ ઉત્પન્ન થાય છે; અને કટાક્ષ્યનના પ્રદાર તે જનસમાજનો સડો દૂર કરવાના હેતુથી જ કરવાયોગ્ય છે, તે વ્યક્તિઓ પર નહિં પણ નમુનાઓ પર જ થવા જોઈએ તથા, તેની રચનામાં પરપતા ન જોઈએ ૧૧૭

ઉપદાસની કથા કાંઈ છુટક વ્યક્તિ...ના ચિત્રરૂપ દોતી નથી. પણ અમુક જાતના નમુના (મધ્યમો)ના ચિત્રરૂપ હોય છે. મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી વિલક્ષણતા દર્શાવવી એ દ્વાર્યમય કથાનો ઉદ્દેશ છે અને તે માટે દ્વાર્યમય નમુના જ ઉપયોગી થાય છે.. દ્વાર્યરસના પાત્રો આ રીતે નમુના હોવા જોઈએ. ૧૧૮

ખર્ચાનું કહે છે તેમ

દ્વાર્યપાત્ર માણસ તે નમુનો જ હોય છે. દ્વાર્યમયતાનું નિરીક્ષણ સામાન્ય ભાવ, જનશલિલી/વાણી થાય છે, ખીલના સ્વભાવની પરીક્ષા કરતા ઉપર ઉપરના અંશો જ મદલ કરે છે, અને તેથી મનુષ્યો એક-ખીલને મળતા જણાય એટલે સુધી જ તેમના લક્ષણ તે નિરીક્ષણને પ્રાપ્ત થાય છે એ નિરીક્ષણ એથી વધારે હું કંઈક નથી અને હું કંઈક કંઈક જાણતો. મનુષ્યોના પ્રયત્ન વ્યક્તિત્વ સુધી જઈ પહોંચે, તથા જલ્દારના પરિણામ અને અંદરના કારણોના સંબંધ હોય લાગતા દ્વાર્યમયતા હ્રાસ થઈ જાય આ રીતે વિલક્ષણ સ્વભાવના અનેક માણસોનો સરેરાશ અંશ દ્વાર્યનું ઉપાદાન બને છે વળી દ્રવ્ય સુધારણ એ દ્વાર્યનો હેતુ હોય છે તેથી જેમ અને તેમ વધારે માણસોને લાગુ પડે એવી દ્વાર્યની વૃત્તિ હોય છે. આ કારણથી દ્વાર્યમય દર્શન વ્યક્તિમાં નહિં પણ જાતિમાં ઉદ્ભૂત થાય છે એક જ વ્યક્તિમાં સ્વપાદ જણેલા હોય એવા લક્ષણો નહિ પણ અનેક વ્યક્તિઓમાં પ્રગટ થઈ શકે એવા લક્ષણો દ્વાર્યમય હોઈ પસંદ કરે છે. ૧૧૯

આથી કીલટો, વ્યક્તિ પર કટાક્ષના સર સાધી શકાય એ મત :

જે દોષ, દુર્ગુણ કે મૂર્ખતા જનસમાજને કંટકાર થઈ પડે તેને તિરસ્કારપાત્ર બનાવવા, જે જાતના માણસોમાં એવા અનિષ્ઠ અંશ હોય

તેમને દારૂપાત્ર બનાવી તેમના પર કટાક્ષકચનના પ્રદાર કરવા, એ જનસમાજની સેવા છે....

શિક્ષા કરવાનો અધિકાર સામાજિક સુધારણાની ખરેખરી તીવ્ર ઇચ્છા ધારણ કરનારને જ મળે છે....

દારૂપાત્રમાં ખરેખરા દોષ દોષ ત્યારે જ આ તિરસ્કાર અને અપમાન યથાર્થ થાય છે. ૧૨૦

ડ્રાપડન કહે તેમ “કવિ કોઈ અમુક માણસની સામે લખાણ કરે તે વાજખી ગણવાનું બીજું કારણ એ છે કે તે જનસમાજને પીડારૂપ થઈ પડ્યો હોય છે.” ૧૨૧ માર્ક પેટીસન કહે છે તેમ “એ નક્કી છે કે પોપનાં કટાક્ષકચનનાં બાણ .. એવા ધણાએકને વાગ્યાં કે જેમના નોકર હૃદય પર અપહીતિ સિવાય બીજા કશાથી અસર થાય તેમ નહોતું.” ૧૨૨

આમ રમણભાઈની માન્યતા કટાક્ષકચનમાં જનસમાજને ત્રાસરૂપ થઈ પડી હોય એવી સમકાલીન વ્યક્તિઓ ઉપર કટાક્ષ—તે પળ ફર—થઈ શકે એ પક્ષ તરફ ઢળે છે.

વિવેચન વિશેનું રમણભાઈનું છટુંછરાયું વિવેચન આ રીતે સંકલિત કરી શકાય: વિવેચનનું પ્રયોજન ચતુર્વિધ છે: એથી વાચકોને સારાં પુસ્તક વાંચવાની અભિરચિ ઉત્પન્ન થાય ૧૨૩—માર્મદર્શન મળે, ૧૨૪ સારાં પુસ્તકોની વૃદ્ધિ થાય અને નિઃસાર પુસ્તકોને ઉત્તેજન ન મળે, મનુષ્યવર્ગના વિચાર વ્યવસ્થિત અને નિર્ધારિત થાય, ૧૨૫ સર્વ વિષયનું સાદિત્ય નિર્ધારિત થાય અને યોગ્ય મર્યાદામાં આવે. ૧૨૬

સેન્ટ્રલમરી કહે છે તેમ વિવેચકે જડત્વનતા ફેગતરી જોઈએ. કોઈપણ ઉપયોગી પુસ્તક કે સાદિત્ય એના વાચનમાંથી બાકી ન રહેવું જોઈએ. એણે આખો વખત સાદિત્ય કૃતિએ અને પુસ્તકોની સરખામણી કર્યા કરવી જોઈએ. એણે પોતાનું મન એવું નિર્મળ રાખવું જોઈએ કે લેખકની કૃતિને એના યથાર્થ સ્વરૂપમાં પ્રદર્શ

કરી શકાય ૧૨૭ એણે અવલોક્ય પુસ્તકનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવો જોઈએ, એ જ વિષયના ખીમ પુસ્તકો સાથે એની સરખામણી કરવી જોઈએ, એ વિષયને લગતા ખીમ લેખકોના ઉપયોગી વિચારો દર્શાવવા જોઈએ; વિવેચ્ય પુસ્તકમાર્ગ મંત્ર્યો વિશે પોતાને કોઈ ખાસ વિચારો હોય તો તે પણ જણાવવા જોઈએ. ૧૨૫ અવલોકતા પેતે જે વિધાનો કે ખામીઓ બતાવે તેને અતરંગ પુરાવાથી પ્રુષ્ટ કરવા જોઈએ. ૧૨૬ માત્ર શુદ્ધદર્શન એ અવલોકન નથી. દોષો પણ વિના સંકોચે યથાસ્થિત રજૂ કરવા જોઈએ. પારસી વોરા કે મુસલમાનનું તો શુદ્ધદર્શન જ કરવું એવો સિદ્ધાંત ન રાખવો. એથી એ લેખકને સાચું માર્ગદર્શન મળતું નથી, સુધરવાનો અવકાશ રહેતો નથી. ૧૨૭

‘૭-૬, બાપા, શૈલી વગેરે વિશેના ‘નિયમો’ તો સમયે સમયે બદલાયા કરે છે એટલે એ મહત્વના નથી, પણ સમસ્ત કૃતિની અસર વાગકો પર કેવી થાય છે, તેનાથી તેમની કલ્પના કંઈ રીતે ઉત્તેજિત થાય છે આદિ ‘સિદ્ધાંતો’ જ મહત્વના છે’ એવા મતમાં વિવેચકે ન તણાવું જોઈએ, કારણ કે બાપા, શૈલી વગેરે પણ રસિકતાના ધોરણથી પ્રયુક્ત થાય છે, જે ધોરણ કોઈ પણ જમાને બદલાતું નથી. આથી પરીક્ષા કરતી વખતે ‘સિદ્ધાંતો’ સાથે ‘નિયમો’ પણ લાગુ પાડવા જોઈએ. આમ છતાં નિયમો કયા લાગુ પાડવા, ને કયા અમુક નિયમ લાગુ ન પડ્યા હોય તો ચાલે તે વિવેચકે સમજવું જોઈએ. ૧૨૮

વિવેચનમાં વિવેચકનો કલ્પનાપ્રભાવ અવિભૂત કરવાનો, કે તેના પોતાના ભાવ પ્રકટ કરી રસનિષ્પત્તિ કરવાની નથી હોતી. વિવેચનમાં ગંભીર મનનથી સદ્સહવિવેક કરવાનો હોય છે.

૧૧૫ “સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન”, કસા ૨, પૃ. ૩૦૧-૩૦૮.

૧૧૬. કસા ૨, પૃ. ૨૧૬.

૧૧૭ કસા ૩, પૃ. ૮૧-૮૨, ૨૬૪, ૭૮, ૨૬૮-૨૬૯, કસા ૨, પૃ.

૩૦૫-૩૦૮

૧૧૮ કસા ૩, પૃ. ૭૬ ૮૦

વિવેચન વિશેના આ નિવેશોમાંના ઘણા રમણુભાષ્ય એ પોતાની વિવેચનામાં ઉતારી દતા. તેમનું વાચન વિશાળ અને ઊંડું હતું. તેમણે ઘણા સમકાલીન ને તે પૂર્વેના અંગ્રેજને કાષ્ટક યુરોપી વિવેચકોનાં પુસ્તકો, અત્ય આકર્ષકારિકોના અમુક ગ્રંથો, શેક્સ્પિયર ઉપરનાં અનેક વિવરણો, ગુજરાતના ઘણાખરા સમકાલીન કે કંઈક આગળના કવિઓ અને લેખકોનાં પુસ્તકો ને કવિના, 'શ્યામલ', 'ગીતા', કેટલાંક ઉપનિષદો અને રમૂતિઓનો તત્તરપર્શો અભ્યાસ કર્યો હતો.

એકંદરે તેમનાં અવલોકનો પૂર્વગ્રંથવિમુક્ત હતાં. પણ નર-મિંદરાવની અને ભોળાનાથની કવિતાનું વધુ પડતું ગુણદર્શન, એને પડછે મૂકવામાં નર્મદ, દક્ષપત અને એ સંપ્રદાયના ખીળઓનું વધુ પડતું દોષદર્શન, "ગૂજરાતના લેખકો" જેવા મજિસાસના લેખોમાં જ્યાં કદાચ એમનો પ્રદારનો હેતુ ન હોય ત્યાં પણ એ જોવાની વૃત્તિ—આ બધી વસ્તુઓ બતાવે છે કે તટસ્થ ને સંતોષ દોવા છતાં એમના મનજની આરસી પૂર્વગ્રંથોને લીધે કે સ્વમનમંરકાબુટતિને લીધે સર્વાંગી—હેંક સેન્દરગરી માગે છે તે અંગે નિર્મળ નહોતી રહી શકી. પણ સમકાલીન સાહિત્યનું સાચું મૂલ્યાંકન બહુ ઓછા કરી શકે છે. નવલરામ જેવા સમનોત્તર વિવેચક પણ બાધાશંકરની કદર ક્યાં કરી શક્યા છે? એટલે આ મર્યાદા માનવમુલબ છે.

રમણુભાષ્ય અવલોક્ય પુસ્તક કે લેખનો, ને તે કાષ્ટ ખીળ પુસ્તકનું અવલોકન હોય તો તે મૂળ પુસ્તકનો, ગ્રીબુવટથી અભ્યાસ કરના; પોતાનાં વિધાનોને શક્ય હોય ત્યાં આંતરિક પુરાવાથી પુષ્ટ કરના. તેઓ ગુણ અને દોષ બંને દર્શાવના, ને તે બહુ રપટ ચંદ્રોમાં. તેમણે પોતાના પદેલા જ લેખમાં મજિસાસ જેવા બળ્લીના પંડિતની બૂલ દર્શાવી તથા "હન્દ અને ગ્રાસ"માં પીટીટની કવિના વિશેનાં મિત્રીનાં અજ્ઞાનમૂલક બાટચારણિયા મંત્રઓની ટીકા કરનાં સાથે સાથે એ પ્રસિદ્ધ કથાપતિની કવિનાઓ પર વિરલ દિંમત ને નિઃસ્પૃહ રપટવક્રત્વથી પ્રદાર કર્યાં.

વિવેચનની રમણભાઈની રીતિઓ એકથી વધારે જાતની છે. સામાન્ય સિદ્ધાંતનિરૂપણ વખતે તેઓ ધણીવાર જુદાજુદા અનેકાના મત આપી પોતાને ટીકા કરવાની હોય કે ઉમેરવાનું હોય તે ઉમેરતા જર્જ સિદ્ધાંતો, વ્યાપ્તિઓ, વ્યાખ્યાઓ તારવતા જાય છે. કવિતા કલ્પનાજન્ય કે અનુકરણજન્ય તે ચર્ચા, “હાસ્યરસ”નો લેખ અને આક્રમી પરિપક્વ વ્યાખ્યાનમાં સાહિત્યની વ્યાખ્યા ને વ્યાપ્તિને નિર્ણય એ આનાં ઉદાહરણ છે. “હૃદયવીણાનું અવલોકન” પણ એક રીતે આ જ રીતિનું પ્રકારાંતર છે. ૧૨૯ કવિતાવિષયક સિદ્ધાંતનું કે કાવ્યવિશેષનું નિરૂપણ કરતાં તેઓ હેય અને ઉપાદેય એ બંને જાતનાં ઉદાહરણો આપે છે, ને પોતાને ઇષ્ટ કવિતાની સામે અનિષ્ટ ટાંકી એ વચ્ચેના તફાવત બતાવતા જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, નરસિંહરાવ સામે દક્ષપત નર્મદ છુદ્ધાખી મોહન વગેરેની, ને જોનાનાથ સામે નરસિંહ કે દયારામની. આને ક્ષેત્રે તેમની સામે એ આક્ષેપ થયે કે તેઓ નરસિંહરાવની સારામા સારી કવિતા સામે દક્ષપતની ખરાબમા ખરાબ શોધીને ટાંકે છે, અથવા, સારા ઉદાહરણ જોઈએ ત્યારે નરસિંહરાવમાથી અને ખરાબ જોઈએ ત્યારે દક્ષપતમાંથી આપે છે. પણ આમ થવું સ્વાભાવિક છે. પોતાને દક્ષપતસંપ્રદાય અત્યંત અમાન્ય અને નરસિંહરાવની કવિતા અત્યંત સંમાન્ય લાગતી એ હકીકત હતી, ને ધણીવાર પોતાની એ પ્રતીતિની સત્યતા બતાવવા તે એ અવતરણો આપતા. અને કવિતાભાસી જોડકણાં, ઇચ્છા હોય તેમ, દક્ષપત વગેરેને બાજુએ મૂકી નરસિંહરાવ કે કાતમાંથી થોડાં શોધી શકાય તેમ હતાં? અને તેઓ દક્ષપતની પંક્તિઓ ટીકા કરવા માટે જ ઉતારતા, એની ખરાબ પંક્તિઓ જ ઉતારતા, એ વાત પણ સાચી નથી. ૧૩૦

૧૨૬. પ્ર ૬ મા જોયું તેમ એમા તેમજે મણિલાલના વિધાનો ઉતારી તેના પર વિવરણ કરેલું છે.

૧૩૦. તેમજે ‘કર્ણસચિવાસ’ને ૫૬૭ ‘કર્ણસચિવરહ’મા કવિત્વ

પુરોગામી પ્રકરણમાં આપણે કંઈક જોયું ॥ કે રમણુભાઈના કાષ્ઠ પણ પદ્મપંક્તિઓમાં જે શબ્દપ્રયોગ, અક્ષંકાર કે અર્થ આવતો હોય તેના સમાંતર યા તેથી જીલટા શબ્દપ્રયોગ, અક્ષંકાર કે અર્થ વાળી બીજી પદ્મપંક્તિઓ રમણુભાઈની ટાંકવાનું કે પુસ્તકો આદિમાંથી શોધી કાઢવાનું અસાધારણ સામર્થ્ય હતું. વિવેચક રમણુભાઈની આ વિસિષ્ટ શક્તિનું વિશેષ નિદર્શન પીરીટ કૃત 'મારી મજેદ'ના તેમના વિવરણ અને પ્રકરણ ૬ માં જોયું તેમ મણિલાલના ખંડનમાં જડે છે.

નવલરામની જેમ તેમના પર લગભગ બધાં જ પુસ્તકો અવલોકન માટે આવતાં ન હોવાથી, સમયના અભાવને લીધે, અને તેમના જમાનામાં આગળના કરતાં વધારે પુસ્તકો બહાર પડતાં હોવાથી રમણુભાઈ જીવનના પાછલા ભાગમાં નવલરામની જેમ એકેએક સમકાલીન પુસ્તક વાંચી ચક્રતા નહોતા; પણ આનંદશંકરે કહ્યું છે તેમ એમનો મૂળભૂત અભ્યાસ નવલરામ કરતાં ઘણો વિશાલ અને

જે એ તે બંનેમાંથી અવતરણો આપી દાખવ્યું છે (કસા ૧, પૃ. ૧૭-૧૮), પ્રાસના નિદર્શન તરીકે દલપતરામના એક કાવ્યનો દવાણો આપી બીજા "સુપ્રસિદ્ધ" માંથી ઉતારો કર્યો છે (પૃ. ૧૮૫-૧૮૭), અનુપ્રાસ માટે એમનાં બે કાવ્યોમાંથી લીટીઓ ઉતારી વખાળી છે (પૃ. ૨૬૦-૨૬૧) અને "કવિતાની નીતિમયતા કવિ દલપતરામે બહુ યથાર્થ રીતે બતાવી છે" એમ કહી એ દર્શાવવા એમના એક કાવ્યમાંથી પંક્તિઓ ટાંકી છે. (કસા ૧, પૃ. ૩૪૦-૩૪૧). અહીં એ પણ નોંધીશું કે "કવિતા"માં જ તેમણે દલપતની કેટલીક કવિતા "રસમય" દોવાનું સ્વીકાર્યું છે, અને એમની અવસાનનોંધ લેતાં લખ્યું છે કે, "તેમની કવિતા સરળ, નીતિમય, બોધદાયક અને મનોરંજક છે...આધુનિક સમયમાં પદ્યરચનાના સાહિત્યનો યુગશાની ભાષામાં એમણે આરંભ કર્યો છે. કવિતામાં અનીતિના અંશમાત્રનું પણ દૂષણ ન જોઈએ એવો એમનો આશય હતો. એમના કાવ્ય યુગશાની ભાષામાં સ્વદેવ વંચારો અને એમના નામનું સદેવ ઉપકારપૂર્વક રમણુ થશે.

"...સાહિત્ય માટેના તેમના પ્રયાસ...અરિષ્ઠમા ૩૬૬૨૫૧૫ થાય...એ અમારી પ્રાર્થના છે." (જ્ઞાનુ. ૧. ૧૨. અં. ૩-૧૨).

જિ'ડો હનો અવલોકન કરતાં સામાન્ય રીતે તેઓ નરસિંહરામની જેમ પુત્રકની ઉપરેખા નડોતા આપતા; ૧૩૧ કે એટલા દુઃખમાં નડોતા પતાવતા. ૧૩૨ એમનાં અવલોકનો નવલરામ કરતાં વધુ સમર્થ, સૂક્ષ્મ અને તત્વગ્રામી છે. રમણભાઈનો સમગ્ર શક્તિપિંડ મણિવ્રત કરતા કદાચ ઊતરતો છે, એમણે મણિવાપ જેવા એકંદરે સમતોલ અને થોડામાં ઘણું કહેના, ને સાથે સાથે જ સાહિત્યના કાષ્ઠ સિદ્ધિ'તો નિરૂપી લેતાં અવલોકનો નથી લખ્યાં, આમ છતાં સમગ્રપણે એમનું અવલોકન મણિવાપ કરતા ઊતરતું નથી; ને મણિવાને શૈલ્પતિક વિવેચનના લેખો બાગ્યેજ લખ્યા છે ત્યારે રમણભાઈના એવા લેખો ઘણા છે. વિવેચક નરસિંહરાવના મુખ્ય ગુણો આ ખૂબ વિનયોગી ઊતરવાની શક્તિ, ઊંડી પૃથક્કરણશક્તિ, એ બંને હોવા છતા વિવચનો ગૌણ કે મહત્ત્વનો એકે મુદ્દો જ્ઞાન જલાર ન રહી જાય એવી સર્વ માહી પર્યેપણુ- ને મહણુ-શક્તિ તથા એ બધા છતા સમમંદશન સાચા પ્રમાણુમા યાપ એવી અભિ-વ્યક્તિશક્તિ, અને ગુણ અને દોષનું સૂક્ષ્મ અને એકે બાજુ રતિભાર પણ વર્તુલોણુ ન દળે એવું તોનન નરસિંહરાવના આ ગુણો રમણભાઈમા એટલા પ્રમાણુમા જણાતા નથી કલેક્ટર નરસિંહરાવ ને પ્રોફેસર આનંદશંકર કરતા જલેરસેવક રમણભાઈને અભ્યાસનો સમય ઓછો મળ્યો હોય એ બે કરતા તેમનું વાચન ઓછું હોય એ બનવા જોગ છે. એમનામા આનંદ શંકરની સૂક્ષ્મ પર્યેષક દષ્ટિ હશે, પણ તેમના લાઘવ, સૌમ્યતા, સર્વત્ર મરકારી બાપા ને સંપૂર્ણ સમતોનન કષ્ટકે ઓછા છે. પણ, કાવ્યની ત્રીણી ખૂમીઓ અને ખામીઓ પારખવાની રસિકતા એમનામા આનંદશંકર કરતા ઘણી વધારે છે ૧૩૩ દાકેરની જેમ

૧૩૧. સમારણુ અપવાદો : “ વિશ્વાવરી રવન, ” “ મુકુવમદન ”.

૧૩૨. વીસપચીસ અવલોકનાત્મક નોંધો જ્ઞાનુમા દશાયેલી પડી છે, પણ એ મહદંશે પરિચયનોંધો છે, અવલોકન નથી.

૧૩૩ ખુદ આનંદશંકરે લખ્યું છે : “ કાવ્યના વિવિધ તત્ત્વોનું તેમજ ગુણદોષનું પૃથક્કરણ કરી, કાવ્ય વિચારવાની અદ્ભુત શક્તિ રવ. રમણ-

રમણભાઈ એક વિશિષ્ટ સંપ્રદાયના પ્રણેતા છે, પણ એમની અર્થ-
 ધન-રીક્ષી તેમની પાસે નથી. ગ્રો. દાકેરે વિશેષતઃપા કાળે વાંચી
 વાંચીને પોતાની વિવેચનદષ્ટિ ને તે પરથી કાવ્યના સિદ્ધિતિ ધડપા,
 ત્યારે રમણભાઈએ એકંદરે પશ્ચિમતા અને થોડા સંસ્કૃતના વિવેચન-
 ગ્રંથો વાંચી કાળે સ્વાથે સરખાવતા જઈ એ નિયમે આત્મસાત્
 કર્યા, ને પછી ૧૩૪૬ કાળે ને વિવેચનગ્રંથોનો અભ્યાસ વધારી પોતાનું
 જ્ઞાન વધારે સૂક્ષ્મ ને ચોક્કસ કર્યું. ૧૩૪૬ પણ દાકેર જેમ કોઈકવાર
 દોષકેદષ્ટિ થઈ જાય છે કે દોષ દર્શાવવાને જ વિવેચનનો વિષય
 પસંદ કરે છે એવું રમણભાઈ ભાગ્યેજ કરે છે.

આમ એકંદરે પોતાના સમકાલીન વિવેચકો કરતાં વધુ ચર્ચિ-
 યાના ન હોવા છતાં સમગ્રપણે જોતાં રમણભાઈએ એ બધા કરતાં
 વિવેચના વહેલી, બહુ આવેશપૂર્વક ને વિપુલ પ્રમાણમાં કરી; એટલે
 થોડા રીને જ નવલરામ પછીના પ્રથમ વિવેચક એ ગણાયા. તેમણે
 સમકાલીન કુકાળે પર પ્રહાર કરી કરીને એનો પ્રચાર ઘટાડી
 લોકોને-તે કરતાં વિશેષ કવિઓને-સાચાં કાવ્ય કેવાં હોય તે સમ-
 જાણ્યું, કાવ્યના આયોજન આદિની ગ્રીષ્મી ચર્ચા કરી, નરસિંહરાવ
 કાંત ને તેથી કાંઈક ઓછે અંશે ભોગાનાયની કવિતાનું ગુજરાતી
 વાચકોને હાર્દિક મુશ્કેલી કરાવ્યું અને પૂર્વ અને પશ્ચિમની વિવેચનાનો
 તત્ત્વદષ્ટિએ સમન્વય કરવાના માર્ગનું દિશ્વર્શન પણ કરાવ્યું.

શ્રામશ્રી :

આપણું વિવેચનસાહિત્ય. કવિતા અને સાહિત્ય (૧-૩) જ્ઞાનમુખા.
 ગુજરાતી લેંગ્વેજ એન્ડ લિટરેચર. (દક્કર બ્લાખ્વાનો). જૂનું નર્મગદ્ય.
 દિશ્વર્શન. નવલ ગ્રંથાવલિ (૨) નવલ ગ્રંથાવલિ (નરદરિ પરીખ).
 નિબંધમાલા. વિદ્યાનદેને આપેલી માહિતી. દાર્શનિક સાહિત્યવિચાર.
 સ્વ. સર રમણભાઈ.

શાઈ 'જેવી ગુજરાતના કોઈ વિદ્વાનમાં જોવામાં આવી નથી...' ('પુષ્પરાજ-
 રાસા'નું અવલોકન, દિ, પૃ. ૩૭૬).

૧૩૮. સરખાવો, કસા, પ્રતાપના.

પ્રકરણ ૧૧ : • બાધાવિષયક નિબંધો

અનેક વિષયોમાં અવમાહન કરનારી રમણમાઈની છુદ્ધિ-શક્તિએ બાધાશાસ્ત્રના વિષયને પણ અસ્પૃષ્ટ નહોતો રાખ્યો. એ વિશે એમણે ચાર નિબંધો લખ્યા છે

“ગુજરાતી બાધાનો ચારબ” (૧૯૦૯) ના નિબંધમાં તેમણે “આ દેશમાં પડેનવહેલી કપા સમયમાં અને કપા રૂપમાં બોલાતી બાધાને ગુજરાતી બાધા કહેવી એ નક્કી કરવા”^૧ નો પ્રયત્ન કર્યો છે તેઓ કહે છે કે હેમચંદ્રે વહિજ, વિદ્યાલ, કોઠ કેર, તળ શબ્દો આપ્યા છે, સવત્ ૧૫૦૮ માં લખાયેલ ‘વસંત-વિલાસ’માં ‘ખેતન’ અને ‘મંડનરેસિ’ એ અપભ્રંશને મળતા રૂપો વપરાયા છે, તથા ‘મુજરાસા’માંથી તેમણે ટાંકેનાં ડુહાઓ ગુજરાતીને બહુ જ મળતા આવે છે એટલે અપભ્રંશ એકવાર ગુજરાતમાં જ બોલાતી એ વિશે શંકા નથી હેમચંદ્રે અપભ્રંશના પાયામાં સૌરસેની રહેલી હોવાનું જણાવ્યું છે, પણ સાચું તો એ લાગે છે કે અપભ્રંશ સિંધના પૂર્વપ્રદેશમાંથી ગુજરાતમાં આવી, યરસેનમાંથી નહિ.^૨ અમુક એક નિશ્ચિત સમયથી અમુક પ્રદેશમાં અમુક બાધા બદનાઈ અને ખીજી શક થઈ એમ ચોક્કસપણે કહી ન શકાય, છતાં જૂની ગુજરાતીની શરૂઆત લગભગ ‘મુઘાવબોધ ઔકિતક’ (સવત્ ૧૪૫૦) પછીથી ગણી શકાય.^૩

આ નિબંધ તેમણે વ્રજભાન શાસ્ત્રીનો ‘ગુજરાતી બાધાનો ઇતિહાસ’, હરિવાન અને કેશવનાથ ટ્રુવે પ્રકટ કરેલ ‘મુઘાવબોધ ઔકિતક’ આદિ જૂની ગુજરાતીના પુસ્તકો, કેશવતાનનો ‘મુઘાવબોધ’નો પ્રવેશક અને ખીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ રચનાથી તેમણે આપેના બાધાજૂને આધારે લખ્યો જણાય છે.

“ગુજરાતી બાધાનું બધારણ” (૧૯૧૨) ની શરૂઆતમાં

તેમણે બાપાની ઉત્કાંતિ ને પ્રાણીઓની ઉત્કાંતિ વચ્ચે સામ્ય છે એમ વિસ્તારથી જણાવ્યું છે. (આ બાગ તેમણે કાઈ પાશ્ચાત્ય બાપા-શાસ્ત્રીના વિવરણને આધારે લખ્યો લાગે છે, કારણ કે તે વખતે પશ્ચિમના વિદ્વાનો બાપાને એક જીવંત પિંડ (એર્ગેનિકમ) જેવી મણતા. મેકડોનાઈડે તો ‘શબ્દોનાં જીવનચરિત્રો’ એ મથાળે પુસ્તક પણ રચ્યું છે. પણ આજે આપણે નોંધવું જોઈએ કે બાપા એ રવતંત્ર રીતે વિકસી શકે એવો જીવન્ત એકમ નથી—એનું જીવન બાપા બોલનાર કરતાં જુદું પડી શકે તેમ નથી. એટલે, બોલનારથી નિરપેક્ષ રીતે બાપા બદલાઈ શકે તેમ નથી.) આ રીતે શરૂઆત કરી તેમણે ગુજરાતી મૂળ કઈ બાપામાંથી ઉત્પન્ન થઈ અને કયે તબક્કેથી એને ગુજરાતી ગણી શકાય તેનો સૌ પહેલાં પરામર્શ કરેલો છે : સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત, પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશ અને અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી જન્મી. સંસ્કૃત બાપા એક સમયે અવસ્થ બોધાતી એમ તેમણે ટૂંકમાં પણ સમર્થ રીતે દર્શાવેલું છે.^૪ આ પછી તેમણે સરસ રીતે દાખવ્યું છે કે ગુજરાતીના અત્યંત બદલાયા છે કે જતા રહ્યા છે, શબ્દોનાં ફરિયાર અને રૂપ બદલાયાં છે, છતાં વાક્યરચના અને બહુધા “ શબ્દોમાં રહેલું વાગ્મય પણ ”^૫ સંસ્કૃત જેવું જ કાયમ રહ્યું છે.

બાપાના ચાર પ્રકારો માટે ‘ અન્વયાધારકમ ’, ‘ યોંટાડેલું ’^૬ ‘ સંયોગમય રૂપ ’ અને ‘ પૃથક્કરણવાળા ઘટના ’ એ નામો યોગ્ય તેઓ કહે છે કે ગુજરાતી બાપા ત્રીજામાંથી ચોથા ક્રમમાં જન્મ રહી છે; ત્રીજી અને સાનખી વિભક્તિઓ અન્વયાધાર છે, બાકીની તેવી નથી.^૭ તેમણે ચોજેલી આ ચાર પરિભાષા નરસિંહ-રાવ કે કમલાચંદર જોટલી સારી નથી.

વિભક્તિ અંગે તેઓ કહે છે કે પહેલી બીજી માટે અત્યંત નથી,^૮

૭ત્રીજાને 'એ' પ્રત્યય દ્વન્>દ્વ>એ એ ક્રમમાં આવેલો છે ચોથીનો પૃથક્કરણાત્મક 'ને' એક મતે લગિમાથી લગિ>લા>નેપાળી લૈ> ને એ ક્રમમાં, તો બીજો મતે છઠીના અર્થના રૂપને સાતમીમાં મૂકવાથી આવ્યો છે. પાંચમીના 'ચી-ચગી'ના મૂળ માટે ચારેક વિકલ્પો આપી તેમણે કહ્યું છે કે એ પ્રત્યય નથી, ઉપસર્ગ છે છઠીનો 'નો' ઉપસર્ગ તન પરથી આવેલો છે સાતમીનો 'ઠ' મરકૃતમાથી આવેલો છે, જો કે વધુ પ્રચલિત તો મચ્ચે માથી આવેલો ઉપસર્ગ 'મા' છે અતે તેઓ કહે છે કે શુન્નરાત્રીમાં ફારસી શબ્દો આવે છે પણ ફારસીનું મધારણ નહિ 'ફારખાનું', 'પંચનામું' વગેરે શબ્દો ફારસી 'ફારખાનેહ' કે 'પંચનામેહ' પરથી નહિ પણ હિંદી 'ફારહાના', 'પંચનામા' વગેરે પરથી આવ્યા છે 'વડોદરા', 'ધધુક' 'ધોળક' વગેરે નામો મુસ્લિમ આગમમાં 'વડોદરા', 'ધધુકા', 'ધોળકા' બન્યા, કારણ ફારસીમાં નાન્યતર જાતિ નથી ૭

વિષયના પ્રારંભિક અભ્યાસ તરીકે આ આવ્યો નિમિષ ઉપયોગી છે, પણ નરસિંહરાવે એક સમર્થ લેખમાં જતાવ્યું છે તેમ એમાં નાની મોટી અનેક ભૂલો થયેલી છે, જેનો સારાશ આ છે

સંસ્કૃતમાં પ્ર, પરા વગેરે સમૂહોના પૂર્વજો માટે જ ઉપસર્ગ શબ્દ વપરાય છે રમણભાઈએ વિભક્તિપ્રત્યયો માટે, બીજા અનુગો મટે અને તે ઉપરાંત 'કરીને' 'માટે' 'અદરથી' વગેરે સ્વતંત્ર શબ્દો માટે પણ 'ઉપસર્ગ' શબ્દ વાપરી નિષ્પરણુ શ્લેષ ત્રણો છે ને તેથી ત્રણવાડો થાય ૮

રમણભાઈએ એક સ્થળે 'ચંદ'ના 'પૃથિરાજશાસા'ના 'દિહ નદિ જ્યાન સુનિયે ન જાન'નું સંસ્કૃત રૂપાંતર 'અવળીય ન જર્ણે' પરી ઠાનને સમજાવી ગયો છે, પણ સત્તો પ્રયોગ 'કર્ણેન જ્ઞાનોત્તિ' ગણવો જોઈએ શુન્નરાત્રીમાં 'કાને સાબળણ'માં પણ તૃતીયા જ છે. 'સુનિયે' અને સુળીએ ને સંસ્કૃત 'અવળીય' પરથી નહિ પણ પ્રાકૃત 'સુનિજ્ઞહ' પરથી બ્યુત્પન્ન કરવા જોઈએ

એ: સિવાયની બધી વિકાસિતઓના પ્રત્યયો વ્યસ્ત દશાના ગણી. તેઓ ગુજરાતીને લગભગ ચોથા ક્રમમાં જઈ રહેલી ગણે છે, પણ વસ્તુતઃ ગુજરાતી મુખ્યત્વે ત્રીજા ક્રમમાં જ છે: ગુજરાતીના બધા પ્રત્યયો, ગુડા સ્વતંત્ર રાખેા ન રહેતાં ધસાઇને પ્રત્યયોમાં જ ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવું ૩૫ પામ્યા છે, અને જે ધાતુ સાથે જોડાય તેના અંત્ય ભાગમાં ફેરફાર કરવાની શક્તિ ધરાવે છે 'વટે' 'ઉપર' 'સાથે' એવા અનુગ વપરાયા હોય ત્યારે જ ક્રિયાપદ વ્યસ્ત દશામાં ગણી શકાય.

રમણભાઈએ તૃતીયાના 'એ'ને માત્ર કરજુવાયક જ ગણ્યા છે. પણ ક્રમંભિમાં તૃતીયાનો 'એ' કર્તૃવાયક પણ થાય છે. કાખલા તરીકે, 'પોડે મારી લાત, બે બહાં સાત.' એમાં 'પોડે' કર્તરી તૃતીયા છે, કારણ કે 'મારી' એ ક્રમંભિ ભૂતકાલ છે. 'સાહેબે ચોજાકારને ચાણકે ચાણકે માર્યા'. આમાં 'સાહેબે' કર્તકિ તૃતીયા છે, અને 'ચાણકે' કરણે તૃતીયા. ['જુદાં વ્યાકરણ'માં પણ નરસિંહરાવના આ મતને પ્રુષ્ઠિ મળે છે. (પૃ. ૧૫૪-૧૫૫) છતાં એ નોંધવું જોઈએ કે સંસ્કૃત પદ્ધતિ પ્રમાણે વિચારતાં રમણભાઈએ કહ્યું છે એમ પણ કહી શકાય-આપણું વ્યાકરણ રિપર થયું ન હોવાથી એ મતનો પણ અભાદર ન કરી શકાય.]

રમણભાઈ કહે છે કે ભાષાની વ્યસ્ત દશાને લીધે સાતમીના સમસ્ત પ્રત્યય 'એ' નું બળ નરમ થઈ 'માં' એ વ્યસ્ત પ્રત્યયનો પ્રચાર થયો છે. આ કાવળ જરાજર નથી, કારણ કે 'મય્ય'માંથી આવેલો 'માં' પણ સ્વતંત્ર રાખે તરીકે વાપરી શકાય એવો ન રહ્યાં હોવાથી અને જે રાખે સાથે વપરાય તેમાં ફેરફાર કરી શકેલો હોય પ્રત્યય જ છે. ખરી વાત એટલી જ કે 'એ' અને 'માં' બંને જુદી જુદી રીતે વપરાય છે, અને એમની શક્તિ પણ જુદી જુદી છે. 'માં'નો પ્રયોગ કદાચ કાંઈ વધતો ભય છે એ ખરું છે.

વિકાસિતપ્રત્યયોમાં એ: ભતની તો ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાનોમાં એથી બહારી ભતની જુલ રમણભાઈએ કરી છે. તેમણે વિમ્બિના બધા સમસ્ત પ્રત્યયોને વ્યસ્ત ગણ્યા છે તો ક્રિયાપદમાં વસ્તુતઃ વ્યસ્તદશા પ્રધાનપણે પ્રવર્તે છે ત્યાં સમસ્તદશા વધુ પ્રવર્તતી હોવાનું દ્રશ્ય છે. આમ ધવાનું કારણ એ જભાય છે કે તેમણે વિધિવર્તમાન, નિર્વિઠ્ઠપ્રભૂત અને ઉપિખ્યા-કાળનાં રૂપો ધરથી જ અનુમાન બાંધેલું છે. ખરી રીતે તેમણે શુદ્ધ વર્તમાન,

‘પૂર્ણ’ ભૂત અને ‘ખીન્ન’ મુખ્ય અને બાપક સ્વરૂપો તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ હતું. ગુજરાતીમાં ‘તે આવે’ એ સમસ્ત દશાનું રૂપ ‘પૂર્ણ’ વર્તમાન સ્વરૂપ નથી અને રજાને ‘તે આવે છે’ જેવું વ્યસ્ત દશાનું રૂપ જ વાપરવું પડે છે. શુદ્ધ વર્તમાનનું રૂપ ‘સુખીએ’ નહિ પણ ‘સુખીએ છીએ’ યાવ તેનો એમને ખ્યાલ નથી રહ્યો એમ લાગે છે. આ જ રીતે ‘આવ્યો’ એ સાચો ભૂતકાળ નથી. ‘આવ્યો હતો’ એમ સમજવાથી જ ભૂતકાળનો સાચો અર્થ પ્રતીત થાય છે આમ ક્રિયાપદમાં વ્યસ્તદશા જ પ્રધાન છે. રમણભાઈએ ‘છે’ અને ‘હવે’ની સાથે ‘થરો’ને પણ સદાયકારક ક્રિયાપદ ગણાવ્યું છે.

રમણભાઈ કહે છે કે ‘અનુભવણ’ ‘વિચારણ’ વગેરે ક્રિયાપદો ‘અનુભવ’ ‘વિચાર’ ઇત્યાદિ ભાવવાચક નામો પરથી બન્યા છે આ વિધાન બરાબર નથી એ એને મળતા ખીન્ન ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થશે. ‘અવલોકણ’ ‘વિચરણ’, ‘રમરણ’ વગેરે ક્રિયાપદો ‘અવલોક’ ‘વિચર’ ‘રમર’ રાખેલા પરથી આવ્યા નથી, કારણ કે એક પક્ષે ભાવવાચક ‘અવલોક’ રાખે ગુજરાતીમાં પરિચિત નથી, તો બીજા પક્ષે ‘વિચર’, ‘રમર’ વગેરે જેવા ભાવવાચક રાખેલા સંભવતા જ નથી. તો, આ ઉદાહરણોમાં સંસ્કૃત ધાતુ પરથી ક્રિયાપદો આવ્યા એમ સ્વીકારવું પડશે આ જ ન્યાયે ‘અનુભવણ’ અને ‘વિચારણ’ને પણ નામધાતુને બદલે ક્રિયાધાતુ ગણવા જોઈએ ‘વિચારણ’ જેવાને નામધાતુ પરથી બનેલું ક્રિયાપદ ગણવું હોવાથી રમણભાઈ એમ કહે છે કે સંસ્કૃત ભાવવાચક નામોના જ ક્રિયાપદ બની શકે છે, ફારસી ભાવવાચક નામોના નહિ. ખરી રીતે એ ત્યાં એમ કહેવું જોઈએ કે ‘ધાતુ પરથી જ ક્રિયાપદ બને, નામ પરથી ન બને’ એ નિયમ માત્ર સંસ્કૃતને નહિ પણ ફારસીને પણ લાગુ પડે છે.

ખીજી વિક્રિતિને પ્રત્યય જ નથી ‘એ રમણભાઈના વિધાનને અમુક અપવાદો છે. ડ. ડ. ‘હું શું સમજાવું’ને ખાઈ જવાનો હતો, કે મો બતાવતો નથી ? ‘એ’ આકરને માર્યા’

અમુક નામો અકારાન્ત છે એ વિશે હર્નલ અને ખીમ્સના મતોનો ઉલ્લેખ કરી રમણભાઈ હર્નલના લઘુતાદર્શક ‘ક’ના પ્રક્ષેપના સિદ્ધાંતને બાજુએ મૂકી ખીમ્સના સ્વરભારવાદને સ્વીકારે છે. પણ ખીમ્સનો વાદ ખોટો છે અને હર્નલનો સાચો છે એ નર્સિંહરાવે સારી રીતે બતાવી આપેલું છે.

ક્ષતિઓ દર્શાવવા છતાં નરસિંહરાવે રમણભાઈના નિર્બંધને “ સમર્થ ”^{૧૦} કહી લખ્યું છે, “ રમણભાઈનો આ નિર્બંધ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારો છે. છેલ્લી સાહિત્યપરિષદમાં જે થોડાક નિર્બંધો ખરા ગુણવાળા આવ્યા હતા, તેમાં પણ હિતમ પહોંતો આ નિર્બંધ છે. ”^{૧૧}

“ નિષ્પત્તિ અને ગુજરાતી બાપાઓમાંના સામાન્ય અંશ ” (૧૯૨૦) એ ‘૧૯માં પૂનામાં બરાયેલી ઓરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સ સમક્ષ રમણભાઈએ વાંચેલા અંગ્રેજી નિર્બંધનું રૂપાંતર છે. આમાં તેમણે નિષ્પત્તિઓની બોલીમાંના ચબ્દોનું હિંદુસ્તાનની બાપાઓના ચબ્દો સાથે સામ્ય બતાવી જણાવ્યું ■ કે તેમાં પણ ગુજરાતી સાથે તેને વિશેષ સામ્ય છે: મં. શાવ > પ્રા. છાવો > ગુ. ઊયો થાય છે, તો નિષ્પત્તિ ‘આવો’ નો અર્થ પણ એ જ છે. ગુજરાતીમાં ધણાં નામો ઓકારાન્ત છે, ને એનું સ્ત્રીલિંગ ઈકારાંત થાય છે, તેમ નિષ્પત્તિ બાપામાં પણ ‘ગેરો (માણસ)’, ‘રકમે (છોકરો)’, ‘રક્ષી (છોકરી)’ વગેરે જેવાં ઓકારાન્ત-ઈકારાંત નામો છે; ત્યારે સિંધી સિવાય હિંદની બીજી પ્રાંતિક બાપાઓમાં ઓકારાંત નથી. ગુજરાતીમાં સંબંધક ‘કેરો’ અને ‘કેરી’ વપરાય છે. નિષ્પત્તિ બાપાના સર્વનામનાં ધણાં રૂપોમાં પણ બીજી હિંદી બાપાઓ કરતાં ગુજરાતી સાથે વધુ સામ્ય છે.

આ નિર્બંધ ઓરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સ સમક્ષ વંચાયો. ત્યારે દ્વાજર રહેલા વિદ્વાનોમાંના આચાર્ય પુલ્નરે કહેલું કે “ નિષ્પત્તિઓ હિંદુસ્તાનમાં હતા ત્યારે પણ તે બ્રમણ કરનારી પ્રજા હોય અને તેથી હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોની બાપાના અંશ તેમની બોલીમાં આવી ગયા હોય એમ પણ અને; કારણ કે, ગુજરાત સિવાય બીજા પ્રાંતોની બાપા બોલનારને પણ એમ લાગે છે કે નિષ્પત્તિઓની બાપા અમારી બાપાને ગણતી છે. ”^{૧૨} આ કારણે કે ગમે તેમ, ઓરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સના અહેવાલમાં એ નિર્બંધ નરોત્તમ લેવાયો. છતાં

નરસિંહરાવ એ અહેવાલમાં ન જણાવે તેને “ ખેદની વાત ” ગણે છે.^{૧૩} ગુજરાતી નિબંધમાં—કદાચ વુલ્નરની ટીકા પરથી—રમણુભાઈ એ તીચેનું વાક્ય ઉમેરી પોતાનો મત વધુ ચોક્કસ કર્યો છે : “ નિપ્સીઓ હિંદુસ્તાનની જે ભાષા લખેને નિકળ્યા તેમાં એવા અંકુર હતા કે જે ત્રિશામાં ગુજરાતી ભાષાના અનેક અંશ કાલક્રમે બંધાયા તે જ દિશામાં નિપ્સીઓની ભાષાના એ અંકુર બંધાયા, અને તેથી એ બંને ભાષામાં એના એ અથવા ઘણા સરખા બીજ-રૂપ અંશ હોવા જોઈએ.”^{૧૪}

આ લેખનો વિષય અને પ્રતિપાદન જોતાં તરત જ જણાશે કે એ મહત્વનો છે, અને આપણે ત્યાં આવા ભાષાઓ—ખોલીઓ વચ્ચેનું સામ્ય દાખવતા લેખો બીજા કોઈએ લખ્યા નથી. નિપ્સી ખોલી ગંરૂતમાંથી નીકળી છે એ વાત પશ્ચિમમાં પ્રસિદ્ધ હતી ને તે ખોલીનું સ્વરૂપ જણાવતાં પુરતકો અંગ્રેજીમાં ઉપલબ્ધ હતા,^{૧૫} પણ તે પછીનો વિસ્તાર રમણુભાઈનો પોતાનો છે.

“ ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓનું સમપણું ” (૧૯૨૦) માં એમણે શુદ્ધાં શુદ્ધાં કારણો આપી બંને ભાષાઓ વચ્ચેના અન્યોન્ય-સમાન અંશો દર્શાવવા પ્રયત્ન કરી એક સમયે બૃહદ્ મારવાડ અને ગુજરાત એ બંને રચે એક જ ભાષા પ્રવર્તતી હતી એ વિદ્વાનોએ સ્વીકારેલી વાતનું વિશેષ પ્રતિપાદન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એમ કરતાં તેમણે ટેરિસ્ટોરીના પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની વિશેના લેખનો તથા ત્રિપર્સનનો ઠીક ઠીક ઉપયોગ કર્યો છે; પણ આટલા મુદ્દા એમના પોતાના જણાય છે : ઝાલોરના રાજની આગાથી એના પૂર્વજની યશોગાથા ગાતો ‘ કાન્હડદે પ્રમંથ ’ ઝાલોર મારવાડની પ્રજાને સમ-

૧૩. ૨૧, પૃ. ૨૮-૨૯.

૧૪. ‘ ધ નિપ્સીઝ પાર્સન ’ નો નિર્દેશ રમ. ના નિબંધમાં છે. એ ઉપરાંત તેમણે ‘ ધ ઇન્ડિયન નિપ્સી લેંગ્વેજ ’ (સંગ્રહ) નો ઉપયોગ પણ કરેલો છે, ને તે આના કરતા વિશેષ.

જન્ય તેવો જ હોય. એની બાપા ગુજરાતી અને મારવાડી બંનેને મળતી આવે છે. ૧૫ “ગુજરાત અને મારવાડની રાજકીય સ્થિતિ એક સરખી હતી તે સમયે બંને પ્રદેશમાં, રાજ કરનારી રાકોડ, સોલંકી, પરમાર, ચૌહાણ વગેરે રજપૂત જાતોની હાથ પછાડે બંને પ્રાંતમાં ગાદીઓ છે. તેમના પરસ્પર સંબંધથી બાપાના સામ્યને... પોપણ મળતું.” ૧૬ બવાઈની શરૂઆતમાં જે પછો બેલાય છે તેમાં

માર વાસ દેશમાં, હીઠાં નણ રતન;
એક દોહો, દુછ મારડી, ત્રીલે કસુબો રામ.
માડડી નાહે જાજળા, હમી વેણ સુધાય;
થાંદન હેરે છોડવે, બાજો નામ જોરાય ખાય... ૧૫
મારનો દેશ કડો રે...

હીનસટો જળે મહાજમ રાત ૧૫

વગેરે પંક્તિઓમાંના શબ્દો અને ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે કે બવાઈએ મારવાડમાં હિંમવેલી. ‘સિદ્ધેશ્વર’ના ‘દોહા મઠી ટુઠું વારિયા...’ એ શબ્દો પરથી જણાય છે કે અપભ્રંશમાં દોહા એટલે સ્વામી યા નાયક.

દોહા શબ્દમાં રહેલી નાયકની નાવિકા પ્રત્યેની આસક્તિ પરથી ગુજરાતી બાપામાં ‘દોહા’ શબ્દમાં સ્ત્રીવશતાના ગુણની લક્ષણા ધર્મ અને તે પરથી ‘દોહો’ એટલે “નિર્જન મનનો” “મૂર્ખ” એવો અર્થ રૂઢ થયો છે. પરંતુ ‘દોહા’ નો અસલ અર્થ મારવાડી બાપામાં મધ્યમ રજો છે... ‘માર’ એટલે “મિત્ર” “પ્રીતમ” એ અર્થ બવાઈની સાખીમાં હરિદ છે... આ રીતે “માર” અને “મારડી” તે મારવાડનાં અનુચ્ચ નહિ પણ “નાયક” અને “નાવિકા”—એ અર્થ સૂચરે છે, મારવાડના દોહાએ પોતાનામાં રસિકતા દોવાની દેખના કરેલી તેથી એ એ પદ પોતપોતાનાં, આવાં વર્ણન કરી... નાટ્યપ્રયોગનો આરંભ કરવાની પ્રયા મારવાડમાં જ રૂપલ થયેલી એમાં સંદેહ રહેતો નથી. તેમ જ એ નાટ્યપ્રયોગો પોતપોતાનાં ત્યારે મારવાડ અને ગુજરાતની બાપા એક દોવાથી ગુજરાતમાં પણ તે એ જ રૂપમાં પ્રવર્ત્યા એમ અનુમાન થાય છે. માર-

કમે ગુજરાતની બાધાના ફેરફાર સાથે બવાઈની બાધા બદલાઈ પણ ગાવાના પદ અને બજવવાના ખેલ કાચમ રહ્યા...

આ પરથી ફલિત થાય છે કે મારવાડનું અને ગુજરાતનું બવાઈનું આ સાહિત્ય સામાન્ય હવ્વ અને એક જ બાધામાં હવ્વ ૧૫

રમણુબાઈની સુદમ દષ્ટિ લેખની અંતિમ કંડિકામાં દેખાય છે :

હાલની રાજકીય વ્યવસ્થાની ઘટનામાં મારવાડ અને ગુજરાત જુદા પડી ગયા છે, અને, એ બે દેશ વચ્ચે સાહિત્યનો સંબંધ રહ્યો નથી. મારવાડી બાધામાં વર્તમાન સમયનું સાહિત્ય ન્યૂન હોવાથી મારવાડી બાધા હિન્દી બાધાનું ઉપરીપણું સ્વીકારતી જણાય છે અને મારવાડના લેખકો આદર્શો માટે હિન્દી તરફ વળતા જણાય છે...વર્તમાન ગુજરાતી બાધામાં વર્તમાન હિન્દી બાધા કરતા સાહિત્ય વધારે ખીસેલું છે. વળી, નામની વિમુક્તિઓની તેમ જ ક્રિયાપદના બેદ, કાળ, પ્રયોગ વગેરેની વિવિધતા અને વિપુલતા ગુજરાતીમાં હિન્દી કરતા વધારે છે...મારવાડી બાધા જે ગુજરાતી બાધા તરફ વળશે તો નજીકની રેલીની એ તેની મોટી બહેન શક્તિ મામવામાં તેને ધણી સહાયબલ થશે એ નિઃસંદેહ છે

રમણુબાઈનું હિન્દીની રિચિતિ વિશેનું આ નિદાન અને મારવાડી લેખકોને આપેલી સલાહ બહુ જ સાચા છે, જે કે હવે મારવાડીઓ હિન્દી તરફ નિશ્ચિતપણે વળી ચૂક્યા છે, ને ત્યાંથી ગુજરાતી તરફ વળે તેમ નથી જ.

આમ રમણુબાઈને હિન્દી બાધાસાહિત્યના સામાન્ય સ્વરૂપને સાચો ખ્યાલ હતો, જે કે બાધાસાહિત્ય વિશેના ચારે નિગધોમાં તેમણે કરેલા અમુક વિધાનો પરથી જણાય છે કે તેમને વ્યાકરણશુદ્ધ હિન્દી નહોતું આવડતું—‘બજાર હિન્દી’ને જ તેમણે શુદ્ધ હિન્દી ગણેલું.

આમ કેટલીક જામનોમાં મહત્વની ક્ષતિઓ છતાં એકંદરે વિચારતાં કહેવું જોઈએ કે નાનપણથી બાધાઓ વગેરે સરખાવ્યા કરનારા રમણુબાઈમાં બાધા પારખવાની દષ્ટિ અને વિવેકશાળિતા છે, અને તે ઉપરાંત આ નિગધો તેમના ઉત્સાહ, તેજસ્વી બુદ્ધિ અને બાધાસાહિત્યનો સાચો રસ જતાવે છે.

સામગ્રી : કવિતા અને સાહિત્ય ૩). ધ ઇન્ડિયન જિન્ડ્રી લેંગ્વેજ. ૧૯૬૬ બ્લાકરજી. મનોહરદાસ (૧).

પ્રકરણ ૧૨ :: કવિતા

આપણા જમાનાને કાલે આ પણ કવિ-આત્મા મોહકનારે તો મોહ્યો હતો! કિંતુ આપણે રચુલ જમાનો ... રમણભાઈના ઉચ્ચ શુદ્ધ કવિત્વનો ચનાંસ પણ ખીલવી ન શક્યો. પ્રતિભાસંપત્ત આત્માએ કલ્પ-વૃક્ષ નેવા દોય છે : તદમે હાલો તે કુલ તદમે ચાલો તે ફલ તદમે એ કલ્પવૃક્ષ ઉપરથી મેળવી શકો. તદમે રમણભાઈના ચિત્તંત્ર ઉપરથી કવિતા-કવિઓના ફલ તો—અરેરે! ચાતાંચે પણ નથી લીધા.

—બળશંતરાય ઠાકોર

‘હિસાઈ, તેજરવી શુદ્ધિ અને સાચો રસ—ભાવાવિપ્લવ નિર્જમીનાં આ સફળો રમણભાઈની કવિતામાં પણ દેખા દે છે.’

એ વખતે તેમની આસપાસનું બધું વાતાવરણ કવિતાનું હતું. ત્યારના કોલેજિયનો પણ કવિતા કરતા જ. રમણભાઈની સડેજ પહેલાંના વિદ્યાર્થીઓમાં નરસિંહરાવ, મણિલાલ અને હરિ દર્પદ અને એમના સમકાલીનોમાં કેસવલાલ, મણિશંકર અને ઠાકોર કાવ્યો રચતા. વળી કાવ્યકલારંગી ભોળાનાથના કુટુંબનો એમને તો નિકટનો પરિચય હતો. પરિણામે કોલેજના હેસા વર્ષમાં હતા ત્યારે જ તેમણે કાવ્યપ્રવૃત્તિ આરંભી દીધી.

એમની સમગ્ર કવિતા ‘કવિતા અને સાહિત્ય ભાગ ૪’નાં ચોત્રીસ કાવ્યો, કીર્તનમાં દટાયેલાં પાંચ છંદ-કે પ્રસંગ-કાવ્યો, ‘રાધનો પર્વત’નાં એ ગીતો, એક લાવણી, ચાર યુગ્મશ્લોકો ને એક ત્રિશ્લોકી કવિતા ને છપાસી શ્લોકો તથા થી વિદ્યાનંદેન પાસે જળવાઈ રહેલાં પાંચ અપ્રકટ કાવ્યો એ છે. આ પાંચ કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરવાની રમણભાઈની ઇચ્છા નહોતી.^૧ પણ એ પાંચમાંની કોઈ કૃતિ એવી નથી કે જે પ્રકટ ન થવાથી રમણભાઈની હિપલબ્ધ કવિતા પરથી ચતા એમના મૂલ્યાંકનમાં ઝાઝો ફેર પડે.

એમની પહેલી કવિતા “જગૃત્” (૧૮૮૬, એપ્રિલ) દસપત-

શૈલીની છે, પણ એનો વિષય હરિલાલના દેશાભિમાનના કાવ્યોની વધુ નજીક છે; હરિલાલના ઠોક પાડતા કાવ્યો વાચીને વિનીત ને રાજભક્ત રમણભાઈને ભાષાતર^૨ માટે એ ઉદ્દામ કાવ્ય લેવાનું મન થયું હશે. એ કેટલેક રચણે અપુષ્ટાર્થ દોષવાળા કાવ્યત્વ વિનાની કવિતા છે. તે પછીની કવિતા “સુધારકને ઉત્સાહ” (૧૮૮૬, ડિસેમ્બર) ચડિયાતી નથી. એનો વિષય નર્મદ જોવો વધુ છે એ જ સાબની “કાલ” એ એ કરતા ઘણી ચડિયાતી છે. જાણે કે એ કાવ્યથી કવિએ નર્મદ દયપતનું અનુકરણ મૂકી પોતાને ઠીક લાગે તે માગે વિચરણ કરવા માડ્યું છે.^૩ આ પછીની “કષ્ટ કાર્તિ સાચી ?” (૧૮૮૭) ખાંડી સામાન્ય બની જાય છે. “આશા” (૧૮૮૭) જહેમતપૂર્વક તૈયાર થયેલી છે, પણ “કાલ” કરતા ઊતરતી છે.

આ બધા કાવ્યોમા ચિત્તક્ષોભ કરતા વિચાર અને કેટલાકમા તો ‘આલો કવિતા કરીએ’ની વૃત્તિ વધુ લાગે છે, પણ અતુકમમા તે પછી આવતી “તુ મમ” (૧૮૮૮)મા ચિત્તક્ષોભ જનકકારણ છે એ સ્પષ્ટ છે. એ કાવ્યની શરૂઆત આમળના બધા કાવ્યો કરતા અપૂર્વ ને પ્રતિભાસુકત છે

ત્યારે ગઈ શું બહિંથી પ્રિયા તુ ? મૂકી ગઈ આ આ હૃદય રિખાડ ?

આગળ આવતા રમણભાઈ કહે છે

મહો ફરે છે રવિ આસપાસ, છાયા ફરે જ્યાં વચમા પદાર્થ,

પ્રદક્ષિણા એ પ્રિય કરી સર્વે, કયા હું ફરે રે ! તુજ વીણું મધ્યે ?

૨. જમ.

૩. એક નજીવી છટ ખાંડ કરતા કાવ્યનું બ્યાકરણ શુદ્ધ છે, છંદમા ને વાળીમા પ્રવાહિતા આવી છે, ને આગલા બે કાવ્યોમા વ્યંગ્યને બિલકુલ અભાવ હતો તે અહીં દૃઢ થયો છે આખા કાવ્યમા કવિને ઉદ્દેશોધન કરતા વધારે મહત્ત્વનું કથવિતત્વ છે, અને વક્તવ્યને જુદી રીતે વાળવાની, અંતમા વધુ ચોટવાળો વિચાર મૂકવાની આવડત પણ એમા આવી છે, અલબત્ત, એ વિચાર એ એકેએ તેવી સારી રીતે રજૂ કરી શક્યા નથી

આખા કાવ્યમાં એક પણ લીટી 'નિરર્થક' નથી. કેવિએ પોતાનો જોભરો, વિશ્વાસ, આકોશ કે એવી ઓછી કલાત્મક બાબતોમાં દાક્ષવવાને બદલે અબજ સંયમ રાખ્યો છે. એ સંયમ, એની સાથે બળેલી મૃદમ કલા, અને ભાવના ઉદ્દેકથી-ચિત્તક્ષોભથી સ્વાભાવિક રીતે આવીને કાવ્યના દેહ ને આત્મા સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગયેલા યથાર્થિત અલંકારો : આ બધાને લીધે આ કાવ્યે આપણા સાહિત્યમાં હમેશનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. આગલી કવિતામાં કવિએ છંદ પર જે પ્રભુત્વ મેળવવામાંડ્યું હતું તે અહીં સંપૂર્ણ થયું છે.

હવે વિશેષ નોંધપાત્ર કાવ્યો જ જોઈશું. "તું ગર્ભ" પત્ની-વિરહ આલેખે છે, તો "સર્વસ્વ" (૧૮૮૬) પ્રિયતમા-પ્રશસ્તિ છે.^૪ ફારસી લઘુના પ્રણયકાવ્યને રમણભાઈ બહુ સરસ રીતે ઉતારી શક્યા છે એ વાતાવરણ મારે એમણે ગજનું સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું છે, ને દિલ, ખુશી, મઝા, ખૂમી, ચીઝ, નરગિસ, મુલકાં, દિલદાર, ગમગીની, ખેચેની, ગમ, શુદાઈ, લાચારી, મદદ, હાક્ત, સખખ, માંચક, દીદાર, ખ્યાલ, ખવાબ, દોક્ત, ઉમેદ, જાન, જખાન, ફિર-દાસ, ખાકસાર, જહાન એ ફારસી શબ્દો વાપર્યા છે. સંસ્કૃત તત્ત્વમ શબ્દો જ નહિ, તો નેત ને છળી જેવા તદ્દભવ શબ્દ એમના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને લીધે, ને કવિતા શબ્દ આજુબાજુના વાતાવરણને લીધે, ફારસી શબ્દોમાં બળી ગય છે.

જે રમની કવિતાની હપ્ત જોતાં જણાય છે કે તેઓ કાવ્યની નીચે જમણે છેડે રચ્યાસાલ લખતા, ને જો કોઈ કાવ્ય અંતઃપ્રેક્ષનન્ય દોષ તો તેને મથાળે ડાબી બાજુ, અંતઃપ્રેક્ષની સાલ લખતા. આ કાવ્યને પ્રેક્ષ 'દલ્માં' છે, જે કદાચ વિદ્યાબહેન સાચેનાં વેવિશાલ લગભગ એમને જોતાં થયા હોય, ને કાવ્ય લખતી આસપાસ યા તે પછી લખાયું હોય-આમ ન બને કે પ્રેક્ષ અને સર્જન વચ્ચે આટલો બાજો બીજ કોઈ કાવ્યમાં નથી. રમનાં અંતઃપ્રેક્ષવાળાં કાવ્યો જ સારાં થાય છે, 'પ્રાસંગિક' એટલાં સારાં નથી થતાં, અને અંતઃપ્રેક્ષ વિના રમ. જેવા આવો વિષય ઝટ નથે લે.

અમુક શૈલીની કવિતા રચવાનો સમાન પ્રયત્ન હોવા છતાં એમાં કૃત્રિમતા, આકર્ષક અને અપર્યાપ્તતા આવ્યા નથી. કાવ્યમાં સાગણીની તીવ્રતા છતાં આર્થતા માગી લે તો સંયમ, કાવ્યઘટના માં કલાના નિયમ માગી લે તો પ્રમાણસાધક યોજના દારસી મંત્રન (પ્રણયગીત)ની રૂઢ વિચારશૈલી — એ સર્વ ગુણો પ્રગટ થાય છે. ૫ કોઈ પણ રીતિ, ભાવ વગેરે અડપથી અપનાવવાની રમણભાઈની શક્તિ પણ આ કાવ્યમાં જણાય છે. રમણભાઈ જેવા મહીર છવન દષ્ટિવાળા કવિએ આવું રમદસી કાવ્ય આવી સરસ રીતે રચ્યું એથી વિશેષ અમત્કૃતિનો અનુભવ થાય છે.

૧૮૬-૮૬ના ત્રણ વર્ષોમાં લખાયેલું આ નવમું કાવ્ય છે પણ તે પછીના કાવ્યો સાધારણ રીતે ઘણે લાભે અતરે લખાયા છે. ૧૮૮૭ માં સામાન્ય પદની વિરુદ્ધ બાપણ આપવા^૧ ને ૮૮ માં એ વિરુદ્ધ સખ્ત શબ્દોમાં લખવા^૨ છતાં રમણભાઈએ ૮૬ સુધી કેટલાક સામાન્ય પદો રચ્યા હતા, પણ હવે જાણે તેમણે યુવકસુનમ કવિ રહેમણુત્વ બાબતે મૂકી પ્રેરણાની આગા થાય ત્યારે જ કલમ ઉપાડવાનો નિર્ણય કરી લીધો.

“સર્વેવ” પછી જે વરસનો ગાળો કાવ્યો રચાયા વિના વહી જાય છે એ દરમિયાન મહીપતરામનું અવસાન થાય છે, અને જમીનમાં વહેતું રમણભાઈનું કાવ્યઝરણુ ફરી જહાર આવે. “દેહાવસાન” (૧૯૧) “તું અર્ધ” કરતાં ઓછું ઉત્કટ છે એમાં સાગણી કરતાં વિચાર વધુ વરતાય છે, પણ એ સ્વાભાવિક પણ છે. પત્ની ને પિતા વચ્ચે ભેદ હોય જ. પત્નીનું મરણ અકાળે થયું હતું પિતાનું મરણ આકસ્મિક છતાં સૃષ્ટિકર્મને અનુરૂપ હતું. પણ આ ઉપરાંત વિશેષ કારણ એ છે કે કાવ્યની કલ્પના જ નાની ને દૂકી

૧ નરસિંહરાવ, સ્વ, પૃ ૪૭

૨ એન્ડ્રિયન્ટન હોલેજનું “કવિતાની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ”

૩ કવિતા

છે. એની ભંગી એવી પસંદ થયેલી છે કે એ લાંબી ન ચાલે કે એમાં ખાસ બળ્યતા ન આવે :

જે ચક્ષુ યુગ્મે બહુ કામ પ્રિયો, હત્સાદ ઓદાર મહત્ત્વ આશા
તે શુ મિત્રાવાં સ્વજનોનિ તર્ક, નાખ્યા વિનાએ પ્રિય દષ્ટિ એક.
પહેલી કડીમાં આમ ચક્ષુની વાત કરી બીજી અને ત્રીજીમાં વાણી
અને હૈયાની વાત કરેલી છે. છેલ્લી કડી વધુ અણિયાળા છે :

આરંભિને ભ્રમતિ આપી નેણે, અનેક ઉત્કૃષ્ટ પ્રવર્તનોને,
જેવા વિના એકનિએ સમાપ્તિ સુતા સુતા તે ધરિ દીર્ઘ શાન્તિ.
આ પછી રમણભાઈનો કવિતાપ્રવાહ બીજાં ત્રણ વર્ષ સુધી જમીન-
માં જ વહે છે. પિતાના મૃત્યુના પ્રસંગે “દેહાવસાન”ને જન્મ
આપ્યો, તો એક કાવ્યમાન સાંભળવાથી “બારણે પુકાર”
('૬૪)ને જન્મ મળ્યો. ભોજાનાથે રચેલ “બારણે પુકાર” કાવ્ય
એમના પુત્ર કૃષ્ણરાવને મેંએ અસાધારણ મધુર હસકે સાંભળતાં
એમને એ કાવ્યનો જે નવો જ અર્થ સમજાયો, એ કાવ્યનું સાચું
હાઈ મનોનયન સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થયું તેનું સુંદર, મનોહારી, હૃદયમગ્ન
વર્ણન એમાં આપેલું છે.^૮

૪-૬-૬૫ એ જન્મી ૬-૫-૬૬ ને દિવસે અવસાન પામેલા
પુત્રના વિરહનું કાવ્ય “રેખાચંપતા” ('૬૬) “દેહાવસાન” કરતાં
ચડિયાતું છે. “સ્તોત્ર—પ્રભુમય જીવન” (૧૯૦૦) બહુ જાણીતું
છે. એક સારા ભક્તિકાવ્ય તરીકે એણે આપણા સાહિત્યમાં સ્થાન
પ્રાપ્ત કરી લીધેલું છે.

૮. ભોજાનાથના કાવ્યની સરજાત આ રીતે થાય છે :

“દયાસિંધુ તારે બારણે પુકાર” દીન બાબ, કૃપાસિંધુ-દીનજંધુ-તારે બારણે.”
ઈશ્વરને બારણે પુકારવાનો વિચાર જ માનવની હૃદયનાને ઇંછેડે તેવો છે.
પરિણામે ભોજાનાથના આ કાવ્યથી સુપરિચિત સમાજએ રમ. અને
નરસિંહરાવનાં કુલ ત્રણ કાવ્યો ઉપર એની અસર પડી છે: રમ. નાં “બારણે
પુકાર”, રાનડે વિશેનું “દયાસિંધુ તારે બારણે પુકારે દીન બાબ” અને
નરસિંહરાવનું “મંજલ મંદિર ખોલો...દાર કોમો શિથ બોલો.”

ધરીને ઢરમા રસની પ્રતિમા—જ'હં હમતિને સિંચર છે મહિમા
રમરી આકૃતિ એ નિજ પીછિ ધરે, અનુસાર જ ચિત્ર પછિ ચિતરે;
જ્યમ ચિત્રક એ મન-મૂર્તિ વડે, બહુ સુંદર હત્તમ સૃષ્ટિ રચે;
ત્યમ જીવનના પઠની હપરે, મુજ લેખન તે તુજ સાક્ષી પુરે.

એ પંક્તિઓની કલ્પના અરેખર અદ્ભુત છે, અને રમણભાઈનું માનસ સાચા મર્મવિદ્ કવિનું હતું એમ દર્શાવી આપે છે. આમ છતાં એ પંક્તિઓ એ પણ બતાવી આપે છે કે પોતાના એ ભાવને જોઈએ તેટલી સરસ રીતે કવિ વ્યક્ત કરી શક્યા નથી. ઉપર્યુક્ત ભાવ જોવો સરસ છે, તેણે જ ચિત્રહર શરીર અને મનના જુદાજુદા ભાગમા આવી વસનાનું કવિએ ઈશ્વરને કરેલું આવાહન છે. કાવ્યની ક્ષારચના જોઈએ તેટલી માતમર નથી કદાચ આવા ભાવો મારે તોટકની પસંદગી પણ ઉચિત નથી આ સ્તોત્ર ગવાય ત્યારે એની શક્તિ વધુ સ્પષ્ટ રીતે બહાર આવે છે.

“વિભૂતિપ્રાર્થના” (૧૧)મા રમણભાઈએ બહુ કવિત્વમય બાનીમા મેઘધનુષની રેખાઓ, સોમનિંગનો મધુર અમૃતમયો રસ, સરિજજલની હલસતી ગતિ, પવન-ઉંધરે વિચરતા નાદો અને ઈશ્વરી કૃપાસુધાની વિભૂતિ પોતાને બક્ષવા સર્વવિભૂતિમૂલ્ય પ્રભુને પ્રાર્થના કરી છે.

“જિજ્ઞાસપ્રતિબિજ્ઞમ” (૧૯૧૧ કે ૧૨) આખું સંબોધનના રૂપમા છે. શરૂઆતમા કવિ ગિરિને સંબોધન કરે છે, અને પાંચમી કડીથી “તમ આશ્રિત હું ગિરિરાજ વિભો.” એમ આખી કવિતાને ઈશ્વરમંબોધનમા પત્તની નાખે છે. રમણભાઈ ઈશ્વરને કહે છે કે મારા “જીવન-ભાવ-વિચાર સહુ” તમારા પર નાખું છું, અને તમે તેનું પ્રતિનિધિ પાડો, એ વસ્તુઓની પ્રતિચ્છાયા આપો. આમ કવિ પોતાને જિજ્ઞાસુ અણી ઈશ્વરને મુકરે કલ્પે છે, અને એ મુકરને કાર્પકર બની સાચું પ્રતિનિધિ આપી જિજ્ઞાસે યથાતથ સ્વરૂપે જોળખવાની સુવિધા કરી આપવા બીનવે છે, કારણ

પટભાણ વડે જગત વીર્યા, પરખાય નહીં પ્રતિભાય વિતા;
 બહુ ઘોષ મઢીં ધ્વનિ બેઠાં બહ્યા, નહિ વીણુ પ્રતિધ્વનિ જાય કહ્યા.
 આખા કાવ્યમાં રમણુભાઈનો વિચાર ઈશ્વરને જ મંબોધવાનો છે,
 પણ બીજી અને ત્રીજી કડીનું વર્ણન તો માત્ર પર્વતને જ લાગુ પડે,
 ઈશ્વરને લાગુ ન પાડી શકાય, તેવું છે. કાવ્યમાંની

મુજ-જીવન-ભાવ-વિચાર સહુ, ગિરિ! નાખું છું એ તમ ઉપર હું.
 એ લીટીએ લાલિત્યહીન છે. આ લીટીએને મળતો ભાવ નાનાલાલે
 તે પહેલાં લખેલા “પ્રભો! અન્તર્યામી” વાળા કાવ્યની એક
 કડીમાં છે :

પિતા! પેલા આપે જગત વીર્યો સાગર રહે,
 અને તેજે પાણી સહસ્ર નદનાં તે ગમ વહે;
 વહો એવી નિત્યે અમ જીવનની સર્વ ઝરણી
 દયાના પુરુષોના તુજ પ્રભુ મહાસાગર ભળી.

“હોટોમ્સ એન્ડ બ્રોકન હાર્ડસ” એવા પેટામધાળાવાળા
 “શતકંઠુ” (૧૮૯૬) માં રમણુભાઈ પૂછે છે કે સો યજ્ઞોથી ઇંદ્રાસન
 મળે, ગ્રીકો ને રોમનો ધાતકી બની સો બળદોને સાથે હોમે તેથી
 દેવદેવી પ્રસન્ન થઈ શકે, તો દેવવર્ગે હૃદયપ્રમુખમાં પુણ્ય કેમ નહિ
 માન્યું હોય? પછી રમણુભાઈ દેવોને પૂછે છે કે પશુ વિનાનો પણ
 યજ્ઞ હોય છે તે તમે જુઓ છો ખરા?

ને કે વસે છે દર્દિં દેવ એવો, સ્વભાગ માત્રે હૃદયેથી તેવો ?
 ને દન્ય મટિ હરિ ખંડ ખંડ, ને અગ્નિ પ્રેરે હૃદયે પ્રચંડ ?
 ને ભસ્મ તેની જ્વલતી સદા રહે, એ વેર દયાનું મનુજેથી વાળે ?
 પછી માનવનું હૃદય કેવે કેવે પ્રસંગે સહસ્ત્રખંડ થાય છે એ
 વર્ણવી તેઓ કહે છે કે આર્તુ બલિદાન નિધ્ન જાય છે એ જોઈ
 માનવ શાંતિ ખોઈ બેસે છે. પણ પછી તરત જ વિચારપણા થાય

ક. દલિતાની વિદ્યાબદ્ધ પાસેની દગ્ગા પરથી જખાય છે કે કેટ-
 લીક વાર રમ.ને મથાણું અંગેજમાં સૂત્રું, ક. વ. “કાલ” ને “તત્કાલ-
 મદિમા” ને નામે ઇપાયેલી દલિતાને ત્યાં માત્ર અંગેજ મથાળાં આપ્યાં છે.

છે-આવી અનવસ્થા છનાં એક પ્રચલિતતા એવો છે કે જે કાંઈ પણ જાતનું બલિદાન લેનો નથી ને છનાં એવનું દાન દે છે. આ કવિતામાં નરસિંહરાવને એક જૂલ એ લાગી છે કે એમાં 'સો યજ્ઞ એમ ભરતખંડની કલ્પના, અને સો જાળદ (શત ઉક્ત) એક યજ્ઞમાં હોમવાની પ્રાચીન ઋષિ અને રામની પ્રજ્ઞની શ્રદ્ધિ એ જે વચ્ચે મિશ્રણ થઈ ગયું છે.' ૧૦ નરસિંહરાવની આ માન્યતા સંપૂર્ણ રીતે સાચી લાગતી નથી કદાચ રમણભાઈએ એ જે જુદીજુદી કલ્પના-એ દાખલા-એક જ મંદર્ભમાં મૂકવા ધાર્યું છે. પણ, નરસિંહરાવની આ ગેરસમજ પેટામથાળા પરથી થઈ હશે. ભારતી કલ્પના પ્રમાણે, 'શતકૃતું'નો અર્થ સો યજ્ઞ કરનાર, ઇંદ્ર, અથવા (કલ્પનાવિસ્તારથી) હૃદયની આકૃતિ આપનાર-એ કરી શકાય. આમાંથી રમણભાઈએ પહેલા કે ત્રીજા અર્થને બદલે યજ્ઞથી વૃષ્ટ થનાર ઇંદ્ર, (ને તે ઉપરાંત કદાચ 'હોક્રેટામ'-સો યજ્ઞ) એ અર્થ ક્યો છે. ૧૧ પણ કવ્યની જૂમિકામાં રહેલી સાંકેતિક હકીકતો એ જે અર્થ કરવા માગે છે તેને અનુકૂળ નથી. કાવ્યનો અર્થ જોઈએ તેટલો સ્પષ્ટ નથી. દાખલા તરીકે ઉપર ઉતારેલી પંક્તિઓમાંની છેલ્લી જે. પહેલી ચારમાં 'એવો કાંઈ દેવ વસે છે?' એવો પૂછાનો ભાવ છે, અને આ જે લીટીમાં કદાચ એવો એક દેવ છે, ને તે આ રીતે બલિદાન લે છે એમ સ્વીકારી લેવામાં આવ્યું જણાય છે. પોતાના સાળા વિવરણમાં નરસિંહરાવે આ જે પંક્તિઓ વિશે કાંઈ કહ્યું નથી. (વસ્તુતઃ પાઠથી એ પંક્તિઓ એ ને એ દેવ વિશે ચાલુ લાગે છે.) કાવ્યનો અંત પણ રમણભાઈ જરાજર રીતે લાવી શક્યા નથી. આખું કાવ્ય વાચતા એવો ભાસ થાય છે કે ઈશ્વરના શ્રેયદાતૃત્વવાળી છેલ્લી કડી કદાચ

૧૦ સ્વ, પૃ. ૫૬

૧૧. વળી કાવ્યમાં હૃદયના સો ખંડોનો ઉલ્લેખ છે તેમ એના "ના જે બહુયે શત કે સહસ્ર" એવા ખંડોનો પણ ઉલ્લેખ ■ અને એકએક યજ્ઞમાં હૃદયનો એકએક જ હુકો હોમવામાં આવે છે એવો કાંઈ ઉલ્લેખ નથી

પાછળથી ઉમેરવામાં આવી હોય. ખામીઓ છતાં એમાંનાં ભાવ ને પ્રવાહિતાને હીંધે કાવ્ય વાંચવા જેવું બન્યું છે. જે વિભાવોથી હૃદય શત-સહસ્ર ખંડ થાય છે તેનું વર્ણન હૃદયસ્પર્શી છે.

“તુંમમદ્રા” (૧૯૦૩) રમણભાઈની અત્યાર સુધી જોયેલી કવિતામાં નવી ભાત પાડે છે. “મદ્રાસ જતાં રેલવેના પુત્ર પરથી જણાયેલા દેખાવ ઉપરથી”^{૧૨} લખાયેલી આ કવિતામાં કાવ્યચમત્કાર એક વિશિષ્ટ બંગી ઉપર આધાર રાખે છે. અહીં કવિની કલ્પના મૂળ વિષયના સાધર્મ્યનું નહિ પણ વૈધર્મ્યનું અવલંબન કરીને આગળ વધે છે. કવિ કહે છે કે “તુંમમદ્રામાં સિદ્ધાઓ જલપ્રવાહને રોકતી નથી, પણ ઊલટો રમ્ય બનાવે છે, બ્યારે મારા હૃદયમાં એમ નથી.”

પ્રશાંતિ આવી હૃદયે ન મારે, ન ત્યાં શિલા ને જલ મિશ્ર થાયે;

રથે ન અન્ધાન્ધની રમ્યતા ત્યાં, ને ના મહેમાન જુદા જુદા ત્યાં.

નરસિંહરાવ કહે છે: “પ્રકૃતિના પ્રથમ દર્શને સામાન્ય સ્વરૂપના જણાતા પદાર્થો કવિહૃદયને કેવી રીતે ઉદ્બોધક બને છે” તે આ કાવ્યમાં “દૃશ્યમાન થાય છે.”^{૧૩}

આ કાવ્યમાં જોયેલી તોલનની શક્તિ ધીમેધીમે બીજાં કાવ્યોમાં વિકસતી જતી લાગે છે. અહીં હૃદય અને નદીનું શુણ્ઠવૈધર્મ્ય સમ-તોલ વાક્યોમાં મૂક્યું છે, તે “વાચના” (૧૯૧૦)માં કવિ પ્રભુ અને પોતાની વચ્ચે દીનબંધુત્વ, દાનેશ્વરીત્વ, અનાથનાથત્વ પરત્વે તફાવત દર્શાવી^{૧૪} અને પ્રભુને પોતાને દીન, ધનલોભરદિન અને અનાથ બનાવવાની વિનંતિ કરી કહે છે: “ને નાથ-બંધુ-ધન મુજ થાઓ.”

“મૃદ્યજ્ઞાન પ્રાપ્તિ” (૧૯૧૧) માં કવિ કહે છે: માનવો ઐહિક પદાર્થોની કીમત પસાથી આંકે છે, પણ અપ્રતિમ હૃદયને

૧૨. કસા ૪, પૃ ૧૭૬.

૧૩. ૨૯, પૃ. ૫૮.

૧૪. આવો માનવ ને હૃદયરત્નો વિરોધ પ્રાચીન પરોમાં મળી આવે છે સરખાવો દુલસીદાસનું “વ દયાહ. દીન દો, વ દાનિ, દોં ભિખારી; દોં પ્રસિદ્ધ પાવણી, વ પાપપુન દારી” અને મીરાંનાં “તુમ કયે મોટીન ને મેં મહ ખાશા” તથા “જે તુમ છોરો શિવ, મેં નદિ છોરો.”

ધૂળ જેમ ઉવેએ છે તેઓ જાણ રસોઆ મધુને આદર્શ ગણે છે અને રસેશને વીસરી જાય છે તેઓ પદ્મની કાંતિ અપ્રતિમ ગણે છે, પણ અદ્વૈત જ્યોતિસ્વરૂપ તેમને દુર્ગમ અધકાર બાસે છે કાવ્યને અતે કવિ

સુવર્ણથી કે મધુથી ન ઘાવ જે મૂલ્ય તાર નહિ પદ્મથી જે તે મૂલ્યજ્ઞાન બક્ષવાની એને પ્રાર્થના કરે છે “ધૃતિરાજાનું વહન” (૧૯૧૧)માં તેઓ અસ્તિનાસ્તિ જણાવવાને બદલે માનવ અને ધૃતિર વચ્ચેનો સંબંધ રાચક રીતે એકએક ટૂંકી લીંટીમાં સામસામે મૂકી બતાવે છે

હુ બાણ તાર પ્રજ્ઞા ઘ ધનુર્ધર હલેસુ હું ને પ્રજ્ઞા ધ ઘ નાવિક વગેરે આ યુગે કવિત્વમય છે, અને દરેક પંક્તિમાં ‘પ્રજ્ઞ’ શબ્દની પુનરુક્તિ થાય છે એટલે કાવ્ય કૃત્રિમ બનવાને બદલે બાવપ્રાણિત રહે છે “વિભૂતિપ્રાર્થના” (૧૯૧૧)માં કવિ કહે છે

પૂરો છો પ્રજ્ઞ જે જે રેખાઓ મેધધનુષને રંગ
સ્ફુટ અસ્ફુટ અર્ધસ્ફુટ પૂરો મુજ હૃદયને બધે અંગે
સિંચો છો પ્રજ્ઞ જે જે અમૃતભર્યો રસ મધુર સોમખિજ
છવન બહુ બહુ દેતો સિંચો મુજ હૃદયને બધે રમે

વગેરે કવિતા કૃત્રિમ એટલા માટે નથી સાગતી કે કવિ પૂરો, સિંચો, રેરો, ફૂંકો એવા જુદા જુદા વિધેયોથી અને હૃદયને અંગે, રમે મેં વિનરે જેવા જુદા જુદા આધાનોથી વૈવિધ્ય ને અસર મારકતા જાળવી શક્યા છે જો કે એક દરે કવિતા બીજી નથી

રમણભાઈની લાખી કવિતા—ખડ— કે પ્રમગ—કાવ્યો—કીર્તનો માં દટાયેલી છે ‘હૃદના કીર્તન’માંની આડત્રીસ કડીની વૃત્તિ વિશેની વૃત્તનંદ કવિતાને ખડકાવ્ય કહી શકાય એના પાઠના ભાગમાં નિરૂપણપદ્ધતિમાં આખ્યાનકવિતાના કાંઈક અંશે પ્રવેશ પામે છે ૧૯૦૦ના કીર્તનમાંનો પદ્ય મંડીનો દયાનંદ સરસ્વતીનો પ્રસંગ લેખકની આખ્યાનકાર તરીકેની શક્તિ દાખવે છે એમાં વૃત્તો

પણ આવે છે. '૦૩ના કીર્તનમાંનો નવ કડીનો મદાધરસ્વામીનો પ્રસંગ નિરૂપણરીતિમાં જૂની કવિતાને તેથીયે વિશેષ અનુસરે છે. '૧૨ના કીર્તનમાંનું ઓગણીસ કડીનું તુકારામનું ચરિત એકંદરે જૂની દબનું જ છે. આમ એમનાં કથાકાવ્યો કે પ્રસંગકાવ્યોમાં તેઓ જૂની અને નવી બંને રીતિનો સમન્વય કરી શકે છે; છતાં એકંદરે તેઓ ખંડકાવ્યની પદ્ધતિ પરથી આખ્યાનની પદ્ધતિ તરફ દગતા મળ્યા છે, જેનું કારણ કીર્તનનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે. ૧૫

રમણભાઈનાં ગીતોમાં સદૃશી મધુર 'રાહનો પર્વત'માંનાં "રસ મુખકર ધન શો વરસી રણો" અને "વીનવૂં માર્ગ કરો, વહે મુજ નાવ" છે. "સુરદાસની યાચના" ('૬૮) પણ જરા ધરેડિયું છતાં મધુર છે.

'રાહનો પર્વત'માં રમણભાઈનાં છવાસી મુક્તો સંગ્રહાયેલાં છે. ૧૧ એમાંનાં કેટલાંકમાં સરસ કવિત્વ, ભાવ, ચિંતન, હથોટી અને હૃદયનૈપુણ્ય રહેલાં છે. ૧૭

નીચેના સંસ્કૃત દબના શ્લોક પણ સારી કવિતામાં મળ્યા પામી શકે :

૧૫. તેઓ દયારામકૃત મીરાંભાઈના આખ્યાન વગેરેમાં પોતાની પંક્તિઓ ઉમેરતા તેને એક વિશિષ્ટ પ્રકાર મળી સદાય, જો કે એવા કાળમાં મળતર જ છે.

૧૬. આંક ૧૩-૧૪ના શ્લોકયુગ્મ, ને આંક ૪૧-૪૩ના પણ શ્લોક વગેરેને મુતાદૃશી વધુ મોટાં સારાં દૃશ્યાં લાખ્યાં જ મળ્યાં નેહ એ.

૧૭. જેમ કે, રાઈ—દયારાં વર્તમાનતણિ ભાવિ મું યાચ સંધિ,

તે જાંખવા કંચુ" રહે મુજ ચિત્ત વેગ;

સીમા અભેદ નડતી સધળી દિશામાં;

પાહું પડી ભગિ ભમી મુંચવાય ચિત્ત. (૫. ૮૦)

રાઈ—પાસે મુખાસરિત ને મુજ દેહ યુધ્ધ !

પાસે પ્રસેવનિધિ ને મુજ ચક્ષુ રખી !

પાસે મુખાસરિત શીતલ વાટિકા ત્યાં,

હું છિત્તમિત્ર ભટક્યો વળી જાંખરામાં ! (૫. ૧૩)

એતન્વેથી વિહીન તો ય પશુઓ અને તને ભીતિથી,
તેની આ યુવતી ગાદી પડે અને—બહીતો હું પાછો ઢહું/૧૮
જગદીપ—પ્રેમરુદ્રસ્ત્રિંજ લાવેલો વડવાનલભાષિ એ;

રોપવા આપણી માંહે તોડિયાં જડ બંધનો. ૧૯

આ બંને શ્લોકોમાં 'કાવ્યપ્રકાશ'ના અભ્યાસી રમણભાઈની રુદ્ર વાચ્યાર્થ પાછળ રુદ્ર વ્યંગ્યાર્થ મૂકવાની પ્રશંસાપાત્ર શક્તિ પણ જણાઈ આવે છે. પહેલા અસાધારણ શક્તિવંતા શ્લોકમાં તેઓ કામવૃત્તિને સ્વાભાવિક રીતે જ પશુ સાથે સરખાવે છે, અને શુદ્ધ સાત્ત્વિક નિર્મળ સૌંદર્યનો વિનય બતાવવા કહે છે કે લીલાવતી એટલી સુંદર હતી કે એને જોઈને કામવૃત્તિ રચમિત થઈ. ખીળ શ્લોકમાં જડ બંધનો એટલે વાચ્યાર્થમાં મૂકતો કાંપો. યા ખીણ રીતે લેતાં મગરમચ્છનાં દેહબંધનો, વ્યંગ્યાર્થ છે રાઈ-વીણાના હાથમાં રહેલા શ્લિષ્ઠબંધનના વિચ્છેદનો. અને વડવાનલ સૂચવે છે કે એ વિચ્છેદ વિલાસ કે ઔદત્યમાંથી નહિ પણ પાવક ભાવનામાંથી જન્મ્યો છે.

'રાઈનો પર્વત'ના કેટલાંક સુકતકો ભિન્નિકાવ્ય બની રહે છે, જ્યારે ખીળ કેટલાંક પ્રકૃતિવર્ણનના સુંદર નમૂના બને છે. આમ કેટલાંક સુકતકો અનન્ય છે તો કેટલાંક સામાન્ય પણ છે. ૨૦

આમ રમણભાઈની કવિતા બિશ્નુલ શિખાઉની રીતે શરૂ થઈ પરિપક્વ સ્વરૂપે પહોંચે છે, તો ખીણ બાજુ પ્રયોગદલા પણ એમાં લગભગ વ્યત સુધી રહે છે

✓ એમની કવિતાનું અંચપૂર નાનું છે, પણ શૈલી, રીતિ, કાવ્ય-સ્વરૂપ, વિષય અને મન શક્તિ એ દરેકમાં એનું વૈવિધ્ય ધણું છે.

૧૮. પૃ. ૧-૫. ૧૯. પૃ. ૧૩૦ ખીળ કેટલાંક સાસ શ્લોક પ્ર. ૧૭માં ઉતારેલા છે ૨૦. ઠ. ત. : રાઈ—સામે જઈ જો થા દરે. . (પૃ ૧૫),
પહેલો પુરવાસી—હવે રસનો મુટો... . (પૃ ૬૦),
પૃ ૬૦ ઉપરનો હીન ધનાક્ષરી, ઇ ઇ

પ્રેમાનંદ, દત્તપત, નર્મદ વગેરે સર્વની શૈલીના અંશો એમની શૈલીમાં છે; છતાં તેઓ ખીખના અનુકરણમાં ધુસડાઈ ગયેલા નથી કે તેમની શૈલીને વશ થઈ ગયેલા નથી. એ શૈલીઓ તેમણે પોતાના કાવ્યસર્જન માટે સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોજેલી છે; પોને પ્રકાશમાં આણેલા નરસિંહરાવ કે દાનંતની પણ એમની કવિતા પર છાપ નથી. એઓ એ ખંતેની જેમ સમાનપણે સૌંદર્યલક્ષી નથી. એમની ગદ્યશૈલીની જેમ એમની કવિતાશૈલીનું લક્ષ્ય પણ અંગાંગનું નિરૂપણ કે શબ્દાદિનું સૌંદર્ય નહિ પણ સમગ્ર કથયિતવ્ય છે. આમ હોવાથી તે પોતાના ધણાખરા સમકાલીનોથી જુદા પડે છે.

રમણભાઈની કવિતામાં શૈલીવૈવિધ્યની જેમ સ્વરૂપ- અને વિષય-વૈવિધ્ય પણ ધણું છે. એમણે લાંબાં કથા- કે પ્રસંગ-કાવ્યો, ગીતો, ઊર્મિકાવ્યો અને મુક્તકો એ સર્વ પ્રકાર ખેડ્યા છે. એમની કવિતામાં પ્રણય, ચિંતન, પ્રકૃતિ, નિરલ અને ભક્તિનાં દર્શન યાપ છે, જેમાંનાં પહેલાં ત્રણ તો અગામીન અને નવીન કવિતાના જ ખાસ વિષયો છે.

શ્રી. મુંદરમ્ કહે છે કે રમણભાઈની કવિતામાં દૃઢ રૂપનો પદ્ય-બંધ, ઔચિત્યભરી શબ્દપસંદગી, પ્રવાહી ને પ્રાસાદિક નિરૂપણ, શબ્દને ભાવનું સૌંદર્ય, તેજસ્વી કલ્પના, “વિરલ ઉચ્ચ ભાવાનુભવ”, અને “સૂક્ષ્મમાંથી જીવિને તર્કયુક્ત વિચારસંભાર” નજરે પડે છે.^{૨૧} આમ અંતઃક્ષોભવાદી કવિનાં કાવ્યોમાં વિચારધનતા કે કલ્પના પણ એટલો જ ભાગ ભજવે છે. “તું મઈ” “સર્વેવ”, “દેહાવસાન” “ઝાણે પુકાર” કે “પ્રભુમય જીવન”ના સ્તોત્ર-માં જે ભાવ સર્વવ્યાપી છે, તો “રેખાચન્ડના” જેવામાં ભાવો-ટેક સથે ચિંતન પણ બળે છે, ને “સતકંતુ” “તુંગમદ્રા” “વિમૂતિપ્રાર્થના” અને “નિઝમ-પ્રતિનિઝમ” જેવાંમાં ચિંતન પ્રધાન છે, ભાવાવેગ તેના કરતાં મૌખ્ય છે. જરૂર પડનાં તેઓ

મુખ્યત્વે કારીગીરી ને શુદ્ધિ પર આધાર રાખતાં વૃષ્ટિ કે ઇદ-
અહત્યાનાં પ્રસાદ્યુલ્લુપ્ત ખંડકાવ્યો પણ રચે છે. વરતુતઃ
એમનાં સારાં કાવ્યોમાં યથાપ્રસંગ આત્મા ને હૃદયમનની બંધી દેશાએ
બેંગી થઈ પોતાનું શિલ્પ ધડે છે. વિવેચક નિરૂપણમાં ચૂકે છે, કવિ-
આત્મા ચૂકતો નથી.

આ છે રમણુભાઈની કવિતા. એમાં સત્તરમા સૈકાથી ઠેક
આજ સુધીની કવિતાનું આણું ઘેરું પ્રતિબિંબ પડ્યું છે, ને તે છતાં
તેમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ સ્વતંત્ર છે. '૮૬ લગભગ એમની કવિતા કંઈકે
પરિપક્વ થઈ તે પછીનાં કાવ્યોમાં પ્રતિભા ને વ્યક્તિત્વ બંને દેખાય
છે, પણ સાચા કવિ થવા માટે પ્રયત્નની જે એકાગ્રતા જરૂરી છે
તેનો તેમને વખત જ ન આવ્યો. તેમનામાં કાવ્યભાવ ને વૃત્તિ
અહણુ કરવાની સાચી પ્રબળ શક્તિ હોવા છતાં દુર્દમ્ય મહત્ત્વાકાંક્ષાને
અભાવે આપણને સાચો, પ્રબળ કવિ સાંપડ્યો નહિ. પ્રો.
હાકેર કહે છે તેમ જ એમની કવિતાઓમાં...એમના નામ સાથે
એકાઈ જાય, રમણુભાઈ એટલે દેશાણા કાવ્યના કર્તા કે દેશાણા
વિશિષ્ટ કાવ્યરૂપના નિર્માતા એમ એમના યશશરીરનું તિલક બને,
એવી એકે નથી. ૧૨ આ વાત એક રીતે સાચી છે. એક જ સારા
કાવ્યથી એમના સમકાલીન શુભશુભને પ્રસિદ્ધિ મળી, પણ કીર્તન
અને શ્લોકો ઉપરાંત ચોત્રીસ સ્વતંત્ર કાવ્યો છપાવા છતાંયે રમણુ-
ભાઈ એટલા પ્રસિદ્ધ ન થયા. પણ શુભશુભને પ્રસિદ્ધિ મળી તે
એની રંજદર્શિતાને લીધે. બાકી સમગ્રપણે લેતાં એ રમણુભાઈ
એટલા જિંદા નથી. શુભશુભ કરતાં અનેક રીતે ચડિપાતા ઉમાશંકર
આદિને પણ એક એક કાવ્યથી પ્રસિદ્ધિ નથી જ મળી. શિષ્ટ
કાવ્યશૈલી એવી છે કે બહુ સફળતા મળે તો જ કવિ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા
મળે વળી એમ પણ ખરું કે વિવેચન, નાટક અને વાર્તાની શક્તિ

૨૨. ૨૧, પૃ. ૨૭૨ આ વિધાનનો નરસિંહરાને વિરોધ કર્યો છે
(૨૧, પૃ. ૪૭-૪૮); જ્યાં હપ્તીકત પૂરણ એ વિધાન સાચું છે.

રમણભાઈમાં સ્વાભાવિક હતી, બ્યારે કવિતા એમના સાહિત્યસર્જન-
નો મુખ્ય પ્રવાહ નહોતો. કદાચ એમના અત્યંત વ્યવસાયી જીવનમાં
આવા કવિત્વના વિષયો ચમકી ચમકીને ખોવાઈ ગયા હશે. નાટક
જેવો વિષય એક વાર મનમાં આવી ગયા પછી નિરાંતે, ટુકડેટુકડે
લખી શકાય. પણ ઊર્મિકાવ્ય એવી સૂક્ષ્મ ને ઝીણી વસ્તુ છે, કે
ધણી વાર ઠાઈ વિષયથી ભાવમંચકન થાય ને તરત જ એ સંવેદન
કાવ્યમાં ઝડપી લેવામાં ન આવે તો તે વેરાઈ જાય. આમ રમણભાઈનાં
ધણાં કાવ્યો વેરાઈ ગયાં હશે.

પણ એમની કવિતા લોકપ્રિયતા, સંખ્યા કે ગુણવત્તા ઉપરાંત
એક ખીણ દષ્ટિએ જોવા જેવી છે. 'કવિતા અને સાહિત્ય' માંની
ચોત્રીમ કવિતામાંથી એક ગ્રેમકાવ્ય ("તું ગઈ" બાદ કરતાં) છે,
એક સુધારા મારેનું ઉદ્બોધન છે, બે ભાષાંતર છે, પાંચ મૃત્યુકાવ્યો
(રાનડે વિશેનાં બે અને "તું ગઈ" સહિત) છે, પાંચ ("કાશ"
"આશા" "તત્કાલમહિમા" "તુંમમતા" "આનંદપૂર્ણ"
આવકાર") પ્રકીર્ણ છે, અને "ચતકતુ" સાથે ગણીએ તો સેના
ઈશ્વરભક્તિની છે. બાકી રહેલી ત્રણમાંથી બે ("તેજ અને તિમિર-
થી અતીત" "બારણે પુકાર") માં ઈશ્વરધામનો જ સીધો યા
આડકતરો ઉક્તેષ છે અને ત્રીજી ("નવા સૈકાનો પ્રારંભ") માં
ઈશ્વરપ્રાર્થનાનો સારો અંશ છે. કવિ સ્વાનુભવરસિક કાવ્યો
રચનાર^{૨૩} જે બાજત પોતાના હૃદયની સદૃશી નજીક હોય તેને જ
કાવ્યવિષય બનાવે. રમણભાઈનાં આઠમાંથી વધુ કાવ્યો ઈશ્વરને લગતાં
છે, ને કવનકાળના પાછલા બાજમાં તો પ્રામૈંગિક સિવાયનાં બધાંનો
વિષય ઈશ્વર છે, એ દાખવી આપે છે કે રમણભાઈ ભક્ત પહેલા,
સુધારક—("બમૃત" "સુધારકને ઉત્સાહ") અને ગ્રેમી
("દેખાણન્યતા" "તું ગઈ" "સર્વસ્વ") પછી. ✓

૨૩. રાપ બાદ કરતાં કીર્તનમાંની પૂર્વોક્ત પાંચ, ને મહાધરરવામી-
વાળી પંક્તિઓ નીચે આપેલો એક બહુ નાનો પ્રસંગ તથા હપ્રમાંની
પાંચમાંની એક અધૂરી એ રમ.ની સર્વાનુભવરસિક કવિતા.

પરિશિષ્ટ : : છંદ, લય, ગ્રામ્ય

૧/૨મણુભાઈનાં કવિતા અને શ્લોકોમાં છંદોવૈવિધ્ય પૂરતું છે. સંસ્કૃત સંસ્કૃતેતર રૂપમેળ ને માત્રામેળ છંદો, કીર્તનોમાના પ્રેમાનંદ ઢબના ઢાળો, લોકપ્રિય ગીતના ઢાળ, પદો, અક્ષર દિંડી લાવણી આદિ સર્વના પ્રયોગ તેમણે કરેલા છે. 'રાધનો પર્વત'ના શ્લોકમાં રમણુભાઈએ અનુક્રમ સહુથી વધુ વાપર્યો છે. તેમાં તેમણે શાફૂલ, મંદાકાન્તા, ઉપભતિ, વસંતતિલકા વગેરે પ્રચલિત સંસ્કૃત વૃત્તોની સાથે શાલિની, રચોર્જતા, પ્રિયંવદા, વૈતાલીય, વગેરે તે કરતાં ઓછાં પ્રચલિત વૃત્તોનો ઉપયોગ કર્યો છે. બળી ચાપાઈ, દોહરા, સોરઠા, મનહર, ધનાફરી, ચામર તથા દિંડી પણ નજરે ચડે છે. એક ગીત ઐશ્વરીયા, બીજું જમાયની હુમરીયા, ને રૂપલુપ પ્રદાયા. ઓતું લાવણીમાં 'વસંતવિનય' પ્રકટ થયા પછી લખાયેલ "આશા"માં ચોતાની બીજી કવિતાઓની જેમ માત્ર એક સળંગ છંદ વાપરવાને બદલે તેમણે સ્વધરા, મંદાકાન્તા, શાલિની, મત્તમધૂર, વસંત, માલિની અને શાફૂલની ચાર ચાર લીટી ચોથ તે પછી વધુ ચોટયુક્ત વિચાર નૂકના આખી કવિતા એક કુંડળિયાથી વાળી લીધી છે. જો "આશા સર્વે શન્ય" એ ચરણને તેમણે નિયમ મુજબ દ્વિચુકત કર્યું ન હોત તો આખો કુંડળિયો ઉપરના સંસ્કૃત અક્ષરમેળ વૃત્તો સાથે છે તેના કરતા વધુ મેળ ખાત. આમેય સંસ્કૃત અક્ષરમેળ અને રેશી માત્રામેળનું આ મિશ્રણ સારું નથી; માત્ર પ્રયોગલક્ષ્ય છે. બીજી એક જરા લાંબી કવિતામાં તેમણે ઉલ્લી કરી જુદા છંદમાં વાપરી કંઈક સોનેટની જેમ કાવ્ય વાળી લીધેલું છે. જ્યારે ભાવમાં એવાય છે ત્યારે રમણુભાઈ વધુ પ્રવાહી હો-રચના કરી રાકે છે. ઉદાહરણ તરીકે 'ભારણે પુઠાર'માંનો ચામર. નવા નાટક માટેનો એક અનુપલબ્ધ પ્રયાન બાદ કરતા તેમણે નવા છંદો નથી પ્રયોજ્યા કે જૂનામાં જડભાજ નથી કરી "સુધારકને ઉત્સાહ"માં પાંચ છંદોમાં તેમણે ચતિલોપની ભાવનાથી નહિ પણ સદ્ગત્વતિથી વસંત-તિલકાની રોમાન્સી ચતિ જાલી કરી છે જધા છંદોમાં તેમને ઢરિચીત અને પછી ઉપભતિ ઉપર સહુથી વધુ દઘાટી બેઠી છે, જેનું કારણ પાછલા દંડની દ્વંદ્વી પંક્તિ ને પ્રમાણમાં મુક્ત સ્વરૂપ, ને આગલામાંનું આવર્ત બીજ અને એને અલપાયાસે મનમાં દટ ચોટી જતા વિશિષ્ટ લાવણી લલકાર. બહુ ઓછા સમયમાં છંદોરચના પર તેમનો લાય બેસી ગયો છે. (કસા

૪માંની પહેલી સાત કે નવ કવિતામાં) નરસિંહરાવે લખ્યું છે કે રમણ-
ભાઈ “સદભોષણબ્ધ કલ્પસિદ્ધિ”થી નદિ પલ્લુ શ્રુતિ મળીને “છંદની
પટનાની પરીક્ષા” કરતા. (૨૧, પૃ. ૨૫) આ વિધાનથી એવો શ્રમ થવાનો
સંભવ છે કે રમણભાઈ એ રીતે પદો રચતા. પણ કવિતાનાં એમના
દાધનાં દાયાં યોગિયાં બેતાં જણાય છે કે એ વાત સાચી નથી. હા, એ
સંભવિત છે કે કોઈક કાવ્યો કે છંદોમાં એમને તેમ કરવું પડ્યું હોય; ને
બાકી પદો તૈયાર થવા પછી એમાં અશુદ્ધિ ન રહે માટિ એ રીતે તપાસ
કરી જતા હોય કે બીજાનાં પદો તેમ તપાસતા હોય. નરસિંહરાવે રમણ-
ભાઈથી કહી છંદમાં ચૂક ન થતી હોવાનું જણાવ્યું છે (૨૧, પૃ. ૨૫), પણ
‘કવિતા અને સાહિત્ય’ અને ‘રાહનો પર્વત’ બંનેમાં છંદમાં કોઈ કોઈ રચને
ક્ષતિ રહી ગઈ છે. ‘સ્વપ્ન’ સંબંધમાં રમણભાઈ કહી ‘સ્વ’ થકાવતા નથી.
(૩ ત. ૧૫નું અર્પણબંધ)

“સ્વપ્ન”માં તેઓ પંક્તિઓને ભાવવિરામ આવેના જોઈએ એ
જની પરંપરામાં પહેલી વાર છૂટ લે છે:

હોતત બધી ઉમેદ ને મુજ-જનન છે ત્યાં ન્યાં રહ્યાં
નરસિંહ સરીખાં નેન ને ભુલકાં છુટાં દિલ્લારનાં.

આગલી છીટી ટેકની સાથે મેળવવાનો આ પ્રયોગ છે. “તેજ અને
તિમિરથી અડીત” (૯૬,માં તેમણે કહી જતે પૂર્ણવિરામ આવવું જ
જોઈએ એ વલ્લુલખ્યો જનો સંકેત તોડી એક વાક્ય સોળ છીટીનું બનાવ્યું
છે. તેમ છતાં પંક્તિને અંતે થોડો પણ અર્થવિરામ આવે છે; અર્થાત્
છંદ સર્જન નથી બનતો. છંદની સર્જનતા ન અપનાવી દોવાથી તેમને
“જેનું સૌમ્ય પ્રવિત ન કરે પ્વાન્તના સંબંધ કોઈ?” (કસા ૪, પૃ. ૧૧૪)
જેવી છીટીમાં ‘સૌમ્યત્વ’ અને ‘અપ્રકાર’ એ સંબંધોને બદલે વ્યાકરણ-
કુષ્ટ પ્રયોગ કે અપ્રયોગિત ભારે સંબંધ સ્વીકારવો પડ્યો છે.

એ કાવ્યમાં તેઓ પહેલી વાર પ્રાસ છોડે છે. પ્રાસમાં અંત્ય બ્યંજન
સમાન ન હોય તોપણ ચાલે એમ માનતા હોવાથી (કસા ૧, પૃ. ૧૧૧)
તેમણે એવા માત્ર એ સ્વરના પ્રાસ મેળવ્યા છે. (ક. ત. “રેખાશયતા”માં
ક્યું તે-પુને, સાય-છાંય. વળી ભુઓરાપ, આંઃ ૧૫૪) તે જ વર્ષના બીજા
કોઈ કે હમ્યારમાં સરખા જણાતા બ્યંજનોના તેમનાં પ્રાસનો પણ આમાં
સમાવેશ થાય; એમ કે, એ રચને ત-ચના; બોજાનાયની જેમ લ-ળના.

પ્રાસ માટે સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક અક્ષર તેમને મળ એક જ છે ૧
જરૂર જણાતા ફાઈક સમાન રવર-બ્લેન્ડ-રવરના પ્રાસવાળી કવિતામાં
પણ તેમણે એકાદ બે કહીયા પ્રાસ જતો કર્યો છે કે માત્ર બે સ્વરનો
પ્રાસ મેળવ્યો છે (“શતકંતુ”માં) અંગ્રેજીની અસરથી તેમણે ૧, ૩, ૨, ૪
અને ૧, ૪, ૨, ૩ એ પંક્તિના પ્રાસો પણ મેળવ્યા છે; (“આશા,”
૧૫, આદિ ૧૬) જે કે પાછલામાં ચોથી વાચતા પહેલીના પ્રાસનું અનુ-
સંધાન રહે-તેય વચ્ચે પરસ્પર પ્રાસ મળતી બે લીટી આવી ગયા પછી-
એ શકારપદ છે. ‘કવિતા અને સાહિત્ય (૪)’માં તેમણે સામાન્ય રીતે
પ્રાસ ભળવ્યા છે. ‘શબ્દનો પર્વત’માં તે કવિતા બોધા ભળવ્યા છે (પ્રાસ
વિનાના પ્રયોગ પ્રાસવાળા કવિતા લગભગ અડધી સખ્યામાં છે.) નાટકના
પાછલા ભાગમાં પ્રાસ વધારે છે, છતાં અહીં પ્રાસનું અવલંબન જુનવાણી
માનસને લીધે નહિ પણ સૌન્દર્યસિદ્ધિ માટે જણાય છે

“સૂરદાસની ચાચના” મૂળ કીર્તનનું ૫૬ છે, ને તેમાં દાસિયામાં
રમણભાઈએ એક વાર “કરુણા નજર કરો રે—એ ચાલ ” અને બીજી-
વાર “ કરુણા...એ ઢાળ ” એવી નોંધ કરેલી છે, તેા ‘કવિતા અને
સાહિત્ય (૪)’ માં એના ઉપર “ ૫૬ કાફી ” લખેલું છે. ખરી રીતે
આનો લય ધીરાની કાફીનો નથી, પણ ‘ ગાયન વાદ્ય પાઠમાળા ’ પુ.
૧, વિભાગ ૧, ખંડ બીજામાં મણિલાલના “ પ્રેમની ઝલક છાઈ રે ” એ
પદને કાફી કહેલું છે ને તેના પરથી આવા દાવને પણ કાફી કહેવાનો
પ્રચાર થયો હશે. આનો દાવ “ પ્રેમની ઝલક ” વાળો જ છે

રસ સુખકર ધનચો વરસી રહો । વરસી રહો, વરસાવી રહો ।
નો ઢાળ મણિલાલના “ દય રસભર મેરે દિલ છાઈ રહી ” ના જેવો
છે. રાતડેના અવસાન નિમિત્તેના “ દીનખંધુ તારે બારણે પુકારે દીન
બાલ ” ની પહેલી પંક્તિ ભોળાનાથના “ બારણે પુકાર ” ની જ છે, ને
આખા કાવ્યમાં એ જ લય ને એ જ પ્રાસયોજના રાખ્યા છે. ભોળાનાથે
ચોતાનો લય ‘મેવાડો’ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ “ મારી જૂમાં યારે કાગડું
મેવાડો રે મહીર ” એ મારવાડી પદ પરથી લીધો છે.

સામગ્રી :

અર્વાચીન કવિતા. કવિતા અને સાહિત્ય (૪). કેટલાક કાવ્યો (૨).
જ્ઞાનસુધાની ફાઈલો ભોળાનાથ સાસલાઈનું જીવનચરિત. રવ. સર રમણભાઈ

૧. “આશા”માં. કામના શા-બદ્ધપાશા-ઉલ્લાસમાં-સખરુ. “સૂર-
દાસની પ્રાર્થના”માં. લા-ચા, કયા-ચા. ૧૫ આદિ ૧૭માં પાન-૨૨-૨૩-૨૪

પ્રકરણ ૧૩ :: નવલિકાઓ

જરા વિચિત્ર લાગે એવું છે, પણ રમણભાઈએ નવલિકાઓ પશુ લખેલી છે. એમની પહેલી નવલિકા “ચતુર્મુખ”^૧ કોનેન-ડોઈલના નમૂના પર રચાયેલી સ્વતંત્ર ગુનાશોધકથા છે, ને બીજી “શુક્રાદાર મંધ”^૨ કોનેન-ડોઈલની પ્રસિદ્ધ વાર્તા “ધ રપેક્ટ્ડ બેન્ડ”નું “ધો એંશે બાપાંતર અને કંઈક અંશે અનુકરણ” છે.^૩ ‘ત્રીઓધ અને સંસારસુધારો’ના ખાસ અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ “એક સંકટ-પ્રસંગ”^૪ને પણ નવલિકા જ ગણવી પડશે. તે પછીની એમની વાર્તાઓ અનુક્રમે “તારાનું અભિજ્ઞાન”^૫ “ટાપાની મુસાફરી”^૬ તૈયાર છે”^૭ અને “ચીફી”^૮.

વકીલ, જાહેર સેવક, સેંકડો જાતના દુયકાઓ અને વાર્તાઓના શોખીન, ‘ગ્નાનસુધા’ના તંત્રી અને સાહિત્ય-અને સમાજ-વિષયક નિબંધો, હાસ્યલેખો, કવિતાઓ, કટાક્ષકથન, નાટક, ધર્મલેખો વગેરે લખનાર રમણભાઈની સફળી પહેલી વાર્તા ગુનાશોધકથા હોય એ યોગ્ય જ છે, કારણ એ વાત એમના બહુવિધ માનસનું એક વિશેષ પાત્રું દાખવે છે. પણ આ વાર્તા કોનેન-ડોઈલના નમૂના પરથી રચી હોવાથી પહેલાં એના એક નમૂનાનું એમણે રૂપાંતર કેવું કર્યું છે તે જોઈ લઈએ.

ડોઈલની “ધ રપેક્ટ્ડ બેન્ડ” સરસ વાર્તા છે, પણ એકમે જૂલભરેલી વિગતો પર જ એની માંડણી થઈ છે. અતિથય બનતું વાતાવરણ હોવા છતાં છોકરીઓ પોતાના ઝોરડામાં રમકિયાં કાનસ

૧. નન્યુ-ફોર્સ. '૯૭. ૨. માર્ચ-એપ્રિલ, '૯૭.

૩. હસા ૪, પૃ. ૨૫૦. ૪. ૧૯૦૮. ૫. નન્યુ. '૦૯.

૬. સરકારી કેળવણી ખાતાની “સાતમી ચોપડી”માં. સમય '૧૫ પછીનો ?

૭. હાઈ, આશ્ચિત્ત બીજી-ત્રીજીમાં. એટલે એ પહેલી આશ્ચિત્ત ('૧૫)

પછી લખાયેલી જણાય છે. વિ. પણ એનો સમય પાછળનો જણાવે છે.

૮. ૧૯૨૩-૨૬ના ગાળામાં

પણ ન રાખે એ સંભવિત નથી ઠોકરીઓ ફાનસ રાખે તો કાકો એનો જીવલેણ પ્રયોગ કરતા જઈ અચકાય.

પોતાને કરડનાર પ્રાણી સાપ છે એમ ઇચ્છાંડની છોકરીને ખબર ન પડે, એ એને કાંઈ વિચિત્ર જુદાદાર પટેા માની લે, એ જોઈએ તેટલું સંભવિત નથી, છતાં માની લઈએ. પણ ગામડાની દિદી છોકરી તો તેને ઝાળખી જ કાઢે, એને જુદાદાર પટેા ગણે કે કહે નહિ આમ રમણુબાઈએ મુંદર વાતી પસદ કરી છે, પણ તેના મૂળમા એક બે એવા અરો છે કે જે વાચકના મનમા ખૂંચ્યા કરે.

રૂપાતર કરતા તેમણે કેટલીક જાનતોમા હિંદી જીવનને અનુ-રૂપ હીક ફેરફાર ક્યો છે. મૂળ વાર્તા જેટલી મોટી છોકરીઓ આપણે ત્યાં કુવારી સંભાવે નહિ અને સોહાગણ હોય તો કાકાને ત્યાં રહે નહિ એટલે રમણુબાઈએ તેમને વિધવા કહી છે. ઉદેરામ કે રહેરામને છોકરો ન હોવાથી એ પિયર રહેતી હોય એ સ્વાભાવિક છે હિંદના ગામોમા 'કોનબેન'ની પ્રથા નહોતી ને નથી હિંદમા પણ તે વખતે પખા ખેતવાની પ્રથા હતી, ને આજે પણ કાર્મિક સ્થળે હશે આથી રમણુબાઈએ 'ડમી બેન'ની દોરીને સ્થાને પખાની કહ્યું કરી છે વળી પખાની દોરી ધડીની દોરી કરતા વિશેષ જાડી હોય અને સાપને તે વધુ ફાવે ડોહલિ ચિત્તાને બગીચામા છૂટો ફરતો આલેખ્યો છે. પણ આવું હિંસક પ્રાણી ફૂતરાની માફક છૂટું મુકાય નહિ આથી લેખકે એને સ્થાને રાત્રી બિનાડો મૂક્યો છે ઉદેરામ-રહેરામ તરવાડી, પરસન, સમરચ, કેસર વગેરે નામે ગામડાના વાતાવરણને જાણુ અનુરૂપ છે મદિર, ધર્મશાળા વગેરે રૂપાતરો, છોકરીઓનો કાકો ચીફ્ટને બદલે ગામની ચનમ પીએ છે તે, કેસરનું આ વર્ણન "મુખાકૃતિ અને વસ્ત્ર પરથી જણાયુ કે તે ગામડાની છે તો પણ હાથે પહેરેલી ચુડ પરચા લાગ્યુ કે તે ગરીબ સ્થિતિની નથી," ઉદેરામ પાસે 'પોકર' ને બદલે હીંચકાનો ગળિયો વળાવી નાખ્યો—એ જવા સારા ફેરફાર છે.

રૂપાંતરિત વાતો ઉતાવળે લખાઈ છે, અને ઉપલાં સારા ફેરફારો છતાં એમાં લેખકે તેટલી એકાગ્રતા ને કારીગીરી નથી વપરાઈ. બાળાંતર ઉતાવળે અને વહેતી કલ્પને દૃષ્ટિ દોવાથી બાળા ક્યાંક કથોડી બની ગઈ છે. “જુદાદાર બંધ” એ મથાળું જરાજર નથી. પ્રાસ માટે ‘બંધ’ વપરાયેલો છે, પણ ગામડાની છોકરી એવો તત્સમ શબ્દ બાળ્યેજ વાપરે.

“ચતુર્મુખ” આયોગ્યનની દૃષ્ટિએ “જુદાદાર બંધ” નું પ્રતિબિંબ છે. અમુક પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવામાં રમણભાઈ બાળ દૃષ્ટિએ કેવા સફલ બની શકે છે તેનો ખ્યાલ “ચતુર્મુખ” પરથી આવે છે. અસખત, આ વાર્તામાં ડોહલ જેટલો પ્રસાદ નથી, તોપણ એમાં ભેદભરમ ગૂંથવાની શક્તિ તો જણાઈ જ આવે છે સાચે! ભેદ વાર્તાના અંત સુધી પકડાય નહિ એ રીતે જળવી રાખવો એ શુનાશોધકધાના આકર્ષણની ચાવી છે. આ વાર્તામાં એક ઓરડા માંથી બીજા ઓરડામાં જતાં માણસ ખૂબ ચર્ચિત, રાત્રે જૂત દેખાય, છૂપા મંત્ર મળે, એનો એવી જ ગૂઢ માંત્રિક બાપમાં ઉત્તર અપાય, થડની વચ્ચેથી પ્રકાશ આવે ને માણસ નીકળે, મરેલો મણાતો માણસ જ શુનેગાર તરીકે પકડાય વગેરે શુનાશોધકધાને માટેની ખુબ રસિક સામગ્રી છે. શુનાશોધકધા કંઈ રીતે લખાય ને એમાં મુખ્ય ખ્યાલ શેનો રાખવાનો એ બાળત રમણભાઈએ જરાજર પકડી છે, અને જેવી સારી રીતે એ સમજ્યા છે તેવી જ સારી રીતે એનો અમલ કર્યો છે.

ભેદભરમની વાર્તામાં ખામીરહિત રહસ્યો મૂકવાનું કામ ખુબ અઘરું છે અને કેનેન-ડોહલ જેવો એ કલાનો નિષ્ણાત પણ પોતાની ઉત્તમ કૃતિમાં ઉપર જોયું તેવી જૂલ કરી બેઠો છે. અહીં રમણભાઈ પણ એવી જૂલોમાંથી બહાર રહ્યા નથી મહાદેવ પેટી લેવા આવે એ બાળત વાર્તામાં મહત્ત્વની છે, કારણ કે મહાદેવ જીવેના હોવાનું શુનાશોધકનું અનુમાન તે પરથી પુષ્ટ થાય છે; ને એના કારણે વેગ મળે છે. એ અગાસીમાં આવેલો હોય છે તેથી જ કાતરિયામાં

શોધ કરનારું સૂઝે છે, ને એ શોધને પરિણામે જ વિનય પાઠો મળે છે
પણ વસ્તુતઃ મહાદેવ સાચો વિધિ જાણતો જ હતો. કારણ પાંચમે દિવસે
એ છોકરાને સુરાપાન જ કરાવે છે એ મત્ર જોણે કે એના ઠાઈ
શાગિર્દે લખ્યો હતો, કારણ એ સિવાય એમા થોડા સમય પર જ
બધાયેલી ચોકની ફરસનદીનો કે થોડા સમય પર વિઠ્ઠલને આપનામા
આવેના ધરનો િઠ્ઠનના ધર તરીકે ઉત્તેજ ન હોય આમ રમણભાઈએ
મહાદેવને પેગીની મધુ જ જરૂર જતાવી છે, પણ વસ્તુતઃ એને એની જરૂર
હતી જ નહિ એમા એવું કશું નહોતું કે જે એ ન જાણતો હોય,
અને એ ઠાઈના હાથમા ન આવે એવે સ્થળે પડી હતી એ/લે
મહાદેવ પેગી લેવા આવે એ અસમ્યક છે વળી પેગીમાનો મત્ર આટલો
અદ્વતન છે એ વાર્તાના વાતાવરણ સાથે મગત નથી થતું ને મહાદેવ
પેગે જ લખેલી કે વખાવેલી ચિઠ્ઠીમાની વિગતોને કદાચ આમ ત્રણ
ત્રણ પેગીમા સીન ન કરે

બોયરાના જે ત્રણ મો ગુનાશોધક ગાંધી શકવાનો હોય છે તેની
વિગત મત્રમા દૂધાક્ષરીમા આપનામા આવી છ, ને જે એ શોધી
શકે તેમ નથી તેની જાણે ગુનાશોધકને સરળતા કરી આપવા આખા
શબ્દોમા આપવામા આવી ઇ ખરી રીતે ચારેમા એકધારા દૂધાક્ષરો
કે આખા શબ્દો જોઈએ મત્રમા વિરામચિહ્નો મધુ જ કાળજીપૂર્વક
મુખ્યા છે બોયરાનું પેલું મુખ જુદું છે, બીજું ને ત્રીજું એ જ જ
ધરમા પાસે પાસે છે, તો ચોથું જુદું છે આ ઝીણો ફરક મત્રમા
“ ૧ ૨ ૩ ૪. ” એ રીતે દર્શાવેલો છે મત્રનો પ્રત્યુત્તર લખતા
ગતગોષ્ઠ ૪ પછી માત્ર એક પ્રશ્નવિરામ મૂકે છે ઓછામા ઓછું
ગુનાશોધનું લખાણ સમજાય એટલું મસ્કૃત તો મહાદેવ જાણતો જ,
છતાં હજી મોડા અક્ષરો પણ ઠીક પ્રચલિત હતા એ જમાનામા
વિરામચિહ્નોની આ ઝીણાટ મન લખનારને આવડી હશે કે મહા
દેવને સમજાઈ હશે ૧૯

“૪ મા મુખમાંથી તે [મહાદેવ] રાત્રે ખજર કઢાડવા નીકળ-
શે એ નક્કી હતું”^{૧૦} એવું અનુમાન વાતોમાંનો એક મહત્વનો
અંગોડો છે. એ અનુમાન ઉપર જ મંત્રશોધક પોતાની ચિટ્ટી મૂકે
છે, અને, એ ચિટ્ટી મૂકવા પરથી જ એને અંતિમ વિજય મળે છે.
પણ મહાદેવ બહાર નીકળશે એવું ગુનાશોધકનું અનુમાન જોઈએ
તેટલું વશૂદરાણું નથી. જે મહાદેવે આવું વિદ્યક્ષણ સુદિયાતુર્યયુક્ત
કાવતરું યોજ્યું તેને એમ નહિ લાગ્યું હોય કે ત્રણ ‘લાંકણા’ની પોતા-
ને ખજર છે એવા સમાચાર ગુપ્ત રાખવાને બદલે મુનેમારને જાણી
દેવામાં ઠાઠ ગૂઢ હેતુ રહેલો હશે?

દરિદ્રી મહાદેવ પાસે એ ઘર હોય? વિદુષ જોવા આખા દિવસનો
નોકર હોય? એક અને બીંત બધાવવાના પૈસા હોય?

રેફે અકરમાતોમાં મંદલાઓની યાદી હમેશ બહાર પડતી નથી;
તે પડે છે તોયે તે સંપૂર્ણ હોતી નથી. વળી, એમાં મહાદેવનું નામ
આવત તોય તે એનાં સત્રાંઓએ પૂરું પાડ્યું હોત; એટલે એ દૃષ્ટિએ
પણ એ યાદી ખોટી જ હોત.

અકરમાત પછી આટલે લાંબે વખતે વિદુષને પોટલું ને પાણડી
મળ્યાં એનાથી મહાદેવનાં સર્ગાવહાસાંને ચંકા થવી જોઈતી હતી.
અકરમાત પછી મળી આવેલી બધી ન-ધણિયાતી વસ્તુઓ રેફે લઈ
જાય, ને ખોવાયેલી મતાના ખાતામાં રાખે. આમ છતાંય ઠાઠ વસ્તુ
રહી જાય તો તે વિદુષ પડેંએ તે પડેલાં હાં તો આશુખાશુના લોભે કે
છેવટે વનચરે તાણી જાય. આમ પાણડી-પોટલું વિદુષ એ અકરમાતનું

છે. એમાં “ડઝાદાં વળાવ” લખ્યું છે તેને જાણે “ડઝા . હાં વળાવ”
ન જોઈએ? છે તેમ તો “વળાવ હાં ઝાડ” એવું અનુમાન વધારો
વધુ અવશ્ય. અને એમ યાચ તો તો એકથી વધુ વળાવો અને અગણિત
ઝાડોમાં વસંતરાય ક્યાં શોધે? પૃ. ૨૮૭ ઉપર વસંતરાયની ઉક્તિમાં
હોંસ મુદ્રયા છે તે પણ ભૂલ છે, એ કે એવી ભૂલ પાશ્ચાત્ય અને અત્ય
બધા લેખકો કરે છે.

સ્થળ જોવા ગયો તે પૂર્વે થોડા વખત પહેલા જ મહાદેવે ત્યાં મોકલા મહાદેવ આટલું બધું કરી શકે, વિઠ્ઠલ એની તપાસમાં નીકળ્યો છે એ જાણી શકે, એની પૂઠ પકડી એ અમુક સમયે અકરમાતને સ્થળે પહોંચશે એવું સફળ અનુમાન કરી શકે, એ અસંભવિત છે. રમણુભાઈએ માત્ર મહાદેવે એ પોટલું મૂક્યું એવું અનુમાન કર્યું એ અનુમાનના પરિણામોનો વિચાર ન કર્યો

પણ મહાદેવને મરણ પામેલો જાહેર થવાની જ શી જરૂર હતી? એની યોજના એવી પાકી હતી કે માત્ર ઘર વેચીને પત્નીને લઈને બહારગામ ચાલ્યો ગયો હોત તોપણ એના પર કોઈને શકા ન આવત એટલે પોતા પર આરોપ ન આવે એ માટે આટલા બધા, હૃદયી વધુ, સગમ થવાની એને જરૂર નહોતી આપણે મરી ગયેલો માનતા હોઈએ તે જ માણસને યુનેશ્વર બતાવી અમરકૃતિ વધારવા રમણુભાઈએ આમ કર્યું છે પોતાના અનુધ્યાન માટે મહાદેવને વિઠ્ઠલનાળા ધરની જરૂર હતી એમ ગુનાશોધક હેડે છે, પણ તે ખોટું છે સાધનાનું નામ હઈ વખત તો રમણુભાઈએ એ ધરનો ઉપયોગ માત્ર વિઠ્ઠલ પર યુનો ઢાળી પાડવાના મહાદેવના પ્રયત્ન માટે કર્યો છે છતાંમા ભોયરાનું એક મો પડે છે ખરું, પણ તે વાર્તામાં કોઈ રીતે મામ આવતું નથી ૧૧ મસ્લીનાથે 'ત્રિમુખોડયવા' લખ્યું હોત તો આ ધરમાંથી એ મુખ પણ ન નીકળત અને ભોયરું, એમાના દેવ કે વાર્તાનું નામ કોઈ પણ જાતની રસ-ધૂતતા વિના 'ત્રિમુખ' કરી શકાય તેમ છે

મહાદેવ બહુ પહોંચેનો છે, એટલે એ મરીમ હોય કે પેસાદાર, એક રીતે પોતાનું ઘર વિઠ્ઠલને આપી દે એવો સમય બહુ ઓછો છે ૧૨ આમ વિઠ્ઠલવાળું ઘર મહાદેવ પર શક લાવવામાં વસતરાયને

૧૧ એટલું જ નહિ, વસતરાય જોયો ચાલાન માણસ પણ ચિઠ્ઠી મૂક્યા પછી એ દાહર પર ચોકી મૂકવાની જરૂર જોતો નથી

૧૨ અને એ ઘર વિઠ્ઠલને સાચેસાચ આપી દેવાની એને જરૂર પણ

અમે તેટલું કામ લાગ્યું હોય, પણ રમણભાઈને તો એ આડે જ આવ્યું છે. ૧૮૭૦-૮૦ લગભગ ગંધાર્તા મુંગઝ બહારનાં ઘણાંખરાં ઘરોમાં ચોક રહેતા જ. એ છતાં મહાદેવના ઘરમાં ચોક નથી તે નવાઈભર્યું છે. એનું ઘર બહુ નાનું હતું એટલે એમાં ચોક નહોતો. એમ ગણીએ, પણ સુંદરલાલના “બહુ વિશાળ” ૧૪ ઘરમાં પણ ચોક નથી-ચોક નહિ હોય એમ એમના “એ ચોકવાળું” ઘર અસંભ મારું પોતાનું નહિ ૧૪ એ શબ્દો પરથી લાગે છે. આવા ખાનદાન વસ્તારી કુટુંબને રહેવાના મકાનમાં ચોક ન હોય તે વિચિત્ર લાગે છે.

એક ખીજી બૂલ મકાનોની રચનાની કલ્પનામાં દેખાય છે : મહાદેવે નાના ચોકમાં ફરસળાંદી કરી ભોંયરામાંથી ઢાંકણું ત્યાં મૂક્યું; અથવા તો, ચતુર્મુખ દેવ કે ચતુર્મુખ ભોંયરું જૂનું હોવાથી એનું દ્વાર એ પડતર જમીનમાં હશે; ને તે દ્વાર પર એણે ખૂખીથી ફરસ-ળાંદી કરાવી લીધી. આ પછી ગૂમ થઈ જવાના ધરાદાથી તે દૂરને રથળે ગયો. ગૂમ થવાના અથવા મરણના સમાચાર મળ્યા પછી પેતાની સ્ત્રી પાસેથી સુંદરલાલ મકાન ખરીદી લેશે એવું એનું અનુમાન તો વાજખી હતું. પણ જને કરામાં ખારણું મુકાવી સુંદરલાલ ચોકને આમ ઉપયોગમાં લેશે એ એનું અનુમાન કદાચ સહેજ વધુ પ્રક્ટિ ન કહેવાય ?

આમ વાર્તામાં દોષો બહુ છે, પણ વાર્તાની ખૂખી એવી છે કે તે એટલી સહેલાઈથી દેખાતા નથી. દોષની ગણતરી અને સહેલાઈથી ન પરખાવા એ બંનેનું કારણ એ છે કે વાર્તાની ગણતરી-એનું આયોજન બહુ અટપટું છે. છતાં ઘણા દોષો એવા છે કે જેથી વાર્તાના પાયામાં જ ધા પડે છે; વાર્તા વાસ્તવિક રીતે જિંદગી જ થઈ શકતી નથી.

નહોતી. પોતાની સ્ત્રી એ ઘર અમે તેને લેશો ન નાખે અને વિજય ગૂમ થાય તે દિવસે એ વિઠ્ઠલના તાળામાં હોય તેટલી જ સાવચેતી એને રાખવાની હતી. વિઠ્ઠલને ચોડાંક વર્ષ માટે વગર ભાડે ઘર વાપરવા આપીને પણ તે એમ કરી શકત.

“શુદ્ધાદાર બંધ”ની જેમ આ વાતો પણ ઉતાવળે લખાયેલી જણાય છે. રમણુભાઈને બાંધકામનો અનુભવ છતાં ઉતાવળમાં જિભ-ણીને બદલે પાયો શબ્દ વપરાયો છે, ને કંડિકાકરણમાં ખામીઓ આવી ગઈ છે. ૧૫

રમણુભાઈએ સમગ્ર આકલન ઉપરાંત કેટલીક વિગતોમાં જાણુતાં અજાણુતાં ડોહલનું અનુકરણ કરેલું છે. ઘરાક આવે એનાં કપડાં વગેરે પરથી એની પ્રવૃત્તિ વિશે જાણ કરી એને ચમકાવવું, એની પાસેથી બહુ જ વિગતવાર અહેવાલ માગવો ને તે લેતી વખતે પણ વચ્ચે ઉપયોગી સવાલો પૂછવા, ગુનાવાળા રથળની બારીક તપાસ કરવી—આ ત્રણ ગુનાસોધક પક્ષે, ને ભયકારણ શું ને કેવા રાક્ષસનું છે તે ન જાણવાને લીધે પરાકાષ્ઠાના કલાકોમાં ગૂઢ-ગંભીર, ગૂંચ-જાવતા, ડરામણા વાતાવરણની અનુશ્રૂતિ—આ ગુનાસોધકના સાહસ-ના સાથીદાર મિત્ર-વાતોનું કથન કરનાર—ને પક્ષે. પોલીસની જડતા પરના કટાક્ષ તો ડોહલ વગેરેમાં પણ છે; પણ, આ વાતોમાં એક જગ્યાએ અછડતો તો બે જગ્યાએ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. ૧૬ એમ લાગે છે કે રમણુભાઈ વકીલ હોવાથી પોલીસખાતાની મૂર્ખાઈએ સમજતા, એની અયોગ્ય રીતરસમો અને નીચું નૈતિક ધોરણ જાણુતા. પ્રકરણ આકાશમાં એવો એક ઉલ્લેખ આપવો જોયો છે, અને ‘બદ્ર’બદ્ર’માં પણ પોલીસ પર કટાક્ષો છે. ૧૭

૧૫. એની પહેલી કંડિકા બહુ જ લાખી છે; અઢી પાનાંની. અનેક વિષયોનો સમાવેશ આ એક જ કંડિકામાં કરેલો છે અતિમ સાગમાં એક અઢી પાનાંની ને બીજી સવાનણ પાનાંની કદિલ આવે છે. અઢી પાનાંની કંડિકામાં અને જાળતોનો સમાવેશ થયેલો ■

૧૬. અનુક્રમે પૃ. ૧૯૫-૧૯૬, ૨૦૨, ૨૧૪.

૧૭. “સાદેજ આલ્યા, સાદેજ આલ્યા એવી વાત ચાલી રહી. ઠેકાણે ઠેકાણે લાખા થઈ સુતેલા પોલીસના સિપાઈઓ ઓરાકે મુકેલી ચોટલીમાંથી ડગલા કઢાવી ખંખેરી પહેરીટ્યાર ચલા લાગ્યા અને કમરેથી સિપાઈગીરી છટકી જતી હોય તેમ ખેંચી ખેંચીને પટા બાધવા લાગ્યા” (પૃ.

રસ પડે એવી વાત એ છે કે કેનેન-ડોઈલ ઉપરાંત 'બદ્રંબદ્ર'ની-
નાતનું સાબનું બાગ્યા પછી બદ્રંબદ્ર શહેર બહાર બાગી જાય છે ને
તેમને જે અનુભવ થાય છે તે બાગની-થોડી અસર આ વાર્તા પર
પડી છે. શહેર બહારની તલાવડીને કઠિ લીલાદેવીના મંદિરના ભોંય-
રાનું એક દાર છે તો અહીં પણ શહેર બહારના એક તળાવને કઠિ
અતુર્મુખ દેવના ભોંયરાનું એક દાર છે. બદ્રંબદ્ર સીધા માર્ગ મૂકી
ખેતરો ખાડા ટેકરા વગેરે ઝોળંગી તળાવ પાસે પહોંચે છે, તો
વર્મતરાય વગેરે પણ શહેર બહાર ધણા આડાઅવળા રસ્તા વટાવ્યા
પછી પોલા થડ પાસે પહોંચે છે. આ વાર્તાના તળાવના કિનારાના
વર્ણનમાં જે જાતનું ગૂઢ, ગંભીર ને બયાનકતાના પાસવાળું વાતા-
વરણ ■ તેને મળતું જ વાતાવરણ 'બદ્રંબદ્ર'માં પણ છે. 'બદ્રંબદ્ર'નો
આ ભાગ લગભગ ૧૮૬૫ની શરૂઆતમાં 'શાનસુધા'માં છપાયેલો.

આ વાર્તાની કથનકલા સારી છે, ને આપણી દૂંઝી વાર્તાઓના
રામમોહનરાય દેસાઈ જેવા, રમણભાઈના લગભગ સમકાલીન, આદિ-
લેખકોના કરતાં એમાં સંવાદ વગેરેની શક્તિ વધુ સારી છે. ખાગીઓ
હોવા છતાં વસ્તુકથ્થનની શક્તિ તો તે વખતની દૂંઝી વાર્તામાં
અજોડ છે.

'શ્રીખેાષ અને સંસારસુધારો' નામના તત્કાલીન પ્રતિષ્ઠિત પત્રના
સુવર્ણજ્યંતી અંકમાં છપાયેલી "એક સંકટપ્રસંગ" રૂપક જેવી છે.
એનો સમય : એ પત્રની રચાપનાનો; શેરધેશભાઈ મુંબઈ દેવાળિયું બની
ગયું તે પછી તરતનો. મધરાતનો વખત છે. પાલવાખંદર પર એક
સુવક ડોહની રાહ જોતો હોય તેમ અધીરાધ્યાત્મી આંટા મારી રહ્યો છે.
થોડી વારમાં એક ખાલી હોડી આવીને ત્યાં નાંગરે છે. કેટલાક પ્રહરો

૨૫) "ચોલીઝના સિપાઈએ દોડવાની ઉત્સુકતા બતાવી ધીમે ધીમે
આલી "ખડા રખો"ની જુમે ગાડા પાછળ દોડાવી." (પ્ર. ૧૦)
વળી પ્ર. ૧૨ અને કંઈક અંશે પ્ર. ૩૦નું સિપાઈઓનું બદ્રંબદ્ર
પ્રત્યેનું વર્તન.

પછી શહેર તરફથી એક પામખી આવે છે. ને તેમાંથી એક પરમ
 ક્ષાવણ્યવતી અમંકારવિભૂષિત મુંદરી ભિતરે છે એ પેલી હોડીમાં
 બેસવા જાય છે. ત્યાં યુવક એને ઘૂંટણિયે પડીને અટકાવે છે. એ
 એને વિનંતિ કરે છે કે 'ન જવ' સ્ત્રી-એ દેવી છે-કહે છે, 'મુજબ-
 ને મારી કદર નથી, એટલે હું તો જઈશ જ.' યુવક કહે છે, 'આપને
 પ્રાપ્ત કરવાની મુજબને ભારે તાલાવેલી છે; પણ આપને કેમ પ્રાપ્ત કરવાં
 તે એને આવડ્યું નહિ.' દેવી કહે છે, "મારું દર્શન કરી શકે તેને
 જ હું ચતુર ગણુ છું. બીજા સર્વને મૂખં માનું છું...એ મારો સ્વભાવ
 છે" અને મૂખી પાસે હું રહેતી નથી. પેલો યુવક-"સસારસુધારો"-
 પોતાને દેવીની કેટલી કદર છે તે સમજાવે છે, અને એના બીજા
 એક સ્વરૂપનો ઉલ્લેખ કરે છે "જેઓ તમને સરસ્વતીથી જુદાં
 ગણે છે-વિરોધી ગણે છે, તેઓ માત્ર ઉપાસકવર્ગની અપૂર્ણતા
 તરફ દ્રષ્ટિ કરે છે. તમારા જુદા જુદા ગ્વરૂપના ઉપાસકો તમારી
 એકાત્મતા સમજતા નથી." આ પછી યુવક દેવીને બીજા એક દ્રષ્ટિ-
 બિંદુએ વિચાર કરવા કહે છે "સ્ત્રી જાતિ..., જે કદી તમને
 કશ કિત નથી કરતી.. તેમા શ્રીને સરસ્વતીરૂપે વિકાસ કરવાનો મારો
 નમ્ર પ્રયાસ તમને સુચિદ્ધિ છે.. તમે આત્મા જશે તો એ પ્રયાસનું
 શું થશે ?.. સરસ્વતીની પ્રાપ્તિથી આશીર્વાદ દેતા સ્ત્રીવર્ગનું મુજબને
 દર્શન નહિ કરવા દો ?" દેવી ખીગણે છે, ને મુજબના બળરો તરફ
 પાછા ફરે છે. રમણભાઈ અમરકારમા માનતા ન હોવાથી પેલો યુવક
 "દર્શન રમણમય હૃદય કે વારતવિક" એના વિચારમા પડે છે.

'સસારસુધારો' અને 'સ્ત્રી' શબ્દોને સમાવતી, એ પત્ર જ્યાં
 જન્મ્યું ને જનાથી પ્રકટ થતું તે શહેરની સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારની વાત
 કરતી તથા એ પત્રોના જન્મસમયની આસપાસ આકાર ધરતી
 આ વાર્તા એ ખાસ પ્રસંગ અંગે મહેનત લઈ રચાયેલી છે.
 ઉત્પત્તિ બંધી દિશામાં થવી જોઈએ એ માન્યતાએ કવિઓ-
 લેખકો દ્વારા અવગણનાપાત્ર ગણાતી શ્રીને આવકાર, બધા કલ્યાણ

ને ઊર્જિતતા એકરૂપ જ છે—શ્રી ને સરસ્વતી બંને એક જ કલ્યાણ-
માતાનાં પાસાં છે એ કથયિતબ્ધ, રૂપકનું સાંગોપાંગ નિર્વંદજ, વાતોની
શરૂઆતનું ગંભીર, વાસ્તવદર્શી વાતાવરણ—આ બધું આવકારપાત્ર છે.
પણ, આપણા આધુનિકોને ગદ્યરૂપકોનો કંટાળો છે. વળી, સમાજ-
સુધારાને વ્યક્તિ કલ્પવી, ને હિપર કહેલી માન્યતાએ ને સિદ્ધિતિને
વાતોમાં સંવાદના રૂપમાં મૂકવા, એ કાંઈ બહુ દક્ષામય ન કહેવાય.

“ તારાનું અભિજ્ઞાન ” વાતો તરીકે બહુ કાચી છે. ટૂંકી
વાતોમાં કોઈ એક વિચાર બોજરૂપે લેવો જોઈએ એ સાચું, પણ
એ વિચારને બહુ સુંદર, રસ્યક ને દક્ષાત્મક વસ્તુ—વાધો પહેરાવવો
જોઈએ, અને એ વિચાર, એ સંદેશો સાધારણ રીતે ગર્ભિત રાખવો
જોઈએ—રૂપક શબ્દોમાં ન મૂકવો જોઈએ. અહીં આ બંને અંગમાં
રમણભાઈએ ક્યાંય રાખી છે. એમણે જે વસ્તુ ગૂંચું છે તે સુંદર
રસિક ને દક્ષાત્મક નથી ને તેમાં બોધ લેવાડો પડી જાય છે. વાતો
સાંભળવા અને કહેવાના શોખીન રમણભાઈને—“ ચતુર્મુખ ” માં જોયું
તેમ—વાતોનું વસ્તુ કલ્પી કાઢવામાં બહુ મુશ્કેલી પડતી નહિ. અહીં
પણ એમણે વાતો કલ્પી કાઢી છે, પણ “ ચતુર્મુખ ” જેટલી સારી
રીતે તેઓ એ વસ્તુનો નિકાલ નથી કરી શક્યા.

પ્રેમી પતિપત્નીને બેમાં કરવા માટે આટલો મોટો રેશ્વે—અક-
સ્માત કરવો પડે તે કલ્પનાનું અઘોરણ છે. ટૂંકવહેવાર શરૂ થયા
પછી પણ હરિવિદ્વદ્ભક્ત ત્યાં જ રહે છે એ માટેનું કારણ જોઈએ તેટલું
પ્રતીતિકર નથી. એની દડક સ્ત્રીએ આ નિર્ણય અંગે કાંઈ વાંધો ન
લીધો એ પણ પ્રતીતિકર નથી. હરિવિદ્વદ્ભક્ત સ્ત્રીનું પાત્ર એક વાર
મૂક્યું, ને એક વાર એનો અમુક જનનો વર્તીત જતાબો, તો પછી
બીજી વાર એ એ રવમાનથી ઊઘડી જઈ નિષ્ક્રિયતા ધારણ કરે તો એનું
કારણ આપવું જોઈએ.

જેઠાણીનો પત્ર એક કાપડો છે. તારા એને પાનની પેટીમાં
ગળી મૂકતી? મરણપથારીએ પડેલી જેઠાણી કામળ લખવા બેઠેલી?

તે પણ ચાળાસ વર્ષ પહેલાંની ગુજરાતી સ્ત્રી? એવો પત્ર આવેલો તો એ જગજીવન પર મોકલીને એને સાચી પરિસ્થિતિ ઠાઠએ સમજાવી કેમ નહિ? એમ યાવ એ જ સદૃશી વધુ સંબંધિત; ને તો વાર્તા માટે પાપો જ રહેતો નથી. બીજું, જગજીવન તો માંડવામાં પડ્યો હાગે છે, તો પાનની પેટી હરિવિદ્યનો ઉતારો મૂકી ત્યાં ક્યાંથી આવી?

એકંદરે આખી વાર્તામાં અપ્રતીતિકરતા, અસંભવ અને અકરમાતમાહુદયના દોષો છે, ને શુભો ખાસ ઠાઠ નથી. રમણભાઈ ધારત તો અપ્રતીતિકર અંશે ને અકરમાતોની દારમાળાને જરા ટૂંકી બનાવી શકત. પણ વહેતી કસો વાર્તા કાળી નાખતાં તેમને એ સૂઝતું નથી.

સંદેશ પરત્વે, પ્રભુની લીલા અગમ્ય હોય તોય તેને વાર્તાના અંતે હરિવિદ્યના મોંમાં મૂકવામાં તો સીધા કથનનો જ આભાસ થાય છે. વાર્તામાં આવતા જગજીવનના “ઈશ્વર સર્વ મધુર વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ એક સાથે જ કરાવે છે” અને હરિવિદ્યના “સહુ ઈશ્વરેચ્છા હશે તેમ થશે”ને સાદા, સ્વાભાવિક, પ્રમંગાનુરૂપ કથન તરીકે સ્વીકારી શકાય, પણ “આને મદદ કરવાની ફરજ આપણે માથે આવી છે તો તે ખુલાયી કણ્ઠ કરી લેવી એ આપણું કામ છે. અગાડી કેમ થશે એ ઈશ્વરના હાથમાં છે” એ વાક્યમાં તો લેખકનો ઘાટો રપટ વરતાય છે. હરિવિદ્યના પાત્રને કદાચ રમણભાઈના પોતાના ઢાળાનું ઈશ્વર-શ્રદ્ધાળુ પાત્ર કદપીએ, પણ તારા પણ “ઈશ્વર પરની શ્રદ્ધાને કદપના હોયત નથી, ઈશ્વરને યોગ્ય લાગે તે જ થાય છે” એવા વિચાર કરે છે તે તો તેથી પણ વધુ અનુચિત લાગે છે. જ્યાં સાદું પાત્ર ચાલે ત્યાં ટૂંકી વાર્તામાં પણ હરિવિદ્ય જેવું પાત્ર મૂકવું ને જે સાદી અવિશ્વાસ-ત્યાગ-બૂઝની પ્રતીતિ-પુન સ્વીકાર દળની વાર્તા છે તેને ‘આ બધું ઈશ્વરની ઇચ્છા મુજબ બને છે’ એવા પાપા પર મૂકવી એ બહુ વધારે પડતું છે.

“ટપ્પાની મુસાફરી” રહેય સ્વરૂપની સુંદર વાર્તા છે, ને એમાં રમણભાઈની દરેક વસ્તુને રમણ દૃષ્ટિકોણથી જોવાની તથા જનરીતિ ને જનસ્વભાવનું અવલોકન કરવાની શક્તિનું સાક્ષી પ્રતિબિંબ પડ્યું છે.

“ તારાનું અભિમાન ” ના જ વર્ગમાં આવતા કેંદ્રવિચારવાળી “ તૈયાર છે ” એના કરતાં વધુ કુશળતાપૂર્વક લખાયેલી સંવાદપ્રધાન રમણ વાર્તા છે; ને એમાં ધ્યાન ખેંચે એવા દોષ નથી. આગગાડીમાં મુસાફરી કરતાં લેખકને અનેક જાગતોની-જેમાં મુખ્ય અત્યારની ખામીઓ જેમાં ન હોય તેવી સૃષ્ટિ રચવાની-તૈયાર યોજનાવાળા મૃદુરચનો બેટો થાય છે. સૃષ્ટિના નાસની આગાહી, ને પ્રસવની વાર્તા વાંચી એ મહેરબાનને ધણો આનંદ થાય છે, કારણ કે તે જ એમની યોજનાને અવકાશ મળે. લેખક સાથેની એની વાતચીતમાં એની યોજનાની અને એના માનસની ચોક્કસતા ઉઘાડી પડે છે. વાર્તાને અંતે લેખક પૂછે છે, “ એક જણની ઇષ્ટ યોજના અમલમાં મુકવા જતાં ખીમ્મ દુઝરોનું શું થાય તે વિષે વિચાર કરવાની યોજના તમારી પાસે તૈયાર છે? ” યોજનાવિચારક કહે છે, “ તૈયાર નથી. ”

1 “ ચીટ્ટી ” નવલિકાની દૃષ્ટિએ એમની કથાની પરમ ટોચ છે. એ એટલી નાટ્યાત્મક છે કે ભજવી શકાય છે અને ભજવાઈ પણ છે.

✓ રમણભાઈની નવલિકાઓના એ વર્ગ પડે છે : એક બેદપ્રધાન, એક હેતુપ્રધાન. કેંદ્રક વાર્તા સર્જવાની સ્વાભાવિક શક્તિ ને શોખને લીધે, ને કેંદ્રક ‘ગ્રાનમુખા’ના અંકોને દળવા બતાવવા તેમજો આ પ્રવૃત્તિ આદરી જણાય છે. બેદપ્રધાન નવલિકાઓ માટે વિશેષ કારણ એ કે તે પ્રકાર એ વખત માટે નવો હતો, બુદ્ધિપ્રધાન હતો, ને અનૈતિક નહોતો. “ બુદ્ધાદાર બંધ ” સમર્થ લેખકની હોઈ નિર્દોષ હતી. વળી, પોતે વકીલ હતા એટલે પણ આવી વાર્તા તરફ આકર્ષાય. એમની હેતુપ્રધાન વાર્તાઓમાં “ ચીટ્ટી ” ને “ ટપ્પાની મુસાફરી ” જ જિંદગી કલાસ્વરૂપ પામી છે; બાકીનીમાં માત્ર પ્રયોગદશા છે. આમ છતાં વાર્તાનું સ્વરૂપ એમને અવગત છે, ને જહુ ઓછી વાર્તા લખવા

છતાં રામમોહનરાય જેવા એમના સમકાલીન વાતીકારો કરતાં તેઓ ઘણી વધુ શક્તિ ધાખવે છે. તેમણે પોતાની વાતોઓમાં નિર્ચયક પોંજણ કાઢી જગ્યાએ કર્યું નથી, ને વાતોઓની સરખાત પણ કાંઈ વ્યતની નકામી પ્રસ્તાવના કર્યા વિના કરેલી છે. આ રીતે દૂંઢી વાતોના દૂંઢા સ્વરૂપને એ બરાબર વળગ્યા છે. એમ લાગે છે કે તેમણે દૂંઢી વાતોની દિશામાં પ્રવલ્ન ચાલુ રાખ્યો હોત તો એમાં પણ સિદ્ધિ મેળવી શકત.

સામગ્રી :

કવિતા અને સાહિત્ય (૪) જની સરકારી વાચનમાળા ધ સ્પેક્ટર બેન્ડ. હારથમંદિર. શ્રીગોપ અને સંસારસુધારો.

પ્રકરણ ૧૪ : : બદ્રંબદ્ર

✓ રમણભાઈએ હારથના મંદિરની રચના કરી છે, પરંતુ એના પર કલશ-રથાને ચોભે છે 'બદ્રંબદ્ર'.. બદ્રંબદ્રને પદ્મજલ કહે એવો મહાત્મ-ભાવ હારથસુદામા હજી જન્મ્યો બાકી જ છે.—બધેલીન્દ્ર કહે

✓ પરિશીલનને અભાવે રમણભાઈ સારા નવલિકાકાર થઈ શક્યા નહિ; પરિશીલનને કારણે સારા અને કદાચ આખા હિંદુના પહેલા ને એકમાત્ર વિખ્યાત કટાક્ષકથાકાર બની શક્યા. ✓

તેમણે લખ્યું છે, “ જનસમાજમાં પ્રવર્તતા અનિષ્ટ અંશ સુધારવા માટે જ કટાક્ષકથનનો ઉપયોગ થઈ શકે છે, તેથી, કટાક્ષ-કથનનો ઉપયોગ કરનારના અંત કરણમાં એવા સુધારા માટે ખરે-ખરી ઉત્કંઠા હોવી જોઈએ. જનસમાજનો અપરાધ કરનારને જન-સમાજ તરફથી એવી શિક્ષા કરવાનો અધિકાર સામાજિક સુધારણાની ખરેખરી તીવ્ર ઇચ્છા ધારણ કરનારને જ મળે છે.” અને તેમને પોતાને સમાજસુધારણાની આવી તીવ્ર ઇચ્છા હતી. સંમતિવચના ખરડા વખતે તેમણે જોયું હતું કે રૂઢિચુસ્તોની જડતા અને દૂષમંદૂકતા

કઈ કક્ષા સુધી જઈ શકે છે. નાનને અતિશય મહત્ત્વ આપવું, આપણું તે બધું સારું જ છે એમ કહેવું, આપણા ધર્મને સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાવવો, એ સનાનન અને અપરિવર્તિત છે એમ માનવું, આપણાં ધર્મપુસ્તકોને ઈશ્વરલિખિત કહેવાં અને એ બધાં જુદા જુદા કાળમાં લખાયેલાં હોઈ તેમાં પરસ્પર વિરોધ હોય તો પણ એવો વિરોધ છે જ નહિ એમ માનવું-મનાવવું, રૂઢિને પણ શાસ્ત્ર જોટણું જ મહત્ત્વ આપવું, બ્રાહ્મણ વર્ગે મહત્તિયા ભોગન અને દક્ષિણ તરફ મીઠ માંડીને બેસવું, સંમતિવપનો વધારો વિધવાવિવાહ અને ઓકેળવાણીનો વિરોધ કરવો, જમાના પ્રમાણે બદલાવાની સાફ ના પાડવી, પરદેશગમનના લાભોને નજરમાં ન લેતાં તેને ઉતારી પાડવું—આ અને આને મળતાં દુપણો સમાજમાં વ્યાપક હતાં, ને યોટી દલીલોથી એ જડતા અને દુપણોનો બચાવ કરવામાં આવતો. આ સર્વ સામે સુધારક રમણભાઈનો પુણ્યપ્રકોપ જાગે એ સ્વાભાવિક હતું.

પણ કટાક્ષકથન માટે સમાજસેવાની ભાવના ઉપરાંત હાસ્ય-વૃત્તિ પણ હોવી જોઈએ. હાસ્ય ઉપગતવવાની શક્તિ પણ રમણભાઈમાં જન્મસિદ્ધ હતી. ને અબ્યાસકાળથી જ કેળવાયેલી હતી. આમ પુણ્યપ્રકોપ અને હાસ્ય એ જંતેની સહાયથી એમણે કટાક્ષકથન દ્વારા પોતાનું એ સમાજસુધારાનું કાર્ય પાર પાડવાનો નિર્ણય કર્યો; ને મહાન કટાક્ષકથાકાર સર્વાદિસનો નમૂનો પમંદ કરી સ્વપ્નદ્રષ્ટા ભદ્રંભદ્ર અને તેના 'રફવાયર' અંગારામને કલ્પિત અનિષ્ટો દૂર કરી વિજય મેળવવા મુખ્ય-અમદાવાદના પદ ઉપર રમતા મુકી દીધા.

આ પુસ્તકમાં ભદ્રંભદ્રના પાત્રની રેખાઓને એમણે એવો ઉડાવ આપ્યો છે કે ભદ્રંભદ્ર અને ભાદ્રંભદ્ર એ સજ્જો વેદિયાપણાના પયોય તરીકે આપણી બાપામાં ચલણી જની ગયા છે.^૨

૨. હાજત્તા તરીકે, ૨. વ. દેસાઈની 'પર્ણિમા'માં અવિનાશને 'સુધારાનો ભદ્રંભદ્ર' કહેવામાં આવ્યો છે. (૪. ૨૨૩) 'ભાદ્રંભદ્ર'નો પ્રયોગ તો '૦૨ જેટલો વહેલો મળી આવે છે. (તા. ૨ ૬-૦૨ નું 'દેશમંત્ર', "બ્રમણ્યંદ્રનો ભેડ; " એ કે ત્યાં ભાદ્રંભદ્ર જણાયેલું છે.)

એ ભદ્રંભદ્રનો સ્વભાવ હારપપાત્ર છતાં ગમી જાય એવો બનાવવો કે તિરસ્કારપાત્ર અને ધૂણીપાત્ર, એનો વિચાર પણ રમણબાઈને જ્ઞાત કે અજ્ઞાતપણે કરવો પડ્યો હતો. તેમણે એને તિરસ્કારપાત્ર કરતાં હારપપાત્ર બનાવવા વધુ ધાર્યું છે. અથવા બીજી રીતે કહીએ તો, હારપ અને ઉપદામ એ બંને બાવો એને જોતાં જાગે એવો પ્રયત્ન એ કટાક્ષકથાકારને હાથે થયો છે. તેમણે એને સેમ્પુઅક્ષ બદલરના સર જુડીઆસ જેવો હલકો અને હુત્કારપાત્ર નથી બતાવ્યો. બીજી બાજુ, પિક્ચરિકના જેવો “દયાળુતા અને માનવતાનો અવતાર”^૩ પણ એ નથી. કિવશોટ જેટલી માનવતા, પરોપકારિતા કે પ્રતિજ્ઞા પાલનનો આગ્રહ પણ એનામાં નથી. પિક્ચરિક માટે કહેવાય છે કે એ જનતાજનાઈન માટે છે, એ પુસ્તકે ઇંગ્લંડમાં લોકશાહીને બહોળો પ્રચાર કર્યો છે પુસ્તક જેમ આગળ વધે છે તેમ પિક્ચરિક વધુ ને વધુ શુણ્ણવાન ને ગમી જાય તેવો થતો જાય છે—એના એ અંશે પ્રકાશમા આવે છે. ભદ્રંભદ્રની બાળનમાં એથી બિલકુલ બને છે, કારણ કે એ પુસ્તકનો આશય પિક્ચરિકની જેમ આમ જનતા પ્રત્યે સહાનુ-ભૂતિ દાખવવાનો નથી, પણ એક ખાસ વર્ગે વિકસાવેલા સામાજિક અનિષ્ટ તરફ તિરસ્કાર જાગ્રત કરવાનો છે. પહેલા સાત પ્રકરણ સુધીમાં ભદ્રંભદ્ર મૂર્ખા અને બની જાય એવો લાગે છે, પણ સાથે જ પોતાના સેવાસ્થાનમાં દડ અને હરજીવન પ્રત્યે ઉદારતાવાળો છે. પણ પુસ્તક આગળ વધતા એના દંભ, બીકશુતા, કુદ્રતા અને કીર્તિમોહ છતાં થવા માડે છે.^૪

ભદ્રંભદ્ર પછી બીજું નોંધવા જેવું પાત્ર હરજીવનનું છે. મજેના હુતારા (પ્લીઝિંગ રાસ્કલ્સ) જેવા પાત્રો અને તેમના વિશે લખાયેલી

૩. ડિકન્સના પોતાના જ શબ્દ (“પિક્ચરિક રેપર્ટ”, પ્ર ૫).

૪ આમ આ ચાર અગર પાત્રોને પાત્રાન્તર્ગત શુણ્ણવતા પ્રમાણે જોડવાએ તો ચડતાક્રમમાં જુડીઆસ, ભદ્રંભદ્ર, કિવશોટ અને પિક્ચરિક એમ મૂકવા પડે.

ખાસ કયાઓએ જગતના હાસ્યસાહિત્યને પુષ્ટ કર્યું છે. રમણુભાઈની હરજીવન એ વર્ગનો છે. સફાઈભરી આકર્ષક ચિત્રહર ચિત્તોદ્ધાસક વાતો કરવી, અને જીભને ચિરંજીવી ન નીવડે એવાં નાનાં હળવાં ક્ષમ્ય નુકસાનો કરી એનો લાભ પોતે ખાટી જલો-‘મજેના ધુતારા’નાં આ લક્ષણો લેખકે આ કૃતિમાં બહુ સરસ રીતે ઉતારેલાં છે. હરજીવનની આગગાડીમાંની, ટપાલ અને એના ડબ્બા વિશેની, પોલીસચોકી વિશેની, આગગાડી અને જોશમાંની ન્યાયની, આગગાડી અને મુંઝાઈમાંની મહાદેવ અને મણુપતિની, વગેરે વાતો ખૂબ મજ પડે તેવી છે.

જનતાને પણ આપણે એક રીતે પાત્ર મણી શકીએ. આમ-જનતાની રીતમાત, હાજીબ, લાક્ષણિક રેવો, બોલચાલની લક્ષણો વગેરેનો ઉપયોગ સારું હાસ્ય ઉત્પન્ન કરી શકે છે. રમણુભાઈએ આગગાડીના ઉતારાઓ અને મજૂરો, મુંઝાઈના ગાડીવાળા, વક્તાઓ અને સભાજનો, મોટા ઘરના નોકરો, ચોરને પકડનારાઓ, ભરવાડ વગેરેની પ્રાકૃત લાક્ષણિકતાઓ અને વિશિષ્ટ બોલી હાજી રવરૂપમાં ઉતારી જનસ્વભાવ અને લોકજીવનના પોતાના વ્યાપક અવલોકન વડે હાસ્ય રજૂ કર્યું છે.

વાર્તાત્મક હાસ્યપુસ્તકોમાં થોડા શબ્દમાં પાત્રને ખડું કરી પછી તે કદંગી પરિસ્થિતિમાં મુકાય એમ કરવામાં આવે છે. અહીં લેખકે એવું-પરિસ્થિતિનું-હાસ્ય પણ છૂટથી વહેવડાવ્યું છે. કદંગી પરિસ્થિતિ બે જાનની હોય છે : નાની, જરા વિસ્તૃત રમણુભાઈએ પોતાના નાયક અને હિપનાયકને આ બંને જાતની કદંગી પરિસ્થિતિમાં રમતા મૂક્યા છે. બદ્-બદ્ને રેંકળા પાસે જાળની જાન વાગે છે, માધવજામ સભામાં મંત્ર પરથી બાપજી કરવાને બદલે સભારથાનમાંની એક પાટલી પરથી બાપજી કરતાં તેઓ મજાડી પડે છે, વગેરેને નાની પરિસ્થિતિઓ ગણી શકાય. તેઓ વલ્લભરામના ઘરમાં પેગે છે તે મોટી પરિસ્થિતિનો દાખલો છે. હાસ્યમય પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાનું

એક સાધન ચેરસમજાયાથી ઉત્પન્ન થતા ગોટાળા આવેખવાનું છે બદ્રબદ્ર દરજીવન જેવા હુમ્મયાને સમજન, સુશીલ, વિદ્વાન ગણી લે છે તેમા અને તેથી વિશેષ તો વદનભરામ અને એના ધરના માણસો બદ્રબદ્ર અને અંબારામને ચેર ગણી લે છે તેમા આવુ હાસ્ય છે.

પાત્ર અને પરિચિતના હાસ્યથી ઊતરતો એક હાસ્યપ્રકાર અડપમા (ટ્રિકિટકલ જોક) નો છે રમણભાઈએ હાસ્યના આ પ્રકારને પણ જતો ક્યો નથી રસોયો બદ્રબદ્રના પાટલા નીચે લખોગીએ મૂકે છે તે વિનોદ આ પ્રકારનો છે

હાસ્યનું એક સાધન પાત્રોની અને લેખકની ભાષા છે એક રીતે ભાષાની વિચિત્રતા તે પણ પાત્રની વિચિત્રતા છે, કારણ કે પાત્રના વિશિષ્ટ માનસ ને સ્વભાવમાથી જ એ જન્મે છે વિચિત્ર બદ્રબદ્રમા ઉક્તિનૈયિ ય પણ પૂરતું છે

‘ પૈસા આપવા એ મારાગૃહપાલનું કર્તવ્ય છે ’

‘ કાગપાલ હોયો ! ’

‘ નિયુક્તાધિપતિ ! ’

‘ તમારે નામ શું ? ’

‘ વિદ્યમાન બદ્રબદ્ર ’

રાજામા હું બાવળના વૃક્ષ જેવા છું પાસે આવો તો કાઠા વાગે અને દૂર નાસો સળગાયો તો એવો તાપ કાઢીને નહિ, અને બારે માસ ધરમા ભરી મૂકો

આપનો ધર્મો વાચાળતાનો છતાં આપ વાચાળતાની વિકૃત્ત છે એથી બ્રાહ્મણ, શ્રોત્રવિરુદ્ધ હોય તેવું આચર્ય થાય છે

પ્રત્યેક વાત હુકામા કહી દેવાના અનેક લાભ છે અને તે વિશે મારે પ્રથમ વિરતારથી વિવેચન કરવું આવશ્યક છે

પાશ્ચાત્યો ગટરમાથી દુર્ગંધ નીચી જવા બુઝા મુકે છે તો એવા જડ પદાર્થોને જે ઇન્સાફ મળે તે આશાભગ પામેલા હૃદયોને “ લાઈબલ ” ની છુટ રૂપે ન આપવો

શબ્દનો ઉપયોગ તો તેઓ કોર્ટમાં કરે છે જ, પણ તે ઉપરાંત ત્યાં પ્રસન્નમનસંકરની જેમ વિશેષણ, ક્રિયાપદ, વિકલિત વગેરેમાં પણ સંસ્કૃતનો ઉપયોગ કરે છે. દાખલા તરીકે

કેવું વિપરીતમ્ । માર મેં જાણે અને માર મારવાનો અપરાધ પણ હું ? અને જ્યાં મર્ડ છે જુદી જેની એવા । સત્ત્વ બોલ । અંશકતી હું રાક્ષસસમઃ નથી, માર જલ્દ વાચાયા છે, શરીરે નથી. હું મૃત્યુના ઉપદ્રવ શકતો હોત તો હું તારા મિત્રાણિ અને સુધારાવાળા આજ જન્મ-અંતઃ સ્વાધી હોત ? મારી વાચા એની સમર્થ છે કે તે વરે સર્વ હજાર્થ ચૂક્યા છે, તેમના જરીપુરાણા ખોખા જ રહ્યા છે. પરંતુ મારા પર શરીરોપરિ પ્રહારરથ આરોપ મુકવો એ મુંઝે પ્રાચીનતા તને ધ્યા છે, જે પ્રાચીનતા અને ધ્યા છે, જે પ્રાચીનતા આર્યોને ધ્યા છે, જે પ્રાચીનતા જેવાને ધ્યા છે, જે પ્રાચીનતા જાનવાને ધ્યા છે, જે પ્રાચીનતા બ્રહ્મર્ષિઓને ધ્યા છે, જે પ્રાચીનતા—”

જગતમાં અપૂર્વ એ વાક્ય ન્યાયાધીશના વિશેષથી અધૂરું રહે છે.

સામાન્ય રીતે વલ્લભરામનું સંસ્કૃત આ ત્રણે કરતા જરા જુદી જાતનું છે. એની સંસ્કૃતમયતામાં નવીન ક્રિયાપદો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.”

“સનાતન આર્યધર્મના સંદોહિત પરાંપૂર્ણ વિજય”ની પતાકા ફરકાવવા ઇચ્છતા બદભદ્ર બાપાની જેમ ઉપમારૂપક પણ સંસ્કૃતસદૃશ વાપરે એ દેખીતું છે. અવળત, આ અસંકારો રમણ-બાઈએ ઉપહાસ માટે જ પ્રયોજેલા છે, અને એ ઉપહાસ પુરાણો-ર્માના અથવા તો કહેવાતા આર્યમતવાદીઓના પ્રિય વિષયોનાં ઉપમાનો લઈને કરેલો છે. આમગાડીમાં બદભદ્ર કહે છે.

કેવી અર્જુના િ માધવજાગની વાવ જણતા નથી ? જે સસાનદ

દ. ઇ. ત. “અદ્યુત દર્શન”માં એ કહે છે, “ઉપરના સર્વ વિચાર મેં જતેજ કર્યા નથી, અને તે મારા પોતાના છે એમ હું કોઈને માપતો નથી અને એમ માનવાનું કોઈને દારણુ પ્રાપ્ત નથી પરંતુ આપણા શાસ્ત્રમાં જે જે બહુ બહુ વાતો કથી છે તે કહેવાને હું ઉદેશું હું. શાસ્ત્રથી કાલા થવાને હું કૃષ્ણતો નથી.” (પૃ. ૨૦૨)

સમાચાર દશ દિશામાં પ્રસરી રહ્યા છે, પૃથ્વીના ચતુરન્તમાં વ્યાપી રહ્યા છે, દિગન્તમાં રેલી રહ્યા છે; જે સમાના સમાચારના આધારથી મેરુ પર્વતની અચલતા સ્ખલિત થઈ છે, દધિસમુદ્ર સાદ્દીપને ઉલ્લંઘી દુગ્ધસમુદ્ર સાથે એકાકાર થઈ ગયો છે; જે સમાચારથી સુધારાવાળા થવનાદિ શાનુગ્રણ્ય બચઝસ્ત થઈ પલાયન કરતાં થકી જઈ ચેપનાગના શીર્ષને ધબકારાથી બચવા કહે છે, આશ્વરચાન ચોધતાં અરણ્યવાસી તપસ્વીએની શાંતિ બગ્ન કરે છે, આત્મસ્વરથી દેવોની નિદ્રા હરી લે છે; જે સમાના દર્શન સાથે આવતા કરોડો જનોના ટાળાએ માર્ગમાંના વ્યાઘ્ર વશને બચ પમાડી પોતે ઉજ્જડ મુકેલા ગૃહોના નિવાસી હયાં છે, જે સમાના દર્શન સાથે હતરી આવતા દેવોના વિમાનથી સૂર્ય આશ્લાદિદ થતાં બ્રહ્માંડમાં અંધકાર વ્યાપી રહ્યો છે, જે સમાના દર્શન સાથે સમુદ્ર થકી થકી હંથે થઈ નિરાશ થઈ પાછો પડે છે, તે માધવભાગની સમાધી તમે અજ્ઞ છો! અપરોચ્ય! અપરોચ્ય! ૧૦

ભદ્રંભદ્રની સાથે રહીને જીમના પદ સિધ્ધને પણ “આર્થતા-મય” ઉપમારૂપક વાપરવાનો એવ લાગ્યો છે. ૧૧

જિંયા હાસ્યનાં જનકતત્ત્વે! માત્ર પરિસ્થિતિ અને પાત્ર કે એની બાપા જ નથી; જીમની સાથે વાતાવરણ બળે ત્યારે જ એ અદ્ભુત કીમિયો પૂરેપૂરો સધાય છે. હાસ્ય મારેનું આવું અપ્પરંગી વાતાવરણ મુખ્યત્વે શૈલીથી ધડાય છે. અને જો વાર્તામાંનું ઠોર્ષ પાત્ર જાતે જ વાર્તા કહે તો તો વાતાવરણને સર્વ સિદ્ધિઓ આવી મળે છે. રમણમાર્ઠ એ આમાંની પહેલી શક્તિ અને બીજી યુક્તિ બંનેનો મનોહર ઉપયોગ કયો છે.

૧૦. પ્ર. ૩, પૃ. ૯-૧૦.

૧૧. “ચોધ કરવામાં બનેલું સાદસ” માંએ કહે છે : “પૂર્વકમ મુનિને સ્વર્ગમાંથી નીચે પાડે છે તેમ ભદ્રંભદ્ર મને હાલનીઆમાંથી નીચે હાલની ઠોડી પર પડવા.” પણ “જમનો સમાગમ થતાં જેમ જમ લાડને યોગ્ય છે અને લાડ જમને યોગ્ય છે તેમ વરધાનીએ અમને

અંમારામ મુખે બોલતા રમણભાઈનું શૈલીમામધ્ય અનન્ય છે. વાણીની વિવિધ શક્તિને તેઓ અનેક રીતે વિનિયોગમાં લે છે દાખલા તરીકે, તેમની વર્ણનની શક્તિ આ પુસ્તકમાં સોગે ઠળાએ ખીતેલી છે.^{૧૨} માધવમામ સખા, વંદાધ, કોર્ટ,^{૧૩} કોર્ટના સાક્ષીઓએ કરેલું વર્ણન જમણુનાર વગેરે એના બદ્ધ જ સરસ ઉદાહરણો છે. સ્થિર વર્ણન કરતા દોષ અને ગતિના વર્ણન કરવાનું કામ અધરું છે, પણ રમણભાઈ તેના વર્ણન સરસ રીતે કરી શકે છે; અને તે પણ તેમા રમૂજ બેળગીને.^{૧૪} પ્રસંગોની જેમ રમણભાઈ વ્યક્તિનાં વર્ણન પણ રમૂજપૂર્વક કરી શકે છે પડેલા અને સત્તરમા પ્રકરણ-

૧૨. બહુ નહીં પણ નથી લાગણ એણે એ- ઉદાહરણ. “ બોજન કરતા કુધા બધ તેમ ગાદી ચાલતા શત જણાયા વિના જતી રહી. પાશ્ચાત્ય જડવાદની બ્રહ્મ રીતિ પ્રમાણે કુદડા બોલતા સમજાયા વિના વહાણું વાયુ અને ફાતણું કર્યા વિના ફડાકો ચડયો દિવસ તપવા માડયો તેથી અમદાવાદ આંબુ, કે અમદાવાદ આંબુ તેથી દિવસ તપવા માડયો તે સમજણ ન પડી. પણ એટલી તો ખબર રહી કે અમારા હૃદય તો તે કારણોથી રવત જ તપતા હતા અમારા એકલાના જ હૃદય તમ નહોતા ઇન્ચનતુ હૃદય પણ તમ હૃદ, પૈડાનું હૃદય પણ તમ હૃદ. આયંધર્મનો અમદાર જ એવો છે કે એકની બ્રહ્મતા સર્વ કોઈને તમ કરે છે ” (પૃ ૬૨) એ પછીની કહિશનું વર્ણન પણ નોંધપાત્ર છે.

૧૩. “ વદાના બધ વિષે પુરાવો મડબડ વખતી જ હતી, ધટ્ટી નહોતી ” વાળો અનુપમ ભાગ (પૃ ૨૧૪-૨૧૫)

૧૪ હ ત માધવનામ સખાનું કેટલુંક વર્ણન એક છાંદી ભત્તરું ઉદાહરણ. “ બદ્ધ બદ્ધમાં ભરેલી આયંતાના ભારથી ગોમાતા વધારે કુદવા લાગ્યા અને બદ્ધ બદ્ધ માણસો સાથે તેમજ ઓટલા અને ભીંત સાથે અથડાવા ફટકા લાગ્યા છોકરાઓ તેમના પર પગાળીમાના વિવિધ પદાર્થો ફેંકવા લાગ્યા અને બીજાઓ પુ જુઝ મુઝી દેવાની સનાહ ધાટા શાદી આપવા લાગ્યા પણ ભદ્ધ ભદ્ધ કરાથી ડગ્યા નહિ. પુછડે લટકતા તે આખી નાતમાં ફરી વળ્યા અને શહેરમાં બીજે પણ ફરવા નીકળી પડત, પડત ગોમાતા ભરાપ્રહારથી તેમને નીચે નાચી દઈ ચાલ્યા

માર્ના દેક્ષિતશંકર અને ભદ્રંભદ્રનાં વર્ણન^{૧૫} તથા તંદ્રાચંદ્રનાં દેખાવનું વર્ણન એના ઉદાહરણરૂપ છે. વ્યક્તિનાં વર્ણન કરતાં આખા સંભોજનાં વર્ણનો કરવાની કલા વધુ અધરી છે, પણ માધવભાગ સંભા અને મુંગંધની બીડ જેવાં વર્ણનો રમણભાઈની એ દિશાની સિદ્ધહસ્તતા દાખવે છે. પૃ. ૨૦૦-૨૦૧ પરનું સ્વપ્નનું, પૃ. ૨૧૩-૨૧૪ પરનું તંદ્રાચંદ્રનું, પૃ. ૨૪૬-૨૫૦ પરનું વંદાવધનું,^{૧૬} અને પૃ. ૧૬૫-૧૮૪ પરનું અદ્ભુત દર્શનનું—આ બધાં જ વર્ણન રમણભાઈની જુદી જુદી શૈલીઓ દર્શાવે છે. આ પુસ્તકથી રમણભાઈ આપણા સારાંમાં સારા વર્ણનકારો અને શૈલીકારોની દરોળમાં બેસે છે.

અર્થાં. ” (પૃ. ૨૭, પૃ. ૨૯૧) નો ૧૩ એ એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. એક બીજું ઉદાહરણ: ” આ બાપણું સાંભળવાને લોકોનો, ગાડાની આસપાસ કંઈ જમાવ થયો હતો. ગુનિસિપાલિટિને નોકર કંઈ અસાનથી કંઈક આમથથી અને કંઈક કોથથી ભદ્રંભદ્રને ગાસ કરવાની ચેલા કરતો હતો, પોલીસનો સિપાઈ તેમને નીચે ઉતરવાનું નિમંત્રણ કરતો હતો, ગાડા-વાળો માટે ચીઠ્ઠી ચાઠી ઉપર આવવાની બીક બતાવતો હતો આ સર્વથી વિના કાંઈક બડકી બળક ગાંડું લઈ નાકા. ” (પૃ. ૬૪)

૧૫. એમાંનું પહેલું : ” રવચંક જેવી એમની ઝાળ આંખો ચળક ચળક થવા લાગી. માંદીના પોપડારૂપી એમના હૃદયમાં છીડીરૂપી દબરો તકે ઉભરાઈ ગયા. અંતે સમાધિ પુરી કરી સિવ મોતમંગ કરતા હોય, રાત્રી પૂર્ણ થયે કુકડા નિદ્રામાં અસાતિ દાખલ કરતા હોય, પત્રાણી પીરસાઈ રહે બ્રાહ્મણો ‘ભો’ ઉચ્ચાર કરીને જીજુક્ષાનો પરાભવ આરંભતા હોય તેવા શોભતા દોલતશંકર બોલ્યા...” (પૃ. ૨-૩)

૧૬. સાક્ષીઓ દયાં ઉભા હતા, દીવાળે પ્રકાશ દયાં પડતો હતો, મનનના ડાબા હાથમાં શું દવું, માથે શું દવું, પગે શું દવું, સાક્ષીઓ એકબીજાને કેવી રીતે જોઈ શકતા હતા અને એક બીજાના કાનમાં શું કહેતા હતા: એ બધી વિગતથી પોતાનું સત્યવાદિત્ય સાબીત કરી; વંદો કેવો કુદતો હતો, મનન કેવો પકડવા દોડતો હતો, આખરે કેવો વંદાને પકડયો, ૬૮ લઈને તેને કેવો ધુંકયો, કેવી રીતે તેની પાંખો ખરી મઈ, પેટ દબાઈ ગયું, કેવો તે તરફથીવાં મારતો મૂરો દલાવવા લાગ્યો અને

વર્ણનો કરતાં સ્વાભાવિક રીતે જ રમણભાઈએ વારંવાર બ્યાજ-
વીરનો સંજ્ઞા ઉપયોગ કર્યો છે. ઉપરની યાદીમાં એના ઉદાહરણ
પણ આવી જાય છે. ૧૭

શૈલી અલંકારો પડે દીપે છે. રમણભાઈએ અલંકારો વાપર્યા
છે, એમનામાં અલંકારોનું, ખાસ કરીને વિવિધ નવીન ઉપમાઓ
યોજવાનું સામર્થ્ય ધણું છે. વળી તેમનાં બધાં પાત્રો પોતપોતાની
પાત્રતાને માટે આવે તેવી ઉપમાઓ વાપરે છે. ૧૮ એ બધાં ઉપમા-
રૂપકો એમની વિવિધતા કટાક્ષ અને બાલકવત્ વિનોદરૂપિતે ક્ષેષિ
રચિકર અને આનંદદાયક થઈ રહે છે. ૧૯

અંતે તેવા શાસ્ત્રોશાસ્ર સેતો બંધ થઈ ગયો એ વર્ણન સાક્ષીઓએ કર્યું.
ઠાઠંમા ભરાયેલા મનુષ્યો 'શિવ શિવ' કરવા લાગ્યા અને ખૂનની હઠીકત
સાબળવાની નિજાસા તૃપ્ત કરવા ઠાઠંમા નિત્ય આવતાં જાણુસ આ
પ્રાસદાયક વૃત્તાન્ત સાબળી બિન થઈ બહાર ચાલ્યા ગયા. (પ્ર. ૨૫)

૧૭. ઉ. ત. નો. ૧૧. તે ઉપરાંત બ્યાજવીરના વૈવિધ્યમય નમૂ-
નાઓ તરીકે જુઓ પૃ. ૩૫૫ ઉપર ઉતારેલો માધવબાબ સલાના સમાચારનો
પ્રભાવ ("કેવી મૂર્ખતા !" વગેરે), અને અમદાવાદ પાછા ફરતા ભદ્રંભદ્ર
અને અંબારામ પર થયેલી અસર (નો. ૧૨).

૧૯ તેમના વિવિધ ઉપમાનો માટે જુઓ પૃ. ૮૭, ૯૧, ૯૪, ૯૫,
૯૬, ૧૧૭, ૧૨૫ ૧૧૭, ૧૩૫, ૧૪૮, ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૬૨, ૧૬૫, ૧૭૧,
૧૮૧, ૧૮૩, ૧૯૧, ૨૧૭, ૨૩૨, ૨૩૬, ૨૪૪, ૨૪૬, ૨૬૧, ૨૬૮ ૨૧૯,
૨૭૨, ૨૭૫, ૨૮૨.

૧૬ ઉપર નથી નોંધ્યા તેવા કેટલાક ઉદાહરણો : "જેમ ગામાતા
પછાડી પુચ્છ હોય છે. ભોજન પછાડી દલિણા હોય છે, મદંભતા બુકવા
પછાડી ડાંગ હોય છે, તેમ મારા દોડવા પછાડી મોટું ફળ સમાયેલું છે." (પ્ર. ૨૪)
"દૂધપાકમાં દોયલાની પ્રમાણે વિરમમગા નિજાસા તરતી જાણવા
લાગી." (પ્ર. ૯) "આ બધી હઠીકતથી અભરાઈ એટલો બધો વધી પડ્યો
કે વરધોડો હસો રહ્યો, વાન વાગતા બંધ થયા, સાજનના લોક ટાળે
વળ્યા, અને પાણીની બહાર કાઢેલા તરફડતા માછલા પેઠે હું ને ભદ્રભદ્ર
બધાયો જુદા પડી એકલા દોડવા ચાલુ રહ્યા "

‘ભદ્રંભદ્ર’માં શબ્દરમત, ૨૦ શ્લોક ૨૧ અને ઝડઝમકનું ૨૨ હાસ્ય

પણ આવે છે. કટાક્ષદ્વારા રમણભાઈએ અનેક સ્થળે હાસ્ય નિબ્ધન
કયું છે એ જાણીતું છે. રઠકેટલીક ઉપમાઓ વગેરે એમને। કટાક્ષને।
આશય સારી રીતે પાર પાડે છે. ૨૪ સૂચનના હાસ્યને। પણ રમણ-

૨૦. ૬. ત. “રાત્રિમાં યથેલા અનુભવ”માં ભદ્રંભદ્ર વસ્ત્રભરામને
હહે છે : “અમે સ્વપ્નામાં પણ એવું ધારીએ એમ તમે સ્વપ્નામાં પણ ધારો.
એ તમારા આર્થપક્ષત્વને છાજતું દોષ એમ સ્વપ્નમાં પણ ધારી
શકાતું નથી.”

૨૧. ૬. ત. “.....વસ્ત્રભરામનું “રહસ્યલીલા” નામે કાવ્ય આપે
નાંચું જણાતું નથી.. ...“લીલા” અને રહસ્ય નામે કાવ્યમાં બે ભાગ
છે. ‘લીલા’ કાવ્યરૂપમાં છે અને “રહસ્ય” ટીકા રૂપમાં છે. અધિકારીએને
“રહસ્ય”માં આનંદસ્થાન છે અને વસ્ત્રભરામને પોતાને લીલામાં આનંદ-
સ્થાન છે. મારે વસ્ત્રભરામની કૃપા દોષ તો જાણેમાં છે.”

૨૨. ૬. ત. “.....તે અઘાટ અબુમરૂં છે.....આપ અહીં વખાના
માર્ગ વખાણની વખાર કથારો અને ધારો સંબંધ દેખાડો તો એ ખાડો
છે પડવાનો.....સજા મળેલી હતી સારી, મારી અને પ્રસન્નમનશઃકરની
—” (પ્ર. ૨૬) “અમે તો એટલું જાણીએ કે “અપહવાલ ચદુ, નહિં પોડા
નહિં દહુ”.....‘હાલો પાલો પડશે અકલનો.....તમારા જેવા કમ
વિનાના કમાળામ દુષ્ટો—” (પ્ર. ૨૬)

૨૩ ત્રણચાર લાશબ્ધિક હાજલા : “હું સૌરાષ્ટ્રવાસી પડ્યો એટલે
મારે જાતે તો સત્ત્રને પણ પ્રિયવચન કહેવાં પડે.....” (પ્ર. ૨) “સુખનાં
સાધનને તો સર્વ પ્રભાઓ આગ્રદયી વળગી રહે છે; પણ મોટાઈ તો
આર્યોની જ કે તેઓ દુઃખનાં સાધનને આગ્રદયી વળગી રહે છે.”
(પ્ર. ૧૧૬) “હું હાઈ સુધારાવાળો નથી કે મારા મત અવગદારમાં ક્યુલ
રાખવાને મને કોઈ આગ્રદ કરી શકે.” (પ્ર ૨૧) “આપજૂ રેરામાં નાત-
જાત છે, જમણવાર છે, વાપોડા છે, શું નથી તે પરદેશમાં જતું પડે”
(પ્ર. ૩૪૦).

૨૪. ૬. ત. “સદામતમાં ખીચતી વહેંચાતી વખતની નેંસાઈએની
ખમાયતી પણ આની આગળ કાંઈ ને નિવમસર દોષ છે.” (પ્ર. ૧)

માધ્યે ઠીકઠીક ઉપયોગ કર્યો છે હરજીવનની ઉક્તિઓમા અને “અદ્ભુત દર્શન”મા એના અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે ૨૫

હુદિમરી હુમ્યાઈ (રનાપનેસ)નું હાસ્ય ‘બદ્રબદ્ર’મા ઠેરઠેર મળે છે ૨૬

રૂઢિપદ્ધતિના બાણીતા લેખક મણિવાન અને એ પક્ષમા માનનારા બીજા કેટલાક વાકીલ ને તર્કદોષનો આશ્રય લઈ રૂઢિપદ્ધતિના બચાવ કરતા એમ માનનાર રમણુમાધ્યે આ કટાક્ષકથામા રમૂજ પ્રેરક વાકીલ અને દૂષિત તર્કનો પણ ઉત્તમ વિનિયોગ કર્યો છે, ૨૭

૨૫. હરજીવનની નાચેની ઉક્તિઓમા એ સૂચનની મ્લા બહુ સારી ખોલેલી છે હરજીવન એવી ચૂક સૂચનવાળી વાત કરે એ સ્વાભાવિક પણ છે ‘શકરના મગત છા કે ? આપણે તો ગણપતિની જ પૂજા કરવી’ (પૃ ૧૮) ‘મારે માધવજાન પાસે થઈ મારણાવડીએ બહુવાર જવાતુ થઈ ત્યાં બહુ મોટા મહેલ છે. સાત તો અગાસી છે ત્યાંના લોક ડગવા ઠાળા જ પહેરવાના હું ના મણુ તેના શોકમા મારા બેઠા ચાલાક બહુ મારવાડીનો, ફિરંગીનો, મોગલનો, ચીનાનો તમે તેનો વેશ પહેર પણ મને પારખી માટે’ (પૃ ૪) ગણેશ ચારોના ઇશ દેવ છે એટલે પહેલી ઉક્તિમા એ ચોર છે એવું સૂચન છે બીજું વણન મહારણાવડી પોલીસ ચોકીનું છે

૨૬ ॥ ત આગમગીમાની હરજીવનની ધણીખરી ઉક્તિઓમા એ ભતવું હાસ્ય તરવરે છે (જુઓ નો ૨૫ પણ) આપણે ભદ્ર ભદ્રની એવી એક ઉક્તિ ભેઠું ‘તમારા સર્વનું અદ્ભુતહાસ્ય અખડિત રહે’ પણ તે હાસ્યની શ્વેતતા મારા રૂઢિરથી રક્ત કરવી ધન્ટી નથી માત્ર સારીર રોગવાળું તથા દુર્બળ છે, તે ભક્ષ કરવાથી તમારી ક્ષુધા વધુ વધી યાય’ (પૃ ૨૦૩) આમા હકીકત અને વિધાનના વિરોધનું હાસ્ય છે એક બીજું હકા હરજી વલ્લભરામ કહે છે, ‘શાસ્ત્રમા માસનો નિયેષ છે પણ બને (માસ અને મહિના) સાથે લેવાનો નિયેષ કોઈપણ રચણે નથી’ (પૃ ૨૦૧)

૨૭ ઉ ॥ “ દુશાચાર અને હાયા યાય છે એ અટકાવવા પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી એમ તમે કહો છો ? ” ઉત્તર કે ‘હા, એમા જ અમારું આર્યત્વ છે , શાસ્ત્રના અનુસરણથી અનાચાર કે હાયા યાય

એમ કરતાં તકેદારીના લગભગ એકે એક પ્રકાર તેમજ પ્રયોગ્યા છે.

રમણભાઈને વિવિધ વ્યક્તિઓ અને વર્ગવિશેષોની ભાષાનો અભ્યાસ અને અનુકરણ કરવાની કુદરતી બક્ષીસ હતી ને અવલોકનથી તેમજ તે વિશેષ ખીલતી હતી. છઠ્ઠા પ્રકરણમાં જુદી જુદી જાતના વક્તાઓની ભાષાઓનું સરસ અનુકરણ કરેલું છે. એ ભાષણોમાંથી મુંબઈમરી ખોટા વાક્યપ્રસારવાળી અંગ્રેજીમય ગુજરાતી બોલતા તંત્રીનું, ન્યાયના કંબખાણું કુશલપુરુષકરનું તથા નર્મદની આડંબરી ભાષા અને

એમ આર્યો માનતા જ નથી. 'જર' એ યાવની શબ્દ તમે વાપર્યો માટે હવે વધારે ક્ષત્ર અમે નહિ આપીએ.' (પ્ર. ૧૩) અહીં 'જર' વસ્તુતઃ એ પોતે જ વાપરે છે.

“આપ [મારી પત્નીના રાજના] અગ્નિસંસ્કાર વિશે કહો છો, અને તે સર્વથા શાસ્ત્ર વેદિત છે.....પ્રાણાન્તે પણ શાસ્ત્રે કે ધર્મનું હક્કધન ન થવું જોઈએ. પણ આ છેલ્લું સૂત્ર ધ્યાનમાં લેતાં વળી વિચાર થાય છે કે પ્રાણાન્ત થાય તો પણ શું રાજની પવિત્રતા સાચરવાના શાસ્ત્રોક્ત ધર્મનું હક્કધન થવા જેવું જોઈએ? નહિં જ. ધર્મ ખાતર પ્રાણાન્તની ફરકાર ન રાખવી તો અગ્નિસંસ્કારની શા માટે રાખવી?” (વલ્લભરામની હસ્તિ. પ્ર. ૨૧)

“આપણા બધા રીવાજ બહુ લાભકારક છે તે જતાવી આપે છે કે આપણા જેવા વિદ્વાન..... ડાહ્યા.....હોશિયાર બીજા કોઈ નથી. તો પછી આપણા જેવા લોકોના રીવાજ કેમ ખોટા હોય?” (પૃ. ૩૫)

“સ્વાભાવિક વિશ્વનિયમ એવા ■ કે એક મેાથી બે હાથજૂતનો ધણી દોઢ શકે, પણ એક હાથજૂતના બે મેાથી ધણી દોઢ શકે નહિ. તે જ પ્રમાણે એક પુરુષને બે સ્ત્રીઓ દોઢ શકે પણ એક સ્ત્રીને બે પુરુષો દોઢ શકે નહિ.” (પૃ. ૧૧૮ ૧૧૯)

“સત્યનારાયણની કથા અધુરી સાંભળીને કહી જનાર જુનરો મનુષ્યો તત્કાલ મૃત્યુ પામ્યાના દાખલાં શું આપણે દેહી શકતા નથી? એવા દાખલા જન્યા નથી માટે સિદ્ધાન્ત ખોટો થાય નહિ.”

“સુધારાવાળા જમે તે શાસ્ત્રનાં પ્રમાણ જતાં પણ જ્યાં સુધી મારા જેવા આર્ય તે સ્વીકારે નહિં ત્યાં સુધી સર્વ નિરર્થક છે.” (પૃ. ૧૧૬)

તે ઉપરાંત ખીજી અનેક બાબતોની મંગા-જામની છાપવાળું ભદ્રંભદ્રનું ખાસ ધ્યાન જોયે છે. જીવનમાં હસવા ને મિત્રોને હસાવવા જેનો પોતે વારંવાર ઉપયોગ કરતા તે મારવાડીની બોલી તેમણે પ્રકરણ સાતમાં પ્રયોજી છે. તંદ્રાચંદ્રની હિંદીમિશ્રિત ને સખારામની મરાઠી-મિશ્રિત ગુજરાતી તો રમણભાઈ જ યોજી રાકે એ ઉપરાંત જમાલ અને એના સાથીદારની ભાષા પણ રમણભાઈને આવડી છે. ૨૮ “અન્યકર્તાની પ્રસ્તાવના” માં તેમણે નર્મદના ‘રાબરંગ’ ના અર્થ-હીન વાગાડંબરની નકલ કરી છે. અર્પણપત્રિકાના “શ્રૂયતામ્ શ્રૂયતામ્...દશ્યતામ્ દશ્યતામ્...ગૃહ્યતામ્ ગૃહ્યતામ્” વગેરેમાં પણ એ જ રીતે બબ્બાડંબરની વિડંબના છે. “આપ સર્વંતુ આર્યત્વ, આર્યપક્ષત્વ, આર્યપક્ષવાદત્વ, આર્યપક્ષવાદહીનત્વ, આર્યપક્ષવાદહીના-ભિંમાનત્વ, આર્યપક્ષવાદહીનાભિમનિકૃત્તિત્વ, આર્યપક્ષવાદહીના ભિમનિકૃત્તિનિર્ભયત્વ જોઇ મારા હૃદયમાં જે ઉજાસનો પ્રવાહ વહે છે...” ૨૯ જેવા વાણીના અનેક વિવિધ સમર્થ પ્રયોગો તેમણે કર્યા છે.

તે વખતના વર્તમાનપત્રોની ભાષામાં અંગ્રેજી શબ્દપ્રયોગોનું શબ્દશઃ ભાષાતર, ખાસ પ્રયોગન વિના કર્મખિનો પ્રયોગ, શબ્દના વાર્તાવિક સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, લિંગહિપ, નિરર્થક પ્રત્યયો, નામ અને વિશેષણ વચ્ચે ગૂંચવાડો વગેરે દોષો નબરે પડતા. લેખકે આ પ્રકારની ઇશ્વારામ દેસાઈ વગેરે પત્રકારો અને તત્કાલીન ‘પ્રજાપ્રધુ’ વગેરે પત્રોની ભાષાની રમૂજી અનુકરણ દ્વારા ટેકરી ઉઠાવી છે :

૨૮. ઠાથી જેલના એ મિત્રોની ભાષા ઉકેલવી હોય તો એમાથી ફરેક શબ્દ પછી આવતો “માના” શબ્દ ઠાઠી બાઠી રહેલા શબ્દોમાના પહેલા બ્યંજનને સ્થાને ચોગ્ય બ્યંજન શોધીને મૂકવો જોઇએ, પરિણામ : ‘જમાલ, ધરાક ઠીક જણાવ છે.’

ખીજાએ ઉત્તર દીધો. “હા”

શોડીવાર મૂઆ રહી પહેલાએ ફરી કહ્યું, ‘મજબૂં જોઈ’ કંઈ હશે ?’

ખીજાએ ઉત્તર દીધો, ‘પાછો.’

(નવલ પંચી)

૨૬. પૃ. ૧૨૯.

‘ગુજરાતી’ અને ‘પ્રભજંધુ’

‘ભદ્રંભદ્ર’ ૨૦

અગ્રિય રૂઢિપ્રયોગોનું ભાષાંતર

આયંધર્માઓનો એક પણ
નિપય લેખકની મુખરેણી દલમર્મા-
ની છટકી જવા પામ્યો નથી; એક
પણ પચ્ચર રૂઢિલાવનો રહી ગયો
નથી. ૩૧

શું અંધાર એમ કહેવા માગે
છે કે દિંદુ દોકો તેમની લાલની
સ્વિતિમાં કાંઈ સુધારણાની જન્મ્યા
તેવા નથી ૩૨

આ અન્ધો પર જરાતરા પણ
વિચાર આપવાથી ફર રહેલું
પડે છે. ૩૩

ભણવાનું તરું નથી કે તેઓ-
માં [અંગ્રેજોમાં] પણ ભાણ-
તો છે. ૩૪

અયોજન વિના કર્મજિ-અયોમ

આ પાલી આપવા માટે
અમને] માફ કરાશે ૩૫

આપણાં કામ સમજવાને
આપણે અરાજક થતાં જણાવાઈએ.

રાષ્ટ્રવંશનું અજ્ઞાન

લેખક... ૩૫૬૨૨૨ અને આગ્રેષ
૩૬

વિદ્વાનતાની શી જરૂર છે ?
પરદેશજનનિવાસીઓ.

૩૦. પૃ. ૩૦-૪૧.

૩૧. ‘પ્રભજંધુ’, વા. ૨૮-૪-૦૧, “ભદ્રંભદ્ર” [અવલોકન].

૩૨. ‘પ્રભજંધુ’, વા. ૧૪-૪-૦૧.

૩૩. ‘ગુજરાતી’, વા. ૨૮-૪-૦૧, “ભદ્રંભદ્ર” [અવલોકન].

૩૪. ‘ગુજરાતી’, વા. ૧૨-૫-૦૧.

૩૫. ‘પ્રભજંધુ’, વા. ૨૧-૪-૦૧, ૪૪, “ભદ્રંભદ્ર”.

સજીવાચિત્ર કહ્યું છે. ૩૬

એ કેવો દારાનિહ ૩૭ નાટક છે?

લિંગદોષ

અમારી તરફના ટિકાઓને
રથાન આપવાનો અવકાશ એણે જ
વહી જતો હતો ૩૭

મેં ઘણીવાર સુધારાની હીલ-
ચાલ પર દીકા કરેલા છે.

અમારા આ દીકા માટે. ૩૮

નિર્વર્થક પ્રત્યયો

ઐક્યતા. ૩૯

આપણામાં લડવાનું ઐક્ય-

આવો અનુભવક ગ્રાહવાળો

ત્વતાપણું હોય...

લેખ લખાય... ૩૯

સુધારાની અગત્યતા સાબીત

કહવાના પશુ ફણવાર સંભવ-

યથેલી ખીના નથી.

તાનો ભાસ ઉત્પન્ન કરનારી

જોઈએ. ૪૦

નામ-વિરોધજનો જૂંચવાડો

આ લેખમાં અધુક વ્યક્તિને
હૃદયોને આક્રેષ્ટ થયો હોય તો તે
વાત વળી વધારે લગ્નરૂપક ભરેલી
ગણાય. ૪૦

ગાણીય' વિચારની શી
ખોટ છે ?

મનસુખરામ સર્વરામના સંસ્કૃતમયતાના અતિરેકની ઠેકડી
પશુ તેમણે સરસ રીતે ઉડાવી છે.

‘અસ્તોદય’

પ્રસન્નમનસાંકરના શબ્દો

નારીજાતિના પ્રત્યયનો ઉમેરો

ધન્વિદ્યો. બુદ્ધિને પશુ વિકા-
શિષ્ટી કરી અસ્વરથા, નિર્બંધા, અને
અસાવધાના કરે છે ૪૧

હમયની પ્રવૃત્તિ જ્યાં સતતા
આવી રહી છે... ૪૩

યાચના સચુક્તિ કાઢતી. ૪૩

૩૬. ‘ગુજરાતી’, તા. ૨૩-૬-૦૧.

૩૭. ‘ગુજરાતી’ પત્રમાં આ શબ્દ વારંવાર અર્થહીન રીતે વપ-
રાતો. (નમ) ૩૮. ‘ગુજરાતી’ તા ૨૬-૫-૦૧

૩૯. ‘પ્રબળ’ પુ, તા ૭-૪-૦૧. ૪૦. ‘પ્રબળ’ પુ, તા. ૧૯-૫-૦૧.

૪૧. પૃ. ૮૩ ૪૨ પૃ. ૧૫૦ ૪૩. પૃ ૩૪૨.

રામ, અનેક પ્રતિકૂલતાઓ
અને વિવિધા વિપત્તિઓ ભેદ
વિરમ્યા નહિ ૪૨

જગત્કર્તાની કોઈ શૂંતિ નિરૂ-
પયોગિની નથી. ૪૪

આપણા દેશની મદની ચિન્તા-
કર્મિંદી કલ્પવાનું માહાત્મ્ય... ૪૫

તેમની સુખિતા શાન્તા સ્થિતિ
નિઃસંશય સ્પષ્ટહૃદયી, છે. ૪૬

તાત્સમ અભ્યય

સ્વાશ્રયતાનું સ્વરૂપ અપિ
પૃથક્ દોષ નથી. ૪૭

મહાજનો આ અસ્થિર અને
સશ્વતનશ્વર વિશ્વના પદાર્થ ઉપરિ
ધોતાના સુખદુઃખનો આધાર
મૂલથી જ રાખતા નથી. ૪૮

તે સંપ્રેપમાં અને અત્ર
આપણે જોઈએ. ૪૯

ઉક્ત જૂતાઈનું સત્ત્વ જોવાને
જ જવાની અપિ આપણે [આ-
પણને] અપેક્ષા નથી. ૫૦

તાત્સમ ક્રિયાપદાદિ

કાર્યોપ લક્ષણોથી સ્વાશ્રયની
શક્તિઓ અનુમાન્ય છે. ૫૦

પારંપાર વચ્ચે બાધ નથી
કે... ૫૧

આવશ્યકતા તુ છે એવ.
ઉદભાવ... ૪૫

મેં આપના આતિથ્યકારને
ગૃહે સિવચંકર દ્વારા આપનું અન્વે-
ષણ કરાવ્યું હતું. આપ, સાહે. મેં
અશ્વદ્વયદૃષ્ટ્યનુશ્ચિંકાચત્રવાસસપા-

૪૪. પ. ૨૨.

૪૫. પ. ૨૦.

૪૬. પ. ૧૬૮.

૪૭. પ. ૧૧૬. ૪૮. પ. ૧૭૦. ૪૯. પ. ૧૭૫. ૫૦. પ. ૧૨૧. મનસુખરામે

‘અનુમન’ ધાતુ પરથી ‘અનુમાનું’ ક્રિયાપદ તૃર્થ, રાઈ કે કેમ તે વિશે
પૂછા પણ કરી હતી. જુઓ પરિશિષ્ટ આ. ૫૧. પ. ૫૮.

તે સુખકુંજો બહિર બમે
છ.૪૧

અભાવ છે એ પરીક્ષાય છે.૫૦
તે હાનિથી મનુષ્ય વંચી શકે
તે સાર...૪૧

જેઓની આત્માનાત્માના વિવેકે
જનિતા પ્રજ્ઞા—બૃત વર્તમાન બલિ-
ધ્યત્ ત્રેકાવિક વિષય સંબંધિની
શક્તિબુદ્ધિ-પ્રતિષ્ઠિતા છે તે.૫૧

ફક્ત થક ગયેલા અંગેશ શબ્દ માટે પણ ગુજરાતી પચાંચ બનાવવો.

એક દ્વિચક્રી૫૭

દ્વિચક્રિ, ત્રિચક્રિ કિંવા ચતુ-
ચક્રિ વાહન (..એ પચડા, ત્રણ
પચડા, ચાર પચડાની આદી)૫૪

સોહમગર્ગ (રેલવે)૫૫

અગ્નિરથ (આગગાડી)૫૫

વિચક્ષણતાથી મનસુખરામની બાપાને પકડનાર રમણભાઈના
ધ્યાનમાં તેમની કર્મશુ રચનાઓ નથી આવી :

મને સોજન દેવાઓ.૫૮

“એ પ્રવર્તન્ય સદય આવે તે” વિલોક્ષાઓ .” એમ ઉક્ત અર્જુન,
હાનુકને મરડહી કરીને બાસને ઉદેશીને રિચત થયા.. અર્જુને એમ ઉક્ત
હૃદયગુરુદ્રોહ બોલ્યા કે-“મુઠ”.....૫૯

૫૧ પૃ ૧૭૧. ૫૨. પૃ. ૬૬-૬૭ ૫૩. પૃ ૨૩ ૫૪. પૃ. ૧૭૧.

૫૫ પૃ ૭૮. મનસુખરામ અંગેષ સામાન્ય નામ માટે ગુજરાતી
બનાવતા લગભગ હમેશા ઉપર આશ્યા છે તેવા અર્થો કૌસમા કે
નોપમા આપતા

૫૬ પૃ. ૭૭.

૫૭. પૃ. ૭૧.

૫૮. પૃ ૮૨.

૫૮ પૃ. ૩૩. આ બાગ સંસ્કૃતનું બાપાતર છે. ૫૯. પૃ. ૩૬. આ
સંસ્કૃતનું બાપાતર છે

અસદૃશકૃષ્ણતુલ્યકકાયગવાક્ષ-
સપાટાચ્છાદનસમેતરથ [બ્રમગાદી]
અક્ષરસમસનન્યાપૃત પુરુ-
ષો૫૭ [કે પોલીસો]

કરાયાં છે—શિષ્યામાં છે અરે તો એઓએ એવા. ૧૦

તેમણે પ્રસન્નમનચંકર કે ધીમ ડોઈ પાતના મોંમાં પણ આવી બાપા નથી મૂકી. સંસ્કૃતમાં જાકાર ન હોવાથી મનસુખરામ એનો પૂર્ણ અદિષ્ટકાર કરી મથ્યા, ચથ્યા વગેરે પ્રયોગો વારંવાર કરના તેનું અનુકરણ પણ રમણભાઈએ કર્યું નથી.

ઉપર ઉતારેલાં સમાંતર ઉદાહરણો પરથી જણાશે કે મનસુખરામ ક્રિયાપદોમાં ધ્યાન એવે તેવા બે ફેરફાર કરના. અનુમાન જેવા ગુજરાતીમાં માત્ર નામરૂપે વપરાતા શબ્દમાંથી ક્રિયાપદ કરવાનો,^{૧૧} અને બોધ, નીસર, ભમ, પદમ્બ, બચ વગેરે તદ્દભવ ધાતુનું ફરી સંસ્કૃતરૂપ યોજી તેનાં રૂપાખ્યાન કરવાનો. રમણભાઈએ એને બદલે સંસ્કૃત રૂપાખ્યાનો આપ્યાં છે કે કર્મણિ ભૂતકૃદંતની સાથે સહાયકારક મૂકીને ક્રિયાપદરૂપે પ્રયોગ કર્યો છે. રમણભાઈએ શબ્દોનું સંસ્કૃતીકરણ કરવાની ઈચ્છા પરાકાષ્ટિએ પડેલાં છે. “સંસ્કૃતપ્રાપ શબ્દરચના શબ્દયોજના શબ્દરૂપ વગેરે”^{૧૨}ના આગ્રહની હસનીયના દર્શાવવા તેમણે મનસુખરામથી આમળ જાહેર ડોઈવાર વિભક્ત-પ્રત્યય કે સર્વનામ ગુજરાતીને બદલે સંસ્કૃત વાપર્યો છે; જેમ કે, “કાર્યપ્રસંગાનાં કાચિત્-ચૂનના છે ?”^{૧૩} “ડોઈ...અરમાક” દોષ ન દર્શાવે.”^{૧૪} “કચિત્ એકદા અજ્ઞાન પણ અધુના ...”^{૧૫} इत्यादि.

એ નોંધવું જોઈએ કે ઉપર નિર્દેશિત વિવિધ વાસ્તવિકિયને પાતના સ્વભાવમન નિર્ગળનાનું મર્મ મળીએ, તો પુસ્તકમાં નર્મનું હાસ્ય ખાસ નથી. જાણી તો ‘બડબડ’ના હાસ્યપ્રકારે મજાવવાનું કામ શરૂ કરવું સહેલું છે, પૂરું કરવું મુશ્કેલ છે. એ અંધ હાસ્યની કલાના અનેક અને વિવિધ નમૂનાઓનું સંગ્રહરચાન છે.

‘બડબડ’ના આ બધા હાસ્યનું મૂળ પ્રયોજન રૂઢિચુસ્ત વર્મ,

૧૦. પૃ. ૪૦.

૧૧. વલ્લભામ આવા પ્રયોગો કરે છે એ

આપણે એડે જવા. ૩૩ તા. ૨૮-૮-૧૯૨૧ના ‘ગુજરાતી’માં મનસુખરામના એક નિવેદન ઉપરની ત્રીજીનોંધ જુઓ પશ્ચિષ્ટ બા.

એનું વર્તન અને એની વિચારસરણીની ઠેકડી ઉઠાવવાનું છે. એટલે હામ્યના ઉપયુક્ત વિવિધ પ્રકારો અજમાવી રમણભાષ્યએ લોભિયા ગોર મહારાજને અને તેમના દ્વારા અપાતા પ્રાપ્તિઓ,^{૧૩} હિંદુ ધર્મમાં દેવોની બદ્ધતા,^{૧૪} હાસ્યાપદ હિંદુ ભૂગોળ, સામાજિક જામતોમાં સુધારા ન ખપે પણ રાજકીય જામતોમાં એ જોડાએ જ તેવી પરસ્પર વિરુદ્ધ માન્યતા,^{૧૫} મિથ્યા દેશાભિમાન,^{૧૬} આપણું જ્ઞાન મૂળથી જ સંપૂર્ણ હતું,^{૧૭} અને આગગાદી તાર વગેરે બધું જ આપણે ત્યાં હતું એવું પ્રતિપાદન,^{૧૮} શિવજોના ખોટા ખુનાસા,^{૧૯} પદાર્થવિજ્ઞાનનો શિવ્યુસ્તો દ્વારા ચતો સામનો,^{૨૦} ભૂદેવોની જન્મમૃત સર્વોપરિતા,^{૨૧} સમુદ્રગમન સામેની યુગ,^{૨૨} સમય પ્રમાણે બદલવાની અનિચ્છા,^{૨૩} શિવપ્રેમ,^{૨૪} ભાગનું ને સોમનું પ્રાચીન વ્યસન,^{૨૫} ભદ્રમાં સેવાતી શ્રદ્ધા,^{૨૬} શાસ્ત્રોના પ્રમાણનો વારંવાર થતો અર્થ હીન આગ્રહ,^{૨૭} અર્થ નહિ પણ ચળવળે જ પ્રમાણ ગણવાનો આગ્રહ,^{૨૮} શાસ્ત્રમાથી ગમતા જ અર્થ કાઢવાની શાસ્ત્રીઓની ટેવ ને વૃત્તિ,^{૨૯} મુક્તિ અને તર્કની અમાન્યતા,^{૩૦} ઋતોઠોનો અર્થ કરવાની વિનક્ષણ રીતો, કપોતકલ્પિત ઋતોઠો અને પૃથક્કરણમાદુર્ય,^{૩૧} શાસ્ત્રમાં ગમે ત્યાં ગમે તેવા અમલકારો મૂક્યા કરવાની ટેવ ^{૩૨} અમલકારમાં શ્રદ્ધા,^{૩૩} મૂર્તિપૂજા,^{૩૪} આપણો વેશ બદલી ન શકાય એવો દુરાગ્રહ,^{૩૫} શાંતિમંથા,^{૩૬} નાત એ સર્વસ્વ છે એવી માન્યતા ^{૩૭} શાંતિના વેરઝેર,^{૩૮} જ્યોતિષવિષયક શ્રદ્ધા,^{૩૯} 'ધૈર્યરાવતાર' કૃષ્ણની

૧૩ પૃ ૫, ૧૩ ૧૪ પૃ ૧૩ ૩૦૭ ૧૫ પૃ ૪૧ ૧૬ પૃ ૩૬,
૮૨ ૧૧ અ ધણી જગ્યાએ ૧૭ પૃ ૩૬-૩૭ ૧૮ પૃ ૪૨ ૧૯ પૃ ૬૩

૭૦ પૃ ૬૬ ૭૧ પૃ ૭૨ ઇ ઇ ૭૨ પૃ ૧૪૨, ૨૬૭ ઇ
અનેક સ્થળે ૭૩ પૃ ૭૪ ૭૫ પૃ ૧૧૪, ૧૪૨ ૭૬ પૃ ૧૨૫ ૭૬.
વિરાટપદદર્શન વખતે કૃષ્ણે ખાધેલા બગાસારપે, પૃ ૮૨ ૭૭ પૃ ૧૪૦,
૭૮. પૃ ૧૩૧, ૨૧૦ ૭૯ પૃ ૧૮૨ ૮૦ પૃ ૯૨ ૧૦૨ ૮૧ પૃ ૨૧૧
૮૨ પૃ ૨૨૬

અનીતિ,^{૮૩} અવતારોની કથા,^{૮૪} સતી થવાની પ્રથા,^{૮૫} દારણ વિના દુઃખ ભોગવવાની રત્તિ ને તૈયારી,^{૮૬} ચોખ્ખાઈ પ્રત્યેની ઉદારીનતા,^{૮૭} ખાલજોની કુદ્રતા અને જિંદવાલોલ્ય,^{૮૮} તેમનો લાડુ-પ્રેમ,^{૮૯} ઉપવાસ પદેધાનો અત્યાદાર,^{૯૦} દારવારપદ શુકનો,^{૯૧} કમરોઃ જ્ઞાન અને સુખનાં સાધનો વધતાં જાય છે એ હપ્તીકતની અવગણના,^{૯૨} શિક્ષા કરતાં દેવદેવીઓ,^{૯૩} મૃત્યુ પદેક્ષાં કરાવાતું સ્નાન,^{૯૪} શુભ પ્રસંગે વેરયાનો નાચ કરાવવાની પ્રથા,^{૯૫} વિધવા-વિવાહની મનાઈ,^{૯૬} ચિયોસોરી,^{૯૭} બાલિકા અર્ધવાદો,^{૯૮} વગેરે ઉપર કટાક્ષ કરેલા છે. દૂકમાં અંગ્રેજીમય ગુજરાતી,^{૯૯} છાપાંવાળાઓની લાંચિયાવૃત્તિ બેજવાબદાર મર્યાદા અને અર્થહીન ટીકાઓ,^{૯૯} અનેકઅર્થી^{૧૦૦} કુલ્લકવિપત્તી કુલવિતા અને પ્રાસ,^{૧૦૦} કોટો^{૧૦૧} અને પોલીસો ઉપરના કટાક્ષો બાદ કરતાં બીજા બધા જ 'સનાતન' હિંદુધર્મ, આધિજા રહિયુરતતા અને બેશમ સંરક્ષણવૃત્તિ સામે છે.

આ પ્રકારનું 'બ્રંબર' પુસ્તકાકાર બહાર પડ્યા પછી ધીરે-ધીરે પ્રકાશમાં આવતાં એની સામે સનાતન ધર્મોવક્ત્રીઓનો 'પુણ્યપ્રકોપ' જામત થયો; કેટલાંક પત્રોએ એની સામે બહુ કડક લખાણ કર્યું. 'પ્રજાબંધુ'એ લખ્યું, "સુધારાએ અત્યાર સુધી જે જે સાદસ કરેલાં છે તેમાં આ લેખથી એક વિશેષ સાદસ અને અત્રિપ્ર પ્રવાસનો ઉમેરો થઈ ને કડવાસભરેલી લાગણીને પોપણુ મળેલું છે."^{૪૦}

'ગુજરાતી'એ લખ્યું :

લઘ. પૃ. ૧૪૨. લઘ. પૃ. ૨૧૮. લપ. પૃ. ૨૧૯. લૃ. પૃ. ૨૫૬, ૩૨૭, ૩૧૩, ૩૩૦, ૧૧૮. લઘ. પૃ. ૨૧૭, ૨૭૭. લલ. આખું
"નાતનો જમણવાર." લલ. પૃ. ૧૮. ઇ.

લૃ. પૃ. ૨૬૧. લૃ. પૃ. ૨૮૭. લૃ. પૃ. ૨૦૭. લલ. પૃ. ૩૧૧.
લલ. પૃ. ૩૧૪. લપ. પૃ. ૩૩૫. લૃ. પૃ. ૧૧૬, ૧૨૧. લૃ. પૃ. ૮૧-૮૨.
લલ. પૃ. ૨૭૭-૨૭૮. લલ. પૃ. ૪૬, ૭૨. ૧૦૦. પૃ. ૭૨-૭૩, ૩૦૬, ૩૦૭.
૧૦૦ પ ૨૪૫-૨૪૬

ભતિ મલિને કર્તવ્યે મગ્ધુ સ્વલનામતીવ નિપુણા ધીઃ ॥
તિમિરે હિ કૌશિકાનાં રૂપ પ્રતિપદ્યતે ચક્ષુ ॥ ૧૦૨

‘સુદર્શન’ના તંત્રી આનંદરા કરે લખ્યું

રોચનીય છે કે રા રમણભાઈએ ભદ્રંભદ્ર (નાયક, મા જેટલી મતા-
ધતા ચીતરી છે તેટલી જ મતાધતા પોતામા દર્શાવી છે હરજીવન બાહ્ય
અને આંતરનો ભેદ ન સમજી ‘ન્યાય અને વેદાન્તની તુલના કરવા સાર
એક દુઃખનેથી જાણવા લઈ ગયો’ આપણા ‘સુધારાવાળા’એ તો પારકા
તાજવા ઉપર દ્રષ્ટિ સરખી પણ નાખતા નથી, કેમકે તુલના કરવાનું તેઓ
પસંદ કરતા જ નથી, અને મરે છે તો તેમા હંમેશ પોતાના ધરના જ
ફાવતા તાજવા વાપરે છે બિચારા હરજીવને ‘સમીચીન’ અને વિપરીત
એવા બે પ્રકારના પ્રમાણ છે તેનો ભેદ પારખવા ન્યાયશાસ્ત્રનું અધ્યયન
કર્યું એને ખબર ન હતી કે ન્યાયશાસ્ત્ર હવે પ્રાચીન વર્કંભલનો કચરો
હતો એમ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે, અને “સમીચીન” અને “વિપરીત”ના
બહુ સરળ લક્ષણ ‘સુધારાવાળા’ને હાથ લાગ્યા છે. નવીન તે “સમી-
ચીન” અને “વિપરીત” બે પ્રકારનું, જે જે પ્રાચીન અને જે જે અમુક
વ્યક્તિનું ॥ ૧૦૩

...રા રમણભાઈના આ પ્રયત્નની નિષ્ફળતાનું બીજું કારણ એ
છે કે ‘સેધચર’મા એના નિષ્ઠ પ્રતિ જે થોડો ધણો ઇલાકાવ હોવો
જોઈએ-એમા પણ મનુષ્યત્વ [છ] એવો જે સ્વીકાર હોવો જોઈએ-એ
બિલકુલ નથી ॥ ૧૦૪

આવા ‘શોઈ કંઈ’ના રસ્તાઓ પરિણામે લાખા જ થઈ પડે છે
યથેચ્છ અતિશયોક્તિ અને વ્યક્તિગત આક્ષેપોમા આનંદ માની તથા આવે
સમયે સુધારાના પ્રશ્નની સર્વ જ જીરતા લોકદ્રષ્ટિ આગળથી દૂરી લઈ,
તથા ઉપહાસની એક કૃત્રી સર્વ કચરો બીજી જશે એમ મિથ્યા માની
લઈ, સુધારાને સખળ કરવાને બદલે એના માર્ગમા એક વિશ્લેષ
નાખ્યો છે. ॥ ૧૦૪

‘મહાકાવે’ લખ્યું

૧૦૨ ‘ગુજરાતી’, તા. ૭-૭-૦૧ ૧૦૩. દિ, પૃ ૨૬૧-૨૬૨ ૧૦૪.
પૃ ૨૬૪ ૨૬૫

અને મંદૃતિનાં દ્વયરૂપ માનતા. અનેક દેવો, મૂર્તિપૂજા અને કૃષ્ણની ભમરવૃત્તિ સામેના આક્ષેપો એકાદ એકાદવાર જ આવે છે અને પ્રમાણુમાં સૌમ્ય છે. હરજીવને કરેલો સમીચીન અને વિપરીતનો હલ્લેખ પણ આનંદશંકરને લાગે છે તેવો ટીકાપાત્ર નથી. વાર્તાના અતિથ ભાગમાં — જેલમાં ને પછી ખેતમાં — રમણુભાઈ બધાં પાત્રોને ભેગાં કરવા માગતા હતા. આ પ્રયોજન માટે — હરજીવનનો જેલમાં ફરી પ્રકાશ કરવા — તેમણે ન્યાયશાસ્ત્રના સમીચીન વિપરીતનો પ્રયોગ કરેલો છે, એ ન્યાયને ઉતારી પાડવા માટે જ છે એમ ન કહી શકાય આનંદશંકરને આટલો પ્રોપ થયો તેનું મુખ્ય કારણ એ મંભવે છે કે રમણુભાઈએ શુદ્ધિનું સંરક્ષણ કરનાર એકમાત્ર લેખક મ. ન દ્વિવેદીની કદર કરવાને બદલે તેમને તોડી પાડવાનું વલણ લીધું. આનંદશંકરને મતે વેદાત્મીઓમાં નવી દૃષ્ટિવાળા એ એક જ હતા. એમને સમજ કરવા જોઈતા હતા. તેને બદલે રમણુભાઈએ ઊલટા એમને નિમજ્જ કર્યા ૧૦૧

પ્રાચીન પદ્ધતિઓને ‘બદ્રબદ્ર’ અતિરાય ફર લાગ્યું તેનું બીજું એક કારણ એ કે આપણે ત્યાં કટાક્ષસાહિત્યની પરંપરા જ નહોતી, એટલે આ પુસ્તક સમજાતા વાર લાગી વળી પ્રગ્ન એ એમાના કુદ્દિ વગેરે સામેના આક્ષેપો ધર્મ સામેના ગણી લીધા ને ધર્મ પરની ટીકા સહન કરવાની સદનશીલતા આપણામાં તે કાળે બહુ જ ઓછી હતી.

‘બદ્રબદ્ર’ પર એક વિચક્ષણ આરોપ એ છે કે એમાં મુધારકોમાં વિશેષ મળી આવે છે એવા કેટલાક દ્વયો આર્થપદ્ધતિઓમાં આરોપવામાં આવ્યા છે. આથી પ્રહારનો હેતુ નિમજ્જ નર્મ બેખટો એ પ્રહાર લેખકના જ પક્ષ પર થાય છે. આનંદશંકરે લખ્યું હતું :

પ્રાચીનોમાં બાજ તથા મદિરાપાનનું વર્ણન એ વર્ત્ત તરફ ધિક્કાર હતપન્ન કરવાને બદલે કેટલાક ‘સુધારાવાળા’ઓના વર્તનનું સ્મરણ કરાવે

પરમતઅસદિષ્ટતારૂપ મોટા દોષને અધીન થવાથી કેવા અનર્થકર અંધની પ્રસિદ્ધિ થાય છે તેના નમૂનારૂપ આ ભદ્રંભદ્ર ■

...રા. રમણભાઈને આપણા આર્યલોકોની પરંપરાથી ચાલી આવેલી શ્રદ્ધિઓમાં એક પણ સારો અંશ જણાયો નથી. જ્યાં આર્યનામ સાથે આવો પ્રદેશ દોષ ત્યાં આર્યધર્મનું, આપણી સામાજિક સ્થિતિનું, આપણા નીતિના જંધારણનું નિષ્પક્ષપાત નિરીક્ષણ થવાનો સંભવ ક્યાં ?

...શું આ દોષને કમરઠા નિવારણ કરવામાં હજારો પ્રાણની છુદ્ધિ-શક્તિ તથા વ્યક્તિગત સુધારણા સમય નથી કે આ અકાવૃત્તાવૃત્ત જેવો પ્રયોગ કરી જે જે વ્યક્તિઓમાં આ ભતિવિધ્વંસક દોષો રહ્યા દોષ તેમને કહંસા તથા તિરસ્કારયુક્ત વાણીથી અવળો વેગ ચડાવી વધારે અધઃપતન કરાવવામાં છુદ્ધિકૌશલ જણાવવાની અગત્ય પડી ?...

આપણા ધર્મ સાથે હંપર જણવેલા દોષોને જલ્દી સમવાયસંજંધ દોષ એમ કહી સધળા પ્રાચીન વિચારોની એકજ સપાટ અયોગ્યતા પ્રતિપાદન કરવાનું સાહેસ માત્ર રા. રમણભાઈ જ કરી શકે !

ટૂંકમાં, કોઈપણ ભતના દયાભાવ કે સમભાવ વિના એકસરખી ઉપહાસવૃત્તિથી આર્યધર્મના સારા અને ખરાગ બંને અંશો પર પ્રહાર કરવાનો એનો પર આરોપ મુકાયો. પણ આ આરોપનો બહાંશ ખોટો છે. બારીકાઈથી વિચારતાં જણાય છે કે રમણભાઈ એ મોટે ભાગે હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ સમાજના ખરાગ અંશોની જ મસ્કરી કરી છે. દાખલા તરીકે, કૃષ્ણે વિરાટસ્વરૂપદર્શન કરાવ્યું ત્યારે બગામું ખાતાં અમુકે સ્થોક એમના મોંમાંથી નીકળી મયો એમ પાત્રમુખે કહેવડાવવા ધાર્યું છે છતાં ત્યાં પણ મસ્કરી કૃષ્ણની કે વિરાટસ્વરૂપદર્શનની નહિ પણ પ્રાચીન પુરાણકારોની જ્યાં ત્યાં ગમે તેવા ચમત્કારો દહાડી દેવાની ટેવની છે. વેદાંત, ન્યાય, અનેક દેવો, મૂર્તિપૂજા, કૃષ્ણની જ્વરકીડા, સાકતમત અને વિધવાવિવાહ-પ્રતિબંધ સામેની મસ્કરી હિંદુઓને ખૂંચે એવી છે ખરી, પણ ચોતાને હિંદુ ગણતા રમણભાઈજી એમાંની ધણી બાજતોને સાચેસાચ હિંદુધર્મ

અને સંસ્કૃતિના દ્વયરૂપ માનતા અનેક દેવો, મૂર્તિપૂજા અને કૃષ્ણની ઇશ્વરવૃત્તિ સામેના આક્ષેપો એકાદ એકાદવાર જ આવે છે અને પ્રમાણુમા સૌમ્ય છે હરજીવને કરેલો સમીચીન અને વિપરીતનો ઉદ્ધેષ પશુ આનંદશકરને લાગે છે તેવો ટીકાપાત્ર નથી વાતીના અંતિમ ભાગમા — જોલમા ને પછી ખેનમા — રમણુમાઈ બધા પાત્રોને ભેગા કરવા માગતા હતા આ પ્રયોજન માટે — હરજીવનનો જોનમા ફરી પ્રકાશ કરવા — તેમણે ન્યાયસાજના સમીચીન વિપરીતનો પ્રયોગ કરેલો છે, એ ન્યાયને ઉતારી પાડવા માટે જ છે એમ ન કહી શકાય આનંદશકરને આટલો પ્રકાશ થયો તેનું મુખ્ય કારણ એ મળે છે કે રમણુમાઈએ શુદ્ધિનું મરક્ષણ કરનાર એકમાત્ર લેખક મ ન દિવેદીની મદર કરવાને બદલે તેમને તોડી પાડવાનું વચણ લીધું આનંદશકરને મતે વેદાંતીઓમા નવી દૃષ્ટિવાજા એ એક જ હતા એમને સમજ કરના જોઈતા હતા તેને બદલે રમણુમાઈએ જીનડા એમને નિમજ ક્યો ૧૦૬

પ્રાચીન પક્ષવાદીઓને ‘બદ્રબદ્ર’ અતિશય ફૂર લાગ્યું તેનું બીજું એક કારણ એ કે આપણે ત્યાં કેટલાક સાહિત્યની પરપરા જ નહોતી, એટલે આ પુસ્તક સમજતા વાર લાગી વળી પ્રજાએ એમાના કુશલિ વગેરે સામેના આક્ષેપો ધર્મ સામેના ગણી લીધા ને ધર્મ પરની ટીકા સદન કરવાની સદનશીનતા આપણુમા તે કાળે બહુ જ ઓછી હતી

‘બદ્રબદ્ર’ પર એક વિચક્ષણ આરોપ એ ■ કે એમા સુધા રકોમા વિશેષ મળી આવે છે એવા કેટલાક દ્વયણો આર્ષપક્ષવાદીઓમા આરોપવામાં આવ્યા છે આથી પ્રહારનો હેતુ નિષ્ફળ જઈ જીનડો એ પ્રહાર લેખનના જ પક્ષ પર થાય છે આનંદશકરે લખ્યું હતું

પ્રાચીનોમા ભાગ તથા મહિસાપાનનું વર્ણન એ વર્ગ તરફ ધિક્કાર ઉત્પન્ન કરવાને બદલે કેટલાક સુધારાવાળા ઓના વર્તનનું રમણુ કરાવે

એવું છે. કેટલાક પ્રાચીનો મદિરાપાન કરતા એ ખરું. પણ ‘સુધારાવાળા’-
ઓમાં એ દુર્ગુણ એ કરતાં પણ વધારે વધી ગયેલા અને અક્ષન્તવ્ય
હતા એમ આજ સર્વનું માનવું છે.. એ દોષ થેડે થણે અંશે સ્વપક્ષમાં
જ હોય તે પારક્ષમાં છે એમ જતાવવા જતાં રસવિષયક થાય છે, અને
સામા તરફ ધિક્કારને બદલે એના અન્યાયી પ્રતિપક્ષી સામે ક્રોધ ઉપજે
છે. શ. રમણભાઈએ ભદ્રંભદ્રમાં બાપણ કરવાનું શરૂ પુષ્કળ જતાવ્યું છે,
પણ અખતે તો બાપણની આ દૃષ્ટના સાથે ભદ્રંભદ્ર કરતાં ટેબલ ઉપર
હાથ ઠાપી ઠાપી દેશોધ્ધારનાં બાપણો આપતો અને ખાનગી વર્તનમાં ગમે
તેમ વર્તતો એવો ‘સુધારાવાળો’ વધારે સહેલાઈથી રૂપરિચત થાય છે ૧૦૭.

‘મહાકાલે’—કદાચ ‘સુદર્શન’નું અવલોકન વાંચી—લખ્યું હતું :
“ ‘સનાતન’ આધર્મનાં વ્યાખ્યાનો વક્તાશ્રોતાના અધિકાર વિના
અપાય છે તો તેવાંજ ‘અવોચીન’ ધર્મનાં વ્યાખ્યાનો અધિકારનો
સક્ષ રાખીને શું આપવામાં આવે છે ? ...બાહ્યલો ઉદરંભર છે,
સાફ ઉપર જ એમની મમતા છે: ઠીક, પણ સોડાવોટર, લેમોનેડ,
આઈસક્રીમ, પોટવાઈન ઉપરની મમતા હાલ ક્યાં જોઈ છે...? એક
પક્ષ ઉપર પ્રહાર કરવો એ નિષ્પક્ષપાતી સુધારકોનું કર્તવ્ય નથી.”

‘ભદ્રંભદ્ર’ ઉપરનો આ આરોપ સાચો નથી. એક દ્વપણુ
પોતાના પક્ષમાં હોય તેથી સામે પક્ષ એને બૂપણુ મણીને અપનાવ-
તો હોય તોય એની ટીકા કે ઉપદાસ ન થાય? રમણભાઈએ કહ્યું છે
એમ કરવું એ કાંઈ સાહિત્યનો દોષ નથી. વળી પ્રાચીન પક્ષવાદીઓમાં
મદિરાપાન અને વ્યભિચાર દર્શાવાયાં છે, પણ તે મુખ્યત્વે શાકત-
મતાનુયાયીઓમાં. તે વખતે ગુજરાતમાં શાકત ધર્મનું પ્રાબલ્ય હતું.
નર્મદાશંકર મહેતાએ ગ્રામશંકર માટે લખતાં જણાવ્યું છે કે નડિ-
યાદમાં તે વખતે ઘણા માણસો શાકતમતાનુયાયી હતા ને મદિરાપાન
કરતા. નડિયાદમાંથી એ પંથનું એક પુસ્તક પણ જડી આવ્યું છે.
આમ રમણભાઈનો દાઃ વિશેનો આક્ષેપ નાપાયાદાર નથી. ને ભદ્રંભદ્રમાં
બાપણુ કરવાનું જે શરૂ દેખાય છે એ કદાચ ‘ડોન કિવશેટ’ જેવા

મૂળ નમૂનાની અસર હોય. તદુપરાંત સુધારકોની જેમ સનાતનીઓ પણ બાપજો કરતા જ. સુધારકો બાપજોએ હોય તેથી બાપજોએ સનાતનીનો ઉપદ્રાસ ન જ કરી શકાય એમ થોડું છે. ખાઉધરાપણું પ્રાચીનો અને અર્વાચીનો બંનેમાં વ્યાપક છે એ વાત સાચી પણ રમણબાઈનો કટાક્ષ એની સામે છે તે કરતાં વિશેષ ધાર્મિક તરીકે ખાપ છે તેની સામે છે. ધર્મને નામે આટલું જ બાપી રહે છે તેની સામે અને ધાર્મિક મળાતી અધમ વૃત્તિ સામે તેઓ આંખળી ચીંધે છે. અને ભાગ અને મદિરાપાન વગેરેમાં જોડેલો આશય સનાતન હિંદુ ધર્મનું એક સ્વરૂપ આવું છે એમ સ્વીકારવાનો દરો તેટલો જ પહેલાંમાં રમિક પ્રસંગ મૂકવાનો ને બીજામાં વાતો સંભાવવાનું સાધન મેળવી તે દ્વારા રસનિષ્પત્તિ કરવાનો દરો.

‘મદ્રંમદ્ર’ પર બીજો એક આરોપ એ મુકાયો છે કે એમાં કેટલીક શ્રવંત વ્યક્તિઓને પાત્ર બનતી તેમનો ઉપદ્રાસ કરવામાં આવ્યો છે. ‘ગુજરાતી’ અધ્યાયિકે લખ્યું હતું.

અમદાવાદ તરફ કેટલાક સુધારાના નવીસદાઓ છે તેઓની વિશ્લેષણમાં તેઓ કંઈકંઈ પણ સલખલાટ હરે છે તેમની વિશ્લેષણ આ આખું સેટાયર છે; અને તેઓને ખુલ્લી રીતે નિંદાની દિંમત ચાલતી નથી, ત્યારે અસેમરો બાપજીઓ ધેરે મેલાટોણા મારવાને જ આ સેટાયર લખાયું છે...અમુક વ્યક્તિની નિંદા કરવા માટે આવા અધમ સેપિા લખવા પ્રતિ વૃત્તિ દોશદ છે. અમદાવાદના કેટલાક સુધારાવાળાઓ; બાદલો કે તેઓ તેમની રીતિ સામા આશ્રેય હરે છે તેઓની તરફ કંઈેશાં કટક આપે નોય છે, તેથી આ સેટાયરમાં તેવા બાદલો, નડિયાદના કેટલાક આગળ પડતા માણસો ને ૧૦૮સુરત, ભાગ્યના તેઓ અમદાવાદમાં જઈને રહ્યા છે અને અમદાવાદવાળાઓ ઉપર કટક નજરથી નોય છે ને તેઓને અમદાવાદીઓ સાથે સમાગમ નથી, ૧૦૮ તેવાઓને ઉદેશીને આ સેટાયર લખાવલ છે ૩૨

૧૦૮-૧૦૮ આ મોખમ દીકા કોને ઉદેશીને છે, ને તેમાં કેટલું સત્ય છે તે જાણવાનું સાધન નથી. સદ્રંમા સુરતી-ભરતી જાણતી નહીં જો નથી જ.

આનેદશકરે લખ્યું હતું :

રમણભાઈ જેવામાં...અમુક વ્યક્તિ સામે આગ્રેષ કરવાની ખાસ ઇચ્છા ..માનતાં અમને ઘણી આનાદાની થઈ છે. પણ...આમ માન્યા શિવાય, કેટલાંક વચનો અને પાત્રો આ ગ્રન્થમાં કેમ દાખલ થયાં હશે એનો ખુલાસો કરવો અમને અશક્ય થઈ પડ્યો હતો. .

...એ વિદ્વાને [મ. ન. દ્વિવેદીએ] એ વિષય હાથમાં લીધો તે પહેલાં 'તત્ત્વજ્ઞાન' તે શું અને એમાં ઘટપટ અને કૃતસ્થની શુદ્ધવાર્તા શિવાય બીજું કંઈ પણ હોઈ શકે કે કેમ તે વિષે શુન્નરાત કેટલું અજ્ઞાન હતું ૧...બીજા કોઈ દારણથી નહિ તો સામાન્ય તત્ત્વજ્ઞાન તરફ લોકરુચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે જ રા. રમણભાઈ જેવા વિદ્વાને એની મહત્તાને માન આપ્યું નેઈવું હતું. ૧૦૭

...અર્થાત્...માત્ર રસદષ્ટિએ વિચારતાં પણ એટલું સ્પષ્ટ છે કે આ ગ્રન્થમાં રા. રમણભાઈએ ઉપહાસની યોગ્યતા વિનાના ઘણા વિષયો ઉપહાસ માટે હાથમાં લીધા છે. ૧૦૪

‘મહાકાલે’ લખ્યું હતું : “કટાક્ષમય રચનામાં જાતિચિત્ર હોવાં જોઈએ, વ્યક્તિચિત્ર મોટા દોષરૂપ ગણાય તેમ છે. રા. રમણભાઈ ચિત્ર તો જાતિનું કરવા ગયા છે પણ નજર આગળ ઉપહાસ કરવાને શોધી કાઢેલી ચારપાંચ વ્યક્તિઓ ખડી કરેલી હોવાને લીધે તે તે વ્યક્તિઓનો જ ઉપહાસ થયો છે, અને તે ઉપહાસ કરવામાં દેવની છાયા લેખકના અંતઃકરણમાં પણ પ્રવર્તે છે...”

દેરાસરીએ આ ત્રણથી ઊલટો અભિપ્રાય આપ્યો હતો : “ઠાઈ પણ અમુક વ્યક્તિનું ઉપહાસ કરવાને એ પુસ્તક લખાયું છે એમ અમે માની સકતા નથી. આવા ગ્રન્થોમાં સહજ અને છે તેમ અમુક ભાગ વખતે અમુક વ્યક્તિને લાગુ પડી જાય ■ અને એ વ્યક્તિ પોતાની ક્ષતિ પોતાને માલમ હોવાથી આ મારે માટે લખ્યું કહ્યું વગેરે માની લે એ સ્વાભાવિક છે...આવી અતિશયોક્તિને લીધે એ પુસ્તક ઠાઈ પણ એક વ્યક્તિને લાગુ પડતું નજીકનું નથી.” ૧૦૯ પ્રો. ઠાકોર કહે છે : “પક્ષિણતા અને દ્વેષ જાણ્યે-અજાણ્યે રમણભાઈ

૧૦૯. ‘સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન’, પૃ. ૧૮૯. આ છેલ્લા વાક્યને મળતું મણિલાલનું વિધાન આપણે પ્ર. ૯ માં જોઈએ છીએ.

જેવાને હાથે પણ કલાસ્વાતંત્ર્યને નામે કેવા તો મેલા આશ્વેષો કરાવે છે, એ માનવીની પામરતાનું ભયંકર નિદર્શન જ “બદ્રંબદ્ર”ના કેટલાક ભાગમાં મ્હને તો દેખાય છે.” ૧૧૦ શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી રમણુ-ભાઈની આ પ્રવૃત્તિમાં દોષ નહિ, માત્ર ઉપહાસ જુએ છે. ૧૧૧ સેડી વિદ્યાપ્રહેન લખે છે : “સદ્ગત મહાનુભાવ આત્માના જીવનમાં દેખને ઓછામાં ઓછું સ્થાન હતું.” ૧૧૨

‘માત્ર કેઈ એક કાળે કેઈ એક આવી વિચિત્ર વ્યક્તિ હતી એમ નહિ પણ આવી વિચિત્ર જમાત હોય છે, તે આ વ્યક્તિ તેમાંની એક પ્રતિનિધિ છે’ એ અર્થમાં રમણુભાઈ હાસ્યમાં જાતિ-ચિત્રને અનિવાર્ય ગણે છે; પણ જાતિ જ આવી શકે — કેઈ સાચી વ્યક્તિ નહિ, એ અર્થ, પ્રકરણ દસમાંમાં જોયું તેમ, તેમને સ્વીકાર્ય નથી. ‘મહાકાશ’ના મતની જેમ તેમનો આ મત પણ સાચો અને પરંપરામાન્ય છે; પશ્ચિમના મહાન કટાક્ષકચાકારોએ વ્યક્તિચિત્રો પણ આપેલા છે. વસ્તુતઃ કટાક્ષકચન ત્રણ જાતનાં હોય છે : ‘ડોન ક્વિસોટ’ જેવાં માત્ર જાતિ-ચિત્રનાં, ‘લુડીઆસ’ જેવા જાતિના પ્રતિબિંબરૂપ જીવંત વ્યક્તિઓના ચિત્રના, ‘એબસેલોમ એન્ડ એકિટોરેલ’ જેવાં એકંદરે જાતિને બદલે જીવંત વ્યક્તિના જ પ્રાધાન્ય-વાળાં. ‘બદ્રંબદ્ર’ આ પૈકી બીજા પ્રકારની કટાક્ષકચા છે. એટલે એમાં વ્યક્તિચિત્ર પણ આવે જ. એટલે, “નજર આગળ ઉપ-હાસ કરવાને સૌથી કાઢેલી ચાન્પાંચ વ્યક્તિઓ ખડી કરેલી હોવાને લીધે તે તે વ્યક્તિઓના જ ઉપહાસ થયા છે” એ ‘મહાકાશ’ના અવલોકનમાં સત્યાંશ છે, પણ તેનું “ચિત્ર તો જાતિનું કરવા ગયા” એ વિધાન સાચું નથી. રમણુભાઈને જાતિના જ ચિત્ર કાઢવાં હોત તો તેઓ જીવંત વ્યક્તિઓ અને પોતાનાં પાત્રો વચ્ચે આટલું બધું સામ્ય ન આવતો દેત. ૧૧૩ આ સંબંધમાં ‘બદ્રંબદ્ર’ની ટીકા

કરવી હોય તો તે જુદા જ મુદ્દા પર કરવા જેવી છે. એમાંની વ્યક્તિની ટીકાઓ એ દોષ નથી, પણ એ ટીકા કરતાં હાસ્ય જિડી ગયું છે, ને ધણીવાર “હાસ્ય વિનાનો કટાક્ષ ભાંડણુ જ બની રહે”^{૧૧૪} એ સ્થિતિ આવી ગઇ છે તે દોષ છે. વિવેચકોએ યોગ્ય ભારપૂર્વક નોંધ્યું નથી, પણ ‘બદ્ર’બદ્ર’નો મોટો દોષ આ જ છે કે એમાં વચ્ચે વચ્ચે ધણી વાર હાસ્ય જિડી ગયું છે.

રમણુભાઈએ મણિલાલ જેવા પ્રસિદ્ધ જનસેવકની ટીકા કરી એ માટે એમના મિત્રમંડળ (જેમાં ભોળાનાથના ટીપ્પણી પુત્રો-૧૧૫ નો સમાવેશ થતો)ને મુલમ ઉપહાસ ઉપરાંતનું કારણ એ છે કે આનંદશંકર જેવાએ જે રીતે એમને જાણ્યા છે એના કરતાં જુદા જ રસ્તે રમણુભાઈ એમને ઓળખતા. મણિલાલની પ્રતિકૃતિરૂપ વસ્ત્રભ-રામ પોતાની સ્ત્રીને મારી નાખે છે એ પ્રસંગે રમણુભાઈએ ઘણે અંશે હાસ્યને જાતું કરી ફૂર ને દંભી વ્યક્તિનું ગંભીર નિરૂપણ કર્યું છે; ઓળખાય એ રીતે પાત્ર મૂકી તેના પર આ જાતનો આરોપ મૂક્યો છે. એ સાચું છે કે આ મરકરી મણિલાલના ધરની પરિસ્થિતિ સમજ્યા વિના કરેલી ને અતિશય ફૂર લાગે છે. પણ તે ગાળામાં ‘મણિલાલે પોતાની પત્નીને મારી નાખી’ એવી વાત જિડેલી; ને તે પરથી એ પ્રસંગ ઊભો થયો છે.

‘બદ્ર’બદ્ર’ પર ખીજે એક આરોપ એ મુકાયો હતો કે એમાં હદ બહારની અત્યુક્તિ કરવામાં આવી છે. ‘પ્રજામંધુ’એ “આવી અસંભવિત અને અત્યુક્તિવાળા કલ્પનાઓ આ લેખમાં રચણે સ્થળે નજરે પડશે,”^{૧૧૬} ‘ગુજરાતી’એ “કલ્પનાથી એક સ્થૂળ ઉણું” કરવામાં આવે...તેમાં હરકત નથી, પણ એ કલ્પના કેવળજ અસંભવ પર ન હોવી જોઈએ”^{૧૧૭} અને આનંદશંકરે “પાત્રોના આચાર-વિચાર અને બાપણોમાં...હદ ઉપરાંત અતિશયોક્તિ થઇ ગઇ

૧૧૪ ‘એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા’, ૮મી આવૃત્તિ, “સેટાયર.”

૧૧૫. પુષ્ટિ : સમગ્ર નસ, રમ, પૃ. ૧૧૫-૧૨૨.

છે” ૧૦૭ એવી દીકા કરી હતી ‘મહાકાવે’ લખ્યું હતું ‘આપણા સર્વ જુના નિચારોનો ઉપહાસ કરવામા અતિશયોકિનની મર્યાદાનું પણ ઉલ્લંઘન કર્યું છે. ઉપહાસની શૈલી સ્વીકારવામા સત્યાર્થથી એટલે દૂર જવાયુ છે કે ‘મદ્રમદ્રે દીકેના અદ્ભુત દર્શનનો ખેન મથકારની અનિચ્છા છતા પ્રકટ થઈ ગયો છે [૩]’ દેરાસરી લખે છે, “આ પુસ્તકમા જરૂર કરતા પણ વધારે અતિશયોક્તિ છે” ૧૦૯

ખરી રીતે રમણભાઈ એ જે અત્યુક્તિ કરેલી છે તે યોગ્ય છે, દીકાપાત્ર નથી આ જાતના કટાક્ષકથન નીચે મજબૂત સત્ય પ્રવર્તતું હોવું જોઈએ એવું સત્ય હોય તો મરકરી અને અત્યુક્તિ થઈ શકે ચેસ્ટર્ટન કહે છે તેમ, “એક રીતે વિચારતા માત્ર સત્યની જ અત્યુક્તિ થઈ શકે, ખીજી કોઈ વસ્તુ એ બોલે સહન ન કરી શકે.” ૧૧૧

વેદ, વેદાંત વગેરેના ઉપહાસ બાદ કરતા જે દુર્ગંધો ઉતારી પાડવા રમણભાઈએ આ પુસ્તક લખ્યું છે એ સાચેસાચ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, આજે પણ એનો ઠીક ભાગ ઓઢેવસે વ્યશી અસ્તિત્વ ધરાવે છે આ કૃતિમા રમણભાઈએ ઉપર જોયેલી કટાક્ષાદ્ સામગ્રીનો વિનિયોગ કરેલો છે તેમ કરતા તેમણે સર્જનાત્મક લેખકોના નિયમ પ્રમાણે જુદીજુદી રીતિયુક્ત જીવન વ્યક્તિઓના કેટલાક સાચા અશોને બદલ્યા છે કે આમતમ આગળ પાછળ ખસેડ્યા છે, તો કેટલાક મુખ્ય અને સર્વસામાન્ય અશોને એ બધી વ્યક્તિઓના માનસ પર પાથરી દીધા છે અને કટાક્ષકથાકારને રસાભાવિક અને ક્ષમ્ય એવી છૂટ લઈ એ બધા પર રમૂજ અત્યુક્તિનો ઢોળ ચડાવેલો છે. આમ એક દરે લેખકની ધણીખરી સામગ્રી ખરેખરી હોઈ એમનું ચિત્ર પ્રમાણુમા વાસ્તવદર્શી બનેલું છે “નાત મળા” “નાતનો જન્મજીવાર,” “કોર્ટમા ‘કેસ આલ્યો’” વગેરે પ્રકરણુમા તેમણે જે અત્યુક્તિ કરેલી છે તે પણ મૂળ પરિસ્થિતિને વધુ ઉઠાવ આપવા માટે કલાકારને અપાતી છૂટ મુજબ કરેલી છે “શોધ કરવામા

અનેહુ સાહસ" જેવા બનાવો 'રેન્જિંગ' નથી, તોપણ એકવાર પાત્રોને એવી પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલાં કલ્પીએ તો સ્વાભાવિક અને પ્રતીતિકર છે જ.

એ પ્રશ્ન ઊઠવાનો મંભવ છે કે બદ્દંભદ્ર જેવું પાત્ર જગતમાં શક્ય છે ખરું? આતું મૂર્ખ અને ભ્રમિત પાત્ર વાસ્તવિક કહી શકાય? એ અંગે આનંદશંકરે પણ કહ્યું હતું : "ગુજરાતી સાહિત્યમાં, બદ્દંભદ્ર જગતના સાહિત્યમાં, આ ગ્રન્થ એક અપૂર્વ ઉમેરો છે: એનો નાયક તથા લોકમાં પણ મળવો કઠણ...છે." ૧૧૭ સાધારણ જીવનમાં એવાં પાત્રો મળતાં નથી એ ખરું છે, પણ એના સ્વભાવના અંશ વાસ્તવિક છે. એ અંશ ત્યારના સમાજમાં હતો. એ જ અંશને મોટા કરીને રમણુભાઈએ જીવતું પાત્ર બનાવ્યું છે. આ રીતે વાસ્તવિકમાં ને આમાં તફાવત એટલો જ છે કે આ વધુ મોટા ફક્ક ઉપર દોરાયેલું છે. સાહિત્યપરંપરાએ કટાક્ષકચનકારોને આ રીતની અત્યુક્તિ કરવાની છૂટ આપેલી જ છે. બીજી રીતે વિચારતાં, રમણુભાઈએ બદ્દંભદ્રને એક જાતનો ભ્રમિત કલ્પેત્રો છે, અને એક વાર મગજ ભ્રમિત થયા પછી ઠેરઠેર, પ્રસંગેઅપ્રસંગે નાનામાં નાની વાતમાં કાંઈ પણ વિભાવ મળતાં એનો આવેશ બહાર આવે એ સ્વાભાવિક છે. સર્વોંટિસે પણ કથામાં ને નાયકમાં આટલી અત્યુક્તિ કરેલી જ છે.

'બદ્દંભદ્ર' ઉપરનો એક આરોપ એવો છે કે નાયકને વારંવાર માર મરાવી એ મારને હાસ્યનું આલંબન બનાવવામાં આવ્યો છે. આનંદશંકરે લખ્યું હતું : "જે રસનું આપણા પૂર્વજોને બાન પણ ન હતું અને જે ઉપજાવવા માટે પશ્ચિમમાં રિવલ્ટ, એડીસન, થેકરે, ડિકન્સ અને સર્વેન્ટિસ જેવા વિશાળ અને ઉદાર મગજોની જરૂર પડી હતી, એ રસને અખૂટ વહેવરાવવાની આ ગ્રન્થમાં એક સરલ અને સાદી યુક્તિ શોધી કાઢવામાં આવી છે : બદ્દંભદ્ર ઉપર થોડા

ગડદાપાટુ કે મુઠ્ઠીઓ મારતાં તુરત જ મુધારાની કીર્તિરૂપ એવી નિર્માળ પવિત્ર અને પતિતપાવન હાસ્યરસની ગંઝા વહે છે. ૧૧૭

‘બદ્રંબદ્ર’માં આવેલાં આ ગડદાપાટુ જૂની દળની મૂર્ખોની ભ્રમણ-કથાની પરંપરાની અસર છે. સાદસ કરવા નીકળેલો નાયક સાચો વીર કે ચોક્કો હોય તો બધે વિજય મેળવે. એ મૂર્ખ હોય તો બધે પરાજય અને એના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપ ધપ્પા મેળવે. છતાં રમણુભાઈએ એ પરંપરામાં ધણો સુધારો કર્યો છે : એમણે નમૂનારૂપે ક્ષીધેશ ‘ડોન કિવશોટ’ લખાણુ તે વખતે મધ્યકાળ હતો. મારામારી ધપ્પાજાણુ વગેરે તે વખતે ઘણું વધારે પ્રચલિત હતું. તે વખતના લોકોની હાસ્યભાવના પણ વધારે ગ્રામ્ય ને બરછટ હતી. આથી સર્વાન્તિસે પોતાના નાયક-ઉપનાયકને ધણીવાર ફૂર રીતે માર ખવડાવ્યો છે. ૧૧૮ અને આવી હાડમારીઓને પરિણામે અંતે નાયકનું મરણ થાય છે. કિવશોટ અને સાકોને માર ખાતા જોઈ સર્વાન્તિસનાં ખીન્ન પાત્રોને ખૂબ આનંદ આવે છે. રમણુભાઈએ ઔચિત્ય છુદ્ધિ વાપરી આવા ફૂર અંશેા અને ગ્રામ્ય વિનોદ ઓછા કર્યા છે. નાયક-ઉપનાયકને એમણે માર તો ખવડાવ્યો છે, પણ તેમ કરતાં એ વિશે પોતે “હાસ્યરસ” મા દર્શાવેલા વિચારને વફાદાર

૧૧૯. વીરશીમાના મૂલડોવરો સાકોને હાડકાપાસળા એક થઈ જાય ત્યાં સગી ઉછાળ્યા કરે છે ભારે બખ્તર પહેરેલા નકલી ગવર્નર સાકો ઉપર એના નોકરો વારંવાર પગરખા મૂકીને આવ જા કરે છે. ડોન પોતાની પ્રિયા કે એની તસવીરને એથા વિના એને જગતની સર્વશ્રેષ્ઠ સુઠરી તરીકે સ્વીકારવાની ના પાડનાર વેપારી પર હુમલો કરવા જતા ગબડી પડે છે અને તેને સખત બાંધે છે; એટલેથી બસ ન થવું હોય તેમ વેપારી-તો એક નોકર માર મારીને એને અધમૂઓ કરી નાખે છે ડોનના ઘોડાને ઈજા કરનાર કેરિયરો પોતાના પેંકસ્ટાફથી ડોન અને સાકોની પૂજા કરતા જાય છે. ડોન લશ્કર ધારી ઘેટા પર હુમલો કરે છે ત્યારે ભરવાડો પથ્થર મારીને એના દાંત તોડી પાડે છે, ને એમને છાડાવવામા ડોનનો હાથ હતો તે કેદીઓ જ એને પથ્થર મારી ઘોડા પરથી નીચે પાડે છે ઇ.ઇ.

રહ્યા છે. ૧૧૯ આ વિશે થોડો વિશેષ વિચાર સોજમા પ્રકરણના અંત ભાગમાં કરીશું.

‘બડંબડ’માં ખાસ ઠાઠ સ્ત્રીપાત્ર નથી એ વસ્તુ કેટલાકને ખૂંચી છે. ‘મુન્નરાતી’એ લખ્યું હતું : “ઘરમાં બટાણી-ડોન કિવજોટની દેલસિનિયા-જેવી બડંબડની આચાર્યશુ કહી નથી; નહિતર વળી આ ગ્રંથનો રંગ એર જણાતે! જેમ સ્ત્રી વિનાનું ચિત્ર બોલું બટાક, તેમજ સ્ત્રી વગરની વાર્તા લુખી લચરક! શીકી ક્ય-રક!” ૧૨૦ શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા ‘બડંબડ’ અને ‘દાસ્યમંદિર’ માટે લખે છે કે “તેમાં એક વિચિત્રતા જણાઈ આવશે ને તે એ કે એમાં ક્યાંય પણ સ્ત્રીપાત્ર આવતું નથી!” ૧૨૧ સ્વ. નવલરામ ત્રિવેદી કહે છે : “કવીજોટ અને પીકવીક એ વિદેશી વીરોને મુંદરી-ઓ સાથે મેલાપ થાય છે, ત્યારે... ‘બડંબડ’ થર હોવા છતાં તેને ઠાઠ મુંદરીનાં દર્શન થતાં નથી, પછી વરવાની તો વાત જ ક્યાં રહી?” ૧૨૨

‘પિક્કિલ પેપર્સ’માં પિક્કિલ ઉપરાંત એના ત્રણે સાથીઓ અને નોકર સ્ત્રીઓના પ્રસંગમાં આવે છે ને અંતે તેઓ પરણે પણ છે. પણ ‘પિક્કિલ પેપર્સ’નો પ્રવર્તક હેતુ પ્રવાસના રમૂજ પ્રસંગો વર્ણવી આનંદ આપવાનો છે, અને એની સ્વચ્છાત વિડંબન (બર-લેરક) સ્વરૂપે થઈ હોવા છતાં તે પછી એ માત્ર રમૂજ ભ્રમણકથાનું

૧૧૯. દાસ્યના પાત્રની અલ્પજીવી હાનિ થાય અથવા તો એને અલ્પજીવી દુઃખ પડે-એ હાસ્યમનો નથી એવી ખાતરી થાય તો એની હાનિ મૂકવામાં વાંધો નથી. (દામ, પૃ. ૧૧ ઇ.)

૧૨૦. તા. ૨૩-૬-૦૧નું. અલગત, આ વિધાનમાં કરડાકી પણ છે.

૧૨૧. સ્વ. પૃ. ૨૧૭. આ વિધાન સામાન્ય રીતે સાચું છે, એ કે પુસ્તકમાં લીલાદેવી તથા ‘વલ્લભરામની સ્ત્રી’ને મુંજની ચાકી, વસ્તમ-રામનું ધર તથા હોટમાં (કાળજો) સામાન્ય સ્ત્રીઓ આવે છે.

૧૨૨. ‘નવાં વિવેચનો’, પૃ. ૧૦૦.

જ સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે. એટલે પાત્રો, પ્રમંજો અને પરિસ્થિતિનું વૈવિધ્ય સાધવા માટે લેખક વિનેદોત્પાદક સ્ત્રીપાત્રો મૂકે જ. વળી, શ્રીમતી બાર્ટેલના પાત્રથી પિક્ચરનાં બોળપણ ઉદારતા વગેરે પર પ્રકાશ નાખવાની લેખકને સારી તક મળે છે. સર્વાન્ટિસને વીર-ભૂવત્વ પર પ્રદાર કરવા હતા. અને વીરભૂવને પ્રિયતમા હોવી જ જોઈએ એટલે એને એવું પાત્ર સર્જવું જ પડે. રમણભાઈને આવું કાંઈ કારણ નહોતું. એમને પુસ્તકમાં બધાં હલકાં પાત્રો જ મૂકવાં પડ્યાં છે; એમાં એકે સારું પુરુષ પાત્ર પણ નથી આવતું. એટલે સ્ત્રીને મૂકવી હોય તો એવા કાંઈ સ્વરૂપમાં જ મૂકવી પડે એમ તેમણે માન્યું હશે. અને નારીપ્રતિષ્ઠાના જબર દિમાપતી હોવાથી તેમણે સ્ત્રીઓને વિના કારણે હલકી ચીતરવાનું યોગ્ય નહિ ગણ્યું હોય. અને સ્ત્રીની ખોટ ન લાગે એ રીતે તેમણે નિરૂપણ કર્યું છે. આ સર્વ છતાં એ પણ કહેવું જોઈએ કે અપકર્ષ કયાં સિવાય સારું સ્ત્રીપાત્ર ન જ મૂકી શકાય એમ નથી. 'ડોન કિવ શોટ'ના પાછલા ભાગમાં ડ્યેસ અને 'પિક્ચર પેપર્સ' માં બાર્ટેલ અતિરિક્ત ફેટલાંક ખાનદાન સ્ત્રીપાત્રો પણ આહ્વાદને પુષ્ટ કરે છે જ. ૧૨૭

'ભદ્રંભદ્ર'નો શરૂઆતનો ભાગ જોતાં રમણભાઈની રચનાકલા

૧૧૩. ઉપર જે વિવેચકોએ ભદ્રંભદ્ર પરણેલા હતા કે કેમ તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે. રમણભાઈ સ્ત્રીઓ માણસ હોય ઉત્પન્ન કરવા નહોતા જ માગતા એટલે એક રીતે એ પ્રશ્ન નિર્ણયક છે છતાં એ પરણેલા હતા એમ માનવું હોય તો તે માટે આઠલુ સાધન છે : "અદ્ભુત દર્શન" ના પ્રકરણમાં પૃ ૧૮૬ ઉપર તેઓ કહે છે, "પ્રેમની સ્મૃતિ યદ્ય અને ગૃહ પ્રતિ ગમન કરવાની વૃત્તિ યદ્ય." "કોર્ટમાં" "કેસ" ચાલ્યો " મા તેઓ વિદ્યમાન સખ્દ વાપરે છે જો અંગે તેમનો વર્ણવ કહે છે, "જે સ્ત્રી પોતાને 'સૌ.' કહેવડાવે તેના ધણીએ તો પોતાને 'વિ.' કહેવડાવેલા જ જોઈએ, નહિ" તો લોકોને શક પડી ન્યથે કે ધણી હયાત ન હવા સ્ત્રી શા આધારે પોતાને સૌભાગ્યવતી કહેવડાવે છે" (પૃ ૧૭૬)

જણાઈ આવે છે. જેમને સદૃશી વધુ હિઠાવવા હતા તે મણિલાલ નજીબાઈની પ્રતિકૃતિ વલ્લભરામનો હિસ્સેખ આગગાડીમાં જ-ખીમ પ્રકરણમાં, 'જ્ઞાનસુધા'ના પહેલા જ હપ્તામાં-યાય છે અને મુંબઈમાંના પ્રસન્નમનશંકર, કુશલવપુશંકર વગેરે પાત્રો સાથે મુંબેમ કરાવનાર રામશંકર અને શિવશંકર પણ આગગાડીના એ જ હપ્તામાં છે. આ હપ્તામાં પહેલવહેલી વાર મળતો હરજીવન મુંબઈમાં પણ એકથી વધારે સ્વરૂપે મળે છે અને અંતે જેમમાં પણ એ રામશંકર અને શિવશંકર સાથે હાજર યાય છે. બદ્દમદને જુદે જુદે રમળે પ્રવાસ કરાવવા માટે અમદાવાદથી મુંબઈ અને ત્યાંનું પ્રયોજન પૂરું થતાં પુનઃ મુંબઈથી અમદાવાદ લઈ જવાની યોજના પણ સારી છે.

પહેલાં છ પ્રકરણો એટલે કે "માધવનાગ સભા" સુધી સર્વાન્ટિસની ધાટીની આ એક પ્રકારની ભ્રમણકથા બરાબર આવે છે. પણ પછીનું પ્રકરણ ("જયમાત્રા") વાંચીને પાછળથી જે દીર્ઘ-સૂત્રતા આવવાની છે એ વિશે જાણે આગાહી કરાવે છે. આઠમા પ્રકરણ ("હરજીવન અને શિવભક્ત")માં મુખ્યત્વે વાતચીત હોવા છતાં પણ વાતો કંઈક આગળ આવે છે, પણ નવમા પ્રકરણ ("પ્રસન્નમનશંકર") માં લાગી આવે છે કે રમણભાઈની સામગ્રી ખૂટી ગઈ છે, અને હવે એની ખોટ તેઓ વાનો દારા જ પૂરી કરવા માગે છે. એ પછીના પ્રકરણ "વંદાવધ"માં પણ ઠેક પાછળના ભાગમાં જ રસ જામે છે, અને તે પણ પૂરેપૂરો નહિ. તે પછીનું "નાત મળી" નું પ્રકરણ પાછું લગભગ "માધવ-નાગ સભા" ની સરસાઈએ પહોંચે છે, અને તે પછીના "પોલીસ ચોક્કી" માં ફરી હરજીવન જેમાં વસતો હતો તે મુંબઈની યાદ આવે છે. છતાં એમાં મંવાદો કરતાં વળું કંઈક વધુ છે. હરજીવનનાં પ્રકરણોની સંયોજતા ને વિનિદ એમાં નથી. એ પછીના પ્રકરણમાં "વિધવાવિવાહ"નું પુરાણ હોળાપેલું છે. તે પછીનાં "ભૂતલીલા,"

“ભૂતમ ડળમા પ્રવેશ,” “રસોઈ, રસોઈ અને બદ્ર બદ્ર,” “વિશ્રાન્તિ-વકીત” મા વાર્તારસ કંઈક જુદે-વાં માર્ગે વહે છે અનુમાની પ્રકરણ “શોધ કરવામા બનેલું સાહસ” પાછું અમુક અંશે પુસ્તકના શરૂઆતના ભાગની યાદ આપે છે પણ તે પછીના “વદનભરામના દાવા” જેવા પ્રકરણથી આપણી એ આશા જરા કે કિંત યાપ છે તદ્દનુ ગામી “બદ્ર બદ્રે દોઢેલું અદ્ભુત દર્શન” નું પ્રકરણ વર્ણનનાં બહુ જ જીવો નમૂનો હોવા છતાં બંધે જુદું જ પડી જાય છે તે પછીના “રાત્રિમા થયેના અનુભવ” મા પણ પુસ્તકના શરૂઆતના ભાગની મજા આનંદી નથી એમા પણ પાછળી છ સાત લીગી^{૧૨૪} બાદ કરીએ તો અદ્ભુત રસ વધારે છે અને તે રીતે એ એની આગળના પ્રકરણના વર્ગમા આવે તેવું છે અને એ લીગીએ તો અચાકાર આવૃત્તિમા ઉમેરેલી છે એ પછી ત્રણ પ્રકરણોમા તદ્રાવ્યદ્રવું આડપુરાણુ આવે છે એમા બદ્ર બદ્ર અને એમનો શિષ્ય મુખ્ય પાત્રોને બદલે ઉપપાત્રો બની જાય છે, ને પુસ્તક ષ્ટાક્ષકથન છે એ વાત લેખક ભૂલી જાય છે. તે પછીના “કાટ” મા “કેસ” ચાલ્યો” એ પ્રકરણમા રમણભાઈ ફરી-સોળે કળાએ ખીલે છે, પણ તે પછી “બહાભોજનની ચિતા” નું પ્રકરણ સામાન્ય બની જાય છે “નાતનો જમણવાર” વર્ણનની દૃષ્ટિએ સારું છે, પણ વાર્તામા એ આખું પ્રકરણ ધ્યાદૃષ્ટિએ જોઈએ તેટલું એન્ડરસ થતું નથી “કેસ ચૂક્યો” નો શરૂઆતનો ભાગ બાદ કરતા એમા વસ્તુ બહુ આગળ વધતું નથી છેલ્લું પ્રકરણ (“જેવમાથી નીકળ્યા અને જેવમા ગયા”) એના વાતાવરણને લીધે આખા પુસ્તકમા જોઈએ તેટલું બધું બેસતું નથી, અને એમા પણ નથુ ચાર પાનામા આગળ છેડવા રહી ગયા હશે તેવા સુધારા વિષયક વાદવિવાદ આવે છે

૧૨૪ પાછળથી ખબર પડી કે શબ માત્ર મીલ્યુંનું દણ અને તે પર ગુલાલ નાખી લોહીનો દેખાવ કર્યો હતો, તથા દેખારા સન્માનાર્થે આ વિનોદની રચના થઈ હતી. ૪

આ વિવરણથી જણાશે કે પુસ્તકનાં પહેલાં છ પ્રકરણ જોટલી એકરૂપતા સુમંવાદિતા પ્રવાહ તથા હાસ્ય પાછલાં પ્રકરણોમાં આબ્યાં નથી. આથી જ ગ્રો. બ. ક. દાકારને 'બદ્-બદ્' "બહુ લાંબું પડે છે", ૧૧૦ અને રવ. દેરાસરી ૧૨૫ તથા નવલરામ ત્રિવેદીને ૧૨૨ એક પુસ્તકમાં બે પુસ્તકનો આભાસ થાય છે. નવલરામ કહે છે : "રસ પાછલા ભાગમાં મેળો પડી જાય છે તેનાં કારણો લખાણનો જીવન સાથેનો સંપર્ક તદ્દન તૂટી જાય છે અને તેમાંનો સુધારા મારેનો જુરસો હદપાર વધી જાય છે તે લાગે છે." ૧૨૨ શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે કહે છે, એમાં શરૂઆતમાં જનસ્વભાવનાં અનેક સુરમ્ય ચિત્રો આવે છે, પણ પાછળથી માત્ર આપણા સમાજ અને અમુક ખાસ વ્યક્તિઓ પર જ લેખકની ચર્ચિત કેન્દ્રિત થાય છે. "જેલમાંથી જેલમાં ગયાં એ આખું પ્રકરણ, શિવ અને પોઠિયાની રમત, બદ્-બદ્ કરેલો અદ્ભુત પ્રવાસ વગેરે માત્ર પૃથક્કાળે જ વધારે છે." ૧૨૬

પ્રસંગો ખૂટતાં, સુધારાના એકે એક પ્રશ્નને આંખવાનો પ્રયત્ન થતાં, ને ભાવણ કરવાની વૃત્તિ બેકામ જનતાં એકવિધતા, દીર્ઘ-સૂત્રતા ને કંઈકે પિટ્ટપેયણનો દોષ નિષ્પન્ન થઈ વાનાંરસ ઓછો થાય છે, કેટલીક વાર કંટાળો આવે છે. ધણીવાર તો એક એક પ્રકરણમાં સુધારાને લગતા વિધવાવિવાહ, સ્ત્રીકેળવણી, સમુદ્-જનન જેવા એક એક વિષયની ચર્ચા કરી હોય એવો ભાસ થાય છે. ૧૨૭ સાતમા અને તેરમા પ્રકરણનાં મથાળાં પણ એ વાત ઉઘાડી પાડી દે છે. સુધારાના ધણા ખરા પ્રશ્નોને સમાવી લેવા એ સિદ્ધાંત

૧૨૫. 'સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન,' પૃ. ૧૮૬.

૧૨૬. 'ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવાહી, ૧૯૪૧-૪૨' વિભાગ ૩, પૃ. ૧૬૦-૧૬૧.

૧૨૭. અદ્યતન, બદ્-બદ્નાં પ્રકરણો પાછળથી—તે પુસ્તકાલયે પ્રસિદ્ધ કરતાં—પાઠવામાં આબ્યાં છે.

તરીકે બોલુ નથી, પણ રસની ક્ષતિ વિના તેમ કરના માટે બહુ સમર્થ કથાવિધાનની જરૂર પડે, જે આ પુસ્તકમાં નથી અહીં વાતાવરણની એકસૂત્રતા નામશેષ છે, ને વિભાગોમાં નહિ પણ સમગ્રપણે વિચારતા યોજના નહિવત્ છે, જેનું મુખ્ય કારણ કથા ટુકડે ટુકડે લખાઈ તે છે.

રમણભાઈના બચાવમાં એ વસ્તુ રજૂ કરી શકાય કે નવલ એ સાહિત્યરચના જ મૂળે બહુ શિથિલ છે, અને એમાં જો બનાવોની પરસ્પર ઘટના ને પાત્રઅકિતત્વમાં અસંગતિ આવે, અને ઘણા અસંભવિત પ્રસંગો સાથે બને એ ઇમણુકથા અને હાસ્યકથાના આયોજનનાં તે અગભૂત છે અને બધા હાસ્યકથાકાર કે ઇમણુ કથાકાર વુડહાલિસ બની શકતા ન હોવાથી એનું એ આયોજન સ્વીકારી લેવા જેવું છે આમ છતાં બીજે પથે એ પણ સાચું છે કે રમણુકથાની કડીઓ દીલી હોય એ ખરું, પણ તે છેક 'બદ્દ બદ્દ' જેટલી દીલી નહિ ને એમાં કિંચિત્તો આભ્યા જ કરવી જોઈએ.

એક પચીસી પછી 'લામા વખતથી બધાઈ મચેલી લોકોની ધાર્મિક માન્યતાને દુષ્પ્રવનાર' તરીકે જેઓ વાવડામ અદ્વૈત-સત્યા ગ્રહનો વિરોધ કરવાના હતા તેમને હાથે કાકાસાહેબે જેને 'અસિદ્ધ પ્રયોગ' કહ્યું છે^{૧૨૮} એવું આ હથિયાર વપરાયું પરિણામે તત્કાલે તે, 'સુદર્શન' અને 'મહાકાલે' આગાહી કરી હતી તેમ, જોઈ આપણા શાસ્ત્રી અને શ્રદ્ધાસ્ત વર્ગને સુધારા અને સુધારકો તરફ વધુ તિરસ્કારવાનો કયો હશે, પણ બહુ થોડા વખતમાં એની સારી અસર સમાજ પર થવા લાગી જદ્દ બદ્દતામાં રહેના ઘેનછા કદગા પણ અને હસનીયતા જનતાને સમજાવવા લાગ્યા ધાર્મિક અને સામાજિક દોષો ઉપરાંત બાળણની દીર્ઘસૂત્રતા વાદિવાન દલીલો જેવા એમાં આનેખવામાં આવેના દોષોની ઉપહાસપાત્રતા પણ લોકોએ જોઈ અને વર્ણ્ય ગણી એવું વર્તન કરનારની મસ્કરી

કરવા માંડી. શ્રી. ધનસુખલાલ કહે છે, “મિત્રોમાં ૩ સાધારણ સમાજોમાં” પણ ત્યાં સાચી દલીલોનો અભાવ જણાવા માટે ૩ તરત જ હાજર રહેલામાંથી કોઈ બોલી જ જોડે કે, “અમેરિકામાં ઘોડા દોડે છે તેથી શું? સ્પેનથી આણીને ઘોડા ત્યાં છોડી મૂક્યા પણ તેથી શું? સમય-સમય-પ્રસંગ!” “શાંત પાપ”, અંતારામ, શાંત પાપ” એ વાક્યથી ઘણા માણસોનાં હાંમાં બાપણ હુંકારી દેવામાં આવતાં હતાં. ”૧૨૯

. આમ ધીરે ધીરે ‘ભદ્રંભદ્ર’ અતિશય લોકપ્રિય થઈ પડ્યું. જ્ઞાનંદશંકર જેવા એના કદર વિરોધીએ પણ પાછળથી એને કંઈક વખાણ્યું. ૧૩૦ શ્રી. ધનસુખલાલ કહે છે, “એની લોકપ્રિયતાના સમયમાં ભદ્રંભદ્ર, અંતારામ અને વલ્લભરામનાં બાપણો ઘણાને નિહવાયે હતાં. ઘણાં માણસો એક જ જગ્યાએ જતાં હોય તો અવશ્ય સામે આવનાર પુરુષ એમ પૂછતો જ કે, “ક્યાં ચાલ્યા?” તરત જ પાંચ સાત મનુષ્યોના સુખમાંથી ઉત્તર મળતો કે “માધવબાગમાં.” ...એ સમયે ભદ્રંભદ્રમાંથી કંઈક પણ બોલવું એમાં બોલનારની ઉચ્ચ હાસ્યરસિકતા જણાતી.” ૧૨૯

તે વખતે ‘ભદ્રંભદ્ર’ એટલું જાણુ લોકપ્રિય થયું હતું કે એમાંના અનેક ભાગો-કોટ્ટું દસ્ય તો ખાસ-શાળાં. અને દોલેજેમાં વર્ણવેલું મળવાતા, ૧૨૯ અને લોકો તેને બહુ ઉત્સાહથી વધાવી લેતા. આમ ‘ભદ્રંભદ્ર’ આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સીમાચિહ્નરૂપ થઈ પડ્યું અને વહેવાર દષ્ટિએ પણ રમણભાઈએ એ મારફત ઘણું કાર્ય સાધ્યું.

પરિશિષ્ટ અ : પાશ્ચાત્ય કટાક્ષકથનોની અસર

આ પરિશિષ્ટ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની આ પુસ્તક પરની અસરનો મુદ્દો સ્વતંત્ર રીતે વિચારવા લાગ્યું છે. ‘ભદ્રંભદ્ર’ પર પાશ્ચાત્ય કટાક્ષકથનો અને દારૂપુસ્તકોની અસર છે જ. તે વખતે પશ્ચિમનાં વિવિધ સ્વરૂપો

ને નમૂના સર્જને અત્ય લેખકો લખતા; ને આ દાખલામાં રમણભાઈએ પણ તેમ જ કયું છે. 'ભદ્રંભદ્રં'નું પ્રયોજન અને સ્વરૂપ-એનું આખું ખીખું કે દાળો 'ડૉન ક્વિસ્ટોટ'નો છે; ને એને ઘણી રીતે અનુસરે છે. દૈન્ય એ પુસ્તક પરથી જ રમણભાઈને 'ભદ્રંભદ્રં' લખવાનું સૂઝ્યું હોય. મુખ્ય રેખાઓ ઉપરાંત કોઈક વિગતો પણ એમાંથી સૂઝી હાગે છે. જેમ ક્વિસ્ટોટનું ચિત્ર વીરજીવલતાનાં પુસ્તકો વાંચીવાળીને ભ્રમિત થઈ ગયું છે તેમ ભદ્રંભદ્રંનું ચિત્ર સનાતન આર્યધર્મની ઐશ્વર્ય અને સુધારાની દુષ્-તાના વિચારો કરી કરી ભ્રમિત થઈ ગયું છે ક્વિસ્ટોટ શેષાઓ (નાઈટો)-ને અનુરૂપ પોશાકો તેવાર કરે છે; તે રમણભાઈએ ભદ્રંભદ્રને બાલકોનો હાસ્યલક્ષિ પોશાક પહેરાવ્યો છે. ક્વિસ્ટોટ ખીખ શેષાઓનો પરાજય કરવા નીકળે છે તે ભદ્રંભદ્ર સુધારકોનો પરાજય કરવા નીકળે છે. ક્વિસ્ટોટને તે સાચેસાચા બાલાથી યુદ્ધ કરવાનું છે. ભદ્રંભદ્રને એ રીતે યુદ્ધ કરવાનું નથી, એનું બલ "સરીરશક્ત્યો નદિ પલ્ વાચાયા" છે, તે પલ્ "નય-યાત્રા" જેવા પ્રકરણમાં એ યુદ્ધની જ વાતો કરે છે. ડૉન ક્વિસ્ટોટ નીચીને રાજમહેલ માની લે છે તે ભદ્રંભદ્ર જેલને મહેલ ગણે છે ડૉન ક્વિસ્ટોટને પવનચક્કી રાક્ષસ હાગે છે, ને યેલાનું ટોણુ હરકરપે ભાસે છે તે ભદ્રંભદ્રને બિખારીમા અને ભત્તવતની વ્યક્તિઓમા સુધારાવાળા અને એમના સૈન્યના હર્ગેન થાય છે. ડૉન ક્વિસ્ટોટ અને સાથેને જેમ અનેક જગ્યાએ માર ખાવો પડે છે તેમ ભદ્રંભદ્ર અને અખારામની પણ અનેકોને હાથે ખૂન થાય છે.

'ભદ્રંભદ્રં'ની રચનાતના "નયયાત્રા" સુધીના સાતેક પ્રકરણોનો દાળો ખાસ 'ડૉન ક્વિસ્ટોટ' જેવો છે, તે પહેલાં છ પ્રકરણોમાંની વિગતોની પૂરણી 'પિશ્વિક પેપર્સ' જેવી વધારે છે હરજીવન ને શિવમજ્જના પાત્ર ને એમની બનાવટો નિઃજલ ને લેખ દ્રોટર પરથી સૂઝ્યા છે 'પિશ્વિક પેપર્સ'નું ત્રીજું પ્રકરણ, જેમા નિઃજલનું ઓળખાણ થાય છે, અને 'ભદ્રં-ભદ્રં'નું ચોથું પ્રકરણ, જેમા હરજીવનનો પરિચય થાય છે, એ બંનેનાં મધ્યાના વચ્ચે અને નિજવનો મળતિથો દ્રોટર સેમ જોડે વાત શરૂ કરવાની જે કોમિશ કરે છે તેમા અને હરજીવન અખારામ જોડે વાત શરૂ કરવા જે પ્રયત્ન કરે છે તેમા સામ્ય છે ૧

પિફવિકની એમ બદ્દબદ્દ પણ દરજ્જાન હુમ્મી દોલ તેા એને નશિયતે પદોંચાટવાનો બેએક વાર વિચાર કરે છે. અદાલતવાળું આખું પ્રકરણ પિફવિકની અદાલત પરથી સૂઝયું હામે છે. શ્રી પ્રસન્નમનશ્ચંદ્રની દેડકા વિશેની કવિતા શ્રીમતી વિશે હંટરના “જોડ હુ એન એરપાઈરિંગ ક્રોન”ની રૂપરૂપે નિરૂદ અસર દોઈ રહે. “શોધ કરવામાં બનેલું સાદસ” એ ‘પિફવિક ચેપર્સ’ના સોળમા પ્રકરણમાં પિફવિક ટ્રેડરનો પ્રિયો સ્ત્રીઓના ધાત્વદમાં બેરબાદ પડે છે તેની સંબંધતા જાત અસર છે. પુસ્તકને અંતે બદ્દબદ્દને આરંભણ તરફથી ચલેલ માન મળે છે તેનું સૂચન દલાય ‘રોન કિવરોટ’માં સારો પાંચા અને ‘રેવિડ કાપર-ફીલ્ડ’માં મિલોબર ક્યાન્તે હિપ્પિસ મેલવી રહે છે તેમાંથી મળ્યું દોલ.

સોમુખજ બટલરાના ‘હુ ડી ગ્રાસ’ સાથે પણ ‘બદ્દબદ્દ’ને સામ્ય છે. બટલરે રાખેલો પક્ષ હઈતેને હયવાળી પાડનાર પોતાના સમસાથીન ખૂ-રિહોનાં ઈશ, અયોગ્ય વર્ણુક ને ધર્મવેલણ વલારી પાડવા ‘હુ ડી ગ્રાસ’ લખ્યું તેમ રમણસાહેબે સુધારાગે પક્ષ લઈ પોતાના સમસાથીન સનાવની-ઓની મેલણ અને ઈશિક પોલ્લવા પર પ્રદાર કરવા ‘બદ્દબદ્દ’ લખ્યું. હુ ડી ગ્રાસ અને બીબ્લ ધણું પાત્રો જીવતાં પાત્રોની પ્રતિકૃતિ છે. ‘બદ્દબદ્દ’માં પણ એમ જ છે. બટલરે સમસાથીન કવિઓની રીતી વમેરે, કવિતા-દેવીનું આવાહન, અધુક સમસાથીન કવિઓની રીતિ, ‘અધુક બ્યક્તિ આ ગ્રુલમાં થડે કે તે ગ્રુલમાં તે અમે નક્કી કરી રહ્યા નથી’ એ રીતે પ્રશ્નસા કરવાની સમસાથીન વક્તાઓની રેવ—આ બધાનું વિનોદી અનુકરણ કરેલું છે. એના ત્રીબ જાનના બીબ્લ અધ્યાયમાં સત્તામાં થતાં બાપલો દારવો-ત્પાદક રીતે મૂકવામાં આવ્યાં છે. ‘બદ્દબદ્દ’માં પણ સમસાથીન બ્યક્તિ-ઓનાં કવિત્વરીતિ, બોલચાલની લટલો, વક્તવ્ય અને વક્રત્વની વિચિત્ર-તાઓ વમેરે વિડંબાયાં છે. બદ્દબદ્દનો રવાયં પણ પિફવિક કે કિવરોટના નદિ પણ હુ ડી ગ્રાસના સ્વભાવ તરફ વિશેષ દવે છે. ‘હુ ડી ગ્રાસ’ માટેનાં ‘કેમ્બ્રીજ ટિરેટ્રી ઓફ ઇન્લિશ લિટરેચર’ નાં આ વચનો ‘બદ્દબદ્દ’ને પણ લગભગ સર્વાશે લાગુ પાડી રહ્યા નેમ છે: “તેબરવી નર્મમર્મને દારણે પુસ્તકનો મોટો જાગ રોહનાર વર્ચાચર્ચી દર્શવી બને છે. કલિલો

“How are you, governor?” ” અને પ્ર. ૪ માંનું “મારી સામે બેઠો... ‘દવે હયું રટેરન આવશે ?’ ”

રમૂજ છે; અને હજાણને લીધે નીરસ બની જત એવી સામગ્રીને મર્યાદા અંતર ગી હપમાએ ઉઠાવ આપે છે '૨ વ્યક્તિઓનું અતિશય હજાણ પછુ 'હુ ડી બ્રાસ' મા છે એ વાર્તાના પાછલા ભાગમાં આરંભ્યાએ આવે એ તો 'ડોન ક્વિસોટ' મા પછુ બને છે, પછુ વાર્તાના પાછલા ભાગમાં માવજત જુદી બની જાય રજો સામ્ય તો 'હુ ડી બ્રાસ' સાથે જ છે ૨ આ સામ્યો છતાં ક્તાએ 'બદ્રબદ્ર' રચતા પહેલાં 'હુ ડી બ્રાસ' વાંચ્યુ જ દરો એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય નથી હી બ એવરી કહે છે, " એ પુસ્તક વાંચ્યુ હોય એની અને ખબર નથી વાંચ્યુ હોય તો અને કહે " ૪

પરિશિષ્ટ આ : બિરુખ-પ્રતિબિરુખ

અર્થ ■ બેકદર દુનીયા વિષે ન્યા ત્યા વગોવાતુ — મહિલાલ નહુભાઈ

ઉપર લેયુ તેમ 'બદ્રબદ્ર' સામૂહિક તેમ અંગત બને પ્રકરનું કલાસમયન છે એમાના અંગત કલામો કોના ઉપર છે એનો વિચાર કરવો એ કાઈ શુદ્ધ વિવેચનના કે શુદ્ધ રચના પ્રદેશનું કામ નથી પણ ક્તા કદ રીતે પોતાના સર્જન માટે વસ્તુબીજ મેળવે છે એમાં રૂપાંતર કરે છે એને બહુનાવે છે એ સર્જનના મનોવિજ્ઞાનનો પ્રશ્ન છે જ એ દ્રષ્ટિએ, પશ્ચિમના કલાસમયસ યાદો પછુ આવી વિચરે શોધીને આપવી શક્ય ગણે જ તેથી અને એ સાચી વ્યક્તિઓની પ્રતિરૂતિએ કાઢવામાં આવી છે તેમના નામોનો રફાઈ થવાથી અંગત શમદેષ જન્મવા કે વધવાનો અવકાશ ન રહે એટલા આપણે એમના સમયથી દૂર હોવાથી અહીં એવી વ્યક્તિઓ અને એવી ખીલ કેટલીક સામગ્રીનો રફાઈ કરીશ એ લેયા વિના રમણભાઈની એ દિશાની શક્તિ અશક્તિનો સાચો ખ્યાલ પછુ ન જ આવી શકે

વાર્તાના મુખ્ય પાત્રોમાં બદ્રબદ્ર ને અભાસમ એ 'ડોન ક્વિસોટ' ના મૂળ નમૂના પ્રમાણે જુદા જુદા અંશે માથી ધરેલાં દ્વિધત પાત્રો છે, ન્યારે બાકીના પછા નાના મોટા પાત્રોમાં જીવત બિબોનું પ્રતિબિબ પડેલું છે આવા પ્રતિબિબો હપજલતા યાદીકથનકારનો પ્રયત્ન બિબ ને પ્રતિબિબના વસ્તુએ વસ્તુ રેખાએ રેખા સમાન કરવાનો, બધુ સમસૂત્ર

હરવાનો નથી દોતો. એ સદૃશ પણ નથી. પણ દયાક્ષાર વિંબની મુખ્ય વિચિત્ર કે દાર્શનિક જાણવતોને પદ્મી એને વધુ મોટી દરી પ્રતિવિંબમાં દઢાવ આપે છે. અર્ધા રમણસાધુએ પણ એમ કહ્યું છે.

બધી વિનતો સરખી નથી છતાં વલ્લભરામ તે મહિલાવ નમુનાઈ જ છે. નરિયાદમાં એમને નમુ ગોરનો મહિલાવ દેહાર તે! અર્ધા એને “શંભુ પુરાણીનો ભાણેજ વલસો” દેવામાં આવ્યા છે.^૩

પુસ્તકમાં આવતી વલ્લભરામની પદેલી જ કક્ષિમાં મહિલાવની પ્રાચીન વસ્તુઓ રિવાજો રૂઢિઓ વગેરેનો ગમે તે રીતે બચાવ કરવાની, તે માટે ટી ક્વાટરેઇસ,^૪ “પ્રભાસુ ભૂત દા. ટ્રેચ”^૫ વગેરે અલ્પપ્રસિદ્ધ થા પહે ભાગે કલ્પિત પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાય આપવાની, પ્રાણ-વિનિમય થોત્ર વગેરેના પ્રયોગો કરવાની, સાંસારિક ક્ષેત્રમાં સુધારાને અવગણવા છતાં રાજકીય ક્ષેત્રમાં તેને આવકારપાત્ર ગણવાની, અને ઢિંદનું તે બધું શ્રેષ્ઠ માનવાની ટેવનો તથા સંમતિવચ વિદેશી સરદાર તરફથી નક્કી થાય તેના અણમથનો પડ્યો છે.^૬

૨. ૨-૨. નજ.

૩. પૃ. ૮.

૪. સુ. પૃ. ૪૩૧.

૫. સુ. પૃ. ૬૫૩.

૬. “આદ્યક્ષી જનોઈ વિના જોલાવ નદિ એને એ લોકો વહેમ કહે છે. પણ સાચું કહે છે કે ગાયત્રીમંત્રના ધ્વનિથી જનોઈના વાંતણા કુણે છે અને તેમાં પ્રાણવાયુ રહી રહે છે. એ પ્રાણવાયુ શરીરની સ્વેદાદિ અશુદ્ધિને સુકવી નાખી આવરણ બની આદ્યમાં ભમવા ભૂતદેહોનો શરીરને સ્પર્શ થવા દેતો નથી.....મેન્ટ્રુફર, સિદ્ધ, વગેરે યુરોપના જનપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ આ વાત કબૂલ કરેલી છે. મેં હજારો વાર પ્રયોગ કરી એ અજમાવણી સિદ્ધ કરેલું છે...પાશ્ચાત્ય સુધારાના અંશેા શું હાથ આપણા દેશમાં દાખલ કરવા ? હું રાજકીય સુધારા વિશે આ નથી કહેતો..... આપણા દેશમાંનું તો સર્વ શ્રેષ્ઠ જ. પાશ્ચાત્ય રાજ્યકર્તાને આપણા જુદાસંસ્કારમાં પદી તેમના અંશ દાખલ કરવા દેવા ન જોઈએ.” (પૃ. ૩૮)

મહિલાવ કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનાં નામ આપે છે તે ખોટાં જ જ એમ સૂચવવા રમણસાઈ વલ્લભરામમુખે “સ્વદુઃસ્વદેહના પ્રખ્યાત ડોક્ટર નોબોડિ” (પૃ. ૧૧૫)ના કલ્પેન કરાવે છે. હર્દસદ્ર પોતે

મણિલાલ બહેલા રૂઢિપદ્ધતિઓના આગેવાન એવા હતા તે વાતનું વલ્લભરામના આ શબ્દોમાં છે :

‘એક વખત એવા હતો કે કંઈક ઉમેજ કેળવણી પામેલા તો યુધારાવાળા જ હોય એમ મનાતું અને સર્વમાં તે જ અગ્રેસર હતા. તુની પદ્ધતિના જનોને એથી કારે મુરકેલી યજ પડી હતી...તેમને રાતાના વિચાર તજ દેવા નહોતા ગમતા. ઉમેજ કેળવણીનો ઉપયોગ યુધારા વિરુદ્ધ કરી તેમના મનને કચળી ધુણિ આપનારની આઠાંક્ષા હતી અને તે જ પ્રમાણે કેળવણી પામેલા વર્ગને આર્યપક્ષમાં ભળવામાં સાસ્ત્રીઓને શરણે જતાં લગભગ લાગતી હતી...તે કારણથી તેમને પણ પોતાના વર્ગના કોઈ ગુરુની જરૂર હતી.’

...તવાડી બોલી ઉઠ્યા, ‘તે યુદ્ધિ આપવાર અને તે ગુરુ તે તમે જ.’^૭

રૂઢિચુસ્તોને મતે ‘મણિલાલ રૂઢિચુસ્ત વેદાંતી સિવાચનાંની ફલીલો. માં સિદ્ધહસ્ત હતા,’^૮ તો તેનું પ્રતિબિંબ તવાડીની આ ઉક્તિમાં છે : ‘ભરામ, આજકાલ તો ગુજરાતમાં આર્યપક્ષ તમારા વડે જ ફીપી જોલનારા, લખનારા બીજ છે, પણ વિદ્વાંજ્ઞરેલી ફલીલો આપી પક્ષનું સમર્થન તમે જ કરી શકો છો.’^૭

અમને સત્ય સર્વ રચયેથી સ્વીકાર્યું છે એમ મણિલાલે ધણી વાર છે. વલ્લભરામ પણ વારંવાર એમ જ કહે છે. પણ એનાં વચનોમાં કાઈએ મણિલાલના એ હાવા વિશેનું પોતાનું દરિબિંદુ પણ સાથે સાથે ફરી ફીધું છે :

મણિલાલ

વલ્લભરામ

મે પોતે તો નિરંતર જે ખરું
ય તેને ગ્રહવા છુલે હુલે
: જ છીએ.^૯

હું જલારથી તો એમ જ કરું
જ કે જ્યાં હોય ત્યાંથી સત્ય
લેવાને અમે નેયાર છીએ. જુનું કે

ત્ય નામોચ્ચાર કે પાશ્વત્ય પ્રમાણને અથાગ્ય ગણવા છતાં, ભરામની એમ “જગત્પ્રસિદ્ધ પડિતશિરોમણિ દ્રેડીએડીર” (પૃ. નું અવતરણ ટાકે છે. અન્યત્ર મોન્ટ ફીલીનો પણ ઉલ્લેખ આવે છે.

૭. પૃ. ૧૬૨. ૮-૯. સરખાવો દિ, પૃ. ૧૭૭. ૯. સુ, પૃ. ૩૪૫.

ત્યારે સ્વતઃ સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં સત્ય સમન્વય ત્યાંથી તેને લેવું-
છાત્યં પરં ધીમહિ!...મારે આમાંના
એકે પણ 'મારો' નથી, સત્ય
જણાય તેનો 'હું' છું. ૧૦

તે કોઈ અભિમાન દોષ તો...
માત્ર સત્યાભિમાન છે. ૧૧

સત્ય સર્વદા સંતોષ કરે છે,
માટે મને તે સ્પષ્ટેથી મને તે દ્વારા
પણ સત્ય શોધવામાં બાધ નથી. ૧૨

નહું, આ દેશનું કે બીજા દેશનું, જે
સત્ય દોષ તે મદલ કરતાં અમને
બાધ નથી. ત્યારે જ સત્યના
શોધક તરીકે માથું ધરી શકાય છે.
પછી જ્યારે અમુક નવી પાશ્ચાત્ય
વાત સત્ય કરીને મદલ કરવાની
આવે ત્યારે હયાં આપણે નથી
હી રહતા કે "તે અમારા સના-
તન ધર્મથી વિરુદ્ધ છે" વેદ ઉચ્ચર-
પ્રણીત અને તેને આધારે ધર્મ
સ્મૃતિપુરાણ પણ તેવાં જ સમ-
પ્રમાણ, એટલે તેનું કલ્પન અમા-
રાથી યાય નહિ". વેદવ્યાસાદિ
ઋષિઓથી અમે પોતાને વધારે
ડાહ્યા સમજતા નથી. ૧૩

સત્યનો અમારે નિષ્પક્ષપાત
રીતે નિર્ણય કરવો છે એમ કહ્યા
વિના તો ન ચાલે. પણ તેથી
પ્રાચીન કઈ મુશી દેવું પડશે એવા
સંશયનું દારણ નથી... ૧૪

વલ્લભરામનું આ વાક્ય વધારે સ્પષ્ટ છે : "માત્ર સત્યશોધનના
આડંબરની જ જરૂર છે, સત્યશોધનની જરૂર નથી. સત્ય તો અનાદિ-
કાલથી આપણા પૂર્વજોને...અને તે દ્વારા આપણને મળી છુટું છે. માત્ર
આધુનિક પદ્ધતિનો વેશ લગવવો પડે છે" ૧૫

મણિલાલને વારંવાર 'એટલે સિદ્ધ છે કે' 'એ તો સ્વતઃસિદ્ધ છે,'
'એ વાત અનાદિસિદ્ધ છે' એમ કહેવાની ટેવ પડી હોવાથી, અને વાત-
વાતમાં તેઓ 'હિંદુધર્મ' કે 'ધર્મ' શબ્દોને અનાદિ કહેતા હોવાથી રમણભાઈએ

૧૦. સુ. ૫. ૩૭૭. ૧૧. સુ. ૫. ૪૬૦. ૧૨. સુ. ૫. ૧૫૩. ૧૩. પૃ. ૧૬૩.

૧૪. પૃ. ૧૬૪. ૫. ૧૬૬-૧૬૭ ઉપર ત્રવાડી આ બે અવતરણોને

મળવું જ કહે છે.

૧૫. પૃ. ૨૧૪.

‘સિદ્ધાંતસાર’નું નામ ‘અનાદિસિદ્ધ વ્યવસ્થા’ પાડ્યું છે. “વલ્લભરામના દાવા”માની વલ્લભરામની ઉક્તિઓની શૈલી ‘સિદ્ધાંતસાર’ જેવી જ છે, જો કે અલ્પવિરામો તે કરતાં ઓછા છે. “કરે નહિ”, કરી શકે નહિ”, કરી શકે એમ ઘટે નહિ””૧૯ અને “હોઈ શકે નહિ”, શક્ય નથી અને શકવાનું નથી” એ ઉક્તિઓમાં પણ એમની શૈલીનું જ સોપાનસ આનુકરણ છે. દાખલા તરીકે “અવલોકન”માં મણિલાલે લખ્યું હતું, “ત્યારે એ સિદ્ધ છે કે અવલોકનકારનો હેતુ વિષયના અનુબન્ધને અનુસારે તે વિષયને અધિક સ્પષ્ટ કરવા વિના બીજો છે નહિ, હોય નહિ, હોવો ઘટે નહિ””૧૮

મણિલાલ સુધારક પક્ષનું ખડન ને શ્લેષ્ઠચરણ પક્ષનું સ્થાપન કરવા ગમે તેવી ફલીલો કરતા^{૧૯} તેનો ઉપહાસ અને તેના પરથી સૂચન લઈ કરેલું આનુકરણ ‘ભદ્રંભદ્ર’માં ધણે સ્થળે છે. મણિલાલ “વેદમત્રેને જરા પણ ફેરફાર થયા વિના, અમુક ઉપચાર સહિત અનુચિતો સુધી જાળવી રાખવા જે પ્રયત્ન બ્રાહ્મણોએ કર્યો છે તે ઉપરથી ખરેખર તેનું અનાદિત્વ અને નિત્યત્વ સ્વતઃસિદ્ધ થાય””૨૦ જેવી ફલીલો કરતાં તો વલ્લભરામ કહે છે:

“અનાદિસિદ્ધ વ્યવસ્થા” નામે પુસ્તકમાં મેં સિદ્ધ થયું છે કે...પૂર્વકાલમાં પણ કેટલાક [વિધર્મી] ધર્મોપદેશકોએ આપણા અપિઓના સરખા કેટલાક મત પ્રદર્શિત કર્યાં છે તે પરથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે આપણા સનાતન ધર્મ ફરી ફરી અધર્મ ફર કરવા અવતરે ૩૩ ધર્મ તો ફરેક પ્રબળતા ઇતિહાસના આરંભથી જોવામાં આવે છે. માટે સર્વનો મૂળ આર્યધર્મ અનાદિ હોવો જોઈએ એ જ સિદ્ધાન્ત થાય છે. ૧૪

આપણા શાસ્ત્રકારો ત્રિકાલજ્ઞાની હતા એ અનાદિ કાળથી સિદ્ધ છે. કેમકે હાલ પણ તેમના કેટલાક વચન ખરા પડે છે. ૨૧

૧૬. વલ્લભરામ, પૃ. ૧૯૫.

૧૭. પુટિ દિ પૃ ૨૬૩ (૩) ત્યાં “એક વિદ્વાને” છપાયું છે ત્યાં

“એ વિદ્વાને” જોઈએ.

૧૮. મ’વ, પૃ. ૩૭૦

૧૯. પુટિ : આધનો પ્રવેશક, પૃ. ૧૧, અમ, પૃ. ૨૨૦.

૨૦. ‘સિદ્ધાંતસાર,’ પૃ. ૧૧.

૨૧. પૃ. ૧૬૭.

એક રચને વાલમસમ દહે છે :

મારે પપ્પ એક વખત એક મુપાસવાળા એકે પાણીના જાંબા
વિશે તાકાર થઈ હતી રસ્તામાં પીવાના પાણીનો જાંબો હતો તે
જોઈ તે દહે, “જુઓ, તમારા જાંબોએ વેદના મંત્ર ગ્રાહ્યા
પપ્પ લોકોને મનમાં પાણી આપવા જાંબા ન હતા.” એ દુઃખ,
“વેદ અનાદિ છે અને જાંબો સાદિ છે,” એટલે તે માત્ર ધણ ગણો.
“આદિ અનાદિનો ફેર સિદ્ધ હશે; વેદ અનાદિ હોય તો પણ તેના
મંત્રના ઉચ્ચારથી શો લાભ છે ?” એવા એવા અપ્રત્યુત્તર પ્રશ્ન
હાર્યા છતાં તે પૂછવા લાગ્યો. એ કાલમાં એ જ સિદ્ધાન્ત હતા
કે, “વેદની પદોનાં પુરસ્કો કે રજાન્ત નહતાં નથી માટે વેદ
અનાદિ છે એ સ્વતઃસિદ્ધ છે; તથા સર્વ નિત્ય છે તેથી તેનું કંઈ
પણ નિત્ય છે, તેથી વેદરૂપ જ્ઞાનો ઉચ્ચાર જ્ઞાતવની નિત્ય પ્રાપ્તિ
હાથે છે, એ તો બે ને બે ચાર બેના નહું સમજાય એવું છે.
આપે સજ્જો કાંઈ પાશ્ચાત્ય સજ્જો જેવા નથી કે અર્થ સમજવા
પણ અને ચિત્તથી ભાવ ગ્રહણ કર્યા પછી તેમની અસર થાય.
પાશ્ચાત્યોને તો ‘સત્ય’ સજ્જો ઉચ્ચાર કર્યા પછી તેનો અર્થ
જણવો પડે છે, તેનું મદનર ચિત્તમાં દેવતાથી ગ્રહણ કરવું પડે છે
અને તે પ્રમાણે આચારવિચાર કરવા પડે ■ ત્યારે ફળ મળે છે.
‘દ્વિવિન’ સજ્જો ઉચ્ચાર કર્યા પછી તે સરીરમાં લાગણ કરવું
પડે છે, ત્યારે તેની અસર થાય છે. પણ આપેને તો ‘ઓમ્’
ઉચ્ચાર કરતાં જ મોક્ષ મળી જાય છે.” આશ આ અને આવા
સર્વ નિર્લક્ષ્ય સિદ્ધાન્તોરે સૂત્રના આસરમાં એકલા હરી તેનું
પુરસ્ક મેં પૂછીના એકેએક દેશમાં દિગ્વિજય માટે મોકલ્યું છે. ૨૭

ત્રવાણીની નીચેની ઉક્તિ મહિલાવના ‘ત્રેમણવત’ અને ‘અનેદોમિ’-
માંનાં કંઈકાં લખ્યો ઉપરની બહુ લાંબી લાંબી નોંધો, એમના ચારિત્ર્યની

૨૨. આ સર્વયુગ્મ પણ સૂચક છે.

૨૩. પૃ. ૧૬૦. વળી જુઓ પ્ર. ૧૫, પૃ. ૧૩૪. ઉપરનો ઉલ્લેખ
હલ્લેખ મહિલાવના કેટલાક ગ્રન્થો પશ્ચિમમાં પણ વંચતા ને આધારભૂત
જણાતા તે પરથી લાગે છે.

શિયલતા અને ધોમ વેદાત માયાવાદ વગેરેમા કરવામા આવતા અર્થ- કે રહસ્ય-દર્શનને અનુલક્ષીને લખાયેલી છે :

વલ્લભરામનું “ રહસ્યલીલા ” નામે કાવ્ય આપે વાચ્યુ જણાવ્યું નથી તેમા અજવાળાની અંધારાને નામે રતુતિ કરી છે અને અંધારાની અજવાળાને નામે નિંદા કરી છે અને આખરે બંનેનો અભેદ ગાયો છે ...

...એ તો મેં આપને એ કાવ્યનું રહસ્ય કહ્યું, લીલા તો જુદી જ છે “ લીલા ” અને “ રહસ્ય ” નામે કાવ્યના બે ભાગ છે, ‘ લીલા ’ કાવ્યરૂપમા છે અને “ રહસ્ય ” ટીકા રૂપમા છે. અધિકારીઓને “ રહસ્ય ”મા આનંદસ્થાન છે અને વલ્લભરામને યાત્રાને “ લીલા ”મા આનંદસ્થાન છે. મારે વલ્લભરામની કૃપા હોય તો બંનેમા છે. ૨૪

કુવામાના ભોયરામાં લીલાદેવી ને નક્ષત્રો સાથે વલ્લભરામ પણ હતા, તે મણિલાલની નીચેની શંકિતોમા અજવાળા-અંધારાનો ઉલ્લેખ છે :

બધી દુનીયા જુવે જોધી ગયા મુજ નેત્ર તે ફૂટી,
બધી દુનીયાનું અજવાળું મને અંધારી તે જાડી ૧

જેવા જેવું એ છે કે ધણી વાર વલ્લભરામ ઉપરાત પ્રાચીન પક્ષના મોવડી ભદ્રંભદ્ર અને કોઈક વાર ખીજાં કોઈ પાત્રની ઉક્તિદ્વારા મણિલાલની દલીલપદ્ધતિ કે ખીજા અંગત ખાસિયતોનો ઉપહાસ કરવામા આવ્યો છે ઉદાહરણ તરીકે, ભદ્રંભદ્રના વિધવાવિવાહ અને સમવિવધ વિશેના વચનો મણિલાલના વિચારોનું જ સોપહાસ અનુકરણ લાગે છે ૨૫ સંમતિવચના બાદ વખતે મણિલાલે લખ્યું હતું -

૨૪. પૃ. ૧૬૯-૧૭૦.

૨૫. દર્શાવ : “ વિધવા થયે સંસારમુખ અહંકે ત્યારે ફરી તેવા મુખની ઇચ્છા સ્ત્રીએ કરવી જ ન જોઈએ સંસાર મિથ્યા છે અને દુઃખથી ભરેલો છે, એવા ધાર્મિક ઉપદેશ આવે સમયે સાત્ત્વન માટે પુરુષોએ કરી રાખેલો છે તે વિધવાઓએ ગ્રહણ કરવો...વિધવા થયા પછી ધર્મલાભ મળે જોધી વધારે મહોટું મુખ મું હોય ? સંસારમા રહેતા એવી ધર્મશાસિ થાય નહિ વેરાગ્યના સર્વ પુણ્યનો વિધવાઓને અધિકાર આવેલો છે ” (પૃ. ૧૧૯-૧૨૦)

...તેમ પુનર્જન માટે એક નવું મૂલ્ય પ્રવર્જિત થતો એ પરાશર-
વાદ્ય આધારબદ્ધ ગણાય છે. પણ એ જને આધાર બિટા છે....

* પતિ: સમાસ દ્વય એ પામિનીય સુત્રથી પતિ શબ્દને પિ સંજ્ઞાનું
વિધાન માત્ર સમાસાન્તમાં જ થાય છે. ત્યારે પત્ની એ વિમત્રિ અર્થો
બોધી પડે છે ને પત્ની એમ ભેદ્ય. પણ સ્વેચ્છ પત્ની એમ જ છે.
ત્યારે વિમદ અવસ્થા એમ કરતાં ભેદ્ય એથી વધુ સુત્ર લાગુ થઈ
શકે. એમ થયું ત્યારે “અપતિ” શબ્દનો અર્થ એ થયો કે પતિ ન
થયો દોષ ત્યાં સુધી એટલે વાગ્દાન થયું દોષ તેવામાં ને કંદેલી
આપતિ આવે તો બીજું વાગ્દાન થાય. ૨૧

ભદ્ર'ભદ્ર એ વસ્તુને પરાશરિએ લઈ જઈને દે છે :

...પરાશરિશ્રુતિનો શ્લોક જણાવવામાં આવે છે તેનો પદવિમલ
તો આ પ્રમાણે છે :

નવટે અમૃતે અપ્રવર્જિતે મૃત્યુરિ'ચ પતિતે અવત્તી ।

વંચતુ જાપતુ નારીણી પતિઃ અન્યઃ અવિધીયતે ॥

...આ શ્લોકમાં તો મૃત નહીં પણ અમૃત છે એટલે વિધવાની
વાત જ નથી... અપતિ નો અર્થ “વાથાવામૃદતાનો પતિ” થાય
છે, એવું ગમ્પાદક કોશમાં લખેલું છે.

વગેરે વગેરે. ૨૭ “બૃહાદ્દીપા”ના પ્રકરણમાં નંદીરૂપના શબ્દોમાં મણિલાલ
દોષેજીમાં ભણતા ત્યારે સુધારક જેવા હતા અને- પછી તેમનું વલણ
બદલાયું, અને તે માત્ર કદિશ્રુસ્તોની પ્રશંસા મેળવવા માટે એવી રમણ-
ભાઈની માન્યતા તથા વિવાદ વિરોધના નવમા પ્રકરણમાં લેખેલા મણિ-
લાલના કેળવણી વિરોધના વિચારોનું કપલાસમય અનુકરણ રૂપ થાય છે. ૨૮

૨૧. સુ. ૫. ૩૫૦.

૨૭. ભદ્ર', ૫. ૧૧૬-૧૧૭.

૨૮. “હું કોલેજમાં ભણતો ત્યારે ઓરિજનલની હીમાયત કરતો
અને તેના લાભ વિશે લખેલા આપતો, પણ, તે તર્જન બદલાઈ ગયા.
ન્યારથી માલમ પડ્યું કે એ પ્રયત્ન તો સુધારાવાળાનો ખાસ છે અને
તેની બધી કીર્તિ સુધારાવાળાને મળી ચૂકી છે ત્યારથી હું ઓરિજનલ

એમ લાગે છે કે રમણસાધનો મણિલાલ સામે આટલા બધા પ્રહાર કરવાનો વિચાર પહેલેથી નહિ હોય. પણ, પુસ્તક શરૂ થયા પછી પણ મણિલાલ સાથે વિવાદો ચાલુ રહ્યા; ને એને લીધે એમની દલમે એમની ઠેકડી ક્યાં કરી. "વલ્લભરામના દાવા"નામે મણિલાલ વિરુદ્ધનો મુખ્ય ભાગ '૯૪ માં "ગૂજરાતના લેખકો" અંગે જાનેને વાદવિવાદ થયો. એ પછી થોડા મહિના રહીને કપાયેલો છે. એક બાબૂ રમણસાધ મણિલાલની ફક્તોનાં ખંડન કરવા છતાં એમની સાથા અને રીતિને ગિર્ય વિવેચન-ભાષાનો નમૂનો' કહી આદર્શશૂદ્ર ગણાવતા, તે બીજી બાબૂ 'ભદ્ર'ભદ્ર'માં આ પ્રકાર ચાલતો !

મનસુખરામ ત્રિપાઠી અને એમના પુત્ર તનસુખરામને લેખકે પ્રસન્ન-મનશંકર અને કુશલવપુરાંકરમાં કઠાવ આપ્યા છે. બંનેનાં નામે સંપૂર્ણતા સૂચક છે : "એ કુશલવપુરું જ નામ લોકોએ ઘોર-ખોદીએ પાડેલું છે. અને એના કાકાનું નામ નખોદીએ પાડેલું છે. એ નામ પડી ગયાં છે તે ભુલાવવા એ લોકોએ આ એ બાલજીને પૈસા આપી એ નામે પોતાને ઓળખાવવાને રાખ્યા છે. પૈસાની રચના કરનાર લોકો એવામાં પૈસાથી પોતાનું કામ સાધવા મગે છે." ૧૯ — આ શબ્દો મનસુખરામ પૈસા આપી સારાખોટા કામ કરાવતા એવી ત્યારની પ્રચલિત માન્યતાનો પકવો છે. ૨૦ ૩૧ મનસુખરામ બહુ જ ખટપટી હતા, સાચા વિદ્વાન નહોતા અને તેમણે બીમરાવ બોખાનાયના 'મેઘદૂત'ના ભાષાંતર પર કાલિદાસ નામના એક શાસ્ત્રી પાસે 'સ્વદેશવત્સલ'

વિશે કારણ અને તિરદહારની વૃત્તિથી વાત કરે છે. નોકરીના સંબંધમાં બાલજી લખવું પડે તે જુદી વાત છે. [મણિલાલ એન્યુકેશન ઇન્સ્પેક્ટર વગેરે ડંતા.] પણ અંદરથી હું સ્ત્રીકેળવણીની વિરુદ્ધ છું. કોઈ વખત હાલની સ્ત્રીકેળવણીની પદ્ધતિ ખોટી છે એમ કહી તેમાંથી ખસી નહિ છું, [જુઓ પૂર્વે પ્ર. ૯] અને કોઈ વખત વધારે સારી પદ્ધતિ ક્યાં તે બતાવવાનું આવે ત્યારે એકે પદ્ધતિ સમૂજની બતાવવાનું માડીંવાળું છું." (પૃ. ૧૨૮)

૨૬. પૃ. ૩૩.

૩૦ નમ, નરો, તા. ૨૫-૮-૯૨ પરથી. રમ, પૃ. ૧૧૫-૧૨૧.

માસિમાં રીત કાચેલી એવી રમજુભાઈ મંદળીની માન્યતા^{૩૧} નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત થાય છે : “સુધારાવાળા મારા શત્રુ છે. તેઓ પંડિત બની અને દુર્વિદ્ય કાચવા મથે છે પણ હું સીધાપૂવાની પડેલા એટલે મારે લતે તો શત્રુને પણ શિવ વચન કહેવાં પડે...પણ આપના જવાની દ્વારા તેમના પર નિન્દાવર્ષણ થઈ શકશે...આપને હું સર્વ રીતના સંતુષ્ટ કરીશ.”^{૩૨}

મનસુખરામનાં પુસ્તકોમાં બીજા લેખકોમાંથી પણ કુતારા આવતા, ને બીજાને પૂછી પૂછીને ચીરેલો માથા તે પોતાના ઘરેલો આગળ કરતા એવી રમજુભાઈના મિત્ર નરસિંહરાવ વગેરેની માન્યતા^{૩૧} કપલા અવતરણના બીજા વાક્યમાં અને પ્રસન્નમનશંકરના નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત થાય છે. “જરાં કપ ન આવડવાથી રથને રથને વાલ્ય મારે અપૂર્ણ સ્થિતિમાં રાખવાં પડ્યાં છે, તે આપથી બળી લઈ પૂર્ણ કરી દઈશ. વિદ્વાનો દય મેં આપ જવાની પાથેથી જ સંમત થયાં છે.”^{૩૨} પુસ્તકમાં એ રથને પ્રસન્નમનશંકરને વિદ્યાદત્ત નામ અપાયેલું છે;^{૩૨} કારણ નરસિંહરાવે મનસુખરામને એ નામ આપેલું, ને રમજુભાઈ તે સારી પેઠે બહુતા.^૨

એમરેટ ‘૬૨ ના ‘મુદ્દસન’ માં,^{૩૩} ને થોડા અગ્રિય ફેરફારો અને સાક્ષરોની નામાવલિ સાથે તા. ૨૮-૮-૬૨ના ‘ગુજરાતી’માં, ગુજરાતી ભાષા અને વ્યાકરણ અંગે સાક્ષરો પાસે કેટલીએક માહિતી માંગતી એક ભંદોરાત છપાઈ હતી, ^{૩૪} જે નરસિંહરાવે મનસુખરામની મળી હતી.^{૩૧} ભદ્રંભદ્ર વગેરેની મદદથી પ્રસન્નમનશંકર કદિ વિશે જે ભંદોરાતને ખરોટા

૩૧-૩૧. ૩૧. નમ, નરો, તા. ૨૫-૮-૬૨, ૪-૬-૬૨, ૧૨-૨-૬૩, ૬૬.

મનસુખરામના વધુ સાચા દૃંશ ચિત્ર માટે ગુજો દિ, પૃ. ૩૭૨.

૩૨. પૃ. ૭૦-૭૬.

૩૩. સુલભ, સુ, પૃ. ૧૪૫.

૩૪. નરો, તા. ૪-૬-૬૨. ‘ગુજરાતી’માંથી નમમાં એ આ રીતે કુતારવામાં આવી છે :

નિમંત્રણ

એક પ્રસિદ્ધ ગુજર સાક્ષર, હિતમિત્ર થઈ ગયેલી ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ધારને માટે, ભાષા અને શૈલીના જાંઘનને માટે એક ભાષામન્થનું મંથન કરવા હરજે છે. એ સાક્ષર નીચે પ્રમાણે ભાષાનું

તૈયાર કરે તે આના પરથી છે ઇગિત અને ચેષ્ટા શબ્દ પણ એ જ જાહેરખબરમાના છે 'ગુજરાતી'મા જોમના નામો આવેલા તેમનામાના કેટલાંને નરસિંહરાવે ચેતની મૂકેલા કે એ જાહેરાત મનસુખરામની હોઈ એને દાદ ન દેશો, ૬૫ ને એ કોઈએ જવાબો નહોતા આપ્યા જળમા મોઈ પક્ષી ન પડાવાનો ઉત્તેજ છે તે આના પરથી ૨ કેટલાક તો અધરથી ચાચ ખારી છાકી જવાના સંભવનો ઉલ્લેખ છે તે એ નનામા 'પ્રસિદ્ધ સાક્ષરે' આવેલા ભાષાના લક્ષણમાના ખરેખરા દોષ દરિવાલ મુલે બતાવેલા ૬૫ તેના પરથી સ્પષ્ટ છે અને એ જાહેરખબરમા ઉલ્લેખાયેલુ પુસ્તક દ્વય આજ સુધી અપ્રાપ્ત જ છે ૨ પ્રસન્નમનરાવરની ભાષાના વિશેષણો વિભક્તિ વગેરેના વિગ્રિહ સ્વરૂપનુ મૂળ જિભ આ જાહેરાતમા ૩ 'અક્ષોસ'ને બદલે 'અપ્રોચ' ને 'પસદ'ને બદલે 'પ્રસન્ન' એ બે બોટા પ્રયોગો પણ મનસુખરામના જ છે ૩૧

લક્ષણ તથા બીજા બે પ્રકાર પૂર્ણ તે ઉપર વિદ્વાનોના મત આમત્રે છે —

'વાણીએ કરી, વા લિપિએ કરી (વર્ણ અંક ચિહ્ન વા ચિત્રે મરી) વિચારાત્મક વચન તથા ઇગિતે કરી — ચેષ્ટાએ કરી . — વિચાર, પ્રતીત થાય તે ભાષા ભાષા એ (૧) અત કરણ (નામ માનસ) સૃષ્ટિ અથવા બહિર્જગત્ એ ઉદ્ભવની પ્રતિમા છે. ' વળી 'બુદ્ધિને વિમળ વિરોધણ લગાડતા વિમળા કહેવી કે નહિ , 'અનુ મન એ ધાત્રને ગુજરાતીમા લાવતા અનુમાન્યુ અનુમાનણ એ રૂપ કરવા કે નહિ ?'

આ સાક્ષરનો ઉદ્દેશ ગુજરાતી ભાષામા સમૃદ્ધપ્રાય શબ્દરચના શબ્દચોજના શબ્દરૂપ વગેરે થઈ શકે કે નહિ ને થાય તો કેટલે અરો સરકૂતની નિકટ રાખી શકાય, વળી રૂપપરિવર્તનમા સરકૂતથી ગુજરાતી યતા કેવા નિયમ ઉદ્ભવે છે તેનુ પણ દર્શન કરાવવાનો છે, માટે — મેસર્સ નૃસિંહરાવ, દરિવાલ મણિલાલ, કેશવલાલ, કવિ દલપતરામ, શાસ્ત્રી જગજીવ તથા બીજા જે જે વિદ્વાન શૃદ્ધ્યે આ વિષય ઉપર પોતાના વિચારો આપવા ઇચ્છે તે સર્વને હમે તેમ કરવા નિમત્રણ કરિયે છિયે ૩૫ નરો, ટા ૧૨-૨-૬૩

૩૬ નરો, ટા ૨૯-૫-૬૨, ૨૫-૮-૬૨, નસ

મનસુખરામ મણિલાલને પિતાના આશ્રિત નેવા મળતા, ૩૭ અને એમની પાસે ખુશામતની આગ્રહ રાખતા, જે ફળીખત થતી નહોતી. ૨ આને તેમને જે વચનરો દરો તે વલ્લભરામ વિરોધા પ્રસન્નમનસાંકરના આ શબ્દોમાં વ્યક્ત થાય છે: ૨ “સારી રીતવા એળખું” ૩. મારા આશ્રિત છે. પણ મને લીધે આશ્રિત પડ્યો પિતાને એળખાવતા નથી.” ૪૮ એ પછી તરત આવે છે : “એક ડેકાલે એમને સારા વેતનની કારાચરપાલની પડ્યો અપાવવાનો વિચાર છે કે પછી મારા સહુજી સત્વર એમના ધ્યાનમાં આવે.” ૪૯ આ શબ્દોમાં ૩૯મનસુખરામ મણિલાલને ભાવનગરમાં નાયબજીવાતના ખાનખી મંત્રીની જગ્યા અપાવેલી (પણ મણિલાલે તે જ દિવસે નડિયાદમાં ઇન્સ્પેક્ટરની નોકરી રવીકારેલી) ૪૯ તેનો કદાચ કથો જાણાય છે. મદ્રાસના પમારમાંથી અડધા પ્રસન્નમનસાંકર લેતા એમાં મનસુખરામ ખીલજોને કારભારીપદ અપાવતા ને તેમાંથી લાભ લેતા એવી એ વખતની વિવરણીને આધારે કદાચ છે. ઉલ્લા પ્રકરણમાંનાં તેમનાં વચ- નોમાં પણ એની જ વિપરીતલક્ષણ છે : “મારી નિરપ્રદા તેા આપ જાણો છો જ. કોઈને મંત્ર, કોઈને કપડેશ, કોઈને પડવી, કોઈને પ્રતિષ્ઠા, કોઈને સત્તા, એમ અનેકને અનેક હેઠળ વગર અપાવવા પ્રયત્ન ચાલ્યા જાય છે, પણ તે સર્વ ખીલને માટે. શાલએને શાલ અપાવ્યાં દરો પણ પડને કોઈ દિવસ નૃણની પણ પ્રાપ્તિ કરાવવા પ્રયાસ કર્યો નથી.” ૫૦

તનસુખરામ સારા સંરક્ષિત હતા. એમનું વાચન અને વિદ્યા અ- સાધારણ ગુણતાં, કુટુંબીય મત પરની એમની સ્વતંત્ર સંરક્ષિત દીકા ને ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સીરિઝમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ એમનું ‘ન્યાયશાસ્ત્ર’ જાણીતા છે. એવા ખીલ હાલક મંથો એમણે લખેલા છે. ૪૧ એમના પિતાના પ્રભાલમાં એ એળા પણ ગણાતા. ૪૧ કુશલવપુસાંકરનું સંરક્ષિતનું જ્ઞાન, એની દેખાય તેવી વિદ્વતા, એનો ન્યાયશાસ્ત્રપારંગતતાનો દેખાવ અને એનું કંઈક એળખણ—“કુશલવપુસાંકર જરા વ્યવહારમાં કાચા છે.” ૪૨ —એ સર્વનું ખીજ આમાં છે

૩૭. નમ. મણિલાલનાં જીવનચરિત્રો પરથી જાણાય ■ કે મનસુખરામ તેમને સહાયભૂત થયા હતા.

૩૮. પૃ. ૭૭.

૩૯-૪૯. ગુજ. ૨

૪૦. પૃ. ૩૪૨.

૪૧. મુલા. (સ્વ. ભોગીલાલ ઓઝા, શ્રી. ધર્મસુખરામ તનસુખરામ ત્રિપાઠી)

૪૨. પૃ. ૭૫.

સ યોગીશયના પાત્રનું સૂચન સુરતમાં રહેતા મુખ્ય અને અમદાવાદ સંભાલકોચીક કોટના જાન રાવળદોડુર કૃષ્ણમુખરામ આત્મારામ મહે પરથી લીધું છે. કૃષ્ણમુખરામને ત્યાં મંડળી જમતી અને એ મંડળી ધક્કામુક્કી, અને તકિયાની આસમારી કરવાનો રિવાજ હતો. એના પર સૂચન લઈને રમણભાઈએ બૂતલીવાની વિગતો મૂકેલી છે ૪૩ કૃષ્ણમુખરામને ત્યાં સાજને વખતે ભડમ ડળી જમતી. એમાં બાગ લેનારા એમ પાશ્વર્યને ફટથી આપણી આપવામાં આવતા અને ફેટલીક વાર એમની પગત પણ ત્યાં જ પડતી. ૪૪ સનાતન આર્યધર્મીઓના બોજન પ્રબલનું સૂચન આ પરથી લે બરખત પોતાને શીશ્રવિ ગણાવ ધીરજરામ નરજરામ પુરાણી અને લામ કે એવા જ કોઈ નામ એક દક્ષિણી દંજનેર એમને ત્યાં ધણો વખત રહેતા. કૃષ્ણમુખરામનાં ઉ રાજ્યો આ બંનેની કાઠડીએ ફટકા બાધી સળગાવતા કે એડુ બીજું કા ટીખળ અપારનવાર કરતા. તદ્વાચંદ્ર અને ખાસ કરીને એની શીશ્રવિ ધીરજરામને નામે જાણીતા ઉપર્યુક્ત કવિ પરથી, ને ખંજેરાવ દક્ષિ દંજનેર પરથી સૂચન લઈને સર્નાયા લાગે છે ૪૪ દેડકા ઉપરની પ્રસન મનરા કરનો શીશ્રવિતા 'પિરુવિક પેરસ' પરથી (જુઓ 'પૂર્વ' પૃ ૩૬૦ ન સુઝી હોય તો ધીરજરામની કવિતાની પ્રતિકૃતિ હોઈ શકે

માધવભાગ સમામાનો તત્રી અમુક અરો 'જુજરાતી'ના તત્રી ઇચ્છ રામ સૂર્યરામ છે એમના બધા લક્ષણોનો એમાં સર્પરો ચિતાર નર્થ પણ તત્રી તરીકેની ધૃષ્ટતા વગેરે એમના પરથી જ તત્રીએ વાપરે હાર્ગનિક ગળદ ઇચ્છારામ ગળી વાર વાપરતા, ને અશ્વિન દંજનેર બદલે અશ્વિ વંદન ગળદ પણ તેગણે જ રાર કરેલો ભદ્ર ભદ્ર ને કુલાવવપુરાં ને " આર્યનીતિરીતિગીતિધીતિપીતિપ્રીતિશીતિ" એ રાજ્યો પ્રથો કરે છે તે તત્કાલીન દેશનેતાઓ અને 'જુજરાતી' વાર વાર 'આર્યનીતિ રીતિ' એવો પ્રયોગ કરતા તેના ઉપહાસ ગ્રે ૪૫ ('જુજરાતી'ના 'ભદ્ર ભદ્ર' અવલોકનમાં જ—'ભદ્ર ભદ્ર'માં આમ ઉપહાસ થયા પછી પણ—'હાલ કૃતિ વસિ ત્રા[ક]ચિ' એવો પ્રયોગ થયેલો છે ૪૬) તત્રીના તત્રીમિ

૪૩. મુલા (શ્રી ધનમુખવાલ અને જયમુખવાલ મહેતા), નક્

૪૪ મુલા (શ્રી ધનમુખવાલ અને જયમુખવાલ મહેતા)

૪૫ નરો, તા. ૨૯ ૫-૯૨

૪૬ તા ૨૮-૪-૧૧૩.

વચનો, મુંબઈગરી અગ્રહિ, બોલચાલિયા પ્રયાગો વગેરેને નરસિંહરાવ રવ. ઇશ્વારામનાં મળે છે; ૨ જે કે આપણે જોઈ મવા તેમ તે સમયનાં બીજાં પત્રોમાં પણ એ અંગે હતા. આજે પણ એ પરંપરા ઠંઠઠ ચાલુ રહેલી છે.

નરસિંહરાવ ડચીમામાને કલિપત ગણે છે, ૨ પણ શ્રી ધનસુખલાલ કહે છે કે એમનો વહેમી રવલાવ કૃષ્ણમુખરામ રહેતા તે લતામાં જ રહેતા એક નાગરની આયુક્તિ શરેલી પ્રતિકૃતિ છે ૪૪

માધવભાગ સમા એ સંમતિવચના જરડાનો વિરોધ કરવા મળેલી એક સમાજની પ્રતિકૃતિ છે.

ભોજાનાથના પોત વામનરાવ બાબારાવે સાંપ માર્યા હતા એ અંગે નાત મેળવવામાં આવી હતી. એમાં આડીઅવળા અનેક લકારો યઈ મૂળ વાંતનો કથો નિવેડો આવ્યો નહોતો. એ પરથી સૂચન લઈને વંદાવધ અને “નાત મળી” ના પ્રસંગો યોજવામાં આવ્યા છે. ૨ નાતના સાગનારા-જોનું પાતે કરેલું અવલોકન પણ રમણભાઈએ એમાં સરસ રીતે રૂપરંગ-માં લીધું છે. ભદ્રંભદ્રની નાતને કોઈ પટેલ નથી તેનું કારણ નાગરોની નાતને કોઈ પટેલ હોતો નથી—રમણભાઈની નાતને કોઈ પટેલ નહોતો તે હશે નીચેનાં બે વાક્યોમાં પણ સાપ જ આવે છે તેનું કારણ પણ વામનરાવે સાપ મારેલો એની મનમાં રહેલી અસર હોય: “કોઈ પત્રમાં છપાયું કે મગને બીજાડી કોડાવી બોંચરામાંના નાગનું ખુન કરાવ્યું. કોઈમાં પ્રસિદ્ધ થયું કે મગને જંદુલની ગોળી મારી સાપ માર્યો.” ૪૮ “સોમેશ્વર પંડયા પોતાના પહેરાશીને બોઠલે સાપ નાખી જવા આવ્યા હતા.” ૪૯

નરિયાદના એક વર્ણ નાગર કહેતા કે લાકડશીનો કેલ કરવાનું તો વેદમાં લખ્યું છે. વેદમાં ધીનાં ટાંકાંવાળા ચર્ચાઈ લખવાનું રમણભાઈને આના પરથી સૂઝ્યું હતો. ૫૦

અંપલલાલ ચટ્ટુ તે ન. પુ. સંધવી છે—ખાસ કરીને એની ઝડઝમક પૂરતા; ને જરા ‘અ. દ.’ માં. ૨

પરિશિષ્ટ ૬: પ્રતિકાર, અત્યુત્તર ને અનુસંધાનરૂપ કૃતિઓ

અપરસરચનામાં માત્ર રાત્રે કપાતર—બળવંતરાય ઠાકોર

સમય રૂઢિચુસ્ત વર્ષ અને સ-માન્ય મણિવાલ, મનસુખરામ, ન પુ. સંઘવી ત્રેરે ઉપરના પ્રહારનું પરિણામ આવતા વાર ન લાગી. એ જ સાલમાં અબાલાલ ત્રવાડીનું ‘બ્રમણ્યદ્ર ભદ્ર ભદ્ર’ બહાર પડ્યું ‘બ્રમણ્યદ્ર’ની તો પ્રતિજ્ઞા જ છે કે ‘ભદ્રંભદ્રં.’ એના કર્તા અને સુધારકો એ ત્રણે ઉપર વેર વાળવું, અને તે એ જ હથિયારથી. આથી તેના લેખકે જે જે દૂષણો સુધારકોમાં હોવાનું મનાવે તે સર્વ રમણભાઈ અને એમના કુટુંબમાં આરોપિત કર્યા છે, જુદે નામે એ કુટુંબના અમુક માણસોને જ પાત્ર બનાવ્યા છે, ને એ કુટુંબને લગત બીજું સામ્ય પણ આપ્યું છે—પાત્રોના નામોમાં જીવંત વ્યક્તિના નામોનું તરત સૂચન થાય એવી સમાનતા મૂકી છે કે ન બ્રમણ્ય (રમણ), નિવેદા (બિદા), કદાચ શ્રીતથા (શારદા), આગેવાન સુધારક અને આગેવાન રાહેરી હોઈને રમણભાઈને ગોરા અમલદારો સાથે હજવામજવાના પ્રસંગો આવતા; તો અહીં પણ આ કુટુંબના સ્ત્રીપુરુષો ગોરાઓ સાથે બળે છે. લીબરટાઈન તે લેખક નામના એક તત્કાલીન અધિકારી, ને મિ રેડ તે લાવશ કર ઉમિયાર કરે છે.

લેખકમાં રમણભાઈ જેવી હાસ્યની શક્તિ કે ભાષાપ્રભુત્વનો અંશ પણ નથી. આવા કોઈ ગુણોને અભાવે, ઉપરાંત માન્યતા અને અસ્વીકૃતતાને કારણે, સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આ પુસ્તકની નોંધ ગુણગણે નહિ પણ માત્ર ઇતિહાસકૃષ્ટિએ જ રહેશે.^૨

વિદ્યાબહેને લખ્યું છે કે બ્રમણ્યદ્રનો પ્રતિકાર કરવાનો, એના રહિયારૂપે બીજા લખેલા લખવાનો પ્રયત્ન કરવા ઇચ્છનારને રમણભાઈએ વાર્યા હતા કે પણ તેમની એ મુશ્કેલી જર આવી નહિ મેનીલાલ ઊઠાલાલ વ્યાસ નામના કોઈ માણસે ‘બ્રમણ્યદ્ર’નો જવાબ વાળ્યો જ ‘મદ્રંભદ્ર’

૧. મુના (સ્વ ભોગીવાલ એકાઠા)

૨. જો કે એ વખતે રૂઢિચુસ્તોમાં એની માત્ર ધણી વધી પડી હતી, ને એની નમ્મ પાયપાય રૂપિયે વેચાઈ હતી (નરો તા ૨૫-૯ ૦૨. વળી જુઓ અનુગામી પરિશિષ્ટ સ્વ. ન પુ સંઘવી આ કૃતિને ઉત્તમ ગણે છે, પણ હું તે સાથે સંમત નથી.)

૩. સ્વ, પૃ. ૪૨૦

‘આમળ ‘બ્રમણ્યંદ્ર’ કાંઈ નથી તો સાદિત્યદષ્ટિએ ‘બ્રમણ્યંદ્ર’ સાથે સાખાવતાં ‘ભદ્રંભદ્રના બેટુનો બખડો’ એનાથી અનેકમણુ ઊતરતું છે. આ પુરતક કચરાપદો ૬ અને સાદિત્યદષ્ટિદાસના એક નબળા અંકોડા સિવાય એનું બીજું કોઈ મહત્ત્વ નથી. .

દશમની તથાવારખાછ આ બે પુરતકોમાં પૂરી થાય છે. પણ ‘ભદ્રં-ભદ્રમાલા’ અટકની નથી. થોડાં વર્ષ પછી નરસિંહરાવ ભદ્રંભદ્રનાં સાદસો આમળ વધારે છે. “ઉત્તર ભદ્રંભદ્ર” ઘણાંયું તેા છે ભદ્રંભદ્ર પ્રસિદ્ધ થયા પછી ૬૨-અમિયાર વર્ષે, પણ નરસિંહરાવે એ જનાવને ભદ્રંભદ્ર એકમાંથી પાછા ક્યાં તે પછી પચીસ વર્ષે જનતો જણાવ્યો છે. આ હિતમાં તેઓ ‘ભદ્રંભદ્ર’ જેટલે ઘણે પદોંચ્યા નથી, હાલુ કે એ જનતની વિશિષ્ટ રક્તિ એમનામાં નહોતી. હતાં કેટલેક રથો તેમણે ભદ્રંભદ્રની શેષી વગેરેનું અને ધણીવાર ભદ્રંભદ્રનાં વચનોનું સ્થાન અનુકરણ રેલું છે ૪ “ઉત્તર ભદ્રંભદ્ર”માં ‘ભદ્રંભદ્ર’નાં સરઆતનાં પ્રકરણો જેટલી દારથોત્પા-દકતા નથી, તો એનાં પાછલાં પ્રકરણો જેટલું એ અલ્પરસ પણ નથી.

આ સિવાય બીજી ધણી હિતોમાં ભદ્રંભદ્રને ફરી મૂત’ દર-વામાં આવ્યા છે.

ઓલિયા જોશીના ‘નકો નમરીઓ’માં નકો એક ગુફામાં જાય છે ત્યાં એને એક અતિથય કોથી ખાવાનાં દર્શન થાય છે, જે એને જળતું લાકડું પણ મારે છે. એ મહાત્મા ગુફામાં તપ કરતા રહ્યા એ દરમ્યાન વિજ્ઞાને જે પ્રગતિ કરી અને એ યાવની વિજ્ઞાનથી જે કાર્યો થવા લાગ્યાં તેની વાત નકોને મોંએ સાંભળી એ આશ્ચર્યપ્રાપ્ત થાય છે. એ છે ભદ્રંભદ્ર. એવિયસ કોલેજના ગુજરાતી મંડળના મુખપત્ર ‘રશ્મિ’ના ૧૯૪૩ ૪૫ના અંકમાં નિપિન રિન્દાણીના “વિદ્યા-મંદિરે ભદ્રંભદ્ર”માં એ મહાનુભાવ કોલેજની મુલાકાતે જાય છે તેનું ચિત્ર આપેલું છે. ૧૯૪૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલા સંસ્કાર મંડળના મુખપત્ર ‘સંસ્કાર’ના પહેલા અંકમાં પ્રો. મનસુખલાલ ઝવેરીએ ભદ્રંભદ્રને સાક્ષરનગરી નાંદ્યાદની સફર કરાવી છે. છેક છેલ્લે ‘સંવતાર’ અઠવાડિકના ૧૯૪૬ના દિવાળી અંકમાં શ્રી મોહનલાલ શેઠે ભદ્રંભદ્ર દુરિનજવાસમાં જાય તો ગું થાય તેનું ચિત્ર

૪. મ ૧, ૫. ૨૦૨ (૩), ૪૦૬ (૧૦), ૩૮૯ (૪), ૩૯૭ (૬), ૨૦૧ (૭, ૯).

આણેખુ છે, ને ૧૯૫૨થી 'શિવાર'માં 'ભદ્રભદ્રનું પુનરાગમન' એ લેખમાળા શરૂ કરી છે. રમણભાઈના પુત્રી સરોજિનીબહેને 'ભદ્રભદ્રની બાણેજ' ને મનોજન્મ આપ્યો છે આ દૃષ્ટિ હજી અપ્રમટ છે, ને મેં જોઈ નથી બાકીના ચાર લેખોમાંથી માત્ર શ્રી રિન્દાબી જ રમણભાઈના ભદ્રભદ્રનું સાચું સ્વરૂપ પકડી શક્યા છે, બાકીનાના ભદ્રભદ્ર સાચા ભદ્રભદ્ર નથી. આમ ભદ્રભદ્ર એ વિરોધનામ સાહિત્યની પરિક્ષાપાત્રા આવા હેતુઓ માટે સામન્યતામ યઈ પડયું છે

પરિશિષ્ટ ૩ : ૨૫. નગીનદાસ સંઘવીનો મારા પરનો પત્ર

તા ૨૪-૯-૪૨

અમદાવાદ

મારી માહિતી પ્રમાણે અને સ્મૃતિ પ્રમાણે વધુ હું તે સમયને આજ જગજગ અડધી સદી પૂર્વના વધારે સમય વીતી ગયો છે અને મારી ઉંમર હાલ ૭૫ વર્ષની થઈ છે —

(૧) ભદ્રભદ્રમાં શ્રી મન મુખરામભાઈ તેમના પુત્ર શ્રી દનમુખરામભાઈ, શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈ, અને શ્રી હજીરામ સુવરામ દેસાઈ એટલાના ઉપર ટટાક્ષ છે તેમના પરના ટટાક્ષમાં એક એક જે હજારા માત્ર છે પણ તેટલા જ ઉપરથી તે સમયના ઘણા માણસો એમ ૨૫૯ માનતા હતા અને જેટલા હતા કે ફલાણે ટટાક્ષ ફલાણા માટે છે પૂર્વેક્ષિ પાત્રો ઉપરાંત બીજા કેટલાક પાત્રો ભદ્રભદ્રમાં ફાળવ કરેલા છે પણ તે જુજ છે તેમાં કોઈ ખાસ લક્ષ્ય નથી

(૩) ભદ્રભદ્ર ઉત્તર ભદ્રભદ્ર ભ્રમણચક્ર અને ભવાડો તેમાં ને કાંઈ સાહિત્ય સબધી તત્વ જોઈએ તો ભદ્રભદ્ર અને ભ્રમણચક્રમાં છે અને તે વિષે એ જાનેની સરખામણી કરીને વૌદારા દ્વારીપુરા દરવાજેથી પ્રસિદ્ધ યતા દેશભક્ત નામના સાત હિન્દીમાં મેં ઘણા અડાં સુધી "ભદ્રભ્રમણમીમાસા" એ નામનો લેખ વખ્યો છે તે પેપર બધ થયા પછી તે લેખ બધ પડ્યો છે

૫ એનું અક કારણ એ છે કે એ ત્રણેએ ભદ્રભદ્રને દુર્વાસાસદરા ક્રોધી બનાવ્યા છે, જ્યારે વરેણુત એ એવા નથી

૧. આ લેખમાળા હું મેળવી શક્યા નથી

૨. શ્રી ર વ દેસાઈના પિતા વ સુ દેસાઈ આના એક સચાલન

બીજું એક “બ્રમહુચવિજય” નાટક મેં લખેલું હતું તે જ્યારે
 બજવાયું ત્યારે સુધારકમંથ્યેએ તે ભ્રમભુચંદ્ર નાટકરૂપે બજવાય છે,
 એમ માનીને એક નામીયા પારસી બારિસ્ટરને ફી આપીને જોવા મોકલ્યો
 હતો. તે એટલા માટે કે જો એમાંથી કંઈ બદલવાનો મુકદ્દમા થઈ શકે
 તો કરવો. પણ તેમાં મેં નવા સિદ્ધાન્ત અને જુના સિદ્ધાન્તનાં શાસ્ત્રીય
 પરિભાષામાં રૂપક બાંધીને નૂતન તથા સનાતન તત્ત્વોની તુલનાદ્વારા સના-
 તન તત્ત્વનો ઉત્કર્ષ બતાવ્યો હતો. તેમાં હાલની સ્ત્રીકેળવણીથી થતા
 અનર્થ રૂપક રીતે દર્શાવ્યા હતા. તે જોઈ પેલા પારસી બારિસ્ટર સાહેબ
 તો બહુ પ્રસન્ન થઈ ગયા અને નાટકના મેનેજરને બહુ ધન્યવાદ આપ્યા,
 અને સુધરેલી વિલાસિકાનો પાર્ટ બજવનાર એક્ટરને રૂ. ૫૦ બક્ષીસમાં
 આપ્યા. તેનું કારણ એ હતું કે તેઓ સાહેબે પોતાની પુત્રીને વિશ્વાયત
 શિક્ષણ લેવાને ધણો ખર્ચ કરી મોકલી હતી. તે ત્યાં કેળવાયા પછી આ
 દેશમાં આવતી નહોતી અને પોતાના પિતાની આજ્ઞા માનતી નહોતી. તેને
 તે નાટકનું બ્યાજબીપણું અને સદ્બોધકપણું હૃદયગમ થયું. તેણે જઈને
 સુધારકમંથ્યેને કહ્યું કે એમાં કંઈ બદલવાની નથી પણ નાટક...પ્રભને
 સન્માનગે દેશનાર છે...આ નાટકને અને ભદ્રંભદ્રને કંઈ સંબંધ જ નથી...

૪ આ યોગે પ્રશ્ન આપે અને “ભદ્રંભદ્ર”નો એક અથવા આંધળોના
 ગોળીબાર યાને “બ્રમભુચંદ્ર”નો કર્તા માનીને પૂછ્યો છે, પણ તે આપની
 માન્યતા ખોટી છે, એ મારે “બ્રમભુચંદ્ર”ના કર્તા સ્વર્જવાસી શ્રી અંબા-
 લાલ નરસિંહલલ તરવાડીના હકની કીર્તિ તેમને જ મળે તેવા વારતવિક
 ન્યાયની ખાતર આપને રૂપક જણાવવું જોઈએ...તે મારા પરિચયના
 અને ધણે ભાગે જાણિયા હતા મારું અનુમાન ■ કે પાછળથી—કદાચ
 આર્થિક મૂંઝવણને લીધે—“દેશભક્તે” પ્રકાશવટ્ટા કરી રૂઢિપક્ષનું સાહિત્ય
 પણ છાપવા માંડેલું.

૩. તા. ૨૬-૮-૦૨ના દેશભક્તમાં છપાયેલા પોતાના ચર્ચાપત્રમાં પણ
 તેઓ આ જ વાત કહે છે. ‘બ્રમભુચંદ્ર’ના લેખકનું કર્તૃત્વ નક્કી કરવામાં
 એ પત્ર પણ કામ લાગે તેવા છે. દેશભક્તની કેટલીક ફાઈલો શ્રી. રમણલાલ
 દેસાઈના કલેક્ટના ઘરમાં છે (તેમનો પત્ર તા. ૩૦ ૪-૪૭) તે હુમ થાય તે
 પહેલાં કાંઈ સંસ્થાએ તેમાંથી ‘ભદ્રંભદ્ર’ વગેરે માટેની બધી ઉપલબ્ધ
 કામગીરીની નકલ કરાવી લેવી જોઈએ.

હતા, અને તેમની પ્રથમ હતી આ “બ્રમહુચંદ્ર” હોવાથી ધણા માણસો અને તેમા પણ સુધારકમંન્યો એવો સખ્ત ફટકો લગાવનાર અંધકાર મને માનતા...અંબાલાલ...આ ચાલુ વર્ષમાં જ ગુજરી ગયા છે...હું અમુક વ્યક્તિ [રમણભાઈ ડ.] માટે તો હતી શક્તો નથી, તોપણ એટલી તો મને ખાતરી છે કે સુધારકમંન્યોમા સે હડે ૮૭ ઘાટનાજ અને વ્યવિચારી તથા અંગ્રિજોની ખુશામત કરવા વ્યસન અને દુરાચાર કરી કરાવીને સત્તા અને સંમાન ખાટેલા છે, અને તેઓ નેડે ખાનપાનમાં તેઓ લેશ પણ સંકોચ પામતા નથી....

સુધારકમંન્યોના ચારિત્ર્ય અને ખાનપાન “બ્રમહુચંદ્ર”ના પ્રસિદ્ધ થવા પછીના કાળના ઇતિહાસમાં અત્યાર લગીમાં પ્રભળી સમક્ષ રવતા પ્રકટ થઈ ગયા છે...

“બ્રમહુચંદ્ર”નો બીજો જ્ઞાન તો હપાયો જ નથી...

૫...“બ્રમહુચંદ્ર” પ્રભને બહુ પ્રિય થયું હતું. એક માસમા ૧૦૦૦ નકલ ખપી ગઈ હતી, અને ત્યાર પછી માગણી ધણી હોવાથી તેની ખીજ આવૃત્તિ એક પંક્તીશરે (નામે ભગુભાઈ ફતેહચંદ કારજારીએ) કાઢવાની રત્ન માટે તેના લેખક શ્રી અંબાલાલને સારી રકમ આપી હતી.

૬. “ભદ્રંભદ્ર”માં બદનક્ષીનો કેસ ન યાય તેટલા માટે તેના લેખકે સનાતની હિન્દુ સમાજને “ભદ્રંભદ્ર” તરીકે કહ્યો. તેથી રચૂલ કહ્યો છે...

શ્રીમત્સુખરામભાઈ શ્રીમત્સુખરામભાઈને “કાકા”જ કહેતા. જે હાઈ પાત્રોના રવડપલકાણુમા ફરક રાખ્યો છે, તે અદાલતી પ્રકરણથી વ્યવ-
વાને. આવી ટીકા કે કશટાણી કરવાનો વિરોધ મી નરસિંહરાવ બોલાનાથ દિવેદીઆ અને શ્રી મનસુખરામભાઈના સાહિત્ય સંબંધી મતભેદોને ક્ષીધે જન્મેલો, તેમ જ ધાર્મિક અને સામાજિક વિચારોના ભેદને ક્ષીધે તે વિરોધ વધતા રમણભાઈએ “ભદ્રંભદ્ર”ની રચના કરી.૪

૭...મી. નરસિંહરાવ નડીયાદમા કેટલીક વાર શ્રીમત્સુખરામભાઈને ત્યાં મહેમાન તરીકે ગયેલા તે પ્રસંગે ગયેલી સાહિત્યચર્ચામાંથી પ્રસંગ ઉપજી આ વિરોધ ઉપજ્યો. ૫

૪ આ છેલ્લા વાક્યમા તથ્ય નથી જણાવ્યું. તે પહેલાના વાક્યમા અંશસત્ય છે. ગુજો રમમા મનસુખરામ પરનો લેખ.

૫ નરસિંહરાવ-મનસુખરામની આ વિચિત્રતા અંગે વિરોધમા સાથે રમ. પણ જોવાનું જોઈએ.

૮. “બડંબડ”ને તો રમણસાહની મંડલીના માણસો સિવાય અન્ય વાંચનું જ નહિ. પણ “બ્રમણ્યદ્ર” પ્રસિદ્ધ થયા પછી જેઓ બંને પુસ્તકો સાથે રાખી વાંચવાના જિજ્ઞાસુ થયા તેઓએ “બડંબડ” જિજ્ઞાસાની ખાતર જરીકવા માંડ્યાં...પણ “બ્રમણ્યદ્ર” તો સ્વતંત્ર સુધારાના ખંડનમય ચિત્ર તરીકે વંચાતું હોવાથી એકદમ ખપી ગયું. તેથી જનતામાં નૂતન સુધારાના હોયોના ખ્યાલનું બીજા રોપાયું, તે પછી જ સુધારકમંડ્યો વિરધ લેખો અને પુસ્તકોનો પ્રવાહ શરૂ થયો. તે અઘાપિ લગી ચાલુ ■

...“બ્રમણ્યદ્ર” સુગમ અને સર્વસાધારણ અને સચોટ તેમજ વસ્તુ-રિતિને પ્રત્યક્ષ ખરી કરી દે એવા આવેગથી લખાયો છે. આવેખેલું કૃષ્ણ જેવાં ચિત્રો અને બનાવોને પણ તે સમયે લોકો આંતરણી ચીંધીને સંસારમાં બતાવી શકતા, અને તે પછીમાં તો આજ સુધીમાં સુધારક-મંડ્યોના સંસારમાં એવાં પ્રત્યક્ષ દર્યો ભદેરમાં આવી ગયાં કે “બ્રમણ્યદ્ર”માંના ભવિષ્યવાણી જેવા ઈસારા ખરા પડ્યા...

૯. આ પ્રમાણે “બ્રમણ્યદ્ર” લોકપ્રિય હોવાથી તેના કર્તાના હાથમાં લગભગ રૂ. ૧૦૦૦) આવી ગયા. એટલે એ ભાઈના મનમાં “બ્રમણ્યદ્ર”ને નાટકના રૂપમાં ફેરવી બજાવી એકદમ પૈસાદાર થવાનો અને પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો તરંગ આગ્યો. તેથી તેમણે એકદમ બીજા ભાગીઓ રોપી કાઢી નાટક કંપનીમાં એ રૂપેયા નાખ્યા. મેં તેમને...અભિપ્રાય જણાવ્યો કે—“આવી નાટક કંપનીની બારે માથાફાડમાં ન ઉતરતાં “બ્રમણ્યદ્ર”ની બીજી આવૃત્તિ કાઢી હોત તો તમને ઘેર બેઠે કાલ રહે” દબર પાંચસો રૂપીઆ કમાણી થાત. વળી તમે “બ્રમણ્યદ્ર”ના બીજા ભાગો લખીને ઉપાવત તો તમે અધિક દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરી શકત ...”

...તે છતાં શ્રી અંબાલાલે પોતે નાટક કંપનીનો ઉપક્રમ કરેલો હોવાથી તે હવે તો પાર જ પાડવો એવો અમલ દર્શાવ્યાથી મેં તેમને વધારે પ્રતિબંધ કર્યો નહિ. ત્યારે તેમણે મને જલદીથી ચલુ ખેલ લખી આપવા માગણી કરતાં કહ્યું:—“હું કંપની માટે ‘બ્રમણ્યદ્ર’ને ખેલ તૈયાર કરું છું પણ મને તે કરતાં વિલંબ થશે અને તમે જલદીથી લખી શકશો...” મેં રનેદના નાતાથી તેને એક ખેલ બીજાને માટે લખેલો તૈયાર હતો તે ખેલ “પ્રમાદુષધિજન” અને તેનો જ બીજો તૈયાર ખેલ...“કરીટ-કુમાર” તરત જ...આગ્યો...અને થોડા દિવસમાં “પતાકનું પતન અથવા

હાળોનો કેપ' — એ નામનો નવો ખેલ પણ લખી આપ્યો. કટરોક સ
એ કપની ચાલી પણ આખરે તેમાં ફાળ્યા નહિ તેમાં પેંસાની ન
પડવાથી 'બ્રમલચંદ્ર' ની ખીજ એ- આરતિ કાઢવાનો હ- શ્રી અ
સારે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રી ભગુલક નામના છાપખાનાવાળ
આપ્યો તેને પેંસા આપી ખીજ આરતિના બધા પુત્રકો સુધારક મન્ય
પોતે ખરીદી લઈ તેનો પ્રચાર અટકાવ્યો ૧ તે છાપખાનાવાળાને ૨
પેંસા મળ્યા આ વાત મી ભગુલાઈએ જ મને કહી હતી

શ્રી અબાવાલે 'બ્રમલચંદ્ર' લખીને મારી પાસે આપ્યું .
અને કહ્યું હવે કે ખાસ કોઈ અમુ- વ્યક્તિને હરેશને કાંઈ લખ્યું
કે તેણે ચિત્ર આપ્યું નથી પણ સુધારક દોવાનો કાવો કરતા વગ
કહેતી રહેલીનું ખારીક અવલોકન કરીને ૩૫ પુસ્તક લખ્યું છે અને તે
સુધારક મનોમા મોટા ધરતીક પ થશે એમ મને ખાતરી છે, તેથી
વશી નાનું દફ્ફ મારા પર ફરિયાદ કર્યા તેને બદલેમ્ની ટોપી પણ પાં
લઈ શકે નહિ એમ ખારીક દાવજાની દૃષ્ટિથી તમે આ પુસ્તક તપાસીને
એ સૂચનાઓ કરવી હોય તે કરશો જ તેથી મે તે પુસ્તક બા
કાઈથી તપાસીને જણાવ્યું કે— એમાં મને કાંઈ અમુ- માલસ ફાઈ
ફરિયાદ કરી શકે તેણે જણાવ્યું નથી .

બ્રમલચંદ્ર છપાય એટલે સુધારક મન્યોમાં બારે ધરતીક પ થ
રત મા સુધારક કોઈ જતો હોય કે ખારીક બેસીને જતો હોય
છાકરાઓ અને માલસો તેને બ્રમલચંદ્ર માના કોઈ પાત્રનું નામ લે
તેની પાછળ જુઓ પાંડે ને આગળાઓ મે સુધારક બેસાની પણ
છેડતી થતી આ દશા ચાલુ હતી તેવામાં એ- અલ્પચિતરી બિના બની
એ- શ્રી લક્ષ્મીશંકર દેવશંકર કરીને ડી ટ્રીટ પ્લીડર હતા તેમના
એ- દાવામાં હુમનાસુ થયું તેની બજવણીમાં એ લક્ષ્મીશંકર વકી
એ- દિવ ની મેટ્રે કેદમાં બેસાડવા વારંદ કંઠયુ તે રફ કરાવવા

૧ શ્રી વિદ્યાબહેનને આ વિરો માહિતી નથી એ કહે છે કે રમ
કે એમના મિત્રોએ તો એમ નહેણ જ મ્યુ (મુજા) લોગીવાન એ
કહે છે કે અબાવાલે નાટકકવાનો ખરેખર ખૂબ રોખ હતો એમ
પ્રમાણધરિજ્ય ના એક ઉપર એક નોંધ તો ૯ ૯ ૦૨ના દેરાસર
છે અલબત્ત એને લતારી પાડતી

બાઇએ એ અરજી કપડી (અપીલ) કોર્ટને કરી તેમાં “બ્રમણ્યંદ્ર”માં
 લખેલાં પાત્રો અમુક અમુક સુધારક વ્યક્તિઓ માટે છે અને તેમાં અમુક
 અધિકારી તે ગદી પર કેદની દરખાસ્ત પરથી વારંટ કાઢનાર છે એવી
 નામવાર યાદી આપી તેમાં લખ્યું કે એ “બ્રમણ્યંદ્ર” મેં લખ્યું છે એવી
 માન્યતાથી મારા પર કીનો રાખી ન્યાયાધીશે મારા ઉપર કેદનું વારંટ
 બળવું છે. મારા ઉપર વહેમથી પણ હેરાન કરવા એ વારંટ બળવું છે
 તેથી તે મોકુફ રાખી અને છુટા કરવો જોઈએ...” તેમાં તે વકીલ શબ્દો
 પણ ખરા આબનાવથી “બ્રમણ્યંદ્ર” જાહેર પ્રબળ અત્યંત ધ્યાન ખેંચ્યું...

...શ્રી હરમીશંકરે... “બ્રમણ્યંદ્ર”માંનાં પાત્રોનું લીસ્ટ કોર્ટમાં રજુ
 કર્યું ત્યારે તે ખબર કોઈ કારકુને કે વકીલે હરમીશંકર પર વારંટ કાઢનાર
 ન્યાયાધીશને હતી તે પરથી તર્ક જ તે ન્યાયાધીશને તો એક દિને એવો તાવ
 થઈ ગયો કે તેમને તો તે જ વખતે કોર્ટમાંથી ઘેર જવાની જરૂર પડી.
 હરમીશંકરે ઉપરી કોર્ટમાં રજુ કરેલાં પાત્રોના લીસ્ટમાં એ ન્યાયાધીશનું
 નામ દર્શાવ્યું. એ સાદેજ સુધારકોના આગેવાન અને મુરખી હતા...

“બ્રમણ્યંદ્ર”ના લેખકની એક અસાધારણ ખૂબી છે કે તેણે “બદ્રંબદ્ર”-
 માંનાં પાત્રોનાં નામને પણ એવી રીતે યુક્ત કર્યા છે કે સુધારકોના વર્તનાં
 માણસોને જ લાગુ પડી ગયાં છે; તથા તે ઉપરથી એમ બતાવી આપ્યું
 છે કે “બદ્રંબદ્ર” એ આંધળાએ દરેકા યોગ્યભારની પેઠે સુધારકો પર
 પ્રદાર કરનાર થઈ પડ્યું છે...

સામગ્રી :

અસ્તોદય, આત્મનિમજ્જન, એન્સાઇક્લોપીડિયા ત્રિટાનિકા કેન્ડીન
 હિન્દી એન્ડ હિન્દી લિટરેચર, મુન્શીવ સાહિત્ય સમાજી હાથેવાહી, મુન્શી-
 રાવી, જયમુખવાલ ૬, મહેતાએ આપેલી માહિતી, હિન્દીન, દેરામકંઠ,
 ધનમુખવાલ મહેતાએ આપેલી માહિતી, નકો નમરિસો, નમીનદાસ સંઘ-
 વીનો પત્ર, નવાં વિવેચનો, ટોન કિશોર, પરિષદ-પ્રમુખોનાં બાપલો,
 પિક્ચર પેપર્સ, પ્રબળમુ બદ્રંબદ્ર, બદ્રંબદ્ર (નર્સિસદરાવની નોંધવાળું),
 બદ્રંબદ્રના બેટુનો ભવાયો બ્રમણ્યંદ્ર, લોનીલાલ આગ્રાએ આપેલી
 માહિતી, મનોમુકુર (૧), મલ્લિલાલની વિચારધારા, મદાકાલ રવિનાર,
 રસિમ, વિદ્યાબહેને આપેલી માહિતી, દાર્શનિક દિલ્હી ડી પ્રાસ, સરકાર,
 સાહીના સાહિત્યનું હિન્દીન, સિદ્ધાંતસાર, રમણમુકુર રત્ન, સર રમણભાઈ.

પ્રકરણ ૧૫ :: શોધમાં

‘બદ્’બદ્’ એ રમણુબાઈની બર યુવાનીનું સર્જન હતું. અને એમાં કટાક્ષનો કારકો વૈજ્ઞાની એમની પ્રતિષ્ઠા હતી અપૂર્ણ રહેલી ‘શોધમાં’^૧ એમની પરિપક્વ ઉમરનું ક્ષણ છે અને તેમાં તેમનો મુખ્ય હેતુ કોઈ વ્યક્તિ, સંપ્રદાય કે મંથા-વિશેષને ઉતારી પાડવાનો નહિ પણ માત્ર હારથ આપવાનો છે. આને લીધે બંને વાર્તામાં કેટલોક ફેર પડી જાય છે.

રમૂજની રેખાઓ કાઢતાં રમણુબાઈ એ લેભાશુ તંત્રીઓ, લેભાશુ કવિયુદ્ધો અને દેશીરાજ્યો ઉપર વક્ર નજર દેહી છે. આ વક્રતામાં ‘બદ્’બદ્’ જેવો દંશ ગિલકુલ નથી. લેખકની કસા એટલી વિકસી છે કે વસ્તુ રજૂ થતાં જ એ બધી બાબતોની વિચિત્રતા, વિપક્ષતા, હસનીયતા પ્રકટ થાય છે. એને માટે કટાક્ષ કરતા ઉપહાસ-પદ વિશેષ યોગ્ય છે.

તંત્રી-માલિકે છપાવેલી બહેરખખરમાં ‘પ્રકાશકમાં જુદિ ન હોય તો ચાલે, માત્ર પોતાને જુદિમાન માનતો હોવો જોઈએ, અને તો જ બહાર પડતાં અધિપતિનો દબદબો બતાવી શકે’ એ રાખે. ‘બદ્’બદ્’માંના “ધુધી એડીટર” ના લક્ષણો સૂચવે છે એની સાથે સંકળાયેલી બધી જ બાબતોમાં ઉપહાસ છે. છાપાની કચેરીની મુશ્કેલી સ્થિતિ, કંપોઝિટરોની હડતાળનો ભય વગેરે પણ કુશળતાથી દાખલ થયેલાં છે. (તંત્રી અને એની કચેરીના બીજાઓ કેઈકે સુરતી ભાષામાં વાત કરે છે)

“સાક્ષરશ્રીનો મેળાપ” અને “જયસ્વરૂપ” નાં પ્રકરણોમાં પિંગળજ્ઞાન વિનાના કવિપદેશ્વરો ઓકરાઓ અને સમજ્યા વિના સનમ સાકીની ગઝલ લખકારનારા યુવાનોનો ઉપહાસ છે. “કારભારી-ઓની જૂમિ” એ મથાણું, ત્યાંના કાવાદાવા, એ જૂમિમાં કોઈ

૧. હવે એ એ પૂર્ણ કરી ગ્રંથાકારે પ્રકટ કરી છે.

પણ અમલદાર માટે આદર અને ભય, ત્યાંની રાજ્યને ખર્ચે ગમે તેની મહેમાની કરવાની રીત, અમલદારોમાં સંસ્કારની ઊણપ, ને રાજ્યને ખર્ચે તમારો જોવાની દૃષ્ટિ,^૨ પ્રજામાં સિદ્ધાચારનો અભાવ ને અજ્ઞાન, અને કદાચ ત્યાંની દાદિયાવાડી બાપા—દેશી રાજ્યો વિશે રમણભાઈ એ આ સર્વનો ઉપદાસ કરેલો છે. આમ આ કૃતિ વુડ-હાઉસની રમૂજ ભ્રમણકથાઓના જેવી તદ્દન નિઃકટાક્ષ નથી, છતાં એ તદ્દન નિરામય ને નિર્દોષ છે.^૩

વાર્તા આગળ ન ચાલવાનું એક કારણ આવી વાર્તાને બરના પ્રસંગો શોધવાની મુશ્કેલી હોઈ શકે.

પાંચમું પ્રકરણ પ્રમાણમાં મંદ અને અદ્વંધ્ય છે; પણ રમણ-ભાઈ એ લખેલાં બાકીનાંમાં રસ જળવાયેલો છે, ને પ્રમંથ-યોજનામાં વૈવિધ્ય અને કૌશલ્ય રહેલાં છે. તંત્રીની જાહેરખબરથી માંડીને એની મુલાકાત સુધીનો આખો પ્રસંગ તો બહુ જ સુંદર છે, ખોખાં જોડવાનો પ્રસંગ, તંત્રીની ‘સમજ પડી કેની ?’ એ ઉક્તિ અને એનો એક ઉમેદવારે ‘કેમ સમજ્યા કે ?’ એ રૂપે પોતાની વાણીમાં કરેલો અનુવાદ એ આ પ્રસંગમાળાના મેરુ છે. નિશાળમાંથી બાગી મયેલા છોકરાનો જાસાચિટ્ટી જેવો પત્ર, એ કાડની સાદી છતાં બીક ઉપજાવે એવી બાપા, એનાથી પ્રસરેલો ભય, નવ વાગ્યે ભય આવવાને બદલે કાંઈ બનતું જ નથી વગેરે પ્રમંથો પણ સારા છે અને જ્યસ્તવરૂપ તથા હિમાલય વિશેની મૃદતા હીક જળવી રખાઈ છે. “કારભારીની ભૂમિ” ના લોકોની શ્રીયુતો કાણુ છે તે જાણવાની દુર્દમ્ય જિજ્ઞાસા, વાચનાલ્પનો એ લોકોએ કરેલો વિચિત્ર

૨. રજેશન પર એક કારભારી શ્રીયુતોને પૂછે છે, ‘તમે નાટક કરનારા છો ?’

૩. વુડહાઉસના દારવમાં મુખ્ય આધાર વિચિત્ર પરિસ્થિતિનો હોય છે. ‘બદ્ર’બદ્ર’માં ને આ પુસ્તકમાં દારવ પરિસ્થિતિ અને પાત્રનો સ્વભાવ બંને પર અવલંબે છે.

ઉપયોગ, મહીપતરામે અનુભવેલા પ્રમંથનું આ રૂપાન્તર : “ જેમાંનો એક જાણુ ખારીએ દોડ્યો અને લાખગિરીની ખારીએ તરફ જોઈ ધાંટા પાડી કહેવા લાગ્યો :

“ ‘સ્વામશંકરભાઈ ! સ્વામશંકરભાઈ ! આ તો આગગાડી પર ઇલશંકરભાઈને ઓથ્યાં વેદીઆં મળ્યાં હતાં તે છે. જોવા હોય તો આવો.’ ” ૪ વગેરે પણ સારી યોજના છે. “કંપનીની મીટિંગ” ના કેટલાક ઉપપ્રમંથો ને રસાસ સારા છે, જે કે એ પ્રકરણનું ખોખું “માધવમાગ સમા”નું છે.

ગોદડચંદ એકથી વધારે જ્ઞાતનું વાણીવૈચિત્ર્ય બતાવે છે. પહેલા પ્રકરણમાં એ નિષ્કારણ પર્વાયો વાપરે છે. જેમકે, “ એ શંકાના સંદેહના મંથનની શ્રાન્તિ કેટલાક કાળ સુધી પ્રવર્તમાન રહી. અન્તે આખરે અને છેવટે એ વાત સમજાઈ કે... ” “ માત્ર વિચિત્ર જ નહિ, પણ વિસફણ, વિરિષ્ટ, વિચરત, વિશ્રુત, વિખ્યાત, વિવૃદ્ધ, વિસ્તીર્ણ, વિશાસ, વિ—અનેકાનેક”. જુઓ સાથે ‘શ્રી’નું નિકટત્વ આણુવાની અતિ લાભકારક સોધનો પ્રયોગ તેઓ આ રીતે કરે છે : “આશ્રી ગામમાંશ્રી દાસશ્રી ધણાશ્રી કુતરાશ્રી હડખાયાશ્રી થયાશ્રી છેશ્રી. પરમશ્રી દહાડેશ્રી એકશ્રી ગધેકુશ્રી જળરમાશ્રી ફરતુશ્રી હતુશ્રી તેવામાંશ્રી એકશ્રી કુતરશ્રી તેનેશ્રી કરડયુશ્રી. તેશ્રી પરથીશ્રી તેશ્રી ગધેકુશ્રી હોચીશ્રી હોચીશ્રી કરતુશ્રી જળરમાશ્રી દોડવાશ્રી લાગ્યુંશ્રી”.

પુસ્તકના વાણીવૈચિત્ર્ય ઉપર ‘બદ્રંબદ્ર’ની કંઈક છાપ છે. ૫ હારપ-

૪ પૃ. ૭૮. સરખાવો : “એઓને જીમરાવે મહીપતરામનું ઓળખાણ કરાવ્યું તરત જ એ ગૃહસ્થ ગોલી બિડ્યા - “આ મહીપતરામ કે ? આપણી નાત્યમા યોગ ધાત્યો હતો તે જ આ મહીપતરામ !—ઓ—શંકરભાઈ ! આમ આવો.. મહીપતરામ જોવા હોય તો.” (રમ. પૃ. ૩૬)

૫. ઉપર અવતરણ વાચતા કાચી જેલના જમાલ અને એના સાથી-દારની ‘પાના’મિશ્રિત બાષા ચાહ આવે છે, જે કે જનતા હેતુ લુદ્ધા છે. વોતેશ્રીની નીચેની એ લક્ષિણો અનુક્રમે સંદેહના કહેવાના લાભ

અને ઉપદાસ-વૃત્તિમાં આવતાં રમણભાઈની જૂની ટેવને લીધે ગોદ-
ચંદ અને સાક્ષરશ્રીની વાણીમાં સંસ્કૃતપ્રધાન બાબતો પ્રયોગ થઈ
ગય છે. આ બધું આદર્શ નથી. કેટલાક પ્રમંત્રો ઉપર પણ
'ભદ્રંભદ્ર'ની અસર છે. 'સાઈનો પર્વત' તરતમાં જ પૂરું થયું

વિરતાઈથી જણાવતી ભદ્રંભદ્રની અને શ્રી ચંપકલાલ ચંદુની ઠક્તિઓની વાદ
આપે છે: "ચોખ્ખો એક મદાન નિયમ છે, અને તે જૂદ દોવા છતાં એ
વિષયમાં કુશળ દોવાથી અમને પ્રાપ્ત થયેલો છે. એ નિયમ આરંભમાં
પ્રદર્શિત કરેલો જોઈએ. એ નિયમ એ છે કે શાની ચોખ્ખ કરવાની છે તે
પ્રથમ ભણવું જોઈએ." (પૃ. ૧૪) "બીજા કોઈએ કરેલી ચોખ્ખની નોંધનો
બોધ થતાં શીયુતોના ચિત્તમાંથી કોંધનો એવો બોધ નિકળે છે કે તેનો
અવરોધ કરેલો હશે થઈ પડે છે." (પૃ. ૧૫) સાક્ષરશ્રી દ્વિમાલયની આ
ઠક્તિ ભદ્રંભદ્રની સ્વપ્ન રાજાની પુનઃક્રિયાણી આથી વધુ સારી ઠક્તિનું
નથી ભલતું રૂપાંતર છે: "સાક્ષરશ્રીઓની પ્રવિષ્ઠા માટે લાગણી ધરાવનારે
એ ચોખ્ખ માટે ઇચ્છા કરવાનું સ્વપ્ન જોવાની ઇચ્છાનું સ્વપ્ન પણ ન આવે
એવી ઇચ્છા સ્વપ્નમાં પણ કરવી જોઈએ." (પૃ. ૧૬) પ્રકરણ પાંચમાની
સાક્ષરશ્રીની પુણ્યપ્રકાશની ઠક્તિ કે એ પ્રકરણમાંની ગોદચંદની છેલ્લી
ઠક્તિ ભદ્રંભદ્રની એ પ્રકારની ઠક્તિઓને મળતી છે.

૧. મનનલાલ પ્રકાશકપદના ઉમેદવારોને મેનેજર "ઉપર છે એટલું
ભણતા નથી!" (પૃ. ૧૬) એમ કહે ■ એ પ્રસંગ રેઠાવાળો: "બળદ
મારે ■ તે ભણતા નથી? થકી થકી તે કેટલાને કહીએ?" (પૃ. ૧૧-૧૨)
એમ કહે છે તે પ્રસંગ સાથે, "કેટલાક વળત મુખી નકામા ખોંખારા
કર્તા. આખરે ખોખરે અવાજે શીયુતે ચર્ચાપત્ર વાંચવા માંડ્યું ત્યારે
સોતામંડળ સ્તબ્ધ અને જડ થઈ ગયું હતું..." (પૃ. ૧૫) તે પ્રસંગ ભદ્રં-
ભદ્ર પોતે દીઠેલા અદ્ભુત દર્શનની ક્ષમાની સરખાવ કરે ■ તે સાથે,
સાક્ષરશ્રી દ્વિમાલય પેલો ચર્ચાપત્રી પોતાની સામે જ બેઠો ■ એવી
શ્રમણામાં આવી તેને ધમકાવે છે તે પ્રસંગ ભદ્રંભદ્રના એવા અનેક
મતિપ્રમેા સાથે, અને તેઓ 'ચર્ચાપત્રીને ચોખ્ખી ન સકે તો તમારી સમા
વિસજન કરો, અને પૈસા સાક્ષરોને વહેંચી આપી સકો છો; મને આપણો
તો પણ સ્વીકારીશ.' એમ કહે છે તે વંદાવદ્દે લેખિત લાખણના અંતિમ
બાગમાં પૈસા માગેલા તે સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

હોવાથી એની રીતિની કાષ્ઠિક છાપ પણ આ પુસ્તક ઉપર છે. શોધવર્ધક સભા અને નાની નકામી કે દુસ્તક વસ્તુની શોધને મહાશોધ માની આનંદ પામવાની વૃત્તિ—એટલાનું મૂલ્ય ‘પિક્ચર પેપર્સ’ ઉપરથી હોય એમ માનવામાં અતિતર્ક નથી.

શરૂઆતના પ્રકરણોમાં પાત્રગત લોહકાર્ષ સહેજ વ્યાપક છે. નાના સામ્યો કે સ્વરૂપ દોષો છતાં એક દરે રમણભાઈની આ પકવતર કૃતિ કણી આશારપદ છે

સામગ્રી

જ્ઞાનસુધા પિક્ચર પેપર્સ બદ્ધ ભદ્ર રાહનો પર્વત શોધમાં

પ્રકરણ ૧૬ :: હાન્યનું મંદિર

રમણભાઈએ ‘બદ્ધ ભદ્ર’ ને ‘શોધમાં’ ઉપરાંત બીજા બાવીસ^૧ હાસ્ય લેખો લખેલા છે તેમની નોંધ પ્રમાણે એ બાવીસમાં એક જ લેખ સૂચિત છે એ સૂચિત લેખ તે “માર્ક દૂવેનના ધી ઇનોસન્ટ્સ એજોડમાં આપેના વૃત્તાન્ત પરથી નમુનો લઈ ચોજેલું” હાન્યપુષ્પ “લોમિયાને દીધેલી બુલચાપ” ‘ઇનોસન્ટ્સ એજોડ’ નાનો લેખ નથી પણ એક આખું પુસ્તક છે, ને રમણભાઈએ એમાંથી લોમિયાને જોમા બનાવવામાં આવ્યા છે, એ એક જ—ઓગણીસમાં—પ્રકરણનું વેશાતર કરેલું છે મૂળના મમી, ઠોનબસત્ર પૂતળ વગેરેને દિંદી વાતાવરણમાં બધમેસતા કરવા રમણભાઈએ

૭ જ્ઞાનસુધા એમ આખો હપ્તો (પ્ર ૧ નો હપ્તરાઈ) અવતરણચિહ્નોમાં લખેલા સવાદમાં ■ પ્ર ૨ મા ફોક્ટર ૬ ગોદડચ દને પોતેથી ની શોધ અંગે સવાલો પૂછે ■ તેના ઉપર પણ વીણાવતી—લેખાના સવાદની અસર છે

૧ “લોમિયાને દીધેલી બુલચાપ (૧, ૨)” અને એના ■ સવાદપને એમ, “નવાળ સાદેળની મુલાકાત” અને એના સવાદપને એક, અને “વાવાઝોડાથી ખસી ગયેલી માત્રાઓ” તથા ‘વાવાઝોડાની રમૂતિ’ વિશેની નોંધને એક મલુતા

પસંદ કરેલાં હિંદી રચનાને વ્યક્તિઓ એકંદરે મોખ્ખા છે. મૂળમાં જોવાલાયક રચનાના ઉપભોગથી થયેલો આનંદ જાન કે અસંપ્રગાત-
 પજો વણાઈ ગયો છે ને એ વાંચતાં એમાં વણવેલાં અમુક જાણીતાં
 રચનો જાતે જોવાની આપણને ટૂંતિ જાત્રે છે; અહીં તેમ નથી.
 આ રૂપાંતરમાં તો જોવાલાયક રચનાનું વર્ણન જાણે ન છૂટકે કરેલું
 છે. અમુક રચનાનું વર્ણન અડોબાવી છે ત્યાં પણ આપણા ઉપર
 એ અસર નથી કરી શકતું. “મકાન બધું અને જોવા લાયક હતું.
 મશીન રાતા પથરથી બાંધી હતી.”^૨ જેવાં વર્ણન આપણા હૃદયમાં
 મૂળ જેટલો ભાવ નથી જમાવી શકતાં. એ સાચું કે ટેલેફોન વાર
 મૂળમાં આલેખાયેલાં ઐતિહાસિક રચનો ને વસ્તુઓ રમણભાઈનાં
 રચનો કરતાં વધુ બધું છે, છતાં વધુ સાચું એ છે કે રમણભાઈએ
 બધું પ્લાન બોમિયાને કઈ રીતે બનાવવામાં આવ્યા તેના પર જ
 કેન્દ્રિત કર્યું છે. મૂળમાં જે બોમિયાને બનાવવામાં આવે છે તેની
 બોલી કંઈક મિશ્ર છે. અહીં રમણભાઈએ બોમિયા પાસે હિંદી
 બોલાવ્યું છે, અને દક્ષિણેને ખાસ ભાષા આપી વૈકલ્પ આપ્યું છે,
 જે મૂળ કરતાં વધુ હાસ્યજનક નીવડે છે. ગંભીરપ્રસાદની ઘોડસવારી-
 નો ઉમેશ સારો છે. રમણભાઈએ સ્વીકાર કયો નથી, પણ આ
 પ્રસંગ ‘પિક્ચર પેપર્સ’ના પાંચમા પ્રકરણમાંની વિકલની સવારી-
 ના પ્રસંગ પરથી વિકસાવવામાં આવ્યો છે. અલગત, ‘બદ્રંબદ્ર’ની
 દોડની જેમ અહીં પણ તેમણે ‘પિક્ચર પેપર્સ’ કરતાં હાસ્યની
 રેખાઓ વધુ ધાડી કરી છે.

અવલોકનમાં કુશળ રમણભાઈએ પોતાના સ્વતંત્ર હાસ્યલેખોમાં
 વિવિધ સામગ્રીનો ઉપયોગ કયો છે. માનવીનાં સ્વાર્થ, હુસ્નતા, બાધાઈ,
 જીદ, ઈર્ષ્યા, લોકલુચ્છાદિ ઇત્યાદિ તેમણે વેધક નજરે જોયાં ને તે
 “નવી ઇસપનીતિ”માં ખટકે નહિ એ રૂપે રજૂ કર્યું. ઇસપમાં જેમ
 પ્રાણીમાં માનવસ્વભાવ આરોપ્યો છે તેમ આમાં મનુષ્યમાં પ્રાણીના

ધર્મ આરોપ્યા છે; પણ આશય માનવસ્વભાવ ઠેકઠેલી પશુવત છે એ દર્શાવવાનો જ છે. તેમણે પોતે જોયેલાં માનવ-અભિમાનનાં વિવિધ પાસાં “જાનવરોની બાપા જાણુવાનો એક અખતરો,”^૨ “તૈયાર છે” “હુન્નર-કૌશલ્ય-દર્પણ-પ્રકાશ તથા કળા-હીકમત-કારીગરી” અને “ટપ્પાની મુસાફરી”^૩માં આલેખ્યાં છે.^૪ તેમણે દેશી રાજ્યોના કર્મચારીઓ અને રાજપુરુષોનાં અટપટ ને કાવાદાવા જોયાં-સાંભળેલાં, તો તેને “કારભારનો શિકાર”માં આલેખ્યાં, દેશી રાજ્યોનું અંધેર જળ્યુ હતું તો તેને ઉપયોગ અમુક અંશે “અવેજી કારભારી”માં ને તેથી વિશેષ અંશે “નવાજસાહેબની મુલાકાત”માં કયો, અછલ વિનાના ગરજવાનો કેવી રીતે ચિઠ્ઠીઓ માગે છે તે જોયેલું ને જાતે અનુભવેલું તેના વિનિયોગ “ચીઠ્ઠી”માં કયો, પત્ર-કારના ધર્મ જાણતા, તો એ ધર્મથી વ્યુત શબ્દ “બર કટોરા રંજ”

૩. ‘૨૯. હાજી મહમ્મદ રમારકમંચ’ સમય અજ્ઞાત, પણ લગભગ ‘૨૨ની આસપાસ આવી જ વિધારસરણીનું “અસહકાર અને આત્મશુદ્ધિ” (જુઓ પૂર્વે પ્ર. ૫) પણ આ માળાનું—‘૨૨નું—છે

૪. સરકારી વાચનમાળા, સાતમી શ્રેણી.

૫. પહેલામાં સમકાલીન રાજદારી જુવાળમાં પોતાને જે નિર્લજ્જ પ્રમાણુભાનરહિત અહંકાર, અજ્ઞાન અને મૂર્ખતા દેખાતા હતા તેના ઉપર રમજસહિત કટાક્ષ કર્યો છે. એમાં કૃતશની લાપામાં “અમે ડાહ્યા, અમે ખરા; તમે ગાદા તમે ખોટા; કોની મજદૂર છે કે સામે વાચ ? કોની તાકદ છે કે હલટા ચાલે ?” એ વચન ૧૯૨૦-૨૧ ના અસહકારીઓના હૃદયાર છે. તો “બહાડ આંચુ, ફેફડ આંચુ, લામ ચડી, અક્કલ ગઈ” એ વચન એ મનોવૃત્તિ વિશેનું રમજલાઈનું સ્વરૂપનિદાન છે. બીજે લેખ ઉત્તરની આયોજનશક્તિ અને સર્વકલ્યાણકારિતા વિશે સમા કરી એના કરતા વધારે સારી યોજના કરવાનો કાવો કરનારનું ચિત્ર દોરે છે ત્રીજા લેખમાં પોતે અનેક હુન્નર, હિંમત, કારીગરી બંધે છે એવા અભિમાન-વાળાનું ન્યંજચિત્ર છે. ચોથામાં એક ભટાઈખોર^૧શુદ્ધ માનવને ઉપાડો પાડી દેશી રાજ્યના કર્મચારી વચ્ચે ઉપર પણ કંઈક દઘસ કરેલા છે

જેવી ક્તાવોમાં ગમે તેવા મોટા માણસો પર કાવે તેમ ચાખૂંક ચલાવનાર સ્વ. ખીરજલ વગેરેની એ બાંધકામ, તોછડી, હારયના માત્ર આભાસવાળા રીતિ સામેની સૂઝ “તોછડાઈની કલા”માં વિનોદી રીતે રજૂ કરી. કવિ અને વિવેચક હતા તો “કામડાના મંદવાડ વિષે કવિતા”માં સમકાલીન કુકાળ્યોની રમૂજપૂર્વક ટેકડી ઉડાવી. બાધાસાચી હતા, ને લોભોની બાધાનું અવલોકન કરતા તો તે શક્તિ ‘વાવાઝોડાથી ખસી ગયેલી માત્રાઓ’માં વ્યક્ત કરી. ખીજાઓને છુટા થઈ ને તેમણે પણ એ દિશામાં થોડું લખ્યું. પાત્રાપાત્રવિવેક વિના અપાતાં માનપત્રો અને સાળાના મહેતાજીઓની બાધાઈ જોયેલાં, તો તેને ‘ભદ્ર’ભદ્ર’ના “અર્પણોદ્ગાર” અને “માન-પત્ર વિશે પદાર્થપાઠ”માં આકાર આપ્યો.

રમણભાઈની હાસ્યકલા ક્રમશઃ વિકસતી ગઈ છે. એમના શરૂઆતના હાસ્યલેખો સાથે “જનવરોની બાધા” અને “ચોટી” જેવા ઉત્તર વયના લેખો સરખાવતાં આ વિકાસ સ્પષ્ટ થાય છે. કટાક્ષમાં કહેવાતું કે રમણભાઈ હાસ્યલેખન એડિસન પાસે યાજ્ઞા.⁴ આ વાત સાવ ખોટી નથી. “તોછડાઈની કલા” અને “કારભારનો શિકાર” ઉપર એડિસનની છાપ છે—એ બંને અમુક અંશે એડિસન-દળના નિબંધો છે. પણ રમણભાઈ માત્ર એડિસનનું અનુકરણ કરતા એવો એ વિધાનનો આશય હોય તો તે ધરાગર નથી. શરૂઆતના એ લેખોથી જ રમણભાઈએ પોતાની સ્વતંત્ર દિશામાં વિકસવા માંડ્યું છે. “અવેજી કારભારી” “જનવરોની બાધા” અને “ચોટી” એમની મૌલિક શૈલીના લેખોનાં સારાં ઉદાહરણો છે. વચ્ચેવચ્ચે રમણભાઈએ “દુનિયા-કૌસલ્ય-દર્પણ-પ્રકાશ” જેવા કાર્ષિક ગતરતા લેખો આપ્યા હોવા છતાં એકંદરે તેમની હાસ્યકલા જડતા અને કૃત્રિમતા બાજુએ મૂકતી વધુ ને વધુ મુલાયમ, શક્તિશાળી અને સચોટ બનતી ગઈ છે. “નવાજસાહેબની મુલાકાત” ને “અવેજી

કારભારી" મા હેતુ એક જ છે, પણ વય અને કનાના વિકાસ સાથે વસ્તુ અને માવજતમાં પાછો ફેરવો આગળ વધી જાય છે. — એ આપણા હાસ્યસાહિત્યની એક કાયમી મહત્ત્વની કૃતિ બની ગઈ છે. તે પછી લખાયેલી “ચક્રરડી-ભમરડી” આદિ પાંચ વાર્તાઓ “અવેજી કારભારી” કરતા ઊતરતી છે, પણ તે તો ખીજના મોએ સાબગેલી ને ‘હાસ્યમંદિર’નો મગ્ગ તૈયાર કરતા લખીને ચૂકી દીધેલી છે. આ પાંચ વાર્તાઓને માત્ર એમની ટૂંકકા કહેવા-સાબગનાની ટેવના જળવાઈ રહેવા નમૂનાઓ ગણના જોઈએ, એથી વધુ મહત્ત્વ ન આપવું જોઈએ.

“અવેજી કારભારી” મા હાસ્યના આયોજન અને માવજતની સારી શક્તિ દેખાય છે, તો જીવનના અંતિમ ભાગમાં લખાયેલ “જનવરોની બાપા” અને “ચીકી” એ દિશામાં વધુ વૈવિધ્ય અને પ્રગતિ બતાવે છે. “ટાપાની મુસાફરી” “ચીકી” અને “તૈયાર છે” ને વાર્તાના ખીયામાં ઢાળવામાં આવી છે, અને એ ખીણ “ચીકી” ને તો બહુ સરસ રીતે બધખેસતું આવ્યું છે. “જનવરોની બાપા” મા જનવરને પોતાની બાપા વ્યક્ત કરવા કેળવવાનું અશક્ય છે એવી સકા ઉત્પન્ન ન થાય માટે એ વસ્તુ કેમ બની તે વિગતથી સમજાવ્યું છે, અને પછી એની જોડી પ્રકટ કરી છે. પશુની બાપામાં માનવસ્વભાવ સ્ફુટ કરી માનવોને જોઈ આપતો આ લેખ ઇસપના મવિધાનની પરાકાષ્ઠા સમાન છે એ આખો લેખ તેમજ બહુ જ ચોક્કસાધૂર્વક લખ્યો છે.

‘બદ્રબદ્ર’ અને ‘હાસ્યમંદિર’ મા એક મોટો તકાવત એ છે કે ‘બદ્રબદ્ર’ મા જીવનના ઠીકરીક ભાગની અનેક રીતે વ્યક્ત થઈ શકે એવી ખાસિયતો અને અશો છે, અહીં એ નથી—આમાના ઘણાખરા લેખો માનવસ્વભાવ કે જીવનના એક જ અશને સ્પર્શ છે.

‘બદ્રબદ્ર’ ‘શોધમાં’ અને ‘હાસ્યમંદિર’ મા વ્યક્ત થતું રમણુભાઈનું હાસ્ય એક દરે કેવું અણુાય ? હાસ્યકાર તરીકે તેઓનું સ્થાન કયા આવે ?

દેશકાલ, વારસાગત કે સંસ્કારમત મનોવૃત્તિ ને કચિતંત્ર વગેરે અનુસાર હાસ્યના અનેક વિભાવો ગમે છે. એ દરેક વિભાવ આજના યુગમાં પણ દેખા દે છે. દાખલા તરીકે, કલ્પેઆમને વિભાવ બનાવતી હાસ્યવૃત્તિ ગોરીંગ ને રિબેનટ્રોપમાં, હબ્સીનિયા પર આક્રમણ કરનાર ઇટલીના સેનાનીઓની પ્રસિદ્ધ ચચેલી નિત્યનોંધોમાં, ને નોઆ-ખર્શીના ગુંડાઓમાં દેખાઈ હતી; એટલે આજ સુધી એ હીન ને અસ્વસ્થ હાસ્યવૃત્તિ ગઈ નથી—મંડૂતિના યુગે પ્રમાણે સમુત્ક્રાંતિ થઈ છે એમ કહી શકાતું નથી. છતાં સમગ્રપણે લેતાં માનવજાતની હાસ્યવૃત્તિ જમાને જમાને વધુ ને વધુ સુકુમાર લેા થતી જ ગઈ છે. આથી, જીણી વિખતો અને અપવાદોને બાજુ પર મુકતાં આપણે કહી શકીએ કે ઉમાલુસ જંગલી હતો ત્યારે શિકારમાં સફળતા મળતાં દંડયુદ્ધમાં પ્રતિપક્ષીનું મરણ થતાં કે ધણી વાર મમે તેવા માનવી-મરણથી કે શબદ્દર્શનથી, એ પછીના તબક્કામાં ગ્લેડિયેટરોનાં યુદ્ધથી, તે પછીના યુગમાં કૂર અપહવાંથી કોઈને નુકસાન થાય કે માર પડે તે જોતાં કે મંદી ગાળો સાંભળતાં, ને એ પછી ધોણધપા કે ઢોળિયા-વેડા તથા એનવાળાથી દસવું આવવા લાગ્યું. આ પછી રાજદરમત અને મર્મ હાસ્યગ્રેરક બન્યાં. મર્મમાં પડેલાં પરિસ્થિતિનું હાસ્ય આપ્યું ને તે પછી તેથીય ઊંચું પાત્રમત હાસ્ય—રમણાવતું હાસ્ય આપ્યું. અને હવે જીવનનું મર્મ—જીવનનું રહસ્ય દાખવતું સર્વોચ્ચ હાસ્ય આવવા મંડ્યું છે. રમણબાઈનું હાસ્ય આ હાસ્યાવલિમાંની કઈ પંક્તિમાં આવે ?

મારામારી અને માગ દઈને ઉપજાવતું હાસ્ય રમણબાઈમાં હતું, અને નિરપેક્ષ કલાદષ્ટિએ વિચારતાં એનું પ્રમાણ વધારે જ છે. પણ રમણબાઈનું હાસ્ય કાંઈ મહાપાદુમાં સમાપ્ત થઈ જતું નથી. એ પછીનો ક્રમ—ઢોળિયાવેડા અને ધપાખાજ—પણ રમણબાઈમાં આવે છે, પણ

તે જરા સૌમ્ય રીતે. ઉદાહરણ તરીકે, જૂતમંડળની અને પાર્શ્વચરોની પ્રવૃત્તિ. એ પછીનું ભાષાવૈચિત્ર્યનું હાસ્ય પણ રમણભાઈમાં દેખાય છે, પણ તે 'બદ્રંબદ્ર' સિવાયના લેખોમાં પ્રમાણમાં ઓછું છે. તે પછીના ક્રમનું—પરિસ્થિતિનું અને પાત્રનું—હાસ્ય રમણભાઈમાં વિપુલ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. બદ્રંબદ્ર હાસ્યનું પાત્ર છે તો તેઓ અનેક જાતની પરિસ્થિતિમાં મુકાવાથી પણ પાછું હાસ્ય જન્મે છે. આ બંને બાબતમાં રમણભાઈ ડિકન્સ સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે. પણ જે એક વસ્તુ ડિકન્સમાં છે તે રમણભાઈમાં નથી. ડિકન્સમાં જીવનનું હાસ્ય છે. એની કથાઓમાં હાસ્ય અને આંસુ બંને એકબીજાની જોડાજોડ વસે છે—એ બંને જોડિયા ભાઈ છે એ વસ્તુ હવેલેલે દેખાયા કરે છે. રમણભાઈમાં આ નથી. ટૂંકમાં, મારના હાસ્યથી પરિસ્થિતિ અને પાત્રના હાસ્ય સુધીના બધા પ્રકારો રમણભાઈએ દાખવ્યા છે અને તેમાં અંતિમ એ પ્રકારો પ્રાધાન્ય લોગવે છે. પણ તે પછીના પ્રકાર, ડિકન્સને શ્રેષ્ઠ હાસ્યકાર બનાવનાર પ્રકાર, માર્ક ટ્વેનના 'હકલબેરી શીન'નો પ્રકાર, એમાં નથી.

એમ કહેવાય કે હાસ્યમાં જિંડાણ હોવું જોઈએ. રમણભાઈના 'બદ્રંબદ્ર'માં માત્ર સપાટી પર ન રહેતું, એની નીચે જતું હાસ્ય છે. માનવસ્વભાવ પર વક્રદષ્ટિ નાખતા 'હાસ્યમંદિર'માંના હાસ્યને પણ સપાટીની નીચે જતું હાસ્ય કહી શકાય. હાસ્યની બીજી એક કસોટી જીવન સાથેના એના સંબંધની છે. હાસ્ય જીવનને વધુ સ્પર્શતું હોય તો જિંડું, નહિ તો ઉપરછડ્ડું. રમણભાઈનું હાસ્ય એકંદરે જીવન

૮. એની પુરાતંત્રતા એને માધવભાગ જવા પ્રેરે છે. રસ્તામાં એને હરજીવન મળે છે અને એ સંલોગમાંથી પણ હાસ્ય જન્મે છે. માધવભાગ સભામાંનું ભાષણ અને જયશાસ્ત્રી પાત્રના સ્વભાવમાંથી આવે છે તો વંદાવધવાળા આજ્ઞા પ્રસન્નતા પરિસ્થિતિનું હાસ્ય છે. અલેજ કારભારીમા હુકાના સ્વભાવમાંથી હાસ્ય જન્મે છે તેમ પોલિટિકલ એન્ટર એવિંગના આવી ચડે છે એ જનાવમાંથી પણ હાસ્ય નીપજે છે.

તરફ વધારે દોષ છે. એક વ્યાપક માન્યતા એ છે કે હાસ્ય જીવનનું રહસ્ય દાખવે છે—જીવનનાં બિંદાં રહસ્ય ખુલ્લાં કરે છે. રમણભાઈમાં માનવસ્વભાવનું આલેખન જે અમુક રચણે થયેલું છે ત્યાં જીવનનું રહસ્ય અમુક દૃષ્ટિએ ખુલ્લું થાય છે. પણ, તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મની જેમ હાસ્ય પણ જીવનનો ખરો મર્મ સમજાવે છે એવો એ સૂત્રનો અર્થ કરીએ તો તે અર્થમાં રમણભાઈએ બહુ ઝોાણું કર્યું છે.

આપણા હાસ્યકારોમાં રમણભાઈનું સ્થાન કયાં ?

શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે કહે છે: “પ્રસંગનું સ્વરૂપ સ્પૂળ ને ગૌણ છે, માનવીનો બાહ્યાચાર એના પ્રમાણમાં સૂક્ષ્મ છે, એના સ્વભાવમાં રહેલા હંભાદિ ગુણો એનાથીયે વધુ સૂક્ષ્મ છે, પણ ‘એના વિચારનું સ્વરૂપ એ સર્વ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ’ છે”^{૧૦} જ્યારે ‘ભદ્રંભદ્ર’ માં બાહ્ય ચેષ્ટાઓ, રીતરિવાજો, વાણીવૈચિત્ર્ય, પ્રસંગો અને વ્યક્તિના કદંગાપણાનું જ હાસ્ય છે.^{૧૦} આ સાચું હોય તોપણ એમણે જ બતાવ્યું છે તેમ એ પણ સાચું છે કે એનાં વર્ણનછટા, અલંકારસમૃદ્ધિ,^{૧૧} ‘અપૂર્વ’ રમણીયતા, અવનવી કલ્પના, અભિનવ ઉપમા ને હૃદયંગમ સચોટતા વડે ઝોાપતો, કાઈ જાતના અંતરાય વિના સડસડાટ વહી જતો શૈલીનો પ્રવાહ”^{૧૨} તથા રોળ, ટીખળ, દૃઢ ને મજાક આપણે ત્યાં અત્યેક જોવાં છે.^{૧૧} મુજરાતીમાં ‘ભદ્રંભદ્ર’ ઉપરાંત ‘નકો નગરીઓ’ ‘અમે બધાં’ ‘સદચરીની શોધમાં’ ‘એમ તો એમ’ વગેરે હાસ્યની સર્જન વાર્તાઓ લખાયેલી છે, પણ તેમાં ‘અમે બધાં’ બાદ કરતાં બાકીનીમાં ચિરંજીવ તરવ ઝોાણું છે—બાકીનીનાં નામ પણ ધજાએ સાંભળ્યાં નહિ હોય અને ‘અમે બધાં’ એકથી વધારે લેખકોનાં શ્રમશક્તિનું ફલ છે. આમ એકલે હાથે સારી સર્જન હાસ્યકૃતિ લખ-

૬-૬. આ વિધાન ચિત્ત્ર ગણાવું એછએ.

૧૦. ‘મુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવાહી, ૧૯૪૧-૪૨’ વિભાગ ૩, પૃ. ૧૭૩-૧૭૪

૧૧. પૃ. ૧૧૨.

૧૨. પૃ. ૧૧૦.

નાર ગુજરાતી રમણભાઈ એકલા ૫ છે. ગાકીના કોઈ કોઈ વાર રમણ ટૂંકી વાર્તાઓ લખે છે; પણ તે સિવાય સામાન્ય રીતે માત્ર ચાતુરી જ કરે છે; મર્મ સુધી પહોંચતા નથી. તેમનું હાસ્ય એક લેખ કે એક ભાષણ પૂરતું જ હોય છે; તેમની પ્રતિભા એથી વિશેષ આગળ જઈ શકતી નથી. આ કારણે રમણભાઈ આને પણ આપણા હાસ્ય-લેખકોમાં સર્વોત્તમ રહે છે. તેમણે કટાક્ષકચન, વ્યાજવીર ને વિડંબન ઉપરાંત માનવસ્વભાવનું નિરૂપણ, એકાદ ખાસિયત,^{૧૩} અનુભવનું રમણ વર્ણન,^{૧૪} રમણ વાર્તા, રમણ નાટિકા,^{૧૫} રમણ મંવાદ,^{૧૬} સાહિત્યકીય ચર્ચા,^{૧૭} વાણીવૈકલ્ય વગેરે વિવિધ હાસ્ય-પ્રકારો ખેડ્યા છે, અને તેમની પછીના શ્રી. મુનશી,^{૧૮} જ્યોતીન્દ્ર દવે^{૧૯} વગેરે મોટા ભામના હાસ્યકારો ઉપર એમની અસર છે.

સામગ્રી:

ઇનોસન્ડ્રસ બેઝોડ. ગુજરાત સાહિત્યસભાની હાર્થવાહી. પરિપદ-પ્રમુખોના ભાષણો પિઠિવક પેપર્સ વિવેચનમુકુર. હાસ્યમંદિર. હુમર એન્ડ હુમેનિટી. ૨૯. સર રમણભાઈ

૧૩ "શોભાબા"

૧૪ "ટીપાની મુસાફરી."

૧૫ "અવેળ હારમારી"

૧૬. "ભોમિયાને હીમેલી બૂલચાપ," "ખવાળ સાહેબની મુલાકાત"

૧૭ "વાનાકોડાથી ખરતી ગયેલી માત્રાઓ."

૧૮. 'પ્રવ્રદ્રશ' માનુ રવિનંદનું વર્ણન બદ્દ પ્ર. ૨૧ ની સરઆતના અખા-રામના રવિનંદન, ને આત્મકથામાં નાતના સાળાના વર્ણન બદ્દની "નાત મળી"નું અનુકરણ છે. "શામળશાહનો વિવાદ"માં થોડે ચડવા વગેરેનું વર્ણન બદ્દ ટળનું જ છે પણ જુઓ "પાટણની પ્રભુતા", પ્ર. ૨૪, પ્રારંભ.

૧૯ સરખાનો: "લેખક પર સ્વ રમણભાઈની છાપ ૨૫૪૮ રીતે જોઇ શકાય છે. એટલે એમનામાં ને ભાષાપ્રભુત્વ હર્ષ, સરસવાદ વહેતી ને મધુર ઔરવત્રી છટાછાટ ફેલી દતી તેનો અંશ આ 'ભોમિયાથી'માં હતોયો છે." (વિશ્વનાથ ભટ્ટ, 'વિવેચનમુકુર,' પૃ. ૨૮૧)

પ્રકરણ ૧૭ :: રાઈનો પર્વત

‘રાઈનો પર્વત’...માં...શૂણમાંથી જેમ અત્તર તાવી નિતારી દાદ-વામાં આવે છે, તેમ સર રમણુસાઈના વિચાર, ભાવના અને આદર્શનું દોહન-કલ્પન અંશો...કલ્પદેશ મળી આવશે. —હીરાલાલ પારેખ

‘રાઈનો પર્વત’ વર્તમાન સિદ્ધ નાટકોમાં સર્વોત્તમ છે.

—અમીનદાસ ઠાકર મુખ

ગુજરાતી સાહિત્યને રમણુભાઈ તરફથી ‘બદ્દભદ્ર’ કરતાયે વધુ ઊંચી સંપૂર્ણ કૃતિ મળી છે, અને તે ‘રાઈનો પર્વત.’

૧૮૫૧માં દલપતરામે ‘લક્ષ્મીનાટક’ પ્રસિદ્ધ કર્યું. એ એરિસ્ટો-ફેનીસના નાટકનું હિંદવી રૂપાંતર છે. એમાં બરાઈનો રંગમે આવે છે. દલપતરામની કૃતિ હોવાથી ઝડઝમક પણ આવે છે. એરિસ્ટોફેનીસની કૃતિ હોવાથી અને દલપતરામ પણ હાસ્યમાં કુશળ હોવાથી એમાં કોઈક કોઈક જગ્યાએ વાક્યાતુર્પ્પ દેખાય છે, પણ મર્મ જરાયે નથી. મૂળની જેમ ખાસ પાત્રાભેષન નથી. વસ્તુઐક્યમાં પણ બેપરવાઈ દેખાય છે. રસની જમાવટ નળળા છે. એની સદૃશી મોટી ખામી એ છે કે મૂળમાંનાં દેવદેવીઓ અને વેસ્વા આપણાં દેવદેવીઓ અને સમાજમાં બંધબેસતાં કરી ચકાયાં નથી; કરી ચકાય એમ હતું પણ નહિ. ધણા દલપતરામના આ પહેલા નાટકને નાટક પણ નથી ગણતા, જે કે એમની એ દષ્ટિ કદાચ બૂલભરેલી ગણાય.

‘લક્ષ્મીનાટક’ને ગુજરાતનું પહેલું સિદ્ધ નાટક ન ગણનારાઓએ તે પછી અગિયાર વર્ષે—૧૮૬૨માં—ટુકડે ટુકડે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘જ્યકુમારીનો જય નાટક’ (પાછળથી ‘જ્યકુમારી-વિજય નાટક’) અને ૧૮૬૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘લલિતાદુઃખદર્શક નાટક’ને અર્વાચીન ગુજરાતનાં પહેલાં નાટકો ગણાવી રણુભાઈ ઉદયરામે ગુજરાતી નાટકના પિતા ગણ્યા છે.^૧ વિદ્યકના સ્વાંગમાં

૧. આપણે ત્યાં મરાઠીનું વાચન જહુ ન હોવાથી એક વાત અદી નોંધી રાખું છું. અત્યાર સુધીની ૩૬ માન્યતા એ હતી કે શિવોત્કર,

રંગભોજી અહીં ચાલુ રહે છે. બાપામાં ઝડઝમકે જોઈએ થયાં છે અને બાપા-અમલકૃતિ કરતાં રસ આણવાનો પ્રયત્ન વધ્યો છે. વચ્ચેમાં અતિશય સાંખ્યાં પછી આવી જાય છે. દલપતશાઈ ચીલો અડધોપડધો કાયમ રહે છે, પણ સંસ્કૃત નાટકસાહિત્યનો અભ્યાસ, નવીનતા લાવવાનો પ્રયત્ન, પાત્રલેખનની સડગ્રાહ્યતા, મંવાદદારા નાટક નહિ તોય વાર્તા અને રસ જમાવવાનો પ્રયત્ન વર્તાઈ આવે છે. અહીં નાટક દ્વારા સમાજસુધારાનો બોધ આપવાનો રૂપરૂપિય પ્રયાસ છે, અને રંગભૂમિ ઉપર એ સફળ પણ નીવડ્યો છે. રણછોડભાઈનાં નાટકો મુંબઈના તખ્તા ઉપર કાગળાળની મંડળીએ તથા પાછળથી શિક્ષકોની મદદથી તેમણે પોતે બજાવ્યાં હતાં.

૧૮૬૭માં નવલરામ પંડ્યાનું ‘બટનું બોપાળું’ બહાર પડ્યું. મોસિયેરના ‘મોઠે ડોક્ટર’ના એ સુરતી ઉપાંતરમાં નવલરામની શક્તિઓ સોળે કળાએ ખીલી જોડી છે. આપણા સાહિત્યનું એ સાંગતીકર અને રામભાઈની નાટક મંડળીએ ગુજરાતમાં ફેરવી, તેનું જોઈને ગુજરાતીઓએ પોતાની રંગભૂમિ ઉપલવીત્તરથી અમદાવાદમાં રંગભૂમિ પરિષદ વખતે મામા વરેરકરે આ આનંદપ્રદ ફેરવી નાખણ વિધાન કર્યું હતું: ‘મરાઠી રંગભૂમિના જનક અણ્ણાસાહેબ દિલોરકરે હજુ છ મે પોતે ગુજરાતી નાટક બજાવું જોયું અને તે પરથી પોતાને નાટક મંડળી રચાવવાની પ્રેરણા મળી.’ (‘ગુજરાત સાહિત્ય સમાજી કાર્યવાહી, ૧૯૩૮-૩૯,’ વિભાગ ૨, પૃ. ૪૮) વરેરકરે આ છે: મદદારાપૂરમાં આપણી લવાઈને મળતા લલિતના પ્રયોગો થતા, ને એ પછીનો નાટકનો તળકો સાંગતી-નિવાસી વિદ્યુદાસ બાવેઈ ૧૮૪૩થી શરૂ થયો. અણ્ણાસાહેબ નહિ પણ એ જ આધુનિક મરાઠી રંગભૂમિના જનક અણ્ણા દિલોરકરથી સંગીત-નાટક નામનો નાટકનો નવો જ તળકો શરૂ થયો, પણ તે ઠંઠ ૧૮૮૦માં. અણ્ણાએ પૂનામાં ૧૮૮૮માં દાદાભાઈ સોરાળજી પટેલનું ફક્ત નાટક જોયેલું ને તે પરથી તેમને એ વિશિષ્ટ ટળનો નાટકો મરાઠીમાં આણવાની પ્રેરણા થઈ. (મરાઠી નાટ્યસૃષ્ટિ (૧), પૃ. ૧૩૧-૧૩૭, ઇ.છ.) પણ તેથી, સાંગતી-કરને નામે (મુલા. નાટ્યકાર પ્રરુચોત્તમ આર. લેલે) બાવેની કંપની ને રામભાઈની કંપની ગુજરાતમાં જીવરી હશે એ વિધાનને બાધ આવતો નથી.

ઉત્તમ દાસ્યપુસ્તક છે. એમાં સારું નાટ્યતત્ત્વ પણ છે. નવલરામનું બીજું નાટક 'વીરમતી' ૧૮૬૬માં પ્રસિદ્ધ થયું, પણ વસ્તુતઃ એ ૧૮૬૬ની પણ ઠીક પહેલાં લખાયું હતું. 'વીરમતી'માંથી રંગલો ચાલ્યો ગયો છે. મંગળાચરણ વગેરે તો આમાં પણ નથી, 'લલિતા-દુઃખદર્શક'માં પણ નહોતાં. નાટકમાં ફેટલાક પ્રસંગોની ગૂંથણી સુસંકલિત નથી. પાત્રાલેખનમાં ખાસ વિશિષ્ટતા નથી. આખા નાટકમાં બીજી પણ કોઈ વિશેષતા નથી. જ્ઞાનીઓનો એ પ્રવેશનો વાર્તાલાપ, હીરાક્ષાલ વિજયુષ્ણદાસ ઓફે નોંધ્યું હતું તેમ, નાટકમાં અસ્થાને છે. છતાં એ ગુજરાતનું પહેલું શિષ્ટ ઐતિહાસિક નાટક છે અને એમાં યોગ્ય રસ જમાવવા અને વસ્તુ ગોઠવવા ઇતિહાસ જોડે છૂટ લઈ લેખકે કલ્પનાનો પણ ઉપયોગ કરેલો છે. જૈનહિંદુ વૈમ-નસ્યની કલ્પના અને જ્ઞાનવિજયની ખલતા આકર્ષક છે. નાટકમાં એ ત્રણ અમતકારો પણ બને છે, જેમાંના છેલ્લા પ્રવેશમાંના મહત્ત્વના છે. ત્રીજા નાટકોના જેવી કથનપદ્ધતિનો^૨ ઉપયોગ પણ થયેલો છે.

૧૮૭૧માં દલપતરામનું 'મિથ્યાભિમાન' બહાર પડ્યું. એ કૃતિ મૌલિક છે. એમાંના મિથ્યાભિમાની શુવરામ બટના પરાક્રમે આનંદ આપે એવાં છે, પણ વસ્તુતઃ એ સંવાદમાં લખાયેલ વાર્તા છે, નાટક નથી. આ જ અરસામાં નર્મદની ગ્રેરણાથી જીભી થયેલી નાટકમંડળાએ એનાં 'સારશાકુન્તલ' 'પ્રીપદીદર્શન' વગેરે નાટકો બજાવ્યાં. આ નાટકોમાં નર્મદની વાર્તાલાપની શક્તિ દેખાય છે, પણ વસ્તુસંવિધાનમાં અનેક ભૂલો છે. એમાં આગળની વસ્તુ પાછળ આવે છે, તો પાછળની વસ્તુ આગળ આવે છે, ને એક જ પ્રવેશ મેળ વિનાનાં જુદાંજુદાં સ્થળે દેખા દે છે. કદાચ આ અધ્યવરથા છપાવતી વખતે હસ્તપ્રત મેળવવાની મુશ્કેલીઓનું પરિણામ હોય. નાટક તરીકે એકંદરે એ જ્યાં બહુ સામાન્ય છે.

૨. ત્રીજા નાટકમાં તો 'દુવ'ની સ્વીકૃત સરલા જ છે.

૧૮૮૩ માં મણિપતરામ રામરામનું 'પ્રતાપ નાટક' પ્રસિદ્ધ થયું. એમાં હાર્યનો ઉદ્ભવ શબ્દછંદમાથી ચાલ છે અને લેખકને સ્વેપનો શોખ છે. નાટકની ભાષા બહુ ઓળંગી છે પણ કુમ્ભસના ગોટા પેઠે ટેટલીક વાર શબ્દાડંબર નાટકના ગુણને ઢોકે છે. પાત્રલેખન 'વીરમતી'થી કંઈક આગળ વધ્યું લાગે છે; કાઈ નહિ તો એમાં વધુ સચોટતા આવી છે. વસ્તુ પણ 'વીરમતી' કરતાં વધુ આકર્ષક બન્યું છે. લેખક રસની જમાવટ કરી શકે છે અને વાર્તાલાપ ચેતનમય છે. વર્ણનો સારાં છે. દંતકથાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, પણ ઐતિહાસિક વિગતોમાં 'વીરમતી' કરતા ઓછી છૂટ લેવામાં આવી છે.

૧૮૮૪ માં મણિલાલ નભુભાઈનું 'કાન્તા' પ્રસિદ્ધ થયું. આપણે જોઈ ગયા તેમજ આ નાટકમાં ટેટલીક મૂળભૂત ખામીઓ છે, છતાં પુરોગામી નાટકો કરતાં એ ઘણી પ્રગતિ બતાવે છે. 'પ્રતાપ' નાટક કરતાં એ અનેક રીતે શુદ્ધ પડી જાય છે. ભાષાએ મણિપતરામ કરતાં વધુ વિકાસ સાધ્યો છે. એ સંસ્કારી, વેધક, અસંકારી અને કાવ્યત્વ-ભરી બની છે. સામા પદોને બદલે ચાર પદોના શ્લોકોમાં કવિતા સમાપ્ત થાય છે. એ શ્લોકો પણ કવિત્વભર્યા અને હોવા મંદકૃત સાદિત્યના જેવી સૌરભવાળા છે. પાત્રોના માનસનો પહેલી જ વાર અભ્યાસ કરવાનો ને વસ્તુસકલના કલાત્મક કરવાનો લેખકે પ્રયાસ કર્યો છે. આખા નાટક પર સંસ્કૃત નાટકના સંસ્કારી રસની, 'માયતી-માધવ'ના વિપ્રલંબની-બવભૂતિના કરજીની છાપ છે. એમાં 'વીરમતી' કરતાં ઐતિહાસની કંઈક વધુ છૂટ લેવામાં આવી છે, પણ પરિણામ કલાત્મક આવ્યું છે; ગભીરથામાં રૂળી મરતી ઉપનાયિકા અને તેના પતિનો વિરહાવરંધાનો હિન્માદ સરસ રૂપના અને એવા જ સરસ આવેશનનું ફળ છે. સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીના પ્રખર અભ્યાસી લેખકની આ કૃતિ ઉપર જેમ સંસ્કૃતની તેમ જ શેક્સપિયરી નાટ્ય-તંત્રની પ્રજ્ઞા અસર છે. રણજોડભાઈ અને નર્મદના નાટકોની જેમ એ પણ તખ્તા ઉપર બજવાતું.

પોતાને સર્વાંગમુદર લાગેલું ‘કાન્તા’ વાંચતાં રમણુભાઈએ એક નાટક લખવાનો નિર્ણય કરી લીધેલો.^૨ ૧૮૯૫ માં તેમણે ‘રાધનો પર્વત’ શરૂ કર્યું, પણ “તે વખતે પહેલો પ્રવેશ લખ્યા પછી આમળ લખવાનું અટકી પડેલું.”^૩ એ નાટક પૂરું કરવાનો નિર્ણય કરી તેમણે ૧૯૦૯ ના મેમાં^૪ ફરી લખવાનું આરંભ્યું, ને બીજી પ્રવૃત્તિઓને લીધે નાટક અધૂરું રહેતું હતું એ વિષમતા પહેલા જ પ્રવેશમાં એક શ્લોકરૂપે આલેખી :

કળિયો મુખ અર્ધુ ખાલિને, અટકી આ જલ વીણ શોધથી;

શ્રુત્યે હમી સુ-વેલિને, તુણ કાંઠા વધિ આસપાસથી.^૫

લગભગ ચાર વર્ષ પછી ૧૯૧૩ ના અંતિમ ચરણમાં એ પૂરું થયું. ૧૯૧૪માં એ બહાર પડ્યું.^૬ આમ આ નાટકને લેખકનાં સંપૂર્ણ વિચારણા મનન અને અર્થણની તક મળેલી છે. ઉત્તર લેખોની જોમ એ ઉતાવળે નહોતું લખવું પડ્યું.^૭ બીજી નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે લેખકે એનું વસ્તુ પ્રાચીન હયા પરથી લીધું છે અને તેમાં અર્વાચીન-ભાવના પરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. ત્રીજી નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે આ નાટક સ્લેક્ષપ્રિયરી અને સંસ્કૃત એ બંને મહાન નાટ્યશૈલીઓને અનુસરે છે. આ સર્વને કારણે જ ધણી વિસ્તારી અને સૂક્ષ્મ ચર્ચા સહી રાકે એવું બન્યું છે. વિદ્વાન વિવેચકોએ

૨મ. પ્ર. ૧૦માં. ૩. ૩-૩. ‘નેપથ્ય’ વ ૧, અ. ૧, ૫. ૫૧.

૪. પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

૫. શ્રી. વિનોદિનીબહેને એક વાર રમ.ને પૂછેલું કે ‘આ શ્લોક તમે ઉત્તર પ્રવૃત્તિઓથી આ નાટકની પ્રવૃત્તિ અટકે છે એ અર્થમાં લખ્યો છે ને ?’ રમ.એ હા પાડેલી. (મુલા. શ્રી વિનોદિની નાલકંઠ) રાખ. ની ૬૫-માં રમ.એ જે લખ્યું છે તેથી એ વાતને પુષ્ટિ મળે છે : “ફરી શરૂ કર્યું મે ૧૯૦૯ (હુમસમાં)” “કળિયો મુખ અર્ધુ ખાલિને” એ શ્લોક તે વખતે હમેશાં. =

૧. ‘કાન્તા’ પછી અને આ પહેલાં ‘ઉદ્ધુકમાર (૧)’ બહાર પડી ચૂક્યું હતું, પણ એ સજ્જવા માટેનું નાટક નથી.

એની સમર્થ ચર્ચા કરી પણ છે. અહીં એ સર્વ ચર્ચા અને સ્વતંત્ર વિચારણાનો વિનિયોગ કરીશું.

નાટકનું વસ્તુ મહીપતરાને સંગ્રહેલા 'ભવાઈમંત્રહ'માં 'સાક્ષી મનીયાર'ના વેશમાં આવેલા એક દુહા અને તેની નીચે ટીપમાં આપેલી વાર્તા ઉપરથી^૭ લીધેલું છે. રમણભાઈએ ખીજા કાંઈ નહિ ને આ વસ્તુને જ નાટકમાં ઉપયોગમાં લેવાનો શા માટે નિશ્ચય કર્યો તે એક ટીપડો છે. કદાચ નાનપણમાં આ વસ્તુ વાંચેલું ને તે ચમત્કારક લાગેલું એમ હોય વળી તેમને બેદમરમના વસ્તુનો શોખ હતો.^૮ તે ઉપરાંત

સાધાર્ણ સખકુચ હોતે હે, મુજ બંદેસે કચુ નાહ્યા;

રાઈકું પરબત કરે, પરબત બાગેજ માંહી

એ દુહામાં સમાયેલી ઈશ્વરશ્રદ્ધા પહેલી નજર આકર્ષી લે એ સંભવિત છે. ૧૮૬૫માં પોતાની કંઈક અપ્રકૃત અવસ્થામાં પસંદ કરેલા આ વસ્તુ અને તેના પરથી નક્કી કરેલી મુખ્ય રેખાઓની કલ્પનાને જ રમણભાઈએ ૧૯૦૬ માં તૈયાર પડેલી સામગ્રી તરીકે સ્વીકારી તેના પર કામ કરવા માંડ્યું.^૯

મૂળ કથાનો સાર, કંઈક મારા શબ્દોમાં, આ છે:

પરબત પાદશાહ પોતાના એક સાથી સાથે રાતે રહેર બહારના બગીચામાં ફરવા નીચે છે. પશુઓ મળી ગુઠસાન કરતા હોવાથી બગીચાનો માળી રાહ પશુઓને મારવા માટે તીર ચઢાવીને બેઠો હતો. પાદશાહ અને તેનો સાથી બાગમાં ચેસે છે તે વખતે તેમના પગલાનો અવાજ સાંભળી રાહ તીર છોડે છે અને તેનાથી પાદશાહ તરત જ અરણ્ય પામે છે. સાથીની જૂમ સાંભળી રાહ ત્યાં દોડી નીચે છે, ગભરાઈને રડવા માટે છે.

૭. પ્રા. પાઠક, રાવળ વગેરેએ આને ભવાઈનો એક વેશ ગણ્યો નહોતો તે બરાબર નથી. એ શોકવાર્તા છે, ભવાઈ નથી.

૮. "ચતુર્મુખ", "બુદ્ધાદાર બંધ", "ભદ્રંભદ્રે દીઠેલું અદ્ભુત દરનં". તેઓ શ્રાતાઓને બેદમરમની વ્યતો પણ કહેતા.

૯. પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના પરથી.

સાથી કહે છે, “પાદશાહના મરણની વાત સહેરમાં જણાશે તો બધું રાજ ઉંધું વળશે, તખ્તને લેવા સારૂ મોટી લડાઈ જમશે ને બહુ ખરાબી થશે, માટે આ વાત છાની રાખી તને પાદશાહની જગ્યાએ બેસાડું.” ૧૦

રાતોરાત બંને મહેલમાં દાખલ થવા ને માળીને એક ભોંયરામાં હાથો. સવારે દરબારમાં જહેર કર્યું કે “કોઈ મોટા હકીમ પરદેશથી આવ્યો છે, તેણે પાદશાહને કહ્યું કે જો તમે છ માસ સુધી ભોંયરામાં રહો કોઈને મળો નહીં...તો એ મુદતમાં હું તમને કેવળ જુવાન કરી દઉં ...થશે તો એટલો ફરી જય કે ધરનાં માણસ પણ તમને ઓળખે નહીં. પાદશાહે એ વાત કબૂલ કરી ને હકીમ તથા પોતે ભોંયરામાં બિતર્યા છે.” ૧૦ ■ માસ પછી રાઈ પરબત બન્યો, પણ હમેશ દરબાર વખતે પેલો સાથી સલામ કરતી વખતે જાનું હસે, અને એના પર જરા દાખ પણ રાખે. આથી એક દિવસ રાતે રાઈ સાથીને નદીકિનારે ફરવા લઈ જાય છે. ત્યાં ફરતી નદીમાં દીવા તણાતા આવે છે. રાઈ સાથીને એ દીવા ક્યાંથી આવે છે તેની તપાસ કરવા કહે છે. નદીના કપલાણમાં તપાસ કરતાં સાથી એક શિવમંદિરમાં જઈ પહોંચે છે; અને ત્યાં કોઈકે પોતાના મરતકથી શિવની ખૂબ કરેલી તેનું ધડ અને માથું જુએ છે. માથામાંથી ઘોલીનાં ડીપાં લિંબ કપર, ને ત્યાંથી વહીને નદીમાં પડતાં હતાં, “ને તેના દીવા થતા હતા.” ૧૦ સાથી પાસેથી અહેવાલ સાંભળી પાદશાહે પૂછ્યું, “તે જોઈ તમારા મનમાં શો વિચાર ઉત્પન્ન થયો ?” ૧૦ પેલાએ કહ્યું, “તે વખતે મેં એમ કહ્યું. આ પ્રજા પેલો માળી પાદશાહ થયો જ તે કરતાં આ બાપડો વધારે લાયક હતો.” ૧૦

પાદશાહે કહ્યું, “તે” જેને ત્યાં જોયો તે જ હું છું. એમ ન સમજતો કે તે” મને પાદશાહ થયો છે. મને પરમેશ્વરે કહ્યો છે.” ૧૦ રાજના પૂર્વ-જીવનની કમલપૂલની કથા સાંભળી તે સાથીએ કહ્યું, “સાંઈઆંસે (પર-મેશ્વરથી) સજ કુચ હોતે દે.” ૧૦

આ વસ્તુનું બીજા હજારો વર્ષ જૂનું છે. ‘કથાસરિતસાગર’માં પણ જુદા નામે આ જ વાર્તા મળી આવે છે.

વસ્તુ છે તેના તે રૂપમાં નાટક રચવામાં આવ્યું હોત તો તે સામાન્ય માન્ય નાટક બની જત. પણ જૂના કવિઓની ફેરફાર કરવાની

પ્રજ્જ્વાલિતે અનુસરીને લેખકની પ્રતિભા અને સૌંદર્યદૃષ્ટિએ એમાં નાના મોટા અનેક ફેરફારોના કામિયો કરી એ વસ્તુની ખિલકુલ કાયાપલટ કરી નાંખી છે.

તેમજો મુખ્ય ફેરફારો ને હિમેરા આ કર્યા છે : નાટકની ઘટના અનિશ્ચિત રથલકાણને બદલે ગુજરાતમાં, અને વલ્લભીના પતન પછી બને છે. રાજકર્તા દ્વિંદુ પર્વતરાય છે. એણે આગળના રાજ્ય રત્નદીપદેવનો કપટથી વધ કરી માદી મેળવેલી, રત્નદીપદેવની રાણી અમૃતદેવી રાજ્ય પાછું મેળવવા પોતાના કુંવર જગદીપ સાથે રાજધાની કનકપુર આવી ત્યાં માલશુ જલકા અને માળી રાધને નામે રહે છે. જગદીપ પોતાનો પૂર્વવૃત્તાન્ત કે જલકા સાથેનો પોતાનો સાચો મંબંધ જાણતો નથી. યુવાન લીલાવતીને પરણેલા યૌવનોત્સુ વૃદ્ધ રાજાને જલકા એક અંધારી રાતે, પોતાનો ધરડાને જુવાન કરવાનો પ્રયોગ બેવા, પોતાના રહેઠાણ કિસલવાડીમાં બેસાવે છે. પર્વતરાય તેના સાથી શીતલસિંહ સાથે આવે છે, પણ રાધના શબ્દવેધી બાણથી મરણ પામે છે. જલકાની સૂચનાથી એમ જાહેર કરવાનું હરે છે કે 'પર્વતરાય યુવાન થવા માટે એક વૈદ્ય સાથે ભોંયરામાં ઊતર્યા છે, ને ત્યાં કેઈને જવાની મનાઈ કરી છે; ૭ મહિના રહીને એ બહાર નીકળશે.' આ વખતે જલકા રાધને પોતાનું સાચું ઝાળખાણ આપે છે. ૭ મહિનાના ગાળામાં રાધ રાધ તરીકે મંત્રી કન્યાશુકામ અને અગ્નાતનામ મિત્ર તરીકે હિપમંત્રી દુર્ગેશ હિપર પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે છે.

૭ મહિના પૂરા થવાની આમલી રાતે શીતલસિંહ રાધને લીલાવતીના આવાસથી પરિચિત કરવા લાઈ જાય છે; ત્યારે રાધને પહેલી જ વાર ખ્યાલ આવે છે કે પર્વતરાય થવું એટલે પર્વતની સ્ત્રીના પણ ધણી થવું. તીવ્ર મનોમંથન પછી એ સત્યને જ વળગવાને નિર્ણય કરે છે ને બનાવટી મસ્તકપૂજનનું દ્રશ્ય બિંબું કરી તે મિત્રે શીતલસિંહને પોતાનું સાચું ઝાળખાણ આપે છે. પર્વતરાય તરીકે

પ્રગટ થઈ તે સૌ પહેલાં રાણી લીલાવતીને મળે છે, ને સાચી ખિના કહે છે. લીલાવતી મૂઝાવંસ થાય છે. મૂઝામાંથી જાગેલી રાણી અને જાલકા વચ્ચે ટપાટપી થાય છે, ને રાણીના સાપથી જાલકા ફાળુવાર બેજાન થઈ જાય છે. રાષ્ટ્ર દરબારમાં પોતાનો સાચો વૃત્તાન્ત કહી પ્રજાજનોને ચોખ્ખો રાજ્ય સોંપી લેવા કહે છે; ને પોતે પણ એ આદીનો ઉમેદવાર હોઈ પ્રજા નિષ્પક્ષપાતપણે રાજ્ય પસંદ કરી શકે તે માટે પંદર દિવસ નગર બહાર ચાલ્યો જાય છે. ત્યાં તે, વૈધવ્ય પાળવામાં અડચણ ન આવે એ માટે મરી મયેલી હોવાની અફવા ફેલાવી પર્વતરાયે એકાન્ત મહેલમાં પૂરી રાખેલી તેની બાલવિધવા પુત્રી વીણાવતીને અકસ્માતમાંથી બચાવે છે, અને બંને વચ્ચે પ્રેમ થાય છે.

માંદી જાલકાને પોતાના અનીતિમાન કર્તવ્યનો પરનાવો થાય છે, અને પ્રજાના “શાન્તિધામમાં ઠાઈ ખંડ”^{૧૧} ચાલતી મરણ પામે છે. રાણીની દાસી મંજરી અને શીતલસિંહ રાજમાઠી મેળવવા ખટપટ કરે છે, પણ તે નિષ્ફળ જાય છે. બગનાથ લીલાવતી મરણ પામે છે. રાષ્ટ્રને વીણાવતી અને રાજમાઠી પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ફેરફારો કરવામાં રમણભાઈને સ્વકલ્પના ઉપરાંત બીજાં કૃતલાંક સાધનો પણ કામ લાગ્યાં છે. નાટક ઉપર મણિલાલકૃત ‘કાંતા’ની રીતિ, કવિતા અને પાત્રવિધાન—ખાસ કરીને કુષ્ટોત્તુ—ની અસર છે. શીતલસિંહની નૈતિક પામરતા કંઈક મૂળ વાર્તા પરથી ને બાકી ‘કાન્તા’ના દરદાસ ને રત્નદાસ પરથી સ્પષ્ટી હશે, તેા એની બીરુતા ‘વનરાજ ચાવડો’માંની કાકુની બીરુતાનો^{૧૨} વિસ્તાર જણાય છે; જ્યારે એના કાવતરાની ટીકડીક વિગતો કાકુને આવતા એક સ્વપ્નમાંથી લીધેલી છે. સ્વપ્નમાં કાકુ અને સેનાપતિએ

મનસુખો કર્યાં કે રાજ્યને કેદ કરીને, કે સ્વરક્ષણને અર્થે જરૂર પડે તેા મારી નાખીને તેના પાંચ વર્ષના લાણેજને...આદીએ બેસાડેલા, અને તેને નામે રાજકારણાર કરેલા. રાજપ્રતિનિધિનો હોદ્દો ધારણ કરી સેના-

પતિ રાજની એકની એક કુંવરીને...વરે, અને કાકુ દીવાન થાય. રાજ [જય ૧] ની લગ્નમાં એ બેના હાથમાં રહે રાજકન્યા વચાંધી ભાણીઆને રાજ્યાસન પરથી ઉઠાવી મૂકી પોતાને રાજ થવાનો લાગ મળશે, એવી ગુપ્ત ધારણા મનમાં રાજવાની સેનાપતિએ શરત કરી, ને કાકુએ તે કળ્પ રાખી રાજની બેન અને બેનેની પોતાના પુત્રને રાજગાદી ગળવાના લેભથી એ અસહ્યતા સામીલ થયા...કાકુના દ્રવ્યના ભેરથી કેટલાક મોટા સામંતો, સરદારો, ગઢવીઓ અને કાકોરો એ પ્રપંચમાં બળ્યા.....ખંડીઆ મંડળીક રાજ્યોની ખંડણી ઓછી કરવાનું કે તદ્દન માફ કરવાનું વચન આપી તેઓને ફેડવાની વેતરણ કરવા માગી...એ સામંત ધણોજ પ્રમાણિક...લેતો...તેને જે રેવાની યુક્તિ રચી...છાની વાત ફૂટી અને તેને [કાકુને] પકડવા સરકારી સિપાઈ છૂટ્યા છે. ૧૩

કલ્યાણકામની કચેરીમાં ગોર અને યજમાનનો ઝમડો ગોડવવાનું 'વનરાજ ચાવડો'ના મુખ્ય ન્યાયાધીશ તક્ષકની કચેરીમાં એ ઠેરીવાળા વૃદ્ધ પતિ નામજીનો હાસ્તરસિક મુકદ્દમો ચાલે છે તે પરથી સૂઝપું જણાય છે. એ મુકદ્દમો તક્ષકની કચેરીમાં ઉચિત છે; આપણા નાટકમાં આપા મોટા ગુર્જર રાજ્યના મુખ્ય સચિવને એવો નાનો ઝઘડો પતાવવાનો આવે એ કદાચ ઉચિત નથી. શીતલસિંહ પૈસા પાછા અપાવવા વિનંતિ કરે છે તે નામજીની આ ઉક્તિ પરથી સૂઝપું હોય એ મંભવિત છે : “આ અમારા વખોડે અમને ડરાવ્યા કે તમને ત્રણેને ફાંસી દેશે, ઊગરવાનો ઉપાય માત્ર એક જ છે. પાચ હજાર દામ શીરસ્તેદારને આપો તો સાહેબને ઉંધું ચતું સમજાવી તમને ત્રણેને છોડાવશે; એ વાત ખરી માની મેં તુરત દામ અપાવ્યા, તે મને પાછા અપાવો.” ૧૪ દામ સખ પછુ, કદાચ, તેમણે આ પુસ્તક અને ‘સધરાજ્યસંગ’માંથી લીધો હોય; એ બંનેમાં એ ધણી વાર આવે છે. ‘રાહનો પર્વત’ના ગ્રંથકાલ પછુ ‘વનરાજ ચાવડો’ પરથી સૂઝપું હશે, કારણ ત્યાં કથા વલ્લભીના પતનથી માંડીને તે પછીના ગુર્જરા (અને તેને અને વનરાજ)ની છે, જ્યારે આ નાટકના બનાવો પછુ

“વલ્લભીપુરના નાચ પછીના સમયમાં”^{૧૫} જને છે. રાધને ઉછેરીને મોટા કરનાર માતાની કદાચ કદાચ ‘વનરાજ આવડો’માંનાં વનરાજ ને એની માતા પરથી સુઝી હોય. જલકા ને રાધ છૂપે સ્વાંગે કનકપુર આવીને રહે છે તેનું સૂચન કદાચ ‘સધરાજસંગ’માં સિદ્ધરાજને એની મા છૂપે વેશે બહુચથી બાલોદ લઈ જાય છે તેના પરથી મળ્યું હોય. આ બે વસ્તુ મળાને અમૃતદેવી નિર્માયાં લાગે છે.

‘રાધનો પર્વત’ પર ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની કાંઈ અસર હશે? ઉદાત્ત ભાવનાશીલતા, પાંડિત્ય ને વ્યવહારચત્યતામાં સરસ્વતીચંદ્ર અને રાધ વચ્ચે સામ્ય છે. સરસ્વતીચંદ્રની જેમ જ રાધને પણ પોતે લીધેલાં પગલાં—સ્વીકારેલા ખોટા સ્વાંગ—નું શું પરિણામ આવશે તેના ખ્યાલ બહુ મોટો આવે છે. માત્ર બે દુનરના વાર્ષિક પમારમાં કરવતરાય પાસે “દશ લાખનો જીવ” કંઈ રીતે થાય છે તે જેમ સરસ્વતીચંદ્રને સમજાતું નથી તેમ જ પર્વતરાયે છૂપી બારી શા માટે મુકાવી હશે તે રાધને સમજાતું નથી. આમ જંનેમાં મુગ્ધતા છે. કલ્યાણકામ-સાવિત્રીના હાંપત્ય પર હુદ્દિધન-સૌભાગ્યદેવીની કંમલ અસર હોય શકે કલ્યાણકામ, જગદીપ, અને અમુક અંશે શીતલ-સિંહ એ નામે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નાં પાત્રોનાં નામોની જેમ પાત્રના ગુણનાં સૂચક છે. કનકપુર નામ કદાચ એમાંના સુવર્ણપુરની અસંમજાત અસર હોય.

રમણભાઈએ કરેલા ઉપર્યુક્ત ફેરફારો અંગે પ્રો. રામનારાયણ પાઠક લખે છે કે મૂળ વાર્તામાં “એવું એક રથજી ■ જે આધુનિક માનસને સખત આઘાત કરે. રાઈ પારકે નામે રાજ્ય પચારી પાડે એ જુદાઈ તો છે, પણ રાજ્યમાં એવી ખટપટો ચાલતી આવી છે. આજ સુધી પરજત બાદશાહ હતો, હવે રાઈ થયો, તે આપણે નિભાવી લઈએ, અને પરજત કરતાં વધારે ડાણો અને હુદિરાગી હોય તો તો જરૂર નિભાવી લઈએ. પણ તે રીતે રાઈ પરજતની

બેગમોનો પતિ પણ શક શકે ?”^{૧૬} આ અંશ “રમણુભાઈ જેવા ...સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા સંબંધી અતિ કેમળ લાગણીવાળાને...અત્યંત આધાતકારક લાગે તેમા નવાઈ નથી. તેથી ..તેમની સ્ત્રીમજાદી આકુ- નિક...નીતિદષ્ટિએ વાર્તાના એ સર્વથી તીવ્ર આધાતકારક બિંદુએ તેમા પ્રવેશ કર્યો અને તે બિંદુથી નાટક આગળ પાછળ બન્ને બાજુ જુદી જુદી રીતે શાખા પ્રશાખા ફેલાવવા લાગ્યું.”^{૧૭}

પ્રો. પાઠકે આ મુદ્દાને મહત્ત્વ આપ્યું છે, પણ તે ઉપરાંત રાષ્ટ્ર કપટથી ગાદી ન લે એ મુદ્દો અને નાટક મકુલ બનાવવાની ઇચ્છા પણ ગણનામાં લેવા જોઈએ કપટથી રાજ્ય લેવા કરતા કપટથી પરસ્ત્રીના ધણી થવું એ વધુ પાપમય હોય તોપણ છનથી રાજ્ય લેવું એમાય અનીતિ છે જ, ને ઈશ્વરનું નીતિવિધાન દાખવતા નાટકમાં, ખાસ કરીને પોતાના ચારણ ધાર્મિક સિદ્ધાંતો જેમા વણી લેવાના હોય^{૧૭} તેમા, રમણુભાઈ જેવા નીતિનિષ્ઠ તો આટલીય અનીતિ ન ચાખવા દે અને નાટક મકુલ થવા જોઈએ એવો રમણુ- ભાઈનો ખાસ મત હતો.

આ ચર્ચા આપણને નાટકના પ્રયોજન કે રહસ્ય તરફ લઈ જાય છે. નાટકમાં પાત્રાભેષન કરતા પણ —રહસ્ય વધુ મોટી વસ્તુ છે. કોઈ પણ નાટકમાંથી એક જ સીટીમાં એ તારવી ન શકાય તો એ નાટક જ નકામું. રહસ્ય વિશે એમરકેટબી પણ ખૂબ આગ્રહ રાખે છે. સંસ્કૃત આલંકારિકો અને ટીકાકારોએ પણ રહસ્યને ધણું મહત્ત્વ આપ્યું છે. આમ સારા નાટકોમાં રહસ્ય હોવું જોઈએ. રમણુભાઈની આ કૃતિમાં પણ રહસ્ય છે જ, પણ તે શું તે વિષે વિવેચકોમાં મતભેદ જણાય છે શ્રી નરહરિ પરીખના વિવેચન પરથી જણાય છે તેમ તેઓ સાખ્યસાધનમીમાંસા ને ઔણત્વે સમાજમાં લક્ષ્ય વિશે પ્રવર્તતા ખ્યાલોના નિદર્શનને,^{૧૮} પ્રો વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

ઓની હિમ્મતને,^{૧૯} પ્રો. પાટક '૨૯ સમગ્ર નીતિ દ્વારા હિંમરની શક્તિના નિદર્શનને ને '૩૯ સમગ્ર "પ્રાર્થના અને નીતિના વિજય-થી શાન્તિ, સ્વસ્થતા, આનંદ, પ્રસાદનો આસ્વાદ કરાવવો"^{૨૦} એને, પ્રો. રાવળ '૩૮માં નાટકના મુખપૃષ્ઠ પરના કુહા

પ્રભુથી સદુ કંઈ થાય છે, અમથી થાય ન કંઈ;

સાંઈનો પર્વત દરે, પર્વત બાગનિ માંદિ

ના ખરા રહસ્યના નિદર્શનને તથા દ્વિતીયપણે "ઓની અવ-દશાના જ પ્રધાન મુદ્દા" વળા મંસારમુધારાને,^{૨૧} ને '૪૬માં એક વાર ઉપસૂક્ત મતનું પુનરવ્યારણ કરી બીજી વાર સંસારમુધારા અને "પોતાની નીતિભારના"ના સ્થાપનને^{૨૨} નાટકનું પ્રયોજન કે રહસ્ય ગણાવે છે.

આમાંનાં ધણાંખરાં પ્રયોજન આ નાટકમાં છે એ ખરું, પણ એનું મુખ્ય પ્રયોજન નીતિ અને ધર્મ વિશેની પોતાની માન્યતા રસિક રીતે રજૂ કરવાનું છે. એ માન્યતા ટૂંકમાં આ શ્રી : જનન-માં પ્રલોભન દોષ છે, પણ સારા ને ખોટા બંને માર્ગમાંથી માણસ સ્વતંત્ર રીતે સ્વેચ્છા મુજબનો માર્ગ પસંદ કરી શકે છે. એ દિશામાં હિંમર સન્મતિ પણ પ્રેરે છે. સારા માર્ગ પ્રદર્શ કરવાની ઇચ્છા કરી તે માટે હિંમર પાસે બધા માનવામાં આવે તો તે તેવું બધા-સદાયરણુ-બધા-આપવાને તત્પર જ દોષ અંતે આત્માના ઊર્જાકરણના કાર્યમાં સફળતા અપાવે છે. નાટક જોતાં આની પ્રતીતિ થશે :

મુજ અતરે પ્રતિબિંબમાં કંઈ ન્યોતિઓ ને જગમગે

શું બલકામતિવેગમાં બરો તણાઈ સર્વ તે ૧૨૪

એ નાયકની હિંમતમાં બલકાનો મતિવેગ પ્રલોભન છે. એ પ્રલોભન સામે ટકી શકાશે કે કેમ તેની તેને અવદર થાય છે. આનાથી ઉપરનું-સ્વેચ્છારવીકારને લગતું-પ્રશ્નચિંતન નીચેના શ્લોકોમાં જણાય છે :

૧૯. વિવેચના, પૃ. ૧૨૬, ૧૩૦. ૨૦. સાવિત્રી, પૃ. ૧૧૮, ૧૨૭.

૨૧. રાધાવિ, પૃ. ૩૨, ૩૧. ૨૨. સાવિત્રી, પૃ. ૧૨૦. ૨૩. પૃ. ૧૫.

માનવી ! અબલ તન્તુ અદ્યુ ઇ ! ના, નથી અવશ કે અશક્ત ઇ...
જે રહ્યા તુજ સમીપ માર્ગે જ્યા, ઇ મહે ઉભયમાથી એક ત્યા.

વરી છે શક્તિ તારામા થયેચ્છ તે ઇ વાપરે.૨૪

નિર્ણયની રાત્રિએ એ કહે છે :

પર્વતરાય થતું અને લીલાવતીના રવામી ન થતું એમ શી રીતે
હરણ ? .. કોઈ વચ્ચે માર્ગ છે જ નહીં...સામસામા જે માર્ગમાથી
ગમે તે માર્ગે આખો મિચી ધસડાઈ જાય ?...માણસ જાતે જ માર્ગ
નક્કી કરે છે...સિધ્ધાંત થયો. હવે, નિર્ણય કર કે એમાથી કયો માર્ગ
હેવો લીલાવતીનું રવામીપણું યુક્તિ હેરા પર્વતરાયપણું જશે, કનકપુરની
બાદી જશે, યુગરાવનું મોટું શનય જશે, યુગદોષ પરનું આધિપત્ય જશે,
દ્રૌપદી સુખ વેશવના બહાર જશે, પુરુષાર્થના પ્રસંગ જશે, સંકલ્પ કરી
મૂઠેલી ધારણાઓ જશે, ભલભના મનોરથ જશે, રેનેહીએના સંભધ જશે.

(આખો મીંચીને કાણુમરે રતબધ ડોલો રહે છે) (આખો ઉધાડીને)

જાઓ બસે ઇવન-આરા સર્વે ઉત્પાદ થાઓ ! ઉપકાસ થાઓ !

થાઓ તિરરહાર ! વિનાશ થાઓ ! ન એક થાએ પ્રભુપ્રીતિનારા

(હુટણીએ પડીને)

પતિતોષારક પ્રભુ !

સન્મતિ પ્રિય છે જેવી, આપણે જવ તેહવ,

કે હુ સર્વસ્વ છાડીને તમને વળગી રહુ.૨૫

આમ, રમણુભાઈએ ધાર્મિક નિબંધોમા વાપરેલા શબ્દો
વાપરીને કહીએ તો આત્મા-વેપલ અને આત્મઘટન દ્વારા આત્મોન્નતિ
માટે, ઉપનિષદની અમૃતવાણીમા કહીએ તો તમસમાથી જ્યોતિર્મા
ગમન માટે, ઉદ્દેશોધન—શુષ્ક વિવેચન વડે નહિ પણ કવિત્વમય
નિરૂપણ દ્વારા ઉદ્દેશોધન—એ આ નાટકનું રહસ્ય છે. નાટક લખવાની
યોજના ઘડી તે જ સમયના—'દ્યુ ના—રમણુભાઈના શબ્દો પરથી
આ વાતને આડકતરી પુષ્ટિ મળે છે " આત્માના પોતાના જ
પ્રપત્તથી તેની ઉન્નતિની ક્રિયાનો આરંભ થઈ શકે છે.. સર્વને
સદાપતા આપવાને ઈશ્વર સમર્થ છે, પણ તેનો દિવ્ય નિયમ એવો

છે કે મનુષ્ય પ્રયાસ કરે ત્યારે જ તેનો સદાયક હસ્ત જણાઈ આવે છે. પ્રયાસ પહેલાં સન્મતિ વડે ઉત્તેજિત કરનાર પણ તે જ છે, પ્રયાસ પછી મનોમજબૂત વડે સફળતા અપાવનાર પણ તે જ છે.” ૨૧

આ નીતિભાવના કે ધર્મદૃષ્ટિને પ્રધાન રાખીને રમણભાઈએ સાધ્યસાધનમીમાંસા, નારીપ્રતિષ્ઠા, સંસારસુધારો, વિવિધ દાંપત્યનું આલેખન વગેરેને સાથે સાથે સમાવી લીધાં છે. ખીજી રીતે કહીએ તો એમની ધર્મનીતિની ભાવના આ બધા માર્ગે વ્યક્ત થઈ છે.

પ્રો. રાવળે કહ્યું છે ખરું, પણ ખરી રીતે બવાઈમાંનો મધ્યકાલીન દુહો કે એનું રમણભાઈએ કરેલું બાપાંતર નાટકના રહસ્યનું સાચું રજૂાટન નથી કરતાં. પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ પર એ દોહરો મુકાયેલો છે, પ્રસ્તાવનામાં રમણભાઈએ “આ નાટકના વસ્તુનું મૂળ...” લાક્ષણ મનીઆર ”ના વેશમાં આવેલા...દુહા ઉપરથી અને એ દુહા નીચે ટીપમાં આપેલી વાર્તા ઉપરથી લીધું છે...એ દોહરો સૂત્રરૂપે લઈ અને એ વાર્તામાં ફેરફાર તથા વધારો કરી આ નાટકની રચના ગૂંધી છે” એમ લખ્યું છે, નામક રાઈ તરતો દીવાના પ્રસંગે ને નાટકને અને (ચોડા ફેરફાર સાથે) એ દુહો બોલે છે છતાં આમ કહેવું પડે છે. દુહાની પહેલી લીટીમાં વિધાન છે, ને ખીજીમાં દૃષ્ટાંત દ્વારા નિદર્શન છે. એ વિધાનમાંનું અડધું “પ્રભુથી સદુ કંઈ થાય છે” રમણભાઈની વિચારસરણીનું પ્રતિબિંબ પાડે છે ખરું, પણ ખીજું અડધું, “અમથી થાય ન કંઈ” મધ્યકાલીન, હારણ અને ભવિતવ્યતાવાદી છે, જે રમણભાઈની વિચારસરણી સાથે કે આધુનિક ભાવના સાથે સુસંગત નથી. ‘ધર્મ’ અને ‘સમાજ’ પરથી જણાય છે તેમ રમણભાઈની ભક્તિમાં હાથ જોડીને બેસવાનું છે જ નહિ. એટલે

રાહ...ની રાજ્યપ્રાપ્તિની પાછળ કામ કરી રહેલ બળ તો ઈશ્વરની કૃપા એ એક જ, બલકાની બ્યૂહરચના કે શીતલસિંહનો સદહાર નહિ ..

રમણભાઈને એ બતાવણ છે કે પોતાના જ બળ પર આધાર રાખી કામ કરતા માનવી, પછી તે ગમે તેટલા દક્ષ ને તેજસ્વી હોય, એ તો બીયારા ક્ષુદ્ર જન્મો છે અને 'પ્રભુથી (જ) સહુ કંઈ થાય છે'

'માણસ જાણે એ કર્યું પણ કરતલ જાણે કાચ
આદર્શ અધવચ રહે ને હરિ કરે સો હોય'

આ હોહરામાનો જ જાણે વિચાર ૨૭

એ વિધાન બરોબર નથી. આમ છતાં, નાટકમાં દુહો એ રીતે આવે છે તે યોગ્ય છે, કારણ આવી મોટી કસોટીમાંથી સફળ બીતથી પછી કોઈ પણ સાચો ભક્ત એ રીતે જ કહે, એ સિદ્ધિનો પૂરો યશ ઈશ્વરને જ આપે ૨૮

ઉપર્યુક્ત ઉપરાત ધર્મનીતિને લગતા બીજા કેટલાક પ્રશ્નો કે સૂત્રો રમણભાઈએ નાટકમાં વણી લીધા છે, જેમાં ઈશ્વરબ્રહ્મા સુખ્ય છે રાહતા પૂર્વોક્ત દુહા ઉપરાત ભગવાન જાલકા પણ કહે છે કે "આશાવન્તનુ સામર્થ્ય દેએક જ સત્વથી," ૨૯ અને એ સત્વ તે 'ઈશ્વરબ્રહ્મા' બાકીના આ છે "ઈશ્વરનુ નીતિવિધાન તો એવું છે કે મનુષ્યે છન ન કરવું અને છનની શિક્ષા વહોરી ન લેવી."

(૨) શાપ એ જ અનાચાર શાપ જેવો ન કોઈને

આઘાત થાય છે એથી પ્રજાના નેમતત્રને ૩૦

શાપ આપવા કે ફલવતા કરવાની કોઈનામાં શક્તિ નથી (૩) છતાં શાપની શિક્ષાને પોતે પાત્ર છે એમ કોઈને પ્રતીતિ થાય તો એના મન ઉપર એ શાપની માઠી અસર થાય ખરી ૩૧ (૪) શાપ એના આપનારને પણ નુકસાન જ કરે છે

"નીતિભાવનાનું પ્રયોજન નાટકના વસ્તુ તથા કથાવિધાનને વધુ ઉપકારક હોઈ તેમાં કુરાળતાપૂર્વક વ્યુત્પાદિત મર્યાદા છે, જ્યારે મસાર સુધારાનું જરા વિમવાગી અને આગમનુક જેવું લાગે છે" ૩૨ એમ

: કદેનામાં પ્રેા. રાત્રે ઝીણી દષ્ટિ દર્શાવી છે. સર્વાનુભવરસિક કાવ્ય દ્વારા
 'સોઠાને આડકતરો ઉપદેશ આપવામાં માનતા રમજુભાઈએ 'રાત્રેના
 પર્વત'માં સુધારા વિશેનાં પોતાનાં મંતવ્યો જેમ કલાપૂર્વક તેમ
 કાષ્ટક વાર કંઈક કલાક્ષતિ સદીને પણ દાખલ કરી દીધાં છે. હમ
 વિશેની આપણા સમાજની દુર્દશા દર્શાવવા તેમજે રજપૂત પર્વત-
 રાત્રેના બાળક કન્યા સાથે પરણીને બતાવ્યો છે. રજપૂત વીણાવતીને
 બહુ નાની ઉંમરે પરણાવી દીધી છે. રજપૂત કમલાનાં રોહલમનો
 એના પિતા દ્વારા થોડો વિરોધ કરાવ્યો છે. કળેડાનાં દુઃખ દર્શાવ-
 વા સુવાન 'પતિ'ને મળતી વખતના લીલાવતીના કાઠ અને વિધવા
 થયાનું જલ્પ્યા પછીની ભગનારાં દર્શાવ્યાં છે. આ રીતે કળેડાનું
 દુઃખ દર્શાવનાં રમજુભાઈએ સાથે સાથે પર્વતરાત્રના જુદાજુદા તરફ
 કટાક્ષ પણ કરી લીધો છે. નગરચર્યાના પ્રવેશો પણ સ્ત્રીસન્માનની
 પોતાની બાવના વ્યક્ત કરવા માટે જ યોગ્ય લાગે છે. કાઠવાલે
 પકડી આજોલા ગેર મદારાજ અને યજમાન સાથેના કલ્યાણ-
 કામના સંવાદમાં પણ જુદાજુદા અને કન્યાવિક્રમ જેવા રિવાજો
 ઉપર કટાક્ષ છે. વંશુલના બીજ અને પાંચમા અંકમાંના રમજુ
 વાર્તાલાપ અને વીણા અને તેની દાસી લેખા વચ્ચેના રોહલમ અને
 વૈધવ્ય વિશેનો રસદાનિ કરતો સંવાદ પણ આ માટે જ યોગ્ય છે
 છે. રમજુભાઈનો સમાજસુધારાનો સંદેશ આ બધાથી અધૂરો રહ્યો
 હોય તેમ લીલાવતી પોતાના મૃત્યુ વખતે સુધારાનો આદેશ
 આપે છે. મધ્યકાલીન રાત્રે રમજુભાઈ વિધવાલમ કરવા પ્રેરે છે તે
 પણ આ જ આશયથી. "સ્ત્રી જાતિની અવદશા પરિહારવા" ની
 રાઈ અને દુર્ગેશની પ્રતિજ્ઞા પણ આ જ વાતનો પુરાવો છે.

આ બધી બાજતો ઉપરાંત બીજે બેત્રણ રથને પણ રમજુભાઈનું
 માનસ જાણનાર એમનાં સુધારક વાક્યો પકડી શકે તેમ છે. જૂત-
 પ્રેત કલ્પિત છે, અને નજાળાં મનનાં માણસોને પોતાની કલ્પનાથી
 જૂત દેખાય છે, એમ જાણકા શીતલસિંહને કહે છે. "તેને બપ નહિ"

લાગે અને ભૂત નહિં દેખાય. ભયભીત દશામાં નિર્બળ થયેલા મનને એવી સ્વકલ્પિત ભ્રમણાઓ દેખાય છે.”૩૨ બ્રાહ્મણોએ વિદ્યા કેવી જડ કરેલી તેનો દાખલો તેમણે વંજુદ્ય મારફત પૂરો પાડ્યો છે :

કલ્યાણકામ—મૂર્ખ ! એ ગીતાવચન દોડતા ઘોડા માટે છે એમ તને કોણે કહ્યું ? સંકટમાં આવેલા મનુષ્યને સહાય થવું જોઈએ :

વંજુલ—ભગવન્ત ! શાસ્ત્રોના અનેક અર્થ થાય છે. આપ કંઈ અર્થ કરતા હશે. હું કાંઈ અર્થ કરું છું. એમ તો કેટલાક કહે છે કે સાયણ-આચાર્યના ભાષ્ય પ્રમાણે કોઈ કેકાણે ધરેથી ધી પીવાનું નીકળતું નથી, પણ અમે ભાગ્યુર્વે વૃતમૂની કૃતિને આધારે વેદમાંથી એવો અર્થ કાઢી આપી ગારને ધરેથી ધી પાવાનું શાસ્ત્રોક્ત પુણ્ય સમજાવી ધણા જનમાનોને કૃતાર્થ કરીએ છીએ.૩૩

તે જ રીતે જ્ઞાતિની જડતા પણ તેમણે ઉઘાડી પાડેલી છે :

ખીન્ને માણસ—ભગવન્ત ! નાતની રૂઢિ પડી તે શું કરીએ ? અમારી નાતમાં વેવિશાળ કોઈ કારણથી તોડાતા નથી. કોઈ તોડે તો નાતવાળા નાત બહાર મૂકે અને કન્યાને ખીન્ન કોઈ લે નહિં.

કલ્યાણકામ—યોગ્ય અધોગ્યનો નાત વિચાર નહિ કરે ?

ખીન્ને માણસ—નાત તે વળી એવો વિચાર કરે ભગવન્ત !

કલ્યાણકામ—નાત સત્ અસત્ પણ જુએ નહિં ?

ખીન્ને માણસ—શી રીતે જુએ ? ૩૪

નાટકનું મુખ્ય પ્રયોજન કશું તે નક્કી કરવામાં જેવી મુશ્કેલી હતી તેવી જ મુશ્કેલી નાટકનો મુખ્ય રસ નક્કી કરવામાં પડે તેમ છે. દમ્ભિરતું નીતિવિધાન એ મુખ્ય વિષય હોય તો એનો પ્રધાન રસ શાંત હોવો જોઈએ. શાંત રસને આપણા આશંકારિઠોએ નાટક માટે અયોગ્ય ગણ્યો છે, કારણ કે એનો રચાયો ભાવ નિર્વેદ છે. પણ આ નાટકનો રચાયો ભાવ નિર્વેદ નથી. નિર્વેદમાં તો જગત પ્રત્યે, જીવન પ્રત્યે ઉદાસીનતા હોય, કંટાળો હોય. અહીં જગત પ્રત્યે ઉપેક્ષાજ્ઞાતિ નથી, નિર્વેદમાંથી ઊપજતી નિષ્ક્રિયતા કે નિષ્ક્રિયતા પણ

નથી, પણ નીતિને રસ્તે ગમે તેટલા બોમે ફરજ બજાવવાની ધમક છે. આ ધમકને જૂની નાટ્યપરિભાષામાં હિસાહ કહી શકાય. એટલે એનો રસ શાંત છે, પણ એનો રથાથી ભાવ વીરરસનો જનક એવો હિસાહ છે. આમ માત્ર પરિભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આ વીરરસ છે અને નાયક નીતિ અને સદાચાર માટેના પોતાના જીવંત હિસાહને કારણે ધર્મવીર અણી શકાય એવો છે. દૂંકમાં, નાટકનો મુખ્ય રસ કાં તો ‘ધર્મવીર’ નો છે અથવા શાંત રસ ગણીએ તો એ રસની ભાવના જ અહીંયાં બદલાઈ ગઈ છે.

‘ધર્મવીર’ પછી પ્રાધાન્ય બોગવતો ખીજો રસ શૂંગાર છે. આ શૂંગાર કલ્યાણકામ અને સાવિત્રીના ધીર, પ્રસાંત, સાત્ત્વક, નિર્મળ દાંપત્યજીવનમાં, દુર્ગેશ અને કમલાના નવીન મસ્ત લમજીવનની ઉન્માદવાળી રાજસી ભરતીઓમાં, રાષ્ટ્ર અને વીણાવતીના મુગ્ધ શરમાળ કૌટિલ્યરહિત પ્રણયમાં તથા લીલાવતીના પિમ્બિલનના મધુર તલસાટમાં પ્રકટ થાય છે. સાવિત્રી કલ્યાણકામ અને કમલા દુર્ગેશના શૂંગાર કરતાં નાયકનાધિકાના શૂંગારને લેખકે વધારે મહત્ત્વ આપ્યું છે. સાવિત્રી અને કલ્યાણકામના પ્રેમસાગરનાં જ આપણને દર્શન થાય છે, એમની પ્રેમસરિતાનાં મૂળ, મુખ કે માર્ગની આપણને ખબર નથી. દુર્ગેશ અને કમલાના તારામૈત્રકની કથા આપણને વૃદ્ધ પુષ્પસેનના વ્યગ્ર મુખે જ સાંભળવા મળે છે. એ પછી પડદો ઊંચકાય ■ ત્યારે કમલાના ગળામાં મંજળસૂત્ર પઢી ચૂક્યું હોય છે. પણ રાષ્ટ્રનો પ્રેમ તો આપણી આંખ સામે જ જન્મે છે, મૌઘ્ય અનુભવે છે, વિકસે છે. આપણા દેખતાં જ એ આશીર્વાદ પામે છે, અને એ જીવલજ્જેડીને સિંહાસન ઉપર એકબીજાની જોડે આદર મયેલી જોતા જોતા જ આપણે નાટ્યચૃદ્રમાંથી ઊભા થઈએ છીએ. લીલાવતીનો પહેલો શૂંગાર-પ્રવેશ રાષ્ટ્ર વીણાના શૂંગાર-પ્રવેશ કરતાં ઓછો આકર્ષક નથી, પણ એમાં ઉપર જારી આગળ રાષ્ટ્ર ઊભેલો હોવાથી ‘સરપેન્સ’ની હાવા બનેલી છે.

કુંગારથી સહેજ જ ઘીતરતો રસ કરુણ છે. જલકા અને લીલાવતી જેવાં મહાર્પનાં પાત્રોનાં છેક છેલ્લા અંકમાં થતાં મૃત્યુથી અને છેલ્લા પ્રવેશના શોક-વસ્રોથી એની આપણને પ્રતીતિ થાય છે.

‘હાસ્યમંદિર’ અને ‘‘હાસ્યરસ’’ના લેખકે આ નાટકમાં થોડો હાસ્યરસ પણ મૂકેલો છે. વંજુલની અનેક ઉક્તિઓમાં, ફુર્ગેશ કમલા રાધના જે ત્રણ સંવાદોમાં, કોટવાલે પકડી આવેલ ગોર અને ધન-માનના તથા દર્પણુદર્શીઓના પ્રસંગમાં, નગરચર્યા વખતનાં ખીખાં એક બે વાક્યોમાં, ને લેખા અને વીણા વચ્ચેની કેટલીક વાતચીતમાં તે અનુભવાય છે. અમુક ભાવકોને ચોથા અંકમાંની રાધની એક બે ઉક્તિઓ પણ હાસ્યનો અનુભવ કરાવે એમ છે. નાટકના છેલ્લા પ્રવેશમાં આવતી શીતલસિંહ અને મંજરી વચ્ચેની ટપાટપી પણ કોઈ કોઈને હસાવે ખરી.

માત્ર ૧૭૩ પાનાંમાં વિવિધ પ્રયોજનો, વિવિધ રસો, અને ખીજી અનેક વિવિધતાઓ સમાવવાનું કામ સાચો સર્વાનુભવરસિક કલાકાર જ કરી શકે. કથાકૂળી સાહિત્ય (ફિક્શન)માં સર્વાનુભવરસિકત્વ પર ભાર મૂકી સર્વાનુભવરસિક કવિ ‘‘પોતાના એક વિષયમાં તત્ક્ષીન ન થતાં અનેક વિષયોમાં ફરી વળે છે અને જુદી જુદી વૃત્તિઓમાં જુદે જુદે રૂપે દેખાવ દે છે,’’^{૩૫} એમ કહેનાર રમણભાઈએ પોતાના નાટકમાં એ વસ્તુ સફલ રીતે સાધી બતાવી છે. નાટકને પ્રત્યેક પાને એની પ્રતીતિ થાય છે. સમાજ હોવા છતાં મહીપતરામે મંદિર યાત્રા વગેરેનો ઉપયોગ કરેલો તેમ રમણભાઈએ પણ કર્યો છે. એમની મેધા જાદુ, ભોંયરાં, કાયાકલ્પ, શાપ, જૂતપિરાચ, એકાન્ત મહેલ, રાજા, એની ગુપ્તવાસી પુત્રી વગેરે અનેક ત્રિપથોમાં ફરી વાં છે. એમનાં પાત્રાલેખનમાં પણ એવું જ સર્વાનુભવી વિવિધ્ય અને તે પાત્રના સ્વભાવ પ્રત્યેનું સાચું તાદાત્મ્ય—વક્ષાદારી—જણાઈ આવે છે રાધનું પાત્ર તેમણે પોતાના જિંયામાં જિંયા ગુણોમાંથી ઘડે

છે. એ નીતિનિષ્ઠ છે, ને ઈશ્વરને સન્મતિપ્રેરક તથા સદાયરણુબદ્ધ
 મણી એ બંને મેળવવા તેની પ્રાર્થના કરે છે. તે પાપભીરુ હોઈ
 જણાતું રાજ્ય કે પરચીને મેળવવામાં દોષ મળે છે, ને દંડ મનોજ
 વાળો હોવાથી સ્ત્રીની સૌંદર્યપ્રિકામાં કે રાજ્યના લોભમાં પીમળ
 નથી. દૂંકમાં, નાટકના મુખ્ય પ્રયોજનને વિસ્તારથી દર્શાવ દ્વારા પુ
 કરવું એ જ એનું મુખ્ય કાર્ય છે—“નીતિમય જીવન” ૩૧ એ
 એની પાત્રતાનું મધ્યબિંદુ છે. બીજા ઘણા સારા ગુણો એ મધ્ય
 બિંદુની આજુબાજુ આવીને ગોઠવાય છે. લેખકે એને માનવતા
 ઉત્તમ દર્શાવતે જોવા કરવા ધાર્યો હોવાથી એ બહાદુર અને હિમ્મત
 વાન છે; સાચા રાજવારસને ગાદી અપાવવા, ફૂલની સ્ત્રીને બચાવ
 વા, કે વિધવાસમનો પ્રચંડ શ્રદ્ધાંજ કરવા—કેાઈ પણ યોગ્ય કાર્ય
 હિમ્મતથી પ્રવૃત્ત થવા એ તૈયાર છે. તેને “અમે તે પ્રકારે લોકસેવા
 કરવી” ૩૭ છે. તેનો માતૃપ્રેમ અગાધ છે. ૩૮ અને પ્રજાપમાં પણ
 એ વીર છે. ૩૯ રમણભાઈ આટલા અંબીર ને નીતિવાદી હોવા છતાં
 તેમજો રાષ્ટ્રને પ્રેમમાં કોતુકપ્રિય કે રંગદર્શી કયો છે. એનો પ્રજાપ
 બતાવે છે કે ઈશ્વરનો બંદો હોવા છતાં એનામાં જૂની જ્વનો વૈરાગ્ય
 નથી. એ ઝંસાર, મંસારનાં સુખો અને સામજીકમય જીવનને અપનાવે
 છે; સુક્ષ્મ સંવેદનો અનુભવી રહે છે. એનામાં સૌંદર્ય પારખવા
 અને ભોગવવાની દૃષ્ટિ છે. એ સ્ત્રીઓનું, પ્રકૃતિનું, કંઈનું ૪૦ કે

૩૬. રમ.ની એક દલિતાનું મધ્યાણ. ૩૭ પૃ. ૫૬. ૩૮. ૩. ત.

આજ લગી તે' અને માતા વનરનો કેમ સમ્બો ?

પાસે સુધામરિત ને મુજ કંઈ શુભ !... (પૃ. ૧૩, ૧૪) ૯. ૪.

૩૬. અદો ! કેવું અદ્ભુત લાવવડા !

અંતે અંતે ૫૨ જલ તલું ઝીલું એને વિંડાયું... (પૃ. ૧૧૬)

મારી નિદ્રાવ્રત્ય દારૂપાત્ર ભાસતી દરો, પણ, તેનો તપાસ એ
 મુવત્રીના પુનઃસંન વિના બીજે આંધે નથી... (પૃ. ૧૧૬)

૪૦. શી સંઝીતની મધુરતા !... (પૃ. ૫૮)

વીણાવંત્રીના ઝીલની પણ એના પર એવી જ અસર થાય છે. (૧. ૧)

ચારિત્ર્યનું ૪૨ સૌંદર્ય પારખી શકે છે; ન્યાય હોય ત્યાં બોગવી શકે છે. એ ફિલસૂફ, ચિંતક ને વિચારકના ૪૨ રસિક આત્મામાંથી ધણી વાર કવિત્વમય બાવો ને વિચારો કવિતારવરૂપે જ બહાર પડે છે. એ મહત્ત્વાકાંક્ષી જની શકે છે, ૪૩ ને જરૂર પડતાં ગાદી પરનો પોતાનો અધિકાર જ્વલિત રીતે રજૂ પણ કરે છે. ૪૪ રમણબાઈનું આ માનસમંતાન વિનોદ પણ કરે છે. ૪૫

પશ્ચિમનાં પાત્રોની જેમ રાઈ બનોમંથનો અનુભવે છે. ૪૬

૪૧. ઉ. ત. દુર્ગેશનુ.

૪૨. આત્મા શોણિત માસ અસ્થિનિ ગુફા અંધારી તેમાં પુર્યા...
જેનું જીવનજીવ ગયું તેનો ફરી વિશાસ થયો હતો સાંજુથો ૭... (પ. ૫)
૫૫૦ જીઓ કેની ૧.૫૩૦ની જે પાનાની સ્વચ્છતાકિત.

૪૩. જીઓ ઉપર પૃ. ૪૩૬ ઉપર ઉતારેલી સ્વચ્છતાકિતમાં "દનકપુરની ગાદી જશે...ધારણાઓ જશે."

૪૪. હું પ્રથમના ગુર્જરેશ રત્નદીપદેવનો પુત્ર જગદીપદેવ છું...
કંઈક જોળખાણ સહુને આપી શકશે (પૃ ૧૧૨-૧૧૩)

૪૫. રાઈ-તમે બન્ને મારી નિન્દા કરવા હતા એમ જણાય છે.

કમલા-જેની સંપૂર્ણ સ્તુતિ અશક્ય હોય તેની અપૂર્ણ સ્તુતિ તે નિન્દા જ છે.

રાઈ-પોતાને માટે તો તમે હહેલા હતા કે વિવાહિત દંપતીને માટે જગતમાં સર્વ સંપૂર્ણ જ છે. તેથી દુનિયામાં વધેલી અપૂર્ણતા કુવારાઓને બક્ષિસ આપી દેવા હશે!... (પૃ. ૫૭)

કમલા-(હસતી હસતી) તમારી વિચક્ષણતા એટલી જ કે? મારા ઘાટા પરથી પણ તમે મને જોળખી શક્યા નહિ?

રાઈ-સીઓ કરતા પુરુષોની વિચક્ષણતા ઓછી હોય છે તે હું કબૂલ કરું છું. પરંતુ વિચક્ષણતા દર્શાવવા સાડુ સ્ત્રીને પુરુષોનો વેશ લેવો પડે ત્યાં પુરુષોની નહિ તો પુરુષોના વેશની તો ખુબી ખરી જ. એ વેશે ઘાટામાંથી પણ સ્ત્રીત્વ પ્રગટ થવા હીમુ નહિ તે પણ પુરુષોની વેશયોજનાનું સામર્થ્ય દર્શાવે છે. (પૃ. ૧૭)

૪૬. શીતલસિંહ-આપ પર્વતરાય થશે અને પર્વતરાયની રાણીને નહિ જોળખે? (પાછળ)

આમ છતાં, એ નાટકોનાં પાત્રોની જેમ એનો વિકાસ નથી થતો; માત્ર વસ્તુ આગળ વધતાં આપણાથી અણુછતા રહેલા એના ગુણો છતાં થાય છે. ઉતાવળે કાર્પ કરવાનું આવ્યું એટલે એ માતૃપ્રેમમાં તણાઈ ગયો; બાકી મૂળથી જ એ પૂરો નીતિયુક્ત ને ઈશ્વરભીરુ છે.

રાધના પાત્રને રોકસપિયરના હેન્ડ્રેટ સાથે સરખાવવામાં આવ્યું છે, ૪૭ એટલે એનો સહેજ વિચાર કરીએ. “રાઈ હેન્ડ્રેટ સાથે ધણું સ્વભાવસામ્ય ધરાવે છે” ૪૭એ વિધાન સાચું નથી. રાઈ

રાઈ-શીતલસિંહ! તમારાં વચન કંઈ મર્મવાળાં લાગે છે. (અટકીને)
મને કંઈ અમંગળ લાગ્યો છે તેવું થાય છે. તમને તેવું થાય છે ?

શીતલસિંહ-મને તો એવું કંઈ થતું નથી

રાઈ- (પૂર્વમાં આકાશ તરફ એકાદ-પણે ચંદ્ર હજી જગે છે તેટલામાં તેના તરફ કેવું વિકરાળ વાદળું ધસી આવે છે ?

કદૂથી કાળી અતિયોર આકૃતિ...

શીતલસિંહ-વાદળા જેવું વાદળું છે. (૪.૨, પૃ. ૭૭-૭૪)

લીલાવતી-તે છતાં મદારાજને રૂપાળીની અણુપતીજ દરો તો મુખ સાથે મુખ રાખી અને જીવ સાથે જીવ શુંથી મદારાજને રૂપાળુ પાસે લઈ જઈશ.

રાઈ-(હજીવેથી) શીતલસિંહ ! મારાથી દૂર ન જશો.

શીતલસિંહ-તું આપની પાસેજ છું. પણ એવું શું છે ?

રાઈ-(હજીવેથી) એવું ધણું છે. (પૃ. ૭૭-૭૮)

શીતલસિંહ-આપ કેમ બધમ થયેલા દેખાઓ છો ?

રાઈ- ક્યાં વર્તમાન તણિ ભાવિ શું થાય સહિ...

પાશુ પડી ભમિ ભમી ગુચવાય ચિત્ત (પૃ. ૮૦)

૫.૨ માં એને લીલાવતીની અનુપમ સૌંદર્યલક્ષ્મીનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એના પત્ર મૂળવા લાગે છે. પણ એ કહે છે, “...તું હું જન્મદ-નું પદ્ય છું !...કે સંજિથી વિરોધ સા માટે થવા દેવો જોઈએ ?” (પૃ. ૧૦૫-૧૦૬)

૪૭. પ્રો. રાવળ, રાપવિ, પૃ. ૨૫.

અને હેમ્લેટ વચ્ચે એક જ વાતનું સામ્ય છે, અને તે સ્થિતિનિશ્ચયતાનું તેમા પણ રાષ્ટ્ર એના જોટલો ચિંતનગમન નથી જ રહેતો એટલા પૂરતો ફરક છે. એ જે પાત્રો વચ્ચે સ્વસ્થ સામ્ય હોવા છતાં વૈષમ્ય વધારે છે, અને એમા જ રાષ્ટ્ર અને એના સર્જકનું ગૌરવ રહેલું છે હેમ્લેટ નાટકના પાછલા ભાગમા જ વધારે કાર્ય કરે છે, જ્યારે રાષ્ટ્ર—જલ્પકાએ ધણ કંઈ હોવાથી ફેફા કરવાનું જ એને ભાગે બાકી રહે છે છતાં—આખા નાટકમા કાષ્ટ ને કાષ્ટ કરતો જ રહે છે ૪૮ મુખ્ય તો, હેમ્લેટ રાષ્ટ્ર જેવો ઈશ્વરભક્ત કે ઈશ્વરનિષ્ઠ નથી લૈંગિક અસ્થિરતા એને ખૂંચે છે, પણ તે પોતાની માતામા જ દેખાઈ છે એટલે રાષ્ટ્રનો પ્રસંગ જુદો જાતનો છે એને પોતાને માટે પરમ સુંદર સ્ત્રી મળે છે છતાં એ તેને સ્વીકારતો નથી અને પારકાની—ખાસ કરીને પોતાની માની—પદ્મવિષયક અસ્થિરતાથી દુઃખી થવું એ જુદી વાત છે, અને પોતાના જીવનમા આ રીતે સામે ચાલીને વિષયનો પ્રસંગ આવે એનાથી દૂર રહેવું એ જુદી વાત છે હેમ્લેટ પોતાના પિતાનું વેર હત્યાઓ કરીને વાળે છે રાષ્ટ્ર પોતાના પિતાનો દગાથી વધ કરનારનો અજાણતા વધ થઈ જતા પણ આનંદ કે પૈરવૃત્તિ અનુભવતો નથી અને એની પત્નીને શ્રદ્ધ કરવાની અને પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાની તક અનાપાસે મળી જાય છે તે પણ જતી કરે છે પોતાનો આશય સિદ્ધ કરવા હેમ્લેટ માઠા યવાનું કપટ રચે છે, જ્યારે પોતાના પિતાની બાદી પાછી મેળવવામા પણ રાષ્ટ્ર કપટથી દૂર નાસે છે, ને તે માટે પોતાને કેદમા રાખી પોતાની માતાએ યોગ્યેશ્વરે જન પ્રવૃત્તિ પાડી એને દુઃખમા હોમાવા દે છે. હેમ્લેટનું માનસ એવું વિકૃત થયેલું છે કે એને ઓશીલિયાનો પ્રેમ જલ્પ સ્પર્શી શકતો નથી અને એની ઉપેક્ષા અને જીમ્મ આચરણોથી તે શત્રુ પામે છે રાષ્ટ્રના નિષ્ઠાનસ

૪૮ વિગતો માટે જુઓ મારું પુસ્તક, ‘રાષ્ટ્રનો પર્વતની સમાક્ષ’ એમા મેં અહીં કરતા વધુ વિસ્તારથી રાષ્ટ્રની આલોચના કરેલી છે

અને નિર્દોષ માનસપટ ઉપર વીણાવતીના ત્રેમનું તરત પ્રતિબિંબ પડે છે, અને એની દિંમતથી વીણાવતી મૃત્યુ પામતી બને છે. હેન્ડેટ મુગ્ધ કુમારિકા ઓશીલિયા પર ગમે તેવા આક્ષેપો કરી એને સાધ્વીમકનું એકાંત સ્વીકારવા કહે છે, તો રાઈ વીણાને કિલ્લાના એકાંતમાંથી મુક્ત કરી એના વિધવાજીવનમાં દાંપત્યરસ ભરે છે. આમ ઉદારતાની બાબતમાં રાઈ સદ્ગુણી ગણાતા હેન્ડેટ કરતાં ઘણો ચડિયાતો છે.

રાઈનું પાત્ર જો નીતિમય જીવનના ઉદાહરણ માટે સમર્થ છે, તો જનકાનું પાત્ર કર્મફલશ્ચરયા અને કલાન્યાય માટે—ધર્મી નીતિવિધાનમાં ન માનનારની શી દશા થાય તે દર્શાવવા અને પડછાથી રાઈનાં પાત્ર અને સ્વભાવને ઉકાવ આપવા માટે—યોગ્ય છે. એની પાત્રતાનું મધ્યબિંદુ તીવ્ર શુદ્ધિમત્તા, દુર્દમ્ય મનોબળ, અસાધારણ દિમ્મત અને ધ્યેયની એકતા ને એ ચાર પ્રકારે વ્યક્ત થતો અસાધારણ પુરુષાર્થ છે, ને એના બીજામાં મુખ્યત્વે પોતાની ગણેલી રાજમાદી મેળવવાની ઇચ્છા અને પુત્ર માટેનું વાત્સલ્ય રહેલાં છે. એ જો યોગનાઓ ધડે છે કે કાયો કરે છે તેમાં પુરુષના જેવી યોગનાશક્તિ, મંકલ્પશક્તિ અને ધીરપ્રગલ્ભતા જણાઈ આવે છે. એની સંકલ્પશક્તિના બળે એ માનૂત્વના અદમ્ય સહજોત્થ ઉમળકાને વર્ષો સુધી દબાવેલો રાખી રાઈની સાથે પૃથક્જન જેવો વહેવાર રાખે છે. ધ્યેયની એકતાનના ને શુદ્ધિમત્તાને લીધે મમે તેવા, અંધકાર ને નિરાશા ઉપજાવે એવા સંયોગોમાંથી માર્ગ કાઢવાની અસાધારણ શક્તિ એને સાંપડી છે. જનકામાં માણસ પારખવાની અજળ શક્તિ છે. પર્વતરાય, શીતલસિંહ, રાઈ, દુર્ગેશ, દરેકની નાડ પારખી એમની સાથે એ તદ્દુરૂપ વર્તીવ કરે છે; જુદા જુદા સ્વાંગ સજ્જતા કે વેશ ધારવાની કલામાં પણ એ એટલી જ પારંગન છે.

એનાં જ્યાં કૃત્યોમાં વીરતા કે શૌર્ય કરતાં ખટપટ વધુ

જણાય છે. ખૂબી યોજનાઓ અને ઉધામામાં એ પોતે કેવાં સાધનને ઉપયોગ કરી રહી છે એનો એક પણ પણ વિચાર નથી કરતી. જમતમાં ઈશ્વર કે નીતિ એને જણાતાં જ નથી. જગત પર કેા સત્તા પ્રવર્તતી હોય તો તે માનવતી જ સત્તા-એની દિમ્મતની, એને યુક્તિની, એની શક્તિની, એની વહેવારકુશળતાની, એના કાયાદાવાની એ માને છે કે જમતના જગતમાં જે જમતનાં કાટલાંથી વહેવાર કરે તે છતરો, ઈશ્વરી કે નૈતિક કાટલાં એ વેપારમાં કેઈ જાતની દખ્ખ નહિ કરે. પણ એની આ માન્યતા ખોટી પડે છે. ઈશ્વરના નીતિ વિધાનમાં શ્રદ્ધા ન રાખી, અયોગ્ય માનને યોગ્ય માર્ગથી જુદો પાડ્યો, તો એ નીતિવિધાનમાં માનનાર પોતાના પુત્રના હાથે એનો પરાજય થયો-એનું કિનારે પહોંચેલું નાવ ફૂંધી મથું.

હતાં દુન્યવી કટોકે આત્મા મોટે યુલુકારી જ નીવડ્યો. રાજ માતાપદ ન મળ્યું, પણ ઈશ્વરીપદ કેવું હોય છે એની જાંખી થકે એ પદ મોટે લાપકાન કેળવવાની અને એ સિવાયની બધી સંસાર વસ્તુઓને તુચ્છ ને નિરર્થક ગણવાની વૃત્તિ જાગી. (આ આધા પછીની જાસકા પહેલા અંકની તેજસ્વી જાસકા કરતાં જુદી જ પ જાન્ય છે) પુત્રને માઠી અપાવવા આકાશપાતાળ એક કરનારીને પ્ર શા સુખની વાત કહેવા માંગે છે તે જાણવાનો હિમજોડે પણ ન થતો. પુત્રે સરસ વધૂ પ્રાપ્ત કરી છે એ જાણીને પણ એ મનોવૃત્તિમાં કોઈ ફરક પડતો નથી. અને, એ જ જાસકા આપ કહે છે, “ઈશ્વરનું નીતિવિધાન તો એવું છે કે મનુષ્યે છલ ન કરે અને છલની શિક્ષા વહોરી ન લેવી...”^{૪૬} ખરે, સાતમા અંકમાં જાસકાનું ચિત્ર દોરી રમણભાઈ એ પોતાની પાત્રાલેખન—અર્થ પાત્રપલટા—ની શક્તિનો એક નવો ઉદ્ઘાસ આપણને દાખવ્યો છે. (જાસકાના પાત્રને લેડી મેકમેથ સાથે સરખાવવામાં આવે છે. પણ, પ્રજાજ માનસ પૂરતી જ એ એની સરખામણી ચર્ચ શરૂ

એનેના રાજ્યલોભમાં ઘણો તકાવત છે. જલકા પોતાના પતિનું હોઈ હકનું ગણતી તે રાજ્ય પાછું મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, ને મધ્યકાલીન સમયમાં હકનું રાજ્ય લેવામાં એ કરે છે તેવી ખટપટ ન્યાય જ ગણાતી. લેડી મેકમેથ તો પારકું રાજ્ય પચાવી પાડવા વિશ્વાસથી પોતાને ત્યાં બિતરેલા અન્નદાતાનું ખૂન કરવા મેકમેથને ઉશ્કેરે છે. રાજ્ય હકનું હોવા છતાં જલકા ખૂન કે રક્તપાતની વાત નથી જ કરતી. લેડી મેકમેથમાં જલકા જેટલી ભુદ્ધિમત્તા પણ નથી. એ માત્ર ખૂનાળવી જ છે. જલકામાં આપણને ખટકે છે તે એક જ વાનઃ લીલાવતી રાઈની પત્ની થાય એમાં એને ઢાઢ જાતની અરે-રાટી નથી થતી, બિલકું એ લગ્નને તે આશીર્વાદ આપે છે. તે સિવાય એ ખૂની મેકમેથપત્ની કરતાં ઘણું ઊંચું પાત્ર છે.

જૂની કથામાંથી રમણભાઈએ રાઈ ઉપરાંત બીજાં એ જ પાત્રો પોતાની કૃતિમાં ઉતારેલાં છે, પણ તે કેટલા ફેરફાર સાથે! પરબતએ માત્ર બાદશાહ છે. એના ગુણ કે દોષ એકે આપણે નથી જાણતા. પણ એ ઠીઠામાંથી રમણભાઈ પર્વતરાવનું અનેક દિશામાં કાર્યસાધક થતું સ્પષ્ટરેખ પાત્ર ઉપસાવે છે. એ પાત્રનું મૂળભૂત પ્રયોજન રાઈના વેશધારણ માટે જરૂરી મૂળ રાજા બનવાનું છે. પણ એ ઉપરાંત લેખક એને રાઈનું રાજ્ય કપટથી પચાવી પાડનાર બનાવી જલકાના પ્રયત્નોનો પાયો રચી આપે છે, રાઈના પરિચયમાં આવતી એ સ્ત્રીએને એ જ કેંદ્રમાંથી નિષ્પન્નવે છે, કુશ્કિ વડેમ એને જડતાના પ્રતીકનું તથા રાઈ માટે જલકા કરતાં જુદી જાતના પડછાનું કામ પણ એની પાસે સધાવે છે. એ વિષયી રૂઢિપ્રસત પાત્રની વિષમતા એ છે કે પોને જુદ ને વિધુર છતાં અનુપમ લાવણ્યવતી કન્યાને પરણે છે, ને બીજી બાજુ પોતાની પુત્રીને વૈધવ્ય સાથે નહિ તે માટે એકાંત મહેલમાં પૂરે છે! અર્ધાજ તરફ અવિશ્વાસ ન હોવો જોઈએ એ અપરિણીત અનબિદ્ય રાઈને સમજાવેલું સૂત્ર ૫૦ એને

ઠાઈ રીતે સમજાય એમ નથી. એ લીલાવતીના આવાસ ઉપર છપી ખારી રખાવવાની નિકૃષ્ટ હદે પહોંચી જાય છે ૫૧ એ વહેમી રાજવીનું મૃત્યુ પણ મદ્દ અને જ્યોતિષ પરની એની શ્રદ્ધાથી જ થાય છે.

છતાં પર્વતરાય સર્વથા દોષપાત્ર નથી. વીણા પ્રત્યે એને વાત્સલ્ય છે જ; અને એને પૂરી રાખવાની એની યોજનામાં એ જણાઈ આવે છે. ૫૨ વાંધો એટલો છે કે એ શદિ અને જડતા તરફ વળેલું વાત્સલ્ય છે. એ જ રીતે વૃદ્ધસમ અને કાયાકંપના પ્રયત્નોનું કારણ પુત્રપ્રાપ્તિની માનવસહજ, ને રાજવીને—એની જેમ માદી બધાવી પહેલા રાજવીને તો વિગેય—જરૂરી, ધમ્મલા હોઈ શકે. આ પાત્રના આલેખનમાં રમણુભાઈએ એક અસાધારણ સિદ્ધિ પણ ફર્યાવી છે : વ્યક્તિત્વના આટલા બધા અંશે તેઓ લગભગ ૫૩ મુગિત પાત્રમાં મૂકી શક્યા છે.

મૂળ કથામાંનું બીજું આવું પાત્ર તે શીતલસિંહ 'બવાઈસંગ્રહ' - માંની વાર્તામાં એનું વર્ચસ બધું છે, પણ વ્યક્તિત્વ કાંઈ નથી. અહીં રમણુભાઈ એનું વર્ચસ ઘટાડે છે, પણ એને વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ અર્પે છે. રાષ્ટ્રને પર્વત ઠરવાની યોજના જલકા જ ઠરતી હોવાથી પહેલી નજરે એમ લાગે છે કે શીતલસિંહનું પાત્ર નાટકમાંથી ઉઠાવી શકાત. પણ તરતા દીવનો પ્રમંગ લેખકે રાખ્યો છે, ને તેમાં શીતલસિંહ વિના આલે તેમ નથી. આ ઉપરાંત રમણુભાઈ પર 'કાન્તા'ની ધણી અસર છે, અને વિવિધ પાત્રો ને પ્રમંગોની

૫૧. લીલાવતીનો પર્વતરાય માટેનો ૪.૩ અને ૫૨ માં વ્યક્ત થતો પ્રેમ જોતા પર્વતરાયનો વહેમ તદન નાપાયાદાર લાગે છે

૫૨. જુઓ ૬.૫ માં “પણી મહાસજે . ગરણુની ખજાર ફેલાવી ” (પૃ ૧૩૮) આ અંદોળરતમાં શ્લેષુરેત માનસ વ્યક્ત થાય છે તેટલો જ પ્રેમ પણ વ્યક્ત થાય છે વૈધવ્યમાં ઇવન દુઃખી ન થાય તે માટે એ આટલા પ્રયત્ન કરે છે.

૫૩. 'લગભગ', કારણ એનું મદદ એક વાર તખ્તા પર દેખાય છે, ને એ પહેલાં એની ચીસ પણ સમજાય છે. (૧૩, ૧.૨)

શંકુલ રચના કરનાર લેખક 'કાન્તા'ના હરદાસ રતનદાસના કંઈક પ્રતિધ્વનિ જેવું પાત્ર મૂકી એની પાસે એના જેવી ખટપટ પણ કરાવે જ. એ સાથે એ પાત્ર છ તો પર્વતરાયના જૂઠાંબની ખજર નગરમાં પહોંચાડવા, રાહની નગરમાં ને મહેલમાં ફેરવવા, લીલાવતીના આવાસમાં લઈ જવા વગેરેની મુશ્કેલી પણ ટળે છે, અને રાઈ અને જાલકા બંનેને માટે એ પડછાડપ જની શકે છે. પર્વતરાય સામાન્ય દુનિયાદારીનો માણસ છે તો શીતલસિંહ દુનિયાદારીમાં મળી આવતા નીચ, સ્વાર્થી કાપુરો જેવો છે. નીચતાને પામરતા એ એની પાત્રતાનું મધ્યગિંદુ છે. પહેલા જ અંકથી આપણે એની ભીરતા જોઈએ છીએ. ૫૪ પોતાના જૂના માલિકની જેમ એ પણ જૂના વહેમોમાં માને છે, ૫૫ ખટપટ લેખી કરવાનું કૌશલ એનામાં નથી, પણ ખીમની ખટપટમાં સામેલ થાય એવો, સાથે જ ભારે લોભી, સ્વાર્થી, અને સ્વાર્થ ખાતર કોઈપણ જાતનો અરેકારો ન રાખનારો છે. કાવત્રાની વફાદારીનો એને ખ્યાલ નથી. એ રાઈને વિશ્વાસઘાત કરે છે, મંજરી અને પુરોહિતને ઉધાડા પાડે છે, ૫૭ ને ભર દરબારમાં મંજરીને “કુપાત્ર કૃતખી સી” ૫૭ કહેતાં અચ. કાનો નથી. એની પામરતા પરાક્રાંતિની છે. રાહને ગાદી પર બેસાડવામાં રહેલું અજીમતાપણું લીલાવતીને વ્યવસ્થિત રીતે કહેવાની પણ એનામાં શક્તિ નથી. ૫૮ આ જ કારણે રાહ એને સ્થાને દુર્ગેશનો સંગ પસંદ કરે છે. એ નકટો પણ ધણો છે. ૫૯

૫૪. એની પરાધાણા ૭.૩ માં જણાય છે.

૫૫. કમલપૂજ કરવાથી રાજ થવાય એમાં.

૫૭. જ્યારે કાવતરું ફૂટી જાય છે ત્યારે એ કહે છે, “રાણી સાહેબા ! મેં તો એ વાતની ધણી ના કહી, પણ, આ મંજરીએ અને પુરોહિત મદારાજે મારી પાસે પરાણે હા કહેવડાવી.” ૫૭ પૃ. ૧૭૨.

૫૮. “તારા જેવી વાચાણવાળી કહેતાં મને આવડે તો તો રાણીનું મન જરૂર ફરે.”

૫૯. માફી મળતાં તરત જ એ જમદીપને કહે છે, “આપે કૃપાવંદ

મૂળ વસ્તુમાં જેનું નામનિશાન નથી એ કલ્યાણકામનું સર્જન જાણકાના હાથમાંથી સરી પડેલી લગામ લેનાર કાષ્ઠ જેમજે તે માટે થયું છે. પણ એટલેથી જ રમણભાઈ અટકતા નથી. એ પાત્રને તેઓ ધણી રીતે ઉપયોગમાં લે છે. કલ્યાણકામ માત્ર મંત્રી નથી, પણ પરમ ઉદાત્ત સર્જન છે. જે કાષ્ઠ એના પરિચયમાં આવે છે તે એના ગુણોથી આકર્ષાય છે અને એની ધીજી હાવામાં શાંતિ અનુભવે છે. એ દુર્ગેશની જિંદગીને વેઠકાતી અટકાવે છે, પુષ્પ-સેનને સમજાવી પુષ્પસેન કમલા અને દુર્ગેશ એ ત્રણેનું બહુ કરે છે, કાટવાસે પકડી આણેલા ગોર અને વજમાનને બે ઉપયોગી વચન કહે છે. પર્વતરાવના ગુપ્તવાસની ખચર આવે છે તે જ ક્ષણથી એ રાજ્યકારભાર સંભાળતા હોય છે, પણ રાષ્ટ્ર દરબારમાં ખરી વાત કહી દે છે તે પછીની અતંત્રતામાં રાજ્યની મંપૂર્ણ લગામ તેમના હાથમાં આવી પડે છે. એ કપરા દિવસે દરમિયાન તેઓ લીલાવતીના પાયલ હૃદય ઉપર સુધાસિંચન કરે છે, શીતલસિંહ મંજરી અને પુરોહિતના કાવતરાનો તાગ મેળવે છે, અને રાજકર્મચારીઓ પ્રજા-જનો અને લીલાવતી ઉપરના પોતાના પ્રભાવનો રાષ્ટ્રને માદી અપાવવામાં ઉપયોગ કરે છે. આખા નાટક ઉપર એનો પ્રભાવ ઝલિજન જેવો છે, અને અને રાષ્ટ્ર એની પાસે જ આશીર્વાચનની પાચના કરે છે.

કલ્યાણમૂર્તિ કલ્યાણકામનું દાંપત્યજીવન પણ એટલું જ ઉજાગવળ છે. સાવિત્રી એના જેવા જ જિંદગી ગુણો, વિશાળ હૃદય અને પરહિત-કારી વૃત્તિ ધરાવે છે. કલ્યાણકામ એના જીવનમાં આટલું બધું કરી શક્યો તેમાં સાવિત્રીનો મોટો ફાળો છે. એ સેવાભાવી દંપતી થઈ મારો અપરાધ ક્ષમા કર્યો છે તો પ્રતિજ્ઞા લેવાની મને રત્ન આપશો," (પૃ. ૧૭૨) અને જેને વ્યથા 'ન્યાયનુ પ્રવલ્લુ'" (પૃ. ૧૫૫) કહેતો તેને જ પોતાની મિલકત પુરોહિત ને મંજરીના હાથમાંથી પાછી અપાવવાની વિનંતિ કરે છે. (પૃ. ૧૭૨)

પરહિતકારી તેટલાં જ રસિક, અને ધીરમંબીર તેટલાં જ પરસ્પર પ્રેમાસક્ત છે એ જાણી આપણને પરમ મંતોષ થાય છે, અને આવાં આદર્શ પાત્રો આપના માટે એમના સર્જક પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાની લાગણી જન્મે છે. ૧૦

કલ્યાણકામ અને સાવિત્રી કરતાં દુર્ગેશ અને કમલા જુદી જ જાતનાં દંપતી છે. એ બંને નાટકને સીધી રીતે ઉપયોગી નથી. પણ તેમનું સર્જન વસ્તુને સંકુલ બનાવવા, રનેદલમને પક્ષ લેવા, રાધને મિત્ર ને સાથી અપાવવા, નારીપ્રતિષ્ઠાને પુષ્ટ કરવા, બિમાર અમૃતદેવીની સારસંભાળ લેવડાવવા તથા કલ્યાણકામ-સાવિત્રીની પરોપકારિતાના નિદર્શન બનવા થયું છે. કલ્યાણકામ અને સાવિત્રી એકાંતમાં પણ એકબીજાને પ્રિયા અને પ્રાણનાય જેવાં સંબોધનોથી બોલાવતાં નથી, તો આ દંપતી એવાં છે કે તેમને “પ્રેમવાચક વચ્ચેથી સંબોધન કયો વખરની એક ધડી મધ હોય તો તે સૃષ્ટિના ઇતિહાસમાં નિર્ધારક મધ” એમ લાગે છે; કારણ તેઓ નવપરિણીત દંપતીનું ચિત્ર આલેખે છે. શીર્ષથી ઊછળતા દુર્ગેશ અને ઉત્સાહથી ઊછળતી કમલાનું દાંપત્ય કલ્યાણકામ અને સાવિત્રીના દાંપત્યની જેમ સ્વપર ઉપકારી નીવડે છે; મહત્વલોભી દુર્ગેશને મહત્વલોભ લગ્ન પછી નહિવત્ મધ જાય છે. ૧૧ કમલા અને દુર્ગેશ રાધની માતાની મંતાનવત્ સારવાર કરે છે. દુર્ગેશની મદદથી જ

૧૦. કોઈ વિવેચકે કહ્યું છે કે આ દંપતીમાં રમણસાહેબે જાવણે અનવૃથ્થે પોતાનું ને વિદ્યાળક્ષ્મણનું ચિત્ર ઉપસાવ્યું છે. મહુભાઈ કાંઠાવાળાએ લખ્યું હતું કે ‘વર્ષોથી ગુજરાતના પ્રધાનો વાલ્મીયા જ હતા; ને બાહોશીથી રાજ્ય ચલાવતા. રમ એ નાટકને અંતે “વિપ્રવચ” કહી કલ્યાણકામને બાહાણ બનાવ્યો છે. પણ બાહાણ આટલો કુશળ મંત્રી ન હોય.’ રમ.એ ઘરમાં કહ્યું હતું, ‘વાલ્મીયો કલ્યાણકામ જેઓ કુશળ હોઈ રાધે, પણ વાલ્મીયણ સાવિત્રી જેવી હાલી કાવણી ન હોય એ મહુભાઈએ કેમ ન વિચાર્યું ?’ (મુલા. ૭)

૧૧. પાછળ દર્શકે કહ્યું છે તો-મારા ચિત્તમાં વસેલી સ્વાર્થી રાજ્ય-લોભની અને અધમ રાજ્યદ્રોહની ભુદ્ધિ કેવી નહ મધ છે !

નાઇને સહચરીની પ્રાપ્તિ થાય છે રાઈ સ્ત્રીઓની અવદશા દૂર કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે તે પણ કમલાનો જ પ્રયોગ એ બંને પણ એના એ યજ્ઞમા મદદ કરે છે કમલાની વજુલ સાથેની વાતચીત પણ નારીપ્રતિષ્ઠાની દિશામા જ છે

પર્વતરાયની પત્નીનું પાત્ર પણ રમણુભાઈએ જાતે કલ્પેલું છે એનું મુખ્ય પ્રયોજન નાટકના પ્રવાહપરિવર્તનના સાધન બનવાનું, રાઈ માટે કસોટી પૂરી પાડવાનું અને બાળગર્ભ ને વધના કળેડાની માઠી અસર દર્શાવવાનું છે તે ઉપરાંત શાપની ક્લિપ્તસૂત્રી પ્રકટ કરવામા, રત્નદીપ અને પર્વતના મંતાનોના લગ્ન કરાવી ગુજરાતના વેરઝેર દૂર કરવામા, થોડો મધુર સુગાર સર્જવામા તે વૈધવ્યનું ચિત્ર આલેખવામા એ મદદરૂપ થાય છે

એનું લાવણ્ય અનુપમ છે એના અરમાન પણ એના લાવણ્ય જોવા જ તાજા અને જીવનરસથી છત્કાતા છે એ પર્વતરાયના આગમનની આમલી રાત્રે શયનખંડ શણગારે છે ત્યારે આપણને એના મુગ્ધ ઠોડીલા હૃદયનો પરિવ્યથ થાય છે સારા કૌશલપૂર્વક લેખકે પતિના મિલન માટેનો એના હૃદયનો ઉત્કાસ એ પ્રવેશમા વ્યક્ત કર્યો છે પણ આ પ્રવેશમા મુગ્ધ લાગતી અને પરમા પતિમિનનનો આનંદ અને એની ઠાકકેનું દુઃખ અનુભવતી લીનાવતી પૃથ્વીમા જ તદ્દન બદલાઈ જાય છે નવયૌવન પ્રાપ્ત કરીને આવેલા પતિને આવકારવા તત્પર બનેલી કૃત્સુક ને કૃત્કંઠ લીનાવતી અકંઠા પોણા કલાકમા તો બારેલા અગ્નિશા હૃદયવાળી જાગનારા વિધવા બની જાય છે જલકા સાથેની એની ટપાટપીમા માત્ર શીયળભગ કરવાની યોજના કરનાર પ્રત્યેનો તિરસ્કાર જ નથી દેખાતો, પણ

પ્રાણેશ્વરી ! તારા પ્રેમપ્રસાદ વિના એ સર્વ સુભાગ્ય મને મ્યાથી પ્રાપ્ત થાત !

તે પ્રેમ પ્રેરિ કરને અતિ ધર્મ આપી (૩૫૪)
આ પ્રેરક નાટકની અર્પણપત્રિકા સાથે સામ્યે ધરાવે છે

બડકે બળતા જીવનના અંગારા પણ નજરે ચડે છે. આ પાત્રપલટો સરસ છે. આગલી રાતે અને આગલા પ્રવેશમાં પ્રેમવચનો ઉચ્ચારનારી કીલાવતીને જાણકાને ડામવામાં મળ આવે છે.^{૧૨} આ પછી પણ એનો રોષ શમ્યો નથી. થોડી વારે એ કહે છે, “એનો પુત્ર રાજગાદી લેશે”^{૧૩} થોડા જ દિવસમાં પતિમરણ અને છઠ્ઠા આઘાતથી એ ધરડી યઈ જાય છે. નાટકના તે પછીના પ્રવેશો વાંચતાં માત્ર પૂર્વમાહિતીના બળે જ આપણે એને જીવાન જાણીએ છીએ.

જાણકાની જેમ એનું પણ જીર્ણોક્તિરણ ચાપ છે. તાત્કાલિક ક્રોધમાં પોતે જે વૃત્તિ બતાવી હતી તેમાંથી એ પાછી હટે છે. ધીરે ધીરે એને સમજાય છે કે જાણકાનો જ પુત્ર રાજગાદી માટે સૌથી લાયક છે. એણે જ પોતાની સુજનતાથી શીષણબંધની મહાન વિપત્તિમાંથી એને ઉગારી હતી. આ નિર્ણય ક્યાં પછી એની આગળ એક વિષમ સવાલ આવે છે, અને દુઃખી પણ સ્વસ્થ થયેલી છુદ્ધિએ એ એનો જવાબ કાઢે છે. વીણા અને રાઈ પોતાના લગ્નમાં એના આશીર્વાદ માંગે છે; બાળકગન અને નાની ઉમરના વૈધવ્યનાં કપરાં ફળ એ જાતે ભોગવી રહી છે. આથી સદીઓની શ્રદ્ધાની વિરુદ્ધ જઈને પણ એ પોતાની સાવકી પુત્રીને વૈધવ્યદુઃખમાંથી જીવરવાની—રાઈ જોડે લગ્ન કરવાની—મંજૂરી આપે છે; ઉપરાંત ખુદને દિલે તેમને આશિષ પણ દે છે. શ્રદ્ધાસ્ત્રમાજાપની પુત્રી અને વહેમી પતિની સ્ત્રી હોવા છતાં મધ્યકાલીન યુગમાં એ આ મહાન ઉદારતા દર્શાવે છે; જો કે એમાં એના પ્રધાનની દોરવણી પણ આપણે કન્પી શકીએ છીએ. પોતાના શીલ-પ્રેમથી આપણાં મન જીતી લેતી આ ‘સ્ત્રી’ આ ધન્ય નિર્ણયથી આપણાં મન સંવિશેષ જીતી લે છે. પ્રસંગો સાથે વિકસતી યુવતી

^{૧૨}. એ સંતોષથી કહે છે, “મે” અને કવી ડામી ૧...એને શાપ ઘટતો નથી ?” (૫-૩, પૃ. ૧૧૦) ^{૧૩}. ૫-૩, પૃ. ૧૧૦.

લીલાવતીનું પાત્ર કલ્પવામાં રમણુભાષ્યએ જોટલી કુનેહ વાપરી છે તેટલી જ દિગ્મત એનો આ માનસપક્ષે. દર્શાવવામાં વાપરી છે. અને છતાં એ પક્ષે અત્રીતિકર નથી લાગતો; અને એમાં જ તેમની પ્રતિભાનો વિજય રહેલો છે.

લીલાવતીનું પાત્રાલેખન જોયા પછી વીણાવતીનું પાત્રાલેખન વિશેષ ક્લામય નથી લાગતું. એનું પ્રયોજન નાયકની અર્ધાંગી બનવાનું, લગ્ન દ્વારા જે દુસ્મન કુલોની એકતા કરવાનું, તખ્તાઉપર વિધવાલગ્નને આવિષ્કાર આપવાનું, ને બાળલગ્નની હસનીયતા દર્શાવવાનું છે. એના ઇત્તાન્તથી થોડો અદ્ભુત રસ પણ નિષ્પન્ન થાય છે. વીણાવતી મુગ્ધા છે અને આખો વખત માત્ર મુગ્ધાનો જ વેશ ભજવે છે. લીલાવતી દ્વારા પતિમિલનોત્સુક સ્ત્રીના હૃદયના ભાવ બહુ જ સરસ રીતે નાટ્યકારે આપણને દર્શાવી આપ્યા છે, એટલે આ મુગ્ધા માત્ર એના મુગ્ધ પ્રેમથી વિશેષ આકર્ષક નથી બનતી. વળી રમણુભાષ્યની આજ્ઞાથી એને શરિનો ઉપહાસ કરવાની દરજ્જા પણ સ્વીકારવી પડી છે. પણ લીલાવતીમાં જે એક વસ્તુ નથી તે વીણાવતીમાં છે. લીલાવતીમાં કવિત્વ છે અને હૃદયના રસિક ભાવોને પ્રેરકમાં મૂકવાનું આતુર્ય પણ છે. પણ વીણામાં જે શક્તિ ઉપરાંત મંગીતની શક્તિ થે છે. એક દરે મુગ્ધ ઋજુતા અને રાધ પ્રત્યેની—એને પિતૃધાતી બહુવા છતાં ન ટળતી—હઠ આસ્કિત સિવાય એનામાં ખાસ વિશેષતા નથી.

લીલાના પાત્રાલેખન જોડે સરખાવતાં વીણાનું પાત્રાલેખન જેમ જિતરતું લાગે છે તેમ લીલાની દાસી જોડે સરખાવતાં વીણાની દાસી જિતરતી લાગે છે. મંજરી શુદ્ધિશાળી, ધીટ અને વાચાળ છે. એની પ્રેરણાથી જ શીતલસિંહ કાવતરામાં ભાગ લે છે. પુરોહિતને પણ એ જ કાવતરામાં બેળવી શકે છે. એ શીતલસિંહ કરતાં આગળ વધી રાણીને સ્વહરતે મારવા તૈયાર થાય છે. વસ્તુતઃ મંજરી આગળ શીતલસિંહ ખવાસ જોવો લાગે છે, તો શીતલસિંહ જોડે

સરખાવનાં મંજરી રમણનાણી જેની બામે છે; શિર કપાય એના કરતાં નાક કપાય એની એને વધારે ખીક છે. જનસકાની જેમ જર પડે એ પણ જુદા જુદા વેશો ધારણ કરી શકે છે. જનસકાએ માત્ર સ્ત્રીવેશો જ ધારણ કર્યા હતા તો મંજરી જ્ઞાત્રજી અને અત્તર વેગનારના સ્વાંગ પણ સજી શકે છે. જનસકા રાહના કામગ ઉપર માર્મિક પદ્ધતિ સખી શકે છે, તો મંજરી પણ “દીકરા દીકરી પરજો સુખે” જેવું જોડકણું જોડી શકે છે. એકંદરે મંજરી કામેશ, દોશિપાર, નીડર અને એને લીધે આકર્ષક છે. આમજી જોયું તેમ એના ઉપર ‘કાન્તા’ની દારી તરલાની અસર છે.

લેખા સામાન્ય પાત્ર છે. વીજાની પરિચારિકા બની એના શ્રમવાસનો બેઠ બોલવા એનું સર્જન થયું છે અને એ પ્રયોજન એ પાર ઉતારે છે; સાથે સમાજસુધારાની ચર્ચામાં થોડી સહાયત્વ બને છે. વીજા મારેનો એનો પ્રેમ જ એની પાત્રનાનું સૌથી આકર્ષક પાત્ર છે.

પુષ્પસેન બાવાજી વગેરેનો વિચાર નહિ કરીએ તો ચાલશે, પણ એમાં એક અપવાદ દરવો પડશે; અને તે બદ્ધજી વંદુલનો. એ પૂર્વકાલીન નાટકોના વિદ્વપક જેવો પ્રાચ્ય વિનોદમાં આનંદ પામતો પ્રમંથ-અપ્રમંથે સર્વત્ર હાજર રહી મગરા મૂકેનો ટોળિયો નથી, કે અંશકૃત નાટકોના વિદ્વપક જેવું જડ ખીલું નથી. એ શોકસ-પિયરના ટેલકાકે વિદ્વપકોની જેમ સ્વતંત્ર પાત્રને દરજ્જે પડાવે છે; જો કે એ નાચકના મિત્ર ને માર્મિકનું સ્થાન નથી પામી શકે તો. કદાચ શોકસપિયર પરથી જ પ્રેરણા લઈને રમણુભાઈએ એને સમકાલીન રંગભૂમિના વિદ્વપક કરતાં ઊંચી દક્ષાએ મૂકી એની પાસે હાસ્યની સાથે કોઈક છંતર કાપી—અહીં મંસારસુધારાના પ્રચારનું—પણ સધાવી લીધું છે. બદ્ધજીની આ લઘુ આવૃત્તિ નિર્દેશ હોઈ વિશેષ કલામય છે. એની વાણી બે જાનની છે. રમણુભાઈએ વારાફરતી એમાં મૂર્ખતા અને વાક્યાનુર્થ-હાસ્યારપદના અને હાસ્યરસિકતા—દાખલ કરેલાં છે.

આ બધાં પાત્રોનો અંજન આણુતાં રમણુભાઈએ પશ્ચિમના કલાન્યાય, ભારતના કર્મકલ અને પોતાની 'ધર્મશ્રદ્ધા'મય છે તેમ જ ન્યાયકર્તા છે, તેની દયા અને ન્યાય સાથે પ્રવર્તે છે. અપરાધી પણ તેની દયાના પાત્ર છે, તે જ પ્રમાણે તે અપરાધીઓના અન્યાયને વિનયવંત થવા દેતો નથી. તેના શાસનમાં ક્ષમા છે તેમજ દંડ છે' ૧૪ એ માન્યતાનો વિનયોગ કરેલો છે.

સત્વરથી રાષ્ટ્ર ધર્મશ્રદ્ધા નીતિવિધાનને વળગી રહે છે તો એને માત્ર આપીકી ગાદી નહિ પણ વીણા જેવું રમણીરત્ન પણ પ્રાપ્ત થાય છે. પિતાની જડતા ને મૂર્ખતાએ વીણા એકાંતનું તપ તપે છે તો એને રાષ્ટ્ર જેવો નરપુમવ જ નહિ પણ યુગરાતનું રાજમહિપીત્વ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જલકા ધર્મશ્રદ્ધા નીતિવિધાનને ઠોકરે મારે છે તો છેલ્લી ઘડીએ એની બાજુ વણસી જાય છે, અને એનો પુત્ર રાજગાદી પામે છે છતાં એ તો માલણુ તરીકે જ મરે છે. લીલાવતીના શીલની એણે દરકાર નથી કરી તો એનો જ શાપ સાબળતાં બાંગી પડે છે; પર્વતરાયના મૃત્યુનો ગેરલાભ લેવા પ્રયત્ન કર્યો છે તો એના મૃત્યુના ઓછાપાથી જ ત્રાસ પામીને મરે છે. ૧૫ પર્વતરાયે ખોટા માર્ગે રત્નદીપદેવનું રાજ્ય બચાવ્યું છે તો એના પુત્રને હાથે જ એ મરાય છે, એનો ધાતક જ એની રાજગાદીએ બેસે છે, એની પત્ની જ એને આશીર્વાદ આપે છે, અને એણે પુરુષના પડછાયાથી દૂર રાખવા ધારેલી એની વિધવા પુત્રી જ એને પરણી બેસે છે. આ સર્વ કલાન્યાયથી આપણને સંતોષ થાય છે. ધર્મશ્રદ્ધા નીતિવિધાનને લેખકની કૃતિમાં એ વસ્તુ જમતની કલ્યાણમય યોજનાના પ્રતીકની અને 'ધર્મશ્રદ્ધા'ની ગરજ સારે છે.

રમણુભાઈ કલાન્યાયમાં માને છે, પણ સાચા કલાકાર હોવાથી કલાન્યાયના ગુલામ નથી બનતા. મજરી અને શીતલસિંહને શિક્ષા

કરવાનો કાંઈ અર્થ નથી. એમ કરવાથી નાટકના અંતને કાંઈ રીતે કાપદો થાય એમ નથી. વળી, એ રીતે જે સગ્ન અપાય તે કુદરતી નહિ પણ કૃત્રિમ જ રહેવાની, જાણકાને ઘણેલી સગ્નની જેમ ઈશ્વરદત્ત નહિ પણ માનવદત્ત હોવાની. આથી તેઓ એ જાહેર સંજ્ઞામાંથી જતા કરે છે. 'વૃદ્ધસમુદ્ધુ કન્નેકુ' અને બાળસમુદ્ધુનાં માણાં પરિણામ દર્શાવવા માટે તેમને સીધાવતીનો કચ્છ અંત આણવો પડ્યો છે. પણ એ અંત કૃત્રિમ રીતે નથી આવતો. સીધાવતી મરે છે એમાં કલાની કાંઈ જાતની ક્ષતિ નથી થતી. બિધટું, નાટકમાં દર્શાવેલી રીતે થતા એના મરણથી પ્રજા માનસિક આધાન ને એમાંથી જન્મતાં કરણ પરિણામોનું સરસ નિષ્પાદન થાય છે અને એમાં કોઈ નાટ્ય-કલા રહેલી છે.^{૧૧}

આ નાટકમાં પાત્રો પ્રસંગને પુષ્ટિ આપે છે અને પ્રસંગ પાત્રોને ધકાતો જાય છે. જાણકાના પતિનું રાજ્ય પર્વતરાયે આંધકી લીધું હોવાથી જાણકામાં એ રાજ્ય પોતાના પુત્ર માટે પાછું મેળવવાની કુદૃષ્ટિ આકાંક્ષા જામત થાય છે અને સાધનરહિતતાને લીધે એનામાં ખટપટ પ્રવેશે છે. એ યુક્તિપૂર્વક પર્વતરાયને વાડીમાં બોલાવે છે તો ત્યાં એમના મૃત્યુનો પ્રસંગ નીપજે છે. આ મૃત્યુનો લાભ લઈ પોતાની શક્તિઓનો વિનિયોગ કરી એ રાષ્ટ્રને રાજ બનાવવાનું નક્કી કરે છે. જાણકાએ ધરેલી પ્રસંગમાલા રાષ્ટ્રના સ્વભાવને લીધે જુદે જ માર્ગે વળે છે. રાષ્ટ્ર નીતિમાન છે, પણ માતાનું આશિર્વાદ અભિજ્ઞાન થતાં માતૃપ્રેમના આવેશમાં એનાથી અનીતિએ રાજ્ય લેવાની હા પાડી દેવાય છે. એણે રાજ્ય લેવાનું કળૂક કરેલું છે, પણ પર-સ્પર્શનો પ્રસંગ આવતાં એનો નિર્ણય પલટો ખાય છે અને પ્રસંગો પલટાઈ જાય છે. ન્યાયી રાષ્ટ્ર પંદર દિવસનો વનવાસ સ્વીકારે છે.

૧૧. આનાથી જુદા, લીલાને પણ કલા-વાચ જ મળે છે એમ દર્શાવતા રસિક સૂદમ વિવેચન માટે જુઓ સાવિત્ર, પૃ. ૧૭૦-૧૭૧.

પ્રસંગો એને પ્રેમમાં દોરે છે. એ વિધવાને પણ પરણવા તૈયાર હોવાથી એક પક્ષે શીતલસિંહની ખટપટોને ફાલવાની તક મળે છે, બીજે પક્ષે રજપૂત સિંહાસન ઉપર વિધવા રાજમદિની તરીકે બેસે છે. એનામાં અમુક યુગ્મો છે એટલે અને રાજ ન-ધણિયાતું છે તેથી ગુજરાતી પ્રમળનો, રાણી ને કર્મચારીઓ એને ગાદી આપે છે.

આવાં પ્રયોજન વસ્તુ રસ પાત્રો અને પ્રસંગોએ મળી પુસ્તકની નાટ્યાત્મકતામાં કેવો ફાળો આપ્યો છે ? ‘રાધનો પર્વત’ની વસ્તુસંકલના-વસ્તુવિકાસ-નાટ્યતત્ત્વ-તખ્તાલાયકી કેવાં છે ?

એ વિશે વિવેચકોમાં મતભેદ છે. ૧૯૨૯માં પ્રો. ઠાકોર કહે છે, “વસ્તુ પોતે ઠાઈ ખાસ રસને ચોખી શકે એવું નથી અને રસજન્માવટ નથી સધાઈ, એટલે તખ્તા ઉપર ફરીફરીને જોવાનું કે ફરીફરીને વાંચવાનું પણ મન થતું નથી.” ૧૭ ૧૯૪૭-૪૮માં એ લેખ ફરી છપાવતાં એ વાક્ય પછી તેઓ ઉમેરે છે, “વસ્તુવિકાસ એટલે ખનાવોના વેગમાં પણ આપી કૃતિ મંદ છે.” ૧૮ બીજા વિવેચકોએ સામાન્ય રીતે નાટકને વખાણેલું છે, પણ તેમાંના ઢેટલાકે છેલ્લા બે અંકો અને નાટકમાંના સમાજસુધારા અંગે ખંડનમંડનાત્મક ચર્ચા કરેલી છે.

પ્રો. પાઠક કહે છે, “ઢેટલાક એવી શંકા કરે છે કે કતોના મંસારસુધારાના ઉત્સાહને લીધે નાટકની કલાને હાનિ પહોંચી છે. બે જ નાનાં સ્થાનો સિવાય અન્યત્ર મને એવું જણાયું નથી: પહેલું સ્થાન...કમલા દુર્જેશને સ્ત્રીના ઉદ્ધારને માટે યજ્ઞ આરંભવાનો મંકલ્પ કરાવે છે એ...બીજું એવું સ્થાન...જ્યાં લીલાવતી જાલકાને શાપ આપે છે તે...આ આખું દશ્ય શાપની ફિલસૂફી લાવવા જ જાણે

૧૭. ૨૫, પૃ. ૨૭૨.

૧૮. ‘વિવિધ બ્યાખ્યાનો ૨,’ પૃ. ૮૪. મુલામતમાં તેમણે કહ્યું કે મેથ્યુ આર્નોલ્ડે જેને નાટ્યત્વ તરફ દુર્લ્લેષ કરતી “પરપલ પેંચીઝ” વાળી કૃતિ કહે છે તેવી આ છે.

મૂક્યું હોય એમ જણાય છે." ૧૯ ગ્રે. રાવળ ૧૯૪૮માં લખે છે:
 "કુલ સાત અંકના પાંચીસ પ્રવેશોમાં પહેળું યજ્ઞને પચરાયેલું નાટક
 પ્રથમ વાયને જ એ પ્રતીતિ કરાવી દે છે કે, નાટકકાર અત્યારના
 કેટલાક ઉત્પાતિયા લેખકો જેવા નથી, પણ સ્વચ્છતાથી હું પેટ
 વસ્તુપ્રવાહને પોતાની મેળે વહેવા દે છે. વળી નાટક કંકડે કંકડે લખાયું
 છે તેથી પણ સધન સુશ્લિષ્ટતાને બદલે આવો વિસ્તાર થઈ ગયો
 છે." ૭૦ ૧૯૪૬માં તેઓ લખે છે :

વસ્તુની દૃષ્ટિએ મહત્વના ત્રણ જ અંકો છે: પહેલો, જેમાં રાધને
 પર્વતરાવ બનાવવાની યુક્તિનો અમલ ચર ચાય છે; ચોથો, જેમાં લીલા-
 વતીના પતિ યવાનું આવશે એ નવા બાને સચિત બનેલ રાધનું કમ
 મનોમંથન અને મંથનોચર નિર્ણય રજૂ થાય છે; અને પાંચમો, જેમાં
 એ નિર્ણયનો રાઈ અમલ કરે છે. પહેલા ને ચોથા અંક વચ્ચેનો માલો
 પૂરવા માટે જ બહુધા તો બીજો અને ત્રીજો એ બે અંકો ચોલ્યા છે...
 પાંચમા અંકને અંતે પશ્ચિમની રીતે ઉવડનો પડદો પાડી શકાય... પણ
 રાધને એના નીતિશુદ્ધ આચરણનો બદલો આપીને નીતિનો વિનય
 બતાવવો કર્તાએ ધાર્યો છે એટલે એમણે અંકો ૬ ને ૭ ચોલ્યા છે...

એકઠે તો... આ નાટકની કદેશપ્રધાનતાએ તેની કલાત્મકતાને કેઈ
 ગંભીર નુકશાન કર્યું નથી. ૭૧

આ વિવિધ અને વિરોધી મતોમાં તથ્ય શું? ગ્રે. રાવળ કહે છે તેમ

વસ્તુસંકલનાનું કોશલ તો રમણભાઈએ પહેલા જ અંકમાં બતાવી
 આપ્યું છે. એમાં નાટકનો સૌથી અચત્યનો બતાવ જે પર્વતરાવનું મૃત્યુ
 તેને વિષતે રજૂ કરવામાં આવે છે. વળી પર્વતરાવના મૃત્યુ બાદ નિપજ્જી
 પરિસ્થિતિની સૂત્રધારિણી એવી બલહાના પાત્રની રેખાઓ બહુ રપટ રીતે
 એ અંકમાં દોરી લેવામાં આવી છે. એની સાથે સાથે જ નાટકના નાયકનો
 પણ જરૂર પૂરતો પરિચય—એનાં ત્યાર પછીનાં બધાં વર્તનને સમજવામાં
 મદદગાર થાય તેટલો પરિચય—કરાવી દેવામાં આવ્યો છે. વળી રાઈને

બલકાનું ખરું અભિજ્ઞાન કરાવી આ અંકમાં જ રાઇના હૃદયનું મંથન ખીજ રૂપે બતાવી નાટકની કેન્દ્રવર્તી ભાવનાનાં ચક્રને પણ લેખકે ગતિ આપી દીધી છે. નાના નાના માત્ર પાંચ જ પ્રવેશમાં ક્ષતિ આ બધું સમાવી દઇ પોતાની પ્રતિભાનું દર્શન કરાવી આપ્યું છે. ૧૯

પણ, પહેલા અંકની આ પકડ ખીજા અંકમાં ચાલુ રહેતી નથી. આ આખા અંકમાં લેખકે કલ્યાણકામ અને સાવિત્રીને જરા પ્રાધાન્ય આપી દીધું છે, અને પરિણામે વસ્તુપ્રવાહ થંભી જતો લાગે છે. આ અંકમાં જલકા દુર્ગેશને રમાડી જાય છે, રાઈને દુર્ગેશ પ્રત્યે આકર્ષણ થાય છે, અને રાઈનો ઘોડો બડકવાથી એને અકસ્માત કલ્યાણકામ ને સાવિત્રીને ત્યાં જવાનું થાય છે—આટલા પૂરતું જ કાપ આગળ વધે છે. ત્રીજા અંકની પણ એ જ સ્થિતિ છે. રાઈ, દુર્ગેશ અને કમલાની નગરચર્ચા પાછળ લગભગ આખો અંક રોકાયેલો છે. એ પ્રવેશોથી નાટક બજવાય ત્યારે દસ્તાવેજતા વધે છે. પણ જે વસ્તુ એક પ્રવેશમાં સમાવી શકાત તેની પાછળ ચાર પ્રવેશ ચોળ્યા છે, ચોથા અંકમાં છ મહિના પૂરા થવાના ઉપાન્ત્ય દિવસે કાપ શરૂ થાય છે. આ આખો અંક ફરી વેગ પકડે છે. એમાં રાઈ લીલાવતીના આવાસને ઉપરની ખારીએથી નીરખે છે એ બળવાન પ્રસંગ અને તે પછી ઈશ્વર પાસે સદાચરણગળ માંગી “પરમ સંતોષકારક” નિર્ણય કરે છે એ તુમુલ હૃદયમંથનવાળો પ્રસંગ આવે છે. અત્યાર સુધી કાપ જે નિશ્ચિત દિશામાં વહે છે તેમાંથી નવી જ દિશામાં પસરો ખાશે એવી આગાહી આ અંક કરાવે છે, એટલે નાટકચત્રની દૃષ્ટિએ એ બહુ મહત્વનો છે. છતાં આ અંકમાં તરતા દીવાવાળો ‘બવાહસંગ્રહ’માંની વાતીમાં પ્રસ્તુત પણ આ નાટકમાં નિરુપયોગી થઈ પડેલો પ્રવેશ પણ આવે છે. એ બાદ કરતાં આખો અંક આયોજનકૌશલની દૃષ્ટિએ પહેલા અંકની હરોળમાં ચૂકી શકાય. નાટકની દૃષ્ટિએ પાંચમો અંક સફળ થી વધારે મહત્વનો છે. રાઈ અને લીલાવતીના મેળાપનો નાજુક પ્રસંગ, જલકા અને લીલાવતી વચ્ચેની ટપાટપી, અને ખુલ્લો

દરબાર, એ ત્રણે પ્રવેશો જોટલા મહત્વના છે તેટલા જ કારીગરીની અસાધારણ કુશળતાવાળા છે.

હેલ્લા બે અંકો વિશેષ ટીકાપાત્ર બન્યા છે. થી. નરહરિ પરીખ કહે છે કે “છટ્ટો અંક આખો જાણે બહારથી આણીને બેસાડી દીધા જેવો લાગે છે. નાટકના મુખ્ય વસ્તુ સાથે આ અંકના પ્રસંગને કંઈ જ સંબંધ નથી. નાટકનું કાર્ય પાંચ અંક પૂરા થાય ■ ત્યાં જ પૂર્ણ થવા આવે છે...છટ્ટા અંકમાં નવી જ વસ્તુ દાખલ થાય છે.”^{૭૨} પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ કહે છે: “હેલ્લા બે અંકમાં નૂતન નાટકનાં તત્ત્વો દેખાય છે. આ બેઅંકી નાટકને પૂર્વ ભાગ જોડે થોંગડાનો નહિ છતાં આઠો જ સંબંધ છે.”^{૭૩} આમ, ટીકાનો સારાંશ એ છે કે નીતિમાન રાષ્ટ્રને ગાદી મળે એ તો બરાબર છે, પણ વીણા સાથેનો એનો પ્રેમ અને લગ્ન તથા મંજરી અને શીતલ-સિંહની ખટપટ જરૂરી નથી. ગાંધીજીને પણ એમ જ લાગેલું.^{૭૪}

પહેલાં વીણાના પ્રશ્નો વિચાર કરીએ. આ નાટક ઉપર સંસ્કૃત નાટ્યપદ્ધતિની ઘણી અસર છે. છે તેમ^{૭૫} એ સાત અંકોમાં વહેંચાયેલું છે. એમાં ૭૩ અને ૫તાકા-સ્થાનકના પ્રયોગો છે. એમાં

૭૨. ૨૧, પૃ. ૪૧૧.

૭૩. વિવેચના, પૃ. ૧૨૦.

૭૪ મહાદેવભાઈની ડાયરી, તા. ૨-૭-૧૮.

૭૫. રાપની ઢાંચ પરથી જણાય ■ કે પહેલાં અંક ખીલમાં નવ પ્રવેશ હતા. પછી છટ્ટા અંકનો સારગાતનો ભાગ લખતાં ૨૩એ ખીલ અંકના ઢુકડા કરી અત્યારનો ખીલો ને ત્રીજો અંક બનાવ્યો, ને તે પછીના છટ્ટા અંક સુધીના અંકોમાં એક એક આંક વધાર્યો, ને એમ છટ્ટો અંક સાતમો થયો. ઢાંચમાં અત્યારના ૭૧ નો અંત અને ૭૨ની સારગાત માય ■ તે પાના પછી ફેલિયોને રમાને આવા સુધારા નથી. એટલે મૂળ ૬૦૧ લખાઈ રહેતાં તેમણે આ ફેરફાર કર્યો છે. ત્યાં આવતાં કે તે પહેલાં થોડા લખાઈ પર, તેમણે અંકબંધવરથામાં આ ફેરફાર કરવાનો વિચાર કર્યો હશે. આમ અસલ થોળના પ્રમાણે પહેલા અંકમાં કાળરાત્રિ, ખીલમાં

મંસ્કૃત દબનો વિદ્યુત્ક આવે છે. વિધવા છતાં અક્ષતયોનિ નાપિકા
પણ મંસ્કૃત દબની જ લલિત, કામલ, સુશીલ, સુગંધ છે. કલ્યાણકામ
-સાવિત્રી જેવાં પાત્રો પણ મંસ્કૃત શિષ્ટ નાટકની ધારીનાં છે.
નાસ્ટ્રીચિત્તસ્ય પ્રવેશઃ એ સૂત્રનું એમાં—અમુક અપવાદો સાથે—
પાલન થાય છે, અને ભરતવાક્ય પણ આપ્યા વિના રહેતું નથી.
નાટકની ભાષા પણ મંસ્કૃત નાટકોના જેવી કંઈક ટાઢી છે. નાટકનાં
પ્રીતિ, વાતાવરણ ને લંબાણ પણ મસ્કૃતની જ અસર ખતાવે છે
વળી અલ્પ વચ્ચે આવતા સુભાષિત જેવા અને અન્ય શ્લોકો પણ
એને મંસ્કૃત દબનું બનાવે છે. નાયક નાપિકાને સંકટમાંથી બચાવે
તેમથી એ બે વચ્ચે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય એ પણ મંસ્કૃત પ્રણાલિ છે.
પ્રે. રાવળ ખતાવે છે તેમ, “‘કુર્ગેશ ને કમળા બેઠેલા પ્રવેશ કરે
છે’ જેવાં દૃશ્યસૂચનો,...પાંચમા અંક પછી મંગલાન્ત અર્થે
મધ્યમ સૂરમાં ગોઠવાયેલા બે અંકો, અને ગુંગાર, હાર્ય ને કરણ
જેવા રસોની વ્યવસ્થા” ૭૬ પણ આ જ વસ્તુ દાખવે છે. હવે
મંસ્કૃત નાટકોમાં જેમ કરુણિકા આવતી નથી તેમ સામાન્ય રીતે

છ માસનો ગાળો, ત્રીજામાં રાઈનો નિર્ણય અને તરતા દીવા, ચાથામાં
સવારીથી દરબાર, પાંચમામાં પ્રભુ અને છઠ્ઠામાં નિર્વંહણ એ ક્રમ હતો,
ને છે તેના કરતાં એ વધુ સુચોદિત છે. આના પરથી પણ અનુમાન થાય
છે : ૧. વસ્તુની રેખા મનમાં લગભગ નકો હતી, પણ અંક ને પ્રવેશની
વહેંચણી કરી નહોતી. ૨. નાટકના છેલ્લા ભાગનું વસ્તુ અત્યાર કરતા વધારે
દૃષ્ટેલુ, પણ નાટક છાણુ લાગતા કે બીજા જમી તે કારણે આ તબક્કે એ દાખો
નાખવાનો કે કે કાવવાનો નિર્ણય કર્યો કે મૂળ યોજના પાલ જ અંકની
હતી, અત્યારના છઠ્ઠા—અસલના પાંચમા—અંકમાં પ્રેમ લપસાત નિર્વંહણ
પણ આવી જવાનું હતું, પ્રેમના પ્રવેશો આટલા થશે એવો ખ્યાલ નહોતો,
મંજરી-શીતલસિંહની ખટખટ મૂલ યોજનામાં નહોતી આ બહુ ઓછા
વિસ્તારની હતી

તેનો નાપક પરણ્યા વિના પણ રહેતો નથી. ૭૭ ગ્રા. પાક કહે છે કે 'રાષ્ટ્રને માત્ર ગાદી મળે તેમાં આપણી અપેક્ષા કંઈક અધૂરી રહી જાય છે. રાષ્ટ્રનો ગાદી ઉપર તો હક હતો જ. પણ એની આવી ઊંચકટ નીતિનિષ્ઠા અને ઈશ્વરપ્રેમને ગાદી ઉપરાંત બીજું પણ કંઈક મળવું જ જોઈએ.' વળી રમણભાઈ સંસારના પાપાપ ગૃહસ્થાશ્રમના ખાસ હિમાયતી હતા. એમનાં લખાણો પરથી એમની માન્યતા એવી પણ જણાય છે કે દાંપત્ય એ માનવ-જીવનમાં અતિ આવશ્યક વસ્તુ છે. એટલે તેઓ રાઈને કુંવારો બાગ્યેજ રાખે. રાજા જેવી પ્રજાના અનુકરણને યોગ્ય વ્યક્તિ ગૃહસ્થાશ્રમી ન હોય તો એની પ્રજાસેવા અને અનુકરણીયતામાં કંઈક ઊણપ રહે. તે ઉપરાંત એ પણ ખરું કે રમણભાઈને નાટકમાં રોહસન અને વિધવાલગ્નનો પ્રશ્ન છેડવો હતો અને બંને તો બાળ-લગ્ન વિરુદ્ધ પણ કંઈક કહેવું હતું. રોહસનનું ચિત્ર દુર્ગેશ અને કમલા દ્વારા આપ્યું હતું. પણ નાપક દ્વારા તે અપાય તો રોહસનની છાપ ભાવકના મન ઉપર વધારે સર્જક એસે. નાની ઉંમરમાં પરણેલી લીલાવતીનું દુઃખ પર્વતરાય-લીલાવતીના કળેડામાં આવે કંઈક જોયું હતું. પણ જે રીતે તે રજૂ થયું હતું તેના પરથી વૃદ્ધલગ્ન અને કળેડાની દુઃખદાયકતા જેટલી સ્પષ્ટ રીતે બાળલગ્નની હાસ્યારપદતા એના સમક્ષ વ્યક્ત થઈ નહોતી. વીણાવતી દ્વારા એ વસ્તુનું વધારે હલ ચિત્ર આપી શકાય એમ હતું. (અને વીણા અને એની દાસીની વાતચીત દ્વારા એ અપાયું છે.) રોહસન અને બાળલગ્ન વિશે તો બીજી રીતે થોડીવણીએ યોજના થઈ હતી, પણ વિધવાવિવાહનો સવાલ હજુ મૂકી શકાયો નહોતો. બીજા કોઈ પુરુષ સાથે વિધવાનું લગ્ન યોજવાનું કામ નાટકની મર્યાદામાં મુશ્કેલ પડે; એટલે રાઈ વીણાને પરણે જ નહિ તો વિધવાવિવાહ ખતાવવાનું રહી જાય. પણ તે ઉપરાંત વધુ તો એ કે રાજા જેવું.

આગેવાન પાત્ર અને રાઈ જેવો તેજસ્વી અને ભાવનાશીલ યુવાન એવું લગ્ન કરે તો તે વધારે અસરકારક ને અનુકરણીય થાય.

પ્રેા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ એ મતલબની દલીલ કરી છે કે છઠ્ઠા અંકમાં રાઈનો પ્રેમ જન્મે છે, વિકસે છે અને પરાકાષ્ઠાએ પહોં પહોંચે છે; પણ રાઈ અને વીણાવતીના પ્રેમને છઠ્ઠા અંકથી શરૂ કરવાને બદલે પહેલા, બીજા કે છેવટ ત્રીજા અંકથી [નાટકનું આયોજન જોતાં બીજા અંકથી ઠીક શરૂ થાય] શરૂ કર્યો હોત તો પાંચમા અંકને અંતે પૂર્ણાકૃતિ દાખવી શકાત, અને એ અંક જુદો ન પડી જત. પણ આ દલીલ ટકી શકે એવી નથી. આમ થાત તો અનુપમ સૌંદર્યવાળી વીણાવતીના પ્રેમમાં પડી ચૂકેલા રાઈને લીલાવતીના સૌંદર્યથી આકર્ષાતો ને છતાં એ કસોટીભાષી પાર ગીતર-તો ખતાવવાનું શક્ય ન થાત. વીણાવતીના પ્રેમમાં પડેલો રાઈ તે પછી લીલાવતીથી શેનો આકર્ષાય ?

આ પ્રવેશો એક જ અંકમાં લાગલામટ આવતા હોવાથી આગલા અંકના ઘેરા વાતાવરણને લીધે જરૂરી જનતી રાહતને બદલે એક જાતની એકતાનતાનો અનુભવ થાય છે. પણ એનો ઉપાય નથી. છતાં છઠ્ઠા અંકમાં માત્ર રાઈ અને વીણાનો પ્રણય આપ્યા કરે છે, ને સાતમા અંકનો પોણો ભાગ મંજરી, શીતલસિંહ અને રાજગોરની ખટપટો રોકે છે તેને બદલે છઠ્ઠા અને સાતમા અંકના પ્રવેશને એક-બીજામાં ભેળવી દઈ આ બંને અંકોની એકતાનતા ઓછી કરી શકાત.

હવે મંજરી-શીતલસિંહની ખટપટની યોગ્યાયોગ્યતા વગેરેનો વિચાર કરીએ. શેક્સપિયરનાં ધણાં નાટકોમાં, 'કાન્તા'માં (ને પોતાના પિતાની કૃતિમાં) લેખકે ખટપટ જોઈ હતી. આમ નાટકની રૂપરેખા નક્કી કરતાં રમણુભાઈએ ખટપટને આ નાટકમાં આવશ્યક ગણી છે. વળી સિદ્ધાંત તરીકે પણ તેઓ સર્વાનુભવરસિક કૃતિમાં દુષ્ટ માણસોનાં ચિત્રો આપવાનું આવશ્યક ગણે છે.^{૧૮} એટલે આ ધટનાની

યોજના થઈ છે. આમ ખટપટ મૂકવામાં આવી તે હીક છે, પણ તેનો નિર્વાહ સંતોષકારક નથી. શીતલસિંહને ત્યાં મંજરી આવે છે તે અથવા રાણીને એ બંને ને પુરોહિત મળે છે તે પ્રસંગો સારા છે, પણ રાઈ, દુર્ગેશ, કમલા વગેરે જેસીને કાવતરા વિશે માત્ર વાતો કરે છે એ ભાગ બહુ ઢીસો પડી ગયો છે ને એમાં કોઈ જાતનો રસ નિબ્ધન્ન થતો નથી.

આમ એકંદરે અમુક આંકમાં નાટકની કારીબરી અને નાટ્યાત્મકતા એના સર્જકની કલાકાર તરીકેની જોડી-શક્તિ બતાવી આપે છે, તો બીજે પક્ષે એના અમુક ભાગમાં ઢીસાશ મંદક્રિયા અને નાટ્યત્વની અવ્યવસ્થા કે અભાવ પણ જણાય છે.

રમણભાઈની નાટ્યકલા પર સંસ્કૃત પદ્ધતિની અસર છે તેમ શેક્સપિયરી ઢબની પણ અસર છે. આ બંને જાતની સંયુક્ત અસર 'કાન્તા' પર છે, અને 'કાન્તા'ની દૃષ્ટાંત આ આખા નાટક ઉપર પડેલી છે. નાટકનો ઉપાડ, વસ્તુસંકલના, એકંદર પાત્રાભિનન, સંઘર્ષ વગેરેમાં શેક્સપિયરી છાપ દેખાય છે. શેક્સપિયરના નાટકોમાં સંઘર્ષ બાહ્ય—પાત્રો વચ્ચેનો—તેમ આંતર—પાત્રના મનોમંથન રૂપ—બંને જાતનો હોય છે. અહીં રાઈને જાસકા સામે અને લીલાવતીના સૌંદર્ય સામે ઝગડવું પડે છે તે “પ્રમંગો બાહ્ય નહિ તેટલે અંશે રાઈના આંતરમંથનના જ ઘોતક છે.” ૭૯ રાઈ ખરી રીતે જાસકા-મતિવેગ અને લીલાવતીની સૌંદર્યપ્રિકા સામે નહિ પણ પોતાની કુર્જિતિઓ સામે જ લડે છે. શેક્સપિયરમાં આ આંતરસંઘર્ષ બહુ વાર નાયકની સ્વગતોક્તિઓ દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલો હોય છે. આ નાટકમાં પણ એમ જ બને છે. સંસ્કૃતમાં સ્વગતોક્તિઓ છે, ‘ઉત્તરરામચરિત’ અને ‘મુદ્રારાક્ષસ’માં તો લાંબી પણ છે, છતાં

કોઈ પણ જાતનાં વિધ્ન વિના એને તરત જ એ ગાદી આપવામાં આવે એવી યોજના સંભવાસંભવ અને નાટ્યાત્મકતાની દૃષ્ટિએ ખામીબરી ગણાય. એ બે પ્રસંગ વચ્ચે એને જ સમતા કોઈક જનાવો—અહીં વિધ્નો—આવવાં જોઈએ.

એમાં હૃદયમંથન કરતાં વસ્તુરહેાટની દષ્ટિ વધુ હોય છે. આમ રાઈની બંને લાંબી સ્વગતોક્તિઓમાં પણ લેખક શૈક્ષણિકરની નાટ્યરીતિને અનુસરે છે.

શૈક્ષણિકરની જેમ વાતાવરણ ચીતરવાના લેખાશમાં કવિત્વ-મુક્ત પ્રકૃતિવર્ણન પણ રમણભાઈ કર્યા વિના રહેતા નથી. એને મંસ્કૃત કરતાં શૈક્ષણિકરની અસર વધુ ગણવી બેઠે એ, કારણ કે શૈક્ષણિકરની જેમ રમણભાઈ પણ આ કાર્ય અમુક વિશિષ્ટ પાત્રો દ્વારા જ કરાવે છે. રાઈને એમણે આ કામ માટે સફૂથી વધુ અધિકારી ગણ્યો છે. ૧૦૫ આનો છોતક છે.

એક જ બાબતને ઉઠાવ આપવાને એકથી વધુ સમાંતર પાત્રો રચવાની તથા મુખ્ય પાત્રોને ઉઠાવ આપવા ગૌણ પાત્રો સર્જવાની જે સંકુલ નાટ્યરીતિને રમણભાઈએ પાત્રમત ઉદ્દાત્તાતા, પાત્રની વૃત્તિ પ્રમાણે ગતિ, કાવતરાખોરવૃત્તિ, દાંપત્યભાવ વગેરે પરત્વે ઉપયોગ કર્યો છે તે પણ અત્ય નહિ પણ શૈક્ષણિકર આદિ પાશ્ચાત્યોની જ છે.

કેટલેક રચણે રમણભાઈએ સુમનની કલાને કુશળતાથી ઉપયોગ કર્યો છે. કેટલાક નાટ્યકરો અમુક ઉક્તિ સાંભળનાર પાત્ર સમજે એ કરતાં બોલનાર ને બાવકો વધારે સમજે એવા વાણીના ચમત્કારનો ઉપયોગ કરે છે. રમણભાઈએ પણ કેઈકે રચણે એમ કર્યું છે. ૮૦ એકથી વધારે જગ્યાએ તેમણે વાત વાણી લેવાની—અપ્રસ્તુતમાં જતી હોય તે ત્યાંથી અપ્રસ્તુતમાં લાવવી, એકમાંથી બીજી દિશામાં લાઇ જવી, વગેરે, વગેરેની—સારી શક્તિ દાખવી છે.

એક રચણે રમણભાઈએ બે એકીસાથે બજવાતા પ્રવેશો આપ્યા છે. ૫૪માં રાઈ દરબારમાં ખરી હકીકત જાહેર કરતો હોય તે જ વખતે સમાંતરે ૫૭માં બાલકા અને લીલાવતીનો

મેળાપ અને ટપાટપી થાય છે. પાંચમા અંકનો ડ્રોપ દરબાર પર આણુવા, ને ૬-૧ના રાષ્ટ્રના નમર બદારના પ્રવેશોને અને એના નમરત્યાગને પાસે પાસે મૂકવા તેમણે દરબારનો પ્રવેશ પાછળ મૂક્યો છે.

આ નાટકમાં એ બજવાય તો સફળ અને એવા ઠેટલાક અંશો છે. તખ્તાની દૃષ્ટિએ પહેલા અંકનો ઉપાડ બહુ સરસ છે : અંધારી રાત છે; એક સ્ત્રીએ જાદુગરનો વેશ પહેર્યો છે; ચપ્પલેથી બાણથી રાજ વીધાઇ જાય છે; ગાદી મેળવી લેવાની બેદી યોજના ઘડાય છે; ને માલશુ અને એના સાથીની નવી ચમત્કારક પિછાન મળે છે. નગરચર્ચાનાં દૃશ્ય તખ્તા પર આકર્ષક નીવડે એવાં છે. રાઈ અને લીલાવતીનું મિલન, ભોંયરાનો ઉત્સેખ અને છૂપી ખારી, પૂજારણુ-વેશમાં જાલકા, લીલાવતી અને જાલકા વચ્ચેની તીવ્ર બોલચાલ, વંજુલ, વીણાવતીની હોડી, મગરમચ્છ, રાઈ દ્વારા વીણાવતીનો બચાવ, મંદેત મુજમ દીવાલ ફેદીને રાષ્ટ્રનું વંડામાં ઊતરવું, અમૃતદેવીના મરણનું દૃશ્ય, બંને દરબારનાં દૃશ્યો—આ અને બીજા એક બે પ્રસંગો તખ્તા ઉપર સફળ થાય એવા છે. પણ કૃતિમાં ઠેટલીક બાબતો એવી છે કે જે એને તખ્તાસાચક નાટકને બદલે એક સુવાચ્ય નાટકની કાઠીમાં મૂકવા આપણને પ્રેરે. બજવવાનાં નાટકોમાં ત્રણ કે અપવાદ રૂપે ચાર અંક હોય છે, આમાં સાત અંકો છે. મુખ્ય પડદો—ડ્રોપ—સાત વાર ઊંચકાય એ કેવું બેહુદું લાગે? દરેક ડ્રોપની પૂર્વે જનદબાવાળાં દૃશ્યો પણ નથી. નાટકમાં જોખામાં જોણું એક સ્થાન એવું છે, જ્યાં સેટને યોગ્ય બે દૃશ્યો જોડાજોડ આવે છે. ૮૧

૮૧. તખ્તા પર દૃશ્યોની યોજના એવી હોય છે કે એક વાર આખો તખ્તો ખુલ્યો થાય (સેટસીન); બીજી વાર એના ઉપર કવર નામે ઓળખાતો ડ્રોપની પાછળનો પડદો પડે; એ પડદાની આગળ બે ત્રણ પાત્રો સામાન્ય રીતે ઊભાં ઊભાં વાત કરી જાય એટલી વારમાં પાછળના સેટસીનનો સાજો બદલી નંખાય અને આ કવર ઉપડે; એ

નાટકનો એક મહત્વનો નિયમ એ છે કે તખ્તા ઉપર માત્ર વાતો ન માય, પણ બનાવો પણ બનવા જોઈએ. પહેલા અંકમાં આપણને એનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને પાંચમા અંકમાં પણ એની ઠીક પ્રતીતિ થાય છે. પણ ઠેકઠેક રચે એ નિયમ લેખકના લક્ષમાં નથી રહ્યો. જી. ત. ૨-૩. વળી ૨-૧ માં દુર્ગેશ અને કમલા એમની લગ્નતિથિના માસિકોત્સવને દિને સમગ્ર નાટક સાથે સુસંગત હોય છતાં તખ્તા પર મોળા લાગે એવી પોતાના સુખની, એ સુખ મેળવી આપનાર પ્રધાનદંપતીની, એ દંપતીના પ્રેમની, પ્રેમીઓના પરસ્પર વિશ્વાસની અને અગાતનામ મિત્રની વાતો કરે છે. ત્યાં બધું મૂકવાના લોભથી સાવિત્રીએ દોરેલા ચિત્રની વાતમાં ઠસા વિશેનું મંતવ્ય પણ જરા ચર્ચા લીધું છે. સવાચાર પાના સુધી એમની વાતો વાલે છે પછી જ એ અગાતનામ મિત્ર રાષ્ટ્ર પ્રવેશ કરે છે. સામાન્ય ભાવકને ક્રિયા વિનાનો આટલો લાંબો સંવાદ કંટાળો ન ઉપજાવે ? આ બધું મૂકવું જ હોય તો છે તેમને બદલે દુર્ગેશ અને કમલાનો પક્ષ લઈ બળવાન ને વિનોદાત્મક ભાષામાં સાવિત્રી અને કલ્યાણકામ અથવા સાવિત્રી એકથી પુષ્પસેનને સમજાવે, અને આકળો પુષ્પસેન વિરોધ કરતાં કરતાં આખરે નમતું આપે એવો એક પ્રવેશ મોળ્યો હોત તો ? પ્રેમીઓના પરસ્પર વિશ્વાસની વાત પણ ટૂંકમાં કહી હોત તો ? ખરી વાત તો એ છે કે પોતાને સૂઝેલી ઘણી વસ્તુમાંથી પર્મદગી કરી નાટકકારે મહત્વની ને અસરકારક બાજતો જ લેવી જોઈએ, બાકીનીનો, ગમે તેટલી લલચાવે તોયે, ત્યાગ કરવો જોઈએ. આમ નાટકમાં મહિમાસુર-મર્દિની, સાવિત્રી-કલ્યાણકામનો શાંત સરોવર સો દાવકો પ્રેમ, પ્રેમીઓની વિહ્વલતા વગેરેને બિલકુલ જતાં કર્યા હોત તો નાટ્ય અને તખ્તાની દૃષ્ટિએ એ વધુ ઉપકારક થાત.

રોટસીન બનવાઈ ગયા પણ પાછો રૂપની નજીકનો કોઈક કવર પડેલો પછી પાછલા સચરખીસાને ઠાંધી રે. આમ જ રોટ જોડાનેડ ન આવી શકે.

અનુપકારક વાતો ઉપરાંત કેટલીક વાર નાટ્યકારે અમુક બનાવો બનતા બતાવવાને બદલે માત્ર એનું વર્ણન બીજાં પાત્રોને મુખે કરાવ્યું છે. શેક્સપિયરી રીતિનું થોડેક અંશે અવલંબન કર્યું હોવાથી કમલપૂજનવાળો પ્રસંગ આમ પણ કંઈક બજાવાળો છે. પણ એ દીવાઓની વાતોને બદલે એ આખું દૃશ્ય ખરેખર રજૂ થયું હોત તો એ પ્રવેશની તખ્તાલાયકી કેટલી વધી જાત! આ કથન-નરેશન-ની પદ્ધતિનો અતિરેક થઈ નાટકનો અમુક ભાગ ગ્રીક નાટકની દૂતની પ્રયાનો કંઈક આભાસ આપે છે. જાણી જોઈને નહિ પણ અજાણતાં જ—નાટકમાં એ વસ્તુ બીજી રીતે મૂકવાનું ન સૂઝવાથી આમ થયેલું છે. કથનપદ્ધતિનો બીજો એક પ્રવેશ સાતમા અંકમાં આવે છે. જાલકા, કમલા ને દુર્ગેશ રાઈના રાજ્યારોહણની શક્તિ વિશે વિચાર કરે છે ત્યારે કેટલીય વાતો માત્ર દૂતની પાસેથી હોય તેમ એમને મોંઝેથી પ્રેક્ષકોએ સાંભળી લેવાની છે. આ પ્રવેશ વખતે પ્રેક્ષકો જરૂર કંટાળે.

રમણભાઈને એમ થયું હતું કે ‘તરતા દીવા કે સપ’ને તખ્તા પર આણી શકાય એમ નથી, સાવિત્રીએ દોરેલ ચિત્ર ખરેખર દોરી શકાય એમ નથી’? ના. જો એમ હોય તો ૧૦૧ માં પહેલાં હોડીનો ઉદ્દેશ્ય કરી પછી એ ફૂગતી હોડી, નદી અને નદી પરનો ઝૂલતો ઝાંપો તેઓ ન બતાવે. હોડી ફૂગવાનું અને લેખા તથાઈને દૂર જતી હોવાનું એ આખું દૃશ્ય લેખકે તખ્તા ઉપર મૂક્યું છે. વળી ૧૦૫ માં રાધા રંગિણી નદીના પાણીમાં પ્રવેશ કરે છે ને એને એમાં તારાનાં પ્રતિબિંબો દેખાય છે એવી યોજના પણ એમણે કરી છે. છાતીમાં બાણ વાગેલ પાત્રને પણ એમણે તખ્તા પર આપ્યું છે. એટલે, લેખક જાણી જોઈને કમલપૂજન કે સર્પ કે ચિત્રથી દૂર રહ્યા એવી કલ્પના ટકા શકે એમ નથી.

∴ એ ઉત્તમ પાત્રોએ પણ નાટકની તખ્તાલાયકી ઘટાડી છે. સાવિત્રી ને કલ્યાણકામ તખ્તા ઉપર હીકવાર આવે છે. એ બીજાં

પાત્રો સાથે હોય છે ત્યારે તો વાંધા નથી આવતો; પણ ૨-૨ અને ૨-૫ માં એકલાં પડે છે ત્યારે બહુ બારેખમ લાગવાનો સંભવ છે. તેઓ જે અમુક વિષયોની ચર્ચા કરે છે એ પણ નાટ્યાત્મક કે તખ્તાસાધક નથી. લેખક ધારત તો ખરેખર સર્પની યોજના કરીને અને બીજી યુક્તિથી આ પ્રવેશો કંઈક વધુ તખ્તાસાધક કે નાટ્યાત્મક બનાવી શકે.

આપણે જોઈ ગયા તેમ રાઈના પ્રેમપ્રવેશો આકર્ષક હોવા છતાં લાગલાગટ આવતા હોવાથી સહેજ એકતાતતાનો અનુભવ કરાવે છે. વળી નટીને બીને કપડે અભિનય કરવાનું કાર્ય તખ્તા ઉપર સહેલું નથી. રાઈ વીણુને તખ્તા પર ખરેખર પાણીમાંથી ફૂંબેલી કાઢે તો તે એ તોદારી રાખવાનું લગભગ અશક્ય બની જાય. તે રાઈ એક શ્લોકમાં એના ભીના શરીરનું કંઈક વર્ણન પણ કરે છે. પ્રો. પાઠકનું માનવું છે કે વાંચતી વખતે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરતી વંજુલની સવારી વખતની ઉક્તિઓ તખ્તા ઉપર હાસ્યપ્રેરક ન પણ નીવડે.

તખ્તાસાધકી ઓછી કરવામાં નાટકની ભાષાએ પણ ભાગ ભજવ્યો છે. ભાષામાં પ્રૌઢિ, સાહિત્યિકતા અને અમુક જાતની યથા-પાત્રતા છે, કેટલાંક પાત્રોની ઉક્તિમાંની કરડાકી ને મર્મ સુંદર છે, મનોમંથન દર્શાવવા માટે શેક્સપિયર દ્વંબની સ્વગતોક્તિઓ વપરાયેલી છે, સંવાદના અચ્છા ઉદાહરણ તરીકે પ.૨માંની જલકા અને લીલાવતી વચ્ચેની વાક્યોની ઝડપી આપલે, છઠ્ઠા અંકના લાંબા એથા પ્રવેશમાંના ધણોખરો સંવાદ, અને પ.૨ ના જમદીપ અને લીલાવતી વચ્ચેના સંવાદનો ઉલ્લેખ કરી શકાય તેમ છે; પહેલા પ્રવેશની જલકા-શીતલ-સિંહની ભાષામાં બોલચાલની ભાષાની શક્તિ પણ આવી છે. આમ છતાં, એકંદરે વિચારતાં સંવાદમાં સ્વાભાવિકતા લાવવાના શ્રી. મુનશી, બટુબાઈ વગેરેના સફળ પ્રયાસો સાથે સરખાવતાં આ નાટકના સંવાદો જરા મોળા લાગે છે. પણ આવા સંવાદવાળાં નાટકો રમણુબાઈ પછીના જમાનાની પેદાશ છે—એના અંશે ન હેવા માટે રમણુબાઈને

દોષિત ન ઠેરવાય. વળી આ નવીન ઢગના સંવાદોનું બપર્યાન એ
 હો કે એથી ઘણી વાર નાટક મંજીર થઈ શકતું નથી. રમણભાઈનું
 નાટક એ દૃષ્ટિથી સુકત છે. તેમ છતાં એ દલીલ છે કે-આખા
 નાટકની ભાષા મુખ્યત્વે બોલચાલની નહિ પણ સાહિત્યની ભાષા
 જેવી જણાય છે. આનું મુખ્ય કારણ સંસ્કૃત નાટકોની અસર છે.
 સંવાદની એકંદરે શૈલી સંસ્કૃત નાટકો જેવી છે. ભાષામાં બધે
 આવાં નાટકોમાં હોતી જોઈએ તે કરતાં વધુ સંસ્કૃતાભિમુખતા છે
 (જો કે એકંદરે પહેલા અંકની ભાષા ઓછી સંસ્કૃતાભિમુખ છે).
 પંડિતયુગના શિષ્ટ સાહિત્યકારની રચના હોવાથી ઘણાંખરાં વાક્યોમાં
 કર્તા-કર્મ-ક્રિયાપદ એ વ્યાકરણનો કમ જળવાયો છે, ને સામાન્ય
 રીતે કોઈ પદ અધ્યાદાર રહેતું નથી. આવી ભાષા જોઈએ તેટલી
 જીવંત નથી બનતી, અને કૃત્રિમ ન હોવા છતાં કૃત્રિમતાનો આભાસ
 કરાવે છે. આમ છતાં કોઈને કેટલાંક વાક્યો વ્યાકરણની સમગ્રતા
 માટે મહારેલાં હોવાનો આભાસ થતો હોય તો કહેવું જોઈએ કે હમ
 જોતાં જણાય છે કે તેમ નથી. દૂંકર્મા, દસ્ય નાટક માટે જુસ્સાદાર
 અને જીમિના આવેગમયો સંવાદની જરૂર પડે છે. 'રાષ્ટ્રના પર્વત'માં
 એવો સંવાદ આવે છે તો ખરો, પણ તે પ્રમાણમાં બહુ ઓછો.
 નાટકમાં પ્રેક્ષકોની મંજ્યા મોટી છે. એમાંના ઘણામાં સરસ કવિત્વ,
 ભાવ, હથોટી અને જોઈનેપુણ્ય રહેલાં છે. તો કેાઈકે કેાઈકે કવિત્વશૂન્ય
 છે. રંગભૂમિ માટેના કેાઈ પણ શુભદાતી નાટકના ફુલા, બેતો વગેરે
 સામાન્ય વાયકો કે પ્રેક્ષકો સમજી શકે એવાં હોય છે. આ નાટકમાંના
 એવા અઢાણું પ્રેક્ષકો કે કડીઓમાંથી લગભગ એસીએક એવાં છે કે
 જે રંગભૂમિના સામાન્ય પ્રેક્ષકોને ન સમજાય.

આમ એકંદરે વિચાર કરતાં લાગે છે કે લેખકને અભિનેયતા
 અને તખ્તાધાવણીનો ઠીક ખ્યાલ હોવા છતાં આ નાટક એક
 સરસ સાહિત્યકૃતિ થાય એ દૃષ્ટિએ ઘણાં છે; ઘણતી વખતે
 લેખકે એની અભિનેયતા તરફ તદ્દન દુર્લક્ષ કર્યું હતું એમ પણ

નથી એ પણ એટલું જ સાચું છે. એટલે એકંદરે આ નાટક યોગ્ય ફેરફાર અને કાપકૂપ કરી ગંજાની ચકાવ એવાં જે પાશ્ચાત્ય નાટકો લખાય છે એના જેવું સાહિત્યકીય નાટક છે. અને દરેતજતા માટે નાટકમાં ફેરફાર કરવા પડે તે સામે લેખકને વાધો નહોતો. ૮૨

મૂળ વસ્તુમાં ફેરફારો કરતા રમણુભાઈના મંથિધાનમાં કેટલીક ક્ષતિઓ આવી ગઈ છે.

રમણુભાઈએ ચોલાની કથા મધ્યયુગીન યુગદ્વારમાં મૂકી છે. બાદ્યથી મરેલાં જાડ સજ્જન કરવાની વાત, છ મંદિનામાં જુદાંમાંથી જુવાન યદ્ય શકાય એવી માન્યતા, ચંદ્રવેધી બાણનો પ્રયોગ, ભોંયરું, છપી બારી, કમર પર વોંટાતી ગુપ્ત અને કમર પર લટકાવાતી પ્રકટ તક્ષવારો, ઘોડેસવારી, કમળપૂજમાં શ્રદ્ધા, રાત્રે ધરને આંગળે બેસી કટોરા-મટકામાંથી શેરડીનો રસ પીતા નમરજનો, વિચિત્ર દર્પણ-મંથ્રદાય, શાપ આપવાનો પ્રયત્ન, રાજકન્યાનો એકાંત વસવાટ : આ સર્વને સીધે નાટક પ્રાચીન લાગે છે. બીજો પક્ષે, નાટકનાં પાત્રોનું વર્તન રમણુભાઈના સમકાલીન સમાજનાં પાત્રો જેવું જ છે. નારીપ્રતિષ્ઠાની આખી ભાવના જ આધુનિક છે. રત્નેદસગન, વિધવાપુનર્લગ્ન, કળેડાં બાળલગ્ન ને જુદલગ્ન પ્રત્યેનો તિરસ્કાર, મંથ્રદાયબાદ્યનનો વિરોધ, વીણાવતી કમલા વગેરે નારીઓનાં વર્તન-આ બધું આધુનિક છે. રાઈને “ચોપડી”ઓ આણી અપાતી, ને લેખા ચોપડીઓ વાંચતી તેમાં પણ આધુનિકતાનો પાસ છે. આમ આખા નાટકનું વાતાવરણ પ્રાચીન અને અર્વાચીનના સંકર જેવું બન્યું છે.

મૂળ વસ્તુમાં આવતો તરતા દીવાનો પ્રમેય નાટ્યકારે ચમત્કાર કાઢી નાખીને ઉપયોગમાં લીધેલો છે. પણ ચમત્કાર કાઢી નાખતાં એ જતાંતો ઉપયોગ કરવાનું કંઈ પ્રયોજન જ રહેતું નથી. ૮૩ આમ એ આખો પ્રવેશ નિરર્થક થઈ પડે છે. વળી દીવાનું

૮૨-૮૩. સાવિત્ર, પૃ. ૧૬૪.

૮૩. સવાઈમાંની કથામાં મહદ્ અને દીવા સાચા છે, શ્રદ્ધા તે રાઈએ

દસ્ય આંખ આગળ ભજવાતું નથી એટલે સંવાદ દ્વારા અર્કત થતા એ પ્રસંગની ચમત્કાર-દસ્ય તરીકે પણ કાંઈ કિંમત નથી.

જલકા પ્રત્યેની રાઇની કેટલીક ઉપેક્ષાવૃત્તિ પણ સમર્થની શકાય એવી નથી. જલકાને પૂછ્યા વિના પોતે રત્નદીપદેવનો પુત્ર છે એ બેદ તેનાથી શીતલસિંહને કહી શકાય ખરો ? શીતલસિંહ આ વાત જાહેર કરે તો તેનાં મંબીર પરિણામો જલકાને પણ ભોગવવાં પડે. જલકાની આ સંભવિત કફોડી સ્થિતિનો વિચાર કરવાની એની દરજ્જા હતી. કાવતરું પડતું મૂકી જગદીપ તરીકે પ્રજામાં જાહેર ચર્ચા જવાનો વિચાર એ જલકાને કહેતો નથી એ પણ અનુચિત છે. નિધય ક્યો પંછી જલકાને તે વાતથી માહિતગાર કરવા માટે તેને કેટલાક કલાકનો અવકાશ તો મળે છે. પ્રે. પાકક કહે છે તેમ વ્યવહારની કે નીતિની, માતૃધર્મની કે કાવતરાની ભાગીદારીની, કોઇ પણ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં રાઇનું આ કૃત્ય અક્ષમ્ય છે. ૮૪ પાછળથી

કરેલી ક્ષામત છે. મૂળ ક્ષામાં રાઇ અને છે કે પોતે ખરેખર મરતકપૂલ કહેલી છે. રાઇનો પેલો સાથી પણ મરતકપૂલથી રાત્રિ થયાથ એમ માને છે અને જ્યારે રાઇ કહે છે કે એ મરતકપૂલ પોતે જ કરી હતી ત્યારે એ માન્યતાના પરિણામે રાઇને આધીન થાય છે. અહીં તો શીતલસિંહ રાઇને તાણે છે જ. (ખટપટ તો એ દરબાર પછી કરે છે.) તાણે ન હોય તોપણ ખરો બેદ જણાવવાથી એને તાણે કરી રાક્ષસ એમ નથી. શીતલસિંહને રાઇનું ખતું ઓળખાણ થાય એ પણ નાશવદ્દિએ બહુ મદતરતું નથી. લિલટું એ રીતે એક મોરામાં મોટો બેદ એ હતી કે છે. અને શીતલસિંહના મનમાં કમવપૂલનું દસ્ય જોઇ પોતે ખારેલા જ વિચાર આવશે એમ રાઇને કહ રીતે લાગે છે ? વળી કમવપૂલમાં માનતા શીતલસિંહના વહેમનો ખોટી સુક્તિથી લાભ લઇ તેની તાણેદારી મેળવે એનો રાઇ છે પણ નહિ. ને “પ્રજુથી સદુ કંઈ થાય છે” એમ કહેવાં માટે આ પ્રસંગ થોડાં નહોતો જ. આ પ્રસંગે રાઇ એમ કહે તેનો અર્થ એ થાય કે કાવતરામાંથી પોતે રાત્રિ થાય એ પ્રજુની યોજના હતી.

જલકાને જે સકન કરવું પડે છે તેનું કારણ તેની આ ગંબીર ઉપેક્ષાવૃત્તિ જ છે. રાઈ રાજદરબારમાંથી નીકળીને પંદર દિવસ દૂર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા જરાજર પાળવા શહેર બહાર ચાલ્યો જાય છે ત્યારે પણ તેથી જ ઉપેક્ષા બતાવે છે. ૮૫ નંબર બહારના વસવાટના પંદર દિવસોમાં પોતાની માતા તેને એક પણ વાર માદ આવતી નથી. ગમે તેવા કૂર કે મૂર્ખ માણસને હાથે પણ આમ થવું અશક્ય છે.

રાઈ સત્પ વાત જાહેર કરવાનો નિર્ણય કરે છે તે પછી એને સવારીમાં જવાની જરૂર જ રહેતી નથી. આમ છતાં એ સવારીમાં જાય છે અને એમ કરવા માટેનાં બે કારણો દર્શાવે છે : “ પર્વત-રાયના મૃત્યુની ખબર લઈ જનાર ખીજું કોઈ હશે તો તે લીલાવતીને અનિવાર્ય આઘાત કરી બેસશે, અને, મારા આખા પહેમાં આવેલી એવી ખજારથી રાજ્યની લગામ કાઢના પણ હાથમાં રહેવી મુશ્કેલ થઈ પડશે, એમ વિચારી મેં જાને આ વાત પ્રગટ કરવાનું માથે લીધું. ” ૮૬ પણ આ બંને કારણો દમ વિનાના છે. લીલાવતી રાઈ કરતાં કલ્યાણકામને કે સાવિત્રીને મુખે પર્વતરાયના મૃત્યુની ખબર સામળત તો તેને ઓછો આઘાત લાગતો; ને કલ્યાણકામને ખરી વાતની ખબર આપી યોગ્ય સમયે અને યોગ્ય રીતે તે પ્રજાજનો સમક્ષ જાહેર કરવાની સૂચના આપી હોત તો રાજ્યની લગામ બહુ સારી રીતે પ્રધાનના હાથમાં રહી શકત. નહિ તોય દરબાર પછી રાજ્યની લગામ તે કલ્યાણકામને જ સોંપીને ચાલ્યો જાય છે. ૮૭

૮૫ ને ૮૬ યોજનામાંથી તે નીકળી ગયો તેનો બધો દ્રેષ અને બધું પાપ જલકા કપર જ આવી પડે તેમ હતું. કોયે લશ્કરેલા રાજ-સેવકો પર્વતરાયના વધતું અને અપમાનજનક કાવતરાનું વેર જલકા કપર બાળે તેવો પૂરો સંભવ હતો. આથી જલકાના રક્ષણની કામ વ્યવસ્થા કરવાની તેની-કરજ હતી. ખરી રીતે દરબારમાંથી નીકળી તેણે સીધા પોતાની મા પાસે જઈ એઈતું હતું. ૮૬. પૃ ૧૦૫-૧૦૬.

, ૮૭. પણ રાઈ આ રીતે પોતાની બદલાયેલી ધારણા છટકી રાતે

નાટકના આ તગડકે એ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે કલ્યાણકામ કે રાજકર્મ-ચારીઓ જનસકા, રાઈ કે શીતલસિંહની ધરપકડ કેમ નથી કરતા ?

લીલાવતીની ઉમર અંગે પણ કેટલીક ચૂંચ જીભી ધાય છે. ૮૦ ખીજ એક અમંગલિતિ એમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. રજપૂતોમાં બાળ-સગન ક્યાંથી ? વીણુને તો માના આગ્રહથી પરણવું પડ્યું. પણ લીલાને એમ વહેલાં પરણવું પડે એવું શું કારણ હતું ? રજપૂતોમાં તો મોટી ઉમરે જ છોકરીઓને પરણાવે છે. ઘણી વાર યોગ્ય વરના અભાવે છોકરીઓને ઘણી મોટી પણ કરવી પડે છે.

રમણુભાઈએ દરેપેલા બીજા કેટલાક નાના બનાવોમાં પણ ક્ષતિ પેસી ગઈ છે. સર્જન કરતાં ગમે તેવા પ્રતિભાસંપન્ન સર્જક-શેક્સપિયર સુધ્ધા-નું મન એવું રોકાયેલું હોય છે કે તેમનાંથી નાની નાની ભૂલો રહી જ જાય છે, એ માનવ મર્યાદા છે. રમણુભાઈમાં પણ એ બાજતના દાખલા મળ્યા આવે છે : જનસકાની સોનાના મીનાકારી ખુમચા ખરીદવાની અને તે નજરાણા તરીકે ભેટ આપવાની સાધનસંપન્નનાથી લીલાવતીને જરાયે આશ્ચર્ય થતું નથી. મમરમચ્છ દરિયામાં ન રહે; કવિમંકેત સાગરનો હોવા છતાં મમર મીઠા પાણીમાં

જનસકાને કહી દે અથવા તો ખરી દડાકત પોતે ભંદર કરવાને બદલે કલ્યાણકામને જખાને તો આપું નાટક ફરી ભય; એ કેવું સ્વરૂપ લે તે આપણે કહી પણ ન શકીએ.

૯૯ આ મણતનીએ : વીણા વિધવા ઘયાના સમાચાર સંભળતાં જ એની મા-પર્વતસાચની આમલી પત્ની-મરણ પામે છે. પોતાના સગનની વીણુને જરાયે રમૂતિ નથી એટલે આ વખતે એની ઉમર ચાર પાંચ વર્ષની હશે. ૬૨માં જગદીપ કહે છે, “એત્રં [વીણાવતીનું] વય લીલાવતીથી કંઈક એટલું છે.” એટલે તે વખતે લીલાની ઉમર વધુમાં વધુ આઠ દસની હશે. અને પર્વતસાચ એવો રાજાની કંઈ લાંબો વખત વિદુર ન રહે. એટલે, એવાર મદિને એ પારંગો હશે જ. પણ એ એવી નાની બાળાને શા માટે સ્વીકારે ?

પણ, પ્રિ. પાઠક વગેરેની આ આખી દલીલ-સરણી, પર્વતને ખીજ સ્ત્રીઓ દોષ તો, વધી ભય છે. અને એવા સમયે વધુ સ્ત્રીઓ દોષ જ.

જ વસે છે. રમણભાઈ જેવા બહુશ્રુતને આ ખ્યાલ રહ્યો નથી એ સહેજ વિચિત્ર લાગે છે. વળી પલ્લીના પતન પછીના એ સમયમાં કાગળ ક્યાંથી? ૬.૩, ૧.૪માં “પત્ર” છે તે તો બૂબ્બર ગણીએ. પણ ૪.૧, ૫.૨, ૫.૩ અને ૬.૨માં “કાગળ” જ છે.

જીવનની રીતભાવોમાં એકથે રચે રમણભાઈથી પશ્ચિમનું અનુકરણ થઈ ગયું છે. રાઈ ઘૂંટણિયે પડીને વીણાની આંગળીને ચુંબન કરે છે એ પાશ્ચાત્ય અસર છે. રાઈ ‘મંત્રોપકારક નિષ્ક્રિય’ની રાત્રિએ ઘૂંટણિયે પડીને પ્રભુ પાસે યાચના કરે છે એમાં પણ આવી જ છાપ પડે છે. પણ એની સાથે એમની વિશિષ્ટ ધર્મ-માન્યતાનાં સ્વરૂપ વળગણુ પણ છે.

પણ આ બધી ક્ષતિઓ તો જીલ્લવટથી જોતાં દેખાય છે. બાકી લેખકે તે બહુ ખૂબીથી ઢાંકી છે. અને આ ક્ષતિઓથી-નાટકમાં મેલવની દૃષ્ટિએ જે બનવા મોઝ્ય હતુ તે નથી બન્યુ એટલે-ગણતાર વધુ રસવાળા પ્રવેશો આપણને મળ્યા છે—રાઈ-લીલાવતીના મેળાપનો, રાઈની દરબારમાંની બહેરાતનો, લીલાવતીના શાપનો.

ખરી રીતે ‘રાઈનો પર્વત’ એ લેખકની બધી શક્તિનો પિંક છે. લેખક ઈશ્વરવાદી અને ઈશ્વરશક્ત હતા તો એ ઈશ્વરનિષ્ઠા એમાં મૂર્તિમંત થઈ છે. એ નીતિનિષ્ઠ હતા તો એમની નીતિનિષ્ઠા પણ એમાં એકરસ થઈ ગઈ છે. એ કવિ હતા તો એમનું કવિત્વ અને કવિતા એમાં જીત્યા છે. એ હાસ્યકાર હતા તો એમનું હાસ્ય એમાં દેખા દે છે. એ સમાજસુધારક હતા તો એમનો સમાજસુધારો પણ એમાં આવી ગયો છે એ વિશિષ્ટ દામ્પત્યના ભોગી હતા તો એ દામ્પત્યનું ચિત્ર પણ એમાં ઊંચું છે. એ નારીપ્રતિષ્ઠામાં માનતા તો એ બાવતાએ પણ નાટકને વ્યાપક કરી દીધું છે એ કોમાર કરતાં લગ્ન-જીવનને વધુ સારું ગણતા તો એમાં અગાધપણે લગ્નજીવનની કીર્તિ પણ ગવાઈ છે. એ સતત કામ કરવામાં ધન્યતા સમજતા તો એનું સતત કાર્યરત પાત્ર પણ એમાં જીપસી આબું છે. દુકામાં, રમણભાઈના જીવનની આખી વિશ્વસ્યી એમાં વ્યક્ત થઈ છે.

‘તે’ ઉપરાંત આખું નાટક સંસારસુધારાની દિશ્યાલનું સર્વોત્તમ પ્રતીક બન્યું છે. એમાં સુધારાનો ઉપદેશ આપવાનો પ્રયત્ન છે, પણ તે ખુલ્લો ને કલાહીન નથી. ‘પ્રતાપ નાટક’ સુધી બવાઈના રંગલાની અસર હતી. ‘મિથ્યાભિમાન’માં રંગલો સદેહે હાજર હતો. ‘મિથ્યાભિમાન’નો ધણો ખરો હાસ્યરસ તેમજ ‘બટના બોપાળા’માંની બટબટાણી અને શેઠહજમ વચ્ચેની વાતોમાંથી જીપબતા હાસ્ય ઉપર બવાઈની અચૂક છાપ છે. ‘જ્યકુમારીવિનંય’ અને ‘પ્રતાપ નાટક’ના આમુખમાં આવતા વિદ્વપકો પર પણ એ જ જુલુસની અસર છે. માત્ર ‘કાન્તા’માં એ હુમ થાય છે. રમણભાઈએ પોતાના હાસ્યમાં કેટલું બધું રૂપાન્તર કરી નાંખ્યું છે! વંજુલમાંથી રંગલાની બધી ગ્રામ્યતા અને ‘મઠી’ વર્તણૂક ચાલી ગઈ છે. એનું હાસ્ય સંસ્કૃત નાટકોના વિદ્વપકો કરતાં પણ વધુ શુદ્ધિયુક્ત, મર્માળું અને પ્રસન્ન તાજગી-યુક્ત બન્યું છે. આગળના કોઈપણ નાટક કરતાં આ નાટકનું વસ્તુ વધુ રસિક, બેદયુક્ત, અદ્ભુત અને સાથે જ સંકુલ છે. વસ્તુ સંકુલ હોવા છતાં વસ્તુમૂલ્યણી આગળના કોઈ પણ નાટક કરતાં વધુ કલાયુક્ત છે. રાઈ કે જલકા જેવું તેજસ્વી પાત્ર આગલા કોઈ નાટકમાં નહોતું. અને દામ્પત્યનું આતું વૈવિધ્ય પણ આગળના બીજા કયા નાટકમાં દેખાયું હતું? વીણા અને જમહીપના મુગ્ધપ્રેમનાં દરયો જેવાં દરયો પણ યુગરાતે નાટકમાં કદી જોયાં ન હતાં. ૮૯ અને કલ્યાણકામ અને સાવિત્રી જેવા પીઠ વત્સલ દામ્પત્યની કોઈને કલ્પનાયે આવી નહોતી. આ નાટક જેટલો શિષ્ટ સંયમ આ પહેલાંનાં નાટકોમાં ક્યાંય પ્રતીત થયો નથી. રમણભાઈએ નાટકમાં જીવનનો આદર્શ પણ કેવો જિંઓ આલેખ્યો છે! સુધારકો માગે એવી જીવનની સ્વતંત્રતા આ નાટકનાં પાત્રોને છે. વીણા એ રીતે જ લેખા આગળ પ્રેમના સ્વાતંત્ર્યની વાત કરે છે, છતાં એમનાં

૮૯. ‘કાન્તા’માં પ્રેમ, ૯૬ આસક્તિ વગેરેનાં મુદ્દર અને ‘રાઈનો પર્વત’ કરતાં વધુ સચોટ દરયો છે, પણ એમાં મુગ્ધ દંપતીને રચાવ મળ્યું નથી.

ચત્રિાતુ જીવન અકુદરતી કે અચિયુક્ત કે ગૂંચવણોભર્યું નથી, પણ
 વ્યામાવિક, ન્યાયશુદ્ધિને ને માનવશુદ્ધિને ગોઠે એવું છે. આવું જીવન
 જીવન કયા પુરોગામી નાટ્યકારે આલેખ્યું હતું? એક જ નાટકમાં
 આદલા પ્રયોજનો સફળતાથી પાર પાડવાનું—અને તે પણ બહુ
 કલાક્ષતિ વિના—ખીજ નાટકકારથી પહેલા યજ્ઞ શક્ય નહોતું.
 અને એ પ્રયોજનો પણ કેવા રોચક છે! : ઇશ્વરનું નીતિવિધાન, નારી-
 પ્રતિષ્ઠા, આદર્શ દામ્પત્ય, સરવસ્થ રાજસી અને તામસી માણસોની
 ગતિ, સંસારસુધારો, શાપની યોગ્યાયોગ્યતા અને શાપના પરિણામ.
 એકંદરે નાટકનો બંધ પણ હૃદયગ્રામ્ય એના વસ્તુના તંતુઓના છેડેછેડા
 સુદર રીતે અને વિપુલ કૌશલથી ગાઠવામાં આવ્યા છે. આમ ‘રાધનો
 પર્વત’ એના પુરોગામી બધા નાટકો કરતા ચડિયાતું છે એ કૃતિથી
 આપણા નાટ્યપ્રસ્થાનનો એક યુગ પૂરો થાય છે.

‘રાધનો પર્વત’ની પછી મુનશીએ ‘કાકાની શર્શી’ ‘પીડામન્ત
 ગ્રાહેસર’ ‘સામાજિક નાટકો’ ‘અલ્પચર્યાગ્રમ’ ‘પૌરાણિક
 નાટકો’ ‘મુવસ્તામિનીદેવી’ ‘લોપામુદ્રા ખંડ ૨-૩’ અને ‘છીએ
 તે જ ઠીક’, બટુભાઈએ ‘મત્સ્યગંધા અને ગાગેય અને ખીજ
 નાટકો’ ‘માલાદેવી અને ખીજ નાટકો’ તથા ‘શકુન્તલા રસ
 દર્શન’, અંબવદને ‘આગગાડી’ ‘નાગનાવા’ ‘નર્મદ’ ‘અખો’
 ‘દેડકાની પાચસેરી’ અને ખીજ ક્રમનેક, રમણભાઈ દેસાઈએ
 ‘શંકિત હૃદય’ ‘સચુકતા’ વગેરે, અને યશવન્ત પડયાએ ‘મદન-
 મંદિર’ ‘પડા પાછળ’ ‘અ મો કુમારી’ ‘રસજીવન’
 જેવા નાટકો લખ્યા. આ ઉપરાંત ઉમાશંકર, ગોવિંદભાઈ અમીન,
 શ્રીધરાણી, પ્રાણજીવન પાંદક, દુર્ગેશ શુક્લ વગેરેએ પણ આપણા
 નાટ્યસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં પોતાનો ફાળો આપ્યો. આ બધા
 નાટકોમાં ‘રાધનો પર્વત’ માટે જુદો જ વર્ગ કરવો પડે તેમ છે.
 અને એનો વર્ગ જુદો હોઈને આ બધા જોડે એને સરખાવવામાં
 એક રીતે દોષ થાય એમ છે, કારણ ‘રાધનો પર્વત’ને, મૂકવું જ હોય
 તો ‘કાન્તા’ અને કદાચ ‘વીરમતી’ના વર્ગમાં મૂકી શકાય.

રમણભાઈ પછીનાં સર્વ નાટકોમાં મુનશીથી નવું પ્રથાન થાય છે. એમાં પ્રકારભેદ અને રુચિભેદ છે, નાટ્યકલા આકર્ષક બની છે, પાત્રો ને સંવાદો ચાહુ અને તરવરાટભર્યા છે. મુનશીથી નાટકનો આદર્શ બદલાઈ જાય છે—નાટક રસ માટે છે. કિલસુરી માટે નહિ, એ દષ્ટિબિંદુ સ્વીકારાય છે. છતાં દરેક નાટકમાં કિલસુરી આવી જ જાય છે. અને એ દષ્ટિએ વિચારતાં ‘રાધનો પર્વત’ અગ્રેજ છે. શ્રી. મુનશી વગેરે બધા અનુભવી નાટ્યકારોનાં નાટકો, રમણભાઈ કહે છે તેમ, લઘુભાર છે; આખા જીવનને વ્યાપે ને મોટા પ્રશ્નોને ઉન્નતમાં ઉન્નત રીતે ચર્ચે એવું ‘રાધનો પર્વત’નું સ્થાન એ લઘુ શકનાં નથી.

આ દષ્ટિએ વિચારતાં, ખરે, ગુજરાતના સમગ્ર નાટ્યસાહિત્યમાં ‘રાધનો પર્વત’ સપાટ ભૂમિ ઉપર શોભતા પાવામઢની જેમ, ઉત્તમશૃંગ ગિરુ રહેવા સમર્થ છે.

પરિશિષ્ટ અ : તખ્તા ઉપર પ્રયોગો

૧ : ગ્રાન્ડ થેટિકલનો પ્રયોગ

‘રાધનો પર્વત’ બહાર પડ્યા પછી બીજો જ વર્ષ, ૧૯૧૫ ના માર્ચની અધવચમાં, સંભવતઃ ચોદમી ને સ્વિવારે^૧ ગ્રાન્ડ થેટિકલ કોલેજના ‘ગુજરાતી એમેરિયોસે’^૨ નાનાભાઈ કવિના પુત્ર મનુભાઈના નેતૃત્વ નીચે તે બજાંયું. તેમાં નરસિંહરાવના પુત્ર નસિનહાનતની મદદ અને બીજી સૂચનાઓ મેળવવા માટે બજાવનારા નરસિંહરાવ પાસે ગયેલા ત્યારે તેમણે તે પ્રસંગ માટે પ્રાચીન પદ્ધતિની સૂત્રધારની પ્રવેશવના રચી આપી હતી, જે રમણભાઈને મળી હતી.^૩ અમિનેતાઓએ આખા નાટકને ત્રણ અંકમાં સમાવ્યું હતું.^૪ ડા. માધવજી

૧. ૧-૧. નરો, તા. ૧૩-૩-૧૫, ૧૬-૩-૧૫.

૨. ૨૫, ૫. ૩૦, નરો, તા. ૧૩-૨-૧૫. એ આજે ઉપલબ્ધ નથી.

૩. તેની વિગતો આ પ્રમાણે છે : તેના ૧.૧માં મૂળ નાટકનો ત્રીજો પ્રવેશ આવે છે; તે પછી મૂળ નાટકનો ચોથો પ્રવેશ બીજા તરીકે, બીજા અંકનો પહેલો ત્રીજા તરીકે, બીજો ચોથા તરીકે, ત્રીજો પાંચમા તરીકે,

ખી. મગ્ધર કહે છે કે આ પ્રયોગમાં (દા) એમ એન. સુરતીની ભલકાની બૂમિકા બહુ સારી થઈ હતી. આ પ્રયોગમાં સૂત્રધારનાં બે ગીત અને એક મ્હોઠ ઉમેરાયેલા છે, જે નરસિંહરાવે લખ્યાં છે નાટકનાં કપાલ-સંપ્રદાયીઓની લાવણી સિવાયનાં બન્ને ગીતો ઉપરાંત નાટકમાંના ઘણાં મ્હોઠોને-એની પહેલી લીટીને મુવપક્ષિ બનાવી-ગીતનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. એમ કરવામાં ખીલ શાબ્દિક ફેરફાર, એકાદ અપવાદ સિવાય, દર્શાવતી. લાવણી પછે ભાગે બોલાયેલી, ગવાયેલી નહિ. વંન્નુલના મોંમાં એક ગીત ઉમેરવામાં આવેલું—કંઈક ‘અમેશ રાહનાં’ આવે છે એવું—જે કદાચ રમણભાઈને મગ્ધરે નહોતું. પ્રયોગ થયા પહેલાં નસિતદાસે મહાગાયી અવસાન પામ્યા, એટલે મુંબઈ હોવા છતાં રમણભાઈ બંને ભાગે એ નેવા નહોતા ગયા.¹

૧ : છૂટક પ્રવેશો

૧૯૧૮ માં અમદાવાદમાં આનંદલાલનું ચિથેટરમાં મુજરાત લેડીઝ ક્લબ તરફથી થેલયેલા સંગીતાદિન્ય બક્ષસમાં શ્રી. ચાહેવાવાની સૂચનાથી ‘રાઈનો પર્યત’ના નગરચર્યાના જે પ્રવેશ બજવાયા હતા, અને સફળ નીવડયા હતા. રાઈનું પાત્ર શ્રી ચટ્ટોલાલ મુખે, કુમેરાનું પ્રાં. વીરમિત્ર દિનેશિયાએ અને કમલાનું દાસ કારંભવાળા નામના દિરોરે બજાવ્યું હતું.

શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈના સંતાનોએ ૧૯૨૭માં પોતાને બગલે ને ‘૨૮માં મુવક સંધના આરુથે ભહેરમા વંન્નુલના શબ્દચાક્રમ વિરોના બિચારો રજ કરતો પ્રવેશ બજાવ્યો હતો, પણ તે સફળ થયે નહોતો. એ બાજરો થોડો છૂટા તરીકે, પાંચમે સાતમા તરીકે, ત્રીજા અંકનો પહેલો આઠમા તરીકે, બીજો નવમા તરીકે, અને ત્રીજો દશમા તરીકે આવે છે. અર્દાયાં અંક પૂરો થાય છે. બજવાયેલા ખીલ અંકમાં અનુક્રમે મૂળ નાટકમાંના આ સાત પ્રવેશો આવે છે : (૧) ચોથાનો પહેલો, (૨) ત્રીજો, (૩) ચોથો, (૪) પાંચમો, (૫) છઠ્ઠો, (૬) પાંચમાનો બીજો, (૭) ત્રીજો. ત્રીજા અંકમાં (૧) પાંચમાનો ચોથો, (૨) છઠ્ઠાનો પહેલો, (૩) ત્રીજો, (૪) ચોથો, (૫) સાતમાનો ત્રીજો, (૬) સાતમાનો બીજો, (૭) પાંચમો, (૮) છઠ્ઠો. (૭.૨, ૭.૩ નો બુલકમ થયાનું દારણ ભલકા અને લેખાની બૂમિકા એક જ પાત્રે બજવી હતી તે છે.)

‘પહેલેથી’ બહુ ‘મંદીર’ વાર્તાવસ્થામાં બેઠેલાં’ દોઢ એમનામાં ‘દારયરસ’
જમાવાની શક્તિ નહોતી એમ એક પ્રેક્ષકે કહેલું તે ‘હાથ સાંચું’ હતો.

૧૯૨૭ માં સાન્તાક્રુઝ સીસમાને રેલસંકટ-નિર્વારણ’ રૂંટ માટે એ
પ્રવેશ વધારે સફળતાથી બજાવ્યો હતો.

૩ : મુંબઈ ગુજરાતીના પ્રયોગો

૧૯૨૨ માં બાપુલાલ નાયક મુંબઈ ગુજરાતી નાટકમંડળી લઈને
અમદાવાદ આવ્યા. તેમને કોઈ બાબીતા સાહિત્યકારનું નાટક બજાવવાની
બહુ ટોંચ હતી. દા. માધવજી બી. મચ્છરે તેમને ‘સાધનો પર્વત’ સૂચવ્યું.
તે વાંચીને બાપુલાલે હાથે ‘હું’ ‘સાધનો પર્વત’ બજાવીશ અને રાધકુમારનો
પાટો પણ રમણભાઈ તથા સાહિત્યજગતને કરી બતાવીશ.’ પણ તાત્કાલિક
તે બજાવી શકાયું નહિ. ૧૯૨૭માં તેમણે રમણભાઈ પાસેથી આ નાટક
ત્રણ વર્ષ સુધી બજાવવાના હક રૂપિયા પાંચસો ને એકમાં લીધા. રમણ-
ભાઈએ કહી દીધું કે ‘એના તખ્તરખાન્તરમાં’ અત્યારનાં નાટકોમાં આવે
■ એવી કોઈ ભતની હોનતા આવવા નહિ હડ.’

તખ્તા માટેની આશ્ચિતિ તૈયાર થયા પછી બેત્રણ અઠવાડિયામાં જ
બાપુલાલે નાટક તૈયાર કરી, તે પીકોટા, શાંતિનયન વિગેઠર-જ્યાં તેમની
કંપની હતી-ત્યાં ત્રણ દિવસ (ગુરુ અને રવિ તા. છઠ્ઠી ને આઠમી બન્ધુ-
આરીની રાતે અને રવિ તા. નવમીની સાંજે સાડાપાંચ વાગે) બજાવ્યું.
પહેલી રાતે પ્રયોગની જે યોગી ખામીઓ રહી હતી તે બીજી રાતે નહિવત્
શું મઈ, અને ત્રીજી રાતે તો સાનહાર પ્રયોગ થયો.

આમ બજાવાયેલું નાટક પણ ત્રણ અંકનું છે. ૪ પહેલા પ્રવેશ પહેલાં
શ્રી. રસિકલાલ પરીખે લખેલું અંગભાવરણ મૂકવામાં આવ્યું હતું. શ્રી.

૪ તેની વિગત : નવા લખાયેલા પહેલા પ્રવેશ પછી આવતા નીચેના
છ પ્રવેશ પછી પહેલો અંક પૂરો થાય છે: (૨) પહેલા અંકનો પહેલો,
(૩) ત્રીજો, (૪) ચોથો, (૫) બીજા અંકનો પહેલો, (૬) ચોથો, તે પછી
(શ્રી. રસિકલાલ પરીખે લખેલો) આટલો કામ : “ પુષ્પસેનની પુત્રી કમલા
સખીઓ સાથે દર્યાન કરવા આવે છે. દુર્ગેશ અને કમલાનો અદરમાત મેળો પ.
લ’ને વચ્ચે વાતચીત અને પ્રેમબંધન.” (આ કમેસારો દેવ મૂળ નાટકના
૨૦૩માં જે માત્ર સચિત છે તે પ્રેક્ષકોની સામે જ રજૂ કર્યું, તે પ્રેમ-

રસિકલાલના ખાસ આગ્રહથી, મંગળાચરણમાં તેા ઝીણું પાત્ર જ આને એ તાઠાલીન, રૂઢ પરંપરા જાતી કરી, સંસ્કૃત પરંપરા પ્રમાણે માસિક (સાચો સૂત્રધાર) અને નદી-બાપુલાલ પોતે અને લીલાવતીનું પાત્ર બજાવનાર નયગંઠર સુદરી-એ તેમાં જગ્ન લીધો હતો. એમાં કલાવતી સૂત્રધાર બાપુલાલને હશે છે,

મધુર આ મકરન્દ તણી કૃતિ અલિનથો હૃદયગમ આપનાપ
કરી મુયોગ કલાદયનો વિધિ પરિહરો ચિર દોષ પ્રમાદના
પ્રમાદના દોષ તે ત્યારની રમખાનના

નાટકની ધણી ગર્ભિત અને સુચિત બાબતો પ્રેક્ષકોને રુકુટ કરવા આ તપ્તા-આવૃત્તિમાં શ્રી. રસિકલાલ પરીજે સાડણી (એકસપોઝિશન) રૂપ એક ખાસ પ્રવેશ લખ્યો હતો. મંગળાચરણ પછી આવતો એ પ્રવેશ લીલાવતીની સખીઓના ગીત અને મધ્યકાલીન નૃત્યથી શરૂ થાય છે. નૃત્ય પછી લીલાવતી પર્વતરાયના જન્મદિનની ખુસાલીમાં દાન આપે છે, પર્વતરાય આવે છે અને તેની હાજરીમાં જૂની દરબારી દબનો નાય થાય છે. જલદાઈ કમ દોષથી આકર્ષક રીતે રજૂ કર્યું ને સખીઓના બે ગીતોની પ્રેક્ષકોને લહાણ કરવી એ હશે.) (૭) બીજા અંકના બીજા અને ત્રીજા.

બીજા અંકમાં નીચેના પ્રવેશ મૂકવામાં આવ્યા હતા : (૧) ત્રીજા અંકનો પહેલો, (૨) બીજો, (૩) ત્રીજો, (૪) ચોથા અંકનો ત્રીજો, (૫) ચોથા અંકનો ચોથો અને પાંચમો, (૬) ચોથા અંકનો છઠ્ઠો, (૭) સાતમા અંકનો પહેલો, (૮) બીજો અને ત્રીજો.

ત્રીજા અંકમાં નીચેના છ પ્રવેશ હતા. (૧) છઠ્ઠા અંકનો પહેલો, (૨) છઠ્ઠા અંકનો બીજો, (૩) સાતમા અંકનો ત્રીજો, (૪) છઠ્ઠા અંકનો ત્રીજો, (૫) સાતમા અંકનો બીજો, (૬) સાતમા અંકનો પાંચમો.

૫ રાઈની જુભિમ બાપુલાલે બજાવી હતી.

૬. મુલા (૩). આ શ્લોક સાથે અઞ્જા દિવોસ્કરતુ પદ્યે નાટક 'શાકુન્તલ' ૧૮૮૦ માં બજવાયું ત્યારે સૂત્રધાર અઞ્જાને નદીએ હેલેલો શ્લોક સરખાવવા ભેગો છે :

નેલ જાગતા વેગપર ઘરે કસલીયાકરી કમલ મય ચરે
યોર મુખની નાટ્યકલ્પના વિદિત તી ભસે યા મહાજના.

(મરાઠી નાટ્યસૂત્ર ૧, ૫ ૧૩૪)

માણસ દરમિયાન મરેલાં, પણ જાડના જોરે તાલ્લં કરેલાં કૂદ લઈ આવે છે. જાડનાની કૂદને તાલ્લં કરવાની વાત સાંભળી પર્વતરાય વિરમવ પામે છે. લીલાવતી તખ્તાના પાછલા જાનમાં જાય છે તે વખતે પર્વતરાય જાડના જોરે પોતાને યોવન પ્રાપ્ત થઈ શકે કે કેમ એ વિશે વાત કરે છે અને જાડના પ્રયોગ જોવા જવાનું સ્વીકારે છે. આજો પ્રવેશ જાડ કૌશલથી લખાયેલો. શ્રી. રસિકજીએ પર્વતરાયના મુખમાં સ્વચ્છતાસ્તિ પણ જાડ કુશળતાથી મૂકેલી. એ લીલાવતીનો કલ્પેષ કરે છે અને તે વખતે “લીલાવતી જેવડી ન” થઈ દરો એમ કહે છે. આમ ત્રીજા અંકમાં આવનારી લીલાવતી આશિંતી કૂદી નીકળતી નથી ને નાટકનો વંધ વધારે દંડ થાય છે.

રમણસાહેબનું “સાત અંકના પાંચીસ પ્રવેશોમાં પટોણું” થઈને પથ-સાયેલું આ નાટક” આમ ત્રણ અંકના એકવીસ પ્રવેશમાં સળવાયું. એમાં દોઢ (એટલે કે ચરતુષ્ઠ: એક) પ્રવેશ અને તે ઉપરાંત મંજલાયરણ નવાં ઉમેરેલાં હતાં. બાકી રહેલા વીસ પ્રવેશમાં ત્રણ સ્થળે જાડને પ્રવેશો જોડી દેવામાં આવેલા અને રાજ્યાભિષેકનું મૂળ નાટકમાંનું સાતમા અંકના છેલ્લા પ્રવેશનું કાર્ય સળવાતા નાટકના ત્રીજા અંકના છઠ્ઠા પ્રવેશમાં સમાવી લેવામાં આવેલું. આમ રમણસાહેબના ચોવીસ પ્રવેશોને તખ્તા ઉપર આધાર અપાયો. ઈઆ કાપકૃપ અને સંકલનનું કાર્ય મુખ્યત્વે પ્રી. પાંડે કરેલું. ૭

છાડી દેવાયેલા પ્રવેશોમાં સોથી મહત્વનો સર્વ દરબારમાં પોતે પર્વતરાય નથી એમ જાહેર કરે છે તે, પ.૪ છે. વળી ચોથી રીપમાં આપેલી વિવ્રતો જોતાં એ પણ જણાયે છે સચિત્રી અને કલ્યાણકામના પ્રવેશો અને જેમાં કિંવા આગળ વધતી ન હોય એવા માત્ર માહિત્રી આપવા ખાતર ધાન્યેષા જેવા પ્રવેશો વિશેષ ઓછા લખાયેલા છે. સળવાયેલા ત્રીજા અંકમાં મૂળ નાટકના પ્રવેશોને આગળ પાછળ કરવામાં કૌશલ્ય વપરાયું છે. એમાં છઠ્ઠા અને સાતમા અંકના પ્રવેશોને બેળમેળ કરવામાં આવ્યા છે. આથી જને અસલ અંકની એકવિધતા ઓછી થાય છે, વૈવિધ્ય વધે છે અને શીતલસિંહ-મંજરીનું કાવતરું માત્ર દોઢ પ્રવેશમાં (ત્રીજા અને છઠ્ઠામાં) સંજ્ઞતાથી દર્શાવી રાકાય છે. આથી જાડનું, મૂળ નાટકમાં એમના કાવતરાનો કલ્પેષ સાતમા અંકના પહેલા બીજા અને ચોથા પ્રવેશમાંયો

હોય છે, અને તેની રજૂઆત ત્રીજા અને પાંચમા પ્રવેશમાં થઈ છે. પ્રવેશમાં પણ તે દાખર રહે છે. આવી કાપકૃપ ઉપરાંત મૂળ નાટકમાંથી કીધેલા પ્રવેશોમાં પણ સક્ય તેટલી અગ્રપ્રકારક પરિણામો કાઢી નાંખવામાં આવી છે. દા. ત. સવારીનો પ્રવેશ દેહાવીને કમલા અને સાવિત્રીને પર્વત-રાય કોના જેવો લાગે છે તેના ઉપર કેન્દ્રિત કરી સવારી પડદા પાછળ પસાર થઈ ગઈ એટલું દર્શાવવા પૂરતો જ રાખ્યો છે. રાઈનું પાત્ર બજવનાર બાપુલાલને પ્રયોગો બાલવાનું ફાવણ ન હોવાથી ત્રણચાર સિવાયના બધા પ્રયોગો કાઢી નાખવામાં આવ્યા હતા, એથી પણ આકર્ષક રીતે-યોદ્ધા દેહાલુ સમાયું હતું.

તખ્તા ઉપર પ્રેક્ષક વર્ગની બંધાઈ મથેલી રચિ ભેતા, બે બીતો ન જ ચાલે. આથી નવાં બીતો કમેરાયાં. તે વખતે બાપુલાલની કંપનીમાં શાતખંડેના પદ્મશિખ્ય કુશળ સંગીતકાર રવ. પં. વાડીલાલ સંગીતભારતર હતા. શ્રી. રસિકલાલ, શ્રી મચ્છર અને રવ. પં. વાડીલાલે કરાવ્યું કે આ શિષ્ટ નાટક સજવતા એનાં બીતોમાં નાટકશાળામાં રૂઢ છે તેવા રાગોના મિશ્રણ ન લેતા કુદ રાગો જ લેવા આથી રવ. પં. વાડીલાલે બીતોના રાગ અને તાલ બાધી આપ્યા તે લયોમાં શ્રી. રસિકલાલે બીતો રચ્યા. નાટકની રૂઢિ પ્રમાણે મંગળાચરણના બાલાઓના બીતમાં યમન જ લીધો છે. શીરડી-નો રસ લેયવી વખતનું કમલાનું અને રૂઢમાં લીલાવતી અને સખી-ઓનું બીત આકર્ષક છે. શ્રી. મચ્છર પડયા રહે છે કે નાટકમાં નીચેના બે બીતો સફળી નધુ લોકભોગ્ય થવા હતા :—

સખીઓ : (રાગ કાફી; તાલ ત્રિતાલ)

સહિયર ર મહેવને શુલાળી ' અવી આવી ?

પ્રિયતમ મુખ મુખ સાને છુપવ છ ?

વહતી ગાળ, કીકી મુકાવી તવ ભાવી—સહિયર.

પ્રિયતમ નામથી રાંધુ પ્રસાદિત

સુખિ સખી કહીં યકી અવી શીખી લાગી

આજે અમે સમજ્યા તમ અતુરાર્થ

રસિક ■ પ્રિયતમ લાવી દુસલાવી—સહિયર. ૧૦

કમલા : (રાગ ખમાય; તાલ ત્રિતાલ)
 પાંખ 'ભેડે તવ રેગે' સરની'
 ચેતન નૂતન કૃષ્ણં યદ્રી બરની ? —પાંખ ભેડે.
 વિદગ ! જુવો નભમાં કો સદશું
 પ્રેમભાની પાંખડી ઝૂરની ! —પાંખ ભેડે.
 તરુવર વા તવ માળે બેઠી કો
 બદાલી છવન-માર્ગ સુઝવની—પાંખ ભેડે. ૧૦

નાટક બજવાણું જોનારા મુંબઈના નાટક-રોખીન ભાટિયાઓએ કહ્યું હતું કે નાટકોમાં આવાં સરસ ગાયનો અમે કદી સાંભળ્યાં નથી. ૧૧ છતાં ઉપર ઉતારેલાં મીતો જોતાં, જણારો કે મીતોની લખાવટ એવી નથી કે વન્સમેર મેળવે. નાટકમાં એકે મીતને વન્સમેર ન મળ્યો. ૧૨ પ્રેક્ષકો માત્ર એક મીત જોડે તાલ આપવા માડવા; અને તે દર્પણ સંપ્રદાયીઓની રમણભાઈએ રચેલી લાવણી. ૧૩ રમણભાઈનાં આ સિવાયનાં બંને મીતો કહ્યું મધુર અને કવિત્વમય હોવા છતાં નાટકમાં રવાન ન પામ્યાં, કારણ કે ૧૧એ બેસાડતી વખતે રવ. પં. વાડીલાલ શેઠ્ય ન ગમ્યા; ૧૨ પણ તે રજૂ થયાં હોત તો ઠીક ચાત. શ્રી. રસિકલાલનાં કેટલાક મીતોની ભાષા અને અન્વય પ્રેક્ષકોને કદાચ અધરાં પડ્યાં હશે.

૧૨નાટક બજવાણું ત્યારે રાઈની બૃમિષા બાપુલાલે, લીલાવતીની જયશંકરે, જલકાની સૂરજરામે અને વીણાવતીની પ્રાણસુખે બજવી હતી. મુંબઈ ગુજરાતી નાટકમંડળીમાં કવિ મૂલશંકર મુલાણીએ રોકસ-પિયર ઢબનાં તીવ્ર મનોમંથનવાળાં ધણાં નાટકો આપ્યાં હતાં. તેઓ નાટકોની તૈયારી વખતે હાજર રહી પાત્રોને બૃમિષા કેમ બજવવી, ખાસ તો હૃદયમંથન ને લાગણીના પલટા કેમ દર્શાવવા તે બતાવતા. એ તાલીમથી અને એમનાં મનોમંથનપૂર્ણ પાત્રોની બૃમિષાઓ બજવી બજવી બાપુલાલે એવી લાયકાત મેળવી હતી કે રાઈનું મંથનશીલ પાત્ર એ બહુ જ સરસ રીતે બજવી શક્યા. બજવાલેલા ખીલ અંકમાં—ખાસ કરીને એના પાંચમા પ્રવેશમાં એમનું કામ અસાધારણ ખીલતું—અસાધારણ કલા દર્શાવતું. તે જમાનામા શ્રી. જયશંકરને સીવેરો જોઈને અને એમની

શ્રીભૂમિકા સજવાતી નેમને સવસલા પાણી થઈ જતા, ખરેખરી રૂપસુદરીઓના આકર્ષણ કરતા એમનું આકર્ષણ વધારે પ્રબળ હવે લીલાવતીની ભૂમિકા સજવવામાં એમણે પોતાની બધી કક્ષા દર્શાવી આપી ૧૩ ૨૫, ૨૦૮ અને ૩૦૬ માં એનું જ્ઞાનવસ્તુ અનેક દીપી બિંદુનું જ્ઞાનની ભૂમિકા સજવનાર પ્રમાણમાં ઓછા નળીતા સુરજામે પણ એ ભૂમિકાને ઘણી સારી રીતે અજાવા. આમ આ નાટકને નાટ્યદામી ઘોષાટ અને અિથ્યાકંબર ન કરનારા, અભિનયમાં ભરતનાટ્યશાસ્ત્રને અનુસરનારા અને શુભશાતના નટવર્ગમાંના હવેલ તરીકે નળીતા ધણેલા અભિનેતાઓની અમોઘ લક્ષ્ય મળ્યો બિનધધાદારીઓ કદી આ નાટકને આટલી સરસ રીતે રજૂ ન કરી શકત ૧૨

- નાટકમાં ઘડાઘડામાં વગેરે નહોત, છતાં સ્પષ્ટનસંપત મંડળીએ સજવ્યુ દોવાથી એ પૂરણ દશ્ય જન્યુ હત. સહને ઘોડા, મગરમચ્છ, હોડી, તરતા દીવા માથ વગેરે તખ્તા ઉપર આણવામાં આવ્યા હતા ૧૨ આ છતાં ઓપી ટીપમાં આવેલું અંકાનું વિશ્લેષણ જ્ઞેતા જણાશે કે પહેલા અને બીજા ટ્રોપ વખતે અસરમારક દશ્યો આણવામાં આવ્યા છતાં એ દશ્યો ૩૬ નાટક કરતા ૧૬૬૬૬ લુહી જાતના હતા. વીણાવતીને બીને કપડે અને બીને શરીરે અભિનય કરવાની અમલક પડે તેથી ૩૦૧માં આવી યાજના કરવામાં આવી હતી : “વીણાવતી ઉપર મગર કાળ મારે છે નદીને કિનારે બેઠેલો જમરીપ મગરને તીર મારી દાર કરે છે વીણાવતીને મૂર્છા, જમરીપ તેને સવધ કરી આશ્વાસન આપે છે ” ૧૦ જરિયાતમાંથી હુમલેલો આ ફેફફાર મૂળ નેઠેલો રસિક તો નથી જ.

નાટકો સજવાય છે ત્યારે એમની અભિનેયતાનું જેમ માપ નીકળે છે તેમ પાત્રોની પાત્રતાની પણ ચકાસણી થાય છે વાચતા તેજસ્વી લાગતા પાત્રો કેટલીક વાર તખ્તા ઉપર અજા લાગે છે, તેો અંથી બવદું પુત્ર- મા મોળા કે ક્રીમ લાગતા પાત્રો તખ્તા ઉપર અજા બેઠે છે વળી, ઘણી વાર વાચતી વખતે ન દેખાવેલા પાત્રોના અંરો તખ્તા પર પ્રકાશમાં આવે છે અહીં પણ એમ જ થયું. ૧૧વાચતી વખતે જરા બાધા લાગે તો રાધ તખ્તા ઉપર બાધા લાગતો નથી જલકાનું વાચતા ખૂલ તેજસ્વી

લાગ્યું પાત્ર ઝાન્ટ મેડિકલ કોલેજના તેમ જ આ પ્રયોગમાં સવિશેષ ઝગઝગી લીધું હતું કેટલાકને મતે આ પ્રયોગમાં જલદાનું પાત્ર જ સૌથી વધુ તેજસ્વી લાગ્યું હતું. ૧૨ એકંદરે આ પ્રયોગથી એ પુરવાર થયું કે નાટક જાજવી શકાય તેવું છે. ૧૧

દા મચ્છર દહે જ કે માંદા રમણભાઈ પહેલો અંક જોઈને ચાલ્યા ગયેલા. ૧૨ લેડી વિદ્યાબહેનને ખ્યાલ છે કે પ્રયોગ જોઈને તેમને એવું જાજ જ દૂદી ગયેલું લાગેલું. શ્રી. વિનોદીનીબહેનને એવો ખ્યાલ છે કે રમણભાઈને પ્રયોગ ગમેલો ને ઘેર આવીને તેઓ આખું પુસ્તક કથલાવી ગયેલા.

ત્રીજા પ્રયોગ પછી સોમવારે ગુજરાત સાહિત્યસભાએ આ નાટક જાજવા માટે નટમંડળીને અભિનંદન આપ્યું. એ પ્રસંગે બાપુલાલે પહેલી રાતની આવક ૫૦૦-૭૦૦ની, બીજી રાતે ૬૦૦ની, અને ત્રીજી રાતે માત્ર ૨૦૦ની હોવાનું જણાવ્યું. ૧૨ આમ એ વાત નક્કી થઈ કે આ નાટક તપ્તાલાયક હોય તોપણ એ પાંચ મહિને એ વાર નખાય એવું છે, જો અઠિવાડિયે જાજવી શકાય એવું નથી.

આ નાટ્યપ્રયોગ વિશે ૨૧. બાપુલાલ સાથે મેં ૧૯૪૫ લગભગ ખુબજામાં વાત કાઢતાં તેમણે ખાસ હંતસાદયી વાત કરી નહોતી. પણ આનું એક કારણ તેમની કંપનીની (એ વખતે તે માલિક નહોતા રહ્યા) માઠી નિયતિને ક્ષીધે તેઓ જોઈએ તેટલા સ્વસ્થ નહોતા તે પણ હોઈ શકે.

૩ : ગુજરાત વિદ્યાસભાના પ્રયોગો

૧૯૪૮માં અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાસભાએ પોતાનો શતાબ્દી મહોત્સવ ઊજાવ્યો એ પ્રસંગે સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓએ ‘જમવદનજીવીયમ’નું ભાષાંતર અને ‘સર્વનો પર્વત’ જાજવાનો નિર્ણય કર્યો. શ્રી. જયરાંકર સુઢરી અને શ્રી. જયવંત કાકરે વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપ્યું, અને બહુ દંદા સમયની તૈયારીમાં એના એ પ્રયોગો જાજવામાં આવ્યા. નાટક બહુ સારા પ્રમાણમાં દંકાવવામાં આવેલું. ને નીલાવાળો બધો ભાગ કાઢી નાંખવામાં આવ્યો હતો; પણ એમાં કેદ-ફેરફાર નહોતા કરાયા. કમલાએ ‘રસ સુખકર’ વાળું ગીત ગાયું હતું. આ પ્રયોગો રજૂ કરવામાં શ્રી. રસિકલાલ પરીખનો અને પ્રો. યશવંત શુક્લનો પણ યોગે ફાળો હતો. શ્રી. રસિકલાલનો મત જ કે બાપુલાલની કંપનીના પ્રયોગ વખતે અસરકારક નહિ નીવડે એમ ગણીને કાઢી નાખેલા વંજીલ કલ્યાણકામ વગેરેના

પ્રસંગે પૂરતા બધે સારી પેઠે ખીલ્યા હતા. સમગ્ર પ્રયોગ પ્રયોગની દૃષ્ટિએ, મુંબઈ ગુજરાતીના પ્રયોગ કરતાં, અવૈતનિકોનો હોવાથી, સ્વાસ્થ્ય વિક રીતે જ ઊતરતો હતો; પણ રમણભાઈનો સદેશ એમાથી વધુ સારી રીતે પ્રકટ થતો હતો.

આ પ્રયોગમાં નલકાની ભૂમિકા રમણભાઈની પુત્રી વિનોદિની-બહેને, અને લીલાવતીની ભૂમિકા શ્રી જ્યોત્સ્ના સદે ભજવી હતી. બંને બહેનોએ પોતાની ભૂમિકાને ન્યાય ધોગ્ય રીતે આપ્યો હતો. રાઈની ભૂમિકાને શ્રી. ધનંજય ઠાકરે સારો ન્યાય આપ્યો હતો કમવાની ભૂમિકા શ્રી. સંધ્યમિત્રા મહેતાએ ભજવી હતી.

આ મિલ્લ ભજવવા સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ મુંબઈ પણ જવાના હતા; પણ મુંબઈના લોકોને આ નાટ્યું ગંભીર નાટક પસંદ નહિ પડે વગેરે વિભાસી તેમણે એ વિચાર માંડી વાળેલો.

પરિશિષ્ટ આ : કાલગણના

અહીં નાટકની સમયવ્યવસ્થાનો વિચાર કરીશું. ૧-૧ દોઈ એક રાત્રે ઊપડે છે. પર્વતરાયના મરણને લગતા બીભ, ત્રીભ, ચોથા અને પાંચમા પ્રવેશ એ જ રાત્રે ભજવાઈ નય છે

બીજે અંક આ પછી ઓછામાં ઓછા ત્રણ મહિના રહીને ઊધડતો હોવો જોઈએ એ ગણતરી આ મુજબ : એ અંકના પહેલા જ પ્રવેશમાં દુર્ગેશના 'દંજા' વિશે પુષ્પસેન અને કલ્યાણકામ વચ્ચે આ પ્રમાણે વાતચીત થાય છે :

પુષ્પસેન—હું સૈન્ય લઈ જઈ પહોંચ્યો ત્યારે સ્થિતિ બહુ વિપત્ર હતી, અને, એની [દુર્ગેશની] ચિંતા સતત ચાલતી એ ખર. પરંતુ, દોરી એના હાથમાંથી ખસી ગઈ હતી તેથી એને ભય અને ચિંતા થયા હતાં. સરગાતમાં તેો દંજો કરનાર લોકોને એણે નાણા આપેલા અને હથિયાર આપેલા. અને, લોકોને બિદલ કરવા સાર એણે કર ઉઘરાવનારાઓના જુલમ વિષેની ફરિયાદો ગણકારેલી નહિ એટલું જ નહિ પણ, તેઓ જુલમ કરી શકે એવા નવા ધારા એણે કઠાડેલા.

કથાણુક્રમ—એ જાધામાં એનો હેતુ શો ?

પુષ્પસેવ—પર્વતરાય મહારાજના હાથ એકાંતમાં છે અને દેશને માથે રાજ નથી તેને સમયે દંત્રો કરાવી ઉત્તર મંડળમાંના સૈન્યને પોતાના કાળમાં લઈ સૈનિકોને હુંડફાટ કરવા રાજ કરી આખરે તેમની મદદથી ઉત્તર મંડળના સ્વતંત્ર ધણી થઈ બેસવું એવા એનો ઉદ્દેશ હતો.^૧

આ નાટક “વલ્લભીપુરના નાશ પછીના સમય”નું છે. આ “પછીનો સમય” કેટલો તે લેખકે જણાવ્યું નથી, એટલે રાજ્યનો વિસ્તાર કેટલો હતો તે જણવાનું ઐતિહાસિક સાધન નથી. નાટકની પદ્ધતિમાં મધ્યકાલીન છે, પણ પાત્રોના સ્વભાવ મધ્યકાલીન નથી. એવાં પાત્રો મધ્યકાલીન કે.છ પણ સંક્રાંતિમાં મળે એમ નથી. આ કારણે રમણલાલને વાર્તા ઇતિહાસના કોઈ પણ એક સમયમાં મૂકવી નથી એટલે જાણી જોઈને એમણે ભૌગોલિક વિમતો આપી નથી, ને આપી જ્યાં ત્યાં બિલકુલ મોઢમ આપી છે, રાજધાની-હવાં હતી તે પણ જણાવ્યું નથી. આથી બુદ્ધિગ્રામી પરીથી ઐતિહાસિકી મળના કરવાનું કામ મુશ્કેલ છે. છતાં એટલું તો નક્કી છે કે રાજ્યને એકથી વધારે મંડળો હતાં, અને મંડળ એ જિલ્લા નહિ પણ પ્રાંત છે.^૨ જાને ફરબારમાંની પ્રતિદારની નેત્રીમાંનાં બિરહો ચકવતી^૩ રાજ્યો વાપરે એવાં છે.^૩ એટલે રાજ્ય મોટું છે. “ગુજરાત” વગેરે ઉલ્લેખો પરીથી લાગે છે કે આખા ગુજરાતનું આ ચકવતી રાજ્ય હતું. ને આ અંકમાંની વાતચીત પરીથી મત ઉપર એવી છાપ પડે છે કે ઉત્તર મંડળ રાજધાનીથી પ્રમાણમાં ટીકડીક દૂર છે. દલે પર્વતરાય એકાંતમાં છે એ વાત રાજદૂત સાથે થા ક્ષેપિકલ્પે એ ઉત્તર મંડળ સુધી પહોંચતાં, ને એ હયાતનો હઈ રીતે ઉપયોગ કરવો તેનો દુર્ગેશ નિર્ણય કરતાં અમુક વખત વીતી જાય. આ પછી કદ ઉચ્ચરાવનારાઓના જીવનની વાતો એને કાને આવે તે કાંઈ એક જ દિવસમાં ન જાની આવે. એવી ફરિયાદ આવે પછી જ એ એની હવેશા દરી રાકે. વળી નવા પારા કરવામાંય દહાવ્ય દઈક સમય ગયો હોય. આ જાધા પછી દંત્રો લાઠે. એટલે, પર્વતરાયની ગેરહાજરીનો કામ લેવાનો દુર્ગેશ નિર્ણય હવાં પછી

૧ પૃ. ૧૨-૨૩. ૨. રા.પ, પ્રાસ્તાવિક પૃ. ૭.

૩. પુષ્ટિ : સ્વ. દુ. કે. સાગીનો તા. વચરનો પત્ર.

દંગો બેઠતા ઓછામાં ઓછા બીજા દિવસ વીની નય. દંગો બેઠો થાય ત્યારે દુર્ગેશ એને નાણાં અને હથિયારથી પેપે, જે પછી એ તેર પગે. હવે ઉપલા સંવાદના અનુસંધાનનો નીચલો સંવાદ જુઓ :

હર્યાણકામ—એની એ ચાખના કેટલેથી લાગી પડી?

પુષ્પસેન—દંગો તો એ જાણી રાહ્યો, પણ પછી દંગોએ વશ રહ્યા નહિ. દુર્ગેશના મદદગારો ઉપર તેમણે હલ્લા કર્યા અને દંગોએ તથા સૈનિકોએ એવી અતંત્ર છુટકાટ ચલાવી કે આખું મંડળ ત્રાહિ ત્રાહિ કરવા લાગ્યું પછી, છુટની વહેંચણી બાબત દંગોએ અને સૈનિકો વચ્ચે લડાઈઓ ચાલી, અને તેઓ એક બીજાની કાપાળી કરવા લાગ્યા. દુર્ગેશ એકનો પક્ષ લે તો બીજા કોપાયમાન થાય એમ બનવા લાગ્યું, અને ન ઠહાયું ત્યારે એણે આપની પાસે મદદ માંગી.

આ બધી અંધાધુધીમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ મહિનો—૨૦-૨૨ દિવસ વીતી નય.

દુર્ગેશે રાજધાનીમાંથી મદદ મેળવવાનો નિર્ણય તો બને તેટલો મોરો કર્યો હતો, પણ એ પછી મદદનું કંઈક તો પડિયાભોજન સાફથી પર જ મોકલ્યું હતો આ કંઈક બેઝિક દિવસમાં રાજધાનીમાં આવી પહોંચ્યું એમ માનીએ. પુષ્પસેન અને એનું હરકર ધણી ઝડપથી નય તેણે એ રસાલાને પહોંચતા પાય દિવસ તો થાય જ હરકર સ્થાયી ન હોય તો બીજા ચારગાઠ દિવસ વધારે નીકળી નય. પુષ્પસેન આટલા અતંત્ર ધક બેઠા દંગોએ અને સૈનિકોને કબાલી દે એમાં લાઇ નહિ તો પંદર દિવસ નય. આ પછી પૂરેપૂરી શાંતિ સ્થપાતા થોડા દિવસ—ઓછામાં ઓછા પંખવાડિયુ વીતે અને તે પછી જ તે પાછા આવવા નીકળે. દંગો શમાવાને પુષ્પસેન શાંતિથી જ પાછો ફરે, અસાધારણ કતાવળ તો ન જ ફરે, કારણ કે એ કંઈક નિર્ભય જાણીતો હોવા છતાં આખા દેશના સેનાધિપતિનું મહત્ત્વનું સ્થાન બોખવે છે. શાંતિના સમયમાં એણે ગૌરવથી જ મુસાફરી કરવી પડે આમ એને પાછા આવતા દરબાર દિવસ થાય. આ બધું જોતા પર્વતશયના સુસવાસ પછી અને આ પ્રવેશ-પહેલાં આ પ્રમાણે દિવસો વ્યતીત થાય છે:

વાત ફેલાતાં ને પહોંચતાં	૧૧	લક્ષ્મીને ઉત્તર મંડળ		
નિર્ણય કરતાં	...	૧	પહોંચતા	...
દંત્રાની પૂર્વબુધિ	...	૨૨	દંત્રો સમાવતાં	...
દંત્રો અને અંધાધુધી	...	૨૨	શાંતિ સ્થાપતાં	...
સંદેશો પહોંચાડતાં	...	૨	પાછા આવતાં	...
				૧૦૫

આમ પહેલા અંતના છેલ્લા પ્રવેશ પછી યોછામાં યોછા સાડાત્રણ મહિને ૨.૧ ગ્રહો છે. ત્રણથી હજુ વધુ કડક રીતે કરીએ તોય ત્રણ મહિના તો પહોંચી શકીએ પ્રતીતિ કરે થશે. જરા હઠાવતાથી ત્રણતરી કરીએ તો ચાર-પાંચ મહિના થઈ જાય. આમ પહેલા અને બીજા અંક વચ્ચે સાડાત્રણ મહિનાનો અથવા બીજી રીતે કહીએ તો ત્રણથી પાંચ મહિનાનો ગણો છે.

૨.૧માં મંજરી હશે છે, “સીમાચ્ચવંતાં રાત્રીસાહેબે...હંદેવડાબું” કે દક્ષિણથી ઝવેરી આવ્યો છે તેની પાસેથી હીરા અને મોતી લીધા છે, તેના એક લાખ કામ આપવા કોશાધીસને આજ્ઞા કર્યો...ઝવેરી સારો માલ લઈ આવી પહોંચ્યો તેથી રાત્રીસાહેબે ઝવેરાત ખરીદ ક્યું છે.”^૫ કલ્યાણકામ એને કહે છે: “ઝવેરીને અમારી પાસે મોકલવા વિનંતી કરજો. એનાં નાણાં ચુકાવી આપીશું.”^૫ બીજા પ્રવેશની શરૂઆત કલ્યાણકામની સાવિત્રી પ્રત્યેની આ ઉભિયી થાય છે: “રાત્રીસાહેબનું ઝવેરાત જોઈ તમને થોડું ધણું એકું ખરીદવાની ઇચ્છા ન થઈ ?”^૬ એટલે આ બીજો પ્રવેશ એ જ દિવસનો સંભવે છે. બીજા પ્રવેશને અંતે રાહ કલ્યાણકામને ફરવાને પડી ગયાના મુખાચાર મળે છે. કલ્યાણકામ કહે છે, “તમે એની સારવાર કરવા માટે એટલે હું ઉત્તર મંડળેશ તરફ મોકલવાનો પત્ર લખીને આવી પહોંચું છું.” ત્રીજો પ્રવેશ રાઈની લોડી માવજત થયા પછીનો છે. એમ લાગે છે કે કલ્યાણકામ પત્ર લખી આવવાને બહુ વખત થયા નથી. આમ ત્રીજો પ્રવેશ બીજા પ્રવેશ પછી જોએક ધડીમાં શરૂ થાય છે. આ જ પ્રવેશ દિવસના દસ લાગમાં લખવાયા દરેક ૧ તાંબા ચીન પ્રવેશને અંતે બોજનની વ્યવસ્થાની વાતો થાય છે. આ પ્રવેશ પહેલાં લાગે છે એ જોતાં અને પહેલા પ્રવેશમાં કલ્યાણકામ ચાકતા હતા તેનો

વિચાર કરતાં ખીજ પ્રવેશને મોટી બપોર પછી કે ભગસજ સાંજના પ્રારંભ-થી રાત્રિ થતો મણુવો ઠીક પડશે. એટલે બોજનની એ વાત છે તે વાણી ન હશે. ઉપર ઉતારેલો દત્તાત્રયકામનો પ્રશ્ન કચેરીથી આગ્યા પછી તદ્દિ પણ બપોરના બોજન અને નિદ્રા પછી કંપની કંઈક આરામથી બેઠાં હોય ત્યારે પુછાયો હોય એવો સંભવ વધુ છે. આમ આ ત્રણે પ્રવેશો એક જ દિવસમા-તવફસ કલાકમાં-સજવાય છે.

ચોથા પ્રવેશની રાત્રિઆતમાં ભલકા રાઈને કહે છે, “શીતલસિંહ પાસે મંગાવેલા કાગળો દ્વારા તને શાન્ધના કાર્યોની માહિતી મળી છે, અને, હવે તારે શ્રેષ્ઠ રીતે નગરીમા ફરીને નગરના માણસો અને રથા-નોથી વાકેફગાર થવાનું છે. કલ્યાણકામને તે ‘તાઠ’ નામ અને ટેકાણું કલાં તેથી એ કાર્ય બહુ શ્રેષ્ઠી બરેકુ થયું છે અને બહુ સંભાળથી કરવું પડશે. તને વાગ્યુ ત્યારે તારા જખમે અને પાઠાને લીધે ઘ બોળખાય તેવો ન હતો.” ૭ ઉલ્લા વાક્યો ઉપરથી જણાય છે કે આગલા પ્રવેશ પછી પાઠા બતરી ભય તેટલો—બોળખા બોળા રસબાર દિવસનો—સમય વીતી ગયો હશે. પણ રાઈનો ઉત્તર, ને ભલકાનો પ્રત્યુત્તર જુઓ :

રાઈ—મારા મેળાપની કલ્યાણકામને ચોડા વખતમા વિરમૂતિ થશે.

ભલકા—કલ્યાણકામને કલાની વિરમૂતિ થતી જ નથી ચોડા દિવસ પછી કિસલવાદીમા તારી બબર કલાકવા કલ્યાણકામે માણસ મોકલ્યો હતો.

ભલકા “ચોડા વખત પછી” કહે છે, પણ “ચોડા વખત પહેલા” નથી કહેતી. આમ, રાઈના મેળાપ પછી ચોડા સમય વીતે છે, તે પછી કલ્યાણકામ એની બબર કલાકે છે, અને તે પછી ઠીક સમય વીતી ભય છે આ આખો સમય એ અઢી મહિનાનો વર્ણીશું. પાચમેા પ્રવેશ ક્યારે બને છે તે નાટકમાથી સ્પષ્ટ રીતે ભણી શકાય નથી. પણ પુષ્પસેન, જેને ત્રીજા પ્રવેશમા પૂર્વ ગંડળ તરફ શુદ્ધ માટે મોકલવાનો ઉલ્લેખ થયો હતો તે, આ પ્રવેશમા તાજે જ પાછો આવેલો લાગે છે, કારણ કે એ કહે છે, “આપ મને સૈન્ય લઈ લદાઈ પર મોકલવાના હો તો તો હું લાવ મહે-

તલ માથું.”૮ પૂર્વમંડળ પર ચઢી આવવા માગતા શત્રુઓને દરાવીને પછા
આવતાં એને બે અડી મદિના લાગે. ૯ અને એ હમણાં જ પાછો આવેલો
એટલે ચોથા અને પાંચમા પ્રવેશ વચ્ચે ખાસ દિવસો પડ્યા હોય
એમ લાગતું નથી. આમ બીજા અંકના પહેલાથી છેલ્લા પ્રવેશ સુધીમાં
બે અડી મદિના વીતે છે.

૩.૧, એની પહેલી હઝિમાં કહેવાયું છે તેમ, દુર્ગેશકમલાનાં લગ્ન
પછી એક મદિને લઇએ છે. આમણા જ પ્રવેશમાં પુષ્પસેન કલ્યાણકામ
અને સાવિત્રી પાસે કમલા વિક્રમની ફરિયાદ લઈ આવેલા હશે. તે પછી
એક બે દિવસે કલ્યાણકામ અને સાવિત્રીએ અનુક્રમે દુર્ગેશ અને કમલા
સાથે વાતચીત કરી, વળી એક બે દિવસે ચાંદિની પણ નિર્ણય કર્યો હશે
કે કમલાના નાદિ પણ પુષ્પસેનના વિચાર જઈવાવવા. આ પછી “પિતાની
સખ્તાઈને મુલાકાત” કરવામાં અને જાંગી જય એવી એ કમાનને વાળ-
વામાં કદાચ કેટલાક દિવસ ગયા હશે આમ પુષ્પસેને ફરિયાદ કરી તે
પછી ઓછામાં ઓછા દસેક દિવસ વીત્યા હશે. આ પછી મુદ્દર્ત જોવાયું
હશે. (નાટકનાં આ મુધારક પાત્રો મુદ્દર્ત જોવડાવતાં હશે? કેટલીક
બાબતમાં એ બહુ જતાં છે તો કેટલીક બાબતમાં બહુ મુધરેલાં છે. પણ
પર્વતરાય જલકાને મળવા જતાં મુદ્દર્ત જોવડાવે છે, હુવાન પર્વતરાયની
સવારી માટે કલ્યાણકામ એ જ રાજજેશી પાસે મુદ્દર્ત જોવડાવવાના છે,
વલ્લભીના નાશ પછી આકામી, નવમી અને દસમી સદીમાં જ્યોતિષ શુકન
વગેરે જ્યાપક હતાં. અને પુષ્પસેન જૂના વિચારનો માણસ છે.) મુદ્દર્ત
તદન પાસેનું તો નાદિ જ હોય સેનાપતિની એકની એક પુત્રીનાં લગ્ન
માટે હાંઈ નાદિ તો વીસેક દિવસની તૈયારી તો આવશ્યક હશે જ. આમ
૨૦૫ પછી ઓછામાં ઓછા એક મદિના પછી દુર્ગેશ અને કમલાનું લગ્ન
થાય છે. અને તે પછી મદિનો રહીને આ ૩૦૧ લઇએ છે. પ્રવેશના અંત
ભાગમાં રાઈ “રાત્રે... નચરચર્યા જોવા” નીકળવાની સૂચના કરે છે.
“આજ રાત્રે” એમ એણે કહ્યું નથી, છતાં અભિપ્રેત તે જ દિવસની

૮. પૃ. ૫૦.

૯. આ પ્રસંગ ઉત્તરમંડળના ૬૪મા જોવા કે દરમી બહેણી મથેણી
નહોતો. હુઓ કલ્યાણકામની સાવિત્રી સાથેની એ અંગેની વાતચીતઃ
“મદારાજ પર્વતરાય ગેરહાજર છે તે બળી...મીઠલેલું છે” (પૃ. ૪૧)

રાત છે બીજે બાબાજીવાળો અને ત્રીજે પુરજનવાળો પ્રવેશ નગરચર્ચાના હોઈ તે જ રાતના છે. ચોથો પ્રવેશ પણ એ જ રાતનો છે, દારણ દુર્ગેશ કહે છે, સ્ત્રીની “અવમાનનાના આ રાત્રે નીકળે ચિત્રથી હંધ પર” ૧૦ વગેરે. આમ બીજે ત્રીજે અને ચોથો પ્રવેશ પહેલા પ્રવેશની રાતના જ છે

ત્રીજા અંકના છેલ્લા અને ૪.૧ વચ્ચે કેટલો સમય ગયો એ જાણવાનું કોઈ ચોક્કસ સાધન નથી. પણ ત્રીજા પછી ચોથો-જેમાં રાઈ પર્વતરાય તરીકે પ્રકટ થવાનો છે તે-અંક તરત કે બહુ દેંડા વખતમાં નહિ ઊધડતો હોય, દારણ કે બહાર નીકળવાનો સમય નજીક આવ્યો છે એવું કોઈ સૂચન ત્રીજા અંકમાં નથી. એ સમય બહુ નજીકમાં હોત તો રાઈ આટલો સ્વસ્થ ન હોત, નગરચર્ચાને લગતા છેલ્લા ત્રણ પ્રવેશના લાંબા દસ પાનાંમાં દુર્ગેશ, કમલા કે પ્રભાતનો કોઈ પણ એ વસ્તુને હલ્લેખ કરત જ, એ બનાવને હજી એ મહિનાની વાર છે એમ આપણે ગણીશું. આમ ચોથા અંક પ્રકટતા સુધીમાં—નાટ્યકારે ૭ મહિનાની કહેલી મુદતમાં—વસ્તુતઃ આટલો સમય વીતે છે :

પહેલો અંક	૧ રાત
પહેલા અને બીજા અંક વચ્ચેનો ગાળો	૩ થી ૫ માસ
બીજો અંક	૨ થી ૨૫ માસ
બીજા અને ત્રીજા અંક વચ્ચેનો ગાળો	૨ માસ
ત્રીજો અંક	૧ દિવસ
ત્રીજા અને ચોથા અંક વચ્ચેનો ગાળો	૨ માસ

લગભગ ૬ થી ૧૧ માસ

ખરી વાત એ છે કે નાટ્યકારે મૂળ વસ્તુમાંથી ૭ મહિનાની મુદત લીધી ■ અને પર્વતરાયના મરણ અને જુવાન પર્વતરાયની સવારી વચ્ચે બનતા બધા બનાવો એટલી મુદતમાં સમાઈ જતા હશે એમ માન્યુ છે. સમય માટે એમણે બહુ ચોક્કસ ગણતરી કરી નથી. દુર્ગેશનું પાત્ર લીધું છે એટલે ઉત્તર મંડળના દેંડા વગેરેનો ઉલ્લેખ થયો છે; અને સમયની અસંજતિનો મુખ્ય ભાગ એને લીધે આવ્યો છે. પણ આખા નાટકમાં એ

૧૦. પૃ. ૫૯, રાણી અંતિમ હસ્તિ પણ આ વાતને પુષ્ટિ આપે છે.

બહુ ૮/૩૦ જાણત છે. વળી, સમયની આ ઝીલી ભૂલો એવી ખૂબીથી
દર્શાઈ ગઈ છે કે રંગભૂમિ પર બાવકની નજરમાં એ આવી શકે તેમ નથી.

આમળ વિચાર કરીએ. “ દાણે રાતે છ માસ પૂરા થાય છે ” ૧૦
એ ભલ્લના શબ્દો પરથી ૪૦૧ ૨૫૪ રીતે લોંચરામાંથી નીકળવાના
દિવસની બે દિવસ આમળ બને છે. એ પછીને દિવસે રાતે એ લોંચરામાં
દાખલ થવાનો છે. અને તે પછીને દિવસે પર્વતસય તરીકે બહાર પડવાનો
છે. આ પ્રવેશને અતિ ભલ્લ શીતલસિંદને કહે છે, “ હવે તમે કિસલ-
વાડીમાં જઈ રાહને આજ રાત્રે નીકળવા માટે તૈયાર કરો.” ૧૧ આથી
બીજે ત્રીજે અને ચોથો-લીલાવતીને ત્યાં જવા, એનો આવાસ નેવા અને
ત્યાંથી પાછા ફરવાના-પ્રવેશ એ જ રાતે બને છે. આ પછીનો પાંચમો
પ્રવેશ-રાહના નિર્ણયનો-બીજે દિવસે બની શકે એવો છે, પણ એ જ
દિવસે મોટી રાતે બન્યો હોય એ વધુ સંભવિત અને નાટ્યાત્મક છે.
રાત્રિનો સમય આવા અતિ જંબીર ચિંતન અને નિર્ણય માટે બહુ
અનુકૂળ છે. એ પછીનો છઠ્ઠો પ્રવેશ-તરણ રીવાવળો-બીજે દિવસે રાતે
બને છે, કારણ “ રાત અંધારી છે. ચંદ્ર દબ્બે હતો નથી ” ૧૨ એમ
શીતલસિંદ કહે છે. ૫૦૧—સવારીનો પ્રવેશ—એ પછીને દિવસે સાંજે
બને છે, કારણ કમલા કહે છે, “ સવારી અહીં આવી પહોંચતાં સુધી
સૂર્ય દેશાય અને આવશે નહિ એવી સિદ્ધિ, વંલુદમિથ, તમારા બક્ષતેજ
વડે કરો.” ૧૩ સવારી બિતરે કે તરત જ રાઈ લીલાવતીને મળવાનો હતો
એટલે બીજે પ્રવેશ પહેલા પ્રવેશ પછી થોડી જ વારમાં બને છે. ધણે
ભાગે તે પહેલાં સૂચરિત થઈ જ ગયો હશે. ત્રીજે ને ચોથો પ્રવેશ—ફરજારનો—
રાઈ લીલાવતી પાસેથી બચે છે એ પછી થોડા જ સમયમાં એક સાથે
મળવાય છે.

૬૦૧ રાઈ દનકપુર છોડીને બહાર ચાલ્યો બચે છે તે પછીના દિવસે
પ્રમાતે બન્યો હશે એમ એ પ્રવેશમાંની રાહની પહેલી આખી કક્ષિ,
ખાસ કરીને તેમાંનાં આ વાક્યો પરથી લાગે છે : “ પણ શીતલસિંદનું
શું થયે ? હું એમને કે ભલ્લને મળવા રહ્યો હોવ તો એમની ક્ષમા માગી
શકત. ક્ષમા ! અમારા ગુણમાંથી ક્ષમા કેણે કોની માગવાની ? વળી, હું

રાતે બહારોબહાર નીકળી આવ્યો ન હોત તો મને આવી સ્વતંત્રતા ક્યાથી મળત !” ૧૪ એ પ્રભાત છે, કારણ રાઈ કહે છે :

ધીમેધીમે સ્ફુરણ ને મગ્નને પ્રજ્વાલ,

એકાત્મ તે શું થઈ આ પૃથિવી સમસ્ત ૧૫

પહેલા અને બીજા પ્રવેશ વચ્ચે છ દિવસનું અંતર છે પહેલા પ્રવેશમાને હોડી ફૂંકવાનો પ્રસંગ બન્યા પછી બીજા દિવસે મગરમજ ૭ “લેવા એ સુવર્ણ પરિચારિકાઓ સાથે બહાર આવી હતી.” ૧૫ આ પછી બીજા પાંચ દિવસ વીતે છે, કારણ જમદીય કહે છે, “બીજા વાર એ મુઢરીને નોઈ ત્યાર પછી હું ગઢેલની ચારે તરફ રી વળ્યો છું. પાંચ દિવસથી એ પ્રદક્ષિણા કરે છું” ૧૬ આમ નગર છાડ્યા પછી આ સાતમે દિવસ છે.

એ બીજા પ્રવેશમા રાહ વીણાના “કાગળની બીજા બાજુએ” ૧૭ એનો જ્વલન લખે છે. દુર્ગેશ કહે છે, “કહે પ્રત્યુત્તર મળ્યા વિના નહિ રહે.” ૧૭ ત્રીજા પ્રવેશમા વીણા કહે છે, “ચાચની કોડીમાં ખાસ પત્ર નીચે તો લખી મોકલ્યું હતું કે “જમે તેમ કરીને પણ આવીશ.”” ૧૭ આમ આ ત્રીજા પ્રવેશ બીજા પ્રવેશ પછીના દિવસે રાતે-નગર છાડવાને આઠમે દિવસે-બને છે. ચોથા પ્રવેશ વીણાની “આ અવતરો અનુભવ કહી હદિયોનો છે ?” ૧૮ એ સ્વયંતોક્તિથી શરૂ થાય છે, એટલે એ રાઇને મળી તે પછીનો જ દિવસ હોવાનું અનુમાન સચુક્તિ છે. આમ ચોથા પ્રવેશ નગર છાડ્યા પછી નવમે દિવસે બને છે. આ પ્રવેશ દિવસના ક્યા ભાગમા બને છે ? આગલી રાત્રિના ત્રિયતમ દ્વારા પ્રેમચાચન પછી સવારની આહવાહનતામા બેઠ્યા પછી તરત જ કે થોડી વારે બનતો કદમ્બોડીક છે. કદાચ નારણ પછી એ પ્રસંગ બનતો હોય આ પ્રવેશના અંત-ભાગમા વીણા રાઇને પોતે મળી ચૂકી છે એ વાત કહીને લેખાને કહે છે, “હવે હું તારાથી ગુપ્ત રીતે એને નહિ મળું. એ આવશે ત્યારે તને જોડના ખંડમા સાખીશ.” ૧૯ પાંચમા પ્રવેશમા “ગઢેલના અંદરના ખંડ”માં વીણા રાઇને લેખા સાથેની પોતાની વાતચીતનો અહેવાલ આપે છે. એ બનાવ ચોથા પ્રવેશવાળી જ રાતનો—નવમા દિવસની રાતનો—હોવો નોઈએ, કારણ, આ અભિનવ પ્રેમગુચ્છ શુનલ આ તબક્કે રોજ મળે જ.

રાઇને આવતો રોકે એવું બીજું કોઈ કામ પણ એને નહોતું. આ પ્રવેશ રાતના ભાગમાં જ બનતો માનવો ઠીક છે; દિવસે ચોડીદારે-નોકરોનો બચ રહે જ. આ પ્રવેશને અંતે જગદીપ વીણાને કહે છે, “આપણા સુખની પરિપૂર્ણતા કરવા લગ્નનો દિવસ ઠરાવવાનો તે મારા કનકપુર ગયા પછી કરી શકારો. એટલો નિર્ણય થયો.” ૨૦ એ પછી ચોડી વારે, જતી વખતે, એ કહે છે, “આપણે ફરી મળીએ ત્યાં સુધી આશાના જ આશ્રયે છવીશું.” ૨૦ ચોતીસ કલાકનો વિયોગ એ પણ નવમીમીઓને પછો લાંબો અને મોટો લાભવાનો સંભવ છે, છતાં આ મિલન પછી બીજો જ દિવસે રાઇ કનકપુર જવાનો છે એમ માનવું વધારે ઉચિત છે. એમ હોય તો ૭-૧ ૧-૫ પછીને દિવસે જાહેર છે. ૭-૧ નું સ્થળ “વીણાવતીના મહેલથી કનકપુર જવાનો માર્ગ” છે. રાઈ દુર્ગેશની વાતો પરથી પણ લાગે છે કે તેઓ કનકપુર તરફ જઈ રહ્યા છે. ત્યારે રાઈની પ્રતિજ્ઞા મુજબ ફરબાર પૂરો થયા પછી આ સોળમે દિવસ હોવો જોઈએ. ૨૧ ઉપર જોયું તેમ ૧-૫ અને આ પ્રવેશ વચ્ચે દિવસો વીત્યા ન હોય તો સાચી ગણતરીએ આ દસમે દિવસ છે, સોળમે નહિ. છતાં આમળની છ મહિનાવાળી કરતાં આ મુશ્કેલી ઓછી ગણી શકાય છે; અને ગણવું જ હોય તો ત્રીસ અને ચોથા પ્રવેશ વચ્ચે, ચોથા અને પાંચમા વચ્ચે, અને ૧-૫ અને ૭-૧ એ ફરક થા એમાંના એક કે બે વચ્ચે વધુ અંતર ગણી શકાય તેમ છે.

૭-૧ પછી ૭-૨ તરત જ લગ્નવાય છે. માત્ર કિસલવાડી સુધી પહોંચતાં જગદીપ અને દુર્ગેશને એટલો વખત લાગ્યો હોય તેટલો વચ્ચે વીત્યો હશે. એ પ્રવેશને અંતે જલકાને આપણે જોવાન થતી જોઈએ છીએ. ત્રીજો પ્રવેશ જલકાના મરણના સમાચારથી જાહેર છે. બીજા અને ત્રીજા પ્રવેશ વચ્ચેનો ગાળો કેટલો તે નક્કી કરી શકાતું નથી. ચોથા પ્રવેશમાં આપણને જણવા મળે છે કે “શીતલસિંહની ખટપટ વધતી જાય છે. ભગવન્ત હોતા હતા કે શીતલસિંહ અને મંજરીની મદદે આવવા પૂર્વની સરહદ પરના રાત્રીએ લરકર એકઠું કરવા માંડ્યું છે.” ૨૨ આગલા પ્રવેશમાં

૨૦. પૃ. ૧૪૫.

૨૧. એમ જ છે. “ગાદીનો નિર્ણય ત્યાં સુધી દૂર રહેવા તમે પંદર દિવસની અવધિ ઠરાવી છે તે તમે પાળી શકો માટે તે પહેલાં તમારે ન આવવું એવી ઇચ્છા તેમણે [જલકાએ] દર્શાવી.” (પૃ. ૧૪૫)

મજરીએ શીતલસિંહને કહ્યું હૃદય, “એ રાત્ર સૈન્ય મોકલવા ખુશી છે.” ૨૨ અને તે પછી તેમણે એમની રારતો કબૂલ કરી હરો. આમનો રારત-સ્વીકાર પહોંચ્યા પછી સરહદ પરના રાત્રીએ સૈન્ય એકઠું કરવા મોકલ્યું હરો, અને “પૂર્વમુકાબના.. મંડળેશને ફોડી પોતાના લશ્કરને માર્ગ મળવાની મોકલવણ કરવા પ્રયત્ન કરો” ૨૨ હરો આ માર્ગ મેળવવાના પ્રયત્નની નિષ્ફળતાના સમાચાર મળ્યા પછી ચોથો પ્રવેશ લીધે છે આથી ત્રીજા અને ચોથા પ્રવેશ વચ્ચે ચોથામા ચોથા વીસપાવીસ દિવસ ગયા હોવા જોઈએ પ્રવેશને અંતે રાઈ વીણાવતીને તેડવા લય છે ત્રીજા પ્રવેશમા શીતલસિંહ આદિએ લેવા ધારેલી લીલાવતીની મુવાકાત પાચમા પ્રવેશમા આવે છે ત્યાં ઉદયેજેલી સુલામતની રત્ન મેળવવામા વીસ-પાવીસથી વધુ દિવસો તેા ન જ થાય; એટલે પાચમો પ્રવેશ ચોથા પ્રવેશ પછી તરત જ જનતો ગણવો જોઈએ એ પ્રવેશને અંતે લીલાવતી બેસાત થઈ લય છે હકો પ્રવેશ લીલાવતીના મારણ પછીનો છે અને રાઈ અને વીણાવતીના લગ્ન પણ થઈ ગયા છે, એટલે પાચમા અને હકા પ્રવેશ વચ્ચે જેટલાક દિવસોનું અંતર સંભવે છે—આપણે એને પગપાડિયા કે મહિનાની આસપાસ મૂકી શકીએ.

આમ ચોથાથી સાતમા અંક વચ્ચેનો સમય આ પ્રમાણે છે

ચોથો અંક

લગભગ ૧ દિવસ

ચોથા અને પાચમા અંક વચ્ચેનો ગણો લગભગ ૧ દિવસ

પાચમો અંક

લગભગ ૦૧ દિવસ

પાચમા અને હકા અંક વચ્ચેનો ગણો ૦૧ થી ૦૧ દિવસ

હકો અંક અને હકા અને સાતમા અંક વચ્ચેનો ગણો ૧૦ થી ૧૫ દિવસ

સાતમો અંક અઢાલે ૩૮ થી ૫૧ દિવસ

લગભગ ૫૧થી ૭૪ દિવસ થા ૧૧૧ થી ૧૨૧ માસ

હંકમા, આપણી ગણતરી પ્રમાણે આ નાટકની સમય કથા પોણા અગિયારથી ત્રીસ મહિના સુધીનો ગણો પોકે છે, રમણભાઈ મુનબ લગભગ પોણાઆઠથી સવાઆઠ મહિનાનો પણ વખ્તા પરના અને સાચા સમય વચ્ચે આમ તફાવત પડે એ કાઈ ક્ષતિનથી નાટકમા લેખકે બતાવે

ક્રડપથી બનતા જ બેતાવે ર. શેક્સપિયરનાં ઐતિહાસિક નાટકોમાં પણ બે સમય હોય. એક સાચો અને બીજો એનાથી ઘણો દૂર, તખ્તાનો. 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં રવ. એવધનરામે પણ કંઈક આવી જ આયોજન-રીતિનું અવલંબન કરેલું છે. આમ, આ બાબત સાહિત્યના આયોજનના એક અંશરૂપ છે, અને નાટકાદિના ઇન્દ્રજલ માટે એ માત્ર ઉપકારક નહિ પણ લગભગ આવશ્યક ને અંગમૂલ બની રહે છે.

સામગ્રી :

કવિતા અને સાહિત્ય (૧). કાંતા. ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવાહી, ૧૯૩૮-૩૯. ધર્મ અને સમાજ (૧-૨). નરસિંહરાવની રોજનીશી. નવસ-અંધાવણિ (૧-૪) નેપથ્ય. પ્રસ્થાન. મરાઠી નાટ્યસૂત્રિ (૧). મહાદેવ-ભાઈના હાથરીઓ. ડા. માધવજી મચ્છરે આપેલી માહિતી. રાઈનો પર્વત. રાઈનો પર્વત (માનંદ મેડિકલની આપેરાણુક). રાઈનો પર્વત (મુંબઈ ગુજરાતીની આપેરાણુક). રાઈનો પર્વતનું વિવેચન. વનરાજ ચાવડા. વિનોદિની નીલકંઠે આપેલી માહિતી. વિવિધ વ્યાખ્યાનો (૨). વિદ્યાબહેને આપેલી માહિતી. વિવેચના. હેમ્લેટ. સધરાજેસંધ સરસ્વતી-ચંદ્ર (૧-૪). સાહિત્યવિમર્શ. સરોજિની મહેતાએ આપેલી માહિતી. સાહિત્યવિહાર. રવ. સર રમણભાઈ.

પ્રકરણ ૧૮ :: શૈલી

પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક અમુક શૈલી યોગ્ય એટલે કલાનિર્મિતિને મૂળમાંથી જ ઠીંગરાવી દેવાનો પ્રયત્ન. શૈલી તો બની આવે તે ખરી, ખારી લવાય નહિ —ઉમાશંકર જોશી

જેટલા અહોભાવથી રમણભાઈના 'રાઈનો પર્વત' વિશે વાત કરીએ તેટલા અહોભાવથી તેમની શૈલી વિશે બોલી શકાય તેમ નથી. રમણભાઈએ જુદું નાની ઉંમરે લખવાનું શરૂ કર્યું. અત્યંત તેજસ્વી શુદ્ધિ, નવી જ જાતનો વિષય અને પિતાની લાગવગ એ

૧. ૧૫ ને બદલી શૈલીનું તે તે પ્રકરણમાં ને નિરૂપણપદ્ધતિનું પ્ર. ૧૦માં પૃ. ૩૦૫ ઉપર નિર્દેશન કરેલું છે. આ પ્ર.માં મુખ્યત્વે એમના નિબંધો લખણો અને વ્યાખ્યાનોનો વિચાર કરેલો છે.

સર્વ કારણે એમનાં લખાણ લખાયાં તેવાં જ પ્રસિદ્ધ થવા મંડ્યાં, આથી એમનાં શરૂઆતનાં લખાણોમાં શૈલી બંધાઈ નહિ, છતાં એમનાં લખાણોમાં આદિથી અંત સુધી શૈલીનો ધીમે વિકાસ જણાઈ આવે છે. આમ ક્રમશઃ શૈલી બંધાવા છતાં તે ઝડપથી બંધાઈ નહિ, બંધાઈ તેવીમાં પણ સામાન્ય રીતે જોમ, સ્વાસ્થ્ય, રસાળતા કે વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ન આવ્યાં.

એનું મુખ્ય કારણ એ કે કેટલાક શૈલી પર વધુ ધ્યાન આપે છે, કેટલાક ઓછું. રમણભાઈ બીજા પ્રકારના લેખક હતા. તેમણે વાહુમયી અભિવ્યક્તિમાં કથવિતવ્યનો જ ખ્યાલ રાખ્યો, એના વાહનને ઉપયોગી સાધન તરીકે અપનાવ્યું, પણ એને ક્ષુદ્ર બનાવવાની ખાસ પરવા ન કરી. શૈલીનું મહત્ત્વ તેઓ નહોતા સમજ્યા એમ તો નહિ—શૈલી વિશે જ્યાં જ્યાં બોલ્યા છે ત્યાં એમણે એના મહત્ત્વ વિશે વિવરણ કરેલું છે^૧—છતાં એમની નજર સમક્ષ કથવિતવ્ય પ્રધાનપણે રહેતું, અને ઘણી વાર લાગણીના આવેશથી એ સુધક, પણ તે ક્ષણે સૂઝી આવે તેવી બાવામાં રજૂ થતું. બીજું એ કે જોને પાક્ષિક ચલાવવું પડતું હોય તેને ઉતાવળથી લખવું પડે. આને લીધે કોઈકવાર શૈલી કાચી ૧ પણ રહી જાય, જે ત્રીજું કારણ નાની ઉંમરમાં મહીપતરામનાં શૈલી બાળતમાં સમૃદ્ધ નહિ એવાં પુસ્તકોના વારંવારના વાચનને લીધે પહેલા અઘાત પણ હૃદયની મંદકાર.

૧. અનુક્રમે ક્રમાંક ૩, ૫. ૫૩-૫૪, ૨૧૧-૨૨૦, ૨૭૫-૨૮૦.

૨. રમ. સાહિત્યિક-પત્રકાર હતા. આવા પત્રકારોના લખાણો બે ભાગનાં હોય છે. કેટલાંક લખાણો તેમણે અમુક ચર્ચાકિત સમયમાં બને તેટલી સારી રીતે લખવાનો પ્રયત્ન કરી લખ્યા હોય છે, તો બીજા અમુક લખાણો પોતાની સમગ્ર જાતિ કેંદ્રીભવ કરી લાગે તેટલા સમય સર્જી નિરાંતે, સ્વસ્વતાથી, સંપૂર્ણ એકાગ્રતાથી લખેલા હોય છે. આવા પત્રકારોનાં પહેલાં વર્ગનાં લખાણો કેટલીક વાર જોઈએ તેટલા સર્વાંગ-સંપૂર્ણ નથી હોતાં.

હવે એમની શૈલીની ખાસિયત વિચારીએ. -

મણિલાલ નબુભાઈની પરિભાષા પ્રમાણે^૪ રમણભાઈ યથાર્થ પક્ષના લેખક હોઈ એમની નિબંધશૈલીનું પ્રધાન લક્ષણ છે સાદી રીતે, કોઈ પણ જાતના આવાસ વિના પોતાનું કથયિતત્ત્વ વહેતી કલમે કલ્પે જવું એ. એમનાં ઘણાંખરાં નિબંધાત્મક લખાણોમાં ઘણે ખરે રચણે તે દેખાય છે. આમ કરતાં સામાન્ય રીતે એમનાથી અફડ નહિ એવા સંસ્કૃત શબ્દો વધારે વપરાય છે, અને વાક્યો એકદમ ટૂંકાં બનતાં નથી. એમાં કેટલીક વાર તેઓ લખતાં લખતાં સુએ તેમ એક જ વાક્યમાં એક પછી એક વાક્યખંડો કે ભાવવાચક નામો મૂકતા જાય છે. એક બહુ સચોટ ઉદાહરણ છે નર્મદના પક્ષ-પરિવર્તન અંગેનું પૃ. ૧૮૪-૧૮૫ ઉપર ઉતારેલું વક્તવ્ય. વહેતી કલમે લખતાં કોઈ વસ્તુ જરા ભારપૂર્વક કહેવી હોય કે કહેતી વખતે સહેજ ઝમક આણવી હોય ત્યારે તેઓ એ ત્રણ રીતોનો ઉપયોગ કરે છે. એમાંની એક તે અમુક પદો કે પદસમૂહોની પુનરુક્તિ સાથે આવતાં એક દાળાનાં ગોણુ કે પ્રધાન વાક્યોની :

જોળાનાથે પોતાના જીવનમાં અનેક પ્રસંગે કેવી દૃઢ ઉશ્વરશક્તિ,
કેવી ઉંચી સદ્વર્તનભાવના, કેવા ઉજ્જત વિદ્યાસંસ્કાર, કેવા સત્યામહી ઉદાર
વિચાર, કેવા કર્તવ્યપરાયણ આચાર દર્શાવ્યા છે...^૫

તો એ પ્રશ્નો ! કેટલી બધી વાર અમે આ પરમ સંપત્તિમૂલ્ય, આ
પરમાર્થ રચના તથા ગયા છીએ ! કેટલી બધી વાર ભ્રમંત ધર્મ આડે
માર્ગે ચડી ગયા છીએ ! કેટલી બધી વાર જગજગતની ને જગતપિતાને
બહી ગયા છીએ ?^૬

પ્રથમ તો એ જ ધ્યાનમાં લેવાનું છે કે જે મધ્યમમાં જ પરમ સુખ
હોય, જે મધ્યમમાં જ પરમ આર્નંદ હોય, જે મધ્યમમાં જ પરમ સંતોષ
હોય, જે મધ્યમમાં જ પરમ સાધુત્વ હોય તો...^૭

સુધિષ્ટિર, અર્જુન, શામ, સીતા, વગેરે વ્યક્તિઓનાં વ્યાસ તથા

૪. જુઓ પૃથ્વી પ્ર. ૮.

૫. કસ ૨, પૃ. ૧૧૧.

૬. ધસ ૧, પૃ. ૧૮૪.

૭. ધસ ૧, પૃ. ૧૬૪.

વાસ્તુશાસ્ત્રે આપેલા ચિત્રથી ભારતવર્ષની પ્રભાએ કેટલી હદધોતિ પ્રાપ્ત કરી છે ! દુર્યોધન અને શાવલુના તેમણે આપેલા ચિત્રથી અધમતાનો તિરસ્કાર કરવામાં હિન્દુ પ્રભા કેટલી બધી બળવાન થઈ છે ! શેકસપીયર અને મિલ્ટનના અભ્યાસથી ઈંગ્લાંડનું રાજ્યબધારણુ ઘડનારા રાજકાર્ય-ધુરંધર પુરુષોના જીવન કેવી રીતે પ્રવર્તિત થયા છે ! એધામ, બર્ક, ષેડરટન એ સર્વનો કાવ્યાભ્યાસ રૂઝુ થયેલો કહ્યો, અને મહી 'ઇતિ-હાસની આરસી'માં કેલુ ચિત્ર દેખાય છે તે જુવો !

ઈશ્વરની વિભૂતિ મેળવવાનો પ્રત્યેક મનુષ્યનો અધિમાર ન હોય અને ધણી કાલાતરે કોઈ એક મુશ્મલા, મોઢ એક નતિમા, કોઈ એક દેશમા, કોઈ એક મનુષ્યમા એ વિભૂતિ પ્રગટ થતી હોય અને તેના પ્રચારથી અમુક મહાને જ તેનો પ્રસાદ મળતો હોય તો શું દુનિયાના ધણાખરા મુશ, ધણાખરા દેશ, ધણીખરી નતિઓ, ધણાખરા મનુષ્યો, ઈશ્વરની વિભૂતિ વગરના, ઈશ્વરના સત્ય વગરના, ઈશ્વરના જ્ઞાન વગરના, ઈશ્વરના આનંદ વગરના, ઈશ્વરના અમૃત વગરના, ઈશ્વરની શાન્તિ વગરના, ઈશ્વરની શુદ્ધતા વગરના રહેવા સર્વથા છે ?

ખીજી, જોનો જન્માખ નકારમા આવે તેવા પ્રશ્નો ઉપર પ્રશ્નો પૂછવાની જોમ છે, “ પોતાનું અતર ઉધાડી જોવા વિના તેઓ ધાર્મિકતાનો આરભ શી રીતે કરી શકશે ? અને અન્તર ઉધાડી જોતા મહિનતા જણાય તો તે એ પરીક્ષા બંધ કરવાનું કારણ છે કે અગાડી સમાવવાનું કારણ છે ? દુષ્ટતા સતાડીને સધરી મુકવા જેવી છે કે બહાર કોઢી લગ્ગ પમાડી નસાડી મુકવા જેવી છે ? ભક્તિદ્વારા ઈશ્વર સમીપ જઈ હૃદય ઉધાડતા સુ દુષ્ટતા લગ્ગ પામ્યા વિના રહેશે ? એ દિવ્ય સાનિધ્યમા પાપિતાયા શુ ટપી શકાશે ? ” ૧૦ મેકોલે અને બર્ક એ જમાનાના લોકપ્રિય લેખકો હતા, ને ૧૧જને રમણભાઈને પણ બહુ પ્રિય હતા. ૧૨ એ જમાનામાં આપણી ભાષા ઉપર અંગ્રેજી વાગ્મિતાની અસર હતી, ને

તેમાં આ બેનાં પુસ્તકોનો ફાળો હોઈ શકે. રમણભાઈનાં ઉપરનાં અવતરણોમાં પણ એવી વાગ્મિતા દેખાય છે.

ત્રીજી રીત તે અર્થકરોની. દાખલા તરીકે, "પ્રગ્નસતાકે સાક્ષરવર્ગમાં આવી રાજદરવારી ભાટાઈ ક્યાંથી આણી ?" ૧૨ પણ, આ શક્તિનો ઉપયોગ એમણે નજીવે જ-પંદરવીસ રથળે જ-કર્યો છે.

એક રથળે તેમણે વચ્ચે 'તો' મૂકી વાક્યો સચોટ અને અસરકારક રીતે સામસામે તોળ્યાં છે. જુઓ પૃ. ૨૪૨ પરનું દ્વિપદ્યમં વિશેનું લાંબું અવતરણ. નીચેનું અવતરણ અને જે કંડિકા-માંથી એ લેવામાં આવ્યું છે એ આખી કંડિકા રમણભાઈની નિર્બંધશૈલી ઠેઠલી ઉચ્ચ કાટિએ પડેલી શકે છે તેનું સરસ ઉદાહરણ છે :

પૃથુરાજનો સમય ભારીક હતો, પૃથુરાજની સ્થિતિ વિષમ હતી, અને વીર્ય સાથે તેનામાં એવી કામુક્તા હતી, એવી મોહાન્ધતા હતી, એવો કથં હતો, એટું અદ્વૈતશિષ્ટપદ્ય. કે તેનાં પરાક્રમે વાંધા સહ્યં દામાંથી અનુભવવાની સાથે તેના વિશ્વાસ તથા તેના વિનાશથી અને તેનાં ચિરદાય પદોંચતાં પરિણામથી હંડા ખેંદની જોડે અપૂર્વ અમલકારની પ્રતીતિ થાય છે. જે રાજની વિષરીત ભુદ્ધિથી તેને પોતાને પ્રાણ-મથા, દિશ્વીનું રાજ્ય મથું, અને દિંદુરતાવની સ્વતંત્રતા મથ તે વારસાના હકથી ખાદીએ ટકી રહેનાર કોઈ સાધારણ નિર્માસ્ય અધિપતિ નહોતો પણ પોતાની રામશેરની ખારથી દુહમનોને દુર રાજનાર, વેરીઓના માનનું ખંડન કરનાર, અને દેવીઓ પાસે પોતાના ચર કણુલ કરાવનાર વિરલ પરાક્રમી વીર હતો. મૂળ્યજાવથી ભક્ત જની રહેલા પોતાના નાના પણ બહાદુર સૈન્યને અનેક રણસંગ્રામમાં લઈ જઈ જે વિજયપ્ત્યવ્યે રથળે રથળે તેણે હરાયી હતી તે જ ઐતિહાસિક વીરસહ્યાને શોભાવવાને ખસ છે. તેની સાથે દરેક પ્રસંગે પ્રગટ થયેલું તેનું પોતાનું શૌર્ય, સાધારણ મનુષ્યો ભયગીત થઈ જ્યાંજ મથ જ્યાં એવે સમયે મદોનમત મથ થતું તરફ તેણે જતાવેચી વિરરકાર, વચર પદાપાતેથી ગિઓ પારોથી તેણે મેળવેલી માનવચ્છિ તથા પ્રશંસા અને ચતુઓમાં ઉત્પન્ન કરેલા ત્રાસ

અને કંપ: એ સર્વ એકત્ર કરતાં એની જીવનકથા વધારે વિરમયકારક અને અદ્ભુત થાય છે. પણ એટલેથી જ એના જીવનનું વિશેષતા અટકતી નથી...વિલાસમાં મગ્ન થઈ જઈ તેણે દિવસોના દિવસો રાજકાજ ભૂલી જઈ, પ્રજાને પિસારી મુકી, મિત્રોની અવગણના કરી, યતુઓની તોયારીથી બેઠરદાર રહી એવી રીતે જાણ્યા, નવવધૂ સાથે મહેલમાં તે એવો પુરાઈ રહ્યો, વિનોદમાં ખસેલ ન થવા દેવા માટે તેણે આવની વિધિ વિશેના મિત્રોના સંદેશો એવી રીતે વગર સાંભળ્યે પાછા જવા દીધા, કે એ પહેલાંના અને એ પછીના અદ્ભુત પરાક્રમનું જીવન ન જાણનાર તેની ઉપર કાયર પુરુષમાં જ અણુના કરે...૧૩

આના પર અંગ્રેજ શૈલીની અસર છે, છતાં પરિચ્છેદ ખટકતો નથી. બિલ્ડ, એ આખો બાગ જરા આયાસપૂર્વક રચવામાં આવ્યો હોય તોય એ આયાસ દેખાતો નથી, અને આખું અવતરણ વાગ્મિતાનો અને વિગ્મતાને રસાળ રીતે રજૂ કરવાની શક્તિનો એક સારો નમૂનો બની રહે છે. હિપ્પો અવતરણમાં વાક્યોચ્ચય પણ છે.

એ તોધવુ જોઈએ કે રમણુભાઈ જ્યારે સારી શૈલી રજૂ કરવા જતા ત્યારે ઉપર જણાવેલા અને એવા ખીમ અપવાદો બાદ કરતા બહુ જોયે પડેલી શક્તિ નહિ એમનાં લખાણો એકધારા બની જતાં કેટલીક વાર વૈવિધ્યહીન પણ લાગતા. આથી બિલ્ડ, પ્રોટિ, અમુક વસ્તુ સમજાવવા અને એની પ્રતીતિ કરાવવાની શક્તિ પણ તેમના લખાણોમાં કેટલીક વાર દેખાતી.૧૪

૧૩. કસા ૨, પૃ. ૧૪૪-૧૪૫.

૧૪. નીચેના સાદો પણ પ્રોટ ને ગભીર ફરે. એમની એ રક્તિનો સાદો નમૂનો છે :

“ આ લીંટીઓને કવિતા કહેવાયી કવિતાનું અપમાન જ થાય છે પરંતુ, કવિતાની છંદોમય વાણી પણ આવા નિબંધોને આપની ધટી નથી, કેમકે છંદો એવી અધ્યાત્મ જ થાય છે અને છંદ રમણીયતા તથા વાતનો જ દમેરા સદગામી નથી હોતો એવો આભાસ થાય છે. રમુતિને આવા પદ્યનિબંધોથી સદાચતા થઈ શકે છે એટલે જ તેમનો બચાવ છે. પરંતુ, શિક્ષણ-પદ્ધતિમાં અને જ્ઞાનસંપાદનમાં યજ્ઞોની સદાચતા વિના રમુતિનો ને

શબ્દો કે શબ્દસમૂહોની પુનરુક્તિ, પ્રશ્નવિરામવાળાં વાક્યોની પરંપરા, લાંબા વાક્યોત્તમ્ય—એમની નિર્બંધશૈલીમાં વચ્ચે વચ્ચે

અનેકશઃ વ્યાપાર થાય છે તે દર્શાવે છે કે એ પ્રયોજન સારું પણ આ પ્રયાસ નિરર્થક છે. છંદથી આવા વિષયમાં કોઈ પ્રકારની મુંઝવણ નથી આવતી એ તો ઉપરના જેવી લીટીઓ એકવાર વાંચ્યાથી જ ખાતરી થાય છે. મુંઝવે આકૃતિનાં વચ્ચામૂલ્ય વિશેષ આકૃતિઓને યોગ્યતાં નથી, તથા સજીવ પદાર્થોની અલંકૃતિ જડ પદાર્થો પર આરોપિત કરતાં રસિકતાને આધાત થાય છે; અને મંડનસામગ્રીની આ રીતે અરથાને યોજના કરવાથી મંડનની, મંડનસામગ્રીની, જિને મંડનસામગ્રીના યોગ્ય પાત્રની મળના દલક્રી થાય છે...પદાર્થવિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ન્યાય, વસ્તુચિંતન, ધર્મવિચાર, ઇત્યાદિ ઉપી પંક્તિના જ્ઞાનવિષયોની ચર્ચા પણ કવિતાને યોગ્ય નથી, કેમકે એ ચર્ચામાં સામાન્ય સારતું અન્વેષણ અને અમૂર્ત વર્તનું અનુસરણ થાય છે, અને, કવિતા વિશેષ વ્યક્તિઓ અને મૂર્ત જીવનો તથા વ્યવસ્થાઓ યોજવાનો તથા દર્શાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. ઉપરના જ્ઞાનવિષયોમાંથી પણ સુદૃઢીલા, ધૂરજીવન, ભક્તિ વગેરે ભાવનાં રચાનો જુદાં પડે છે ત્યારે તે સામાન્યમાંથી વિશેષમાં આવી કવિતાના પ્રદેશમાં આવે છે. જ્ઞાનની મહનતા અને પ્રકૃષ્ટતા ગમે તેટલી છતાં જ્યાં સુધી તેનું રસમય રૂપાંતર થયું ન હોય ત્યાં સુધી ગુણ રૂપે તે કવિતાને યોગ્ય થઈ શકતું નથી, અને તેથી એવી ગુણ ચર્ચા છંદોમય વાણીમાં પણ મુશ્કેલી યોગ્ય નથી. આ રીતે, આખું વનરૂપવિશાલ છંદમાં પ્રકટ કરતું વ્યર્થ અને અયોગ્ય છે, પરંતુ એક પર્ણના રંજથી કે એક વૃણની મૃદુતાથી ઉત્પન્ન થતા ભાવ છંદમાં રચવાયોગ્ય છે; અનંત કાલમાં આત્માની યુક્તિ તથા અવસ્થા શી છે તથા તે શી રીતે સમન્વય એ ચર્ચા છંદને યોગ્ય નથી, પરંતુ દેહની નશ્વરતા વિશે કે પરમાત્મ વિશે આત્માને એક ક્ષણે થઈ આવેલી ભિન્ન છંદમાં વર્ણવવી યોગ્ય છે. ઉત્તરવી પંક્તિના વિષયોમાં પણ એ જ પ્રમાણે ચર્ચા ગમે તેવી ઉપદેશ આપનારી હોય, વાર્તા ગમે તેવી રમુજવાળી હોય કે વાસ્તવચનામાં ગમે તેવી ચતુરાઈ હોય તો પણ અદ્ભુત ભાવનું કદીપન ન હોય ત્યાં સુધી એ સર્વ વિષયો એમ કવિતાને લાયક નથી તેમ છંદને પણ લાયક નથી.”

દેખાતા આ લક્ષણો એમની ભાષણશૈલીમાં પણ દેખાય છે. એ ઉપરાંત કેટલીક વાર એમાં થોડો ધણો આરોહઅવરોહ પણ હોય છે, એ કે એકંદરે ભાષણની છટા ન્યા આવે છે ત્યાં તે હમેશા જોઈએ તેટલી સ્વાભાવિક લાગતી નથી. પણ એમના જીવનના છેદના દોડ થોડાકામાં એમની આ જડતા સાપવાદ ઓછી થઈ અને આને વધુ સ્વાભાવિકતા આવવા મટે છે. એમનું છેલ્લું ભાષણ, આંત્રી સાહિત્ય પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકેનું, સાદા સરળ ભાષણનો ઠીક નમૂનો છે. આ અને “ગુજરાતી નાટકો અને નવનકથા” “ગુજરાતી સાહિત્યનું હાલનું વલણ” “હાલના ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે કેટલાક વિચારો” જેવા સમમહર્ષન કરાવતા ભાષણોમાં રમણભાઈ એમની હમેશની લખાણની ટેવ મૂકી દે છે. આ પાછના ભાષણો, ખાસ કરીને પાછના બે, આ કારણે સામાન્યો માટે વધુ સરલ અને સર્વ માટે વધુ સુવાચ્ય બન્યા છે. “સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન”ના પાછના ભાગમાં ત્રણત્રણ ને ચારચાર પાનાવાળા, અદર એકથી વધુ અવતરણો સમાવતા પરિચ્છેદો આવે છે તેવું આમાં મનતું નથી કેટલાક ભાષણો તૈયાર કરવા માટે તેમણે ઠીકઠીક સમય લઈ મહેનત કરેલી દેખાય છે. ‘જ્ઞાનસુધા’ માટે લખાતા લેખો કરતા જાહેરમાં ખાસ નિમત્રણથી જઈ વાચવા માટેના લેખોમાં વધુ કાળજી રખાય એ સ્વાભાવિક છે ૧૫

રમણભાઈની વાંચિતાના એક સારા નમૂના તરીકે લાગણીની સાચી ધનકવાળા, વિધવા વિશેના, પ્રકરણ આત્મામાં પૃ ૧૭૧-૧૭૭ ઉપર ઉતારેલા ભાષણના વચનો ફરી વાંચી જુઓ. એમાં વાણીમાં

૧૫. આવા કેટલાક ભાષણોની સરજાત તેમણે એકાદ બતાવ કે પ્રસંગ વર્ણવીને કરેલી છે આ તેમને અમેજી ભાષણો પરથી સૂઝ્યું હોવાનો સંભવ છે. ગમે તેમ હોય, એ વસ્તુ ધારી વાર આપક બને છે જુઓ “સાહિત્યની અભિરુચિ” (૧૯૧૧), બીજી ગુજરાત સંસારસુધારા પરિષદનું ભાષણ (૧૯૧૬), “અસદગાર અને આત્મશુદ્ધિ” (૧૯૨૧)

ડોહન કે ક્ષય આવે છે, જે કે ગદ્યક્ષય વિશ્લેષણ થઈ શકે એવો નથી હોતો. ત્યાં પૂર્વપૂર્વ કરતાં ઉત્તરઉત્તર અનિષ્ટ વધુ ને વધુ તીવ્ર આવતું જાય છે, ક્રમશઃ આરોહ નગરે ચડે છે, ને અંતિમ વાક્ય ધણુના ધાની ગરજ સારે છે. આ અવતરણુ બતાવે છે, કે રમણુમાર્ધ શૈલી પ્રત્યે સમગ્ર હતા; જો કે પોતાની આ શક્તિનો ઉપયોગ તેમણે વિરલ જગ્યાએ જ કર્યો છે.

રમણુમાર્ધના સાહિત્યવિષયક નિર્મળા કરતાં સાહિત્ય ને સમાજ-વિષયક ભાવણો ચડે છે, તો એ ભાવણો કરતાં પ્રાર્થનાસમાજ સમક્ષ એમણે આપેલાં વ્યાખ્યાનો વધારે ચડિયાતાં છે. આનું એક કારણ એ છે કે અત્યાર સુધી જોયેલા લેખો બહુખડુ બુદ્ધિથી પરીક્ષા કરવાના વિષય પર હતા. એમાં ભાવેદ્વેષનો અવકાશ ઓછો રહે. પણ ધર્મવિષયક વ્યાખ્યાનોમાં બુદ્ધિની દલીલોને બદલે ભાવનાથી હૃદયને સ્પર્શવાનું કામ વધારે કરવાનું હોય છે. ખીજું કારણ એ કે રમણુમાર્ધ સાચા ભક્ત હતા, સંસારશું સરસા રહેવા છતાં એમનું મન ઈશ્વરની સમીપજ રહેતું, એટલે એમાં એમને ભાવમંચન જમદી થતું, ને તે વખતે એમના હૃદયનો રસ ત્યાં દલવાતો. રમણુ-માર્ધનાં પ્રાર્થનાસમાજ વ્યાખ્યાનોમાંનાં ચાર જે વિભાગમાં વહેંચાયેલાં છે: એના પહેલા ભાગને તેઓ ઉદ્દેશોધન કહે છે, અને તેમાં ઈશ્વરની ઉપાસના કરવામાં આવી હોય છે. બીજા ભાગને તેઓ ઉપ-દેશ કહે છે, ને તેમાં ઉદ્દેશોધનની શરૂઆતમાં ટાંકેલ સંસ્કૃત કે ગુજરાતી અવતરણુનું ઉપદેશાત્મક સ્પષ્ટીકરણ કરેલું હોય છે. સામાન્ય રીતે આ બંને ભાગમાં અને એવા ભાગ નથી ત્યાં શૈલી સારી છે, પણ ઉદ્દેશોધનમાં તેમની શૈલી ને કવિત્વ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. રમણુમાર્ધના આ ધર્મવિષયક ઉપદેશો જોનારને કબૂલ કરવું પડે કે આ શાખામાં તો એમને પોતાની લગભગ વિશિષ્ટ શૈલી હતી જ. ઉદ્દેશોધનના ત્રણ ચાર સારા નમૂનાઓમાંથી એક “ૐ સ્તવ્ય જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ”થી શરૂ થતો—ધર્મવિષયક પ્રકરણમાં પૃ. ૧૩૩-૧૩૪

ઉપર ઉતારેલો છે, જે જોતા એમની વિશિષ્ટ શૈલીનો ખ્યાલ આવશે.

૧. પર્યેષક ગદ્યમાં સુદર ભાવમય શૈલી બહેલાવવાનો ખાસ અવકાશ રહેતો નથી. આમ છતાં રમણુભાષના એવા ગદ્યમાં જો કાંઈ વાર કવિતાના અશો આ-મા હોય તો તે પણ એમના ધર્મવિધાયક વ્યાખ્યાનોમાં જ એમના લખાણોમાં મળી આવતા એવા ગણુતર ઉદાહરણોમાંથી એક અહીં ઉતારીશું પ્રકૃતિસૌંદર્ય જોવાની રમણુભાષને દૃષ્ટિ હતી, જે એ સૌંદર્યને તેઓ સાદા પણ અસરશાળી ગદ્યમાં ઉતારી શકતા

અગલજનો રમત અકલોદય, બદલાતા રંગોથી મુદ્દુ યદ્ય અસ્ત યતા સૂર્યના મિશ્રણે સાથે ક્યામતા બોજવતો સાયંમળ, આકાશના ધુમ્મગ્નુ પ્રતિબિંબ ધારણુ કરતા સરોવરો, મનુષ્યની દૃષ્ટિગોચરતાની અગાડી દેશોતો ધ્રુવવતો સાગર, એકાન્તમાં ઉભા ઉભા વાદળોને અડ-તા અને તોફાન તથા વાવાઝોડા વચ્ચે અચળ રહેલા પર્વતો, ધરાદાર વૃષ્ટીની હારદાર કમાનથી અગર લીલા ધાસના વિસ્તારથી દીપતા મેદાનવાળા ભૂમ્યળો, પવનની તરંગમય લહેરો સાથે કંઠે નીચે છલતી અને સુગંધ પસરાવતા પુષ્પ, મુદ્દુ રવચ્છ અને પારદર્શક વજળી બરેલી તથા ગેલીના કિનારા વચ્ચે વહી જતી નદીઓ, આકના પદા ગમ દીસતા અને અખડ ધારથી પડ્યા જતા ધોધ, રારદ્ધ જાતુમાંની મધ્યરાત્રિમાંની ચાંદની, જલવિસ્તાર ઉપર પથ રાયેલો ચ દ્રવ્યકારા, અસખ્ય વિવિધ જ્યોતિષોથી અગજ ઠી રહેતો તારકમય જ્યોત્સ્નપ્રદેશ આ અને આવા અગણ્ય દેખાવો સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય નિર્વિવાદ રીતે દર્શાવે છે અને ઈશ્વરની ભાષામાં સતત વહેતા ભાવપ્રવાહવાળું કાવ્ય પ્રગટ કરે છે. ૧૬

પ્રો. બ. કે. દાશરે કહ્યું છે કે “રમણુભાષને શૈલી જ નથી” ૧૭ આના પરણે જ નહતો કારણો તેઓ આ આપે છે. “જાદી ચિત્કિતોએને એકામકરીને એમણે વાપરી જ નથી પણ કે ચાર અવધાન સાથે સાથે કરવામાં જુદાં જુદાં નાખવાની રેવ એમને

પડી ગઈ. ” ૧૭. સુધારક ને સાદી બાપાના આગ્રહી મહીપતરામના એ પુત્રે આપણા પછાત પ્રાંતમાં સાદી બાપા જ વાપરવી જોઈ એ એવો આગ્રહ રાખેલો. ૧૭ સાદાર્થ ખાતર ” પરિભાષા પણ રમણ-બાઈએ ન છૂટે વાપરવી પડે તેટલી જ વાપરી છે, તેટલી પણ બાગ્યે વાપરી દશે. ” ૧૭ તેમણે સંસ્કૃત ને અંગ્રેજીના છૂટે હાથે ઉતારા કર્યા છે, અને વળી એ ઉતારા ચાતુર્યતા, પરિભાષા વગેરેને લીધે બારે પડશે એમ ગણીને પુનરુક્તિ કરી છે. એને લીધે લખાણ બહુ લાંબાં થયાં છે. ૧૭

પ્રો. હાકોરના આ વિધાનમાં ‘અવધાન’ સજ્જ અરપટ છે. અભિપ્રેત અર્થ એ લાગે છે કે શૈલી ડેળવવામાં ને એકાગ્રતાની જરૂર પડે તે એકાગ્રતા તેઓ સાધી ચક્રમા નહોતા. પણ એવો પુરાવો મળે છે કે ‘રમણબાઈ’ બહુ એકાગ્ર થઈને લખતા. ૧૮ ‘રાઈનેા પર્વત’માં એમની બધી ચિચ્છિક્તિઓ ભેગી થયેલી છે. ‘ભદ્રંભદ્ર’માં પણ શૈલીનાં ઉત્તુમ ચિખરો સર થયેલાં છે. સાદી બાપામાં શૈલી ન જ આવી શકે એ ખ્યાલ પણ બરાબર નથી. એ ખ્યાલ સાચો હોય તોપણ રમણબાઈએ કાંટાવાળા જેનો આગ્રહ રાખતા તેવી અતિસાદી ને પ્રોલિસીન બાપા વાપરવાની જૂઠ નથી જ કરી. એમનો મત પણ એવો નહોતો. ૧૯ ને એમણે જરૂર પડ્યે તત્સમ સજ્જો છૂટથી વાપરેલા છે. એમની બાપા જોનાર

૧૮. ૨૫ હીરાલાલ પારેખ : “એકાગ્ર પરિપક્વ પ્રમુખ તરીકે બ્યાખ્યાન લખવાનું હોય, કોઈ બાપાચાસનો મુદ્દો વિચારવાનો હોય, પોતાને પ્રિય એવા વિષયની ચર્ચા નજરે પડી આવે હોય, તો તેમાં એમનું હસ ઝડ પડેવાનું; જુનાં રમણો સાથે તે સંજ્ઞાઈ જણ : “અને એકમેક થઈ જઈ.” (૨૫, ૫. ૨૩૬) શ્રી. સરોજિની મહેતા : “‘જ્ઞાનમુદા’માં ‘દારવરસ’ને નિબંધ છપાતો ત્યારે પ્રેસમાંથી “મેટર” લેવા આવે એટલે ને લામ કરતા હોય તે પડતું મૂકી સપાટાજંબ એને થોડો લામ લખી આવે !” (૨૫, ૫. ૭૭-૭૮) આમ છતાં એ નિબંધ કેટલો કડીજંબ છે તે આપણે જાણીએ છીએ.

તરત કહી શકે કે અન્વય વગેરે ગૌણી સુજરાતી હોવા છતાં એના લેખકના મન પર સંસ્કૃત વાચનની ઊંડી છાપ પડી હોવી જોઈએ. આમ છતાં એ ખરું કે જનતાને માર્ગદર્શન કરાવવાનો આશય હોવાથી રમણભાઈ લખતી વખતે ભાષા કદિન ન બને તો સારું એવો ખ્યાલ કદાચ રાખતા હોય. એ જમાનામાં એ રીતે કરવાની વખતે જરૂર પશુ હોય.

રમણભાઈએ પરિભાષા વાપરી છે, એટલું જ નહિ, પરિ-ભાષા બનાવી પણ છે.^{૨૦} ઉતારા વિશેની પ્રો. ઠાકોરની વાત સાચી છે, પણ સાચીપણા અને પરિભાષાને લીધે એ ભારે પડશે એમ મણી એમણે પુનરુક્તિએ તો ખાસ નથી જ કરી પુનરુક્તિ છે તે તેને તે લેખમાં ખાસ નથી; એક જ લેખકના જુદા જુદા પ્રસંગે લખાયેલા જુદાજુદા લેખોમાં આવે તે જાતની છે. હા, એક બે સિવાયનાં બધાં અંગ્રેજી અને અડધાંથી વધુ સંસ્કૃત અવતરણો નીચે તેમણે ભાષાંતર અચૂક આપ્યાં છે. આ ભાષાંતર આમ જનતાના બોધને માટે તો ખરાં જ, પણ સાથે એમને ભાષાંતર કરવાનું બહુ સુકર હતું તે, અને જે કામ કરવું તે નખશિખ કરવું એવી વૃત્તિ, એ બંને કારણો પણ એમાં સામેલ ખરાં.

પણ પ્રો. ઠાકોરને ન્યાય કરવા કહેવું જોઈએ કે એમણે પોતાના ઘોરણે રમણભાઈ વિશે અભિપ્રાય આપ્યો છે. બહુ જ ધૂંટેલી અર્ધ-જ્ઞાન શૈલીવાળા, પોતાના લખાણમાં ધારેલી અસર આણવા અમુક ફકરા તો ફરી ફરી લખનારા.^{૨૧} પ્રો. ઠાકોરને અતિ વ્યવસાયિતાને લીધે તેમ ન કરી શકનારા રમણભાઈની શૈલી શૈલી જ ન લાગે, એમાં અતિસાદાઈ, પરિભાષા પ્રત્યે દુર્લક્ષ અને વધુ પડતા ઉતારા ને - ભાષાંતરો જથ્થાત્મક એ સ્વાભાવિક છે. બીજું એ કે પ્રો. ઠાકોરે રમણભાઈના લેખો સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમ વાંચેલા હશે, ને

૨૦. અલગત, એમણે પોતેલા સુજરાતી પારિભાષિક રાષ્ટ્રોપમાના દારય વિશેના બાહ કરતા બાકીના મનોરમ નથી. ૨૧. મુદ્રા. (બ. ૬. ઠાકોર)

એમના શરૂઆતના લેખો પરથી એમની શૈલી માટે તેમનો અભિપ્રાય બંધાય ગયો હતો; ને રમણભાઈનો પહેલો નિબંધ “ કવિતા ” અને એમના સાહિત્ય વિશેના શરૂઆતના નિબંધો શૈલીની દૃષ્ટિએ કાયા કે સાધારણ છે જ. અને પ્રો. ઠાકોરે રમણભાઈની શૈલીના શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણરૂપ ‘ ધર્મ ’ અને સમાજ ’ વાંચ્યા વિના જરૂર આ અભિપ્રાય હિચ્ચાર્યો લાગે છે એ પણ ગણનામાં લેવું જોઈએ.

દૂંકમાં, સમગ્રપણે વિચારતાં રમણભાઈની શૈલી બે જાતની છે : ખૂબ શક્તિશાળી, ને લગભગ સામાન્ય. બદ્રંબદ્રમાં એમના વૈવિધ્યપૂર્ણ શૈલીસ્વામિત્વનાં દર્શન થાય છે. સાહિત્યવિષયક નિબંધોમાં એનો લગભગ અભાવ છે. એમના ધર્મવિષયક લેખો એ બેની વચ્ચેનું સ્થાન ભોગવે છે.

સામગ્રી :

કવિતા અને સાહિત્ય (૧-૨). ધર્મ અને સમાજ (૧-૨). પ્રો. જ. ક. ઠાકોરે આપેલી માહિતી. લેડી વિદ્યાબહેને આપેલી માહિતી. સ્વ સર રમણભાઈ. જ્ઞાનમુખા.

પ્રકરણ ૧૯ :: ઉપસંહાર

આવું છે રમણભાઈનું સમગ્ર કાર અને અંકાર જીવન. તેમને સાહિત્યશીખ, મંસારમુધારો, ધર્મનિષ્ઠા, સેવાભાવ અને નીડરતા વારસામાં મળ્યાં હતાં. પિતા કરતાં એ બધી વાતે સવાયા હતા. યુગરાતના જાહેર જીવનમાં એમના જેવા સ્તરીય પરોપકારી ધર્મિર-નિંદ સળંગ મળવા વિરલ છે. એમનું જીવન એવું સૌજન્ય ને સૌરભર્યું હતું કે એમના સંપર્કમાં આવેલાં નાનાં મોટાં દરેકને

૨૨-૨૨. પ્રો. ઠાકોરનું આ બાપણ ‘૨૬માં (સ્વ. પૃ. ૨૭૦); ખસ ૧, ‘૩૨માં. પ્રો. ઠાકોરે મુલામાં ‘૨૬. આટલા ધર્મનિષ્ઠ હશે એનો મને ખ્યાલ નહોતો’ એમ કહેવું, ને એમને સમાજ તરફ ખાસ ભાવ નહોતો તે પરથી એવું અનુમાન કરી સદાય કે રમણના ધાર્મિક લેખો એમણે જ્ઞાનમુખાં વાંચ્યા નહિ હોય.

એનો લાભ મળતો. રાજકારણ પરત્વે એમનાં અને ગાંધીજીનાં મતો અને કાર્યપદ્ધતિ તદ્દન ઊલટાં હોવા છતાં આ એક બાબતમાં તેઓ ગાંધીજીના સંદોહર બંધુ જેવા હતા.

વકીલાતના વ્યવસાયથી એમની ત્રીણી બુદ્ધિ વિશેષ સૂક્ષ્મ થઈ હતી, ને તેમની નિઃસર્ગદત અવલોકનશક્તિને ઘણું પોષણ મળ્યું હતું. એ . અવલોકનનો તેઓ 'બદ્ર'બદ્ર' અને 'રાક્ષિતી પર્વત'થી "ચીટી" સુધીની નાનીમોટી બધી સર્જનાત્મક કૃતિઓમાં સારો વિનિયોગ કરી શક્યા.

ઘણી વખત સાહિત્યકારના અંતર ચારિત્ર્યનું એની સર્જનાત્મક કૃતિઓ પર પ્રતિબિંબ પડે છે—એના માનસ અને સ્વભાવના અંશો એનાં પાત્રોમાં આવી જાય છે. "ચીટી" અને "તૈયાર છે"માં વાતો કહેનારાં પાત્રોનું માનસ અને તેમની બોલચામની હમ બુદ્ધિ રમણભાઈની જ છે. કલ્યાણકામ ને રાઈ એ છટ પાત્રોમાં પોતાના જ સ્વભાવના અંશો તેમણે આવવા દીધા છે. "તમને ઘેર અણુમો થતો હોય તો પણ દુરંગમાં જવા શા માટે આતુર થાઓ છો? જત્રાએ જાઓ." જેવા કલ્યાણકામના શબ્દો પણ રમણભાઈની એમ બોલવાની ટેવ ને કુનેહનું પ્રતિબિંબ પાડે છે.

સાહિત્યકારો પર મહેલું છે કે તેઓ સાહિત્યમાં પડતાં વ્યવહારમાંથી પાછા હડી જાય છે. એથી ઊલટું, રમણભાઈએ તો સર્વ શક્તિ વાપરી વહેવારનું—જનસેવાનું—કાર્ય કર્યું; જનસેવા અને સાહિત્યસેવા બંનેમાં સારો ફાળો આપ્યો. આપણો ઇતિહાસ એટલા વેગથી ચાલે છે કે એમણે જનસમાજમાં જે કામ કર્યું એની કદર તેમની પછીના તરતના જમાનાએ જોઈએ તેવી નથી કરી; પણ સાહિત્ય તો તેમને ચિરસ્થાયી સ્થાન ને માન આપશે.

'ગાનસુધા'ના તંત્રી તરીકે તેઓ મંસારસુધારો અને પ્રાર્થના-સમાજ માટે જળપરાં યુદ્ધો એટલા, અને સુજ્ઞાતના અદ્યધન ધાર્મિક

શુદ્ધિશક્તિનું ફક્ત હોઈ લેખકની સર્વ શક્તિનો પિંડ છે. એમનાં હિતકટ ઈશ્વરનિષ્ઠા અને નીતિપ્રેમ, સંસારમુધારો અને નારીપ્રતિષ્ઠાની ભાવના, તથા કવિત્વ અને હાસ્યવૃત્તિ એમાં સુપેરે પ્રતિબિંબિત થયાં છે. એ ઉપરાંત ટૂંકાં અને કર્ણ સર્જવાની એમની હોયી શક્તિ પણ એમાં દેખાય છે. સ્થિર શાંત રમણુભાઈએ સૌહાર્વપ્રિય કૃતિમાં પણ નાયક-ઉપનાયકનો પ્રેમ રંગદર્શી આલેખ્યો છે. વસ્તુની કલ્પના, પ્રસંગો અને પરિસ્થિતિના સર્જનમાં તથા પાત્રવિધાનમાં એમણે સારી શક્તિ દાખવી છે. રહસ્ય અને સમગ્ર આલેખનમાં એ નાટક બદ્ધ જ ઊંચું છે. એમાં દોષ દોષ તો તે માત્ર નાટ્યાત્મકતા અને તખ્તાધાપટ્ટીમાં વચ્ચે વચ્ચે થતી ક્ષતિનો, પ્રેમ હાકાર સિવાયના આપણા બધા વિવેચકોએ આ કૃતિની ધણી પ્રશંસા કરી છે. રમણુભાઈ પછીના નાટ્યકારોમાં નાટ્યાત્મકતા અને સંવાદસામર્થ્ય વધુ હોવા છતાં તેઓની ધણીખરી કૃતિઓ “લઘુભાર” છે. રમણુભાઈ જેવું સંકુલ અનેકઅંશગ્રાહી અને જીવનના ઊંડામાં ઊંડા રહસ્ય અને દિલસૂઝી આલેખવા પ્રયત્ન કરતું નાટક એ કોઈએ લખ્યું નથી. પંડિતયુગની એ પ્રતિનિધિરૂપ નાટ્યકૃતિ આજે પણ આપણા નાટ્યસાહિત્યમાં અગ્રસ્થાને ધરાવે છે.

આમ આપણા સાહિત્યક્ષેત્રે રમણુભાઈ તંત્રી, વિવાદકાર, તત્ત્વવેત્તા, નિર્બંધકાર, વિવેચક, ભાષાશાસ્ત્રી, હાસ્યકાર, નાટ્યકાર એવા અનેકરૂપે વિદ્યસ્થા છે. કવિતાના ક્ષેત્રમાં પણ તેમણે થોડું ગણનાયોગ્ય કાર્ય કર્યું છે.

તેમણે આ બધી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વ્યવહારને માટે આવશ્યક પ્રવૃત્તિમાંથી ફાગળ પડના સમયના લઘુતર ભાગમાં જ કરેલી, એને બહુવંશ તો બાકેર જીવન પાછળ માગેલો, એ વાતનો વિચાર કરતાં આપણા સાહિત્યકારોને દુઃખ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ સન્નિષ્ઠ લોકસેવક સત્પુરુષો પોતાનું લોકધારણાનું કામ એક ક્ષેત્રમાં મર્યાદિત ન કરતાં જો જો ક્ષેત્રો તેમની સેવા માટે તે તે ક્ષેત્રમાં ઉપસ્થિત

સાહિત્યને પોતાના ધાર્મિક નિર્જંધા વડે દીક્ર પુષ્ટ કર્યું. એમનાં ધાર્મિક લખાણોમાં નિરીશ્વરવાદીને ઈશ્વરવાદી અથવા સુનાતની દિલ્લુને એકેશ્વરવાદી કરવાની શક્તિ ન હોય તોપણ તેમાં ઈશ્વર-નિષ્ઠની આરથા દડ કરવાની શક્તિ છે, અને તેમની પોતાની ઈશ્વરનિષ્ઠાને તે સારી પેઠે વ્યક્ત કરે છે. આ નિર્જંધા અને બ્યાખ્યાનોથી તેમણે ગુજરાતની પ્રાર્થનાસમાજ દિલ્લયાલને સાહિત્યમાં સાચવી રાખી, પ્રાર્થનાસમાજના સાહિત્યમાં માર્ટિનેનો પહેલી વાર વિનિયોગ કરી બતાવ્યો, અને થોડું કીર્તનસાહિત્ય સરળ્યું. ધર્મ, સુધારો અને સાહિત્યની ચર્ચા કરતાં તેઓ આપણા લગભગ અળોડ વિવાદકાર બન્યા, અને વિવાદનું મહદંશે વિશુદ્ધ સાહિત્ય સર્જી આપ્યું.

વિવાદકાર અને વિવેચક તરીકે તેમણે પશ્ચિમની દબની ઊર્મિ-કવિતાનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવતરણ કરાવ્યું; ને કુકવિતાને, ઝડઝમક ચાતુરી અને ઊર્મિહીનતાને, ચિત્રકાવ્ય અને શીઘ્રકાવ્યને એકે સપાટે દાંકી કાઢ્યાં. તેમનું એ ખંડન એવું સચોટ અને આવેગબર્ણ હતું કે એવી કવિતા એમના પછી ટકી શકી નહિ. પણ એમણે જે મંડન કર્યું તેમાં એ એટલા સફળ ન થયા. પશ્ચિમની તત્કાલીન વિવેચનાની અસરથી તેમણે ઊર્મિને કાબ્યનું સર્વસ્વ ગણ્યું અને આત્મલક્ષી કવિતાને સર્વશ્રેષ્ઠ ટહી. આ દષ્ટિ-દોષને લીધે અને આભાસ કવિતાને પડછે સાચી કવિતાનાં દર્શાત આપવા જતાં તેમનાથી નરસિંહરાવની કવિતાનાં બેહદ વખાણ ચર્ચ મયાં. આમ છતાં એમના બંધુકૃત્યથી નરસિંહરાવ અને કાંતની કવિતા વહેલી પ્રકાશમાં આવી, અને એમને સારો લાભ થયો.

વય વધતાં ઊર્મિ વિશેનો તેમનો ઐકાંતિક આગ્રહ ઓઠો થયેલો ખરો, પણ કવિતામાં માત્ર ઊર્મિ નહિ પણ આત્માની બધી શક્તિઓનો વિનિયોગ થાય છે—એ સમગ્ર આત્માની કલા એ દષ્ટિ તો આપણને આનંદસંકરે જ આપી.

એમની દષ્ટિ કાવ્યનાં બધાં અંગઉપાંગો પર ફરી વળી છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં કાવ્યસાહ્યો જોઈ એ એનો સમન્વય કરી કવિતાનું શાસ્ત્રીય નિરૂપણ કરવાનો યત્ન કરનાર એ આપણા પહેલા વિવેચક; જો કે એમનો સમન્વયનો પ્રયત્ન સલાત ન ગણાય.

હાસ્ય વિશે રમણભાઈએ બીડી તથાગામી ચર્ચા કરેલી છે, તે 'ભદ્રંભદ્ર' 'શોધમાં' તથા 'હાસ્યમંદિર' દ્વારા હાસ્યનાં ઉત્તમ ઉદાહરણ પણ પૂરાં પાડ્યાં છે.

'ભદ્રંભદ્ર' ધણે ભાગે સમગ્ર દિવંદનું પહેલું અને કદાચ આજ સુધીનું એક માત્ર સમર્થ વિસ્તારી કટાક્ષકથન છે. એમાં તેમણે ધરપાખાણથી પરિરચિત અને પાત્ર સુધીનું વિવિધ હાસ્ય આપી હાસ્યનિષ્પાદનની અનેક રીતિઓ અજમાવી છે. એમાં એક એકથી જુદા પડતા શૈલીપ્રકારો અને શૈલીનું સામર્થ્ય ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. પુરતક એવું સમર્થ અને રોચક છે કે 'ભદ્રંભદ્ર' ચખ્ખા ભાષામાં ચલણી બની ગયો છે, અને આ સિદ્ધિ તેમણે બહુ નાની ઉંમરે સાધી છે. નાની ઉંમરને કારણે એમાં હાસ્યથી પ્રુષ્ટ ન થઈ હોય તેવી પણ અંગત ટીકા થતી છે; અને દુકડે દુકડે લખાણું હોવાથી અને સામગ્રીને અભાવે દીર્ઘસૂત્રતા આવી ગઈ છે. સનાતનીઓ અને રુદ્ધિચુસ્તો પર પ્રહાર એ જ એનો મુખ્ય પ્રવર્તક હેતુ હોવાથી તત્કાલ એની અસર દ્વિવિધ થઈ હતી. છતાં વાખત વત્તાં કડવારા ચાલી ગઈ અને એને સ્થાને આજે માત્ર પ્રશંસા જ આકરી રહી છે. સાથે જ એની લોકપ્રિયતા આજે એટલી પણ થઈ છે.

રમણભાઈના હાસ્ય વિશેના કેટલાક ફટક લેવો પણ ઉત્તમ છે. એમાંના કેટકને તેમણે નવલિકાનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. પોતાના પથાપરા અનુયાયી હાસ્યકારોના એ ગુરુ કે માર્ગદર્શક બન્યા.

સંક્ષેપોની સૂચિ, વગેરે

જ્યાં એક જ મુદ્દા માટે એકથી વધુ સ્થાનોના આધાર લીધા છે પણ વિસ્તારને લયે એમાંનાં જ્યાં આખ્યાં નથી તેવા કાખલામાં નિર્દેશિત સિવાયનો આધાર જુદા પુસ્તકનો હોય ત્યાં 'ઇત્યાદિ'ની પૂર્વે અલ્પવિરામ મૂક્યું છે, તે ને તે પુસ્તકનું ઇતર પાનું યા તે ને તે વ્યક્તિનો ઇતર પત્ર હોય ત્યાં અલ્પવિરામ નથી મૂક્યું. બદ્' એ સંક્ષેપ માત્ર પુસ્તક માટે વાપર્યો છે, નાવક માટે નહિ. પુસ્તકો ને સામયિકોનાં નામ એકવડાં અવતરણચિહ્નોમાં, ને લેખો, છટક કવિતા, પ્રકરણો, વગેરેનાં એવડાં અવતરણચિહ્નોમાં આખ્યાં છે. જ્યાં ખીલનો અભિપ્રાય માત્ર શબ્દોમાં (કે કોઈ ખીલના શબ્દોમાં) મૂક્યો છે ત્યાં એવડાં અવતરણચિહ્નો તો નથી જ વાપર્યાં; પણ કેટલીકવાર સ્પષ્ટતાની જરૂર હોય ત્યાં એકવડાં ચિહ્નોનો ઉપયોગ કર્યો છે. "એક સંકટપ્રસંગ" જેવી વાર્તાનો સારાંશ આપતાં પણ આ જ રીત અખત્યાર કરી છે.

કેટલક પાંદોનાંમાં પૃષ્ઠના આંક પાછળ હીસમાં કંડિકાનો આંક પણ આપ્યો છે. એક સાથે એકથી વધુ નોંધોમાં તે ને તે આધારપુસ્તક આવણ હોય ત્યાં પાછળની નોંધોમાં પુસ્તકાદિનું નામ જણાવ્યું નથી.

પુસ્તકોના ભંગો દર્શાવવા હીપમાં માત્ર ૧, ૨, ૩ આંકડા એ પુસ્તકોના સંક્ષેપની પાછળ મૂક્યા છે. મૂળ લખાણમાં પુસ્તક યા લેખનો ભાગ કે હિસા દર્શાવવા ઘણીવાર તે પુસ્તક કે લેખની પાછળ માત્ર હીસમાં તે તે આંકડો મૂક્યો છે, 'ભાગ' કે 'હિસો' શબ્દ નથી વાપર્યો.

અક	અર્વાચીન કવિતા ✓
આકામ	આજ કાલવા મદારાશ્વદ્.
આધ	આપણો ધર્મ.
આવિ	આપણું વિવેચનસાહિત્ય. ✓
ઇ.	ઇત્યાદિ
કસા	કવિતા અને સાહિત્ય. ✓
કા	કાંતમાલા.
ગુવસો	ગુજરાત વિદ્યા સમા.
ગુવસોઈ	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ

અંધ	અંધ અને અંધકાર.
જ્ઞાતુ	જ્ઞાનસુધા.
ચિત્ત	ચિંતનાત્મક ગદ્ય.
જીવન	જીવન સંભારણી.
દિ	દિગ્દર્શન.
ધર્મ	ધર્મ અને સમાજ.
નરસિંહરાવની	નરસિંહરાવની વિપુલ નોંધવાળી કાર્પસ સમામાં સચવા- યેલી 'ભદ્રંભદ્ર'ની નકલ
નરો	નરસિંહરાવની રોજનીચી.
નોટ	સમ નોટ્સ ટ્રિડિયન્સ ઓફ મોડર્ન ઇસ્ટ (મદ્રાસ)
નો.	પાઠનોંધ.
પ્રાઇ	પ્રાચીના સમાજના ઇતિહાસ.
પ્રાઇ (૨)	" " : ચરિત્રાત્મક લેખોવાળો ભાગ.
પુત્ર	જીવિતપ્રકાર.
ભદ્રં	ભદ્રંભદ્ર
ભામ	ભારતના મહાન પુરુષો, ભા. ૨. (અમદાવાદ)
ભોસાજી	ભોળાનાથ સારાભાઈનું જીવનચરિત્ર.
મનિ	મણિલાલની વિચારધારા.
મહી	મહીપતરામ (ભા. નિ. મહેતા).
મ	મનોમુકુર.
મુલા	મુલાકાત.
મુલા (૧)	દા. માધવજી બી. મચ્છરની મુલાકાત.
" (૨)	શ્રી મહુલાલ ગો. મુની "
" (૩)	શ્રી. રસિકલાલ છા. પરીખની "
રમ	રમણભાઈ.
રાધ	રાધનો પર્વત.
રાધનિ	રાધનો પર્વતનું વિવેચન.
લેખિત	લેખી વિદ્યાળદેન મણિમહોત્સવ અભિનંદન-અન્ન.
વચા	વનરાજી ચાવડા.
વિ. નો તા.	લેખી વિદ્યાળદેનનો તારીખ અમુકનો પત્ર.

સસુરે	સમાજ સુધારાનું રેખાદર્શન.
સુ	સુદર્શન ગદ્યાવલિ.
સુપ	સુખોદ પત્રિકા.
સાવિત્રી	સાહિત્ય વિમર્શ. ✓
સાવિત્રી	સાહિત્ય વિદ્યા. ✓
સિસામ	સિદ્ધાંતસંસ્કરણ અવલોકન
સંપ્રદ	લેખી વિદ્યાબદેન પાસે સચવાયેલ રમણભાઈનાં પત્રો, આપણો, લેખો, વગેરે વગેરે.
રમ	રમણસુકર.
રવ	રવ, સુર રમણભાઈ.
હામ	હાર્યમંદિર.

આવૃત્તિઓના આંક

બાણીનાંમાં પહેલી ગણતરી

અરેતોદય	(મનસુખરામ ત્રિપાઠી) [છઠ્ઠી]
આત્મનિમગ્નન	(મણિલાલ દિવેદી) [બીજી]
આપણો ધર્મ	(આનંદસંહર મુવ) [ત્રીજી]
કવિતા અને સાહિત્ય	ભા. ૧-૪ (રમણભાઈ) [સામાન્ય રીતે બીજી]
ભદ્રંભદ્ર	(રમણભાઈ) [સામાન્ય રીતે બીજી]
રાધનો પવંત	(રમણભાઈ) [સામાન્ય રીતે છઠ્ઠી]
વનરાજ આવડો	(મહીપતરામ નીલકંઠ) [દસમી]
વિવાહવિધિ	(રમણભાઈ) [બીજી]
હાર્યમંદિર	(રમણભાઈ) [સામાન્ય રીતે ત્રીજી]